

અમે ૮૦માં દાયકાની સોવિયેત વાર્તાઓનો સંગ્રહ રજૂ કરીએ છીએ. આ સંગ્રહમાં આધુનિક જીવન અને રીતિને રજૂ કરતાં પ્રતિભાવાન લેખકોની વાર્તાઓનો સમોવલ્લ કરવામાં આવેલો છે. જેનાથી વાચકની સમજ આધુનિક સોવિયેત માનવીની જટિલ જિંદગીનું તાદૃશ્ય ચિત્ર ઝિંભું થઈ જાય છે એવી જિંદગી જેનાં ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળનું સંમિશ્રણ થયેલું છે.

આ પુસ્તકમાં ચલાર્થવાદથી એકદમ આધુનિકતાવાદ સુધીનાં જુદાં જુદાં સાહિત્યિક વલણો ધરાવનારાં લેખકોની વાર્તાઓ સમાવિષ્ટ કરવામાં આવી છે. આપ લેનિન અને રાજ્ય પારિતોષિક વિજેતા અને પ્રખ્યાત ગદ્યકાર મિર્ગીજ આઈન્માનોવની છેલ્લામાં છેલ્લી રચનાથી પરિચિત થશો, ખૂબ ભલાં પણ ઘોડા બંધકાર બુલાત ઓકુભવા, બુલ્દિજીવી આન્દ્રેઈ બીટોવ, જીવન પ્રેમી ફ્રાઝીલ ઈસ્કાન્દર, સાહિત્યિક ક્ષેત્રમાં ઘણાં જ પગરણ માંડનાર તાત્યાના તોસ્તપા, રમેલોવની વાર્તાઓ વાંચી શકશો.

અમને અશ્યા છે કે આ વાર્તાઓનો સંગ્રહ ખણેખા વાચક વર્ગ માટે અત્યંત રસપ્રદ બનશે.

અનુવાદ — મુનિ મહેતા
ચિત્રકાર — ઇ. બોરીસોવા

РАССКАЗЫ СОВЕТСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ 80-х годов
На языке гуджарати

SOVIET SHORT HORIES OF THE 1980s.
In Gujarati

© સંસ્થાન, અનુવાદ ગુજરાતી, 'અકુઆ' પ્રાસજન, ૧૯૮૦

સોવિયેન સંપ્રદાઈ મુદ્રિત

P 4702010201-363 127-90
031(01)-90

ISBN 5-05-002925-2

બરફની દેવી મેરી

(નવલકથામાંથી અંશ)

ચિંતીઝ આર્થત્થાનોવનાં પુસ્તકો આ દેશમાં અને વિદેશમાં લાખો લોકો વાંચે છે. વિશ્વ વિખ્યાત અને વિપુલતા સભર એવા લેખક ન માત્ર આપણી સાંસ્કૃતિક સંપત્તિમાં ઉમેરો કરતાં રહે છે પણ આર્થજનિક વિભૂતિ તરીકે ઘણાં કિમતી ઉદ્દેશો પર પ્રભુત્વ ધરાવનાર છે. લેનિન પારિતોષિકના વિજેતા, સમાજવાદી મજૂરવર્ગના હીરો અને 'ઇનોચાન્નાવા લીતેરાતુરા' સાપ્તાહિકના સંપાદકે ૧૯૮૧માં ચાલુ વર્ષ પૂરાં કર્યાં. અહીં અમે તેમની એકદમ નવી નવલકથા 'બરફની દેવી મેરી' માંથી એક અંશ રજૂ કરીએ છીએ.

શીર્ષક પોતે આવૃત્તિક માનવીય આદર્શને પ્રકાશિત કરે છે જે તેમના માટે "મેરી અને ભાવક"નાં પ્રતીક રૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. નવલકથા બુદ્ધ પાંચીન્ક એકદમ તરતના કાળમાં સોવિયેત કલાત્મક બુદ્ધિજીવી વર્ગની કપરી દશાનું વર્ણન કરે છે. નવલકથાનાં આ ભાગમાં—કલાકર સોલોઓસ્કી મોસ્કો નજીક ચોલ્યાન્સકોવેમાં સ્નાયિનની ત્રીજા કુટિરમાં જવા તેવારી કરી રહ્યો છે, જ્યાં તેને રફાએલનાં 'નન મેરી' નિષ્ક્રાંત સમજૂતી આપવામાં આવવાની છે, જેને સોવિયેત સેના દુકડીઓ દ્વારા બચાવી લેવામાં આવ્યું હતું અને ફ્રેસ્ટેન જેલરીની ખીજા શ્રેષ્ઠ કૃતિઓની સાથે મોસ્કો લાવવામાં આવ્યું હતું. સોલોઓસ્કીની સ્નાયિન સાથેની મુલાકાતનાં પરિણામો આર્થત્થાનોવની નવી નવલકથાનું મુખ્ય વિષયવસ્તુ છે.

કોઈપણ રીતે યાતન કામનાં પેલાં વર્ષો પર ધીરે ધીરે, કોઈક વખત ખાડાઓમાં, કોઈક વખત મોખરાની સીમામાં કામચલાઉ સંપાદકીય કાર્યાલયમાં, હંમેશાં અપૂરતાં પ્રકાશ સાથે સિગારેટ તેની સૌથી વધુ વિશ્વાસપાત્ર સાથી બની ચઈ હતી: કોઈપણ ભાવનાવશ સ્થિતિમાં હંમેશાં તેની સહાયે આવનાર હતી. ધુમાડા પરથી જ કોઈ ખરેખર જ કહી શકતું હતું કે કોઈ વિશેષ સમયે તે કેવી ભાવનાવશ સ્થિતિમાં હતો. વિશેષ કરીને તેની મોસ્કોમાં જ મોસ્કોવાસી ન હોવા તરીકે રહેવાની

એકલાપણની હાલની સ્થિતિ, જે કોઈની પણ સાથે સંપર્કમાં નથી આવતો અને વળી વધારામાં તેની પર અન્યારે દેખરેખ રાખી રહેલ કોઈ સત્તાધારી મથકો દ્વારા ચેતવણી આપવામાં આવી હતી કે કોઈપણ પ્રકારનાં સંપર્ક અવાંછનીય હતાં—પછી ભલે ને તે જૂનાં પરિચિતો હોય (જમે તેમ પણ જેમનામાંથી શાસ્ત્રવિકપણે તેનાં કોઈ નહોતાં) કે પછી નવાંઓ સાથેનાં. તેથી કરીને તેને પતિની જિજ્ઞાસી જીવવાની ફરજ પડી હતી, હવે તેમ જીવતાં 'મોસ્કવા' હોટલમાં એક મહિના કરતાં પણ વધારે સમય થઈ ચૂક્યો હતો—જે હકીકતમાં હોટલનાં નિયમોથી વિરુદ્ધ હતું, જે કોઈપણ મોસ્કોની બહારનાં રહેવાસીને હોટલમાં ત્રીસ દિવસથી વધારે દિવસ રહેવાની મનાઈ કરે છે. પણ તે ચેકાનો ને ચેકાનો જયો, પ્રસંગોની પ્રક્રિયાને ધારણે જતાં કેટલા લાંબા સમય સુધી રહેવું પડ્યો તેના જરાપણ ખ્યાલ વિના...

અને હવે હમણાં જ્યારે તેણે પોતાની જાતને અસંખ્યવાર કહ્યું, કદાચ હજારમી વાર કહ્યું કે કબજે કરાયેલ જર્મનીથી મોસ્કોમાં તેના આગમન પર તેના નસીબે કેવો સંપૂર્ણપણે આશ્ચર્યજનક વળાંક લીધો હતો અને તેને સોંપવામાં આવેલા કામનાં તેની કેવી અનપેક્ષિત સ્થિતિ હતી જે પહેલાં મોરચા પરનાં સંજોગોના બળને કારણે અને પછી ફરીથી સંજોગોના બળને કારણે સોંપવામાં આવ્યું હતું—અહીં મોસ્કોમાં જ્યારે આ બધું અસંખ્યાત વાર તેના મગજમાં આવી ઝબકી જતું ત્યારે તેણે ફરીથી સિગારેટ ખેંચી કાઢી, નિસાસો નાંખી પંત્રવતું રીતે તેને પોતાની આંજળીઓ વચ્ચે લીધી, સળગાવી અને ઓરડામાં ખારણોથી બારી તરફ અને ફરી પાછાં ખારણા તરફ, ઊંડી વિચારોનાં પડીને દરેક શણે શણે બેચેનીપૂર્વક પોતાની હાડિયાલ તરફ નજર નાંખતા, પોતાના માથે તોળાઈ રહેલ પ્રવાહ માટે રાહ જોતાં બેચેન થતાં ઓટાં મારવાનું થર કનું. તે તદ્દન સ્પષ્ટ સૂચનાઓ મેળવવાની રાહ જોઈ રહ્યો હતો પણ કોઈક કારણસર એમાં મોડું થઈ રહ્યું હતું અને પ્રતીભાએ તેને વધારે ને વધારે નાઉમેદ કરી મૂક્યો હતો...

તેને સારાતોવમાં પોતાનાં માતાપિતાને લખવું જોઈતું હતું કે મોસ્કોમાં હજી તેને ઘણું કામ કરવાનું બાકી હતું, જેનો તે કામથી આગ્રહ થઈ જશે કે તરત જ તે તેમને મળવા જશે અને તે તેમને જોવાની હવે વધારે રાહ જોઈ શકતો નહોતો. તેના પિતા ભૂખેળના શિક્ષક અને પ્રાંતીય નૃવંશવિધાના નિષ્ણાત સર્જેઈ ઈન્ઝાન્કોવિચે જૂના જમાનાના

બુદ્ધિજીવી વર્ગની લાક્ષણિકતામાં સ્પષ્ટતાપૂર્વક જવાબમાં લખ્યું કે તેઓ ખૂબ કોષે ભરાયેલાં હતાં: તેઓ સમજી શકતા નહોતા કે તેઓ તેમના દીકરાને કેટલા લાંબા સમય સુધી કામ અંજો રોકી રાખી શકતા હતા અને એ કે એવો કોઈપણ કાયદો નહોતો જે એક જુવાન માણસને રોકી રાખી શકતા હતા અને તેમાંય વળી વિશેષ કરીને તેને હજી સુધી જર્મની પદ્ધતિ લશ્કરમાંથી છૂટો કરવામાં આવ્યો નહોતો તેના કારણે તેને ટૂંકી રજા લેવાનો અને પોતાનાં ઘરમાં માબાપને મળી આવવાનો સંપૂર્ણ હક્ક હતો. ખરેખર પુછ પૂછ થઈ ગયું હતું, સત્તાવાળાંઓ કેટલાં લાંબા વખત સુધી માણસોને તેમનાં કુટુંબી જગનોને મળવાથી દૂર રાખી શકતાં હતાં અને શું એટલું પૂરતું નહોતું કે તેમની અનિષ્ટિય ગુલિયા “ફુનિયાના આ લોડિયાળ સંસ્કારમાં બલિ” થઈ ગઈ હતી, અને દરરોજ તે અને તેની મા આંસુભરી આંખોએ તેમની પુત્રવધુને પાદ કરશે જે તેમના માટે તેમની પોતાની દીકરી હોત તો તેના કરતાં પણ વધારે હતી. અને તેઓ કદાપિ એ નહીં ભૂલી શકે કે તેઓ પરણ્યાં હતાં તે પહેલાં તે સારાતોવ કેવી રીતે આવી હતી. તે માત્ર ત્રણ કે ચાર દિવસ રોકાઈ હતી પણ તરત જ તેમના આખા ઘરને ઝગલળતું કરી મૂક્યું હતું અને એ બિલકુલ અવિશ્વાસનીય હતું કે કેવી રીતે એક તદ્દન અપરિચિત વ્યક્તિ તેમના ઘરમાં આવું પરિવર્તન લાવી શકતી હતી અને જે ગુલિયાની પાદ તેના માટે બેશમાત્ર મહત્ત્વ પરાવતી હોય તો તેણે તરત જ આવી જવું જોઈએ અને પોતાની પત્નીનું સ્મારક બનાવડાવવું જોઈએ જે યુદ્ધમાં મારી ગઈ હતી અને તેની બહેન વાર્વારાએ પણ તાકદથી પોતાના કાગળમાં આ જ વસ્તુ લખી હતી. સ્મારક અહીં જ વોલ્ગાની વચ્ચોવચ ખાતબાજાન નામના તેમના નાનકડા “રણ ટાપુ” પર જ મૂકાવું જોઈએ તથા તેની ઉપર એ લખાણ કોતરાવવું જોઈએ કે તેણે, અન્તોને પોતાની જાતને સ્વસ્થ તથા શાંત કરવી જોઈએ અને તે એ પણ જણાવવું હોવું જોઈએ કે એકવખત ઉનાળામાં દેવદૂત ગુલિયાએ તેમના ખાનખાત્માનનાં નાનકડાં ટાપુની મુલાકાત લીધી હતી અને એ કે તે દિવસો તેમની જિંદગીનાં સૌથી વધુ ખુશીનાં દિવસો હતાં અને એ કે તેણે પોતાનાં દેશને ખાતર પોતાની જિંદગીનું બલિદાન આપી દીધું.

હા, વૃદ્ધ સાચો હતો. ગુલિયા બિલકુલ યુદ્ધ પહેલાં જ તેનાં માતાપિતાને મળવા આવી હતી. તેઓ હજી પરણ્યાં નહોતાં. તે દરેકે દરેક વસ્તુથી સારી એવી રોમાંચિત થઈ ગઈ હોય તેમ લાગતું હતું અને

કેવળ તેનાથી ઘૂટકરો પામી શકતી નહોતી, શાંત પડી શકતી નહોતી. “એટલી હુંફાળી! અને વોળ્યા! કેવું દુશ્વ! અને આસપાસ માર્છલોનાં માર્છલો સુધી—એકપણ જીવંત જીવ નથી. આમ જો સાંભળ, ચાલ આપણે આપણી છોડીઓને આપણા વિના જ પ્રવાહમાં વહી જતા દઈએ અને આપણે અહીં જ રોકાઈ જઈશું. તારો વિચાર શો છે તેના વિષે?” અને બધાં સંમત થયાં કે આ ધીચોધીચ ઝડીઓ અને નાનાં ભટકતી ડાળીઓવાળાં વીલોનાં અવારનવાર થતાં ઝૂમખાંઓવાળાં ખાનખાનખાનનાં નાનકડાં ટાપુ પર હંમથાં માટે રોકાઈ જવાનો વિચાર અદ્યુત થશે. બુલિયા પોતે સ્તબ્ધ કરી દે તેવી સુંદર હતી, તે દિવસે વિશેષ કરીને. વૃદ્ધ પોતાનાં એક પત્રમાં તાજી ક્લમમાં એ પણ ઉમેર્યું હતું: “જરા કલ્પના કરો કે તેનાં કેટલાં દેખાવડાં પૂર્વજે હોવાં જોઈએ જોમણે પોતાની સુંદરતાને આગળ તે આગળ દર પેઢીને અપી અને તે બધી આપણી બુલિયામાં સંકેન્દ્રિત થઈ ગઈ. હું ચરતપૂર્વક કહું છું કે તે વખતે જ, મારા દીકરા એ અનુભવ્યું નહોતું કે તું કેટલો નસીબદાર હતો. તેની પાસે બધું જ હતું: મજજ, સૌંદર્ય અને દેવી આશીર્વાદ.” પછી તે શોકાતુરપણે એ સ્મૃતિઓ તાજી કરાવતો કે તે કેવી માયાળુ અને કળજી બેનારી હતી, તેની આંખોમાંથી કેટલી ભલાઈ ચોમેર ફેલાતી હતી જે અડધી દુનિયા માટે પૂરતી હતી અને તેનો ઊભરાતો પ્રેમ તેની આસપાસની દરેકે દરેક બક્તિ સુધી પહોંચતો હતો અને છેવટે કેવી જિંદગી જીવવા લાગતી— ખુશ થવું અને બીજાંઓને ખુશી આપવી.

વળી વધારામાં તેણે લખ્યું હતું, કોઈએ પણ બુલિયાનાં માતાપિતા પેરેકેસ્તોવ, વાદીમ નિકોલાયેવીચ અને અન્ના લાઝરેવ્નાને બૂલી જવાં ન જોઈએ. (કેવાં ભલાં, આબરુદાર પ્રતિષ્ઠિત અને સાચેસાચાં સંસ્કારી હતાં તેઓ: તેમના જેવો આજના જમાનામાં એક પણ માણસ નથી). તેઓ જીવને કસ્ટો મરી ગયાં હતાં, બેનિનગ્રાદને ઘેરો ઘાલવામાં આવ્યો હતો તે દરમિયાનના યાળામાં સૌથી ભયંકર મૃત્યુ. ભગવાન જાણે તેમને ક્યાં દફનાવવામાં આવ્યાં હતાં. કેવી રીતે કોઈપણ બક્તિ આવા અનિર્ણયક અંત સાથે મનનું સમાધાન કરી શકતી હતી? કોઈના પણ પૂર્વજોની કબરો આત્માની સમાધિરૂપ હતી, પરતી પરનું સૌથી પવિત્ર સ્થાન હતી, સૌથી કિમતી સંપત્તિ અને સંસ્મરણનું સ્વર્ગ હતી—વૃદ્ધ પોતાનાં દીકરાનું મન વળ્યું. દરેકે દરેક સપ્ત તેમનાં પિતાઓ અને પ્રપિતાઓની કબરોનું બહુમાન કરે છે, જ્યારે જોઓ તેમ કરતાં નથી

તેઓ માત્ર ઝખડતાં પત્થરો, રખડેલો, બટેકલાંઓ સિવાય બીજું કશું નહોતાં. અને તે માત્ર બુદ્ધ જ હતું જેણે પેલી દફનાવવાની પવિત્ર જગ્યાઓને અનામીઓનાં કબ્રસ્તાનમાં બદલી નાંખી હતી. આમ હવે પેરેકેસ્તોવ કુટુંબમાં એવું કોઈપણ બાકી બચ્યું નહોતું જેથી બુધિયાની યાદને તાજ રાખી શકે તેવું સોફોલોગોસ્કી કુટુંબ સિવાય બીજું કોણ હતું? તેથી કરીને એ તદ્દન અનિવાર્યપણે આવશ્યક હતું કે તેણે, અન્તોને ઘેર પાછાં આવવું જોઈએ અને આ ગ્રહ ઉપર બુધિયાને નામે નાનકડું સ્થાન અર્પિત કરવું જોઈએ. વૃદ્ધ એ સમજાવ્યું હતું કે જેકે ભૌતિક અને રાસાયણિક સંયોજનોમાં ભૂજિવધાત્વીય રીતે અસ્તિત્વ ધરાવનાર ધરતી દરેક ઠેકાણે એક સમાન હતી, માતૃભૂમિનો પવિત્ર વિચાર માત્ર ત્યારે જ જેવા મળે છે જ્યારે કોઈ સફૂર પોતાનાં કેટલાંક લોકોનું તેની સ્ત્રીમાઓનાં રક્ષણ માટે, તેનાં વંશીય, સાંસ્કૃતિક અને નૈતિક વારસા માટે બલિદાન કરે છે, જ્યારે મધ્ય આવૃત્તિના કાળમાં તેની માટી તેનાં સર્વોત્તમ સુપુત્રો અને સુપુત્રીઓના લોડીથી તરબોળ બની ઝઈ હોય. બુધિયાની યાદમાં મામૂલી સ્મારક ચોક્કસપણે આ જ અર્થ ધરાવશે: જે લોકોને તે ચાહતી હતી તેઓ તેને યાદ કરતાં હતાં અને તેની માતૃભૂમિ કદાપિ તેને ભૂલશે નહીં. લોકોનાં સંસ્મરણને ધૂળભેજમાં કરી દેવાં, તેમના મૂળને એકદમ ચૂકવી કરભાવી નાંખવા, તેમનાં સાંસ્કૃતિક વેશને પાડી નાંખવા તેમને જળરદસ્તી ફરજ પાડવા વુદ્ધ પોતાનાથી ખનનું બધું જ કમું હતું. અને તેમ છતાં પણ લોકોનો જુસ્સો અપરિવર્તિત જ રહ્યો હતો. (વૃદ્ધને પોતાના પત્રોમાં ક્યારેક ક્યારેક આધ્યાત્મિક ઊંચાણો પર ચઢતાં તત્ત્વનિરૂપણ કરવું ચોક્કસપણે ખૂબ ઝમનું હતું.) પણ તેને અને તેની માને તેમના પ્રાણપ્રારા અન્તોનની કેટલી ખોટ સાબતી હતી અને તે વર્ષોમાં તેમણે કેટકેટલી યાતનાઓ ભોજવી હતી તે શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત કરી શકાય તેમ નહોતું. અને હવે જ્યારે અન્તોન છેવટે મોસ્કો પાછો આવી ગયો હતો ત્યારે તેને આટલા અસહ્યપણે રિખાવનારાં લાંબા સમય સુધી કેવી રીતે રોકી શકાતો હતો? કેટલા લાંબા સમય સુધી લોકો પાસેથી આ પરિસ્થિતિ નિભાવી લેવાની અને બધી વસ્તુઓથી ઈનકાર કરાવવાની આશ્ચર્યજનક રાખવામાં આવતી હતી? છેવટે બુદ્ધ તો પૂરું થઈ ગયું હતું! તે યાના માટે ચાહ જોઈ રહ્યો હતો? જરાપણ સમય ગુમાવા જેવું નહોતું: તેઓ હવે કંઈ જીવાન થઈ રહ્યાં નહોતાં અને વળી મા ગંભીરપણે માંદી હતી, જેથી કોણ જાણે છે... (જેકે બેઝવાન માફ કરે, બેશક). નહીં તો પછી

તેઓ ચોક્કસપણે સીધી પહેલી ટ્રેઇન પકડીને પોતાની જાતે જ મોલ્ડો આવ્યાં હોત. એ વાતની લેણ માત્ર દરકાર ન કરત કે ટ્રેઇન મારફત મુસાફરી કરવી આજકાલ તીવ્ર ચાતના રૂપ હતું, તેમ કહેવાનું હતું, ટ્રેઇનોમાં લૂંટફાટ અને ખૂનામરકી સુધ્ધા ચાલતાં હતાં. તેમ છતાં જમે તેમ કરીને તેઓ તેને મળવા આવત, ઓછામાં ઓછાં માત્ર એક દિવસ માટે પણ...

બિચારાં વૃદ્ધો, જે તેઓ માત્ર એટલું જાણતાં હોત કે તે કેવી કપરી દશામાં સપડાઈ ગયો હતો. તે એટલી અવિશ્વાસનીય વાત હતી કે જે તેમને કહેવામાં આવી હોત તો પણ તેઓ તેનો વિશ્વાસ ન કરત.

જ્યારથી સોએલોગોસ્કી હોટલમાં આવી ગયો હતો ત્યારથી કર્મચારીઓ તેને માત્ર એક જ વખત પીધેલી દશામાં જોયો હતો. તેણે તે દિવસે દારૂ પીધો હતો જે દિવસે એ જાણું કે તીવ્રી રથાએવ તેનો પુલ્કનો બિરાદર, ડિવિઝનનું છાપું 'સ્તાલીન્સ ગાર્ડ'નાં સંપાદક પુલ્કનાં છેલ્લાં લગ્નમંદાનમાં વિરોધના છેલ્લાં પોકેટને વેર્ગેબીરજે માઉન્ટન્સમાં છૂપાવેલાં એસ એસ યુનિટને કચડી નાંખવાનાં હુમલામાં માર્યો ગયો હતો. સોએલોગોસ્કીએ ટ્રેસ્ટેન છેડ્યું તેનાં માત્ર બે અડવાડિયાઓ પછી જ એ બન્યું હતું. તે પણ જર્મનીનાં અધિકારીઓ શરૂએ આવી ચૂક્યાં હતાં તે પછી, પેલી દુનિયાની લોહિયાળ લગ્નમાંથી તેઓ પાર થઈ ચૂક્યાં તે પછી જ્યારે બધું જ પૂરું થઈ ગયું હતું ત્યારબાદ.

તેણે સારું એવું પીધો હતો અને માંડ માંડ પોતાના પગ પર ઝિલ્લો રહી શકતો હતો. તે હોટલના લાંબી, વાંકા ચૂકી આંતરડા જેવી પરસાળમાંથી લથડતો પડતો પોતાના ઓરડા સુધી પહોંચી ગયો, કોઈપણ તેને સાંભળી ન શકે તેટલા માટે પ્રવેશખંડનાં બંને બારણાં બંધ કરી દીધાં અને પછી સોફામાં પછડાઈ ગયો અને પોતાની જાતને મુક્તપણે છેડી દીધી. તે તકિયામાં મોં છૂપાવી કમરમાં ચીસો પાડી રહ્યો હતો અને તેની પોતાની ચીસો તેને ભયાંકિત કરતી હતી. રડતો પુરુષ એ ભયંકર દૃશ્ય છે. પણ તેને તે ઝિલ્લો બહાર કાઢવાનો જ હતો. તે ઘણા લાંબા વખતથી તેની અંદરને અંદર સંચિત થઈ રહ્યો હતો અને હવે તે તેને બહાર નીકળવા દઈ રહ્યો હતો. જ્યારે તે ડૂસકાં ભરી ભરીને રડી રહ્યો હતો ત્યારે વીતેલાં ચાર વર્ષોની અસ્તવ્યસ્ત અને ખંડિત પ્રતિકૃતિઓ તે અત્યારે જે હતો તેની તાદૃશ્ય સ્મૃતિઓ તેની આંખો સમક્ષ તરવરી ઝીલી કદાચ તે એક માત્ર રખેવાળ હતો. તેણે જ્યારે એ હકીકતની

અનુભૂતિ કરી કે યુદ્ધ, જે તેમના માટે ચાર લાંબા વર્ષોથી જિંદગીનો એક માત્ર સર્વોચ્ચ અર્થ બની ચૂકું હતું તેણે વેરાન થઈ ગમેલ ઊંઘડી-બળી ગમેલી વિસ્તૃતતાને ઉઘાડી પાડતાં એકએક પોતાની અર્થસૂચકતા ગુમાવી દીધી હતી. યુદ્ધ ઈનિહાસ બનવા લાગી ચૂક્યો હતો, એકદમ ઝડપથી પીછેહઠ કરવા લાગી ચૂકું હતું, ઓટની જેમ ઓસરી રહ્યું હતું, ગ્રંખા પ્રકાશમાં ડૂબી જતાં વૃક્ષોનાં ઝુંડોની જેમ શમી રહ્યું હતું. એ અનુભવવું એ જખરદસ્ત અંચકો હતો કે તેની સમગ્ર ભૂતપૂર્વ જિંદગી ચાર મિનિટાથી શબ્દોનાં ચોકઠામાં મઠાઈ ગઈ હતી: સ્ફુલ્લ, યુદ્ધ, ખૂનો, વિજય...

અને ફરીથી તેણે પોતાની જાતને આપેલાં વચનને જાતે જ તોડતાં યુલિયાને મોટે અવાજે બોલાવી અને દૂસર્ગઓની વચ્ચે તેનાં નામનું પારંપર પુનરુચ્ચરણ કરતો રહ્યો: “યુલિયા, વાઘી યુલિયા, જો તું માત્ર જાણતી હોત તો... તે મરી ગયો છે... તારી રૂપીએવ હવે રહ્યો નથી... સાચો મિત્ર—હંમેશ હંમેશ માટે ચાલ્યો ગયો. સાચેસાચો મહાન માનવી.” પછી કોઈક અનામીને સંબોધતાં, કદાચ મનમાં સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરને તે દીવાલ પર મુઠ્ઠીઓ મારતાં વિલાપ કરવા લાગ્યો: “શા માટે આ દુનિયા આવી છે? મને જરા કહો! શા માટે તેં એ યુદ્ધની શરૂઆત કરી હતી? શા માટે તેં એકબીજાના વિરોધમાં આ બળો ઝોકવાં હતાં? તું સાંભળ્યો છે? એના માટે, હું તને પૂછું છું, તે તારા માટે કેવી રીતે સાડું હતું? તને તેનાથી શું મળ્યું? તું આટલી ચાતનાઓને-વેદનાઓને જિતો નહોતો? તેં તને સંતોષ થાય તેટલું લોહી પીધું નહોતું? યુદ્ધે આવું પૂરું થઈ ચૂકું હતું તે પછી શા માટે તારે પેલાં જાનવરોને પહાડોનાં સંતાડવાની જરૂર હતી જેમને તેં તેમના છેલ્લા શ્વાસ લોમી દેવાનો આદેશ આપ્યો હતો? એસ.એસ.—તેઓ તમારું સર્જણ છે! અમે માનવજાત તેના માટે દોષી નથી—તે તું છે! હું મારા સંપૂર્ણ દિલથી તને નિરસ્કારું છું! તું સાંભળે છે? તેં યુલિયાને મારાથી દૂર દૂર લઈ લીધી...”

બીજા દિવસે સવારે તે પેલી પીધેલી સ્થિતિમાંની હવરીને, પેલી બધી મનને પિગળાવનારી નિદાઓ યાદ કરતાં ઘરમ અનુભવતો હતો. તેને એકમાત્ર દિલાસો એ હતો કે કોઈએ તે સાંભળ્યું નહોતું.

તેને સંપૂર્ણપણે ખાતરી હતી કે રૂપાએવ મહાન માનવી હતો, ભવિષ્યની મહાન વ્યક્તિ હતો અને તે માત્ર ખાલી લાગણીસભર શબ્દો જ નહોતાં જે સામાન્ય રીતે બિરાદરની કબર પર ઉચ્ચારવામાં આવતાં

હતાં. છેવટે તો દુનિયામાં આવી મહાન વ્યક્તિઓ એટલી બધી નહોતી. વળી મહાનતાની મત સમય અને કાળની સાથે સંબંધિત હતો: આજે ફ્લોરિડા ફ્લોરિડા વ્યક્તિ પ્રસિદ્ધ હતી, આવતીકાલે તે સાવ બુધ્ધાઈ ગઈ હતી, સમયનાં તાંતણે જે બંધાયું હતું તેને કાળનો પ્રવાહ પોતાની સાથે હસડી જાય છે. બીજાઓ, જેઓ તાગ્રી રૂપાએવને વ્યક્તિગત રીતે નથી જાણતાં તેમના માટે બેશક તેના નામનો કોઈ અર્થ નથી. પણ સોફોક્લેસોસ્કીને પૂરી ખાતરી હતી કે તે સાથે સાથે મહાન માણસ હતો.

તે દિવસથી ઘણો સમય વીતી ગયો પણ અન્નોન હજી સુધી નિર્ણય કરી શક્યો નહોતો કે રૂથીએવની હસ્તપ્રતનું શું કરવું, જેના માટે મરહૂમે અન્નોનને કેટલીક કોપીઓમાં ફરીથી ટાઈપ કરવાની સૂચના આપી હતી—કદાચ તેણે અંદરથી એ જાણણી અનુભવી લીધી હતી કે બુદ્ધનાં છેલ્લાં ઉત્પાતમાં તે સંભવતઃ પોતાની જિંદગી પણ ગુમાવી બેસી શકતો હતો. અન્નોનને ઇરાદો જેવો તે મોરડો પહોંચી જાય તેવો તરત જ પહેલી કોપી એલેક્ઝાન્દર ત્વાર્દોવ્સ્કીને બતાવવાનો હતો, જે સૈનિક વાસીલી ત્વોડીન વિષે બુદ્ધકાળનાં પંકાવેલાં વીરરસાત્મક ગદ્યના લેખક હતા; બાકીની બીજી કોપીઓ રૂપાએવ પાછો આવે ત્યાં સુધી પોતાની પાસે રાખવાનો હતો. પણ ત્વાર્દોવ્સ્કીને પકડવા એટલું સહેલું નહોતું: સોથી પહેલાં તો તેઓ બહાર રહેતા હતા, પછી તે સંમેલનોમાં બેસી રહેતા, પછી તે સેનેટેરીયમમાં ઇલાજ કરાવી રહ્યા હતા. અન્નોને એમ વિચારવાનું શરૂ કરી દીધું હતું કે બુદ્ધ કાળના બીજા વિખ્યાત કવિ અને નવલકથાકાર કોન્સ્ટાન્તીન સીમોનોવનો સંપર્ક કરવો અને તેમને રૂથીએવનાં બુદ્ધચિત્રણો વાંચી જવા અને તેનું શું કરવું તેના માટે કોઈ સલાહ આપવા વિનંતી કરવી એ વધારે સારું રહેશે કારણ કે તે બુદ્ધચિત્રણો સાવ અસામાન્યપણે, અત્યંત નવી ફ્રે મતથી વિપરીત શૈલીમાં લખાયેલા હતા અને સ્વાભાવિકપણે કોઈપણ પ્રકાશક તેમને કોઈક જાણીતી વ્યક્તિના ટેકા વિના તેને હાથ સુધાં નહીં લગાવે. તેને શરૂઆતથી જ તેની પાકી ખાતરી હતી. ન તો રૂથીએવને તેના પર કોઈ બુલબરી જમણું હતી. તેમણે જુદા પડતા પહેલાં એ હકીકત ઉપર ચર્ચા કરી હતી અને રૂથીએવે કટાક્ષભર્યા સ્મિત સાથે કહ્યું હતું: “જે સાંભળ, જે તે કામમાં ન આવે તો જરાપણ ચિંતિત કે અસ્વસ્થ ન થતો. હું એ સંપાદકોને જાણું છું, તેમનામાંથી કેટલાકની સાથે કામ પડવાનું સૌભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થઈ ચૂકું છે. જ્યાં એ વિચાર: જે તેઓ દોસ્તોવ્સ્કી જેવા લેખકને એટલા માટે

કે તે “ક્રાંતિકારી લેખક નહોતા” તોડી પાડવાની ફરજના કરી શકતા હોય તો ત્યાં મારા જેવા સીધા સાદાં લોકો માટે તમે જેની આજ્ઞા રાખી શકો છો. અને સાચું કહો તો જો મુલ્યે તેમને થોડા ઘણા પણ શાણા બનાવી હોય તો તેમાં મને પૂરેપૂરી શંકા છે. ઘણું કરીને તેનાથી બિશ્વકુશ ઝિલ્દું છે. મને ડર છે કે મુલ્યે આપણને હજી વધારે પાછાં મધ્યયુગમાં ફેંકી દીધાં હતાં.”

“તેના દ્વારા તું શું કહેવા માગે છે?” સોક્રેટીસેસની કન્યાએ ઘઈ ગયો હતો.

“મારા માટે તેનો અર્થ છે, અન્તોન,” રૂથાએવે ખિન્નાપણે જવાબ આપ્યો. “તેથી જો તેઓ મુલ્યની મહાન રચનાઓનો સીધો સીધો અસ્વીકાર કરે તો,” તેણે હળવી નોંધ પર આજળ કહ્યું, “એટલો બધો અસ્વસ્થ ન થઈ જતો—દરેક પ્રતિભાવાન માણસની કારકિર્દી કદર ન કરવાની સાથે જ શરૂ થાય છે.”

શર્ચા કરવા માટે સમય રહ્યો નહોતો. સોક્રેટીસેસને અડધું યુરોપ પાર કરી મોસ્કો સુધી લઈ જવાની હતી તે ફ્રેડેન જેઘરીની ટ્રોફી સાથેનો સ્ટેન્ડેકર વેનનો કાફલો તેના આદેશ માટે રાહ જોતો ઊભો હતો. અને તેમ છતાં પણ તે અને રૂથાએવ જુદાં પડતાં પહેલાં થોડાં શબ્દોની આપલે કરવામાં સફળ રહ્યા.

“તેમ છતાં, ખરેખર તું શું કહેવા ઇચ્છતો હતો?” અન્તોને જ્યારે તે રૂથાએવની હસ્તપ્રત પોતાના જૂની પડી ગયેલી ટૂંકમાં મૂકી રહ્યો હતો ત્યારે પૂછ્યું. “તું એમ કહીને શું કહેવા ઇચ્છતો હતો: તે આપણને હજી વધારે આજળ ફેંકી દેશે?” તેણે ટૂંકના લંકણને ઘૂંટણ વડે જોર આપી દબાવતાં આગ્રહપૂર્વક કહ્યું. “આપણે નાઝીઓને ક્યારી નાંખ્યા. શું તેનો કંઈ અર્થ નથી? શું આપણે કીર્તિ અને કૃતજ્ઞતાને લાપત નથી?” જ્યારે તે ટૂંકને તાળું મારવા મથી રહ્યો હતો ત્યારે ખબડ્યો. ત્યારબાદ રૂથાએવ તરફ ફરતાં તેણે ફરીથી કહ્યું: “તો પછી તું શું કહેવા ઇચ્છતો હતો, તું શું સમજતો હતો?”

“ઓહ, કંઈપણ નહીં... ભૂલી જા તે”, રૂથાએવે નિસાસો નાંખ્યો. “એ થાંભી કલાણી છે, ફરી કોઈ દિવસ,” રસ્તા માટે તેઓ જો પી રહ્યાં હતાં તેનાં ગ્લાસમાં બાકી બચેલાંને બહાર ઢોળી નાંખતા તેણે વાત કાપી નાંખી. કડવી વોદ્દા પીધા પછી પોતાનાં જરાવધાર લોહને ચાવતાં તે ઊંડા વિચારમાં ઊતરી પડ્યો. તેની સામાન્યપણે ઉપાસા કરતી નજર

મળીર બની ગઈ. તે ખેડૂત બિરાદરીનો શાંખો પલોળો ભરાવદાર, થોડોક
ઝૂંકેલો, ધીમે ધીમે ફરનારી, સાવધ ભૂખરી આખોવાળો માણસ હતો.
“નું બુદ્ધિજીવી વર્ગમાંથી છે, અન્તોન,” રૂથીએવ કહેતો. “એટલા માટે
જ નું હમેશાં સીટી જેટલો સ્વચ્છ છે. હું ગામના પાદરીનાં ગરીબ
કુટુંબમાંથી આવું છું, મારામાં રશિયન ખેડૂતો અને પાદરીઓ બંનેનાં ગુણો
છે.” અને તે એ કહાડી કહેવા લાગતો કે કેવી રીતે તેના કાકાએ તેને
તાઈગ્રીનું વિચિત્ર નામ તેને આપ્યું હતું. એક પાદરી, કદાચ જેનો
ગળમો ઉનારી લેવામાં આવ્યો હતો તે પણ ચોક્કસપણે ધર્મી અને
પરવાશ્વેષો હતો. અને તે કોઈ કાકા છેકરાને ધર્મિક બનાવવા, “સર્વનો
વાધ” બનાવવા ઇચ્છતા હતા કારણ કે આસપાસ દરેકે દરેક વ્યક્તિ એટલી
ફૂર ધિસક હતી. તેથી તેણે તેનાં માતાપિતાને છેકરાને “તાઈગ્રી” નામ
આપવા સંમત કર્યાં.

“તને એમ નથી લાગતું કે નું એકદમ શરૂઆતથી જ આવી રંજીન
અટક સાથે આવું નામ પડાવીને કોઈ સજ્જ પામેલો હતો?” અન્તોન
પોતાનાં મિત્રને ચીડવતો.*

“થા માટે, ચોક્કસપણે! નું ઉમરાવ કુટુંબમાંથી આવે છે, હું ગુલામ
કુટુંબમાંથી આવું છું. પણ સમય બદલાઈ ગયો છે સર. રૂથીએવ
થાનાઈનો વાધ શૂરવીર બની ગયો છે.”

જ્યારે તેઓ દુનવી ઘટનાઓ વિશે વાતો કરતા ત્યારે સામાન્યપણે
રૂથીએવનો અવાજ મધુર અને રક્ષકદાર હતો, નજીકના કપાર્ટરમાં માત્ર
સુસવતો મૂંઝવતો લાગતો હતો. પણ જ્યારે કોઈક વસ્તુ તાઈગ્રીને પરેશાન
કરી રહી હોય અને તેના દિલ પર બોજરૂપ બની ગઈ હોય ત્યારે
તે પોતાનામાં ખોવાઈ જતો અન્તોન અને ગુલિયાએ આવા પ્રસંગો માટે
વિશેષ વાક્ય ઘડી કાઢ્યું હતું: “વાધ ફરીથી પોતાની ગુફમાં ચાલ્યો ગયો
છે.” આ વખતે પણ તે પોતાની ગુફમાં ખેંચાઈ ગયો હતો અને
અન્તોન જોઈ થકતો હતો કે ક્યાંકથી એકદમ નાસીપાસ થઈ ગયો હતો.

“ઓહ, આપણે તે વિષે ફરી કોઈ દિવસ ચર્ચા કરીશું,” રૂથીએવે
નરમાશપૂર્વક જવાબ આપ્યો. “અત્યારે સમય નથી.”

“બેસક, હું સમજું છું,” અન્તોને કહ્યું. “પણ વાસ્તવમાં, હું માનું
છું કે નું શું કહેવા ઇચ્છે છે તે હું થોડું ધણું જાણું છું.”

* રૂથીએવ નામ રશિયન શબ્દ રૂથીજી (લાલ વાળવાળો)માંથી ઉદ્ભવેલું છે.

“ચોક્કસપણે નું બધું જાણતો હતો અને તેના વિષે આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું જ નથી. આપણે પહેલાં જ આ વિષે ચર્ચા કરી ચૂક્યા છીએ. હું કહેવા ઇચ્છું છું તે એ છે કે વિજય ન માત્ર લશ્કરી વિજય હોવો જોઈએ - તે તો તદ્દન સ્પષ્ટ છે - પણ તે માનવ સ્વતંત્રતા માટેનો વિજય હોવો જોઈએ. હા, હાલની પેઠી માટે સ્વતંત્રતાનો વિભોલ્લાસ. જ્યાં સુધી હું તે જોઈ શકું છું ત્યાં સુધી મુક્તિ યુદ્ધનો એ જ અંતિમ ઉદ્દેશ્ય છે નહીં તો પછી તમે માત્ર અડધું યુદ્ધ જ જીત્યાં કહેવાય, સમજીશો નું? તે દુશ્મનો અને દરેકની પોતાની અંદર વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા બંને ઉપરનો વિજય હોવો જોઈએ. તે ન માત્ર સમગ્ર રાષ્ટ્રને પણ દરેક દરેક વ્યક્તિને માટે સ્વતંત્રતા લાવવું જોઈએ. બાકી બધું - તુરાઈ અને શિયાળાં અવાજો અને અતશબાજીઓ - તે બધું પાછળથી આવશે. મારો અર્થ એ છે. પણ હું જોઈ છું તે પ્રમાણે આપણાં લોકોને સ્વતંત્રતાનો અંશ માત્ર નથી મળ્યો. બધાંમાં સૌથી સરળ વસ્તુ છે જ્યાં સુધી તમે ચહેરે દુઃખી છો ત્યાં સુધી સ્તવનગીતો ગાવાં, ‘જિહોવાનો જયજયકાર’ ગાવો. આ વિજય લોકો માટે, લોકશાહી માટે કેવો સાબિત થવાનો છે તે વિષે, તેના પરિણામો વિષે વિચાર ન કરવો તે વધારે સરળ છે આ બધાં વિષે વિચાર કરવો એ જોખમભર્યું કામ છે, નું જાણે છે. પણ તારાં અને મારાં જવાં લોકોએ - આપણે તે ઝુંબેશ ઊઠાવવી જોઈએ. દુશ્મન માટે તમે વિજેતા છો પણ પોતાની જાત માટે તમે ખુલાશ છો, દયનીય બહેરા ઝૂંગા જનવર છો.”

તે ચિંતાગ્રસ્ત વાતચીત તેમની, છેલ્લી વાતચીત બની ગઈ. ત્યારબાદ રશિયા તરફ પાછા જતા લાંબા આખા રસ્તે કાફલાની મોખરે બધી જતામેલી ભૂમિ પરથી જતાં, પાયમાલ કરી નાંખેલ બાલ્ટીક રીપબ્લીક અને બેથોરશિયા પરથી જતાં અન્તોન રચીઓવના શબ્દો પર ઊંડું મનનચિંતન કરતો રહ્યો. વિશાળ ખડકની જેમ તે તેના દિલ પર ખડકાઈ ગયાં હતા અને સૌથી ખરાબ વાત એ હતી કે પોતાના દિલના આ બોજને હળવો કરવાનો કોઈ રસ્તો નહોતો, કોઈપણ વ્યક્તિ એવી નહોતી જેની સામે તે આ વિષે વાત કરી શકતો હતો. અને તે ખરેખર વિચિત્ર શબ્દો હતા. જો તે કોઈને કહેશે પણ તો તેઓ તે સમજી શકશે નહીં, તેમને તેનાથી કદાચ મારું પણ લાગશે, કોઈક કદાચ તેની છૂપી બાતમી સુધ્ધાં આપી આવી શકતું હતું. સ્પષ્ટપણે કોઈપણ આવા વિચારોને ખ્યાનમાં લેવા પણ તેનાર નહોતું. તેની આસપાસનાં બધાં યુદ્ધના વિજયી

અંતની આનંદ માણી રહ્યાં હતાં અને કોઈને પણ સ્વતંત્રતા, માનવીના સૌથી કુદરતી અને મૂળભૂત જન્મસિદ્ધ હક સાથે લેવાદેવાં નહોતાં જે આજ સુધી કદાપિ અનુભવાયાં નહોતાં અને પુણી સભાનતા પર લદાયેલાં રહ્યાં હતાં. કદાચ કોઈક દિવસ લોકો તેના વિષે વિચારશે અને પસ્તાવો કરશે.

તો પછી માણસને કેટલી સ્વતંત્રતાની જરૂર છે, તે પોતાની જાતને સલામ કર્યો. કદાચ માણસને અમર્યાદિત સ્વતંત્રતાની જરૂર છે અને કદાચ નેહી કરીને તે કદાપિ પૂરતી નથી? અને કદાચ વધારે સ્વતંત્રતા માટેની આપણી કદી સંતોષ ન પામનાર ઈચ્છા માટે આપણે પેલી આપણી પાસેની નજીવી સ્વતંત્રતા વડે ચુકવીએ છીએ? કદાચ માનવ જાતિ શાશ્વતપણે સ્વતંત્રતા માટે વલખાં મારવાં તેના માટે હજારો જિંદગીઓને બલિ ચઢાવવા, અને ખુલામોમાં વધારે ને વધારે ઊંડા ખૂપતી જવા સર્જાયેલી છે? કેટકેટલી વાર આખી દુનિયાને દાંડીઓ પીટી પીટીને જલ્લાવવામાં આવ્યું છે : એ લોકો આનંદ મનાવો! આપણને છેવટે સ્વતંત્રતા માટેનો રસ્તો મળી ગયો છે! અને પાછળથી હંમેશાં પરિણામ બીજું કોઈ નહીં પણ આપછેતરામણીમાં પરિણમ્યું છે. આ એકબીજા પર અસર કરતી અનિષ્ટ ઘટનાઓનું વિષયક છે. તેના વિષે વિચાર ન કરવો એ જ વધારે શ્રાવ્યું છે નહીં તો પોતાની જાતને માળગોળ દૂમાવી દઈ શકો છો. તાઈગી જેવા માણસો માટે આવી ઊંડી સમજ સાથેસાથો અભિશાપ છે. કેવી રીતે તે તેને પોતાનામાં રાખી શકવામાં સફળ રહ્યો હશે? તે જે કંઈ ચાલી રહ્યું છે તે બધું જ સમજે છે અને હું કલ્પના કરી શકું છું કે આ બોજા હેઠળ તેણે કેટલી યાતના બોજવી હશે.

અને જ્યારે અન્તોન ચોસ્કોમાં આવી પહોંચતાં રૂબીએવની હસ્તપ્રતને ત્વેરસ્ત્રોત બુલવાર પર સાહિત્યિક સંસ્થાની નજીક ફરીથી ટાઈપ કરાવી રહ્યો હતો અને તેને પ્રકાશિત કરાવવાનાં સંભવિત રસ્તાઓની શોધના ઘડી રહ્યો હતો ત્યારે રૂબીએવ પોતે અસ્તિત્વમાં ન રહ્યો.

પ્રસંગોવશાત્ રૂબીએવે કેટલાંક પ્રસંગો પર સાહિત્યિક સંસ્થાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તે એ વિચારથી સ્પષ્ટપણે પીડાતો હતો કે પ્રવેશ માટે અરજી કરવા તે પાસે ઉમરલાયક થઈ ગયો હતો. ૨૭ વર્ષે કંઈ ઓછું નહોતું! કેવી રીતે તે જાણી શકવાનો હતો કે તેની જિંદગી સત્યાવીશ વર્ષે જ પૂરી થઈ જવાની હતી? તે અત્યંત ઉત્કટપણે વિદ્યાથી બનવાની, પોતાનું ધ્યાન સંપૂર્ણપણે અધ્યયન પર સંકેન્દ્રિત કરવાની, કોઈપણ પ્રકારના

આડાઅવળે પાટે ચઢ્યાં વિના પોતાના ભક્ષા પર લગ્ન કર્યાં વિના, કોઈની સાથે પણ પ્રેમમાં પડ્યા વિના એકલા જીવવાની અને પુછ સાથેસાથ જ ક્યા રસ્તે હતું ને વિશે પોતાનું પુસ્તક લખવાની ઇચ્છા રાખતો હતો.

જિંદગીને જન્મ આપવામાં ઘણાં પ્રયત્નની જરૂર છે; પણ તેનો વિનાશ પળવારમાં થઈ શકે છે. આમ કોઈ ભટકની રજાની ઓળીએ તેના પ્રાણપ્રાણ મિત્રને છીનવી લીધો, જેની સાથે તે મોરચા પરની સંપાદકીય ઓફિસમાં અત્યંત નિકટતમ મિત્ર બની ગયો હતો. હવે અત્યારે રૂઝીઝેવની હસ્તપ્રત માટે તે એકલો જ જવાબદાર હતો. અને ન માત્ર હસ્તપ્રત, સ્વતંત્રતા વિશેની તેની કઠોર આજ્ઞા હજી પણ વધારે બારે બીજે હતો.

આવા ઉચાટભર્યા વિચારોથી ઘેરાઈ વળેલો અન્થોન હોટલના મોરડામાં હવે કોઈપણ જાણે પોતાની આજેકુલ માટેના આદેશો મેળવવાની આજ્ઞા રાખતો આમથી તેમ આંટા મારી રહ્યો હતો.

જ્યારથી તે ત્યાં આવ્યો હતો ત્યારથી કોઈપણ મુશ્કાલી તેને મળવા આવ્યું નહોતું; ઓછામાં ઓછું તે કદાપિ સ્ત્રી સાથે તો જોવા મળ્યો નહોતો આ સંબંધમાં હોટલનાં કર્મચારીઓમાં તેના પ્રત્યે કનૂલલ અને આદરની મિશ્રિત લાગણી હતી. જુવાન ઓફિસમાં આટલી કુનેહ છે, આટલો આત્મસંયમ છે, બીજાં કેટલાંકે જેવો નથી જેઓ ખૂબ ઢીંચી લે છે અને સ્ત્રીઓને પોતાનાં મોરડામાં લઈ જાય છે—જેકે દિવસના સમયે સોકોલોમોસ્કી ઘણીવાર ગાયબ રહેતો હતો.

જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓને સંબંધિત વાત હતી ત્યાં સુધી અત્યેનું વલણ એમ કહ્યો કે થોડું પરસ્પરવિરોધી હતું. ઘણું કરીને તે કોઈની પણ સાથેનાં સંપર્કોને ટાળતો હતો, સાવ સામાન્યમાં સામાન્ય પણ, તે પોતાની જાતને કોઈપણ વસ્તુ કે કોઈપણ વ્યક્તિ સમક્ષ રજૂ કરવાની નામરજી દર્શાવતો; તેમ છતાં પણ કેટલીક વાર તે પરિચિત થવા માટે સાથે સાથ જ ભણાનાં થોધતો; જેકે તેની નજરો પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય કેવળ આવસાપિક જ હતો—તેના હૃદયમાં સંઘરી રાખેલાં સ્વપ્નની અનુભૂતિ, અપૂર્વ, કહેવા પૂરતા પણ વિરોધાભાસી નહીં તેવો વિચાર, જે મોરચા પર એકદમ પ્રગટ થયો હતો અને જુલિયા સાથે તથા વિશ્લેષ કરીને રૂઝીઝેવ સાથેની ચર્ચાઓમાં પરિપક્વ થયો હતો તે: પુછ વિષેનું કેન્વાસ મિત્ર આવેખનું—પણ ટેન્કો અને બોમ્બોનાં ધડકાઓવાળા લગાઈ દૃશ્ય

વાળું નહીં જે એક એવા પ્રકારનાં ઝનિવાદ અને જીવંતતાની વાસ્તવિકતાનું સર્જન કરવું હતું કે તે હયાં બધાંને આકર્ષવું હતું. અને વળી ફરીથી એક એવું વીરરસાત્મક જનસમુહનું દૃશ્ય પણ નહીં જે વિજયનાં વિજ્યાત્સને નહીં પર પાત્રોને આલેખિત કરવું હતું (આવા વિષયો તરત જ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય તેવાં હતાં, તેઓ આપમેળે જ સામે આવે છે અને “વીરરસાત્મક ચિત્રો” અત્યાર સુધી હજુ મોટા પ્રમાણમાં સ્ત્રી હેવામાં આવ્યાં હતાં) તે જેનું ચિત્રણ કરવા ઇચ્છતો હતો તે ખાસ કરીને હતું, શાતતાવાળું દૃશ્ય, મુખ્યત્વે ‘મા મેરી અને સિયુ’ની બાઈબલની વાર્તા તરફ પાછી વળતી, બીજાં વિશ્વયુદ્ધમાં માનવજાતે જે શાતતાઓ ભોગવી હતી તે બધાં પાછી વળતી, રેનેસાન્સની કલાસીકલ પ્રણાલીમાં, જેમાં મા મેરીને શ્રેષ્ઠકાળનાં પ્રતીક રૂપે પણ આધુનિક પાર્શ્વભૂમિમાં, તેની ગુહ્યનો અનુભવ કરી ચુક્યાંની અને તેમાંથી પાર થઈ ગયાંની નવી ઐતિહાસિક સ્થિતિમાં ગુહ્યના ગુહ્યમાં—મેરી—સૈનિકનાં શ્રેટકોટમાં રજૂ કરવાનો હતો. જાણે તે પ્રસંગ બે હજાર વર્ષો પહેલાં નહીં પણ આજે જ બન્યો હતો. ખબરા પર શ્રેટકોટ નાંખેલ હાથમાં લીધેલ બાળક વાળી મહેના પણ પરંપરાગત દિવ્ય પાર્શ્વભૂમિને બદલે આધુનિક ગુહ્યની પાર્શ્વભૂમિમાં, કદાચ દુશ્મનનાં તોપચારા હેઠળ બરફમાં ધસડતાં જતાં અને કંટાળા તારોમાં તેના ચમત્કારિકપણે ચાલવા માટે, લોકો સુધી પહોંચવા માટે રસ્તો કાપતાં જતાં લશ્કરી સિપાઈ સાથેનું.

આવાં પ્રકારનું કલ્પનાચિત્ર તેનાં મનમાં આકાર લઈ રહ્યું હતું—જે તદ્દન સાદું, અકૃત્રિમ અને કંઈક ભાવનાપ્રધાન સુધ્ધં હતું પણ તે જ સમયે તેની બધી પરંપરાગતતા માટે અત્યંત અસામાન્ય, અસાધારણ હતું. તે યોજના અન્તોનની સૌથી મહાન ઉપલબ્ધિ હતો, ગુહ્યનાં પોતાનાં કડવાં અનુભવોનો, એકધારી પુમલાઓ અને પીછેપઠ્ઠનો, ખુન અને ખોટનો, દુર્ગતિ અને અપાર પશ્ચાતાપનો અભેડ અને છેવટનો સારાંશ હતી. આ પ્રગટીકરણમાં, જે આવી કિયતે પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં તે પ્રોફેસર વાદીમ પેરેકેસ્નોવનો ભૂતપૂર્વ અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થી, લેનિનગ્રાદની લલિતકલા અકાદમીનો મુખ્ય રેનેસાન્સ નિષ્ણાત એવો તે પોતાની નવી મહેનામાં કલાનો સૌથી વધુ મહત્વનો ઉદ્દેશ—માનવતાવાદનાં આદર્શોની શાશ્વત અર્થસૂચકતા જોતો હતો. મહેના ગિદ્દમીનાં, માનુષ્યનાં, પશ્ચાતાપભર્યાં પણ કહેવાયેલાં પાપો અને અનુતાપોમાં માનવજાત દ્વારા પરિપક્વ કરાયેલાં અવિનાશી માનવ

આદર્શોનાં અમર પ્રતીક રૂપે રહી હતી. એ બધાંનાં હોવાં છતાં પણ આ વેરી દુનિયામાં અવાં ઉદાત્ત આજ્ઞાવાચકોની અસ્થિરતાનાં તાદૃશ્ય પુરાવા રૂપે ઉપદેશક પેરેકેસ્તોવ પોત હોરો ધાલવામાં આવેલ લેનિનચાદમાં ભૂખમરારને લીધે પોતાની પત્નીની સાથે મરી ગયાં.

પરંતુ તે કરુણાસભર દૈવી લીલા પણ અન્યોને તેની એ દૃઢ માન્યતામાંથી ચલિત કરવામાં નિષ્ફળ રહી કે કૂરતાનાં બધાં કૃત્યો અને એકબીજાનો વિનાશ કરવા માટેનાં વધારે ને વધારે આધુનિક ઢબનાં હથિયારો લોકોએ શોધી કાઢ્યાં તેના કારણે સમગ્ર માનવજાત પર આવી તૂટેલી આપત્તિઓ હોવા છતાં પણ માત્ર આ જ એક વિચાર કથાનાં શ્રેષ્ઠ પ્રભાવશાળી વિષય તરીકે બાકી રહી શકતો હતો. ભૂતપૂર્વ ગુલ્લોનાં પાછોએ એ સ્પષ્ટપણે બતાવ્યું હતું કે કૂરતાને વધારે કૂરતા દ્વારા જડભૂળથી ઊપાડી શકતી નથી. આને પરિણામે તેને પોતાના વિચારને મણેનાની પ્રતિકૃતિમાં વાળ્યો. ગુલિયાએ ભવિષ્યનાં કેન્વાસ ચિત્રનાં સામાન્ય ખ્યાલનું નિરૂપણ કર્યું હતું: “ગુલ્ડ પછી મા પોતાનાં બાળકને ક્યાં લઈ જઈ રહી છે? તે દુનિયાને શું આપી શકતું હતું અને દુનિયા તેના માટે શું કરી શકતી હતી?” ગુલિયા જ તેને ખાલી તક મળે ત્યારે અને ટ્રાન્સેઈવર છોડીને તેની સાથે બે વાત કરવા આવી શકતી હતી ત્યારે તેને એ વિષે કહેતી રહેતી હતી: “મુખ્ય વસ્તુ છે સંકટમાંથી ઊંચરવું, આ ગુલ્ડનાં અંતને જોવાં જીવતાં રહેવું. મને તારામાં ખૂબ વિશ્વાસ છે. માદ છે આપણો નાનકડો ટાપુ જ્યાં મેં તને કહ્યું હતું કે તું કંઈક અપવાદ રૂપ કરવા માટે સમર્થ છે? પિતા ખૂબ શરૂઆતથી જ તને બીજાં વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેથી જુદો પાડતા હતા. હવે એ તારી ફરજ છે. તું તારી શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિનું ચિત્રણ કર. તે સમયે આ બધું કેટલું સ્પષ્ટ અને સરળ લાગતું હતું. મુખ્ય વસ્તુ હતી સંકટમાંથી બચી જવાની.”

હવે ગુલ્ડ પુરું લથાનાં કેટલાંક મહિનાઓ પછી જ્યારે તે પોતાની શ્રેષ્ઠ કલાકૃતિની વિજયો એકઠી કરવા મહેનત કરી રહ્યો હતો ત્યારે તેણે અનુભવ્યું કે માત્ર તેનાં ખાતર કોઈપણ દિવસે અને કોઈપણ ભણે જોવીનો શિકાર બની જવાનું જોખમ હોવાં છતાં પણ પેલાં ગુલ્ડમાંથી પાર થવું સારું હતું. આ રીતે જોતાં ગુલ્ડ તેના માટે સાચેસાચાં અર્થમાં ઇંચાપતિરૂપ સાબિત થયું. ખાણઓમાં તે મનમાં શપથો લેતો હતો કે જો તે બચી જાય તો પોતાની બાકીની આખી જિંદગી આ ઉદ્દેશને અર્પી દેશે: તેના પોતાના શબ્દોમાં કહ્યો તો ગુલ્ડ વિષેના.

રથીઓવે પણ અન્તોનને દૃઢપણે ઉત્સાહિત કર્યો હતો, જેમાં તે કટાક્ષપૂર્વક “તારી અતિ - કલાત્મિક યોજના” એમ ઉલ્લેખ કરતો. રથીઓવ આ બધામાં નવી પેઢીનાં જૂના માનવતાવાદી આદર્શો તરફ પાછાં જવાના મૂળ વિચાર દ્વારા જ પ્રેરણા હતો એક એવી પેઢી જે બીજાં વિશ્વયુદ્ધનાં નરકમાંથી, આખી કોમની હત્યાના પુઝમાંથી, કૂર બળનાં અને ભૂતકાળનાં કોઈપણ ચળમચાહી, સામ્રાજ્ય કે ગણરાજ્યમાં અજોડ એવી કુરતાનાં કાળમાંથી પાર થઈ હતી.

એકવખત તેમની વચ્ચે કેવળ વિદ્વાતભરી તાકિલ દલીલ છેડાઈ ગઈ. હા, આવી વસ્તુઓ મોરચા પર પણ બનતી હતી—જે યુદ્ધની ધૂણાસપદ પરિપાટીથી ટૂંકું પણ જીવનોપયોગી, અગત્યનું મનરંજન હતું. તે અત્યંત મીઠી આનંદદાયક ભણે હતી જ્યારે તેમનાં આત્માઓ ઉદાત્ત કલ્પનાઓ અને વિચારોની વચ્ચે વિહરતાં હતાં અને તેઓ ભવિષ્યનાં સૌથી સ્વસ્થમય ગુપ્ત સ્વપ્નાઓની અક અચક ગડામી સેવાની આજ્ઞા રાખતાં હતાં.”

તેમની વિદ્વાતભરી તાકિલ દલીલ ધર્મ અને કથા તથા તેમનાં પારસ્પરિક પ્રભાવ સાથે સંબંધિત હતી. તે સ્પષ્ટપણે એ હકીકત દ્વારા ઉકેરાયેલી હતી કે ૧૯૪૫ના શિયાળાથી શરૂ કરતાં આજળ વધતી સોવિયેત સેનાઓએ વધતી માત્રામાં ગુલાબી નળિયાવાળાં છાપરાંઓની ઉપર, કાળી પડી ચડેલી ચીમનીથી પર, પર્ણહીન વૃક્ષો પર, તેમનાં માથાઓ, દેન્કો અને તોપખાનાં પર જિંદે જિંદે આકાશમાં ધૂસેલાં પોતાનાં અણીદાર શિખરવાળાં ગોલીક દેવળોનાં ભવ્ય ચિત્રો સાથે યુદ્ધ કરવાનું શરૂ કર્યું. યુદ્ધ ઘણીવાર તો કેટલાંક દેવળોનાં આંગણમાં જ ખેલાયું હતું અને ટૂંકા વિચારા દરમિયાન દારુણ શિલ્પશૈલીએ રશિયન સૈનિકોનાં ધ્યાનને જકડી લીધું હતું જેઓ ભવ્યતાનાં આવાં સ્પષ્ટપણે નજરે પડતાં લશ્કરોને જોવાં દેવાયેલાં નહોતાં. આ દેવળોએ તેમનાં નાસ્તિક હૃદયોમાં ખાસી એવી મૂંઝવણની લાગણી જિભી કરી. “જરા તેની તરફ જુઓ!” તેમનામાંથી એક મોં ફાડીને કહેતો. “તેઓ હજી પણ ભગવાનમાં વિશ્વાસ રાખે છે તેઓ ખરેખર રાખે છે! અને દરેકે દરેક ઠેકાણે દેવળો. કોસો અને બધાંવાળાં. અને દીવાલ પર જાણે રીંગની ખાલ ઘટકાવવામાં આવી હોય તેમ ઈશુ ખ્રિસ્તને તેમની પર ઘટકાવવામાં આવેલાં હતાં. તેઓ આટલા ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખનારાં છે. કેટલી ધોર અજ્ઞાનતા!”

દરેકે દરેક મોકા પર અન્તોન રસ્તા પર આવનારાં દેવળમાં ભળતાં

ઘરમાં ધૂસી રહેલાં માણસની લાગણી સાથે પસી જતા. અને દરેક વખતે તેનું હૃદય તીવ્ર વેદનાથી ભરાઈ જતું અને તે આ પવિત્ર સ્થાનોને યુદ્ધ બની દે ને માટે પ્રાર્થના કરતા (કોને?) તેમ છતાં પણ તે વાત સ્પષ્ટ હતી કે યુદ્ધના કોઈપણ પક્ષને માટે તેમની પવિત્રતાનો સંપૂર્ણપણે કોઈ અર્થ નહોતો. ઔદીક સ્થાપત્ય શૈલીનાં રહસ્યો, જેનો તેણે લેનિનગ્રાદમાં અતિ ઉત્સાહપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો તે અભ્યારે તેમનાં બચાવ અને સર્વનાશીની સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષતામાં તેની નજરો સમજાતાં હતાં. આત્માનાં આ પાવિત્ર સ્થાનોએ વિશ્વ મહા આપતિનાં વિશેષ પાસાંની રચના કરી હતી: નાપાક ઘરેલાં, તજગરેલાં અને પાશમાલ ઘરેલાં, તેઓ ખ્રિસ્તિ ધર્મ વિશ્વાસની મહાન કરુણતાના પ્રતીક સમાં હતાં જે એક જામાનામાં દુનિયા સમજા તેનાં કોસે ચક્રવર્તમાં આવેલાં ધર્મશિક્ષકોની તીવ્ર વેદનાઓ મારફત, ધરતી પર પહેલાં કદી ન ચીખવવામાં આવેલાં સર્વાંશ નૈતિક સિદ્ધાંતોનો દાવો કરતો હતો—જે હતાં પચ્ચાત્તપ, પ્રેમ અને પડોશી માટે દયાની લાગણી માત્ર જ મુક્તિ માર્ગ હતાં. લગભગ એ હજાર વર્ષો સુધી અસ્તિત્વ ધરાવનાર ઉપદેશોનો જે કાળ હતો અને તે ફરીથી વાસ્તવિકતાની સપાટીમાં મરીપરવારી ગમેલો સાબિત થયો હતો. કેવી રીતે હંમેશાં એ પ્રમાણે જ બને છે? આવા તિસ્ફૂત અનુભવમાંથી કોઈ કેવો નૈતિક નિષ્કર્ષ કાઢી શકતું હતું? માનવજાત માટે પ્રેમનો દાવો કરનારી પેઢી તેજસ્વી આંખો છેવટે તો હંમેશાં ધાનતા, વિનાશ અને મૃત્યુમાં પરિણમ છે?.. પણ અન્તોન આ બધું કોને કહી સંભળાવતો હતો? યુદ્ધની આ નિષ્ક્રિય આગ અને સંહારમાં કોણ આ ભાવગ્રાહી સભાનતાની તીવ્ર વેદનાઓનો તડસહટ સહનુભૂતિપૂર્વક સાભળવા કાન માંડી શકતું હતું?

ન તો દેવળો પોતે અન્તોનનાં વેદનાસભર સવાલોનો કોઈ જવાબ આપી શકતાં હતાં. વેરાન ઘઈ ગયેલાં, એક સપાટાથી નિજેન બની ગયેલાં, ઉત્પાવળ અને ભજમાં તજગરેલાં, કોઈને માટે પણ અનાવસ્થક તેવાં દેવળો, જેમાં હવે કોઈ કદાપિ પ્રાર્થના ચીતો નહીં ગાય કે ન તો હવે કદાપિ તેમાં મીણજતીઓ સળગાવવામાં આવશે—તેઓ દેવળો કરતાં વધારે સમાધિ જેવાં લાગતાં હતાં. પણ કરુણાસભર આંખો પેઢી સુનકાર, ભેંકાર દીવાલોની અંદર પણ ઘણાંબધું શોધી શકતી હતી. પેલાં સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરની દૈવી છબીઓને સુશોભિત અને અપાર્થિવ કરનાર, પેલો કથાની શક્તિ મારફત જુલજે હેઠળ અને સ્વર્ગમાં ઊંચે ચક્રવર્તમાં આવેલો માનવીનો આત્મા, જેથી કરીને તે પેઢી ઊંચાઈએથી

પોતાને અંધારામાં છાલ દેવાવીને ફક્ત મારતો અને પાતળા અનુભવનો તથા પ્રકાશ મેળવવા મથતો જોઈ શકતો હતો, પેલાં સ્થાપનમાં, ચિત્રોમાં, બાઈબલનાં સૌથી પ્રસિદ્ધ દૃશ્યોમાં, સત્યોની છબીઓમાં - તે બધું હજી પણ જીવંત હતું, તેણે પોતાની શક્તિ આત્માનો પ્રકાશ હજી સંપૂર્ણપણે લુપ્ત નથી થઈ ગયો, ઉદારતા અને પ્રામાણિકપણા પાછી જોશો મૂખમરોનો શિકાર બન્યાં હતાં તેઓ કોઈક દિવસે નવી શકતાતની શોધમાં, નવારંભની ખોજમાં પેલાં દેવળોમાં પાછા ફર્યો એવી પોતાની આશાસ્પદતા હજી સુધી સંઘરી રાખ્યાં હતાં.

તે બધાંએ અન્તોનના દિલ પર ઊંડી છાપ છોડી. તે પ્રાચીન પરંપરા તરફ વાત્સલ્યવાદ તરફ, પ્રાચીન ગ્રીક ને રોમન કાળ તરફ, સુંદરતા અને ભવાઈની પ્રાચીન દુનિયામાં વિચાર અને કલ્પનાતી, સચ્ચાઈ અને સરળતાની સ્પષ્ટતાને નિમ્મલપૂર્વક મંભીરતાથી કહેતાં ઉદ્ભવ પામેલી દુનિયા તરફ પાછા ફરવાનું આશ્વાસન હતું જેને કચડી રમદી નાંખવામાં આવી હતી.

એ તેમ પણ દૃષ્ટીએવ માત્ર કેટલેક અંશે જ તેની સાથે સંમત થતો હતો: તેના મત પ્રમાણે કલામાં વીસમી શતાબ્દીની એવાન્તગાઈ શેષ પહેલ કરનારું વલણ, કલામાં સુરુચિ ધરાવનાર અને ખરેખરી પૌત્રધાસિક આવશ્યકતા હતી. “પણ વહેલાં કે મોડા,” અન્તોને દલીલ કરી, “દરેકે દરેક વસ્તુ જુનાં, સમયની કસોટીમાંથી ઊતરેલાં ધોરણો તરફ પાછા ફર્યો. કારણ કે મૂળે માણસ તો બદલાયો નથી.” “પણ તેના તરફ આ શતાબ્દીનાં દૃષ્ટિકોણે જો, તું કહે છે તારું દિલ ગુએરનીકાને સ્વીકારતું નથી. તું કહે છે જો તું પિકાસોને મળ્યો તો તું કહેશે કે તું તેમનાં ચિત્રોને માત્ર બૌદ્ધિક સ્તરે સમજે છે પણ તારું દિલ તેનો સ્વીકાર કરતું નથી. પણ જ્યાં વિચાર કર: ફેશિઝમ કેવી સુંદરતા રજૂ કરી શકે? કેવાં પ્રકારની લાજણીઓ તે જાગ્રત કરી શકે છે? માત્ર ત્રાસ અને ફૂરતા, અવાસ્તવિકતા અને અપનાતિ, જે સામાન્ય સમજશક્તિથી પરે છે. પરંપરાજત કલા અહીં તદ્દન અસહાય છે, તે એ બધું સમજવી શકતી નથી. તેથી આપણા કાળે પીકાસો અને બીજાં એવાન્તગાઈ કલાકારોને જન્મ આપ્યો. માનવતાવાદ માત્ર જ તું કહે છે તેમ માણસની શાશ્વત આવશ્યકતા નથી, તે એક સામાન્ય ઐતિહાસિક ખ્યાલ પણ છે. તેથી કરીને તે જૂની પરંપરાઓનું પુનર્જીવન છે.” પણ અન્તોને પોતાના મતનો કરી થકાવ તેમ નહોતું. “જો તમારો આજનો કલાકાર માણસમાં સુંદરતા

શોધવા ઈચ્છતો હાય તો તે પ્રાચીન કથાસીકોએ ક્યું હતું તેમ જ એ જ વસ્તુ જોશે!”

આ વાદવિવાદ મોરચા સીમા પર ઘડે થયો હતો અને જ્યારે તેઓ તે પાર કરીને, પુરોપમાં આવ્યા ત્યારે વધારે ને વધારે ઉગ્ર બની રહ્યો હતો. તે જ્યારે તેમને એક સાથે અઠવાડિયાઓ અને મહિનાઓ માટે ખાદ્યોમાં રાહ જોવાની નહોતી ત્યારની વાત હતી; તે જ્યારે તેમને પૂરે ઝડપે એક હુમલાથી બીજા હુમલા માટે જવાનું હતું, જ્યારે વિજયની ભણી અકદમ નજીક હતી અને છેવટેનો ફેસલો થવાનો સમય આવી ગયો હતો ત્યારની વાત હતી તેમનાં હિલિજનમાં હાથમાં પત્રકારો દ્વારા પકડી લેવાયેલું વાક્ય હતું: “જીવવાનો સમય, મરવાનો સમય, કરનૂસનાં કવર એકઠાં કરવાનો સમય.” હા, તે કરનૂસનાં કવર એકઠાં કરવાનો સમય હતો. અંતહિન ચલુમેદાનોમાંથી, સફેદ સમુદ્રથી લઈ કાળા સમુદ્ર સુધીનો આખા રસ્તા પરથી. પાછળથી તે સમજી ગયો કે વાસ્તવમાં રૂપીએવ સાચો હતો પણ કથાની કૃતિ માટે વિચાર મનમાં કરવો એ એક વસ્તુ હતી અને વાસ્તવમાં તે બનાવવી તે બીજી વસ્તુ હતી.

પણ સૌથી નોંધપાત્ર વાત એ હતી કે છેવટે તેને પોતાની ભવિષ્યની ક્ષેત્ર કૃતિ માટેનો નમૂનો મળી ગયો જે તેણે મોરચા પર પસંદ કરી હતી. મોટી રાજધાની મોસ્કોમાં, તે તેનું નામ હામ સુધ્ધાં પણ જાણતો નહોતો (ઓછામાં ઓછું તે એ જાણતો હતો કે તે મેટ્રોપોલિટનમાં પુલ નજીક મોસ્કો એમ્માન્ડમેન્ટની ટેકરી પરનાં ‘યુ’ આકારનાં ફ્લેટોની નજીકમાં ક્યાંક રહેતી હતી), તે તેને શોધી કાઢવામાં સફળ રહ્યો, તે પુલ કાળની પરિચારિકા હતી જેના વિષે તેણે માત્ર મોઢામોઢ ચાલતી વાતો દ્વારા જાણ્યાં હતાં પણ તેના મનમાં તે તેની વીસમી શતાબ્દીની મહેળા માટે નમૂનો બની ચૂકી હતી. અન્તોનના મનમાં પોતાનાં કેન્વાસ ચિત્ર માટે તે હતી તે રૂપીએવ પણ જાણતો નહોતો, જોકે સૌથી પહેલાં તો તેણે જ અન્તોનને તેના વિષે કશું હતું અને હવે અત્યારે તેને ખેદ હતો કે તેણે પોતાની મહત્વાકાંક્ષા રૂપીએવને જણાવી નહોતી. પણ તે સમયે તે તેને કહેવા તૈયાર નહોતો: તે એક એવું નિકટવર્તી અને ભયંકર સ્વપ્ન હતું કે તે એ વાતથી ગભરાતો હતો કે તે હાસ્યસ્પદ હાસ્યો. અને તેમ છતાં પણ તેણે તેને કહેવું જોઈતું હતું. પણ તેણે પોતાની તક ગુમાવી દીધી હતી અને હવે ધણી મોડું લઈ ગયું હતું. તેણે તેને કહેવું જોઈતું હતું કે આવા ચિત્ર માટે તેને જરૂર ન માત્ર જુવાન

માનાં સુંદર ચહેરાની હતી (કોઈપણ કુચમાં આ તો આ જ રહેવાની હતી, તે મુખ્ય વિચાર હતો) પણ તેને એ વિશે જાણવા અને વિચારવાની જરૂર હતી જે કેન્વાસની બહાર રહેતું હતું, જેવી રીતે હાડિયાની છુપાયેલી વાંજિક રચના, મુગની છાપ પરાવનાર પેલી સીની જીવન કલાણી, બીજાં વિશ્વયુદ્ધની લાલચિત્રતા. તે પોતાનાં નવાં શોધેલાં કલાત્મક સિદ્ધાંત વિશે ર્થીએવ સાથે વાતચીત કરવા ઇચ્છતો હતો; જો તું આધુનિક રેખાચિત્રમાં માનવતાનો આદર્શ જોવા ઇચ્છતો હો તો, કોઈક એક ચોક્કસ ભક્તિની જિંદગી દુનિયાની હાલની સ્થિતિમાં જેવી રીતે પરાવાર્જિત થાય છે તેવી જ રીતે બનાવવી તે અત્યાવશ્યક હતું. આમ વસ્તુસ્થિતિને જોતાં પ્રાચીન મેડનાને કુદરતી સૌંદર્ય અને આધ્યાત્મિકતાની જરૂર હતી કારણ કે બાકીનું કુમારિકાની બાઈબલની કલાણી દ્વારા પૂરું પાડવામાં આવતું હતું, આજે આપણને તવી દત્તકયાની જરૂર હતી— સૈનિકનાં ડ્રેટેસેટમાં મેડના અને તોપમારાનાં સંગીત પર આ દુનિયામાં હાવવામાં આવેલું બાળક. અન્તોનમાં તે વખતે એ ભીંતિને કારણે આ વિચાર પ્રગટ કરવાની હિમત નહોતી કે ર્થીએવ કદાચ રેનેસાંનાં મહાન કલાકારો પછી એ વિચારનું કે જે પવિત્ર હતું, શાશ્વત હતું અને તેથી કરીને અનનુકરણીય હતું તેનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મૂખાંમીભર્યું કૃત્ય હતું. એમ કહીને તેનો મજાક ઊડાવી ચડતો હતો. ભલે, જો ર્થીએવે કદાચ તેનો મજાક ઊડાવ્યો હોત તો તેનાથી શો ફેર પડવાનો હતો? જેનો કોઈ ફેર પડતો હતો તે એ હતું કે તે મરી ગયો હતો.

અમે તેમ પણ સૌથી વધુ નોંધપાત્ર વાત એ હતી કે ગુવાન પરિચારિકા બિલકુલ એવી જ સ્થાપિત થઈ જેવી અન્તોન એક કલાકાર તરીકે ઇચ્છતો હતો, બિલકુલ તેણે આધુનિક મેડનામાં જે રીતે ચિત્રિત કરી હતી તેવી હતી. આ સંગોચ એ એટલો અસરકારક હતો કે પહેલાં પહેલ તો તેનાથી તે પોતે પણ ચભરાઈ ઊઠ્યો. તેને ડર હતો કે આવું અવિશ્વસનીય નસીબ માત્ર મોહમાં લગ્નમાં અંત પામતું હતું. બીજા નોંધપાત્ર વાત એ હતી કે તે પોતે એક એવાં ગુવાન અધિકારીનાં વિશેષ ધ્યાનની વસ્તુ બની ગઈ હોવાની વાતથી સંપૂર્ણપણે અજાણી હતી, જેની પાસે તેના માટે શોજન્યાઓ હતી અને જે હવે સાર્વજનિક ભગીચામાં બાંકડા પર બેસી કામે લાગે ગયો હતો જ્યાં તે સામાન્યપણે કામેથી પાછાં ફર્યા બાદ પોતાનાં બાળક સાથે આવતી હતી અને ભગવાન જાણે તેનાં

વિશે શું શું વિચારી શકતી હતી. કદાચ તે વિચારતી હતી. તેણે રચાએવ પાસેથી તેની જીવનકથા જાણી હતી. તે તેનાં વિશે ટૂંકીવાર્તા લખવાનું વિચારતો હતો.

જ્યાં સુધી તે કળી શક્યાં હતો ત્યાં સુધી તેની જિંદગી સરળ જિંદગી નહોતી. અને જો કે હજી સુધી તેઓ એકબીજાંથી પરિચિત થયાં નહોતાં તેમ છતાં પણ તે જાણતા હતો કે તે તેની હતી. તે કદાચ ભૂલ પણ ખાઈ શકતો હતો તે વિચાર કદાપિ તેનાં મનજગ્યા પણ નહોતો આવ્યો.

પણ હાલ પૂરતું તે તેની નજીક જવ્યાની કસોટીભરી લણને ટાળતા જતો હતો. મહાફૂલે એટલા માટે કે તે અનુભવતો હતો કે સમય હજી પાક્યો નહોતો અને તેણે કોઈ જિંદગી કૂદકો ન મારવો જોઈએ પણ મોટા ભાગે એટલા માટે કે તે તેની અકિસ્મત જિંદગીમાં એકદમ ધૂસી જવા ઇચ્છતો નહોતો કારણ કે રચાએવ પાસેથી તેના વિશે તેણે જે કંઈ જાણ્યું હતું તે ચોક્કસ પણે તેનાં જાન સુધી પહોંચવા માટે, વિશ્વાસ કરવા માટે નહોતું. સવાલ માત્ર તેને રેખાચિત્ર માટે બેસવાની વિનંતી નહોતો. તે તો તેનાં કરતાં પણ વધારે જટિલતાભર્યો સવાલ હતો: તેનાં જીવનકાળ વિશે, જે હકીકત કે તેણે શિલ્પકોની તાલીમશાળાનો અનુસ્નાતક ડિગ્રી માટેનો અભ્યાસ મોરચા પર જવા માટે છોડી દીધો હતો તેનાં વિશે, તેનાં અનુગામી ભાગ્ય વિશે તે જે કંઈ જાણતો હતો તેણે જવાબદારીનો વિશે બોલે તેનાં પર લાદી દીધો હતો ...

મારી સ્વપ્ન સુંદરી

૧૯૪૭ હું મારી માને કેવી રીતે મળ્યો હતો તે મને યાદ છે.

અમે દસ વર્ષ વિખૂટાં રહ્યાં હતાં. તે બાર વર્ષમા નાનકડા છોકરાથી વિખૂટી પડી હતી અને અત્યારે હું બાવીસ વર્ષમા જુવાન, બુનિવાસિતીનો વિદ્યાર્થી છું, જે મુશ્કેલી સેવા બજાવી ચૂક્યો છે, જે મુશ્કેલીમાંથી પસાર થઈ ચૂક્યો છે. અને ઘવાયો છે, જેકે તેમ છતાં અત્યારે મને યાદ છે તે પ્રમાણે તે ઘોઘેલો ઉપરચોટિયો અને બેપરવા હતો. જેકે તે વિચિત્ર ધ્યાન તો પણ મારામાં કંઈક પોકળતા હતી.

અમે દસ વર્ષો જુદાં રહ્યાં હતાં. પણ ત્યારનાં પરિચિત સંજોગો, કુટુંબજનક ખોટોનાં કારણ અને લાંબો વિયોગ - એ બધું અત્યારે ખૂબ સારી રીતે જાણીનું છે, આપણે તે સમજાએ છીએ, તે સમજાવીએ છીએ, અમે તેના તરફ એક ઐતિહાસિક તથા તરીકે પાછા વળીને જોઈએ છીએ, કેટલીક વખત તો એ પણ ભૂલી જઈએ છીએ કે અમે તેની વચમાં હતાં, અમે તે બનાવોમાં ભાગ લીધો હતો, અમારા પર તેની અસર થઈ હતી અને અમને ફટકાં પડ્યાં હતાં અને ઈજા પણ થઈ હતી.

મારા માટે તે સમયે દસ વર્ષ એ બધું મોટો લાંબો ગાળો હતો, અત્યારની જેમ નહીં: વર્ષો પીતતાં જાય છે, જાણે કે સ્થોટ મશીનમાંથી ટિકિટ છેતાં હતો હોય તેવા કંઈક ટકટક અવાજ થાય છે, જોઈ કરીને નમે સાંજ પડતાં એક નજર નાંખો અને જોશો કે કેટલાંક વર્ષો ક્યાંય વીતી ગયાં હતાં, પણ પછી હજબજ આખી જિંદગી એ ચોક્કસ ગાળામા ગોળ રીતે ગોઠવાઈ જતી હતી અને અનંત ધ્યાનની હતી, અને મેં મનમા વિચાર્યું કે જો હું આટલું લાંબુ જીવી શક્યો તો અને અક ઉમરલાયક પુખ્ત માણસ બન્યો તો મારી મા નાં સુખીમાં ચોક્કસ સફેદ પાળવાળી, ઉદાસ નાનકડી વૃદ્ધ બની જાય... અને હું એકદમ જભરાટ અનુભવવા લાગ્યો.

તે સમયની મારી જિંદગીની પરિસ્થિતિ સંજોગો આ પ્રમાણે હતાં. હું

મોરચેથી પાછો ફર્યો અને તીબીલીસી પુનિવસિતીમાં ગયો. હું ઓમનગિયાના એક ઓરડામાં રહેતો હતો. જે મારી કાકી બીજા શહેરમાં રાહી માં ન્યારે ખાલી પડ્યો રહ્યો હતો. હું ભાષાશાસ્ત્રની શાખામાં ભણતો હતો, અનુકરણ કરી કવિતા લખતો હતો અને પુલ્ક પછેનાં વર્ષોમાં એક સાવ એકાકી વિદ્યાર્થી રહી શકતો હતો તેવી રીત રહેતો હતા ભવિષ્ય તરફ નજર સુધ્ધાં કર્યા વિના, ખિસ્સામાં થેસા વિના, નામીપાત્ર થયા વિના. હું પ્રેમમાં પડ્યો અને તીવ્ર પ્રમત્તાવનાથી ભરપૂર થઈ ગયા; આને મને મારી ભૂખને ભૂલવામાં મદદ કરી અને એમ વિચારીને મારી જાનને ખુશ સંપત્તો હતો કે હું જીવતો છું અને અનાથી વધારે મારે બીજાની જરૂર પણ શી હતી? ને સિવાય જ્યારે હું મારી માને પાદ કરતો હતો ત્યારે મારો દિલના ઊડાણમાં મેં એક ઘોર સ્વપ્નને, મારા વિયોગના કડવા રહસ્યને સ્વચરી સાંખ્યું હતું.

મારી પાસે કેટલાંક ફોટા હતાં જેમાં તે મોટી મોટી ભૂખરી આંખોવાળી જુવાન દેખાતી હતી: બોચી પર ઝોળ અંબોડામાં ઓળેલા સીધા વાળ, નાનકડા સફેદ કોલરવાળો ઘેરા રંજનો પોશાક, કંઠેર ચાહેરા, પણ હાંક એમ લાગતું હતું કે કોઈપણ જાણે મલકી ઊઠશે હું હજી પણ તેના અવાજનાં ઊત્તાર ચકાવને, તેના હસવાની રીતને, કેટલાક જાણિક, પ્રેમાળ શબ્દો, અને એવી બધી નજીવી વસ્તુઓ હજી પણ યાદ કરી શકું છું. હું પેલી કરમઘઈ રહેલી, નિસ્તેજ બની રહેલી દ્રવ્યકૃતિને ચાહતો હતો અને વિયોગને કારણે મેં ઘણું દુઃખ સહ્યું હતું પણ ને બધું મારા માટે હવે એક અણમોલ, નજીવ, નાટકીય અને અસ્પષ્ટ પ્રતીક સિવાય બીજું કંઈ નહોતું.

મારી બાજુના ઓરડામાં રહેતો હતો મારો પાછેથી મેલાદુજે, જે ઉમરલાયક હતો, તેના કાન ઉપસી આવેલા હતા, જેમથી સફેદ ઊંઘ નીકળતું હતું. તે અવ્યવસ્થિત, ચકેલાં ભવાવાળો, અને મીઠો હતો, એમ લાગતું હતું કે જાણે તે એ વાતથી જરૂરો હતો કે હું તેની પાસે ઉપાર ન માગી હતું. ને પોતાને કામેથી કોઈક અજાણ્યાં જ માધ્યમો દ્વારા પાછો ફરતો હતો; કોઈએ પણ કદાચ તેને સીધા ખાસમાંથી આવતો નથી જોયો. અત્યારે હવે મને એમ લાગે છે કે તે બારીના વેન્ડીલેટરમાંથી અંદર ઊંડી આવતો હતો અને ફરીથી પોતાની ઘસાવેલી ભૂખરી જેવ સાથે બહાર ઊંડી જતો હતો. તે કાણ હતો અને શું કરતો હતો, તે મને અત્યારે યાદ નથી અને કદાચ હું તે વખતે પણ જાણતો નહોતો.

તે પોતાના ઓરડામાં જ બેસી રહેનાર અને બાજે જ કદી વહાર દેખાતો હતો. ત્યાં અંદર તે શું કરતો હતો?

અમે જાને અમારી રીતે તદ્દન એકલા જીવતા હતા.

મને બાજે છે કે તેને મારા પાણેથી હોવાની કોઈ ખુશી નહોતી. ધણીવાર મારે ત્યાં મારા હોવા જ ભૂખ્યા, ઉતાવળિયા અને આવેશ ભર્યા મિત્રો આવતા હતા, છોકરીઓ પણ આવતી હતી. અમે તાવડીમાં મકાઈના લોટમાંથી રોટી બનાવતાં હતાં, સસ્તા દડાની બાટલીઓ ખોલતાં હતાં, અમારી બૂમરાણ અને હાસ્ય, ખાલીઓનો ખસખસાટ, ગુસ્સાટ અને ચુલનો એ બધું દીવાલ મારફત મેલાદહે પાસે પહોંચતું હતું અને એ બધું દર્શાવતું હતું કે તે અમારા આ ઘોંઘાટને પ્રાંતશીલ અને મારા પ્રત્યે તિરસ્કાર સાથે સહન કરતો હતો.

જમે તેમ પણ તે સમયે હું તે હસીકતમાં કેટલાં સહનશીલ અને ઉદાત્ત મનનો હતો તેની કિંમત કરવા અસમર્થ હતો - કદાપિ તેના મોંમોથી કપકાનો એક શબ્દ પણ નહોતો નીકળ્યો. મત્ર તે મારી તરફ કોઈ લજા નહોતો આપતો અને મારી સાથે વાતચીત કરતી નહોતો; જો કોઈક વખત એક પાણેથી કરે છે તેમ હું તેની પાસે મીઠું કે દીવાસળી કે પછી સોપણો મોકલતો તો તે મને કદી ના નહોતો પાડતો પણ જ્યારે તે મને વસ્તુ આપી રહ્યો હોય ત્યારે એકદમ ચૂપ રહેતો અને બીજા તરફ નજર રાખી જતો.

તે અત્યંત મહત્વના દિવસે હું મોઝો ઘેર પાછો ફર્યો અને યાદ નથી કે હું ક્યાં ફરી રહ્યો હતો તે મને રસોડામાં મળ્યો અને મારા હાથમાં એક કાગળ પકડ્યો.

“તાર,” તે ધીમા અવાજે બોલ્યો.

તાર કરાચાન્દાથી આવ્યો હતો. તેથી હાથ દાઝી ગયા હતા. “પાંતરો એક લઈને મળ ખાર મખી.” મેલાદહે નાક વડે ધુરધુર કરતો અને મને ધ્યાનપૂર્વક નિહાળતો નજીકમાં જ મંડરાઈ રહ્યો હતો. કાઈપણ વિશેષ કારણ વિના મેં સ્ટવ સજાઓ અને પછી એલવી નાંખ્યો અને તેની ઉપર કિતલી મૂકી પછી મેં અમારા નાનકે રસોડાના ટેબલની ફરતે કબરો વાળવાનું મરૂં કર્યું પણ હું જે કરી રહ્યો હતો તે પૂરું કર્યા વિના મેં ટેબલ પર પાથરેલા પ્લાસ્ટીકના મેંડાપોશને સારૂ કરવાનું મરૂં કર્યું. અને કંઈક એવું બન્યું જે તદ્દન અસધાર્યું અને અપ્રતિષ્ઠિત હતું! હંમેશના સંકેત ચિહ્નને ચોક્કસ રૂપરેખાઓ પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી. કોઈપણ આશા વિના

તે પોતાના કોરડામાં જ બેસી રહેતો અને બાળે જ કદી વહાર દેખાતો હતો. ત્યાં અંદર તે શું કરતો હતો?

અમે બંને અમારી રીતે તદ્દન એકલા જીવતા હતા.

મને લાગે છે કે તેને મારા પાંચાળી હોવાની કોઈ ખુશી નહોતી. ઘણીવાર મારે ત્યાં મારા જોવા જ ભૂખ્યા, ઉત્તરવળિયા અને આવેશ ભર્યા મિત્રો આવતા હતા. છોકરીઓ પણ આવતી હતી. અમે તાવણીમાં મકાઈના ઘોટામાં રાટી ખનાવતા હતાં, સસ્તા દારૂની બાટલીઓ ખોલતાં હતાં, અમારી બૂમરાણો અને હાસ્ય, પાણીઓનો ખસખસાટ, મુસપુસાટ અને ચુંબનો એ બધું દીવાલ મારફત મેલાદેને પાસે પહોંચતું હતું અને એ બધું દર્શાવતું હતું કે તે અમારા આ ઘોંઘાટને પ્રતિશ્લેષ અને મારા પ્રત્યે નિરસાર સાથે સહન કરતો હતો.

અમે તેમ પણ તે સમયે શું તે હકીકતમાં કેટલો સહનશીલ અને ઉદાત્ત મનનો હતા તેની કિંમત કરવા અસમર્થ હતો—કદાપિ તેના મોંઘોથી હપકાનો એક લખ્દ પણ નહોતો નીકળ્યો. માત્ર તે મારી તરફ કોઈ લક્ષ્ય નહોતો આપતો અને મારી સાથે વાતચીત કરતી નહોતો, જો કોઈક વખત એક પાંચાળી કરે છે તેમ શું તેની પાસે મીઠું કે દીવાસળી કે પછી સોયદોરો માંગતો તો તે મને કદી ના નહોતો પાડતો પણ જ્યારે તે મને વસ્તુ આપી રહ્યો હોય ત્યારે એકદમ શૂંપ રહેતો અને બીજી તરફ નજર રાખી જોતો.

તે અત્યંત મહત્ત્વના દિવસે શું મોઝે ઘેર પાછો ફર્યો. મને યાદ નથી કે શું ક્યાં ફરી રહ્યો હતો. તે મને રસોડામાં મળ્યો અને મારા હાથમાં એક કાગળ પકડાવ્યો.

“તાર,” તે ધીમા અવાજે બોલ્યો.

તાર કસામનાઈથી આવ્યો હતો. તેથી હાથ દાઝી ગયા હતા. “પાંચસો એક હઈને માળ ખાર મમ્મી.” મેલાદેને નાક વડે પુરપુર હતો અને મને બાનપૂર્વક નિહાળતા નજીકમાં જ મંડરાઈ રહ્યો હતો. કોઈપણ વિશેષ કારણ વિના મેં રટવ સળગાવ્યો અને પાછી ઓલવી નાંખ્યો અને તેની ઉપર કિતલી મૂકી. પછી મેં અમારા નાના રસોડાના ટેબલની ફરતે ક્યારે વાળવાનું થર ક્યું પણ શું જો કદી રહ્યો હતો તે પૂરું ક્યાં વિના મેં ટેબલ પર પાથરેલા પ્લાસ્ટીકનાં મેજપોથને સાફ કરવાનું થર ક્યું. અને કંઈક એવું બન્યું જે તદ્દન અસંધાનું અને આકસ્મિક હતું! હંમેશના સંકેત ચિહ્નને એકસરૂપે ઉપરનાઓ પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી. કોઈપણ આશા વિના

જેમાં હું સ્વપ્નાં જોઈ રહ્યો હતો, એકાંતપૂર્ણ રાત્રોમા ગુપ્તપણે હું
જે વિલાપ કરતો રહેતો હતો તે લગભગ વાસ્તવિકતા બની ગયા હતાં.

“કારાગારના?” મેલાદ્ગે ધીમે અવાજે ચાલુગણ્યો

“હા,” મેં ઉદાસીનતાપૂર્વક કહ્યું.

તેણે થોડાનુરપણે જાળથી ડચકારો બોલાવ્યો અને મોટેથી ઊંડા
નિ:સાસો બાળ્યો.

“બાગે છે કોઈક પાંચસો એક નંબરની ગાડી,” મેં કહ્યું. “કદાચ
બૂઝ છે. શું ગાડીઆને પણ એવાં નંબરો હોય છે?”

“ના,” તે ધીમે રહીને બોલ્યો. “તેમાં બૂઝ નથી. પાંચસો એક
એટલે કે તે આનંદમય ગાડી છે.”

“શા માટે આનંદમય?” હું સમગ્ર્યો નહીં.

“માલ ગાડી, છોકરા. તે બહુ લાંબો વખત છે છે અને બધોને માટે
આનંદદાયક છે.” અને તેણે ફરીથી જાલ વડે ડચકારો બોલાવ્યો.

તે રાત્રે હું ઊંઘી ન શક્યો. દીવાલની પાછળ મેલાદ્ગે ખાંસી રહ્યો
હતો સવારે હું રેલ્વે સ્ટેશન ગયો જ્યારે હું ચેરીઇમ્પી ટેકરી તરફ
ઉતાવળે જઈ રહ્યો હતો અને જોરેસ ગલીમાંથી સ્ટેશન તરફ જઈ રહ્યો
હતો ત્યારે એક ભયંકર વિચાર મને ઘેરી વળ્યો હતો કે હું માને ઓળખી
નહીં થકું. મેં માત્રી જતને ડબ્બાઓ અને ટ્રેનની વચ્ચે ઊભેલી હોવાની
મનમા કલ્પના કરી અને ત્યાં આ ભીડમાં અશ્વત્થામ જ્યમરમાં મને એક
નાનકડી સફેદ વાળવાળી સ્ત્રીની ઝલક દેખાશે અને જામે બને એકબીજાની
તરફ ધસીશું. પછી અમે દસ નંબરની ટ્રામમાં ઘેર જઈશું અને જમીશું.
હું સ્વપ્નપણે જોઈ શકીશ કે તેને સુપરેલી સમ્મતા, શાત અને નવો
સમય, આસપાસનું નવું વસ્તુવસ્તુ અને હું તેને જે બધા વિષે કહવાનો
હતો તે બધી ભાષના, તથા જે બધાં વિષે તે ભૂલી જઈ હતી તે તેને
બતાવવાનો હતો તેના બધું તથા એ બધું જ જેને ભૂલી જવાનો તેને
સમય મળ્યો હતાં અને મારા બાળે જ જતા પત્નો પર જ્યારે રડતી
હતી ત્યારે તેનાથી ટેવાઈ નહાતી તે બધું કેવું ભાગ્યું હતું.

વિચિત્ર નંબરવાળી ગાડીનું અસ્તિત્વ હતું. તે સમય-સારણીમાં સમાવિષ્ટ
નહોતી અને તેના આગમનનો સમય રેલ્વે કમંચારીઓ માટે પહોંત સ્થાયમ
હતો. પણ તેમ છતાંય હોકો તેની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં અને આશા પણ
રાખતાં હતાં કે તે સાંજ સુધીમાં તબીબીસી આવી પહોંચશે. હું ઘેર
પાછો ફર્યો. મેં ફર્થ ચાક કરી, મારો એકમાત્ર મેકપોશ અને દુવાલ ધોપાં

અને તે મહાન શક્તિની કલ્પના કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં મારો બધો સમય વીતાવ્યો કે કેવી રીતે મા અને હું મળીશું અને શું હું કેવી ને અન્યારે હતી ઉંમરને ઝરણે ઝૂકી ગયેલી અને સફેદ વાળવાળી તેવી તેને જોતાંની સાથે ઓળખી શકીય કે નહીં, અને જો હું તેને ઓળખી ન શક્યો તો ઉતાવળે તેની બાતુઆથી પસાર થઈ જઈશ અને તે સ્ટેશનની ભીડમાં મને ઓળખી રહેશે અને ખુબ ચિતિત થઈ જશે કે પછી ને મારી આંખો પરથી જ કહી દેશે કે મેં તેને ઓળખી નહોતી અને તેનાથી તે હજી વધારે ખરાબ રીતે દુઃખી થશે...

હજલજ ચારેક વાગે હું ફરીથી સ્ટેશને ગયો પણ પાંચસો એક “આનંદદાયક” યાત્રી અવકાશમાં ખોવાઈ ગઈ હતી. થોડો હવે અડધી રાત્રે તેના આવવાની આશા રાખતો હતો. હું ઘેર પાછો ફર્યો અને મારા પર હાથિ થઈ ગયેલી પેલી અસ્વસ્થતાને દબાવવા માટે મેં મેનપોશ અને દુવાલને ઈશી કરવાનું શરૂ કર્યું, ઓરડે વાળીને સાફ કર્યો, સાદી ઝાટકી, અને ફરીથી ઓરડે વાળ્યો.. બહાર મેં હતો. અને હું ફરીથી દસ નંબરની ટ્રામમાં સ્ટેશન તરફ રવાના થઈ ગયો જે બીજાં લોકોની માઓ અને નમના દીકરાઓથી ભરેલી હતી જેઓ કલ્પના પણ કરી શકતાં નહોતાં કે મારી જિંદગીમાં તે દિવસ કેટલાં ઉલ્લાસ-આનંદનો તહેવાર સમો દિવસ હતો અને ફરીથી—ઘેર એટલાં નહીં પણ દૂબળા - પાતળા ખભાની ફરતે પોનાનો હાથ વીંટળી પાછા ફરવાની ઉંનકટ ઈચ્છા... હું જાણતો હતો કે જ્યારે આ અંતહિન લોખી ગાડી પ્લેટફોર્મ પર આવશે ત્યારે મારે એક કરતા વધારે વાર આમથી તેમ દોડવું પડશે એને હાજીરોના ટોળામાં મારી માને ઓળખવી પડશે, તેને ઓળખવી પડશે, આશિરવાદમાં લેવી પડશે અને કસીને માથામાં લેવી પડશે, બીજા હજારો આગંતુઓની અને પેલા તેમની રાહ જોઈ રહેલાંઓની વચ્ચે—નાનકડી, સફેદ વાળવાળી, દુર્બળ, થાકેલી પાકેલી એવી તેને ઓળખવી પડશે...

અને આમ હું તેને મળીશ. અમે ઘેર જમીશું. સાથે. તે મને પોતાની જાદગી વિશે કહેશે અને હું મારી વિશે કહીશ. અમે ઝરણો ઘોડવામાં અને કોણ દોવી હતું ને વિષે બધું ઊંડા નહીં ઊતરીએ. જે બનવાનું હતું તે બની ગયું, હવે બધું ખલાસ થઈ ગયું હતું અને હવે ફરીથી અત્યારે અમે એકસાથે છતાં...

.. પછી હું તેને પીકઅપ જોવા થઈ જઈશ, અને ભલે ને ત્યાં

પોતાના આત્માને હળવો કરે મેં પીકચર પણ ઘસંદ કરી લીધું હતું. એટલે કે મેં તે પસંદ પણ લલોનું કશું કારણ કે એવું હતું કે બાનું તૂળીલીસી ઈનામ વિજેતા 'મારી સ્વપ્ન સુંદરી' પીકચરનું ગાંડની જેમ ગુણગન માનું હતું, જેમાં બાનાકથક અદ્ભુત અભિનેત્રી મારીકા રૂપેક મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી રહી હતી. શહેરમા સામાન્ય જાંડગી અણું અટકી ગઈ હતી બધાં જ આ પીકચર વિષે વાતો કરી રહ્યા હતાં, બધાં જ સમય મળતા તે જોવા પસી રહ્યાં હતાં; તેઓ ઘેરીઓમાં ફરતાં ફરતાં પણ તે પીકચરનાં ગીતાની પૂનની સીટીઓ વગાડતાં હતા અને ખુલ્લી બારીઓમાંથી વિશ્વનો ધર વાગતાં એ જ નાનકડાં ગીતના સ્વરો આવના હતાં જે આખા તૂળીલીસીનાં કાનો પર અલગતાં મૂંઝતાં હતાં. તે નૃત્યો અને ગીતોથી ભરપૂર, પ્રેમભર્યા અડપલાઓ અને વિનોદી સ્થિતિઓથી ભરપૂર ફંજીન પીકચર હતું. યુદ્ધ પદ્ધતિનાં કપડાં વર્ષોમાં પ્રેક્ષકજણની કલ્પનાસક્તિને પકડી લેતું ભભકાદાર, ઘોંઘાટભર્યા સંગીતવાળું. મેં પોતે પણ તે પીકચર જગજગ પંદરેક વાર જોયું હતું અને ગુપ્તપણે હું અત્યંત સુંદર, આંખોની આંજી દેનારી, મલકતી મારીકાના પ્રેમમાં હતો અને જોકે આખું પીકચર મને કડકડાટ શાદ હોવા છતા પણ મને હંમેશાં એમ લાગતું હતું કે તે હું પહેલી વાર જોઈ રહ્યો હતો અને મુખ્ય નાયકો સાથે દરેક વસ્તુ મારફત પોતાની તાદાત્મ્યતા જોવા જાવી રહ્યો હતો હું અનુભવતો હતો કે મારી પાસે એમ માનવા માટે પૂરું કારણ હતું કે તે મારી માને પુનઃ જાંડગી પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરશે. મેં મનમાં વિચાર્યું, તે આ બધું જોશે અને ઓછામાં ઓછું થોડી વાર માટે પોતાના પીડાદાયક વિચારોમાંથી કઈક છૂટકારો થોળી શકશે, ખૂબ સુંદર વસ્તુઓને ચોતરફથી બાનાથી તપાસવામાં આનંદ મારણે અને પોતાની જાતને ચારિત, સ્વસ્થતા, કલ્યાણ અને સંગીતથી સભર હોવાની લાગણી અનુભવશે. આ બધું જ તેને પુનઃજન્મ પ્રદાન કરશે, પ્રેમ તરફ અને મારી તરફ પાછી લાવશે... અને નામિકા? સુખસભર ખુશીનો સ્વાસ લેતી જુવાન સ્ત્રી દરેક પ્રકૃતિએ તેને લચકીલી સ્વસ્થ કાવાની, સોનેરી ચામડીની, લાખા, ખાકખામી વિનાનાં પઓની અને આકર્ષક વલ્લસ્થળોની ખસિસ આપી હતી. તે પોતાની ઘેરી નીલી હસતી આંખોને ઉઘાડશે જેમા તૂળીલીસીનાં ઈન્દ્રિયવિપયક લોકો આનંદ ડૂબી જશે, તે પોતાનાં ગાંડકૂંક મુખને ઉઘાડું પાડવા હસશે અને મગજુત બાંધાનો, કૂંજપુષ્પ, ભેદિત ફક્કા આયકથી ઘેરામેલી તે નૃત્ય કરશે. તે દરેક ઠોકોએ મારી સાથે આવશે અને પાતાની

નીહી આંખો મારી પર કેન્દ્રિત કરતી અને અદૃશ્યમાન અત્તરોની સુગંધ ફેલાવતી તથા ઓસ્ટ્રિયન સ્વાસ્થ્ય પાલીતે મારા જૂના પલંગ પર પર પત્ર ચણવીને પણ બેસાડા. બેઠક હું તેને મારી પોતાની ફર જોદગી અને ગુલ પાછીના દુખો સાથે કે પછી મારાં કડવાશ ભરેલાં માન્ય કારણના રસ નાં અણસારા સાથે તેને હથકી પાડવાનો વિચાર સુધાં કરવાની હિમ્મત કરી થકનો નહોતો. તેને આવી ધોંસથી ઝિભરાતી જગ્યાઓનાં અસ્તિત્વની શંકા સુધાં નહીં આવતી હોય, જે તેનાં સુંદર નીલા દેન્યુબાથી સાવ વિપરીત છે, જેના કિનારાના પર તે પદ્ધિત સ્વૈરપણા સાથે નુન્ય કરતી હતી. અન્યાય અને કડવાશ કદાપિ તેને સ્પર્શ્યાં પણ નહોતાં. ભલે અમે - આ દુર્દૈવ આપણી પર જ આવી ઝિતરે... પણ તેમાં નસીબે ન આવે. હું ઊભતી ઝવેરાતની જેમ તેને હૃદયમાં સંકરતો હતો અને કોઈક કોઈક વખતે કબોલિકની વાસ મારતાં પેલો પીકચરના પડદાઓ પર તેને જોતાં તેની પ્રશંસા કરવા તેને મારા હૃદયનાં ગુપ્તસ્થાનમાંથી બહાર લઈ આવતો હતો.

સ્ટેશનના ચોક પર કાન ફોડી નાંખે તેવો ઘોંઘાટ - બુમરાણો મચતાં હતાં. સ્ટેશનની સામેની બધી જ ખાલી જગ્યાઓ મિત્રવિચર લોકના ટોળાથી ખચાખચ ભરેલી હતી. સડક પર બેઝો અને ટૂંકોનાં ટંબલાં ખડકવામાં આવ્યાં હતાં; ચોતરફ હાસમ, રોકડળ, બુમરાણો, કર્કશ થબ્દો સંજવાતાં હતાં... મને લાગ્યું કે હું મોડો પડ્યો હતો પણ બહુ વચારે નહીં, તેથી હજી થણ આસા હતી... મેં પોતાના સામાન પર બેઠલા કેટલાંક લોકોને પૂછ્યું કે તેઓ 'પાંચસો એક નંબર'ની ગાડીમાં આવ્યાં હતાં કે કેમ. નિમ્ન્ય એ નીકળ્યો કે તેઓ બાતુમીથી આવ્યાં હતાં, માટુ દિલ બેસી ગયું. હું મહામુશ્કેલીએ ટોળામાંથી રસ્તો કરતો પૂછતાછ મારી પાસે ગયો અને બુમ પાડી "શાપિત પાંચસો એક નંબર" વિશે પૂછ્યું પણ બારીમા બેઠેલી ધર્મપૂર્વક માથાફેડ કરનારી અને બહેરી બની ગયેલી સ્ત્રી લાખા વખત સુધી કંઈપણ ન સમજી શકી, તે કેટલાંક લોકોને એકસાથે જવાબ આપી રહી હતી અને છિવટે ભારે તે સમજી ત્યારે ગુસ્સાપૂર્વક મારી તરફ બરાડી, તેનો ચહેરો લાલચોળ થઈ ગયો હતો, તેણે કહ્યું કે પાંચસો એક નંબરની ગાડી એક ક્યાક પહેલો જ આવી ગઈ હતી, પેલો ગાંડો ગાંડો હણ વખત પહેલાં જ આવી ગઈ હતી, સ્ટેશન પર કાંઈ પણ બાકી બચ્યું નહોતું, તેઓ બધાં એક ક્યાક પહેલાં જ જતાં રહ્યાં હતાં અને તેઓ ગુઓ પહેલા જ જતાં રહ્યાં હતાં ...

રવિચારની ખુબી જેવાં લાગતાં સ્ટેશનના ચોક પર એક ઝૂકી ગયેલી વૃદ્ધા સુટકેસોના અને પોટલોઓનાં ઢગલાં પર બેઠી હતી અને નિસહાયપણે આસપાસ નજર ફુમાવી રહી હતી. હું તેની તરફ આગળ વધ્યો. તેના ચહેરામાં અને દઈક પરિચિત હોય તેવું સ્પષ્ટપણે પણ લાગ્યું. હું ધીમે ધીમે તેની તરફ ચાલતો ગયા, મારો પગ ઢીલાં પડી રહ્યા હતાં. તેની મારી તરફ નજર પડી, શકાસ્પદપણે અને ઉપરથી નીચે સુધી નિકાળ્યો, અને સીધી નજરનાં પોટલા પર પોતાનાં નાનકડે હાથ નીચો કર્યો.

હું રસ્તામાં જ માને પકડી પાડવાની આશામાં પગપાળા જ ઘર તરફ નીકળી પડ્યો. પણ આમ ને આમ આશામાં ને આશામાં જ ઘરનાં બારણા સુધી પહોંચી ગયો, પણ તે ન મળી. દીવાલની પેલે પાર મેલાદ્વજે ખાંચી રહ્યો હતો. ફરીથી સ્ટેશન તરફ પાછાં દોડવું આવશ્યક હતું. હું ફરીથી બહાર ગયો અને ત્યાં જ સીધી નજરનાં એક ખૂણામાં મા દેખાઈ! તે ધીમે ધીમે ઘર તરફ ચાલતી આવી રહી હતી. તેના હાથમાં નાનકડી પ્લાયવુડની સુટકેસ હતી. તે હજી પણ જેવી અને ચાદ હતી તેવી ને તેવી જ, ઝિંચી અને આકર્ષક, કરચલીઓવાળાં સિલેટી છીંટવાળા સુતરાઉ વસ્ત્રોમાં હતી. ખડતલ, સુરજનાં તાપમાં તપેલી અને જુવાન. મને ચાદ છે જ્યારે મેં તેને ઉભરને કારણે મૂકી ગયેલાંની જગ્યાએ એવી જોતાં કેટલી ખુશી અનુભવી હતી.

વહેલી પરાંકનો સમય હતો. તેણે પોતાનાં ગાલ મારાં ગાલની સાથે ઘસતાં મને બાલમાં લીધી. સુટકેસ ફૂટપાથ પર પડી હતી. ત્યાંથી પસાર થનારાંઓ અમારી તરફ કોઈ ધ્યાન આપતાં નહોતાં: તુબીલીસીમાં, જ્યાં એક જ દિવસમાં છાત્રીવાર મળનારાં બધાં પણ એવી રીતે મુમતાં હતા ત્યાં અમારાં આધિજનમાં કંઈપણ અસામાન્ય જેવું નહોતું.

“તો તું આવો છો?” જ્યારે તે મને બાલમાં લઈ રહી હતી ત્યારે બોલી, “તો તું આવો છે, મારાં નાનકડાં છોકરાં, મારાં લાડલા” — અને આ પહેલાની જેમ જ, જેવી રીતે ક્યારેક બન્યું હતું તેવું જ હતું..

અમે ધીરે ધીરે ઘર તરફ આગળ વધ્યાં. મેં તેનાં ખભા ફરતે મારો હાથ મૂક્યો. અને એક હમણાં હમણાં જ નવાં આવેલાંઓને હોકો જેવાં સામાન્ય સવાલો કરે છે તેવાં સવાલો પૂછવાની ઈચ્છા થઈ, “તું કેમ છે? તું કેવી રીતે જીવતી હતી?” પણ હું કંઈક કારણે ખચકાતો હતો અને ચૂપ હતો.

અમે અંદર પ્રવેશ્યાં ઓરડામાં મેં તેને જૂનાં દિવાન પર બેસાડી દીવાલની પેલે પાર મેલાદુએ ખાંસી રહ્યો હતો. મેં તેને બેસાડી અને તેની આંખોમાં તાક્યુ પેલી મોટી, ભૂખરી, બદામ જેવી આંખો અત્યારે મારી સાવ નજીક હતી. મેં તે આંખોમાં જોયું... મુલાકાત માટે ત્યારે હું મારી જાતને તૈયાર કરી રહ્યો હતો ત્યારે મેં મનમાં વિચાર્યું હતું કે તેની આંખો આંતુઓ અને કડવાશભર્યાં ચાકથી સભર હશે અને મેં તેને દિલાસો આપવા માટે વાક્ય પણ તૈયાર કરી રાખ્યું હતું: “મા, તું જોઈ શકં છે તેમ હું સારો છું, બધું જ સાદું છે અને તું પણ સારી છે અને આટલી ખૂબસૂરત છે તથા હવે જમું જ સાદું થઈ જશે, તું પાછી આવી ગઈ છે અને આપણે ફરીથી સાથે છીએ...” મેં પહેલાં અપ્રિયતા માટે, પહેલાં આંતુઓ માટે, દસ વર્ષમાં વિયોગ પછી શું બનવાનું છે તેના માટે આ શબ્દોનો ઘણીવાર પૂર્વપ્રયોગ કર્યો હતો... અને અત્યારે હું તેની આંખમાં જોઈ રહ્યો હતો. તે સાવ સૂકી અને બેપરવાઈભરી હતી, તે મારી તરફ જોઈ રહી હતી પણ મને જોઈ શકતી નહોતી, તેના ચહેરો કોઈપણ પ્રકારનાં હાવભાવવિહીણ, કઠોર હતો, તેનાં હોઠ મોઝાં ખુલ્લા હતાં, મજબૂત, સુરજથી તપેલાં તેનો હાથ ઘૂટણો પર ટેકવલાં હતા તેણે કંઈપણ ન કહ્યું, માત્ર ત્યારે મેં કોઈ વિશેષ ઉદ્દેશ્ય વિનંતી પણ તેના ચહેરા પર જો બળેલું હતું તેના સિવાય દરેક વસ્તુ વિશે વાતચીત કરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે તેનાં પ્રાનુનારમાં કોઈક કોઈક વખત માથું ધુલવાતી રહી... મેં વિચાર્યું, જો ને થાકું રહી લે તો તે વધારે સાકુ થશે તેણે સત્તી સિગારેટ સળગાવી તેણે મારાં માથા પર હાથ ફેરવ્યો...

“આપણે હવે કંઈક ખાઈશું,” મેં સંપળતાપૂર્વક કહ્યું. “તને ભૂખ લાગી છે?”

“શું?” તેણે પૂછ્યું.

“તને ભૂખ લાગી છે” છેવટે તો તું લાંબો સ્તનો કાઢીને અવાજ રહી છે?”

“મે?” તે કંઈ સમજી નહીં.

“તું,” હું હસ્યો, “બેશક તું...”

“હા,” તેણે સીમ્પણું કહ્યું. “અને તું?” અને તે હસી પણ હોવી જોઈએ, પણ ને પહેલાંની જેમ જ ઘૂંટણો પર હાથ ટેકવીને બેસી રહી.

હું ઊભાવળે રસોડામાં ગયો, સ્ટવ સળગાવ્યો અને બચેલો મકાઈનો

લોટ ભેળવ્યો. મેં મારા અંતિ અલ્પ કરિયાણામાં અદ્યુનપણે બચાવી રાખેલ ચીજનાં નાના ટૂકડાં કાપ્યાં. મેં આ બધી વસ્તુઓ માની સાથે મળ પર મૂકી જેઠી કરીને તે ખુશ થઈ જાય અને ઉલ્લાસિત થઈ બેઠે, જ્યારે તે જોતી કે તેનો કેવો સરસ દીકરો હતો, તે ઘર કેટલી સારી રીતે રાખ્યો હતો, તે કેટલી સારી રીતે જીવી રહ્યો હતો અને અમે બંને સંબંધો કરનાં કેટલા વધારે તાકાતવર હતાં અને અમે અમારા સિમ્પત અને પ્રેમ વડે નેમને નિવારી થઈતાં હતાં. હું તેની સાથે તીરની પેઠે આમથી તેમ દોડદોડ કરી રહ્યો હતો પણ તે સાવ નટસ્થ જ રહી અને માત્ર એક પછી એક સિગારેટ ફૂંકતી રહી.. કીતલીયા પાણી ઊંઘ્યુ અને મેં તે મેજ પર મૂકી મેં તરતથીઓ અને સ્ટવ તથા સાદો ખોરાક આટલી કુશળતાપૂર્વક, આટલી ઝાપથી અને આટલી સુલહતાપૂર્વક સીધી પહેલી ચાર નૈશાર કર્યાં હતાં: ભલે તે પોતાની જાને જ જોતી કે તે મારી સાથે જાળમાં રહેશે... જિંદગી ચાલતી ને ચાલતી જ રહે છે... બેચક, છેવટે તો તે ધરથી અને ખારાંથી ધધી દૂર રહી હતી અને સહેતી હતી.. એક જ વખતમાં તે બધું પુનઃસ્થાપિત કરી શકાય નેમ નહોતું. માત્ર ધીમે ધીમે, ધીરજપૂર્વક...

જ્યારે મેં આજ પરથી ચોટીઓ ઊતારી ત્યારે બારણામાં કડકડટનો અવાજ થયો અને મેં મેલાદ્વેને મારી પાછળ ધુરધુર અવાજ કરતો સાંભળ્યો. તે જોવાની તાવડી મારી તરફ ધરી રહ્યો હતો

“તમે પણ શું,” કહ્યું. “અમારી પાસે બધું જ છે..”

“થઈ લે છોકરા,” તેણે બિન્નતાપૂર્વક કહ્યું. “હું જાણું છું..”

મેં તેની પાસેથી તાવડી થઈ લીધી પણ તે ગયો નહીં.

“આવો,” મેં કહ્યું, “હું મારી મા સાથે તમારી ઓળખાણ કરાવીશ,” અને મેં બારણું ઉઘાડ્યું.

મા પહેલાંની જેમ જ ઘૂંટણો પર ઘાથ રાખીને બેઠી હતી. મં મનમાં વિચારું કે મહેમાનને જોતાં એક રિવાજ પ્રમાણે તે ઊભી થઈ જશે અને હસશે: “ખૂબ ખુશીની વાત છે, ખૂબ ખુશીની વાત છે..” અને પોતાનો પરિચય આપશે પણ તેણે ચૂપચાપ પોતાનો સૂરજથી તરેણી ઘાથ લંબાવ્યા અને ફરીથી તેને પાતાનાં ઘૂંટણ પર પડવા દીધો.

“બેસો,” મેં કહ્યું અને તેના માટે ખુરશી આગળ ખસેડી.

તે સાથે બેસી ગયો. તેણે પણ પોતાના ઘાથ ઘૂંટણો પર મૂક્યાં. પરોઢ ઘેડું થઈ રહ્યું હતું. બારીની પુનઃબુધિયા સાથે તેઓ બંને તદ્દન

અભિજ્ઞ મુદાઓમાં થીજી ગયેલાં નિશ્ચય પૂતળાંઆ સમાં લાગતા હતા અને તેમની એક બાજુથી દેખાતી રેખાકૃતિ મને એક - સમાન લાગતી હતી.

જ્યારે હું રસોડામાં ગયો હતો ત્યારે તેમણે કોઈ વાત કરી હતી કે નહીં તે તો હું નથી જાણતો. ઓરડામાંથી અવાજ પણ નહોતો આવ્યો જ્યારે હું પાછો આવ્યો ત્યારે માનાં હાથ હવે પોતાનાં ઘૂંટણો પર દેઝવેલાં નહોતાં તથા તે જાણે સાંભળી રહી હોય તેમ શ્રેણીક આગળ તરફ જુકેલી હતી.

“આનીક?” મેલાદેએ સારિતમાં કહ્યું.

માએ મારી તરફ જોયું અને પછી કહ્યું:

“જરીક...” અને ચરમાળપણે હસી

જ્યારે હું રસોડામાંથી ઓરડામાં ઉતારવળે ફરીથી પાછો આવી રહ્યો હતો ત્યારે તેમણે કેટલાંક ટૂંક, સમજી ન શકાય તેવાં શબ્દોનો વિનમ્ર ચાલુ સખ્યો અને વળી વધારામાં તેઓ એકદમ ગુસ્સપુસ અવાજે, બાએ જ પોતાનાં હોઠ હલાવતાં વાનો કરી રહ્યાં હતાં મેલાદેએ પોતાની જાળ વડે ટકટક અવાજ કરતો રહ્યો અને પોતાનું માથું ફુલાવતો રહ્યો. મને પાદ આવ્યું કે જરીક એક સ્ટેશન હતું જેની નજીકમાં મા રહેતી હતી અને કેટલીક વખત ત્યાંથી તેના કાગળો મારી પાસે આવ્યા હતા હું એ કાગળો દ્વારા જાણતો હતો કે તે સારી હતી અને સારા મિજાજમાં હતી તથા બધું જ સાચું હતું પણ મારે ભણવું જોઈએ, ખૂબ ભણવું જોઈએ અને તે મારી પાસેથી ખૂબ ઇચ્છતી હતી કે... હું મારાં સમાચાર તેને જરીકમાં મોકલતો રહેતો હતો, એ હકીકતમાં સમાચાર કે હું સારો હતો અને સારાં મિજાજમાં હતો તથા બધું જ સાચું હતું, હું પુરિકન વિષતાં લેખ પર કામ કરી રહ્યાં હતો અને બધાં મારાં વખાણ કરતાં હતાં, તે મારાં વિષે એટલી ચિંતાતુર નહોતી, મને ખાતરી હતી કે અંતમાં દરેક વસ્તુ પોતાની મેળે જ છંટાઈ જશે અને અમે મળીશું...

અને હવે અમે મળી ગયાં હતાં અને થોડી જ વારમાં તે લેખ વિષે અને મારી બીજા બેજવાબદાર ગપ્પાં બરી વાતો વિષે પૂછશે.

મેલાદેએ આ લેવાનો ઇનકાર કર્યો અને ગાંધળ થઈ ગયો. માએ સૌથી પ્રથમ વાર સભાનપણે મારી તરફ જોયું.

“તે શું,” મેં દબાયેલા અવાજે પૂછ્યું. “તે પણ ત્યાં જઈ આવ્યો છું?”

“કોણ?” તેણે પૂછ્યું.

“કેમ, મલાદ્જે વળી...”

“મેલાદ્જે?” તેને આશ્ચર્ય થયું અને બારીમાંથી બહાર જોવા લાગી.

“મલાદ્જે કોણ છે?”

“કોણ?” એટલે તું શું કહેવા ઇચ્છે છે?” આ મારા માટે બહુ વધારે પડતું અસહ્ય હતું. “મા, હું જે કરી રહ્યો છું તે તું સાંભળી શકે છે? મેલાદ્જે... મારો પાણેશી, જેની સાથે મેં હમણાં જ તારો પરિચય કરાવ્યો હતો... તે પણ ત્યાં જાયો છતો?”

“ધીમે ધીમે,” તેણે જવાબ આપતાં કહ્યું. “આ વિષે કોઈ વાત કરવાની જરૂર નથી, દીકરા.”

ઓહ મેલાદ્જે, એકાંતમાં ટકટક કરતો રહતો અને ધમધમ કરતાં ચાલતો રહતો તું પણ કોઈક એક સમયે ચેરીના વૃક્ષની ધાખાની જેમ લચકીલો આકર્ષક રહ્યો હતો અને ઝરમ હોહોવાળો અને અચલત મૂંછેવાળો તારો જુવાન ચહેરો લાખો આકાંક્ષાઓથી ઝળહળતો હતો. તારાં હાંક નિસ્તેજ થઈ ગયાં છે, તારી મૂંછો નથી પડી છે; તારાં પ્રાણસભર ગાલોમાં ખાડી પડી ગયાં છે. હું તારી તરફ હસ્યો અને ગુપ્તપણે મારાં મિત્રો સમક્ષ તારી તરફ આંજળી પણ ઊઠાવી. હું કહેતો, “જુઓ, છોકરાઓ, જે તમે રવાની રાખ નહીં ખાવ તો તમે આ વૃક્ષ કાકાનાં જેવાં થશો...” અને અમે, અમારે હજી લુચ્ચાઈભર્યા ઉદ્ધત અને મર્મજાલી નજરોવાળાં હતાં ત્યારે એ જોઈને આશ્ચર્ય પામતાં હતાં કે તું કેટલી કઠંગી રીતે પગ પછાડતો ચાલે છે, કેટલી સાવચેતી અને સાવધાનીપૂર્વક તું બારણામાંથી કોફું બહાર કરતો હતો... તું થેનાથી ડરતો હતો, મેલાદ્જે?

અમે શા પીધી. હું તેને ત્યાંની તેની પરિસ્થિતિઓ વિષે પૂછવા ઇચ્છત્ય હતાં પણ ચીતો હતો. અને મેં મારી પોતાની નિષ્ફળતા વિષે ઊતાવળે જૂઠું બાલવાનું શરૂ કરી દીધું. તે માથું નીચું ઘાલીને, ચહેરા પર આભેદૂળ ગસનો ભાવ ધારણ કરી, હસતાં હસતાં મારી વાત વ્યાનથી સાંભળી રહી હોય તેમ લાગતું હતું અને ધીમે ધીમે ખાતી હતી. તેણે ક્રીતલી પર લાથ પસાર્યો અને પોતાની ખરડાસેલી હથેલી તરફ જોયું.

“કંઈ વાંધો નહીં,” મેં તેને દિલ્હાસો આપતાં કહ્યું. “હું ક્રીતલી ધોઈ નાંખીશ. એમાં કશું નથી.”

“મારાં બિચારા દીકરા,” તેણે સુન્દરમનસ્કપણે કહ્યું અને એકાએક

રડી પડી. મેં તેને શાંત પાડી અને આશ્વાસન આપ્યું: કૌનથી માટે આમ વિચારે છે તેણે પોતાનાં આંસુ લૂછ્યાં, ખાલી ૩૫ પાછળ ખસેડ્યો અને મૂંઝવણમાં હસવા લાગી “ના, ના, કંઈ નથી,” તેણે કહ્યું. “વાતને કંઈ ધ્યાનમાં ન લેતો,” તેણે સિગારેટ સળગાવી.

દીવાલની પેલે પાર મેલાદુને ખાંસ્યો.

કંઈ વાંધો નહીં, મેં મનમાં વિચાર્યું બધું જ ઘોતાની મેલે ટીક થઈ જાય. અમે ચા પી લઈશું અને પછી હું તેને સિનેમા જોવા લઈ જઈશ. તે જાણતી નથી કેનેહું જોવા જઈ રહી છે. એકએક જો બધું બની ગયું હતું તે પછી તે નીલા મોજાઓ, સંગીત, આનંદોલ્લાસ, સુરજ અને મારીકા રોકમાં ડૂબેલી હતો, મેં આંખો ઝીંકી કરતાં મનમાં વિચાર્યું અને જો કંઈ બની ગયું હતું તે પછી આ... આ લે, મારી પાસે જો કંઈ છે તેમાંથી સીધી અવત નાદસ્ત, સીધી કિમતી વસ્તુ હું તને આપું છું, મેં મારી ઘોતાની જ ઉદારતાનાં ત્યાર હેઠળ દબાતાં હાકતાં હાકતાં મનમાં વિચાર્યું...

મેં તે જ જણે તેને કહ્યું. “નું જણે છે, મારી પાસે તારા માટે એક ગુપ્ત વિસ્મયકારક વસ્તુ છે, પણ એના માટે આપણે બહાર જવું પડશે અને થાડું ચાલવું પડશે...”

“બહાર જવું પડશે?” તેનાં બપાં ચઢી ગયાં.

“ચલતા નહીં,” હું હત્યો “હવે કોઈપણ વસ્તુથી ચલતાય નહીં. નું એક અદ્ભુત ચમત્કાર જોયે, સાચું કહું છું” તે એવાં પ્રકારનો ચમત્કાર છે જેને દેવાની જગ્યાએ ઉપયાગમાં લઈ શકાય.. નું મને સાંભળી શકે છે” ચાલ આપણે જઈએ, ચાલ આપણે જઈએ, મહેરબાની કરીને...”

અમે સાંજનાં ટાણાનાં તૂબીલીસીમાંથી ચાલતાં જઈ રહ્યા હતાં. મેં ફરીથી એક વખત તેને પૂછવા ઈચ્છ્યું કે ત્યાં બધું કેમ ચાલતું હતું પણ મેં તેમ ન કહ્યું, બધું જ ખૂબ સારી રીતે આકાર લઈ રહ્યું હતું, તે હલવી, સોમ સાંજ હતી અને તેની બાજુમાં તેને ટેકો આપતાં ચાલવામાં હું કેટલો આનંદ અને ખુશી અનુભવતો હતો. તૂબીલીસીથી આટલાં અલાસક્ષિક એવાં ચોળાચેલાં વસ્ત્રમાં અને અચોક્કસ આકારનાં તૂટેલાં-ફૂટેલાં સેન્ડલમાં પણ મારી મા આકર્ષક અને ખૂબસૂરત હતી. સીધા બાંધી, મેં મનમાં વિચાર્યું, અને અહીં, આ પ્રેમાળ ટૂંકમાં, પ્લાતાન પાદડાઓમાથી આવતો આ પ્રકાશ, વધતાં જતાં યોગ્યનો ઘોંઘાટ... અને મેં એ પણ વિચાર્યું કે કોઈપણ રીતે તેને સારી દેખાતી

કરવા મારે તેને બીજાં કપડાં પહેરવાની ફરજ પાડવી પડશે કારણ કે ત્યાં જો તે પહેરતી હતી તે... તે બધું ભૂલી જવાનો હવે સમય હતો.

હું તેને રુસ્તાવેલી પ્રાસ્પેક્ટ પરથી લઈ ગયો અને કોઈપણ સવાલ પૂછ્યા વિના તે મારી બાજુમાં અણધારીનતાપૂર્વક ચાલતી હતી. જ્યારે હું ટિકિટ ખરીદી રહ્યો હતો ત્યારે તે દીવાલ પાસે ફર્શ તરફ નાકની નિશ્ચય જિભી રહી ગઈ. મેં ટિકિટબારી પાસેથી જ માથું પુછાવ્યું અને મને એવું લાગ્યું કે તે હતી.

તે મૂંઝવણભર્યા પ્રેક્ષકનું હમાં બેઠી અને મેં કહ્યું: “હવે તું એક અદ્ભુત ચમત્કાર જોશે, તે એટલો સુંદર છે કે તેનું શબ્દો દ્વારા વર્ણન કરવું અસંભવ છે.. મને એક વાત કહે, તેમણે તને ત્યાં બહાર કંઈ બતાવ્યું હતું?”

“શું?” તેણે પૂછ્યું

“પીકચરો..” અને મેં અનુભવ્યું કે હું સાચા અર્થહીન વાતો કરી રહ્યો હતો. “ઓછામાં ઓછું, ક્યારેક એકાદ વખત...”

“અમને,” અને તે પીએ રહીને હસી પડી.

“મા,” મેં ઓડપૂર્વક પીમેથી કહ્યું “તને કંઈ શું ગયું છે?” મેં તને પૂછ્યું હતું, ત્યાં, જ્યાં તું રહેતી હતી...”

“બેથક,” તેણે અસ્પષ્ટપણે કહ્યું

“એ વાત સારી છે કે આપણે ફરીથી સાથે દબીએ,” મેં મહાન આનંદનાં પૂર્વજ્ઞાનમાં અનુભવી સુલેહ કચવનારની જમ કહ્યું.

“હા, હા,” તે પીમે અવાજે પણ કંઈક અંતર થીતે બોલી

હું વારાફરતી પડદા તરફ અને મા તરફ જોતો હતો, હું મારો કિમતી ખજાનો તેની સાથે વહેંચી રહ્યો હતો, મારી પાસે જો કંઈ હતું તેમાંથી સૌથી સરસની બહિષ્ તેને અપી રહ્યો હતો, પ્રેક્ષકજણ આનંદ અને બાવાન્થોદમાં ડૂબેલો હતો, થોડો દુઃખનાં પીમાં ચિન્તાર કરતાં હતાં, તાળીઓ પાડતાં હતાં અને નાનકડા બીતને ગણગણતાં હતાં... મારી મા માથું નીચું ઢાલીને બેઠી હતી.

“ખરેખર ખૂબ રમૂજ છે!” મેં પીમે અવાજે કહ્યું. “એ, એ, આ સૌથી સ્પષ્ટ દૃશ્ય છે... જો, મા!”

ગમે તેમ પણ મારી અર્ધજાગૃત સંજ્ઞાનામાં કેટલીક વાર એક અસામાન્ય વિચાર ઉદ્ભવી બિઠમો હતો કે માની ‘ત્યાંની’ પરિસ્થિતિઓની

આ ખૂબસૂરત નીલી દાનુબેના કિનારાઓ ધરનાં ઝાકડામાળવાળાં ઓરિનુપન ઉત્સવમેળા સાથે સમગૃતી કરાવવી તદ્દન અસંભવ હતી.

મા મારાં અઘ્ઘ્યયોદ્યારો સાંભળતી, પોતાનું માથું ઊંચું કરતી, કંઈપણ ન જોતી અને ફરીથી નીચું ધ્રાલી દેતી. ખૂબસૂરત વસહીન મારીના સાબુના ફીણથી ભરેલા પીપમાં બેઠી હતી. તે દુનિયાની ફિક્કરસિતા ક્યાં વિના નાહી રહી હતી પ્રેમકંગણ પૂજવા હતા અને આનંદમાં મસ્તગણાટ કરતો હતો. હું હસ્યો અને અશાભરી નજરે માની આંખામાં જોવા લાગ્યા. પ્રત્યુત્તરમાં તેણે નમ્રપણે હસવાના પ્રયત્ન કર્યો પણ સફળ ન રહી.

“ચાલ આપણે અહીંથી જતા રહીએ.” એકાએક ને ધીમેથી ઓલી.

“હવે તો સૌથી તપુ રસપ્રદ દૃશ્ય આવશે,” મેં સંતાપપૂર્વક કહ્યું.

“કૃપા કરીને ચાલ જઈએ...”

... અમે ધીરે ધીરે ધર તરફ ચાલતાં લયાં. અમે કંઈપણ ન બોલ્યાં. તેણે મને ક્યાં વિશે ન પૂછ્યું.

અનુવનીય મારીફતના ભાષાકદાર અને જળહજતાં ગાઉના પછી માનો પોશાક વધારે જાંબો અને ભૂખરો લાગતો હતો.

“નું કેટલી તડકાથી તપેલી છે,” મેં કહ્યું. “કેટલી સુંદર છે મેં વિચાર્યું હતું કે હું એક વૃન્દ મહિલાને મળવા જઈ રહ્યો હતો પણ નું એટલી સુંદર છે...”

“એમ?” તેણે ઓછાપણ પ્રકારના રસ દાખવ્યા વિના કહ્યું અને મારો હાથ પંપોળ્યા.

ઓરડામાં ને એ જ ખુરશી પર એકવાઈ ગઈ અને પોતાની સામે તાકતી, ધૂંટણે પર હાથની હથેળીઓ ટકેરીને બેઠી રહી, ગમારે હું રાત માટે સુવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. વાળી શકાય તેવા ખાટલો મારા માટે અને એક માત્ર પલંગ હતો તે તેના માટે તેણે વાધો ઉઠાવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તે મને પલંગ પર સૂઈ જવા કહેતી હતી કારણ કે તેને ખાટલા પર સૂવું ગમતું હતું. “ના, ના, તારે મારી વાત સાંભળવી જ પડશે, મહેરબાની કરીને, તારે તને કહેવામાં આવે તેમ કરવું જ જોઈએ (પોતાના અવાજને ઝંખતનો સ્વર આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં), હું તારી મા છું... તારે મારી આજ્ઞાનું પાલન કરવું જ જોઈએ... હું તારી મા છું...”

હું રસોડામાં ગયો, પોતાની ટેવથી વિપરિત બેલાદને સ્ટૂલ પર બેઠો હતો. તેણે પ્રત્નસૂચક નજરે મારી તરફ જોયું.

“હું તેને સિનેમા જોવા લઈ ગયો હતો,” મેં ધીમા દબાવેલા અવાજે ફરિયાદ કરી, “પણ તે અપવચ્છેથી જ બહાર આવી ગઈ.”

“સિનેમા?” તેણે આશ્ચર્યમાં કહ્યું. “હા માટે સિનેમા? તેને આરામની જરૂર છે...”

“જામે ત રીતે પણ, તે તદ્દન બદલાઈ ગઈ છે,” મેં કહ્યું. “કાંઈ શકે છે કે એવું કંઈક છે જે હું સમજી શકતો નથી... જ્યારે હું તેને કંઈક પૂછું છું ત્યારે વળતામા તે મને સવાલ પૂછે છે, જાણે કંઈ સાંભળી જ ન શકતી હોય...”

તેણે જીભ પરે ડચકારો બોલાવ્યો.

“જ્યારે કોઈક બધું વાતો કરવા ઈચ્છતું ન હોય ત્યારે તે ઢાંબા વખત સુધી ધીમે ધીમે વાતો કરે છે, તે વિચારે છે, સમજી નું” તે વિચારે છે. તેને સમયની જરૂર છે... હવે તેની દેવ છે...”

“તે મને વધારે પડતું કંઈ કહેવાથી ઝભરાય છે?” મેં પૂછ્યું.

તેણે પોતાનો મિજબજ ગુમાવ્યો.

“તને નહીં, તને નહીં, જેનાસ્થાયે... ત્યાં,” તેણે પોતાની સૂચક આંખોથી ઊંચી કરીને ઉપર તરફ ચીંધી, “નું ત્યાં નહોતો, ત્યાં બીજા બધાં તેને પૂછી રહ્યાં હતાં—હા માટે, શેના બીધ, નું સમજી?”

“હું સમજી,” મેં કહ્યું.

મને બીજા દિવસ માટે આશા હતી. આવતીકાલે પરિસ્થિતિ જુદી જ હશે. તેણે ભૂતકાળનાં જ્યારે બોજને ઊતારીને ફેંકી જ દેવો પડ્યો.. હા, મા? તે બધું જ ભૂલાઈ જશે, તે બધું જ ભૂલાઈ જશે, તે બધું જ ભૂલાઈ જશે... આપણે ફરીથી ટાળાંઓમાં ભળી જઈને, તેમનાથી તદ્દન અભિન્નપણે સુંદરતા, જુવાની, સંઝીતનો આનંદ માણતાં નીલી દાનુબેનાં કિનારાઓ માટે જીવીશું...

“તેના માટે ફજ ખરીદી લાવ...” મેલાદ્ઝેએ કહ્યું.

“કેવાં ફજો?” હું કંઈ સમજી નહીં.

“ચેરી, તેના માટે ચેરી ખરીદી લાવ...”

તે દરમિયાન મા પોતાના ભૂખરાં પોશાકમાં, કમળા વિના જ, દડાની જેમ કોકડું વળીને ખાટલામાં ઝોઠવાઈ ગઈ હતી. જ્યારે હું અંદર ગયો ત્યારે તેણે મારી તરફ જોયું અને ધીમેથી હસી; તે અત્યંત પરિચિત, અત્યંત સહ્યું સરળ અને સાંજ માટે આવ ઘણાંજીવ હાસ્ય હતું.

“મા,” મેં ઠપકા પૂર્વક કહ્યું, “હું એ ખાટલા પર સૂવાનો છું”

“ના, ના,” તેણે બાળસહજા બિંદીપણા સાથે કહ્યું અને હસી ...
“તને ચેરી ભાવે છે?” મેં પૂછ્યું.
“શું?” તે સમજા શકી નહીં.
“તને ચેરી ભાવે છે? ચેરી તને તે ભાવે છે?”
“મને?” તેણે પૂછ્યું.

કુંકુચાતા

અથવા

દિલની સાંત્વના માટેનું વિલાપ ગીત

અમારું વસાહત કૅફ નાનકડું હતું. પહેલાં તે ગામ હતું, રેલ્વે જંકશન બની ગયું હતું, મોટા બાગનાં રહેવાસીઓ રેલ્વેમાં કામ કરતાં હતાં. હમણાં થોડા વખત પહેલાં જ, અમારી સામે બરફરી કપડાં સીવવા માટેનું વર્કશોપ બાંધવામાં આવ્યું હતું. જ્યારે અર્ધ ખંડેર બનાવી દીધેલાં ચર્ચમાં, એમ કહેવામાં આવે છે કે કોઈ પ્રાચીન કાળમાં ત્યાં ઘરવિષ્ણુનાં પક્ષ રહ્યાં હતાં, તેમણે તો તેને ખરાબ કર્યું હતું પણ હવે કંટાળાળા તાર બનાવવાનું વર્કશોપ ચાલે છે. જ્યારે અમને દેખરેખ રાખવા મોકલવામાં આવ્યાં હતાં ત્યારે અમે ત્યાં ઘણી વાર જ ગયાં હતાં અને તારને સીધાં કરતાં મશીનને પણ અમે ધુમાવ્યું હતું. ચર્ચનાં આંગણામાં જૂની કબરો પર અને જંકશન સુધ્યાં પર તેપાર કરવામાં આવેલાં કંટાળા તારનાં ગુચ્છાંતાં ફગલો ફગલો પડ્યાં હતાં. આટલા બધાંનું શું કરતાં હશે. અમે નથી જાણતાં. એમ કહેવાય છે કે તે વાડ બનાવવા માટે જરૂરી હતાં, આમ એકલા અમારા વસાહત કૅફમાં જ તે એટલાં હતાં કે જુમધરેખા પરથી આખી જમીન પર વાડી બાંધી શકાય! અમે તેમ પણ આ વર્કશોપથી જ મળતો કુલ નફો એ હતો કે એ દડો પાદગીરી માટે ખિસ્તામાં સરકાવી દો પણ આ કપડાં સીવવાના વર્કશોપમાં, તેઓ તેનું વિશાળ કારખાનું ધરાવે છે, અમને થીંગડા મૂકવા માટે કાપડનાં ટૂકડાં લેવા દેવામાં આવે છે. અને સાબુ તો આ વેતરણનાં ટૂકડાઓમાંથી પોતાને માટે ફોક સુધ્યાં સીવતી હતી અને તેમ પહેરીને ફરતી હતી.

અમે ચર્ચ અને કારખાનાની નજીક આવી ગયાં અને રેલ્વે લાઈનની સાથે સાથે ચાલી આછી પાતળી ઝાડીઓ તરફ નીકળી ગયાં, જેની પેલે પાર ખેતર હતું. પણ અમે ખેતરમાં બધું દૂર સુધી ન ગયાં. અમે પાળ અને કોઈ ત્રણ દેવાયેલાં લાકડાનાં કોઠાર વચ્ચે ઘાસ પર બેસી ગયાં. સૂરજ ચમકતો હતો. ગરમી હતી.

કાકી, આજે જેને એમ કહેવા જીવ વળતી નહોતી તે, ટૂંકા

સ્કર્ટમાં, સફેદ બ્લૅઝમાં એટલી જુવાન લાગતી હતી કે આખી ને આખી જાણે ઝગમગાટ મારતી હતી; હું કદી કલ્પના પણ કરી શક્યો નહોતો કે સ્ત્રીઓ ઝગમગાટ પણ મારી શકે છે. તેણે લેલામાંથી દુવાલ કઠાયો, તેને ઘાસ પર પાથર્યો. પછી તેણે ટીનનો ડબ્બો, બાકડનાં ઘાસવાળું ચપ્પુ, ડુંગળી, કાકડી, લોહ બાફેલાં બટાકા અને ઈંડા કઠલાં અને વળી કાચની બોતલમાં ભરેલું શુદ્ધ માખણ પણ, મેં કદાપિ તે ચાખ્યું નહોતું પણ એક વાર ડાયરેક્ટર ગુસ્સાના ઘરમાં જોયું હતું. અને મેં ખોરાકનાં ટીનનાં ડબ્બા પણ દૂરથી જોયા હતા. કુકુચાતા ત્યારે મરી જાયો ત્યારે જાણ્યો કે મેં ત્યાં શું ઠંસી ઠંસીને ખાધું હતું! કદાચ ત્યારે ખાઈ લઈએ ત્યારે ખાલી ડબ્બો ચાદગીરી માટે લઈ લઉં? ડબ્બામાંથી સુગંધ જ એવી આવે છે કે જે સૂંઘવામાં આવે તો લગભગ સંતોષ મળી જાય.

પણ બેશક, સુગંધ વિશે તો હું જૂઠું બોલ્યો. પરંતુ જે સાચું કહ્યો તો સુગંધ કરતાં વધારે તે ખાવાની ઈચ્છા થતી હતી હું એ ન જોવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો કે કાકી કેવી રીતે ધમાલમાં પડી છે, કેવી રીતે તે કાપે છે, સાફ કરે છે, તેણે હજી વળી પાઉરોટી કાઢી, પણ જો કંઈ તેણે મૂક્યું હતું તો બધામાંથી સુગંધ માડું પેટ ભરી દીધું. માડું માડું સુદ્ધ ભમી ગયું. અને જે કે હું જોતો નહોતો તેમ છતાં પણ કોઈક કારણસર મને મધું સ્પષ્ટપણે દેખાતું હતું અને માત્ર એ સમજી શકતો નહોતો કે શા માટે આ બધી સમૃદ્ધિને બગાડી મૂકવી અને કાપવી જોઈએ, તે જાને જ કપાયા વગર ચાલી જાયો: કટકો ભરો અને ગળી જાય... અને વળી મગજમાં એવા વિચારો પણ આવી ગયા: ક્યાંથી આટલું ખાણું એક સાથે લઈ શકે છે? ઈચ્છા થાય એટલું તરત જ ચોરી કરાય... અને જે બજારમાં હોય તો... એના માટે તો હજારો રૂબલ જોઈએ!

પણ ગમે તેટલી ખીરજપૂર્વક ન પકડી શખો તોય તે ખલાસ લઈ જાય છે. અને બિલકુલ એ જ ભણે કાકીએ કહ્યું:

“શું વિચારે છે, સેર્જેંઈ? જામી લઈશું કે...”

અમે આમ તો બહુ વાર સુધી ખાધું નહોતું પણ એટલા પલકના ઝગમગામાં બધું ખલાસ લઈ ગયું કે હું કંઈ ધ્યાનમાં પણ નોંધી ન શક્યો. માત્ર એક વસ્તુ નોંધી: કાકીએ તો લગભગ કશું જ ખાધું નહોતું... તેનામાં તરત જ જોઈ શકાય તેમ હતું કે ખીરજ ઘણી હતી! ત્યારે હું ચાવતો હતો, ચાવતો હતો અને જોઈ છું કે હવે ચાવવા માટે કશું જ નથી. અને ત્યારે મેં બીજા એ વસ્તુ ધ્યાનમાં લીધી કે

તે ધ્યાનપૂર્વક મને નિહાળી રહી છે, કોઈક કુસુમસભર રીતે... મને એમ પણ લાગ્યું કે તેની આંખોમાં ઝળઝળિયાં ચમકતાં હતાં પણ કદાચ તે ડુંગળીને લીધે પણ હોઈ શકતું હતું. જ્યારે હું ડુંગળી કાપું છું ત્યારે હું પણ રડું છું.

“હા, તો,” તેણે બોલવામાંથી મીકું પાણી મારા ખાલામાં રેડી પૂછ્યું, “તારે કદાચ પિતા વિશે કંઈ કહેવાનું છે?”

“હા, તો શાલ કહે,” મેં કહ્યું.

ખવડાવું, પીવડાવું અને હવે અવિશ્વસનીય વાતો સાંભળવી સંભવ છે. તેણે તે કામ કરીને ક્યારેઈ હતી. કાસી. ક્યાં સ્વાર્થ વિના, કોઈ કારણ વિના ખવડાવી રહી છે... અને વળી આજીવનપૂર્વક જોઈ રહી છે: કોને એવું ન જમે?

“અન્તોન પેત્રોવીચને, જ્યારે અમારો તેની સાથે પરિચય થયો ત્યારે પાંત્રીસ વર્ષ થયાં હતાં... તારી મા મરી ગઈ હતી, તે એકલો હતો અને નું... તને તેણે આખા અઠવાડિયાવાળા બાળધરમાં રાખ્યો. નું મને સાંભળે છે?”

મેં માથું ધુસાવ્યું. હું સાંભળતો હતો. વિચિત્ર વાત માત્ર એટલી જ હતી કે જાણે આ બધું મારા વિશે હોય, પણ ખરેખર મારા વિશે નહોતું. મા, પિતા... બાળધર... કેવું વળી બાળધર, જો હું આખી જિંદગી બાળઅનાથાશ્રમનો જ હોઉં તો. તેને, કાકીને, મારું ભરણપોષણ કરનારીને, કાનમાં એવી રીતે બરાડીને બરાડીને કહેવું જોઈએ કે તે સાંભળી શકે... બાળઅનાથધરનો હું... “વિશેષ અનાથાશ્રમ” માંથી... અને કોઈ બાળધરો નથી! કે નથી વાડીઓ કોઈ! હું કંઈ કોઈ નેપોલીયન કે પદ્મી તેનો દીકરો કાસસીક નથી... તેની પાસે બાજબગીચા હતાં! જ્યારે મારી પાસે...

કોઈ બાળધર નહોતું! વાત એમ હતી!

પણ મેં કલ્યાણચારી જેમ માથું ધુસાવ્યું. ભલે પોતાની મનજતી કહાણીઓથી ટિલને સાંત્વના આપે. ભરેલા ચેટ્ટે તેઓ બધાંનો નિકાલ કરે છે. ત્યાં વળી પિતાએ બીજું શું કરી દીધું હતું! જ્યારે હું બાજબગીચા-વાડીઓમાં ચઢતો હતો ત્યારે...

“તારા પિતા અન્તોન પેત્રોવીચ,” કાકીએ ચોક્કસપણે કહ્યું, “કેવી રીતે તને કહેવું... તે બાંધકામના ઓર્ગેનીઝર હતા, મોટા વડા હતા, આમ હોવા છતાં પણ ભલો, સફૂદન...

“પિતા,” મેં મોત્યાને ઘાટ કરતાં કહ્યું. “સારા માણસ હતા!”

“હા! સારા માણસ!”

“સમજ્યો.” મેં માથું ધુણાવ્યું અને ખેતરમાં જોવા લાગ્યો.

“તે કંઈ કહ્યું, સેવેઈ?”

“ના,” મેં કહ્યું. “એ તો આમ જ, ઘાટ રાખવા માટે.”

જેણે માથું ધુણાવ્યું, વિચાર કર્યો. કપાળ પર ટૂંકા વાળ અને મોટી મોટી, ગહન આંખો. પિતા, જે પિતા નહોતા, ક્રકીને, જે ક્રકી નહોતી, કદાચ માથા કઢીને બોલાવતા હતા. એમાંય વળી સુંદર ક્રકી માથા! સંભવ છે કે ચણતર કરનાર અન્તોન પેત્રોવિચ જોઈ લીધું હતું કે તે માખણ સાથે ખાવાનું પણ ખવડાવશે. ચણતર કરનાર ઝોનિનીયર જાણતો હતો કે તેના માટે ચાડું થું હતું. જોઈ શકો છો તે પ્રમાણે આ ટીનનાં ડબ્બાનો ખોસક ખાધા પછી હું પણ સારો બની જઈશ.

“તે બંધકામ બુરોમાં એરોપ્લેનો બનાવતો હતો. અને હું પણ ત્યાં જ મેકીફલ વિભાગમાં કામ કરતી હતી. હું તો ડોક્ટર હતી, ઈલાજ કરતી હતી... આમ એક દિવસ તે મારી ઘાસે આવ્યો... પોતાના એરોપ્લેન પર ચકાસણી સમયે તેને ઠંડી લાગી ગઈ હતી અને થરદી થઈ ગઈ હતી, હસે છે અને કહે છે, ‘જમે તેમ હું સાચે નહીં થાઉં, અને નું ઈલાજ કરે છે, મારકા આપણે સાથે જ સખત ચાર ખાઈશું... અને છોક છેલ્લા ટેમ્પરેચરે... પણ એરોપ્લેન તો લશ્કરી હતું... તે આપણું જરૂરી હતું... પણ સાથે જ આપી દીધું... અત્યારે તે મોરચા પર બધે ફેકાણે છે, ‘વેર-પાંચ’ કહેવામાં આવે છે તેને, કદાચ તે સાંભળ્યું હશે?”

માથાએ પ્રશ્નચૂંક નજરે મારી તરફ જોયું. તેને તીવ્રપણે એમ ઈચ્છા થતી હતી કે હું સાંભળું અને જાણું કે તેમણે પોતે જ જેમણે આ ટેમ્પરેચરમાં... તેવાર કું... આપ્યું...

માખણ અને બાફેલાં માંસને મેં ક્રકી પર દવા ખાધી અને માથું ધુણાવ્યું.

કું એક બાળક છે જેણે ‘વેર-પાંચ’ વિષે સાંભળ્યું નથી, જેને ફૂલીવાદીઓ કાળું મૃત્યુ કહે છે. માત્ર આવા પિતા વિષેનો આ ઈતિહાસ હું પોતે પણ ખરાબ રીતે કલ્પી શક્યો હોત. હા, અમારે ત્યાં “વિશેષ બાળક”માં ઓછામાં ઓછી દરેક બીજા વ્યક્તિ વીરપિતા વિષે એવું જ કહે છે કે કોઈપણ બોળવાઈ જાય... અને પાવલોટ તાલાલીખિન અને લશ્કરી સવાર દોવાતોર અને... આસપાસ અસંખ્ય વીરપુરુષો, તેમની

વચ્ચે માત્ર લગ્નચક્ર વિમાનો બનાવનારા ઓજિનીયરો આજ સુધી પૂરતા પડ્યા નથી!

આ ક્ષણથી કાકીને સાંભળવાની વધારે જરા પણ ઈચ્છા ન રહી. મેં જોકે આમે અત્યાર સુધી બહુ સાંભળ્યું નહોતું પણ સાંભળ્યું હતું. પણ જ્યારે તેણે મારી જિંદગી પર આવી ખ્યાતિ મઠી દીધી અને બાંધકામ કરનારની પ્રશંસાનો ધોધ વહેવડાવવા લાગી ત્યારે મેં સાંભળવાનું બંધ કરી દીધું. હું વાતાવરણ વિષે, અમારાં મુખ્ય કામો વિષે અને બીજાં એ વિષે કે ઓબસ્ટાના મધ્યમાં અને જલ્દી જ સ્કૂલમાં ધકેલવામાં આવશે, વિચારવા લાગ્યો. કદાચ, અતિનૃપ્તતા પહેલાં ન અનુભવાયેલી શાંત પરમસુખમય સ્થિતિમાં હું સુખનિદ્રામગ્ન સુધ્ધાં થઈ ગયો અને કંઈક મુખ્ય વસ્તુ ચૂકી ગયો. કાકીના માત્ર છેલ્લા શબ્દોએ મારા કાન સરવા કરી દીધાં:

“તેમણે તેની ઉપર એ આરોપ લગાવ્યો કે જાણે તેણે... પોતાની શોધ, વિમાન, નકશાઓ બધું ફાસીવાદીઓને વેચી દીધું...”

“કોણે?” મેં મૂખામીલ્યો સવાલ પૂછ્યો. દિવ્ય રાજનો મૂક માણસ હું હતો. “અન્તોન પેત્રોવિચ? વેચી દીધું? વિમાન?”

માથાએ મૂંઝવણપૂર્વક મારી તરફ જોયું.

“એ તો મારા માટે તે અન્તોન પેત્રોવિચ છે, પણ તારો તો તે પિતા છે...”

“પણ કેવી રીતે તેણે વેચી નાખ્યું? આ વિમાન?”

“હા, તેણે કંઈ વેચી દીધું નહોતું!” માથાએ આશ્ચર્યભર્યા સ્વરે કહ્યું. “એ તો તેઓ એવો આરોપ મૂકતાં હતાં...”

“કોણ તેઓ?” મેં પૂછ્યું.

માથા જાણે ભૂલી ગઈ હોય તેમ ચૂપ થઈ ગઈ. આસપાસ નજર દોડાવવા લાગી અને પૂછ્યું:

“પણ ત્યાં, રસ્તાની પેલે પાર શું છે? નદી છે ત્યાં?”

“ત્યાં,” મેં જવાબ આપ્યો. “પણ કોણે તેની પર આરોપ મૂક્યો? મિલિશિયાએ?”

માથાએ ઊંડો નિસાસો નાખ્યો અને ઝડપસભર નેત્રે મારી તરફ જોયું: “તેનો કોઈ દોષ નહોતો. તેને પકડી ગયાં. અને પછી

તેમણે મને બોલાવી. પણ મેં માત્ર એક જ વાત કહી કે મેં તેનો ઈલાજ કર્યો હતો. તેઓ મને કોઈ નકશાએ વિશે પૂછતાં હતાં, જ્યારે હું તેમને ચરદી-તાવ વિશે કહેતી. તેઓ થોડોનાં દુશ્મન વિશે બોલતાં જ્યારે હું તેને કેટલો તાવ હતો તે વિશે કહેતી... અને આમ મને છોડવામાં આવી, તરત જ નહીં. ત્રણ વર્ષ પછી. હું તો તેની પત્ની નહોતી કપરેસર રીતે... અને તેને લઈ ગયાં...

“ક્યાં?” મેં પૂછ્યું.

“હું નથી જાણતી. એમને ત્યાં એ તો એમ કહેવાય છે કે ‘હક વિના નકલ કરવી’. મેં જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો... હું ગઈ, પૂછતાછ કરી... અને તેઓ ઊલટાં મને પૂછે છે. તમે કોણ છો, શા માટે પૂછતાછ કરો છો, તેનાં કોઈ સગાં છે કે તેના વિશે ચિંતા કરો છો! જ્યારે હું તેમને માત્ર એટલો જવાબ આપું છું કે, કોઈ નહીં... પણ તેનું એક બાળક પાછળ રહી ગયું છે, એટલે હું તેને કેળવણી આપવા લેવા ઈચ્છતી હતી... હું તેને શોધવા ઈચ્છું છું... તેઓ કહે છે, ચિંતા ન કરો, તેને તમારી મદદ વિના પણ કેળવણી આપવામાં આવશે અને તે એનાથી ખરાબ રીતે પણ નહીં... અને શોધવાની આવશ્યકતા નથી. જાવ અને શાંત-સ્વસ્થ બની જાવ, પોતાના કામમાં જોડાઈ જાવ. અને હું આમ કામ કરું છું, મને સાચું કહો નો મહા મુશ્કેલીએ હોસ્પિટલમાં સફાઈકામ માટે રાખવામાં આવી. એ પછી ગુલમાં જ્યારે દાકતરો પૂરાં પડતાં નહોતાં ત્યારે ફરીથી દાકતર તરીકે રાખી... અને તને એવી રીતે તેમણે સંતાડી દીધો કે લાંબા વખત સુધી તારા નિશાન સુલ્લં શોધી શકી નહીં. તેમજ વળી તારું નામ પણ બીજું રાખી લીધું: કુફ્રિકન.

“ચાલ, નદી પાસે જઈશું,” માથાએ કહ્યું.

પછી હું તેને મનમાં માથા કહીને બોલાવવા લાગ્યો. એટલા માટે કે તે મને ખવડાવતી પીવડાવતી હતી. પણ સાંજની શરૂઆતે તેમ મોટેથી બેસક તેને કંઈ કહીને બોલાવતો નહોતો. હજી એટલું પણ પૂરતું નહોતું! પણ નદીએ જ્યાં સંમત થઈ ગયો.

એમે રેલ્વે બાઈન કોસ કરી અને તેની પાછળનું પહેલાંનું

નૂટેલું ઈંટનું કારખાનું પાર કરી ગયાં. ખેતરમાં ઘોડના સીરલ અને
 મરવાંના અંધાપા સિવાય બીજાં ફુલોનાં નામ હું જાણતો નહોતો,
 વચ્ચેના રસ્તા પરથી અમે અમારી નદી તરફ ચિત્યાં. તેને પીખોડાં
 કહેવામાં આવે છે. તે ન તો બહુ પહોળી કે ન તો બહુ ઊંડી
 એવી નદી છે, પણ કોઈની સાથે હું સરખામણી કરી શકુ એમ
 નથી કારણ કે બીજી નદીઓ જે માત્ર કિલ્લામાં કે ચિત્રોમાં
 જ જોઈ હતી. અમે નદીના ધરામાં તરીએ છીએ અને ગ્રહ પરથી
 છવાંજ લગાવીએ છીએ અને સારી રીતે તરીએ પણ છીએ. હું
 આ બધા વિષે માથાને કહેવા લાગ્યો, પણ મેં જ્યેમું કે તેના
 વિચારો આ નદીથી ઘણે ઘણે દૂર હતા. તેને અન્તોન પેત્રોવિચ
 વિષે કહેવામાં આવેલી વાતોનું દુઃખ હતું. વિશ્લેષ કરીને કેવી રીતે
 મિલિશિયા લોકો તેને લેવા આવ્યાં હતાં... મેં નેપોલીયનની મનમાં
 કલ્પના કરી અને મને પણ કંઈ અગ્રિયકર લાગ્યું. જોકે બીજી
 બાજુએ આસપાસ દુશ્મનો અને જસૂસો ઘણાં ફરતાં હતાં, માત્ર
 અમારાં ગામમાં તે જોવા મળતા નહોતાં. અને આમ કિલ્લામાં
 જુઓ તો, કેવી રીતે તેઓ આપણને ધાનિઓ પર ધાનિઓ
 પહોંચાડે છે... “આશીર્વે ઓગિનીયરા કોચીના” (ઓગિનીયર કોચીનની
 બૂલ)માં પણ તેઓ અમારી શોધને ચોરવા ઈચ્છે છે. અને હમણાં
 ઘોડા વખત પહેલાં જ ખાસિયાઓ પર કિલ્લ ચાલતી હતી...
 કલાકાર આન્દ્રેવે, વાન્યા કુસ્કીવની સાથે મળીને કોલસા ખોદી
 કાઢે છે, અમારા ખાસિયાના કહેવા પ્રમાણે ખૂબ આભેલૂખ એવી
 રીતે જ... માત્ર ત્યાં, જ્યાં તે કામ કરતો હતો, કોઈએ ખાણમાં
 ધણકા નહોતા કર્યા... હા, ત્યાં કોઈ ઘટસ્ફોટનાં ધણકા વિના
 જ અમારી બધી અવવસ્થાથી જાતે બધું જ લેવાઈ ગયું. જ્યારે
 કિલ્લામાં બંને, એટલે કે એક ત્યાં ગીત ગાય છે... કબરોવાળાં
 માટીનાં ટેકરા વિષે અને હામોનિયમ વગાડે છે... દેખાવે સુંદર
 રૂપાળી છોકરીઓ... અને પોતે જાતે કેવી રીતે વાન્યા કુસ્કીવને
 ગળેથી પકડે છે અને તેને લઈ જવા નથી દેતો, એટલે કે રોકોડ
 તોડી દે છે... અને બીજા, જણે બધું નૂટી પડે એટલા માટે બધાં
 ઘાંતલાં તોડવા હતા, પણ તેમને બદમાશોને બેશક પકડી ગયા...
 જ્યારે વાન્યા કુસ્કીવિ અને આન્દ્રેવે તેમ છતાં રોકોડ કર્યા અને

પછી અંતમાં હથોડો હાથમાં લઈ એવાં ઝવેરપૂર્વક ગીત ગાતા જાય છે... કેવું સરસ! કેવો હીરો!

અમે નદીના કિનારે બેઠાં અને મેં માથાને ફિલ્મ વિષે કહી સંભળાવ્યું. જ્યારે તે ઘાસ ખોતરતી રહી અને ચૂપ રહી.

એકાએક તેણે પૂછ્યું:

“તને કંઈ કરતાં કંઈ ઘાદ નથી? આપણે ત્યાં પણ તો નદી હતી... ખૂબ ખૂબ મોટી... અને વળી પુલો...”

મેં જાણે મોટી નદીઓ અને પુલો વિષે ઘાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હોઉં તેવો દેખાવ કર્યો. પણ હું કંઈ કરતાં કંઈ ઘાદ કરી શક્યો નહીં અને સારી રીતે જાણતો હતો કે પીખોર્ક સિવાય બીજું કશું મારી પાસે ઘાદ કરવા જેવું નહોતું.

“પણ, કદાચ, ઘર... કે પછી ટ્રામ... તમારા ઘરની પાસે... હું?”

ટ્રામ પણ મને ઘાદ ન આવી.

“અને વળી”, માથાએ કહ્યું, “તું અને પાપા તથા હું તેના એરોપ્લેન પર ફરવા ગયા હતા, વૈમાનિકોનો તહેવાર હતો... આપણે વાડનાં તાર હેઠળથી નીકળીને ગયાં હતાં અને પાપા એ વાત પર હસતા હતા કે કોઈ વખત તારી ચડી તારમાં ફસાઈ ગઈ હતી...”

હું ચૂપ રહ્યો. પણ ક્યાકથી મારા કાન ઊભા થઈ ગયા. હું પોતે નથી જાણતો યેનાથી.

“અને પછી પેરાશ્યુટ છોડવામાં આવ્યા હતા...”

“ખેતર પર?” એકાએક મેં પૂછ્યું.

“હા, ખેતર પર.”

“અને આવું હતાં?”

“આવું?” માથાએ મૂંઝવણપૂર્વક પૂછ્યું. “કેવાં આવું?”

“ત્યાં જ તો વેચાતા હતા આવું...” મેં કહ્યું, “કે પછી આવું નહોતાં. કે પછી... વેચાતા નહોતા...”

“હું નથી જાણતી... સંભવ છે.” અને તેણે ધીમે રહીત આવ્યર્થદ્યાર પ્રગટ કર્યા: “આવું હતાં! તારા પાપા ખરીદા લાવ્યા હતા અને આપણે બધાંએ ખાધાં હતાં...”

પણ હું અત્યારે કંઈપણ સમજી શકતો નહોતો કે ક્યાંથી મેં

આ આલુ લીધાં હતાં. તાર અને આલુ જેવું કંઈક તો યાદ આવ્યું... પણ વળી આ પેરાશુટો... અને કદાચ ન તો પેરાશુટો હતાં, કે ન તો આલુ હતાં, મેં તેમને કદાચ ફિલ્મમાં જોયા હતા.

“પણ આલુ તો, આલુ ક્યાંથી આવ્યાં?” હું બરાડી ઊઠ્યો.

“તારા પાપાએ ખરીદ્યાં હતાં,” માશાએ જવાબ આપ્યો.

“હું એ વિષે નથી કહેતો...”

“તો શેનાં વિષે, સેર્જેંઈ?”

“હું નથી જાણતો,” મેં કહ્યું, “શેના વિષે નથી જાણતો. નથી જાણતો.”

અને સાચેસાચ જ હું એ નહોતો જાણતો કે શેના લીધે હું આટલો આવેશમાં આવી ગયો હતો. પણ આલુ હતાં કે નહોતાં, મારા માટે તેનો શો ફેર પડવાનો હતો. આ માશા, જે હકીકતમાં કાકી નહોતી તે, સાચેસાચ જ દુઝળી થતી હતી, હું એમ સમજતો હતો. આ... અન્નોન... પેત્રોવિચ... હતો... અને તેની જાયસીને કારણે તેને મિલિશિયા લોકો જેલમાં પૂરવા લાગ્યાં... અને તે દુશ્મન બની ગયો... અને તે, બધાં જેઈ શકે છે કે તેના માટે દુઝળ અનુભવ છે... માત્ર તેનાં આલુ ક્યાંથી આવ્યાં ને શા માટે? આલુ અને પેરાશુટો.

આવા વિચારોથી મારું માથું ભમી ગયું અને મેં માશાને કહ્યું: “જેઈને જરા તરી આવું છું.”

“પાણી ઠું નહીં બાજે?” તેણે પૂછ્યું.

તેનો ભય જેઈને હું એકદમ હસી પડ્યો. અને વળી ઉપરથી મોરચે જવા તૈયાર થઈ રહી હતી, તેમ છતાં એ નથી જાણતી કે અમે ત્યાં સેપ્ટેમ્બર સુધી તરતાં જ્યારે બેસીક, અમારાંમાં સૌથી વધુ ઝનૂની, એક દિવસ વાદવિવાદમાં ઓકટોબરમાં નદીમાં ઊતરી ગયો હતો...

મેં ડ્રીઓ પાછળ જઈ કપડાં ઉતાર્યાં, મારી પાસે ચડી નહોતી, ત્યાંથી જ મેં માશાને પૂછ્યું:

“પણ શા માટે તું એમ વિચારે છે કે હું સેપ્ટેમ્બરમાં જન્મ્યો હતો?”

“કેમ વળી શા માટે?” તે આશ્ચર્ય પામી. તેણે મારી તરફ જોયું નહોતું. “તારા જન્મદિવસે હું હતી.”

“પ્રારે?” મેં એવી રીતે પૂછ્યું જાણે મને તેમાં રસ નહોતો.

તેણે વિચાર કર્યો.

“એ બન્યું હતું... હા. સાચી વાત છે. છઠ્ઠી તારીખે. ઓગસ્ટાલીસમાં વર્ષે, તને એ વખતે છ વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં. અને અઠવાડિયા પછી તેને પકડી ગયાં.

એમ અહીં કહ્યું કે મને તરવાની એટલી તીવ્ર ઈચ્છા થતી હતી.

કુકુથાતા વિના એકલાં તરવું એ આમ તો રસપ્રદ નહોતું.

પણ પહેલી વાત તો એ હતી કે હું એકલો રહેવા ઈચ્છતો હતો. બીજી વાત એ કે... બીજી વાત એ કે હું પણ એકલો રહેવા ઈચ્છતો હતો. અને ત્રીજી વાત એ હતી કે, વગેરે વગેરે. અને આ આવેલી માથા તરફ ન જોવા, જો જોવી વાત તેના અન્તોન પેત્રોવિચ વિશે થઈ શકે કે તેવી જ આંસુ વહેવડાવવાનું થઈ કરી દે છે.

જ્યારે તેણે મને ખવડાવ્યું ત્યારે ખરેખર તે સુંદર હતી, તે બિલકુલ સૂરજની જેમ આખી ઝગમગતી હતી, તેનામાંથી એવો જ ઊંઘળો ઊંઘળો પ્રકાશ નીકળતો હતો. અને વળી મને એમ લાગતું હતું કે તે કંઈક જુદી જ રીતે મહેક છોડી રહી હતી અને જો ખૂબ પ્રિયકર હતી. પણ જ્યારે જસૂસી વૃત્તિ વિશે કહેવા લાગી ત્યારે અપ્રિયકર અને ઠંડી બની ગઈ. મેં મનમાં એમ પણ વિચાર્યું: શું તે પોતે જ તો જસૂસ નથી કે, અને આ અમારાં યુદ્ધએ તેને જોઈ લીધી અને બારી પાસે સાંભળી પણ ગયો!”

પણ જ્યારે મેં મનમાં વિચાર્યું ત્યારે સમજી ગયો કે તે જસૂસ નહોતી. જમે તેમ જસૂસો જુદાં પ્રકરનાં હોય છે... “સીમારેખા પર ન લખાયેલો કાચદો છે: અમે બધું જાણીએ છીએ, અમે બધાંને જાણીએ છીએ, કોણ તું છે, કોણ હું છું, કોણ તે છે!” અને જો સમજદારીપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે તો અમારા “વિશેષ બાળકરમાં” કોઈ જસૂસને વળી શું કામ હોય? બૂખ્યાં કોલાંને માખણ અને ખાવાનું ખવડાવવાનું? અમારે ત્યાં એવાં તો ઘણાં મળી જશે, જો બીજાંના ખર્ચે બધું હોઈયાં કરી જાય છે! પણ તેમ છતાં કોઈ યુદ્ધના રહસ્ય કે પછી ગુપ્ત વાતને અમે ક્યારેય નહીં કહી દઈએ કારણ કે અમે કંઈ જાણતાં નથી. હા પણ હું આમ વિચારું છું: અમારે ત્યાં કોઈ રહસ્ય નથી! ધૂતારાઓ અમારે ત્યાં

ધણા છે. માત્ર એ કોઈના માટે કોઈ ગુપ્ત રહસ્ય નથી. શું ખરેખર માથાના માટે છે.

મેં છલાંગ લગાવી અને શ્વાસ રોકીને નદીમાં પડેલું થડ એટલી વાર સુધી હાથમાં જકડી રાખું જોટલી વાર સુધી ખીરજ ટકી રહી. મેં વિચાર્યું, પાણી હેઠળ કોઈ વિચારો સંભવી શકતાં નથી, માત્ર એક જ વિચાર સંભવી શકે છે—કેવી રીતે તરી જવું અને પાણી ન પીવું. પણ અન્તોન પેત્રોવીચ અને માથા સાથે સંબંધિત બધાં પ્રકારનાં વાહિયાત વિચારો પાણીમાં મારાં ભેજોને અંદરથી કોતરી રહ્યાં હતાં. ત્યારે હું બહાર સરકી આવ્યો, કાનમાંથી પાણી બહાર કઢતાં એક પગે કૂદ્યો, અને પાણી ઝડપથી ચૂંટી ચઢાવી લીધી.

બહાર નીકળતાં જ્યેષ્ઠ કે માથાએ બધું ટપાડી લીધું હતું અને ટીનનો ડબ્બો પણ, દુઃખની વાત હતી કે દૂર દૂર ફેંકી દીધો હતો, હવે તે કોંઈ શક્ય તેમ નહોતો. અને જ્યારે હું તરતો હતો ત્યારે તેણે સિગરેટ પીને તેનું છુંડું પણ ફેંકી દીધું હતું, એ તો મેં હાથમાં ઝડપી પાછળથી જ્યેષ્ઠ હતું. તેણે મને કહ્યું:

“અહીં આવ તો, સેર્જેઈ! હા, પાસે, વધારે પાસે... તારા પગ પર કંઈ વાગી ગયું છે! લાવ ચાલ, જાલ્દી ઠીક કરી લઈએ!”

હું હજી દંદથી કણસાટ પણ કરું તે પહેલાં તેણે લેલામાંથી આપોડીનની ચીશી કઢી અને હળવેથી, મારી ચીસને ધ્યાનમાં લીધાં વિના, આખાં ઘૂંટણને રંચી દીધું.

મેં કેટલાં પમપછાડ કર્યા હતાં, કેવી રીતે લાત મારી હતી, તેમ છતાં તેણે દબાવી રાખ્યો અને છોડી મૂક્યો.

“હા, તો હવે એ સારું છે કે જૂની ટેવ પ્રમાણે હું દવાઓ હંમેશાં સાથે જ રાખું છું. તું મને સ્ટેશને વળાવવા નહીં આવે?”

“ના,” મેં કહ્યું.

“કેમ?”

“પગ દુઃખે છે.”

આ તો હું ફરજિયાત સારવાર માટે તેનાથી બદલો લે હતો. પણ હું દેખાવ માટે ઢીલો પડી ગયો, પગ “જોલાનીનો” નામનાં પાટિયાંવાળાં સ્ટેશને જવાની મને વાસ્તવમાં તીવ્ર પાણે ઈચ્છા થતી હતી અને તેમાંય વળી કાપદેસર રીતે, માથાની આડ હેઠળ. અમને ત્યાં ન જવાનો કડક આદેશ આપવામાં આવ્યો છે. જોકે બેશક અમે ત્યાં જતાં હતાં. પણ

જે અમને કોઈએ પકડી પાડ્યાં તો ખાવાનાં વિના, કોટડીમાં પૂરી દેવામાં આવતા...

માત્ર ભાગવા માટે કડક સજા આપવામાં આવતી હતી.

પણ અમારી વસાહતની બધી જ ખરાબ જગ્યાઓમાંથી માત્ર આ એક સ્ટેશન જ “વિશેષ અનાયાશ્રમ”નાં મવાલીને બધાં કરતાં વધારે આકર્ષેલું હતું. ત્યાં મોસ્કોથી અને મોસ્કો તરફ જતી અસંખ્ય ગાડીઓ આવતી હતી અને પોતાની પાછળ બધાં પ્રકારનો વધેલો માલ, વધેલી ખાવાની વસ્તુઓ, ડબ્બાઓ અને કોઈક કોઈક વાર તો ચોકલેટો હેઠળનું ખોખું સુધ્ધાં છોડીને જતી હતી... બેસીકને એક દિવસ તક મળી ગઈ; એક વખત રેડ સ્કવેઅર અને લેનિન મોઝેલીઅમ ચીતરેલું ખોખું તેને હાથ લાગ્યું અને ખોખાંની અંદરની કિન્નાર કોતરણી કામ કરેલી હોય તેવી હતી અને સુગંધતો એવી મનને તર કરી દેનારી હતી કે અમે અમારી જિંદગીમાં કદી સૂધી જ નહોતી, આખું અકવાડિયું અમે તે સૂંઘતાં રહ્યાં: વારાફરતી!

પણ માથાને હું આ બધું સમજાવવા ન બેઠો. આમથ તે નહીં સમજે.

અમે સ્ટેશન તરફની દિશામાં આગળ વધવા લાગ્યાં પણ હવે ગામની રોડીઓ પરથી નહીં પણ સીધાં રસ્તા પરથી, રસ્તો ટૂંકો કરવા ત્યાં ઘણાં આમ જાય છે.

માથા ખૂબ હળવેથી રેલ્વેનાં સ્વીપરો પરથી કૂદી ગઈ, હું માંડ માંડ તેને પહોંચી વળ્યો. પણ પછી અમે સાથે સાથે ચાલતાં ગયાં, મેં પૂછ્યું:

“કેવી રીતે તે મને ઓળખી લીધો? બધાની વચ્ચે?”

આ તો ઘણા વખત પહેલાં જ, જોકે ત્યાં નદી પાસે જ પૂછવું જોઈતું હતું. તો પછી ભેજમાં કોઈ ઉથાટ ન થયો હોત. પણ મને મનમાં વિચાર આવ્યો કે તે તો જઈ રહી છે અને આ હું એ પણ નહીં જાણી શકું કે હકીકતમાં હું કોણ છું. જે ડૂબકી મારે કે ન મારે, તેમ છતાં આ વિચાર મારા કાળજીને વીંધતો રહેશે. એના કરતાં તો એક વારમાં તરત જ નીવેશે લાવવો વધારે સારું છે.

કહેવામાં આવે છે ને કે, દીવાલ સાથે માથું ફોડવું!

માથાએ મને જવાબ ન આપ્યો. તે ચૂપ રહી અને ચાલતી રહી અને આખે રસ્તે ચૂપ રહી. મેં મનમાં નક્કી કરી લીધું કે તેણે મારો સવાલ સાંભળ્યો નહોતો અને બીજા વાર પૂછવાની ઇચ્છા થઈ નહીં.

અને ત્યાં જ એકએક તેણે કહ્યું:

“તું જાણે છે... સેર્ગેઈ... મેં તને આમ જ, એમ લાગે છે કે નકામી ફોગટની વાતો કહી સંભળાવી,” અને આમ કહી ઊંડો નિસાસો નાખ્યો. હું સમજી ગયો કે તે એવી જ સમજૂતી રીતે ભલ્લી અને બદનસીબ હતી. થોડુંકાણું દુઃખ સુધ્ધં થયું. મને એક અઠવાડિયાથી આ વિચાર કોરી ખાય છે અને તેમાં જ હું ચૂકાઈને સોટી જેવો થઈ ગયો, જ્યારે તેને કેટલાં વર્ષોથી આ દુઃખ કોરી રહ્યું છે... “કેમ સાચું છે ને,” અને તેણે ફરીથી નિઃસાસો નાખ્યો. “તારા પર આવો ભાર નાખવો ન જોઈએ.”

“હું નથી જાણતો,” મેં જવાબ આપ્યો.

“પણ હું જાણું છું. અને પોતાની જાતને કહ્યું: ‘ચૂપ રહો!’ તમારો ડાયરેક્ટર શું આમ પોતાનો વિચાર અભિવ્યક્ત કરે છે? ‘ચૂપ રહો!’, અને આમ હું ચૂપ થઈ ગઈ. અને તું મને પૂછે છે... ઉછેરે છે.”

“ભલે, નહીં કરું,” મેં કહ્યું અને મોં ફેરવી લીધું.

“શા માટે તું નહીં કરે?” તેણે એકએક ગુસ્સે લતાં પૂછ્યું. તે રોકાઈ પણ ગઈ અને પોતાની મોટી મોટી કાળી આંખો વડે બેઠક રીતે મને જોવા લાગી. જે સંમત્તર રીતે ચમકતી હતી. “હું તને, બેઠક, જવાબ આપીશ. વાત જાણે એમ છે કે પિતા વિષે વાત ચાલી રહી છે... સેર્ગેઈ, તારા પિતા વિષે...”

હું ચૂપ રહ્યો.

“જ્યારે હું તને બસ આમ જ ઓળખી ગઈ... કેવી રીતે તને ઓળખી ન શકું, તું બિલકુલ તેના જેવો છે!”

“કોના જેવો?”

“અરે ભગવાન, તારા પિતા જેવો જ સ્ત્રો વળી! શરૂ થઈમાં હું હંમેશાં બને છે તેમ ચિતાથી સારી રીતે જોઈ ન શકી... માત્ર એટલું જાણી લીધું હતું કે તું એ તું છે... જેવો તે ફોટામાં છે! જુવાનીનાં દિવસોમાં!”

ફોટાઓ કોઈક કારણસર મારા દિલને કોતરી ખાતા હતા. કદાચ એટલા માટે કે મારી પાસે કોઈપણ પ્રકારના ફોટાઓ હતા જ નહીં. અને વળી મારી જગ્ન પણ કોને હોય?”

“જ્યારે તે... કેવો?”

હું “પિતા” કહેતો નહોતો. હું આ અપરિચિત પારકા શબ્દને ઉચ્ચારી શકતો નહોતો.

એ સમયે અમારી પાછળ ગાડીની સીટી ઝુંક ઊઠી. અમે પાટાં પરથી ઊતરી ગયાં અને ભાંડાં સુધી આ ગાડી અમારી નજીકથી ખૂબ ઊંડાની બહારગટ કરતી પસાર થઈ ત્યાં સુધી તે હાથ વડે, હાથ અને મોંનાં હાથભાવ વડે મને આ માણસ વિષે કહેવાનો પ્રયત્ન કરતી રહી. એ ગાડી બેશક તાડપત્રી હોજી ઢાંકેલી ગાડીઓ કે પછી ટેંકોવાળી લગઈ માટેની ગાડી હતી. તેણે હાથ વડે તેનું ઊંચું કદ બતાવ્યું, પછી હાથ પછેળમાં કરી ખભા બતાવ્યા અને પછી આંત્રણી વડે માથા પર ઝોળ વીંટીઓ ઘેરી બતાવી, જેનો અર્થ એ હતો કે તે વાંકડિયા વાળવાળો હતો... તે તેનું ચિત્રણ કરતાં જત જતનો ચહેરો બનાવતી હતી અને આ અન્યંત હાસ્યજનક હતું, જેવી રીતે ગૂંચાં ચિત્રપટમાં હોય તેવું. અને ભારે ગાડી પસાર થઈ ગઈ અને ધોંધાટ શમી ગયો તથા પાટાંઓનો માત્ર હળવો અવાજ રહી ગયો ત્યારે અમે રસ્તા પર પાછાં ફર્યા અને તેણે પૂછ્યું:

“હા તો, તું કંઈ સમજ્યો?”

મેં માથું ધુણાવ્યું. જોકે હું માત્ર એક વસ્તુ જાણતો નહોતો: હું સારે સાચ જ આ સોહામણો માણસ મારો પિતા છે? જો મને ફોટો ખેંચવા માટે તૈયાર કરવામાં આવે તો કદાચ મારો ફોટો એટલો સુંદર નહીં નીકળી આવે... અને પછેવાઈમાં તથા ઊંચાઈમાં પણ!

“પણ તે અન્ધારે ક્યાં છે?”

તેણે ખભા હલાવ્યા અને મોં બીજી ગાજુ ફેરવી લીધું. હું સમજી ગયો કે કદાચ ફરીથી રડવાનું થઈ ગયું હશે અને વાતને બીજાં વિષય તરફ વાળી લીધી.

“થોડી જ વારમાં સ્ટેશન આવી જશે,” મેં કહ્યું. “જો હું ફૂંકાં એકઠાં કરતું તો તેમાં કંઈ નથી... એ મારા માટે નથી કરતો... એ તો હું ખાણિયા માટે કુંડું છું...”

“કર ભાંડાં,” તેણે જવાબ આપ્યો. “કદાચ તેને સિગરેટ જ આપશે?”

“આ વળી શો સાંભળો! તે તેનાથી દેવાયેલો નથી! તેને તો આ અડધાં બજેલાં ફૂંકાંની જ આવશ્યકતા છે!”

પણ માથા મારી વિનોદવૃત્તિને સમજી ન થકી.

“પણ તેમાં વળી શો ફેર છે,” તેણે આશ્ચર્ય પ્રગટ કર્યું અને પર્સમાંથી તોડ્યા વગરનું પેકેટ ‘બેલોમોર’ બહાર કાઢ્યું અને જરા સરખાં પણ ખમચાટ વિના મને આપી દીધું. “તું પોતે તો સિગારેટ નથી પીતો? પણ પીવાનો પ્રયત્ન તો બેશક કર્યો હશે?”

“પીધી હતી. અમારે ત્યાં બધાંએ પીધી હતી, સાન્દ્રાએ પણ!”

“સાવ નકામી છે?”

“નથી ખબર...”

“પણ મને ખબર છે... જે મને બંધ કરવામાં ન આવી હોત તો... હું પોતે પણ પીવાનું શરૂ ન કરત. પણ હા, તારા પિતા ધૂમ્રપાન નહોતા કરતા. તેને ગળ્યું બહુ ભાવનું હતું.”

એ વાત પર મને બહુ હસવું આવી ગયું: આ તો જુઓ કેવી બેવકૂફ છે માથા, કોને વળી ગળ્યું નથી ભાવનું? પણ જે અમારી પાસે હોય જ નહીં તો ભલે તેને એ સમજાવવા દો કે કેવી રીતે તેને ગમાડવું...

અમે સ્ટેશને આવી પહોંચ્યાં અને માથાએ મને રાહ જોવા કહ્યું. તે બહુવારે આવી, હું ફૂંકાનો આખો કગલો એકઠો કરી ચૂક્યો હતો અને સાથે સાથે વધારામાં દીવાસળીનું ખાલી ખોખું પણ. અને વળી શૈનિકનું બટણ પણ.

તે પછી આવી અને કહ્યું:

“બધું કરી લીધું, ટિકિટ તૈયાર છે, આપણી પાસે હજી સમય છે, તારે ખાવું છે?”

સવાલ ગળી વસ્તુઓ માટે હતો તેના કરતાં ઓછો બેવકૂફીભર્યો નહોતો. એવો કોણ અને ક્યારે જેવા મળ્યો છે, તે મને જરા બતાવો કે જોને ખાવાની ઈચ્છા ન હોય? ખાવાનું હંમેશાં સંભવ છે. હા, એ જ મોટું કમનસીબ છે, દુઃખની વાત છે કે કોઈ પણ હંમેશાં ખાવા માટે નથી કહેતું. હા, પ્રસંગ બન્યો હતો કે અમે વનસ્પતિ તેલ પર તૂટી પડ્યાં હતાં, જ્યારે સ્ટોરમાંથી એક એકને આપવામાં આવતું હતું. જ્યાં સુધી અમારામાંથી પાછું વહી ન ગયું ત્યાં સુધી ખાતાં ગયાં... પણ એ તો ઘણાં વખત પહેલાં બન્યું હતું. અને ફરી કદાપિ પેટ ભરીને ખાવાનું સદ્નસીબ અમને એકવાર પણ ન સાંપાડ્યું...

મારી ચૂપકીદી પરથી માથા સમજી ગઈ કે તેણે કંઈ મૂર્ખામીભરી વાત બાફી બાફી મારી હતી. તેણે મારો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો,

જો કે આમ ચાલવું અગવડભર્યું હતું, કંઈક વિચિત્ર લાગતું હતું અને શરમજનક પણ, તેમ છતાં તે એમ મને રેસ્તોરાંનાં બાથમાં સુધી લઈ ગઈ:

“હા, તો આપણે અહીં ગાડી આવવાનાં સમય સુધી બેસીશું. કેમ બરાબરને?”

“હા. બરાબર.” મેં ધોધરા અવાજે કહ્યું.

જ્યારે મેં અમને બધાંને, ભૂખ્યાં તરસ્યાં તથા ત્યજ દેવામાં આવેલાંઓને સ્થાનીય મવાલીઓને, સાથેસાથાં સ્વર્ગથી અલગ કરતી પવિત્ર સીમારેખા લાંબી લીધી ત્યારે હજી વળી વધારે ચિતિત થવાની સ્થિતિ આવી. આમ બધી રીતે જોતાં અમે આની હંમેશાં કલ્પના કરતાં હતાં. હું આ મોટા, કંડા, આરસની ફરસંબંધી અને ધાંભલાઓવાળાં હોલથી બીતો બીતો માથાની પાછળ પાછળ અંદર ગયો. તેમાં ઘણાં ટેબલો હતાં, જેની પર સફેદ મેન્જોસ્ટ્રા ચમકતાં હતાં અને કંઈક પડ્યું હતું. મેં મલમલનાં પડદાંઓવાળી બારીઓ જોઈ અને તેમનાં કાચ સાથે ચોંટાવેલાં હોવાને કારણે અમે ત્યાં કંઈ જ જોઈ શકતાં નહોતાં, કુંડામાં નાનકડું કુમળું ઝાડ અને દીવાલ પર મોટું ચિત્ર હતાં. જેમાં, જાણે બિલકુલ જીવંત હોય તેવું લીલુંછમ નંજલ ચિતરવામાં આવ્યું હતું અને નંજલની વચ્ચે રીંછો ફરતા હતા. આશ્ચર્યથી મારું મોં પહોળું થઈ ગયું અને સમયસર એ અનુભવતાં મારા હાથ વડે જ તે ઢાંકી દીધું, આવું સૌંદર્ય મેં પહેલીવાર જોયું હતું. જો મારી સાથેનાં કુકુશાતા એ પણ આ જોયું હોય તો તેઓ પણ કેટલો આનંદ પામ્યા હોત! પણ હું તેમને ક્ષીણ, મને બધું સારી રીતે યાદ રહી ગયું છે—સૂરજથી ચમકતાં ચીડ વૃક્ષો અને એક ત્રાંસુ પડી ગયેલું વૃક્ષ અને ઝાડનાં થડ પર ચઢતું રીંછ... આ ઉપર ચઢી રહ્યું છે, જ્યારે બીજાં બાજુમાં જ ચડી રહ્યાં છે. “વિશેષ બાળક”માંથી અમારા બાઈઓ કરે છે બિલકુલ તેવી રીતે. ખારી લો કે જો મને એમ કહેવામાં આવ્યું હોત કે આ ચિત્રનું નામ “મવાલીઓ, મુક્તિના પંથે,” કે પછી “મવાલીઓ, ઉદ્ધામમાં” છે તો મેં તરત જ એના પર વિશ્વાસ કરી લીધો હોત.

કદાચ હું ઘણીવાર સુધી હોલની વચ્ચોવચ જાણે ચોંટી જ ગયો હોત

પણ માથાએ મને પીઠમાં હળવો હડસેલો માર્યો અને ભારે હું હોશમાં આવ્યો ત્યારે તેણે બીમલી કહ્યું :

“ચાલ આપણે પેલાં દેબલ પાસે જઈએ... ત્યાંથી નું હજી બીજું કંઈ જોઈ શકીશ.”

હું એવી રીતે બેસી ગયો કે જોઈ કરીને એકદમ સાફસુથરા જેળપોશને સ્પર્શી પણ ન જવાય. તેથી આરામદાયક રીતે બેસે નહોતો. પછી મેં જોયું કે મેજ પર ખાલી ફૂલદાન અને બીજી કોઈ નાની નાની શીશીઓ પડેલાં હતાં, જેમાં પછી સ્પષ્ટ થયું કે કોઈક ઝરણસર મીઠું અને બીજું કંઈ પડ્યું હતું, જે મફતમાં હતું. અને કોઈપણ તે ચોરી ગયું નહોતું, એ અત્યંત ચમત્કારિક હતું. અમારે ત્યાં હોત તો તરત જ અદૃશ થઈ ચઈ હોત.

ત્યાં જ અમારી પાસે સફેદ એપ્રનમાં એક એવો વિચિત્ર, ટીંગણા કદનો પણ લુગ્ગાર્થભરી આંખોવાળો બુમરાણો મચાવનારી માણસ દોડી આવ્યો. બીજાં કોઈને નહીં તો ઓછામાં ઓછા લુગ્ગાં લોકને તો હું તરત જ ઓળખી જતો હતો. તેમનો દેખાવ જ વિશિષ્ટ પ્રકારનો હોય છે.

માથાએ પર્સમાંથી રંગીન કુપનોવાળું ઝડં બહાર કાઢ્યું. માણસે કાતર વડે તેમાંથી કેટલીક કુપનો કાપી, કોઈ કાગળ પર ખાવાની વાનીઓનાં નામ બતાવ્યાં અને ચાલબ થઈ ગયો.

માથાએ તેની પાઠ પાછળ જોયું અને હસી પડી :

“આ ફિલીખોક છે... અહીં એને એમ કહીને બોલાવવામાં આવે છે. તે વેઈટર છે, મારા પાછલી સફર વખતે તેણે મને ખવડાવ્યું હતું. પણ મને લાગે છે કે તે કરનદાસની ચાદ તાજી કરાવે છે... તે કરનદાસ વિષે સાંભળ્યું છે જે સટકસમાં ખેલ કરે છે?”

મેં હવે માથાનાં બેવફૂરીભરી સવાબોથી આશ્ચર્ય પામવાનું બંધ કરી દીધું હતું. “વિશ્વેષ અનાયાસ”માં વળી એણે એવું જે કરનદાસ વિષે જાણતું ન હોય? હમણાં થોડી વખત પહેલાં જ તેને એક ચિત્રમાં જોયો હતો, અને એ ચિત્રનું નામ છે ‘આપણું આંગણ’. એટલું હાસ્યાસ્પદ છે, હસતાં હસતાં પોશાબ છૂટી જવો સંભવ હતું. ત્યાં કરનદાસ રમૂજ સંગીતના સૂર હેઠળ હાથમાં ફાઈલ થઈને દોડે છે કારણ કે ઘર-

વવસ્થાપક છે અને તેને આંગણની સફાઈ માટેનું કામ આયોજિત કરવાનું છે તથા તે મૂરખ બેવકૂફના હાથમાંથી બધું પડી રહ્યું છે અને તેને કંઈપણ કરતાં આવડતું નથી. જ્યારે બીજા બધાં કામદારો બધું કરવાનું ખૂબ સારી રીતે જાણે છે. તેઓ એકસાથે આંગણમાં બહાર આવે છે; અને જ્યારે કરનદાશ વિચાર કરે છે અને બધાને દખલ પહોંચાડી રહ્યો હોય છે ત્યાર સુધીમાં તેઓ શાનદાર કૂચ કરતાં સફાઈ કરે છે અને એ નોંધપાત્ર, અદ્ભુતપૂર્વ આંગણમાં સુંદર સુધ્ધતાભરી વવસ્થા સ્થાપિત કરી દે છે.

જ્યારે હું માથાને આ દૃશ્યચિત્ર વિષે કહી રહ્યો હતો ત્યારે મેં મનમાં એકાએક વિચારું કે આ કાળી રમૂજ મૂંછેવાળો ફિલિપ્પોક મને અદોષ્ઠ હીટલરની આકૃતિની એ શદ તાદૃશ્ય તાજ કરાવે છે, જે છાપાઓમાં દોરવામાં આવે છે... “તે ટૂકડી એકઠી કરે છે, પૂર્વમાં મોકલે છે અને જર્મની લશ્કરી ટૂકડી પાયજામા વિના પાછી ભાગશે.”

માથા કવિતા સાંભળી હસી પડી. જ્યારે તેને પોતાને બીજા ફિલ્મ શદ આવી ગઈ, એ ગાડી વિષે હતી જે આપી રહી છે અને સંપૂર્ણ સૂરમાં બધી મંડળી ગઈ રહી છે: “ગ્રા તા-તા, સુંદરતા, અમે લઈ જઈએ સાથે બિલાડો, પંખી, ફૂલો, લણકુ-ફૂકડો...” ત્યાં બધાં સામૂહિક રીતે ગાય છે, જ્યારે કરનદાશ અહીં રેસ્તોરાંમાં હાથમાં ટ્રે લઈને જેવી રીતે દોડે છે અને તેની ટ્રેમાંથી ખેંટો અને બ્રોડ બધું જ પડી જાય છે... સાથે જ ફિલિપ્પોક સારો વેઈટર છે તેના હાથમાંથી કશું પડતું નથી.

ત્યાં જ તે ફરીથી અમારી તરફ દોડી આવ્યો અને ચારી તથા માથાની સામે એકદમ સફેદ ખેંટો મૂકી, મેં હજી સુધી આવી ખેંટમાં કદાપિ ખાધું નહોતું, તેમને તોડવી એકદમ સહેલ હતું, જ્યારે ખેંટમાંથી કંઈક સ્વાદિષ્ટ વાનગીની ખુશબો આવતી હતી. પછી ફિલિપ્પોકે મારા માટે બે લોખંડનાં ટૂકડાં મૂક્યાં, જેમાંથી એક હતું ચપ્પુ અને બીજું માથાએ કશું તે પ્રમાણે કાંટો હતો. ચપ્પાને મેં તે કેટલું ધારદાર હતું તે જોવા જરા ધોંચી જોયું. તેની ધાર સાવ નકામી હતી, જ્યારે કાંટો મને ગમી ગયો: જે તેને કોઈને ઘોંચવામાં આવે તો તે કોઈ ચપ્પુ કરતાં જરાપણ ખોટો નહીં રહે. ફિલિપ્પોક ફરીથી પાછો આવ્યો અને લાલ પાણી વાળો જગ અને તેની પાસે કોઈક પ્રકારનાં ગ્લાસ મૂકી ગયો જેને તેમને ત્યાં મગ કહેવામાં આવે છે.

માથાએ કહ્યું: “આ ફળોનો રસ છે... ગળ્યો છે. ચાલ આપણે પી લઈએ અને ખાઈએ.”

મેં તરત જ મનમાં વિચાર્યું કે આવો હોમ છે ફળોનો રસ, જે કદાચ, હું નામ છે તેનું, હા, પેલા તેના અન્ત્યેન પેત્રોવિચે તેની સાથે પીધો હતો.

મેં ઝાસ બે છાથે પકડ્યો અને બધો રસ એક ઘૂંટકે પી ગયો. કચના ઝાસની પાર અને છાંદે સુખ્ય ચાટી ગયો. પણ તે બાકીનું કોઈપણ રીતે ખાઈ શકે તેમ નહોતો કચણ કે તેમણે ચમચી આપી નહોતી. ત્યારે ફિલિપ્પોક પાસે માંગવાની મને બીક લાગતી હતી: ઉપરથી વળી ગરજે છે, પણ હું ક્યાં વળી પડાવી લેવાનો હતો? ત્યારે હું મનમાં આમ વિચારી રહ્યો હતો ત્યારે ફિલિપ્પોક મારી પાછળ જ હતો અને તેણે ચમચી મૂકી.

“આ હો, સાહેબ... એમ વધારે સારું રહેશે.”

“આ તો હું સાહેબ હતો, બિલકુલ ફિલ્મ જેવું જ લાગે છે! અને કેવી રીતે તેણે ચપલતાપૂર્વક ઝડપી નજર એ જાણી લીધું કે મને ચમચીની જરૂર હતી!

પણ અમારે ત્યાં સાચેસાચ જ ફિલ્મમાં બને છે તેમ બન્યું હતું, ત્યાં હું મારું પોતાનું આચરણ અસ્તિત્વ જ બિલકુલ નહોતું, પણ કોઈક રીતે કોઈ મારી સાથે રમત રમી રહ્યું હતું. અને આ રમત જેવી અને એ વિષે જાણવું બહુ વિચિત્ર હતું કે જો સામે બેઠું છે તે કોઈ નથી પણ હું સાચેસાચ જ બેઠો છું, જોકે એ યાત્રા પર વિશ્વાસ કરવો કપરું હતું.

બેશક કુકુલાના વિશ્વાસ નથી કરતાં. હું પોતે પણ આવતીકાલે ત્યારે ચાદ ફરીયા ત્યારે વિશ્વાસ નહીં કરું. આમ આખી જિંદગી અહીંથી નીકળવાનું નામ ન લેત પણ જગ્યા રોકી રાખત, ચપ્પુ-કંટા તથા બીજા ચીજો પણ ન ચોરાય આવ્યા માટે પાતાની પાસે રાખત અને ખુરશી પણ પોતાની સાથે લઈ જઈ શકાત!

એ જ સણે એક બીજા હટના છટી.

હોલનાં એકદમ છોં, ખૂણમાં, વૃક્ષ પાસે બે માણસો દેખાયાં, તેમની તરફ કોઈએ ધ્યાન ન આપ્યું, બધાં પોતાની ખેટોમાં ડૂબેલાં હતાં. એક કોઈ આખો આર્થાપ્રોડ પ્રાણીઓ જેવો, ખબા પટ્ટી વિનાનાં લશ્કરી પોશાકમાં દક્ષી તરફ વાગોલીન લઈને આવ્યો અને પગ વડે ઠપકો માર્યો, ત્યારે બીજા કાળા, જડા, મોટા નાકવાળા, છાથમાં હાથાનિયમવાળા

માણસે એકાએક કંઈ લાંબા સૂર છેડતું ગીત વગાડતું અને વાગોલીન વગાડનારાંએ એક ઝાટકો મોઈસેઈથ એ વાગોલીન વગાડનારો છે અને બીજો જે હામોનિયમવાળો છે તે રોમાન છે... ગઈ વખતે પણ તેમણે સંગીત વગાડતું હતું... પણ તું ખા, તેઓ તો હજી બહુવાર સુધી સંગીત વગાડશે.”

આ લો વળી હજી બીજા એક સમાચાર કે મને ખાવા માટે કહેવામાં આવ્યું. હું પલકના ઝખકારામાં જ પ્લેટમાં જે બધું પડતું હતું તે ઝપટી ગયો, પણ પ્લેટ છાલ વડે ચાટવાનું શરૂ નહોતું કર્યું કારણ કે મેં જેનું કે માથા પણ ચાટતી નહોતી અને આસપાસ મેજ પર બેઠેલાંઓમાંથી પણ કોઈ ચાટતું કે તેમને પણ કોઈનામાં રસ નહોતો અને જાણે તેઓ માત્ર પોતાને ખાતર વગાડી રહ્યા ન હોય! અને મારા માટે. હું તો સાંભળતો હતો!

માથાએ મારી તરફ જેનું અને કદાચ અટકાવ લગાવી લીધી કે હું શેના વિષે વિચારતો હતો.

“આ અહીંના સંગીતકારો છે... સરસ છે, કેમ ખરું ને?”

“મને નથી ખબર,” મેં કહ્યું.

“ગમે તેમ પણ સારા છે. વિચિત્ર વાદ્ય... અને તેમનાં નામ થાં છે, હમણાં જ વાદ કરું છું... હા, એમ જ છે: માર્ક માર્થો. પગ વડે ઠપકો માર્યો, ઝડપથી વાગોલીનનો ગજ ચલાવવાનું શરૂ કરી દીધું, માથું ધુણવું અને સંગીત શરૂ થઈ ગયું. સાથેસાથું જીવંત સંગીત, જેને બધાં સાંભળી શકતાં હતાં. પણ બધાં ચાવતાં રહ્યાં અને એવો દેખાવ કરતાં હતાં કે કંઈ સાંભળતાં નહોતાં. હું એકથો જે જમચી અને પ્લેટ વિષે બધું ભૂલીને ખાનશી સાંભળતો હતો. અને મને એ બધાંમાં સૌથી વધુ પ્રબળ રીતે ધરાસ્ત એ વાતે ક્યો હતો: વાગોલીન વગાડનાર અને હામોનિયમ વગાડનાર પણ એવો દેખાવ કરતા હતા નહોતું. મેં બધું આંખળી વડે સફાવટ કરી નાખ્યું અને તે આંખળી પણ ચાટી ગયો. હવે ખાવા વિષે વિચાર ન આવે તે માટે મેં સંગીતકારો તરફ જોવાનું શરૂ કર્યું. જે માર્ક મોઈસેઈથ હતો તે આખો વખત હજવાં પગલે ઠપકો મારતો રહ્યો હતો અને સંગીત વચ્ચેના વિરામમાં રોમાન પર બેવકૂફીભર્યાં દેખાવે જડતાપૂર્વક બરાડયો: “ત્યાં મીઠાંની, મીઠાંની જરૂર છે!”

મેં મેજ તરફ જેનું અને મનમાં વિચાર્યું કે જે થોડાં ઘણાંની વાત હોય તો આવી રમત માટે અમે પોતાનામાંથી આપી શક્યાં હોત,

જે માત્ર ફિલિપ્પોક ગુસ્સો ન કરે તો! પણ માથાએ મેજ પરનાં મારા દેખાવને ભાંપી લીધો અને તરત જ પૂછ્યું:

“તે પેટ ભરીને ખાધું નથી? તારે બીજું કોઈ જોઈએ છે?”

મેં નિસાસો નાખ્યો. પણ આવા વાહિયાત બેવકૂફીભર્યા સવાલ માટે જ થો જવાબ આપી શકાય તેમ હતો. કેવી રીતે એ સમજાવવું કે અમે વિશેષ અનાથાશ્રમનાં બાળકો ખૂબ, ખૂબ ખાઈ શકીએ છીએ, ટૂંકમાં કહો તો જેટલું અમને આપવામાં આવે તેટલું. પછી ભલેને સો પ્લેટો કેમ ન હોય! જોકે સો પ્લેટો અમને કોઈ આરેય નથી આપવાનું. એ ફિલ્મ સુદામાં, જેના વિષે મેં માથાને કહ્યું હતું તેનાં, ચરબી ભરેલા જાડપાડાને પણ સો પ્લેટો મળી નહોતી, જે આખો વખત ખાતો ને ખાતો જ રહે છે!

માથા મારા નિસાસાને પોતાની રીતે સમજી. તેણે હાથ હલાવ્યો અને સાથે સાથે ફિલિપ્પોકને એ પણ સમજાવ્યું, જે હીટલરને મળતા આવતા કરનદાશ જેવો હતો. તેણે પોતાનું મુંછેવાળું મોં પહોળું કરીને દાંત દેખાડ્યા અને મારી તરફ એવી રીતે જોયું કે જાણે માથા નહીં પણ તે મારો સગો હતો.

માથાએ પર્સમાંથી કુપનો કાઢી. ફિલિપ્પોકે નાનકડી કાતર વડે આંકડાઓવાળી બે કુપનો કાપી, પોતાના ખિસ્સામાં સરકાવી અને અદૃશ્ય થઈ ગયો. બિલકુલ લોકવાર્તામાં ઘાય છે તેમ દેખાયો અને અદૃશ્ય થઈ ગયો. પલકના ઝબકારામાં. મેં માથાને કુપનો વિષે પૂછ્યું. (કુકુથાના બાળકો પણ એ પૂછણે કે રેસ્તોરાંમાં કેવી રીતે ખાવાનો કોળિયો મેળવવામાં આવે છે અને તેમને બધું જમ છે તેમ સમજાવવું જરૂરી છે. કારણ કે તેઓ પોતાની જિંદગીમાં કદાપિ આ રેસ્તોરાંમાં આવી ચઢવાનાં નથી કે પછી એ વિચારી પણ શકવાનાં નથી કે કેવી રીતે હું આ જગ્યાએ આવી ચઢ્યો હતો.

અને મને, મને આ જગ્યાએ આવવાની તક કદાપિ નથી મળવાની! આ તો માથાની સાથે બેવકૂફની જમ આવી પહોંચ્યો, એ સાંકડી તિરાડમાં સરકી ગયો જે અમારા જંગલી ભાઈઓને માટે નથી. મોટા સાહેબોની જમ બેઠો છું, સાહેબોની જમ આપટી રહ્યો છું અને જેવો અહીંથી નીકળી જઈશ તેવો જ કોઈક માણસ પ્રવેશ દ્વારમાંથી ફૂદી આવશે અને માથું ટેબલ અને ખુરશી અને મારી પ્લેટ પણ લઈ લેશે!

મારા મનમાં આવી ન સમજી શકાય તેવી ચંત્રણ ચાલી રહી હતી

ત્યારે માથાએ મને પોતાના વિષે કહ્યું કે તે હોસ્પિટલ ટ્રેઇનમાં કામ કરે છે, તેમાં બેસી આરેક મોરચા પર જાય છે, તો આરેક મોરચેથી પાછી આવે છે અને ચાલુ ટ્રેઇનમાં જ અમારાં ઘવાયેલાં લડવૈયાંઓનો ઈલાજ કરે છે અને તેમની સારસંભાળ લે છે.

“તે હોસ્પિટલ ટ્રેઇન આરેક જોઈ છે?” તેણે પૂછ્યું અને પોતાની ઘડિયાળ તરફ જોયું.

મેં જવાબ આપ્યા કે મેં જોઈ હતી અને તે ઘણીવાર ત્યાં નજીકમાંથી પસાર થાય છે, તેનાં ડબ્બાંઓ પર લાલ કોસનું નિશાન દૂર દૂરથી જ જોઈ શકાય છે અને જ્યારે ઘવાયેલાંઓ બહાર નજર નાખે છે ત્યારે ઘણીવાર તેઓ બ્રેડ કે ટોસ્ટનાં ટૂકડાં ફેંકે છે...

“હા, તો,” માથાએ કહ્યું, “મારી પાસે રેલ્વે લાઈન માટે આવી વિશેષ પ્રકારની કુપનો છે અને તેના પર સ્ટેશન પર ખાવાનું ખાઈ શકાય છે.

“ખૂબ બધી?” મેં ખબર નહીં કેમ પૂછ્યું. “કુપનો?”

તે હસી પડી અને જવાબ આપ્યો:

“આપણાં બંને માટે પૂરતી છે.”

બિલકુલ જૂઠું કહેવામાં આવ્યું હતું, અને એ બધું પોતાની મુખામીબરી અણસમજથી. તેને તો કદાચ પૂરતી હશે પણ મારા માટે કદાપિ પૂરતી નહોતી. માત્ર કદાચ તેને મારાં જેવાં ખાઉધરાંઓ સાથે નીપટાવવાનો વારો નથી આવ્યો એમ લાગે છે. અને મેં વાતનો વિષય બદલવાનો નિર્ણય કર્યો અને ટ્રેઇન વિષે, તેની હોસ્પિટલ ટ્રેઇન વિષે પૂછ્યું કે અત્યારે તે ક્યાં જિભી છે. માથાએ ફરીથી ઘડિયાળ તરફ જોયું અને સમજાવ્યું કે આ વખતે તે મોસ્કની નજીક જિભી હતી અને જ્યારે બધા ડબ્બાંઓમાંથી ઘવાયેલાંઓને હોસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવશે ત્યારે તેઓ ફરીથી મોરચા પર જશે... આવતીકાલે કે પછી પરમદિવસે. તેમના ઉપરીએ એમ કહ્યું હતું.

સંજીત વાજતું હતું વાયોલીન વગાડનાર માર્ક મોઈસેઈચ હળવા પગે ઠપકો લઈ રહ્યો હતો, એક ધરી પર ઝોળ ઝોળ ધૂમી રહ્યો હતો, જાણે કોઈ મહત્વપૂર્ણ કામમાં વ્યસ્ત હોય, લોકો ખાવામાં વ્યસ્ત હતાં. પણ બધામાં હું જોઈ શકતો હતો કે મોટા પ્રમાણમાં લશ્કરી લોકો હતાં. એક પણ છોકરો નજરે પડતો નહોતો. મેં ફરી વાર ખાતરી કરી: અહીં ત્યાંનાં

બધાં પ્રકારનાં કારાસીકનાં દીકરાંઓને અને મારાં જેવાં અનાથોને, તજી દીધેલાંઓને આવવાં દેવામાં આવતાં નથી.

માથાએ કાંઈક વિશે મનમાં વિચારું. અને મેં ફરીથી ખાવાનું શરૂ કરું કે ફિલિપ્પોકે મારી સાથે પ્લેટ મૂકી જેમાં કંઈક અદ્યુત વાનગી હતી, જેનું કોઈ નામ નહોતું. હવે તેણે મને એકલાંને આપ્યું હતું.

માથાએ એકએક પૂછ્યું: “તું મારી સાથે આવવા ઇચ્છે છે?”

“ક્યાં?” ફૂસિલાં મોંએ મેં રસ દર્શાવતાં પૂછ્યું.

“ટ્રેઈનમાં... આપણે હવાયેલાંઓને લઈશું અને પછી સ્વદેશ મોરચામાં... અને મોરચા પર. આમ સાથે પ્રવાસ કરીશું, બોલ?”

તેણે મારી તરફ જોયું અને પોતાના હોઠ ફરડાયા. તેની આંખો કંઈક અત્યંત વેદનાભરી હતી જાણે તે બેઝબૂ બની ગઈ હતી, તેને અત્યંત દુઃખ હતું હતું.

“અને કુકુથાતા?” ત્યારે મેં પૂછ્યું.

મને મનમાં વિચાર આવી ગયો કે કુકુથાતા સહિત અમે બધાં આ દુષ્ટ શાપિત અનાથાશ્રમને છોડી દઈશું અને મોરચે જવાનું શરૂ કરીશું... કેવું સરસ થાય! અને વળી અમને કુપનો આપવામાં આવશે, જેનાથી સ્ટેશનો પર અમને સફેદ પ્લેટોમાં ખવડાવવામાં આવશે... અને બાલ ગળ્યો જમુસ પીશું... એ છે કંઈ જિંદગી! એવ ફિલિપ્પોકે, ખાવાનાંની સો પ્લેટો લઈ આવ! ના, ના, સો નહીં, હજાર, લાખ અને તે પણ એક સાથે!

પણ માથાએ દોષીની જેમ કહ્યું:

“ના, બધાંને માટે અસંભવ છે... સેર્ગેઈ... તારા માટે હું ગાડીના ઉપરીને, મદદનીશને વિનંતી કરી શકું છું... કીકીની... જેમ... અત્યારે હું તારા વિશે વિચારું છું, પણ હજી બીજી વાતચીત કરી શકાય તેમ છે... હું સારી પ્રેક્ટર છું, અને તેઓ મારી કિંમત કરે છે, કદર કરે છે... તું સમજે છે?”

મેં માથું ધુણાવ્યું. તેઓ તેની કદર કરતાં હતાં પણ અમારી, અમારાં જેવાં કુકુથાતાની કદર નથી કરતાં. જ્યારે મારાં પોતાનાંઓ વિના હું તો શું કરવાનો હતો? કાકી, જે મને ખવડાવે પીવડાવે છે, તે તો સારી છે. પણ પેલાં કુકુથાતા તો... જલ્દે તેઓ મને ખવડાવતાં પીવડાવતાં નથી કારણ કે તેઓ તેમ કરવા સમર્થ નથી, પણ તેમ છતાં તેઓ તો મારાં પોતાનાં છે! જ્યારે કાકી હજી એ પણ ખબર નથી કે કોની છે!

અને પછી... મને લેણે કે નહીં? અને શા માટે? મેં એક એવી લોકવાર્તા સાંભળી હતી, અત્યારે મને યાદ નથી આવતું કે “અનાથાશ્રમ”માં કોણ તે કહી સંભળાવી હતી પણ વાર્તા આમ હતી, એક મોટું, કદાવર ગડડ ઊડતું હતું અને તેની સાથે એક નાનકડું પક્ષી જોડાઈ ગયું. તે પહેલા દવસે ગડડની પાછળ પાછળ ઊડે છે, બીજા દિવસે, ત્રીજા દિવસે પણ ઊડે છે અને છેવટે તે એકદમ થાકી ગયું અને તેથી પાછળથી જ થોડાનુરપણે, નાની નાની પાંખો ફફડાવીને પૂછે છે; ગડડ, ઓ ગડડ... આપણે ક્યાં ઊડીને જઈ રહ્યાં છીએ?” ગડડે મનમાં વિચાર્યું અને માથું પાછળ ફેરવ્યા વિના જ, એવી રીતે જ ધીરે ધીરે પાંખો ફફડાવતાં, આજસુપણે જવાબ આપ્યો: “અરે ફરિયાદ કરનારો તે જાણે!”

તો આમ શું અમારે ટોળે વળવું અને ઉતાવળે ઉતાવળે ગડડની પાછળ એટલે કે ગાડીની પાછળ ભ્રમવું જરૂરી છે, જેને અમારા સુધી, આ દુનિયામાં બીજાં બધાંની જેમ કોઈ લેવા દેવા નથી? જેવી રીતે કોઈને ચાર્ક કોઈસેઈચ અને રોમાન સાથે લેવા દેવા નથી તેમ! જ્યારે તેઓ કેવી રીતે મથી રહ્યા છે, પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે અને તેમનું સંગીત તો સીધું હૈયા સુધી પહોંચી જાય તેવું અને આંસુ આંધી દે તેવું છે.

અને આમ તેમણે પોતાનું સંગીત પૂરું કર્યું, ચૂપચાપ પોતાનાં વાજાનો લેણં મૂક્યાં અને થોડે દૂર મેજ પર બેસી ગયાં. તેમનાં માટે પ્લેટોનાં કંઈક લાવવામાં આવ્યું... કદાચ, આ સંગીતનાં બદલામાં હશે.

અને એકાએક તેઓને, મારાં જેમાં જ બિચારા બાપડાંઓને અત્યારે ખવડાવવામાં આવી રહ્યું છે અને પછી સડક પર હાંકી કાઢવામાં આવે છે... સંગીતની તો કોઈને આવશ્યકતા નથી!

હું આખી પ્લેટ સાફ કરી ગયો અને દુઃખસભર નેત્રે મેં જોયું કે તેમાં હજી ચાટવા લાયક બૂખરાં કણ બાકી બચી ગયાં હતાં, પણ મેં તે ચાટવાનું જોખમ ન વહોર્યું. દેખાવ પરથી સમજી જનાર શાંત ફિલિપ્પોક મુંઝેલા હસતો મારી પીઠ પાછળ ઊભો હતો અને મારી હિલચાલને નિહાળતો હતો! સંભવ છે કે પડદા પાછળ આ બધું લઈ જઈને તે પોતે જ ચાટવા લાગે! તેનાં કુરૂપ શાબ્દોં પરથી જ જોઈ શકાય છે.

મેં માથા તરફ જોવા વિના જ કહ્યું:

“બીજાં કુકુશાતા અનાથ તજ્યેલાં બાળકો વિના હું નહીં આવી શકું.”

“કેમ!”

ફરીથી પાછો આ બેવકૂફીભર્યો સવાલ “કેમ”.

જે “અનાથાશ્રમ”માં અને એમ પૂછવામાં આવ્યું હોત તો મેં જવાબ આપ્યો હોત: “એમ!”

“નહીં આવી શકું... તેઓ તો મારાં પોતાનાં છે.”

માથાએ મારાં ચહેરા તરફ ધ્યાનપૂર્વક નિહાળતાં કહ્યું:

“કેવી રીતે વળી તેઓ તારાં પોતાનાં છે?... તેઓ તારાં સગાં વ્હાલાં તો નથી! હું તું એ સમજતો નથી?”

હું તો સમજતો હતો પણ એ નહોતી સમજતી.
“અનાથાશ્રમ”માંનાં એમ બધાં એકબીજાનાં સગા વ્હાલાં હતાં, એ વાતે સગાં વ્હાલાં કે અમે બધાં કોઈનાં પણ નહોતાં. એમ કહ્યો કે રખડતાં કૂતરા માટે એક રખડનું કૂતરું જેટલું સગું હોય તેવાં હતાં. જ્યારે તજ્યેલાં અનાથ બાળકો એટલે કે કુકુશાતા માત્ર મવાલીઓ નથી, પણ કુકુશિકનો છે, અટક પરથી એવો અર્થ થાય છે.

“ના, ના. તેઓ કુકુશિકનો નથી! અને તું પણ કુકુશિકન નથી, આ તું શું કહે છે!”

“તો પછી કોણ છું?”

“તું એયોરોવ છે!”

“અને તેઓ?”

“તેઓ પણ કોઈક ને કોઈક છે.”

“પણ કોણ?”

માથાએ હતાશાપૂર્વક નજર ફેરવી લીધી. મીઠો ફિલિપ્પોક એક બાજુ ઊભો હતો, સસ્મિત અમારી તરફ જોઈ રહ્યો હતો. માથાએ ઉત્તાવજપૂર્વક પેસા ઝડપ્યા, મેં પણ જોયું કે એ સો સો રૂબલની બે નોટો હતી અને કંઈક ચપળતાપૂર્વક ફિલિપ્પોકના હાથમાં દબાવી દીધી અને તે હજી વધારે દ્યોતિયા દેખાડવા લાગ્યો.

તેણે મને કહ્યું:

“ચાલ! ગાડીનો સમય થઈ ગયો છે!”

અમે ફરીથી હોલચાલી ગયા અને હું થાદ માટે જંગલવાળું ચિત્ર જોવા ઈચ્છતો હતો, જે અમારા વિષે હતું, એ જોતાં જોતાં મારી ઝરદન

જ લગભગ મરોઝવામાં હતી. પણ માથા જાડી ચાલતી હતી અને હું પાછળ રહી જવાની બીકે તેની પાછળ પાછળ દોડ્યો.

મેં મનમાં ને મનમાં આ સ્વર્ગથી વિદાય લીધી, ત્યાં મેંજે પર સ્વર્ગ હતું અને કોઈ કરતાં કોઈ ન તો મીઠું ચોરનું હતું કે ન તો પેલાં ચપ્પાં. અને દિવાલ પર પણ સ્વર્ગનું ચિત્ર ચીતરવામાં આવ્યું હતું. મેં છેલ્લીવાર પાછળ વળીને નજર નાખી, અને કિલિપ્પોકને જોયો જે સમજાને મારી તરફ હસ્યો.

મેં મનમાં કહ્યું: “ઓ ભગવાન... ઓ પરમેશ્વર! જે તું અસ્તિત્વ ધરાવે છે તો! એવું કંઈક કર જેથી કરીને હું ફરી કોઈક ચાર, ભલેને પછી સો વર્ષ પછી હોય, અહીં આવી ચઢું! એવું કંઈક કર ભગવાન! તારા માટે તો તે શું છે! જ્યારે હું, તું જે ઇચ્છશે તે બધું સહન કરીશ, “અનાથાશ્રમ” અને તેનાં ઉપરીઓ, બધું બધું જ સહીશ! મેં મારા ભાગમાંથી થોડું આપી દીધું હોત, જે હું જાણતો હોત કે એ આવશ્યક છે... જિંદગીમાં ક્યારેક આવા સ્વર્ગમાં આવી ચઢું એટલા માટે!”

ગાડી આવી પણ તરત જ નહીં. માથા કોઈક કારણસર આખી ધૂજળી હતી, ધડિયાળ તરફ ભેંતી હતી અને મેં મનમાં વિચાર્યું કે તે મોડા પડવાથી બીએ છે. તે મારી તરફ લગભગ અિલકુલ જોતી નહોતી.

“કદાચ, હું જાઉં,” મેં તેને કહ્યું. “ત્યાં તેઓ મને શોધવાનું શરૂ કરી દેશે.”

“સહન કરશે!” તેણે ઓચિંતા જવાબ આપ્યો અને સખત રીતે મારો હાથ પકડી લીધો. જાણે એ વાતથી એકદમ ગભરાઈ ન ગઈ હોય કે હું સાચેસાચ જ ભાગી જઈશ.

પણ પછી ઓનિન દેખાયું અને માથાએ કોણ જાણે કેમ ભયપૂર્વક મારી તરફ જોયું તે બરાડી ઊઠી, હું ઘોંઘાટમાં માડ માંડ સાંભળી શક્યો: “સેર્ગઈ...” અને ફરીથી ઓનિન તરફ અને મારી તરફ. “સેર્ગઈ...” હું તને કંઈક કહેવા ઈચ્છું છું.”

મેં માથું ધુસાવ્યું. ભલે જેમ ઇચ્છતી હોય તેમ કહે. હું હવે તેના મૂખાંત્રીભર્યા સપાઓથી દેવાઈ ગયો હતો અને પોતાના માટે કોઈ રસપ્રદ વાતની અપેક્ષા નહોતો સખતો. જે તે પોતાના અન્તોન પેન્નોવિચને ઘઈ આવશે અને આંતુસભર આંખે મને ભીંજવવાનું શરૂ કરશે તો હું ભાગી જઈશ. તે કંઈ એવી તાકાતવાર નથી કે મને રોકી શકે.

ઓંજન થોડે ઘોંઘાટ કરી ઊભું રહી ગયું. લોકો દોડી આવ્યાં. પણ જનારાં લોકો ઓછાં હતાં, અને તે લગભગ તરત જ ગણગણાટ કરવા લાગ્યું. જ્યારે માથા મને બૂમ પાડી કહેવા લાગી :

“વાત એમ છે... સેર્ગેઈ! હું આવતીકાલે આવીશ! પણ માત્ર થોડા સમય માટે જ! માત્ર અડધા કલાક માટે! ત્યારે એવી ગાડી છે કે મારે તરત જ પાછા જવું પડશે... એટલે જુ સવારે અહીં આવજે... સમજ્યો? સવારે આઠેક વાગે આવજે અને રાહ જો જો. ત્યાં પછે!”

“પણ નાસ્તો?” મેં પૂછ્યું.

હું પૂછ્યા વિના ન રહી શક્યો કારણ કે હું એવો હતો અને “અનાયાશ્રમ”માંના અમે બધાં એવાં હતાં, ભલે ને અમને વધારાનું ખવડાવવામાં આવે તેમ છતાં પણ અમારો ભાગ તો આપી જ દો!”

“હું તને ત્યાં જ ખવડાવીશ!”

“ત્યાં જ?” મેં પૂછ્યું અને તરત જ મનમાં વિચાર આવ્યો કે કદાચ તે મને ફરીથી તે મને પેલાં અમારાં બધાંને માટે નિર્ધારિત કરવામાં આવેલાં સ્વર્ગમાં લઈ જશે?!

“અને મારો ભાગ!” મેં ફરીથી પૂછ્યું.

“આ લો કેવો મૂરખ છે!” તે બરાડી ઊંઠી અને ડબ્બા તરફ દોડી ગઈ. તે પગથિયાં પર ચઢી ગઈ અને ગાડી તરત જ ચાલવા લાગી.

તેણે ડબ્બામાંથી ડોર્ડ બહાર કાઢ્યું અને આખા પ્લેટફોર્મ પર સંભળામ તેવી રીતે બૂમ પાડી કહ્યું:

“સેર્ગેઈ! આવતીકાલે! આઠ વાગે! રાહ જો જો!”

મેં હાથ હથાળ્યો, જેથી કરીને બારણામાં બહાર નીકળી ન આવે અને છેલ્લીની જગ્યા બરાડે નહીં. જ્યારે હું મારી પોતાની જાતે જ નિર્ભય કરીશ કે મારા ભાગનું શું કરવું અને ગાડીનું શું કરવું. હું બીજા થોડી વાર ઊભો રહ્યો પણ ક્ષિતિજ પર મિલિશિયો દેખાયો અને હજી દૂરથી જ મારી તરફ જોવા લાગ્યો. હું તે જ ક્ષણે જલ્દી ઘેર પહોંચવા તેની વિપરિત દિશામાં આગળ વધ્યો.

રાત્રે હું સારી રીતે ઊંઘી શક્યો નહીં. એટલા માટે નહીં કે હું દુઃખ અનુભવી રહ્યો હતો કે પછી માથા સાથેની મુલાકાતનો આવો વળાંક મને અસ્વસ્થ કરતો હતો. અન્યારે યુદ્ધમાં, તુસ્પાએ કહ્યું હતું તે પ્રમાણે બધાં

માનસિક ચંત્રણા બોગવી રહ્યા છે, બધાં કંઈક એવાં માનસિક રોગ ગ્રસ્ત થઈ ગયાં હતાં કે તેઓ પોતે જ એ જાણતાં નહોતાં કે તેઓ શું કરી રહ્યાં છે. અમારે ત્યાં ગામમાં આના બીધે તો ગાડી હેઠળ ફેંકવામાં આવે છે, ગંધકનો ખાર કે પછી એસિડ પીવડાવવામાં આવે છે, તો કોઈ ગોળીએ વીધાય છે અને એમ બને છે. અને માથા, ગરમી વગર જ જેઈ યાત્રાનું ધનું કે પોતાનાં એગોરોવ પર સાવ ઘેલી થઈ ગયેલી હતી. તેનું મૂરખ ભેળું પગને ચેન આપતું નથી.

અહીં એ કહેવું જોઈએ કે જો ધ્યાનથી સાંભળવામાં આવે તો અમારા વિષે અને અમારા “અનાચાશ્રમ” વિષે ગામમાં વધારે સારું કહેવામાં નથી આવતું. કેટલાંક લોકો કહે છે કે અમે સંપૂર્ણપણે અપરાધીઓ છીએ અને અમારાં પર જોશ પણ રહે છે, જ્યારે બીજાં એમ માને છે કે અમે કેવળ માનસિક રોગગ્રસ્ત રોગીઓ છીએ અને તેના લીધે જ તો અમને આટલી સખતાર્થપૂર્વક જકડી રાખવામાં આવે છે અને ક્યાંય પણ જવા દેવામાં આવતાં નથી.

કોઈપણ પ્રસંગ પર ડાયરેક્ટર પણ જો મિલિશિયામાંથી બહાર કઢાવવાની જરૂર પડે તો અમારી માનસિક રોગગ્રસ્તતા વિષે સીધો બોલવા લાગે છે, “શું તમે એ પણ નથી જાણતા કે,” તે કહે છે, “મારે ત્યાં ‘સફેટ લાંબલાઓ’ પાઠવખાનાની યાખા છે, હું તેમના માટે કોઈ જવાબદારી માથે નથી લેતો!”

બેશક જૂઠું બોલે છે, માથે લે છે પણ માત્ર ડરાવે છે, પણ તેને એમ ડરાવવું ચોખ્ખું લાગે છે. માંગણી ઓછી એટલી. પણ જો અમારી તરફ ધ્યાનથી જોવામાં આવે તો સ્પષ્ટપણે જોઈ યકમ છે કે અમે પોતે પણ તો માનસિક રોગગ્રસ્ત રોગીઓની જેમ વર્તીવ કરીએ છીએ. પેલી સમ્પૂર્ણ પગારનાં દિવસે કપડાં સીવવાના કારખાનાનાં ઝંખા પાસે ભીખ માગતી રહેતી હતી અને કેટલાક પૈસા એકઠા કરીને તે મોસ્કો ચાલ્યા જવા માટે રેલ્વે સ્ટેશન તરફ દોડી ગઈ. ગઈ વખતે તો કોરેક્ટને પોતાની સાથે પકડીને લઈ ગઈ, જ્યારે તેઓ ગાડીમાં બેસવા જતા હતા ત્યારે જ તેમને પકડી પાડવામાં આવ્યા.

ડાયરેક્ટર ચુસ્કાએ પોતાની ડેબીનેટમાં સવાલ જવાબ કરતી વખતે તેને પૂછ્યું: “મોસ્કો તું શું કામ જવા ખેંચાય છે? તું જવાબ આપી શકે છે?”

પણ તે જવાબ ન આપી શકી પણ તેના બદલે કોરેક્ટને જવાબ

આપ્યો: “અમે કેમલીનમાં બિરાદર સ્તાલિનની પાસે જવા તેવાર થયા હતા.”

“કેમ? શું તેણે તમને પોતાને ત્યાં નિમંત્ર્યાં હતાં?”

સાન્દ્રા સાંભળતી હતી અને ભોંયમાં નજર ઝાડી ચૂપચાપ ઊભી હતી. તે દરમિયાન યુસ્કા પણ ભોંયમાં જોતો હતો, પોતાનાં ચોરાયેલાં સોનાની ફ્રેમવાળાં ચશ્માંને પણ ધમકી આપવાં ચઢાવવાં ભૂલી ગયો. આ છેલ્લાં પલાયને તેનાં ગુસ્સાને કાબૂ બહાર કરી મૂક્યો હતો.

“કેમ?” તે બરાડી ઊઠ્યો “કેમ?”

“અમે પૂછવા ઇચ્છતા હતા...”

“શું પૂછવા?”

“એ પૂછવા કે અમે કોણ હતાં અને અમારાં માબાપ ક્યાં છે. તે તો સોવિયેત બાળકોનો મિત્ર છે, તેણે જાણતા હોવું જ જોઈએ કે તેઓ ક્યાં રહે છે.”

“ક્યાં માબાપો વિષે શું કહે છે?” યુસ્કા બરાડી ઊઠ્યો. તેના ચહેરો કોધથી તબતમી ઊઠ્યો. “તમારાં કોઈ માબાપ નથી! ના, ના, નથી અને કદાપિ હતાં પણ નહીં!”

“પણ બીજાં બધાંનાં?”

“બીજાં કોનાં?”

“નથી ખબર...”

“જે જાણતો ન હોય તો બોલ પણ નહીં!”

એ સમયે રેડિયો પર ગીત ગવાઈ રહ્યું હતું:

અદ્ભૂત માનુભૂમિનાં અનંતાવકાશમાં
લગ્નઈઓ અને મહેનતમાં ખપતાં
અમે સ્વયં આનંદભર્યું ગીત,
અમારા મહાન મિત્ર અને તેના વિષે,
સ્તાલિન અમારા ગુહસ્ત્રી કીર્તિ,
સ્તાલિન અમારી જીવાનીનું ઊગ્રાણ,
ગીતની સાથે, લડતાં અને જીતતાં
અમારી જનતા જાય છે સ્તાલિનને ડગલે ડગલે ..

યુસ્કાએ ક્રોધાવેશમાં લાઉડ સ્પીકર તરફ જોયું, જે તેને બરાડાવામાં ખલેલ પહોંચાડતું હતું અને તેની પાસે દોડી જઈને સ્વીચ બંધ કરી

દીધી. જ્યારે અમે બધાં બારીમાંથી બહાર જતાં હતાં. અમારી તરફ જોવા વિના, સાન્દ્યાને લઈ આવનાર મિલિથિયાને સંબોધીને તે બરાડ્યો: “પણ તમે તો જુઓ છો કે તે ચસકી જયેલી છે! મારે ત્યાં તેઓ બધાં જ સાવ ચસકી જયેલાં છે! તેમને બધાંને સમાજથી જુદાં પાડી દેવાં જોઈએ!”

આમ કહી તે સાન્દ્યા તરફ ફૂંદો, તેને કોલરેથી પકડી લીધી, ભયથી તેણે માથું સુધ્ધાં પાછું કરી લીધું અને તેની પાછળ પાછળ અમે પણ, અમે વિચાર્યું કે હમણાં તેને મારવામાં આવશે... બેસીકે ઝુસપુસાટ પણ કર્યો: “જો તે તેને ઢોકશે તો, હું તેને બારીએ પછાડીશ!”

પણ તેણે સાન્દ્યાને મારવાનું થક ન કર્યું, માત્ર તેના નાક સામે મુઠ્ઠીઓ બતાવી.

“નું આ કેવી છે...” સીધાં તેના ચહેરા પર તે બરાડ્યો. “ત્રીજી વાર આખા ‘અનાથાશ્રમને’ ઉશ્કેરી રહી છે! હવે ચૂપ ચાપ રહે! ફરી વાર ભાગીશ તો હું તને બંધ કરી દઈશ. જોનામાં! કે પછી ના! તા! હું તને એક મહિના માટે કોઝેલ પાસે મોકલી દઈશ, તેને ત્યાં કામ કરશે!”

સાન્દ્યાને “ચૂપચાપ રહે” કહેવું અર્થવગરનું હતું. તે આમેય હંમેશાં ચૂપચાપ રહેતી હતી. અને આ કોઝેલની ધમકી પણ સાવ ખાલી ખોટી નહોતી. કોઝેલ, એટલે કે કોઝલોવ ભડકીલાં લાલ રંગનાં હોઠ અને નક્કટ દેખાવવાળો સાવ લાગણીવિહીનો વૃદ્ધ, સ્ટેશનનો ઉપરી હતો. આંખો નીલી, જાણે મોટી રકાબી જેવી, જુએ છે બિલકુલ તોછણઈપૂર્વક. તે જ તો અમારાં ચુશને કિમતી કોલસા પૂરાં પાડે છે, ઘેર લઈ આવે છે, અને તે ઉપાડી જવા માટે અમને મોકલવામાં આવે છે. જ્યારે તેના બદલામાં ચુશ તેને કામ માટે છોકરીઓ મોકલે છે. એક દિવસ સાન્દ્યાને પણ મોકલી હતી, અને તે એક કલાકમાં ભાગી ગઈ હતી. આખી ને આખી ચીલિરકલ થઈને પાછી આવી, પથારીમાં પડી અને પોક મૂકીને રડવા લાગી. તેની પાસેથી અમે કોઈ વાત કહાવી ન થય્યાં, માત્ર એટલું સમજી ગયાં કે કોઝેલને ત્યાં તેને ન જવા દેવી જોઈએ. તેનું નામ લેતાં જ તે દરદર કાંપવા લાગે છે અને ધોળી પૂણી જેવી થઈ જાય છે. કદાચ તેને માટે એ સમવડભર્યું હતું કે સાન્દ્યા બિલકુલ ચૂપ રહે છે. અને જો અમે બધાં ચૂપ રહેતાં હોત તો હજી વધારે સમવડભર્યું બન્યું હોત. સાચી વાત છે, ત્યારે એ સમજી શકાય તેવું નહોતું કે કેવી રીતે

તેમણે અમને સવાલ જવાબ કર્યા હોત, વિશેષ કરીને ત્યારે, જ્યારે સૈનિકો સાથે કમિશન આવતું હતું. એકલી સાન્નિદ્ય જ તેમને બધાને પોતાનાં ગૂંચાપણથી અકળાવી દેતી હતી. અને જે જરા વિચાર કરવામાં આવે કે આખા “અનાલાગ્રમ”ને, એટલે કે સો માણસોને લાઈનમાં ઊભા કરવામાં આવે અને જવાબમાં એક શબ્દ પણ ન મળે તો શું કામ. ગૂંગું ચિત્ર!

કમિશન ચાલતું જાય છે, આશ્ચર્ય પામે છે, ગુસ્સે થાય છે, મોંમાં ડોકિયું કરી જાય છે, જ્યારે અમે, મહામૂરખોની જેમ, માત્ર સમજ ન શકાય તેવાં અવાજો કરીએ છીએ! ત્યારે કમિશન બરાડે છે: “તેઓ કાબૂમાં લઈ શકાય તેવાં નથી! તેમને કોઝેલ પાસે મોકલી દો! કોઝેલ પાસે!”

મેં બધું એમ મનમાં વિચાર્યું અને છેક પરોઢ થતાં ઊંઘી ગયો.

અને એકાએક મેં લીલુંદમ ખોચર જોયું, એટલી સ્પષ્ટ રીતે કે જાણે બિલકુલ જાગ્રતાવસ્થામાં જોઈ રહ્યો હોઉં. નાનાં બાળકોનાં ગુપ્તમાંથી અમે પાથોનીઅર શિબિરમાં બબ્બેની લાઈનમાં ફરવા જઈ રહ્યાં છીએ. અમારી માખરે હતો માથા પર પીળાં ફૂલોની માલા લગાવેલી અમારી નેતા.

પણ શા માટે મને આ શિબિર કદાપિ યાદ ન આવ્યું, જેમાં હું યુદ્ધ સુધીની મારી જિંદગીમાં એકવાર ગયો હતો? અમારી કસોટી લઈ રહેલો ટાલિયો સૈનિક સુધ્ધાં મને આ શિબિરમાંથી દૂર કરી શક્યો નહોતો!

જ્યારે અત્યારે મેં મનમાં પણ વિચાર કરવાનું વિચાર્યું નહોતું ત્યારે એકાએક તે પોતે મારી પાસે પ્રગટ થયો, અને તે પણ વળી રંગીન સ્વપ્નમાં. અમે હાથમાં હાથ લઈને ચાલતાં જઈ રહ્યાં છીએ, અને અમારી સામે છે લીલાંદમ ખોચર અને

ત્યાં દૂર સુદૂર નદીની પેલે પારથી ગૂંજે છે અવાજ

કુંકું, કુંકું, કુંકું, કુંકું,

આ તો ગાય છે ઝાડીઓમાંથી નાનકડું પંખી

કુંકું, કુંકું, કુંકું, કુંકું...

અમારાં સ્વરો આભમાંથી ઊતરી આવેલાં દેવદૂતોની જેમ તદ્દન

સ્પષ્ટપણે, જૂનતાં જૂનતાં વહેવા લાગે છે અને બીજા છેડેથી તેનો પકલો અમને સંભળાય છે. આ અદ્ભુતપૂર્ણ દિવસની આગળ આશ્ચર્ય પામતાં અમારાં દિલ ઘડકી ઊઠે છે, જેના પછી આવશે બીજા દિવસ, ત્રીજા દિવસ અને એમ દિવસો અમારી તરફ જતાં અને હસતાં તથા તાળીઓ વગાડતાં છેકરીનીજેમ ફૂદકો મારે છે, બૂમ પાડે છે: “કોણ કોણલ વિધેનું ખીત ગાયે? હા, તો ગાઈયું?”

અમે બધાં એક સૂરમાં જવાબ આપીએ છીએ: “ગાઈયું!”

અને અમે ગાઈએ છીએ, કેવી રીતે હું તે ભૂલી ચકતો હતો કે આ કોણલ વિધેનું ખીત મારી અંદર આખી જિંદગી જીવંતપણે જૂનનું રહ્યું હતું અને અત્યારે તેના નદન સાદાલીધા શબ્દોથી ગળું ફેંધાઈ જાય છે.

ફૂલોમાં ઘેરાયેલી નદી, જે સૂરજમાં ચમકી રહી છે. મને બહુ સારી રીતે યાદ છે કે અમારી નેતાનું નામ હતું લૂબા. અમે બધાં અમારી લૂબાને બાળકોની જેમ સાચા દિલથી ખૂબ ચાહતાં હતાં, અને અમે તેને ગળું ફાડીને બૂસ પાડી બોલાવતાં: “લૂબા! લૂબા! અમે સ્ટ્રોબરિ એકઠી કરવા ઈચ્છીએ છીએ!” કારણ કે અમે જાણીએ છીએ કે લીલાં ઘાસમાં રસ્તા પાસે મોટી મોટી સ્ટ્રોબરિઓ પાકેલી હતી!

જ્યારે લૂબા ચાલતાં ચાલતાં પીઠ પાછળ ફરવે છે અનંતપણે ચાલતાં આવશે અને બધાં દિવસો આવાં જ સૂર્યથી ચમકતાં અને માત્ર ખુશીભર્યાં હશે, જ્યાં અમે બધાં એક બીજાંને ચાહીશું, અને એમને એમ ચાહતા રહીશું ઉનાળો પૂરો થતાં સુધી, અને પછી બીજાં ઉનાળાઓ અને શિયાળાઓ સુધી તથા લાંબી-લાંબી જિંદગી સુધી!

અમને લાગે છે કે આખું અમારું જીવન આ તો સૂરજ કેટલું કોઈથી ન રચાયેલું, ખબર નથી ક્યાંથી આવેલું સંગીત: કુંકું, કુંકું, કુંકું, કુંકું.

સ્વારે હું કુકુશાનાઓને એક પણ શબ્દ કહ્યા વિના સ્ટેશન તરફ દોડી ગયો જેઓ બેઠાક ગઈકાલ સાંજથી જ મને નિહાળી રહ્યાં હતાં અને મારી પાસેથી જાણવા ઈચ્છતાં હતાં.

આ સવાર પાસેથી મેં કોઈ ચમત્કારની રાખી નહોતી. પણ કદાચ હું ક્યાંકની આશા રાખતો હતો. મેં માથાનાં માનસિક રોગગ્રસ્તતા વિશે

પોતાની જાતને કંઈક ખાટું કહ્યું હતું તો એ માત્ર દિલને શાંત પાડવા માટે જ હતું, જેવી કરીને જો કંઈ પરિણામ નહીં મળે તો સહન કરવું સરળ રહે. જોકે તેમ છતાં, હું ફરીથી કહું છું કે હું નહોતો જાણતો કે હું આશા રાખું છું.

હું પહેલી વાર સ્ટેશન તરફ સંતાપા વિના ગયો, હું જાણતો હતો કે જો મને પકડવામાં આવશે તો હું થું કહી દઈશ, હું કહી દઈશ: “મારી કાકી ટ્રેઈનમાં છેલ્લી વાર આવવાની છે અને મારે તેને જરૂર મળવાનું છે, જો વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો ટ્રેઈન આવે ત્યાં સુધી રાહ જુઓ અને પોતે જાતે જોજો!” તેમના માટે મેં આવો સંવાદ તૈયાર કરી લીધો અને આજળ પછી ભલે તેમને જે વિચારવું હોય તે વિચારે. હવે હું સમજ્યો કે કાકી આ તો કોઈ હલકી વાત નથી! જ્યારે મારી પાસે કોઈપણ નહોતું ત્યારે તેઓ મારી સાથે બહુ તો નિર્દય રીતે વર્તતાં હતાં હું તેમના માટે તો મારું અસ્તિત્વ હયાતી ધરાવતું જ નહોતું! પણ આ સવારે હજી જ્યારે ભાગ પણ પાડવામાં આવ્યા નહોતા ત્યારે નુસ્તાખે તરત જ કહ્યું: “જ, અમે તારા માટે તારો ભાગ રહેવા દઈશું.” પણ પહેલાં તો ખિસ્સુ પહોંચું કરીને પકડતી, આમ તેણે રહેવા દીધું હોત! અને સૌથી પહેલાં જ યુશ્કા પાસે દોડી ગઈ હોત અને કહી આવી હોત કે સર્ગેઈ કુકુરિકન નિયમ તોડી રહ્યો છે! જો તે અને યુશ્કા જાણી જશે કે હું તેના અનુસંધાનમાં જ કુકુરિકન નહીં પણ થેગોરોવ છું તો હસવાલાયક વાત થશે!

સ્ટેશન પર હું જાણીજૂઝીને એ જગ્યાએ ધૂમતો રહ્યો જ્યાં વધારો મિલિશિયાઓ હતાં, મને એટલી તીવ્ર ઇચ્છા થતી હતી કે તેઓ મને પૂછે: “તું ક્યાંથી?” “અનાથાશ્રમમાંથી” તો અહીં નથી ભાગી આવ્યો ને? કે પછી તારા પર કોઈ સજા કરવામાં આવેલી છે?”

અને હું તેમને કહીશ... બધું જ કહીશ. પણ દુઃખ થાય એવી વાત હતી: એકવાર પણ કોઈ મારી પાસે ન આવ્યું. કાકી તો હંમેશાં હંમેશાં માટે અદૃશ્ય થઈ જશે પણ તેઓ તો સામે આવતાં જ રહેશે; તેઓ ત્યારે હંમેશાં આવી ચડશે જ્યારે તમે સૌથી કપરી સ્થિતિમાં હશો અમે કોઈને કંઈ કહી શકવાની સ્થિતિમાં નહીં હોય. જિંદગીનો એવો મૂખાંમીભર્યો નિયમ છે. અને કદાચ, તેઓ માત્ર પારકાનાં દુઃખને અનુભવતાં હોય છે, જેવી રીતે જાનવરો દૂરથી જ લોહીની ગંધ અનુભવી લે છે?!

“જોલ્યાત્વીનો” નામવાળાં મોટાં પાટિયા કલ્પના કરવા લાગ્યો.

ગામનું નામ એ છે, પણ અમને કદાપિ જોલ્યાત્વી કહીને બોલાવવામાં આવતાં... જોલ્યાત્વી જોલ્યાત્વી! કહેવામાં આવે છે કે જ્યારે અહીં આ ગામ નહોતું ત્યારે એ જગ્યાએ દારૂપીકું હતું અને ત્યાં લોકો દારૂ પીતા હતા. ગરીબમાં ગરીબ સુધીનાં બધાં ખૂબ પીતા હતા. અને કહેવામાં આવતું હતું: જોલ્યા સુધી (નાગાર્થ સુધી) ઘરાબ પીધું... કે પછી: જોલ્યાત્વીનો અને કદાચ ખોટું હોઈ શકે છે, પણ દારૂડિયાઓ તો બધે જ ભટકાં હોય છે, કદાચ મોસોમાં પણ દારૂડિયાઓ ન હોય તેવું નહીં હોય! પણ “દારૂ” તો દોષ દેવામાં નથી આવતો! મેં આ શબ્દને ઊભટી બાજુથી વાંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો શબ્દ આવ્યો બન્યો: ઓનીવ્નાલોગ. એ પણ રસપ્રદ છે.

હું હજી માલસામાનના ડબ્બા પાસે ઊભો હતો અને જોતો હતો કે કેવી રીતે તેઓ સામાન લાદી રહ્યાં છે. પણ ત્યાં જ ગ્રાંસી નજરે મારી તરફ જોવા લાગ્યાં. સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાતું હતું કે એ લોકો એ વાતથી દેવાયેલાં હતાં કે તેમને ત્યાં બધાં કંઈકને કંઈ ચોરી કરી પગલી લેવા ઈચ્છતા હોય છે. પણ મને આમ કશાની આવશ્યકતા નહોતી. મારી કાકી આવવાની છે, અને વળી કદાચ હું રેસ્તોરાંમાં જઈશ... અને હું તમારાં આ ઊંચા ખડકાંથી સામાન પર ચૂકતો હતો!

મને રેસ્તોરાં પાદ આવી ગયું અને હું ત્યાં ગયો. મેં બહારથી જ તે જોયું. હું પહેલાં કદાપિ ત્યાં પાસેથી પણ પસાર થયો નહોતો, પરંતુ હવે તો વાત સાવ જુદી જ હતી. જોકે વાત સાચી હતી કે બહારથી તો બારીઓ મખમલનાં લાલ પટ્ટાઓથી બિલકુલ કંકાવેલી હતી અને તેની પેલી બાજુ થું છે તે. સીધીસીધું જોતાં કશું જ નજરે પડે એમ નહોતું, ન તો સફેદ મેજપોથોવાળી મેજ, ન તો કુંડાઓવાળાં વૃથો, ન તો સોથી મુખ્ય વસ્તુ એ ચિત્ર: અને તે પણ દીવાલ પર લટકતું એટલું સુંદર ચિત્ર કે જોતાં જ શ્વાસ અટકી રહી જાય.

જ્યારે મેં મનમાં વિચાર્યું: તેઓ આ બધું લોકોથી સંતાડી રહ્યાં છે કારણ કે બધાં લોકોને અને એમાંય વિશેષ કરીને અમને, નિર્લજ્જ મવાલીઓને, એ ખતાવવા જેવું નહોતું, નહીં તો અમે દરરોજ તે જોવા ઈચ્છતા... અને એ લોકોને સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ જોઓને તેમાં જવા દેવામાં આવતાં હતાં. ...જો બેશક સાચેસાચાં સ્વર્ગ જેવું કંઈ હોત તો કદાચ

તેમાં પણ દરેક વ્યક્તિને નહીં પણ માત્ર કાંઈ પર જવા દેવામાં આવત! નહીં તો સ્વર્ગનાં આ સફરજનો બધાંને તો પૂરાં પડત નહીં...

મેં હજી મનમાં એ પણ વિચાર્યું કે અમારા યુશક, અને હજી આગળ પેલાં ઉઝ અને નેપોલીઓનને પણ અહીં જવા દેવામાં નથી આવતાં... જ્યારે હું જઈ આવ્યો! અને જો ઇચ્છા થાય તો કાકીને કાઢીને ફરી વાર જઈ શકું છું. જો તેમને બધાંને અહીં ભેગા કરવામાં આવે તો: યુશકને, ઉઝને, નેપોલીઓનને પ્લેટફોર્મ પર ઝિલા કરવામાં આવે અને તેઓ જીવંત માર્યાનાં ગામડાંઓ ગુએ અને સીધે સીધાં અદેબાર્થથી બડબડાટ કરવા લાગે અને તેમના મોંમાંથી લાળ ટપકડવા લાગે... કદાચ, તેઓ પણ અંદર જવાની માંગણી કરશે અને ત્યાં જ દ્વિધિપ્પોક તેમની પર પત્ર પછાડીને બરાડા પાડીને ધમકાવવા લાગશે:

“ચાલ્યા જાવ, ભ્રષ્ટ, કૂતરાનાં બચ્ચાં! તમે જોતાં નથી કે શું! આ તમારા માટે નથી! આ તો એવાં વિશેષ લોકો માટે છે જેઓ... જેઓ કાકી સાથે આવે છે! જ્યારે તમારી સાથે તો કાકીઓ નથી! એટલે શીઈઈ...! ચૂપ થઈ જાવ! અને પોત પોતાના ભેત્રમાં ચાલ્યા જાવ!

પોતાનાં જ સ્વખોનાં ખોવાયેલા છોઈ મને એ પણ ધ્યાન ન રહ્યું કે ટ્રેઈન જ્યારે આવી ગઈ અને ઘોંઘાટ કરતી રોકાઈ ગઈ. મેં હબ્બાઓમાં જોયું અને મને લાગ્યું કે માથા આવી જ નહોતી. અને કેટલી વિચિત્ર વાત, હું ગભરાઈ ગયો કે તે હવે નહીં આવે, જ્યારે હું મૂરખની જેમ રાહ જોતો રહ્યો...

અને એકાએક, જ્યારે હું સાવ હતાશ થઈ ગયો હતો ત્યારે જ મેં તેને મારી બાજુમાં જ ઝિલેલી જોઈ. તે મારી તરફ એવી રીતે દોડી આવી જાણે મને ખોઈ બેઠી હોય, પણ હવે મને શોધી લીધો અને એ વાતથી બીતી હતી કે હું ક્યાંક બિલકુલ અદૃશ્ય થઈ શકતો હતો.

મારો ભય દૂર થઈ ગયો અને ખુશી સુધ્ધાં આવી ગઈ. આવી ગઈ માથા, આવી ગઈ. આમ તેણે તો આવવાનું જ હતું. વચન જો આપ્યું હતું! શેના લીધે હું ગાટલો ગભરાટમાં આવી ગયો હતો. તે મને પોતાને સમજાવતું નહોતું.

તેની સાથેની મુલાકાત પહેલાં મેં ખુશીનો અનુભવ કયો નહોતો અને હું ધીમ સ્વરે બોલતો. જ્યારે તેણે ચાલતાં ચાલતાં રોકાયા વિન્યા જ મને

પકડી લીધો અને કંઈક ખેંચી જવા લાગી, હું એ પણ પૂછી ન શક્યો કે તે મને ક્યાં ખેંચીને લઈ જઈ રહી હતી.

અમે પ્રતીક્ષાખંડમાંથી સરસરાટ કરતાં પસાર થયાં, સડક પર આવી ગયાં, ફરીથી પાછળની બાજુએથી રેલ્વે સ્ટેશનનાં કોઈક બારણામાં ધુસ્યાં. અમે ઠંડા ભોંયરામાં ઊતર્યા અને એકાએક મોટા રસોડામાં આવી પહોંચ્યા, તેની વચ્ચોવચ એક જાડીપાડી સ્ત્રી અને તેની બાજુમાં અમારો દ્વિચિપ્પોક, ઊભાં હતાં. તેઓ માથાને તરત જ સમજી ગયા અને જગ્યા બતાવતાં કહ્યું:

“અહીં, અહીં...”

આ એક બહુ નાનો ઓરડો હતો, પણ ત્યાં મેજો હતી અને મેજો પર સફેદ મેજપેથો અને ફૂલોવાળાં ફૂલદાનો સુધ્ધાં હતાં.

“આપણે અહીં ખાઈશું...” માથાએ ઉભાવણપૂર્વક કહ્યું અને ખુરશી પર પોતાનું પર્સ ફેંક્યું અને પોતે બેસી ગઈ. હું પણ બેસી ગયો.

માસપાસ નજર નાખતાં તેણે ઉમેર્યું કે ઉપરનું રેસ્ટોરાં હજી ખૂલ્યું નથી અને તેણે એટલી ભૂખી સવારે ચાર વાગે મોસ્કોથી નીકળી હતી અને અડધા કલાકમાં વજતી ટ્રેઈને પાછા જવાનું હતું જેમાં હજી તેને બીજાં ચાર કલાકનો પ્રવાસ કરવાનો હતો...

દ્વિચિપ્પોક અમારી સાથે પ્લેટો મૂકી, જ્યારે મેં આમ તો નજર બીજી બાજુ વળેલી હતી તેમ છતાં પણ જોઈું કે તે સફેદ પ્લેટોમાં શું હતું: જોડ, સલામીનાં નાનાં ટૂકડાં, ખાંડ, માખણ. માથાએ પર્સમાં હાથ નાખ્યો અને કંઈક ઝગળમાં લપેટાયેલું બહાર કઢીને પોતાની પાસે મૂક્યું. કેટલીક વાર તેણે આ પડીકાંને હાથ અડાડ્યો. જ્યારે હું ફૂલદાનમાંના ફૂલને જોઈ રહ્યો હતો અને ત્યાં જ એકાએક મેં કીડી જોઈ. તે બિચારીને પણ ફૂલની સાથે સાથે ફૂલોની પથારી પરથી ખેંચી લેવામાં આવી હતી અને હવે તે ગભરાટમાં પડી ગઈ હતી, ડાબી પર દોડતી હતી અને જાણતી નહોતી કે તેને કઈ દિશામાં દોડવું જોઈએ. અને આ કંકરેટનાં ભોંયરામાંથી તો વળી તે આમેય ક્યાં ભાગી જઈ શકતી હતી? ફસાઈ ગઈ બચ્ચું, હવે તો કીડીઓનાં દરમાં માત્ર તારાં માબાપ તારા પર રોકે... કે પછી જે પોતાનાં કોઈ નહીં હોય તો આનાથાશ્રમવાળાં...

“ખા. જગત થા,” માથાએ કહ્યું, અને તરત જ પોતાની પ્લેટમાંનું ખાવાનું થડ કપ્યું. “ખા અને ખાનપૂર્વક મને સાંભળ. બરોબર?”

મેં માણુ ધુણાવું. મારી સાથે એ વાતનું વચન લેવું કે હું ખાઉં, એ મુશ્કેલ નહોતું. પણ આ કાન તો મારા પોતાની મેળે જ કામ કરે છે. મારે ખૂબ સાવધાનીપૂર્વક ખાવાનું છે કરીને છીનવી લેવામાં ન આવે કે પછી પાછળથી માથા પર ઠોકવામાં ન આવે—આ તો પહેલી વાર નથી.

માથાએ કોણ જાણે કેમ પાછળ વળી નજર નાખી. જેકે આસપાસ કોઈ નહોતું અને હાથમાં ન આવનારો ફિલિપ્પોક પણ ખોવાઈ ગયો હતો, રસોડામાં કંઈ કરી રહ્યો હતો.

“હા, તો, સેર્ગેઈ... મેં તને કહ્યું હતું તેમ તારા પિતા પ્રખ્યાત માણસ હતા અને તે વર્ષોમાં પોતાનાં વિમાનો માટે મોટું બોનસ પણ મેળવ્યું હતું... પણ વાદળાં ઘેરાં થઈ ગયાં. અને તે દિવસ દર દિવસ રાહ જોતો રહ્યો કે તેને પકડવામાં આવશે. ત્યારે તેણે બધી રકમ તારા નામે કરી દીધી અને બેંકમાં મૂકી દીધી, મેં તેને એવી સલાહ આપી હતી. જ્યારે બેંકની ચોપડી સાચવવા માટે મને આપી દીધી. મેં તે મારી બેનપણીને ત્યાં સંતાડી રાખી હતી. અને પછી જ્યારે મને છોડી દેવામાં આવી, હું તને શોધવા લાગી અને એ તને શોધી લીધો, તને—ચેચોરોવ, ત્યારે તું કુકુશિકન બની ગયો હતો અને બેશક તારા વિષે ક્યાંય કોઈ પૂરાવા નહોતા... મેં જરૂરી પૂછનાછ કરી, ફોન કર્યાં, ઠેકઠેકાણે પ્રવાસ કર્યો... છેક છેવટે બિલકુલ આકસ્મિક રીતે એક સ્ત્રી મળી આવી—તે પણ એકદર હતી... જ્યારે તારા પિતાને પકડી જવામાં આવ્યાં તે સમયે તે બાળકોની અનાથાશ્રમમાં વહેંચણી કરવાનું કામ કરતી હતી. તેની મારફતે લોકોના દુશ્મનોનાં બાળકો આવતાં હતાં...

હું ખાઉંધરાપણા વિના પલકવારમાં ખાવાનું અને મળે કિતારવાનું જાણું છું, પણ ત્યાં જ મારા જળામાં કોઈક ટૂકડો અટકી ગયો અને મને ઉધરસ લાગી. તાનકડે ટૂકડે મોંમાંથી બહાર નીકળી મેંજ પર આવી પડ્યો પણ મેં તેને એકદમ પકડી લીધો અને ફરીથી ચાવી ગયો. માત્ર ત્યારે જ મને માથાને પૂછવાની તક મળી:

“બાળકો... કોને?”

માથાએ એકગ્રતાપૂર્વક ચા પીધી અને તરત જ જવાબ ન આપ્યો.

જાણે કંઈ સાચાખોટાની ખાતરી અપાવતાં તેણે કહ્યું:

“તેમને એમ કહેવામાં આવે છે... માફ કરજો, કહેવામાં આવતાં હતાં... તું જરા સમજ... હું તને આ બધું કહેવા ન બેસત, જો હું

જાણતી ન હોત કે ફરીથી તને કદાપિ નહીં મળી શકું. અને મારા સિવાય બીજું કોઈ તને આ બધું નહીં કહે... પણ માત્ર...” તેણે પાછળ વળી નજર નાખી, જોકે ઓરડામાં કોઈપણ નહોતું. “તું કોઈને પણ... તું સમજે છે ને... આ તો ગુપ્ત રહસ્ય છે... ખતરનાક રહસ્ય. તને કહેવાનો નિર્ણય કર્યો તે પહેલાં મેં બહુ લાંબો વખત મનોમંથન કર્યું હતું. પણ મેં વિચાર્યું કે તું હવે ઉમરલાયક છે અને તારે તારા વિષે એ બધું જાણવું જ જોઈએ જે તમારાં બધાંથી છુપાવવામાં આવે છે.

મેં ક્રીડી તરફ જોયું: તે ડાળી પર ઉપર નીચે જવા મથી રહી છે.

“પણ કોણ અમારાથી છુપાવે છે?” મેં માથા તરફ નજર નાખ્યા વિના પૂછ્યું.

“બધાં.”

“પણ તેઓ... બધાં... જાણે છે? કે અમે... એવાં છીએ? હું?”

“બેશક, તેઓ જાણે છે!” માથાએ આશ્ચર્યાદગ્ગાર વ્યક્ત કર્યા અને ફરીથી આસપાસ નજર નાખી.

“અને અમારો ડાયરેક્ટર જાણે છે?”

“ડાયરેક્ટર... સૌથી પહેલાં જાણે છે!”

“તો પછી શા માટે અમે નથી જાણતા?”

એ સમયે મેં આંખો ઊંચી કરી અને ફિલિપ્પોકને જોયો, જે અદૃશ્યપણે મેજ પાસે આવીને ઊભો રહી ગયો હતો. તે ઊભો હતો અને પોતાની મૂંછે વળ ચઢાવી રહ્યો હતો. જાણે જાણતો હતો કે અમે શેના વિષે વાતચીત કરી રહ્યાં હતાં અને ચૂપચાપ અમારી દુનિયામાં સૌથી રહસ્યપૂર્ણ વાતચીતમાં ભાગ લઈ રહ્યો હતો.

માથાએ કોઈક કારણસર પોટલીને હાથ વડે ઠાંકીને ફિલિપ્પોકને કહ્યું: “કાર્ડેની જગ્યાએ હું પૈસા ચૂકવી શકું છું?”

અને એમ કહીને કેટલાંક સો કાગળો મૂક્યા અને ફરીથી મને કોણીએ પકડી લીધો: “ચાલ! જલ્દી ચાલ અહીંથી!”

મેં ઉતાવળ કરી, બધું ખવાઈ ગયું હતું પણ બિચારી કમભાગી અને ઘરવિહોણી ક્રીડી રહી ગઈ હતી, જે હંમેશા માટે આ ભોંયરામાં રહી જવા બંધાયેલી હતી.

“હમણાં જ,” મેં કહ્યું અને તેની સામે આંખો મૂકી. તે આ આંખો પર ચકી ગઈ અને આમ મારી સાથે ઉપર, સડક પર ફૂટી આવી.

છેક માત્ર પ્લેટફોર્મ પર આવતાં માથાએ રાહતનો દમ લીધો, પોટલી તેના હાથમાં જ પકડાયેલી હતી. તેણે ફરીથી આસપાસ નજર નાખી અને છેક દૂર દૂરનાં છેડા સુધી મને લઈ જઈને કહેવાનું શરૂ કર્યું કે કેવી રીતે તેણે મને શોધી લીધો અને કેવી રીતે આ સંચાલકોમાંથી આ વિચિત્ર સ્ત્રીને પકડી પાડી, જે પોતે ડ્રેફ્ટર હતી... તેની અટક હતી કુકુશિના... તું કદી એમ ધારી શકે છે?”

“ના,” મેં કહ્યું. તે જ વખતે હું થોડો ઝૂક્યો અને કીડીને આંઝળી પરથી દૂર કરવા ફૂંક મારી. દોડી જ, બેવકૂફ, પોતાનાંઓ પાસે અને હા, ફરીથી કદાપિ આવો ઈનિહાસ રચવા ન બેસતી. ભોંયરામાંથી આ લોકો તને કદાપિ બહાર છોડશે નહીં, તેમના મગજમાં પણ એવો વિચાર સુધ્ધ નહીં આવે કે તું પણ જીવવા ઈચ્છે છે.

“તું કયા વિચારોમાં ખોવાઈ ગયો?” માથાએ પૂછ્યું. “તું મારી વાત સાંભળતો નથી શું?”

“સાંભળું છું,” મેં કહ્યું. “તેની અટક કુકુશિના છે... જેવી રીતે અમારી... અને મારી છે...”

“એ જ તો મુખ્ય વાત છે! તેણે તમને પોતાની અટક આપી... સમજ્યો, નહીં?”

“પણ શા માટે?”

“તેણે તમને કાયદેસર વ્યવસ્થિત કર્યાં... જેથી કરીને સ્થિતિ વધારે ખરાબ ન થાય!”

“પણ શા માટે વધારે ખરાબ?” મેં ફરીથી પૂછ્યું.

“એફ,” માથાએ કહ્યું અને નિઃસાસો નાંખ્યો. “પણ તમે તો જેમને પકડી લેવામાં આવ્યાં છે તેમનાં બાળકો છે... તમે એ અટકો સાથે ન રહો એ જ વધારે સારું હતું... તેણે એમ નક્કી કર્યું અને તેણે તમારામાંથી ઘણાં બધાંને પોતાની અટક આપી... પણ, તેણે એમ કરી તમને બધાંને બચાવી લીધાં, સમજે છે તું?”

હું કંઈપણ ન સમજ્યો. પણ હું હવે કૂપ લઈ ગયો હતો. કારણ કે હું બિલકુલ પેલી ભોંયરામાંની કીડી જેવી સ્થિતિમાં હતો: ત્યાંથી બહાર નીકળવાનો કે જવાનો કોઈ રસ્તો નહોતો, મારે ક્યાં જવું, કૂલ પરથી તોડ્યા પછી હાથમાં લીધો, હવે કશું જ નહોતું... આ માથા મને પોતાની આંઝળીએ પકડીને લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી... પણ ક્યાં? તે તો ચાલી જશે... હા, ચાલી જશે, પણ મને અત્યારે, આવતીકાલે

અને આખી જિંદગી સુધી એ ખબર છે કે હું ન માત્ર સેવેઈ કુકુડિકન છું... પણ દુશ્મન છું કારણ કે મારા પિતા દુશ્મન હતા... અને મને બીજી અટક આપી છુપાવવામાં આવ્યો હતો..."

બેચક, બીજાં કુકુડાતાઓ વિશે તજવેલાં અનાથ બાળકો વિશે પૂછવું જોઈએ, પણ શું પૂછવું જોઈએ? તેઓ કોના બાળકો છે? માથા ક્યાથી જાણતી હોય... કોનાં છે, કોઈકને તો હવે થોધી પણ શકાય તેમ નહોતું, ન તો સમજાવી શકાય તેમ હતું...

મને પેલું બંડલ યાદ આવી ગયું અને પૂછ્યું:

“જોઈ શકું છું?”

માથાએ કહ્યું: “એ હવે તારું છે.”

થે બંડલ ખોલ્યું. તેમાં સિલેટી રંજની ચોપડી હતી અને તેનાં પહેલા પાના પર લખેલું હતું: “જોરોવ સેવેઈ અન્તોનોવિચ.” અને વળી ગોળ સ્ટેમ્પ લાગેલો હતો તથા ઉપર મોટા અક્ષરોમાં લખેલું હતું: “સ્બેરેગાતેલીએ તુદોવીએ કાસ્ચી, એસ.એસ.એસ. આર, ચોત નં. ૪૧૦૨” * ભારે નીચે નાનાં અક્ષરોમાં લખેલું હતું “બેકના મેનગર (વ્યવસ્થાપકીય)” અને સહી હતી. મેં બીજું પાનું ફેરવ્યું, તે કોરું હતું, લગભગ સાવ કોરું. માત્ર ઉપર, ડાબા ખૂણમાં આંકડા લખવામાં આવેલા હતા. હું નરત જ તે સમજી ન શક્યો, તે કંઈક વિચિત્ર જેવાં લાગતાં હતાં, જાણે આંકડા નહીં પણ માત્ર બધાં શૂન્યો જ ન હોય.

માથાએ માથું નીચું ઝૂકાવીને ધીમેથી પૂછ્યું:

“હા, તો કેમ? તું સમજ્યો? કેટલાં તે તારા માટે છોડી ગયો છે?”

મેં માથું ધુણાવ્યું. હું કંઈ સમજતો નહોતો. પણ શબ્દ “છોડી ગયો હતો” એ મારામાં કોઈ વિચિત્ર લાગણીને જાગ્રત કરી. મને એકાએક રડી પડવાની ઇચ્છા થઈ આવી.

“તેને બીક હતી કે તું એકલો ક્યાંક ગુમ થઈ જઈશ... અને તેણે પોતે જ કરી શકતો હતો તે કરવાની ઉતાવળ કરી. તેણે કહ્યું: “હું તેને હવે જિંદગીમાં તો કેમે કરીને મદદ નહીં કરી શકું. તે ક્યાંક ગુમ થઈ જશે, ખોવાઈ જશે. ભલે ઓછામાં ઓછું આટલું રહે... ક્યાં દિવસો માટે...”

“અને કેટલાં છે અહીં?” મેં પૂછ્યું. હું સાચેસાચ કોઈપણ રીતે આ

* કમકાળ ખાતાની બેંકની પાસબુક; એસ.એસ.આર, ખાતા નં-૪૧૦૨.

વિચિત્ર આંકડાઓ વાંચી શકતો નહોતો. જોકે આંકડાઓ તો છેવટે હું સમજી ગયો હતો. પણ પેલાં દિવસો વિષે, જેઓ કાળાં હશે, હું સમજી ન શક્યો. સામાન્ય રીતે તો રાતો કાળી હોય છે.

માથા હજવેથી હરી પડી

“ઓ લો મહા મૂરખ. ચાલ ગણ તો. આ શું છે? સો, ખરું ને? અને આ બીજા મીંચાઓ...”

“અને એ બધાં મળી કેટલાં થાય?”

“વિચાર કર!”

મેં વિચાર કર્યો. મને કંઈપણ ન સમજાયું.

“એક લાખ થાય છે,” માથાએ વિચિત્ર રીતે ઉચ્ચારણ કર્યું અને ફરીથી આસપાસ નજર નાખી. “અને હવે સંતાડી દે... દૂર, દૂર, સેર્ગેઈ, ખૂબ દૂર સંતાડી દે...”

તેણે મારા હાથમાંથી ચોપડી લઈ લીધી અને ફરીથી લપેટી લીધી. જ્યારે હું ખેવકૂહની જેમ આ બધા વિષે... પૈસા વિષે વિચારતો હતો. જ્યારે મારી નિંદગીમાં સૌથી મોટી રકમ ત્રણ રૂબલ જ રહી હોય ત્યારે આ એક લાખ એ શું છે તે વિષે વિચારતો હતો. અને એ પણ ઘણાં વખત પહેલાં. જ્યારે સો રૂબલ તો મેં મારી નિંદગીમાં માત્ર એકવાર બીજા કોઈના હાથમાં જોયા હતાં... જ્યારે એ મારાં જોયેલાં કેટલાં સો ઘણે? એકવાર જાંયાં, બે વાર જાંયાં, ત્રણ... આમ તો ચસકી જવાનું સંભવ છે. મારાં મગજમાં એનાથી વધારે બીજું કશું ન આવ્યું. થડ જેવાં જડ, મૂર્ખામીભર્યાં એ વિચાર સિવાય બીજું કશું જ નહીં કે આ પારકી ચોપડીની મને કોઈ આવશ્યકતા નથી. શા માટે તે મને જોઈએ? જો દસેક હોત તો હું લઈ લેત... પણ સેંકડો. પણ સેંકડો કદાચ, ન લેત, કારણ કે તેના લીધે ત્યાં વસાહતી ગામમાં માથુ વાઢી કાઢવામાં આવત.

જાણે સ્વપ્નામાં મેં માથાનો અવાજ સાંભળ્યો:

“મેં ચોપડી સાથે બીજા કાગળો રાખ્યા. તું ખોઈને નાખતો. ત્યાં તારું જન્મ પ્રમાણપત્ર અને પેલી કુકુશ્કિનાનો કાપદેસર રીતે કરેલો કાગળ છે. તે સાક્ષી આપતાં લખે છે, કે તને પોતાનું નામ કુકુશ્કિન આપ્યું. અને ખરેખર તારું નામ ચેગોરોવ પણ આ વિષે હમણાં કોઈએ એ જાણવું ન જોઈએ. આ કૃત્ય માટે કુકુશ્કિનાને સજા પણ આપવામાં આવી, પણ

તેણે જણાવ્યું કે તમને બધાંને તમારા પોતાના નામ યાદ નહોતાં... તેને પોતાનું નામ તમને આપવાની ફરજ પડી."

મેં માથાને પૂછ્યું:

"પણ જે સાચે મને યાદ નહોતું તો?"

"પણ, કોણ ન સમજ્યું," માથાએ જવાબ આપ્યો.

"એ કહે કે, કદાચ એવું બને કે હું કંઈક સમજ્યો નહોતો પણ પછી યાદ આવી ગયું હોય તો?"

"પણ તને શું યાદ આવી ગયું?"

"શિબિર," મેં કહ્યું.

"ક્યું શિબિર?" માથાએ પૂછ્યું, મને લાગ્યું કે તે થયેરી બિડી હતી.

"હા, શિબિર," મેં ફરીથી કહ્યું. "જંગલ, પગદંડી અને કોયલ વિષેનું ગીત."

"આહ, કોયલ-કુ-કુ?" કંઈક સાવ સામાન્ય રીતે તેણે ફરીથી પૂછ્યું.

"હા, કુ-કુ કોયલ..."

"તું પણ કેવો છે..." જાણે યાદ આવી ગયું હોય તેમ માથાએ કહ્યું અને પેલું બંડલ મારાં ખિસ્સામાં ખોલી દીધું. "તું આ લઈ લે અને સંતાડી દે. હું તારા માટે બીજું બધું પણ લાવત, મારી પાસે કાગળો અને ફોટાઓ હતાં પરંતુ તે બધું જપ્ત કરી લેવામાં આવ્યું... સમજે છે તું. પણ આ ચોપડી પણ તો યાદગાર છે... મોટો થશે સમજશો. હું પોતે જ સાચવી રાખત, પણ મોરચો... દરેક વખતે પાછા ન ફરી શકવાની ધાસ્તી રહે છે."

હું સાંભળતો હતો. માથું ધુણાવતો હતો અને આખો વખત વિચારતો હતો કે કેવી રીતે તેને આ પાછું આપી દેવું... બંડલમાં... પણ પછી પાછું ન આવી દેવાનો નિર્ણય કર્યો. જે તેને એમ જમતું હોય કે એ મારી પાસે રખડતું રહે તો પછી ભલે એમ જ રહે. મને શો ફેર પડવાનો હતો! હું તેને ઇતિહાસમાં ઝાંચ ધૂસેડી દઈશ. પણ યાદગીરી વિશે જાણવું જરૂરી છે.

અને મેં ફરીથી પૂછ્યું:

"એટલે કે, હું શિબિરમાં ગયો હતો?"

"જે તને યાદ છે તો એનો અર્થ એ કે ગયો હતો," માથાએ ઉતાવળપૂર્વક કહ્યું અને એ બાજુ નજર કરી, જે બાજુથી ટ્રેઈન

આવવાની હતી. અને સાથેસાથ તે આવી ગઈ, પ્રચંડ પૈડાંઓ ખડખડ કરી ઝીક્યાં અને વરાળ ઓટેઓટા ફેરાઈ વળ્યાં.

“પણ હું નથી જાણતો કે મને શાદ છે કે નહીં!” મેં ટ્રેઈનનાં અવાજમાં તે સાંભળી શકે તેનો પ્રયત્ન કરતાં ઓટેથી બરાડ્યો.

“પણ ગીત તો તને શાદ છે?”

“શાદ છે.”

“એટલે કે, બીજું બધું પણ બન્યું હતું!” માથા પણ ઓટેથી બોલી અને મને ગાલ પર ચુંબન કર્યું. “તેને એવી ઈચ્છા થાય છે કે કશું જ નહોતું બન્યું! પણ તે બન્યું હતું! હા, બન્યું હતું!”

દ્વિતીય મિત્ર પ્રત્યેના પ્રેમ વિષે

“અમારી તેની સાથે મિત્રતા હતી. અમે બહાદુરીના સમયમાં મિત્રો હતા. ત્યારે અમે ડાકઘર પર ધાડ પાડી હતી: ક્રાંતિ માટે પૈસાની જરૂર હતી અને અમે આ ધાડના પૈસાંનો ઉપયોગ ક્રાંતિના લાભમાં કરતા હતા. તે સમયે કોબા*ને હાથ પર ઈશ થઈ. અને ત્યારથી બધા જ ચિત્રોનાં, હજારોનાં હજારો ચિત્રોમાં કોબાને વાંકા વળેલા હાથમાં પોતાના હંમેશના ચિલ્લમ સાથે ચીતરવામાં આવ્યો. તે ભયંકર રાત્રે જ્યારે તેના હાથને વિકૃત બનાવવામાં આવી રહ્યો હતો ત્યારે હું એ જાણતો નહોતો કે હું સીધી સારી કૃતિઓનાં મુખ્ય સ્રોત, મુખ્ય ઉત્પાદક પાસે ઊભો છું. હા, મારા માટે તે હંમેશાં કોબા જ હતો. મારો મિત્ર કોબા. મારી જાતિનો જ કોબા. જ્યારે હું તેના માટે ગુરામ, ગુસમ બાકરામ હતો, કોબા મને મજાકમાં એમ કહીને બોલાવતો હતો. અમારાં જીવાનોના તે વર્ષોમાં કોબાને મથક કરવાનો ખૂબ શોખ હતો. અને જાવાનો. તે જાતો બહુ સરસ હતો પણ સમય પર મજાક, સીધસીધું સ્વાયું કહું તો સાવ સાદાં કરતો હતો: “મૂરખ મહામૂરખ.” અને પોતે જ આવાં મજાકો પર હસી હસીને લોટપોટ થઈ જતો, પેટ પકડીને હસતો રહેતો! ત્યારે કોબા જીવન હતો અને તેના આખા શરીરમાં શક્તિનું બેમ પૂરવેરે વહી રહ્યું હતું અને જાણે કોઈ મોટા બોજ નીચે કચાઈ રહ્યો હોય તેમ આ તાકાતથી કચાડતો હતો.

પણ ક્રાંતિ સફેદ હાથમોજામાં પ્રોફેસરો નથી બનાવી દેતા. પ્રોફેસરો હાથે છે અને વિચારમતન કરે છે, ચર્ચાઓ કરે છે અને વાદવિવાદ કરે છે. પણ ક્રાંતિ એ મહાન અને બહાદુરીલયું કામ છે. બીજું કોઈ હોવાનો કંઈ કરીને સમયસર દુશ્મનને પોતાની જાળમાં ફસાવવા આકર્ષતાં આવડવું જરૂરી છે, દુઃખભર્યાં કષ્ટસાટો પ્રત્યે, કારમાં ચિન્તાઓ પ્રત્યે બહેરાં

* ઈ.વી. સ્લાવિનનું બીજું ઉપનામ.

આવડું જેઈએ અને છેક છેવટે મારનાં પણ આવડું જેઈએ!.. જો કવિ માટે તેની જરૂર હિબી થતી હોય તો કોબાને આવડું હતું. અમારાં બધાંથી સારી રીતે. અને હું તેને ચાહતો હતો. કચ્છ કે હું મારાં દાવપેચી અને દયાહીન દોસ્ત કવિતાના વાઘનાં પ્રયંડ ઝનૂનને સમજતો હતો.

... ઘણાં ઘણાં વર્ષો સુધી હું કોબાની સાથે એક જ પથારીમાં ઊંઘ્યો હતો, એક જ થાળીમાં સાથે સાથે ખાતા હતા અને એકસાથે જ એક જ જગ્યાએ દેશવટો ભોગવ્યો હતો. અને અચાનક અમારી આ ખુશીને તોડી પાડવામાં આવી તે, અમારી કવિતા હતી ગઈ જો તે સમયે મને એ વાત પ્રત્યે કોઈએ પણ અણસારો આપ્યો હોત કે મારો બહુ ન ભણેલોગણેલો, દોસ્ત કોણ બનશે! બહુ ખરાબ રીતે રચિતન બોલવાર.

અને પછી... હું એ બધી વાત કહેવા નહીં રહું, જે બધાં જ ખૂબ સારી રીતે જાણે છે: કેવી રીતે આ બધા વિચારમનન કરનારા પ્રોફેસરો, કોબાના દુશ્મનો અદૃશ્યમાન થવા લાગ્યા. ત્યારબાદ કેવી રીતે અમે, તેના મિત્રો તેના જ્યોર્જના જાતબાઈઓ, પણ અદૃશ્યમાન થવા લાગ્યા. ના, ત્યાર અમ ન માત્ર તેને સીધીસીધું સત્ય કહ્યું. તેના મોં પર બરાડી બરાડીને બોલ્યા. બોલ્યા! અને અદૃશ્ય થઈ ગયા... જયે તેમ પણ, સાચું કહ્યું તો: બીજાં પણ બરાડયાં અને અદૃશ્ય થવા લાગ્યા. જ્યારે હું ચૂપ રહ્યો. હું ત્યારે તીબીલીસીમાં રહેતો હતો, કયા વિદ્યાઝનું સંચાલન કરતો હતો અને કવિઓની સાથે મારી મિત્રતા હતી. અને ચૂપ રહ્યો. મને યાદ તીત્સીઆન તાબીદ્જે ને પકડીને લઈ ગયા... બીજા ઘણા વિખ્યાત કવિઓને લઈ જવામાં આવ્યા. મારા પરિચિત કવિઓમાંથી રહી ગયો માત્ર એક સાવ સામાન્ય કવિ દાતો. આહ, તેને કેટલી ધરમ આવતી હતી: બધા જ મહાન કવિઓને પકડીને લઈ જવામાં આવ્યા હતા અને તે એકલો જ રહી ગયો હતો. માન્યામાં નથી આવતું કે તે એટલો મહાન નહોતો? મને યાદ છે, દાતો કેવી રીતે આજ્ઞા રાખતો હતો કે તેને માત્ર ભૂલી જ જવામાં આવ્યો હતો, કેવી રીતે તે દરરોજ રાત્રે રાહ જોતો હતો. પણ તેમ છતાં તેને ન પકડી ગયા અને ત્યારે તે પોતાની જાતને કાબૂમાં રાખી ન શક્યો: તેણે લાંબો કોટ પહેર્યો, ઊંચી ટોપી, ઘોડા પર સવાર થઈ ગયો અને કે.જી. બીના ધરની સામે ચોકમાં આવી પહોંચ્યો. સવારનો સમય હતો, તે નિર્જન ચોકમાં એકલો ઘોડેથી કૂદીને ઊતર્યો. છેવટે બારી ખુલી, તેમાંથી મધું બહાર ઝેકાયું અને તિરસ્કારપૂર્વક

બરાબરી કહ્યું: “ઘેર ચાલ્યો જ, દાતો! નું કોઈપણ રીતે સાચેસાચો ક્રિય નથી?”

બારે હું ચૂપ હતો. મેં કોમને મનમાં સંઘરી રાખ્યો અને ચૂપ રહ્યો આપના સોર્ગદ ખાઈને કહ્યું છે. હું બહુદુર માણસ છું અને કદાચ કાનિ એ સાબિત કરીશકરો. પણ હું ચૂપ રહ્યો. ક્યાંથી પણ ન ડરનાર એવો હું માત્ર એક કોબાથી જ ડરતો હતો. એટલા માટે કે હું તેને જાણતો હતો. અને તેમ છતાં ચૂપીથી કોઈ ક્ષણે ન થયો.

જેલમાં હું એકદમ આવેશમાં આવી ગયો, મેં કોબા સાથે મુલાકાત માટે માંગણી કરી મેં ક્યાં પર સહીઓ ન કરી, મેં લખવાનો સાક્ષી ઇનકાર કરી દીધો. રાત ને દિવસ એકની એક જ વાત રટવા કરતો હતો: મને ઈઓસિફ વીસ્સારીઓનોવિચ સાથે ફોન પર વાત કરવા દો. મેં ધમકીઓ આપી, મેં મારી મહાન ઈઓસિફ વીસ્સારીઓનોવિચ પ્રત્યેની વ્યક્તિગત એક નિષ્ણ વિષ, અમારી મૈત્રી વિષે, ક્રાંતિનાં દુશ્મનો વિષે ફરી ને ફરી કહ્યું. ઓ ભગવાન, શું શું મેં સહ્યું હતું. પણ પોતાની જાતને ટકાવી રાખી. છેવટે તપાસનીસ આ બધાથી એકદમ કંટાળીને થકી ગયો અને એકાએક તેણે એકદમ ધીમા ધીમા અવાજે, દાંત ભીંચીને કહ્યું: “તમે એક ઉમરવાયક અને અનુભવી માણસ છો. શું તેમ છતાં તમે એમ વિચારો છો કે “તેમના” વ્યક્તિગત મિત્રોની “તેમની” સ્વીકૃતિ વિના ધરપકડ કરવામાં આવી હતી?” અને હસી પડ્યો. અને હું પણ હસી પડ્યો. તથા બધા મજાળો પર સહીઓ કરી આપી. હું મારી કોટડીમાં પાછો ફર્યો અને એટલું ખડખડાટ હસ્યો કે હસતાં હસતાં પેટમાં દુઝાવાનો થઈ આવ્યો. માણસ દિલાસદાયક સ્વનૂકૂળતા માટે કવી રીતે તરસે છે, કેવી તૈયારીપૂર્વક તે પોતાની સમજાવકિન ગુમાવે છે! માત્ર બાકી રહી જાય છે આશ્ચ. કેવી રીતે હું, તેને આટઆટલાં વર્ષોથી તેને જાણનાર વિચારી શક્યો...

મને જાણસીના આરોપોને આધારે દસ વર્ષ મળ્યાં, જાપાનના લાભમાં... આ કોબાની પોતાના જૂના મિત્ર ગુરામ સાથેની છેલ્લી મજાબદી “વિદાય” હતી. બીજુ કરી પણ શું થકાય તેમ હતું, હવે તે ભગવાન હતો અને તેણે અમારાથી, તેની પહેલાંની ભુદ્ધતાના સફળીઓથી પોતાને દૂર કરી લીધો હતો. તે હવે અમને પોતાના મિત્રોને, પોતાના વિશ્વાસપાત્ર મિત્રોને, કોઈક જમાનામાં તની બરાબરીનાં મિત્રોને પોતાની સાથે જોવા ઈચ્છતો નહોતો.

હું ચાર વર્ષ સુધી બેસી રહ્યો. મારા વાળ ધોળા થઈ ગયા અને બધા દાંત પણ પડી ગયા, પણ તમ છતાં આ બધું સહી લીધું: મારી પાસે ઝારની સખત મજૂરીની જોલની સજાની સ્ફૂલ હતી. માત્ર એક જ વાત મને પરેશાન કરતી હતી તે એ હતી કે મારાં કુટુંબ પર એકાએક આવી પડેલું ભારે સંકટ હું જાણતો હતો કે મારી પત્ની હાથમાં નાનકડી દીકરીને લઈને ખૂણેખૂણાંઓમાં ભટકતી હતી, અને જાણે ચેપી રોગનો શિકાર બનવી હોય તેમ તેને બધાં ભગાડી રહ્યાં હતાં મારી દીકરી ખૂબ કપરી રિયતમાં ઊછરી હતી પણ મા હંમેશા તેને મારી પાટી પ્રત્યેની, કાંતિ પ્રત્યેની અને વ્યક્તિગત રીતે બિરાદર સ્તાથિત પ્રત્યની એકાનિષ્ઠા વિશે કહેતી હતી. મારી દીકરી પોતાની જાતે લખતાંવાંચતાં શીખી ગઈ હતી તે ઈઓસિફ વીસ્સારીઓનોવિચને કમળ લખી શકે. છ વર્ષની નાનકડી છોકરી દરરોજ પોસ્ટ ઓફિસ જતી અને પોતાનો કમળ પોસ્ટ કરતી હતી. તે લખતી હતી કે તેના પિતાની બદનામી કરવામા આવી હતી અને તેના પિતાની બદનામી કરનારા, દુશ્મનોને સજા આપવા વિનંતી કરતી હતી. અને આમ ને આમ દિવસો પર દિવસ વીતતાં ચાર વર્ષ વીતી ગયાં!

ચાર વર્ષ પછી ચમત્કારિક ઘટના ઘટી: હું આઝાદ થઈ ગયો અને ફરીથી બીજા ચમત્કાર: મને મોસ્કોમાં રહેવાની રજા આપવામાં આવી.

ત્યારબાદ હું પ્રકાશનગૃહમા દૈનિકીય પ્રુફ વાચકની નોકરી કરતો હતો. પણ હું ખુશ હતો કારણ કે ફરીથી મારી સાથે મારી પત્ની અને સુંદર દીકરીને જોઈ શક્યો હતો. એટલા માટે કે માત્ર કેમ્પમાં રહીને પાછા આવ્યા પછી જ એ અનુભવવું શક્ય હતું કે જિંદગી અને ઈચ્છા કેટલા સુખની વાત છે. શહેરની સડકો પર એકલા ફરવાની સંભાવિતાનો, ખૂબ પાઉરોટી ખાવાનો, દારૂ પીવાનો અને નજીકી મિત્રોના તથા પરિચિતોના સુંદર ચહેરા જોવાનો કેવો મીઠો આનંદ હું માણતો હતો.

અને અચાનક એક દિવસ પ્રકાશન ગૃહનો વ્યવસ્થાપક મારા કામના ઓરડામાં દોડી આવ્યો “તમારો ફોન છે! એકદમ જાસ્વી!” અમે ઓસરીમાંથી જઈ રહ્યા હતા, ને આગળ—હું તેની પાછળ. તમે મનમાં અટકળ કરી શકો છો કે જ્યારે અમે દોડી રહ્યા હતા ત્યારે હું શું મનમાં વિચારી રહ્યો હતો.

વ્યવસ્થાપકના ઓરડામાં ઉપાડેલું રિસીવર પડ્યું હતું. તેણે ખૂબ

આદર સન્માનભરે તે ઊઠવું તથા જાણે કોઈ કિમતી પગલો મને સોંપી રહ્યો હોય તેમ તે મારી તરફ હંભાવ્યું.

“હમણાં જ આપની સાથે વાતચીત કરવામાં આવશે,” રિસીવરમાં કહેવામાં આવ્યું.

“કોણ તું, ગુરામ?” પરિચિત અવાજે પૂછ્યું.

“હા, હું છું,” મારો અવાજ ધૂજા ઊઠ્યો અને અનિશ્ચય કષ્ટદાયી વિરામ પડી, જે મારે માટે અધ ગિંદગીની કિમત લાગી... કારણ કે હું જાણતો નહોતો, કેવી રીતે તેને બોલાવવો... અરેરે, હું ભૂલ ખાઈ જવાથી કેટલો બીતો હતો. “એ તો હું... ઇઓસિફ વીસ્સારીઓનોવિચ... નમસ્તે.”

“નમસ્તે,” અવાજે નરમાશપૂર્વક આગળ કહ્યું, “કોઈપણ રીતે અત્યારે તારી પાસે સમય છે?”

“સમય છે... બેશક, સમય છે...”

“મને ખુશી છે કે તારી પાસે સમય છે... તો પછી મારી પાસે આવ.”

“પણ કેવી રીતે, ઇઓસિફ વીસ્સારીઓનોવિચ?” મેં મૂર્ખામીપૂર્વક પૂછ્યું.

“તને બધું સમજાવવામાં આવશે,” અવાજ મીઠાશપૂર્વક હસી પડ્યો.

“તને બધું જ સમજાવવામાં આવશે, ગુરામ બાઈરામ.”

રિસીવરમાં અવાજ આવવા લાગ્યો, તે જ કણે બારણું ઉઘડ્યું અને ઓરડામાં લશ્કરી ગણવેશમાં સજ્જ અત્યંત નમ્ર અને સભ્ય માણસ પ્રવેશ્યો.

કોબા મને એક વિશાળ ખંડમાં મળ્યો. તે વિખરાયેલાં પડેલાં કાગળોવાળા ટેબલની પાસે વાંકાવળેલા હાથમાં ચિલમ પકડીને ઊભો હતો. હું બારણામાં જ રોકાઈ ગયો. અને ખુશીખબર પૂછ્યા.

તે બહુવાર સુધી મારી તરફ જોતો રહ્યો અને દુઃખસભર અવાજે કહ્યું: “તું તો સાવ ધોળા વાળવાળો થઈ ગયો, ગુરામ!”

“વર્ષો થઈ ગયાં, ઇઓસિફ વીસ્સારીઓનોવિચ.”

તેણે મારી તરફ જોયું અને એકાએક તેની આંખો કોધે ભરાઈ ગઈ. તે ગુસ્સાપૂર્વક બરાડ્યો:

“આ તું કપારદી મારી સાથે “આપ” કરીને વાતો કરવા લાગ્યો?”

ભયને કારણે હું વાફૂછટાની બમિસ સાવ ભૂલી જ ગયો હતો. હું

જાણતો હતો: માત્ર એક અવિશ્વાસસભર શબ્દ અને હું ફરીથી ત્યાં બંધ થઈ જઈશ! અને ફરીથી કમનસીબ કુટુંબને માથે ભારે સંકટ!

મેં નજર ઊંચી કરીને તેના ગુસ્સાભર્યા, ભયંકર દેખાવ તરફ જોયું. આ એવો જ દેખાવ હતો... જ્યારે અમે રાતના સમયે ડકઘર તરફ સવાર થયા હતા હા, હું તેને ઓળખી ગયો: એ તો તે હતો, મારો જૂનો મિત્ર કોબા. અને જુવાનીનાં સંસ્મરણો મારા મનઃમંત્રિનું પર ઘેરાઈ વળ્યાં અને મેં પ્રેમપૂર્વક, દમનીય, કોઈપણ પ્રકારના ડ્રેજ વિનાનાં નિખાલસ પ્રેમપૂર્વક તેની તરફ જોયું. અને તેણે પણ આ અનુભવ્યું. તેનો દેખાવ થોડો પ્રેમાળ બન્યો, તેણે મને બાથમાં લીધો. હું સમજી ગયો: પહેલી કસોટી હું પાર કરી ગયો હતો.

“કદાપિ મને ‘આપ’ કહીને ન બોલાવતો, કદાપિ નહીં! સાંભળે છે? આપણામઠી રહ્યા છે હવે કેટલા?”

આપણામાંથી કેટલા મિત્રો જાતભાઈઓ બાકી રહ્યા છે? આપણા એકબીજાને પ્રેમ કરનારા, આપણા એકબીજાને ખાતર મરી મીટવા તૈયાર એવા જ્યોત્સવન શૂરવીર વીરો? બિલકુલ નથી રહ્યા—એકનં તેણે જંજામાં બેસાડ્યો, બીજાને ધર કર્યા, તો કેટલાકને આત્મહત્યા કરવા ફરજ પાડી... સંચો, લાદો... અરેરે ભગવાન, બસ રહેવા દો હવે!”

તેણે આંખમાં આંખ પસેવી ધ્યાનપૂર્વક જોયું. હું ચાર વર્ષ કાળકોટડીમાં બેઠો હતો અને હું તેની મુનિવર્સિટી એકદમ સરસ રીતે પૂરી કરી ચૂક્યો હતો મારી આંખોમાં તે કંઈપણ ન વાંચી શક્યો તેમાં હતો માત્ર નેતા અને મિત્ર પ્રત્યેનો અખૂટ પ્રેમ અને એક નિષ્ઠા. હું બીજી કસોટી પાર કરી ગયો.

ત્યારબાદ તેણે મને ટેબલ પાસે બોલાવ્યો અને ચૂપચાપ ચોપડી તરફ ઈશારો કર્યો. એ ‘વાઘની ખાલમાં શૂરવીર’નો રશિયન અનુવાદ હતો. તેને મારા આ મહાકાવ્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ યાદ હતો કોઈક સમયે દેશવટા વખતે તુરખાન્સ્કોઈમાં મેં તેને મોકિ કહી સંભળાવી હતી અને તેણે મોં ફાડીને સાંભળી હતી.

પછી તેણે ચોપડી હાથમાં લીધી અને તેને મૃદુતાપૂર્વક ખરબચડી આંખજીંઓ વચ્ચે પકડીને મને કેટલાંક સાદાં, સ્વલ્પનાં વિદ્યાર્થીઓને પૂછવામાં આવે તેવાં સવાલો પૂછ્યાં. મેં જવાબ આપ્યો. તેણે મારો આભાર માન્યો અને સીધેસીધાં ચોપડીનાં હાંસિયામાં જ કંઈક લખ્યું. પછી સ્પષ્ટીકરણ કર્યું: “મને અહીં બિરાદરોએ ‘શૂરવીર’નાં અનુવાદનું

સંપાદન કરવા કહ્યું અને મેં, તારા આ મહાકાવ્ય પ્રશ્નોનાં પ્રેમ વિશે જાણનાં (તેની જાનરદસ્ત યાદદસ્ત) જોવાને કારણે તારી સાથે સલાહમસલાત કરવાનો નિર્ણય કર્યો.”

તેણે હકીકતમાં તે ચોપડીનું સંપાદન કર્યું. તે, આટલા વિશાળ દેશની ચલાવનાર, અને હજી ઉપરથી ‘શૂરવીરો’ની મહાકાવ્યનું સંપાદન કરવા ઈચ્છતો હતો. માત્રા સેમિનારમાં ભણેલો તે મહાકાવ્યનાં અનુવાદનું સંપાદન કરતો હતો, જેને તેણે જાણ્યે જ પહેલાં અંત સુધી વાચ્યુ હતું. જે ભાષા તે જૂલો સખંત લખતો હતો, તે જ ભાષામાં તેણે સંપાદન કર્યું. પણ તેને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે તે આ કામ પણ કરી શકતો હતો. કે પછી કદાચ, એ પણ ફરીથી કોઈ કસોટી હતી. તેણે ખાનપૂર્વક મારી આંખોમાં જોયું. પણ સોગંદ ખાઈને કહ્યું છું કે તેમાં લખલું હતું માત્ર આ: “બધા જ કાળ અને લોકોને સૌથી મહાન પ્રતિભાવાન આણસ તેની જન્મભૂમિ પર જન્મેલા મહાકાવ્યના અનુવાદનું સંપાદન કરતો હતો.”

તે સંતુષ્ટ હતો. અમે વિદાય લીધી.

“જરા સાંભળ,” જ્યારે હું છોક બારણા પાસે પહોંચી ગયો હતો ત્યારે તેણે કહ્યું. “કેટલાં વર્ષોથી નાપણે મળ્યા નથી? મુરામ, એ વાત સારી નથી તારે મને પોતાને ઘેર બોલાવવો જોઈએ, સાથે બેસીશું, પહેલાંની જેમ, વાતચીત કરીશું અને બઈશું.”

“પણ કોબા, હું સારા એવાં સંકલ્પશબ્દો ધરમાં રહું છું... (પાછા આવ્યા પછી મને એક વિશાળ સામૂહિક ધરમાં રહેઠાણ આપવામાં આવ્યું હતું: જેમાં બાર પાણેલીઓ હતાં અને એક બાથરૂમ અને એક રસોડું હતું. હું પત્ની અને દીકરી સાથે નાનકડા ઓરડામાં રહેતો હતો).

“તને કેમ સ્મરન નથી આવતી? યાદ છે, કાંતિ સુધી આપણે કવી રીતે રહેતાં હતાં? શું એનાથી આપણને ખુશી મનાવવામાં કોઈ અડચણ પડી હતી? દોસ્તનું ઘર—એનાથી ચકીને વધારે સુંદર ઘન બીજા શી કોઈ શકે?”

“તું સમ્યું કહે છે. તને મારા ધરમાં જોઈને મને ખૂબ ખુશી થશે, કોબા.”

“તો પછી, આવતીકાલે તારે ઘેર મારી શહ જો જે. જે તને કોઈ વાંધો ન હોય તો હું મારી સાથે આપણામાંથી જ કોઈકને લઈ આવીશ.”

અને બસ અહીં હું ચરચર કાપી ઊઠયો “અમારામાંનું” કોઈ પણ ત્યારે બચું નહતું. તેણે ખ્યાનપૂર્વક મારી તરફ જોયું અને હજી મારા સ્પષ્ટ દેખાવ સાથે નજર મેળવી ત્યાં જ પળવારના વિરામ પછી ઉમેયું. “એટલે કે, લાત્રેનીય...”

મારા ચહેરા પર માત્ર ખુશી જલકતી હતી. ત્યારબાદ હું ઘેર ગયો અને હલકટ લાત્રેનીયને છેલ્લી કોટિના નિંદાભર્યા શબ્દોમાં ગાળી દેવા લાગ્યો, તે ગંદો, દરેક ઢેકણે ડોકાતો રખડેલ, કાચર, ખૂની હતો જે ક્યારેય “અમારામાં” નહોતો, જેને અમે ક્રાંતિના દિવસોમાં પણ જાણતાં નહોતાં. જલ્લાદ, જે પાછળથી આવ્યો રાત્રે ચાલતાં હું બધી જ જ્યોતિષન બદલુવાઓ, જેલની બધી જ રશિયન બદલુવાઓ બબડયો અને રડયો.

બીજા દિવસે સવારથી જ અમારા ઘરમાં એક જેવા જ પોશાકમાં અને ચામડાના ચુંવાળા પટ્ટાઓમાં સજ્જ ગુલાન લોકો દેખાવા લાગ્યા. મારાં બધાં બારે બાર પાડોશીઓને ઓરડાઓમાં ધકેલી મૂકવામાં આવ્યાં અને બિચારાં કમનસીબો બાથરૂમ જવા માટે પણ બહાર નીકળી ન શક્યાં. ઘરની બારીકાઈથી તપાસ કરવામાં આવી, દીવાલો બધી સારી રીતે કોરી કોરીને જોવામાં આવી, ગલિયારામાંથી બધી જ સંદૂકો, કચરાપેટીઓ, સાચકલો, બધાં જૂતાંઓ અને કોટો હટાવી લેવામાં આવ્યાં હતાં. ગલિયારું જાણે વાપરવામાં જ ન આવ્યું હોય તેવું સાફ ઘઈ ચમું હતું, જ્યારે ગુલાન લોકોએ બાથરૂમ તરફનાં પ્રવેશદ્વાર પાસે, રસાડોમાં, અમારાં ઓરડા તરફ વળતાં ગલિયારા પાસે પોતાંપોતાનું સ્થાન લીધું. તેઓ પોતાની વચ્ચે આપસમાં જ ખોખરી જુમરાણો મચાવતાં હતાં. આખી ગલી અને ઘરનું ઘેરી લંવામાં આવ્યું, તથા પેલાં જ ગુલાન લોકો બધાં જ માળો પર ફરી આવ્યાં હતાં, અને છ લાગણીથી અમારાં દાદરાંઓ પર લોકોની અવરજવર બંધ કરી દેવામાં આવી હતી. છેવટે જ્ઞાત વાગે ગાડીઓ આવી પહોંચી: પહેલાં બે, પછી ત્રણ અને ત્યારબાદ એકદમ અણધાર્યાં જ અમારા સૂનસાન ગલિયારામાં ઘંટડીનો અવજ રણકી ઊઠયો.

... અમે અમારા સાકડા આરડામાં બેઠાં, સરસ જ્યોતિષન દાડ જે તે પોતાની સાથે લાવ્યો હતો—પીધો અને અમારાં જ્યોતિષન ત્રીતો ગાયાં. મારી બાજુમાં સાવધાનીપૂર્વક કોણ તરફ નજર નાંખતી મારી પત્ની બેઠી હતી. તે ઉમરમાં મારા કરતાં હજી નાની હતી, તેને ક્રાંતિના

દિવસો યાદ નહોતા. તેના માટે તો તે સીધો આસમાનમાંથી અમારી કંગાળ ઝૂંપડીમાં ઊતરી આવેલ જગવાન સમો હતો.

કોબાએ મારી દીકરીને પોતાના ખોળામાં બેસાડી. તે હાલવાચાલવાની જ્યાપણ હિમત ન કરતી ત્યાં બેસી રહી. તેણે હળવેથી અને ક્રોમળતાપૂર્વક પોતાની બરછટ અને જાડી આંગળીઓ તેના કાન પાસે ફેરવી. આ તેનો સૌથી પ્રિય લાડ હતો. અમે તનતોડ ઝળી મજૂરી વિષે અને (ઝરના) દેશવટા વિષેની વાતો યાદ કરી, (પહેલાંનાં) રમૂજી ટૂંકાંઓ યાદ કર્યા તથા અમારા એ મિત્રો, અમારા વિરલ મિત્રો, જેઓ કુદરતી મોતે મર્યા હતા તેમને યાદ કર્યા.

અને પછી ફરીથી વીતો ગયાં. કેટલું સરસ તે ગાતો હતો! અને સમગ્ર રીતે જોતાં કોબાની શ્રવણશક્તિ હંમેશાં ખૂબ નોંધપાત્ર રહી હતી—તે બીજા ઓરડામાં પણ શું ગુસપુસ ચાલી રહી હતી તે સાંભળતો હતો. અને અવાજ તેનો બહુ મોટો નહીં પણ સામાન્ય અવાજ હતો.

તેણે પ્રેમાળપણે મારી તરફ જોયું. હું તેણે ચાહતો હતો. પૂરા દિલથી હું મારી જીવાની, અમારા સ્વપ્ના, અમારી નાનકડી સૂર્યથી ઝળહળતી જન્મભૂમિને ચાહતો હતો. મારા વ્હાલા દોસ્ત કોબા.

તે ખાતપૂર્વક નિહાળી રહ્યો હતો કે હું એકપણ ખાલી ચૂકી ન જાઉં, હું ખાલી સાથે ખાલી કરાવવામાં સમય સુધીમાં ખાલી ખલાસ કરી જાઉં. પણ દારૂથી મારો નિષ્કાવાન પ્રેમ માત્ર વધતો ને વધતો ગયો. અહીં તે ભૂલ ખાઈ ગયો. મારો તેના પ્રત્યેનો પ્રેમ વધતો ને વધતો ગયો. આખી સાંજ.

અને એકાએક ત્યારે, મારી દીકરીના કાનને ક્રોમળતાપૂર્વક પંપોળજનું ચાલુ રાખતાં તે એકદમ, જાણે અચાનક જ બબડ્યો:

“એમ તો આ એ છે?”

અને આતુરતાપૂર્વક મારી તરફ નજર સ્થિર કરી.. “એન્નો અર્થ એ કે, તેણે તેના કાગળ વાંચ્યા હતા? આ બધાં વર્ષો, દિવસો પર દિવસો, તે જાણતો હતો કે તેને મારી અભાગી, અધભૂખી દીકરી કાગળ લખે છે?” મેં ઉન્માદમાં તેની તરફ જોયું. હું કંઈપણ છુપાવવા નહોતો ઈચ્છતો. અને છુપાવવામાં બહુ મોડું પણ થઈ ગયું હતું. તેણે હસતાં હસતાં મારી તરફ જોયું. અને તે જ સણે દીકરીના પિતાના ચહરા પરથી ઉન્માદનાં ભાવ અદૃશ્યમાન થઈ ગયા. અને ક્રેબા તરફ કુસુસાબર, ભીરુતાભરી, વિનીત નજરો જોવા લાગી.

ત્યારબાદ તેઓ ચાલ્યા ગયા. હું આ બધાંના અંતની રાહ જોતાં રાત્રે ઊંઘી શક્યો નહીં. હું જાણતો હતો આ પરોઢિયે બનશે.

પણ પરોઢ થઈ ગયું તેમ છતાં કંઈ કરતાં કંઈ ન બન્યું. અઠવાડિયાના અંતે મને પહેલાંના જ કામ પર અને પહેલાંના જ ઊંચા પદ પર પાછો મૂકવામાં આવ્યા.

અત્યારે ભૂતકાળમાં નગર પાછી ફેંકતાં હું સમજ્યો કે તે ભયંકર રાત કેટલી ભૂલભરેલી, અન્યાયભરી હતી કારણ કે માત્ર તે કાણે જ્યારે તેણે કાણવારનો મારો ઉત્તમાદ કર્તવ્યનિષ્ઠ ભયમાં બદલાઈ ગયો હતો માત્ર ત્યારે જ હું કસોટી પાર કરી ગયો. છેક માત્ર ત્યારે જ કોબા સંપૂર્ણપણે સમજી ગયો: હવે બુદ્ધિમાન તેજસ્વી, બહાદુર ગુરામ રહી ગયો નથી. પણ તેનામાંથી રહી ગયો છે માત્ર એક કપર ડરપોક ગુલામ, કૂતરો, જે બધું જ સહન કરવા અને પૂછ હવાવી હંમેશાં ખુશામત કરવા તૈયાર છે. હા, મેં સાચેસાચ તેની કસોટી પ્રામાણિકતાપૂર્વક પાર કરી લીધી! મારા મિત્ર કોબાની કસોટી!

અને પછી થયું મહાન ઘુલ અને મહાન જીત.

આ બધાં વર્ષો હું કોબા સાથે “નું” કહીને બાલતો રહ્યો. કોબા અને ગુરામ પણ દરેક વખતે જ્યારે હું આ “નું” સંબોધન કરતો ત્યારે જીવલણ ભય મારા હૃદયન નિયોક્તિ લેતો હતો. તે આ જોતો હતો અને તેનો દેખાવ પ્રેમાળ બની જતો. તેને અમારી જુવાની, અમારી બાઈબંધી યાદ આવતી હતી.

એકવનની સાલમાં હું તેને છેલ્લી વાર મળ્યો.

કોઈ એક પરિષદ પૂરી થયા પછી તે મને પોતાની સાથે વિગ્રામધરમાં લઈ ગયો. જુલાઈની બહારાવાળી સાંજ હતી, કોબા ખૂબ ખુશમિજાજમાં હતો એમ જમ્યાં, કાઉબોય ટ્રોફી પીકચર જોયું, અને ત્યારબાદ તેનું મનપસંદ પીકચર હાસ્યરસપ્રધાન પીકચર ‘વોલ્ગા વોલ્ગા’ જોયું. આ એક તેના ઘણા ક્રેયડઓમાંથી એક હતો. એ સમજી શકાય તેમ હતું કે, આ માટે તેને દોડે તથા ખૂનોવાળા કાઉબોય પીકચરો ગમતાં હતાં. પણ આ કારણે તે આ બેવકૂફીભર્યા ‘વોલ્ગા વોલ્ગા’ પીકચરને અસખ્યપણે જાતો હતો? એમ કહેવામાં આવતું હતું કે તે પીકચરની નાપિકા લુબોવ ઓર્લોવાના પ્રેમમાં પડી ગયો હતો. પણ આ તો માત્ર એક માનવસહજ સમજૂતી હતી. કોબા માટે માનવસહજ સમજૂતી શાલે એમ નહોતી.

પછી અમે બગીચામાં વિવિધમાં લટાર મારી, કોબા ધીમા દબાવેલા બસને પોતાનું પ્રિય ગીત ‘સુલીકો’ ગાતાં થોડેક આગળ ચાલતા હતા અને હું તેની પાછળ પાછળ.

“મેં પ્રિયની કબર શોધી, પણ તેને શોધવી સહેલ નહોતી.. લાંબો વખત હું ઝૂરતો અને તલસતો રહ્યો...” કોબાએ ગાયું.

હું હજી ગીતમાં જોડાવા અને ધીમે અવાજ સુરમાં સુર પરોવવા તૈયાર થયો જ હતો — કોબાને એ બહુ ગમતું હતું.

“લાંબો વખત હું ઝૂરતો અને તલસતો રહ્યો...” કોબાએ ગીત એકએક અથવાએ જ ગાવાનું બંધ કરી દીધું. અને નીરવ શાંતિમાં મેં તેનાં શબ્દો એકદમ સ્પષ્ટપણે સાંભળ્યાં... શબ્દો પણ નહીં, બડબડટ:

“બિચારો... બિચારો... બિચારો સેગો...”

હું પછી ફીલો પડી ગયો. પણ તેણે એ કડી પૂરી કરતાં ગાવાનું ચાલુ રાખ્યું: “શું તું છે અહીં મારાં સુલીકો?”

“તી રા રી રા રા રા” કોબાએ વિચાર મગનતાપૂર્વક શબ્દો ઉચ્ચાર્યાં વિના ગાવાનું ચાલુ રાખ્યું, “તી રા રી રા રા રા...” અને ફરીથી તેનો બડબડટ સંભળાયો, “બિચારો... બિચારો લાદો...”

અને ફરીથી તેણે બધું જ શરૂઆતથી ગાવાનું શરૂ કર્યું: “મેં પ્રિયની કબર શોધી...” તે વચમાં રોકાઈ ગયો અને ફરીથી સંભળાયો બડબડટ: “બિચારો... બિચારો...”

હા, તે અમારા એ બધા બિરાદરો, અમારા સરસ મિત્રો, અમારા મહાન દોસ્તોનાં નામો બડબડતો હતો, જેમને તેણે ખલાસ કરી નાંખ્યા હતા તે લાંબા વખત સુધી ‘સુલીકો’ ગાતો રહ્યો. તેમના બધાંનાં નામ લઈ શકાય તે માટે ઘણીવાર તેને એકની એક જ કડી ફરીથીને ફરીથી ગાવી પડી. એટલા માટે કે તેણે ભવંકર આફતકારી પ્લેગ જેટલાં લોકોને મારી નાંખે તેના કરતાં પણ વધારે લોકોને મારી નાંખ્યાં હતાં.

અને હું આખો વખત તેની પાછળ પાછળ ભયથી જાણે સાવ ગૂંજો બની ગયો હોઉં તેમ ચાલતો રહ્યો.

“લાંબો વખત હું ઝૂરતો અને તલસતો રહ્યો, ક્યાં છે તું, મારાં સુલીકો,” કોબાએ ગાયું. “બિચારો... બિચારો સેગો...”

અને એકએક તે મારી તરફ ફર્યો:

“નથી, નથી સેગો! હવે નથી આપણો સેગો!”

તેની આંખોમાં આંસુ છલકતાં હતાં, સોગંદ ખાઈને કું છું, આંસુ

હતાં! હું મારી જાતને રોકી ન શક્યો અને હું પણ રહી પડ્યો તથા તેની છાતી પર માથું ઢાળી દીધું.

પલકભરના ઝળકારામાં તેનો ચહેરો ગુસ્સાથી ચાતોચોળ થઈ ગયો. જહું ભયંકર નાક અને કોધે ભભૂકતી આંખો સંભીરપણે માસ ચહેરા તરફ નજીક આવવા લાગ્યાં. અને મને હાથ વડે પકેલતાં તે બરાડયો:

“હવે નથી સંજો! નથી લાદો! તમારામાંથી કોઈપણ નથી! તમે બધાં કોબાને મારી નાંખવા ઈચ્છતા હતા! પણ ઈચ્છા પાર ન પડી, ...બાળકો! તેણે પોતે જ તમને બધાને મારી નાંખ્યા!” અને ચોકીદારની ઝડીઓમાંથી ફૂટી ગયામાં અસફળ થતાં લાંબાં ગૂતાં પહેરેલ પગ પછાડતો વિધિમાંથી ધસમસાટ ધસી ગયો.

અને ફરીથી હું રાત્રે ન જિંદ્યો. અને ભીરુતાભર્યું પરોઢ ફાટ્યું. બીજી રાત્રે પણ હું ન જિંદી શક્યો. હું રાહ જોઈ રહ્યો હતો.

પણ કંઈ જ ન બન્યું. ન તો તે રાત્રે કે ન તો એ પછીની મારી શરમજનક રાત્રોએ. બસ માત્ર એ પછી હું કદાપિ તેને મળ્યો નહોતો. દોસ્ત કોબાએ પોતાનાં ગૂતાં મિત્ર ગુરામને પોતાને ઘેર બોલાવવાનું હવે બંધ કરી દીધું હતું. અને બસ.

પણ પરમેશ્વરની અંતિમ અદાલતનાં દિવસ સુધી હું એ નહીં જૂલું કે કેવી રીતે વિધિમાં પગલાં ભરી રહ્યો હતો, અમારું ગીત ગાતો હતો અને અમારાં નામો બબડતો હતો. અને કવી રીતે તે રહી પડ્યો હતો. જ્યોત્જ્યનો પોતાના મિત્રોને ચાહતા જણે છે... કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં!

“દોસ્તનાં મૃત્યુ કરતાં બાઈનાં મૃત્યુને સારી લેવું સહેલ છે.” એમ કહેવાય છે.

ડૉક્ટર

એ ચલ્હેની સ્મૃતિમાં

સૂર્ય પ્રકાશથી ઝળહળતો દિવસ મને અંતિમક્રિયાનો વિચાર કરતો કરે છે. બેશક દરરોજ જ્યારે જ્યારે સૂર્ય ઝળહળે છે ત્યારે નહીં પણ આપણે જોને સૂર્યપ્રકાશથી ચળકતો—પેલો સૌથી પહેલો, “હણાં હાંબા સમય પછી” એકાએક આવેલ દિવસને કહીએ છીએ ત્યારે. હજી તે સ્વચ્છ, નિર્મળ છે. કદાચ સૂરજનું કોઈ મહત્ત્વ નથી અને તે ખરેખર એટલો સ્વચ્છ પારદર્શક છે. અંતિમક્રિયા વખતે બીજાં બધાંથી પહેલાં વાતાવરણ આવે છે.

... મારા કાકાની પત્ની મરી રહી હતી.

તે “એટલી ચેતનવંતી વ્યક્તિ” હતી (માના શબ્દો) કે તે બની રહ્યું હતું તે માનવું અત્યંત કપરું હતું. તે ચોક્કસપણે ચેતનવંતી વ્યક્તિ હતી અને ખરેખર તેની પર વિશ્વાસ કરવો એ કપરું હતું. પણ હકીકતમાં તે હાંબી મુસાફરીએ જવા માટેની તૈયારી કરી રહી હતી. જો તે પોતે તે અનુભવતી ન હોત તો પણ.

તેણે પોતાના પગથી શરૂઆત કરી હતી. તે એકાએક દુઃખ દેવા લાગ્યો, સૂજી ગયો અને બૂટ પણ તે પગમાં નહોતો આવતો. જમે તેમ પણ કાકીએ નમતું ન આવ્યું. તેણે બુદ્ધ પહેલાંના કાળની સ્થીપર આ “હાથી જેવા પગે” બાંધી (તેના શબ્દોમાં) અને એવી રીતે અમારી વચ્ચેથી નીકળી રસોડામાં સફાઈનું કામ કરવા આવી. અને પછી તેનો ડ્રાપવર અલેક્સાન્ડર નિકોલાયેવિચ આવી પહોંચ્યો અને તે પોતાની ઈન્સ્ટીટ્યુર ગઈ (અશ્વમતા પરના કમિશનો) અને પછી બોર્ડની સભામાં ગઈ (મેડીકલ રીસર્ચ એસોસીયેશન) અને પછી ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓના કોઈ સમૂહ પાસે (તે બેસ્તુરજેવની જુવાન સ્ત્રીઓ*માંથી એક હતી). ત્યાર

* ક્રમી ૧૮૮૦માં દાયકાના અંતમાં જન્મી હતી અને પીટર્સબર્ગમાં બેસ્તુરજેવ એડવાન્સ કોર્સમાં ત્યારે જોડાઈ હતી જ્યારે સ્ત્રીઓ બુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરી શકતી નહોતી. તે લેનિનગ્રાદમાં સન ૧૯૬૮માં મૃત્યુ પામી હતી.

પછી કોઈ ખ્યાતનામ બદમાશ પર સલાહમસલાત કરતી જેના પછી તે પોતાનાં ચણ્ડી સગાંને મળવા જતી, જે હવે ચાલીસ વર્ષનાં હતાં અને મૂંઝા કરાર પ્રમાણે કદાપિ અમને મળવા આપ્યાં નહોતાં. પછી તે ઘેર આવતી—પણ માત્ર પળવાર માટે પોતાના પતિને ખવડાવવા અને થોડીક મુશ્કેલી સાથે નેક્રોર બેરીતાશ્વીલીની ઉગ્ગણી પર જવું કે ન જવું તેનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરતી; ત્વીલીરીમાં સંસ્થાની શાખાના જુનિયર લેક્ચરરે સફળતાપૂર્વક પોતાનો પ્રબંધ યુનિવર્સિટીમાં રજૂ કરી દીધો હતો પણ તે ખૂબ થાકી ગયેલી હતી (જે માત્ર અડધું સાચું હતું) અને જવા ઈચ્છતી નહોતી (જે બિલકુલ સાચું નહોતું). તે જવા તો ચ્છતી હતી પણ પોતે જાતે જ તે સમજતી નહોતી. (“તે પોતે જાતે જ તે સમજતી નહોતે”: તે પુનરાવૃત્તિ મને એમ સમજવાનું થક કરતો કરે છે કે માત્ર એ લોકો જેઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં આપ હેતરામણી માટે આવી સમતા જાળવી શકે છે તેઓ અત્યંત ચેતનવંતાં છે? પવિત્ર છે? ભલાં છે? સારાં છે? હું મારાં મનમાં જ જે શબ્દ ગણગણી રહ્યો છું તે અસ્પષ્ટ અને અર્થહીન છે “તે પોતે જાતે જ તે સમજતી નહોતી”...) તો છેવટે તે ગઈ કારણ કે તેને બધાં માનવ મેળાવણાંઓ ગમતાં હતાં અને તેમને તેમની દરોની કિમતે ધ્યાનમાં લેતી હતી; તે ધ્યાન અને આદરનાં આ સંભારણાંઓને અતિશય ચાહતી હતી. કોઈપણ સુખ અવળવાણીને સંગ્રહિત કરતાં તેમણે અમારાં અહંકારી કુટુંબ સુહાંને ચણ્ડી શબ્દ ‘ક્રોએટ’ થીખવાડી દીધો હતો જેનો અર્થ છે રૂઢિગત પ્રણાલિકા અને પરિસ્થિતિને આપવામાં આવેલો આદર જે કોઈપણ રીતે આવશ્યકપણે ખરા દિલનો નથી તે આદરનો આવિર્ભાવ છે. (રશિયનોમાં આ સામાન્ય ખ્યાલ કે તેના માટે એ શબ્દ નથી અને અહીં એ સમજવા વિના કે આપણે આપણી જાતે જ સીમાઈટ વિરોધીઓ બની રહ્યાં છીએ, આપણે પ્રેમાળ સ્મિત સાથે કદાચ કહી શકીએ છીએ કે ચણ્ડીઓ જુદાં રાષ્ટ્રનાં છે. આપણી ભાષામાં આવો કોઈ કપટી શબ્દ નથી પણ તે આપણે જે રીતે જિદગી છાવી રહ્યાં છીએ તેનો એક ભાગ બની ગયો છે. ગમે તેમ પણ થા માટે દરેકે દરેક વ્યક્તિ આટલા દૃઢપણે માને છે કે અસભ્ય થવું એ સાચું છે?) “નું સમજે છે, દીમા,” તેણે પોતાના પતિને કહ્યું, “તે વાખ્તાંજનો તાંજનો દીકરો છે. તને વાખ્તાંજ યાદ છે, નથી?” દુઃખ સભર નિસાસો નાંખતી તે ચાલી ગઈ. તેની જવાની ઈચ્છા તેના થાક

કરતાં હજી પણ વધારે પ્રબળ હતી. અન્યારે આપણે તે સમજી શકતાં નથી — તે જમાનામાં લોકો જુદાં પ્રકારનાં હતાં.

છેવટે તે ઘેર આવી. તે ત્યાં વધારે વાર રોકાઈ નહોતી, માત્ર વિધિપૂર્વક ઉજવણી સુધી જ રોકાઈ હતી જે તેના હૃદયસ્પર્શી વલણમાં તેને ખૂબ ગમતી હતી, તેની પોતાની ઉદાર માન્યતાઓ અને અર્થપૂર્ણતા સાથે કોઈ બનાવટ અને ઢોંગ ભરતી હતી. (તે ખૂબ રસપ્રદ છે કે તેઓ ગંભીરપણે પોતાની જાતને જડવાદી માને છે... આ લોકો, જેમનાં જેવાં આપણે કદાપિ નહીં બનીએ. દરેક વ્યક્તિએ અપવાદરૂપ... ધરાવવું જોઈએ અર્થહીન શબ્દ પણ આ વિરોધાભાસને પૂરો કરવા.) અને આમ તે જલદી પાછી આવી ગઈ કારણ કે સાથે સાથે તેના પગનું પણ કારણ હતું, વળી તેને હાથાબીટીઝ હતો અને ભોજનસમારંભમાં તે કંઈપણ ખાઈ પી શકે તેમ નહોતી. પણ તે પૂરા ઉત્સાહમાં પાછી આવી હતી. ભાપણોએ તેના પર શેમ્પેનના જેવી જ અસર કરી હતી અને ગુલાબી ગાલોએ અને વધારે જુવાન દેખાતી તેણે ચપલતાપૂર્વક અને આનંદપૂર્વક પોતાના પતિને કહી જણાવ્યું કે તે બધું કેટલું હુંફદાયી અને કેટલું મેત્રીપૂર્ણ હતું... ધીરે ધીરે એ વાત સ્પષ્ટ થઈ કે તે બીજાં કોઈનાં પણ કરતાં વધારે સારું બોલી હતી... જો કોઈએ તેના ચહેરામાં ધ્યાનપૂર્વક જોયું હોત તો તેમને એ વાતમાં વિશ્વાસ કરવો ખૂબ અઘરું લાગ્યું હોત કે ટૂંક સમયમાં જ તે એસી વર્ષની થવાની હતી અને તેનો પગ પણ તેમને પોતાની નજર થોડી નીચી કરવાની જરૂર હતી અને ત્યારે એ જોઈ શકતાં હતાં કે તેની પર સ્વીપર બાંધવામાં આવી હતી. કિલબિલ બિલબિલ કરી લીધા પછી અને જ્યારે તેનો પતિ સૂવા ગયો ત્યારે તેને માટે ચાનો પ્યાલો લઈ આવ્યા પછી તેણે ટબને ગરમ પાણીથી ભર્યું અને પગ તેમાં રાખી લાંબા વખત સુધી બેસી રહી. એકાએક તેણે બળતરા અનુભવી અને તે શમી ગઈ (“લોંદાની જેમ”, તે જે રીતે કહેતી હતી તે પ્રમાણે). તે લાંબા વખત સુધી એમ બેસી રહી, “લોંદાની જેમ”, અને પોતાના પગ તરફ જોતી રહી જે સાવ નિશ્ચેષ્ટ બની ચૂક્યો હતો.

તે સાચેસાચી ડૉક્ટર હતી.

અન્યારે તો તેનાં જેવાં કોઈ ડૉક્ટરો જોવા નથી મળતાં. હું પોતાની જાતને એક તૈયાર વાક્યાંશનો ઉપયોગ કરતાં સહેલાઈથી સમજી શકું છું, જે મને બાળપણથી જ હંમેશાં રમૂજી લાગતું હતું: એમ કહેવાય છે કે (“ઠવકાઈથી” દાંતિયા કરતાં) કશું પણ કદાપિ બદલાતું નથી —

હંમેશાં એમનું એમ જ રહે છે, ન તો વધારે સારું કે ન તો વધારે ખરાબ થાય છે... હું સહેલાઈથી પોતાની જાતે પકડી લઉં છું અને પછી આગળ જાઉં છું; આજના ઉદ્યત્ત અનુભવ દ્વારા મત બાંધતાં આ વાક્યાંશ (“એવાં પ્રકરનાં અત્યારે કોઈ નથી”) મને બિલકુલ સાચું અને અર્થપૂર્ણ લાગે છે. એટલે કે વાક્યાંશ રહે છે... જેનો અર્થ ન કરી શકાય કે કાકી દરેકે દરેકનો ઈલાજ કરતી હતી... જ્યાં સુધી દવાની વાત છે ત્યાં સુધી તેને બીજી કોઈપણ વસ્તુ વિષે કરતાં ઓછું ભ્રમો હતાં. તે એટલો બધો એ વાતમાં વિશ્વાસ નહોતી કરતી કે તેણે કરવી જોઈતી હતી તેટલી મદદ તે દરેકને કરી શકતી હતી. તે ખૂબ સારી રીતે જાણતી હતી, કોઈ ઘીઅરી કે કોઈ પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી નહીં પણ તે કેવળ જાણતી હતી... જ્યારે કશી જ મદદ નહીં કરે; તેમ છતાં પણ જે મદદ કરવા માટે જરા સરખો પણ કોઈ રસ્તો હોય તો તમે ચોક્કસપણે એ ખાતરી કરી શકો છો કે તે પોતાનાથી બનતું બધું જ કરી છૂટશે. આ સંપૂર્ણપણે બધું જ ન કરી શકવાની આ અણમતા હતી—અણમતા હતી—અને સંપૂર્ણપણે બધું જ સંભવ કરવાની જરૂર હતી. આ અત્યાવશ્યકતા જૂનાં ડોક્ટરોનો ગુણ હતો. (“તેમનાં જેવો અત્યારે એક પણ ડોક્ટર નથી”) અને તે તેમનાંમાંની છેલ્લી હતી. અને તે જાણીબૂઝને ઉશ્કેરાટ આણે તેવું સાદું હતું. ઉદાહરણ તરીકે જે તમને સરદી થઈ હોય તો તે પૂછતી કે તમે સારી રીતે ઊંઘ્યા હતા કે નહીં. ઊંઘને વળી તેની સાથે શાં લેવાં દેવાં? તમે આશ્ચર્યમાં કદાચ પૂછ્યું હોત. જે કોઈક સારી રીતે ઊંઘી ન થઈ હોય તો તેને ઠંડી લાગી શકે છે, તે કહેતી, અને જે તમને ઠંડી લાગે તો પછી શરદી થઈ જાય. ત્યારબાદ તે શરદી માટે કોઈ ઊંઘવાની દવા આપી દેતી (તે સમયે એલર્જીઓ હજી મૂડીવાદી દુનિયાની શોધ હતી). એકાએક તમે તેનાં જૂની ઢબનાં વાપેરલાં શબ્દો અને તેની વાણીનાં જરાપણ ઉતાવળ વિનાનાં અંતરને કારણે એટલાં પ્રેમ અને ખુશીની લાગણી અનુભવતાં કે બધું જ સારું થઈ જતું હતું: બધું જ જેમ હોવું જોઈએ તેમ થઈ જતું અને આગળ જેવા માટે આશા સખવા માટે પણ કંઈક હતું... તે ભૂરા આસમાન અને સફેદ બરફ, આનંદદાયી વાતાવરણવાળી અદ્ભુત સવાર લાગતી હતી; કોઈક ઘોડાની પીઠ પર સવાર થઈ બારી પાસેથી પસાર થઈ ગયું અને ચીમનીઓમાંથી ધૂમાડાનાં ઝોટા નીકળવા લાગ્યાં... જે તમે કહો છો કે “મને ભેચેની લાગે છે”, “જે તમે મને માઠી ભેચેની માટે કંઈ આપી શકો તો, કાકી...” તે

પોતાની બરફ જેવી ઠંડી નજરો વડે પોતાનો ચુકાદો આપતી: “પોતાની જાત પર કાબૂ મેળવ, તારી બેચેની માટે કોઈ દવા નથી.” પણ એકવખત જ્યારે તમે કથાની માંગણી નહોતી કરી ત્યારે અઠવાડિયાની માંદગી રજા માટે ડોક્ટરી નોંધ તમારા હાથમાં પકડાવી દીધી હતી: ગઈકાલે તમે કેવી રીતે રસોડામાં ધૂંધપાન કરી રહ્યા હતા તે તેણે જોઈ લીધું હતું અને નિર્ણય કર્યો તમારે આરામની જરૂર હતી.

તેમ છતાં પણ જો કોઈક બુદ્ધિજીવી નિરીક્ષકે ઓછાં વર્ષો આ જ પરિભ્રામમાં તેનાં વલણનું વર્ણન કર્યું હોત તો તે સમજી શકી ન હોત. “તમે શું કહી રહ્યાં છો તે હું જાણતી નથી,” પોતાના ખભા યાદાવતાં તેણે કહ્યું હોત. કેવી રીતે એક અનુભવી ડોક્ટર બનવું તે તે શીખી નહોતી. પણ કેવી રીતે તે માંદાની સાથે વર્તતી હતી!.. કોઈપણ પ્રકારની સ્વસ્થતાથી પોતાનામાં આટલું પરિવર્તન લાવી શકાય નહીં! તે તદ્દન બદલાઈ ગઈ હતી અને ખસ એટલું જ પૂરતું હતું. બીજું કશું નહીં પણ માત્ર હળવાશ અને સમભાવતા: એસી વર્ષો નહીં, જીવાન અને ખૂબસૂરત પતિ નહીં, હજારો નાકનાં સૈકાંઓ નહીં, તેનાં ચહેરા સામે હાંફતા શ્વાસ લેતાં નીલાં પડી ગયેલાં, પરસેવે રેબઝેબ અને દૃષ્ટીથી દરદીઓ; અને વ્યાવસાયિક કે વ્યક્તિગત કોઈ અનુભવ નહીં, તેનાં પોતાનાં કે પછી તેની પોતાની આનુરતાપૂર્વક જીવેલી જિંદગીનાં કોઈ પડછંપાં કે નિશાન નહીં. કેવી રીતે તે તેમને ફરિયાદ કરવા દઈ શકતી હતી! તેની એ પૂછવાની કેવી પ્રેરણાદાયી રીત હતી કે, શું તે ખરેખર ખૂબ ખરાબ રીતે દુઃખ પહોંચાડ છે? અને તે કહેશે “ખૂબ” ના “ચિંતા ન કર” કે પછી “તે જલદી જ ચાલ્યું જશે”. તે શણે આખી દુનિયામાં માત્ર જો જ જણાં એ જાણતાં હતાં કે તે કેટલું દુઃખ આપતું હતું: તે અને દરદી. તેઓ દુઃખની દીક્ષા આપતાં હતાં. તે ચાલી જતી ત્યાર બાદ દરદી પોતાની દીક્ષા માટે લગભગ ગર્વ અનુભવતો. હું મારી જિંદગીમાં ફરીથી કદાપિ દયાકરુણા માટેની આટલી જામતા જોઈ નહીં શકું. મેડીકલ સ્કૂલોમાં દયાકરુણા માટે માર્ક આપવામાં નથી આવતાં. ક્રમી તરત જ પોતાની દયાકરુણા દર્શાવતી અને તે જ બીજાં ઈનકારમાં તેની ઘરડી ઉંમર અને દર્દ: જો તમે ખરેખર માંદા છો તો તેને માત્ર પાછાં ફરીને તમારો ચહેરો જ જોવાની જરૂર હતી અને એની સાથે જ તેની કરુણા વીજળીવેગે તમારાં તરફ વહી આવતી—કરુણા દર્શાવનાર વ્યક્તિની સંપૂર્ણ ગેરહાજરી અને તમે પોતે કેવું અનુભવી રહ્યા હતા તેની સંપૂર્ણ

અનુભૂતિ. આ અદ્ભુતપૂર્વ સમતા છે, જેની પાછળ બીજું કશું જ નથી, સહાનુભૂતિસભર કરુણાનું આ પવિત્ર રૂપ મારા માટે ડોક્ટરની અનિવાર્ય આવશ્યકતા બની ગયું, તે ઈર્ષ્યકનો સાચો અર્થ બની ગયું. એમાં કશું જ કપોલકલ્પિત કે કૃત્રિમતાવાળું દાંભિક નથી: કોઈપણ “વયોવૃદ્ધ” અને મોસ્કો ક્લાની “મારી પ્રિય”. નાટકીય નથી. (એકે તે ખૂબ નિષ્ઠાપૂર્વક સ્થાનીસ્થાવરસ્કી ધીએટરને એકનિષ્ઠ હતી: જ્યારે તેઓ તે નાટકોને ટેલિવિઝન પર પ્રસારિત કરતાં ત્યારે તે “સમકાલીન કશું જ સંભવતઃ આવી શકતું નથી, એ શું સાચું નથી, દીમા?” આવાં સંતોષનાં તૈયાર ભાવ સાથે પોતાના ખુરશીમાં ઝોકવાઈ જતી. સુંદરતાનાં આદર્શ નમૂના જેવા ક્યાલોવ કે તારાસોવાનાં નામો પર—અન્યારે વિશેષ કરીને આન્ના કારેનીનામાં સુંદર સી હતી—તે ધૂળતા હાથે પોતાની કળજીપૂર્વક કરેલી કેશસળ્પા સીધી કરતી...)

અત્યારે જ્યારે હું તેના વિષે વિચાર કરું છું ત્યારે સૌથી પહેલાં હું તેની કેશસળ્પને જોઈ છું. પોતાનાં મૃત્યુ સુધી તેણે એક વખત પોતાની પર બીજાં બધાં કરતાં વધારે સારી લાગતી હતી તે કેશસળ્પને એમ જ રાખી હતી. છોકરી તરીકે તેને કદાચ એ સાબાશી આપવામાં આવી હતી જે તેની સાથે હંમેશા સુધી રહી હતી (કેટલાં સરસ વાળ છે તેનાં), તે વાત સાચી હતી તેની એકનિષ્ઠા અડધી થતાજી અને આખા સમય માટે કાયમ બાકી રહી. આમ દરરોજ સવારે તે સફેદ થતાં, વાળનાં ગુચ્છને સુંવાળા બનાવતી—પણ પ્રકારની ગતિમાં તેનાં હાથ ખૂબ ધૂળતાં હતાં પાછળની અને આગળની તરફ, ઉપર અને નીચે, છેવટે કચબાના કવચનો કંસકો બરાબર વચ્ચે અને હંમેશાં એક જ જગ્યાએ ખોસતી હતી. તેના અસ્થિર હાથો ખૂબ કુશળતાપૂર્વક, રણમેદમની બંદૂકનાં ધૂળતાં દૃશ્યોની જેમ હલનચલન કરતા હતા. હું હજી પણ અત્યારે તેમને જોઈ શકું છું: “થોડા ઉપર”, “થોડા નીચે”, “બિલકુલ નિશાન પર!” એટલે કે હું હજી સુધી પણ તેના અઘમતેમ હાલતા પણ હંમેશાં નિશાન પર અથડાતા, હંમેશાં કંઈક ને કંઈક કરતા હાથોને જોઈ શકું છું... (હું જે અવાજે સાંભળી શકું છું તે કોઈ ટાઈપરાઈટરના નથી પણ કાકી વાસણો પોઈ રહી છે. તે કપને નળ અથડાવી શકતી હતી અને જો તે એક તોડી નાંખે તો—જે બની ચૂકું હતું અને તે ખૂબ મોંઘાં હતાં—તેને બેશક એ કપ માટે દુ:ખ હતું. તેમ છતાં પણ અકબ્ધ સ્ત્રીત્વ સાથે, જે પણ તેની સૌથી પહેલી કેશ સળ્પના સમયે જ રહી ગયું હતું, તે સીધે

સીધી રસોડામાં જે બધાં હાજર હતાં તેમની સમક્ષ આ પ્રસંગની એવી રીતે જાહેરાત કરતી જાણે પોતાની અવિકારી અને આકર્ષક ખાસિયતોમાંથી એકના વિષે બોલી રહી હોય. આ બીજે જગ છે, તે કહી રહી હોય તેમ લાગતું હતું... જ્યારે તે તૂટેલાં ટૂકડાં કચરાની ટોપલીમાં નાંખતી હતી ત્યારે પણ તેનું વર્તન બદલાઈ જતું હતું; તેની કમર સુલ્કા—અને તે સમયે આ કમર કેવા પ્રકારની હતી તે વિષે બોલવું! અને તેના માથાનો ઝોક ફરીથી એકવખત છોકરી જેવો હતો... કારણ કે જ્યારે તે બન્યું હતું ત્યારે પેલા હાજર રહેનારાંઓની બિલકુલ ચલાવી ન લેવાય તેવી પ્રતિક્રિયા દયાજનકતા હતી: તે તે વ્યક્તિ રૂપે કરવામાં ન આવતી તો પછી તેની ઉંમર તરફ અણસારો કરી દર્શાવવામાં આવતી.) આજે ત્યારે મને કાકીને ચુંબન આપવાનું ગમશે (એ વસ્તુ જે મેં કદાપિ કરી નથી, જોકે તેમ છતાં હું તેને જે ઘણાં બધાંને મેં ચુંબન આપ્યાં હતાં તેમનાં કરતાં વધારે ચાહતો હતો) જ્યારે તે નજ સાથે કપ ખસખસાવી રહી છે.

ખૂબ શ્રીમંત વ્યક્તિના હાવભાવ સાથે તેણે પચાસ કે સો રૂબની કિમતી વસ્તુને આપણી દયાના ઢોંગી ગાણાની પાળ બાંધી કચરાપેટીમાં ફેંકી દીધી હતી... બીજે ભાગ તેના માટે સૌથી વધારે મુશ્કેલ હતો. પણ તે દૃઢ નિશ્ચયાત્મક વ્યક્તિ હતી, તે થોભે એવી કે વિલંબ કરે એવી નહોતી: જાણવાર માટે તે હાથમાં વિધિવિધ પ્રકારનાં કપ લઈને પોતાના જ બારણામાં સામે જાણે થીજી જતી અને હજી વધારે પાતળી બની જતી, તેની ગોળમટોળ પીઠ પણ સીધી ટટાર થઈ જતી (આ દૃષ્ટિજન્ય ભ્રમ પર વિશ્વાસ ન કરવો ખૂબ મુશ્કેલ હતું)... તે ચપલતાપૂર્વક એકદમ બારણું ખોલતી સેરોવ દ્વારા દસમા દાયકામાં હજી જ્યારે તે જુવાન હતી ત્યારે ચિતરાવેલ લગભગ સવારની જ ગ્રીષ્મકાળની ચીંચી સાથે સરસરાટ જતી રહેતી: વહેતો સૂર્યપ્રકાશ ચિત્રની ધોળેલી પર્ણલત્તાઓમાં લઈને પોલીશ કરેલી ફર્શ પર ધબ્બાં બનાવતો પડે છે, તાજાં જ ચૂંટેલાં લાઈલાકના ગુલદસ્તા પર પાણીનાં ટીપાં ચળકે છે, એ લગભગ ગાઉન અને સ્કીનીંગન સંગીત છે... જાણે દીવાલ પરની આંબેલૂલ નકલ. એ માત્ર નકલ નહોતી પણ દર્પણ હતું: “દીમા! કેટલી શરમજનક વાત છે કે મેં મારો મનઝમતો ચાનો ચાઈનીઝ કપ તોડી નાંખ્યો છે!..”

ઓહ ના! આપણી આખી જિંદગીમાં આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણને કેટલાં ચાહવામાં આવ્યાં હતાં...

તે દરમ્યાન મારા પોતાના ખૂબ પ્રિય કાકા દીમા, જ્યારે હું આ પ્રસંગોને યાદ કરું છું ત્યારે બારણાની પેલે પાર રહે છે. તે પગની આંટી મારીને ગુલદસ્તાની બાજુમાં છાયાવાળા ભાગમાં ઊભાં છે—જે પોતે જ એક પ્રકારના ગુલદસ્તા જેવા છે. સર્જનની સંગીતમય આંજળીઓ વડે ટેબલ પર ટક ટક કરે છે અને જેની પાસે કહેવા માટે કંઈ જ નથી તેવા સારા માણસની જેમ ધ્યાનપૂર્વક અને ક્રેમળતાપૂર્વક હસતાં પોતાની ચાની રાહ જુએ છે.

તો આમ હું સૌથી પહેલાં તેનાં કેશકલાપને જોઉં છું (કે વધારે સાચું કહો તો તેનાં ઓળેલા વાળનો કંસકો જાઉં છું). પછી તેના હાથને (તે મુરબ્બો બનાવી રહી છે). તાંબાની તાવડી માની ન શકાય તેટલી પ્રાચીન કાળની અને સૂરજની જેમ ચળકતી હતી; તેમાં બજારની સૌથી મોંઘી અને ચૂંટેલી સ્ટ્રોબરિનું રાતું ચોળ થર, જેની ઉપર નીલાશ પડતો ચળકાટ મારતાં મોટાં જૂની ઢબનાં ખાંડનાં ટૂકડામાંથી કરેલી અસમાન ફાડો હતી. આ બધો અણમોલ ખજાનો હતો: માથાનો મુગટ, ગોળો અને રાજદંડ બધું જ એકમાં. (અમારા કુટુંબમાં લોકોને એમ કહેવું ખૂબ ગમતું હતું કે કાકી એકાતેરીના મહાનની જેમ ભવ્ય હતી.) અને આ આખા મુલક પર સોનાની ચમચીવાળો હાથ રાજ્ય કરે છે, પોતાની જ ધૂજારીને પકડી પાડે છે અને ડ્રેબ એવો કરે છે કે જાણે કંઈક પકડવા કંઈક કરવા હિલચાલ કરી હતી. (આ બધું આબેહૂબ ચિત્રના જેવું આકર્ષક હતું: કલાત્મક પદ્ધતિ તરીકે તકની ગોઠવણી...)

હું કંસકો, કેશકલાપ અને હાથ જોઉં છું... અને તરત જ સ્પષ્ટપણે જોઉં છું તે આખી ને આખી ત્યાં છે! જાણે હું આ તબાદલાની ખરા દિલથી ઘસી ઘસીને કાગળ પર નકલ કરતો હતો અને છેવટે શ્વાસ રોકીને તથા ધીમાં અને એક સમાન હલનચલનથી દુઃખતા મારા હાથે હું તે કાગળ ખેંચી લઉં છું અને ત્યાં જ—આબેહૂબ રીતે તેમાં સફળ થાઉં છું! ફિલ્મ ક્યાંય ફાડી નાંખવામાં નથી આવી: રાસબેરિ રંજનાં (રેશમી, રૂ ભરેલાં) ચીની જાકીટ પર ભડકીલાં મોટાં ફૂલ નીકળી આવેલાં છે અને ખભાનાં ચપટાં હાડકાં વચ્ચે ગુલદસ્તાવાળી તેની ગોળમટોળ પીઠ અને સ્વીપર બાંધેલો તેનો પગ. તેની પીઠ પરનાં ફૂલ ચીની કિસેનિયમ પ્રકારનાં છે; તેને પોતાની કદી અંત ન પામનારી સંવત્સરીનાં ભાગ તરીકે

તે આપવાં ગમતાં હતાં. (દર દિવસે અમારા માટે કૃતજ્ઞ દરદીઓ તરફથી આવેલાં આ ફૂલોની ટોપલી લાવવામાં આવતી, કાકીનો ઓરડો ખાસ કર્પકમ આખાં પછી અભિનેત્રીના પેલા ઓરડા જેવો હતો. દરરોજ કરમઈ ગરેલાં ફૂલોની ટોપલીને બહાર દાદરા પર મૂકવામાં આવતી હતી...). તેની પીઠ પરનાં ફૂલ તેના કફનમાં હતાં તેવાં ને તેવાં જ હતાં.

અમારા બહોળા સંયુક્ત કુટુંબમાં કાકી વિશે વાપરવામાં આવતી મોજ માટેની ઘણી પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાઓ હતી. હું તદ્દન ચોક્કસપણે સમજી શકતો નથી કે ક્યાં સલાચક કારણો તેમને તૈયાર કરવાની મૂળભૂત હકીકતો તરીકે લાગુ કરી શકતાં હતાં (ઉંમર, જાતિ, લગ્નસંબંધી અને રાષ્ટ્રીયતા). બેશક અમારું કુટુંબ સવાલજવાબના વ્યક્તિગત વિભાજના સ્તર પર નમવા સારું એવું વિકસેલું હતું. આવી વાતો કદાપિ ચર્ચવામાં આવતી નહોતી પણ સંપૂર્ણ ચૂપ્પી હંમેશાં પોતે જાતે જ બોલે છે: અહીં એ સૂચિત થતું હતું કે આવી વાતો કદાપિ ચર્ચવામાં આવતી નહોતી પણ આપ મેં જ જાણ માં આવતી હતી. કાકી મારા કાકા કરતાં ઉંમરમાં પંદર વર્ષ મોટી હતી, તેમને એકપણ બાળક નહોતું અને તે યહૂદી હતી. મારા માટે બાળક તરીકે, પછી નાના છોકરા તરીકે અને ઉચ્ચોર તરીકે કાકીની કોઈ જાતિ, ઉંમર કે રાષ્ટ્રીયતા નહોતી; તે જ સમયે અમારા બીજાં સર્ગવલાલાંઓને હતી. ગમેતેમ એક સા બીજી રીતે હું આને વિસંગતિ તરીકે નહોતો જોતો.

અમે બધાં આ રમત રમ્યાં હતાં અને તેણે દાખલ કરેલી બધી રૂઢિઓને સંપૂર્ણપણે સ્વીકારી હતી. અમારા અસંગમને ખૂબ પ્રમાણમાં ઉત્સાહિત કરવામાં આવ્યો હતો અને અમારી કંઠમાં નાટક કૃતજ્ઞી દર્શકો હતાં. એ સ્પષ્ટ નહોતું કે કોણે બહાર ખુલ્લી ભૂમિકા ભજવી હતી કોણે ખાનદાનીમાં પણ ટૂંકમાં બધાં વધારે પડતું નાટક ભજવી રહ્યાં હતાં. હું માનું છું કે તેમ છતાં તે કંઈક જોઈ શકતી હતી અમે જોઈ શકતાં નહોતાં. શું તેણે રજૂ કરેલી શરતો એ અમારા સંપૂર્ણ સ્વીકારની ઉમદા પ્રતિક્રિયા નહોતી? શું આ એ જ કારણ નહોતું કે શા માટે તે માત્ર જ એક જ વ્યક્તિથી અપાર ડરતી હતી અને તેને તેને ઘેસવાવતી હતી તે હતી અમારી રસોઈપણ પાવ્લોવના? પાવ્લોવનાને અમારી રમતમાં ભાગ લેવાનો નહોતો અને તે ચોક્કસપણે કાકી વિશે બધું જાણતી હતી: યહૂદી, વૃદ્ધ સ્ત્રી, જીવાન પતિ, સંતાનવિહોણી... થોડા જ વખતમાં મરનારી.

પાવ્લોવનાએ જાણતી હતી કે કેવી રીતે તેના નિષ્કપટપણ સ્પષ્ટપણે દેખાતી મુલામગીરીવાળું નિર્દયપણે વિશિષ્ટ જ્ઞાનને રજૂ કરવું. તેને એકપણ શબ્દ કહેવાની જરૂર નહોતી. અને તેની ચૂપ્પીના બદલામાં તે કોબલરી આભારવશતા અને હાથમાં આવેલી પેલી બીજી કોઈપણ વસ્તુથી જેટલું ઈચ્છતી તેટલું જ લેતી — પેલાં એ જ કપો સુધ્ધાં પણ.

અમે ખરેખર કાકીને ચાહતાં હતાં પરંતુ તે પ્રેમ પણ જાહેર હતો: કાકી માનવી હતી! તેમાં થોડે કડવાશનો રસુકો ગૂંજતો હતો. તેમ છતાં ઘણીવાર એ શબ્દ ઉપર ભાર જીવનની હકીકતને લાગતાં પ્રાથમિક તથ્યોને છુપાવવા માટે મૂકીએ છીએ, જ્યારે માનવ જાતિની આપણી સ્વજન સદસ્યતા આવા ભેદભાવ તરફ દોરી જાય છે. કોઈપણ વ્યક્તિના સદ્ગુણો સાથેની વધારે પડતી મોહિની હંમેશાં શંકાસ્પદ છે. તે કં તો હાજીયા કરનારી ખુશામત છે કે પછી રંજભેદનું એક રૂપ. તે માનવી હતી... ખરેખરી, બધાંને ટપી જતી, ઉત્કટ પ્રેમવાળી માનવી હતી; ખૂબ જીવંત, ચેતનવંતી, ઉદાર અને ખૂબ સન્માનિત પ્રેક્ટર હતી. (તેને એ માન શીર્ષક પણ મળ્યું હતું). અત્યારે હું તેના પર ફરીથી વિચાર કરું છું, તેણે લગ્ન કર્યા ત્યારથી પૂરા ચાલીસ વર્ષો સુધી પોતાનાં બધાં અદ્ભુત ગુણો સાથે અમારાં બધાં માટે કાકી તરીકે કામ કર્યું. અને લગભગ અમારામાંની એક બની ગઈ. (બીજું કારણ એ કે શા માટે તે અને પાવ્લોવના પોતપોતાની વિશિષ્ટ સમજ સુધી પહોંચી શક્યાં હતાં: ગમે તેમ પણ પાવ્લોવના છેવટે પેલી “માનવી” જ હતી...)

તેની સ્તુતિ ગાવા એ દેવની જેમ પૂજવા માટેના આપણી પાસે બધાં પ્રયોજન છે. આપણામાંથી કોઈએ પણ પોતાની જાત સુધ્ધાં માટે પણ એટલું નહીં કર્યું હોય જેટલું તેણે એકલીએ આપણાં બધાં માટે કર્યું હતું. તેણે મારી, મારા ભાઈની અને મારા કાકાની (એટલે કે તેના પતિની) જિંદગી ત્રણ વાર બચાવી. અને એની તો હું ગણતરી સુધ્ધાં પણ કરી શકતો નથી કે તેણે કેટલી વાર માત્ર અમને મદદ કરી હતી (જ્યારે મૃત્યુનો કોઈ ભય નહોતો). જેમ જેમ વર્ષો વીતતાં ગયાં તેમ તેમ આ યાદી લાંબી થતી ગઈ અને છેવટે અધિકૃત બની ગઈ. ગમે તેમ પણ અમે આ સમય સમય પર યાદ કરવા માટે હતાં પણ તેને યાદ રાખી લેવા માટે નહીં તેથી હું હમણાં જ જે કંઈ કહી બધો તે સાચું હતું: લગભગ અમારામાંથી એક... અને મેં પણ ઘણાં વખત પછી એટલે કે તેના મૃત્યુ પછી એ જાણું કે તે લગભગ પત્ની હતી. છેવટે સાબિત

એ થયું કે પેલાં ચાલીસ વર્ષો દરમ્યાન તેમના લગ્નની કદાપિ વધિસર કનૂની નોંધણી નહોતી થઈ. પેલા સમયનો પ્રવાહ વહી ગયો હતો અને નીચે સંગ્રહિત કાંપ માત્ર બાકી રહી ગયો છે. આ નાટકનાં આધારો કોહવાઈને ઝેલા ખાવાં લાગ્યાં છે. પરિણામ એ નીપજ છે કે આ જિંદગી નથી પણ માત્ર એક રંજમંત્રની ભૂમિકા છે. તેને ફરીથી કહેવી એ જીવંતતા વિનાનું છે: વર્ષો વીતી ગયા પછી આવી માહિતી કબર પરના કોતરેલાં લખાણની જેમ ખડકાઈ ગય છે.

અને અત્યારે હું તેનો કુંભી બનાવવા ઉપયોગ કરી રહ્યો છું...

તે ખૂબ સારી ડોક્ટર અને મારા મનમાં ઊઠતાં કોથડાને દૂર કાઢી શકતો નથી: પોતાની માંદગી વિષે તે શું જાણતી હતી? કોઈક કોઈક વખત એમ લાગે છે કે તે જાણતું રોકી શકતી નહોતી... અને પછી ફરીથી એમ લાગે છે કે તે બિલકુલ કશું જ નથી જાણતી.

પગથી શરૂઆત થઈ અને પછી હાર્ટઅટેક આવ્યો.

હાર્ટઅટેકે તેના પગને લગભગ ખૂબ સારો કરી દીધો. એક ના બીજી રીતે પોતાની જાતને હાર્ટઅટેકમાંથી છોડાવી લીધી. અને એ સ્પષ્ટ જાણથી પણ કે આ વખતે તે ખૂબ સહેલાઈથી બચી નીકળી હતી (તે એક ડોક્ટર તરીકે પોતાની જાતને એ સહેલાઈથી કહી શકી હોત). તે એટલી સારી રીતે સાજો થઈ ગઈ અને એટલી બધી ગુવાન દેખાવા લાગી કે (તેનો પગ પણ ફરીથી બૂટમાં આવી ગયો) અમે બધાં ખૂબ આનંદિત થઈ ઊઠ્યાં. ફરીથી એકવખત સભાઓ, બોડેની મીટીંગો, પ્રબંધ પરીક્ષાઓ અને કેસ સભાઓ શરૂ થઈ ગયાં (ખૂનીનો ઈલાજ કરવો! બેશક તે એક ડોક્ટરની પવિત્ર ફરજ છે... પણ ચોક્કસપણે કોઈએ તેમનો ઈલાજ તેમનાં સંભવિત શિકારોના જેટલી જ કર્તવ્યતત્પરતાપૂર્વક અને જવાબદારીપૂર્વક તો ન જ કરવો જોઈએ ને?... જમે તેમ પણ કોઈ કરી શકે છે: જ્યારે કાયદો જીવંત છે ત્યારે તેની વિસંજતિઓ પણ જીવંત છે (ઈજ્જતના પ્રમાણે...) અને ત્યાં તે ફરીથી છે, હું તેને રસોડામાં પેલા ચળકતી, ગજારા મારતી તાવડી પર પ્રભુત્વ ધરાવતી જોઈ છું.

જમે તેમ પણ તે સૂરજ સિતિજ પર માત્ર ટૂંકા સમય માટે જ ઊગ્યો.

કાકી મરી રહી હતી. દરેક જણ જોઈ શકતું હતું... એટલે કે તેના સિવાય. પણ તે પોતે એટલી બધી અશક્ત થઈ ગઈ હતી કે ઘાકેલી

એ થયું કે પેલાં ચાલીસ વર્ષો દરમ્યાન તેમના લગ્નની કદાપિ વધિસર મનૂની નોંધણી નહોતી થઈ. પેલા સમયનો પ્રવાહ વહી ગયો હતો અને નીચે સંગ્રહિત કાંપ માત્ર બાકી રહી ગયો છે. આ નાટકનાં આધારો કોહવાઈને એલા ખાવાં લાગ્યાં છે. પરિણામ એ નીપજ છે કે આ જિંદગી નથી પણ માત્ર એક રંજમંચની ભૂમિકા છે. તેને ફરીથી કહેવી એ જીવંતતા વિનાનું છે: વર્ષો વીતી ગયા પછી આવી માહિતી કબર પરના કોતરેલાં લખાણની જેમ ખડકાઈ ગય છે.

અને અત્યારે હું તેનો કુંભી બનાવવા ઉપયોગ કરી રહ્યો છું...

તે ખૂબ સારી ડોક્ટર અને મારા મનમાં ઊઠતાં કોયડાને દૂર કાઢી શકતો નથી: પોતાની માંદગી વિષે તે શું જાણતી હતી? કોઈક કોઈક વખત એમ લાગે છે કે તે જાણવું ચોક્કસ શકતી નહોતી... અને પછી ફરીથી એમ લાગે છે કે તે બિલકુલ કશું જ નથી જાણતી.

પગથી શરૂઆત થઈ અને પછી હાર્ટઅટેક આવ્યો.

હાર્ટઅટેકે તેના પગને લગભગ ખૂબ સારો કરી દીધો. એક ચા બીજી રીતે પોતાની જાતને હાર્ટઅટેકમાંથી છોડાવી લીધી. અને એ સ્પષ્ટ જાણથી પણ કે આ વખતે તે ખૂબ સહેલાઈથી બચી નીકળી હતી (તે એક ડોક્ટર તરીકે પોતાની જાતને એ સહેલાઈથી કહી શકી હોત). તે એટલી સારી રીતે સાજા થઈ ગઈ અને એટલી બધી જુવાન દેખાવા લાગી કે (તેનો પગ પણ ફરીથી બૂટમાં આવી ગયો) અમે બધાં ખૂબ આનંદિત થઈ ઊઠ્યાં. ફરીથી એકવખત સભાઓ, બોડેની મીટીંગો, પ્રબંધ પરીક્ષાઓ અને કેસ સભાઓ શરૂ થઈ ગયાં (ખૂનીનો ઈલાજ કરવો! બેશક તે એક ડોક્ટરની પવિત્ર ફરજ છે... પણ ચોક્કસપણે કોઈએ તેમનો ઈલાજ તેમનાં સંભવિત ધિકારોના જેટલી જ કર્તવ્યતત્પરતાપૂર્વક અને જવાબદારીપૂર્વક તો ન જ કરવો જોઈએ ને?... જમે તેમ પણ કોઈ કરી શકે છે: જ્યારે કાયદો જીવંત છે ત્યારે તેની વિસંજતિઓ પણ જીવંત છે—ઈંગ્લેંડના પ્રમાણે...) અને ત્યાં તે ફરીથી છે, હું તેને રસોડામાં પેલા ચળકતી, ઝગારા મારતી તાવડી પર પ્રભુત્વ ધરાવતી જોઈ છું.

જમે તેમ પણ તે સૂરજ સિતિજ પર માત્ર ટૂંકા સમય માટે જ ઊગ્યો.

કાંડી મરી રહી હતી. દરેક જણ જોઈ શકતું હતું... એટલે કે તેના સિવાય. પણ તે પોતે એટલી બધી અશક્ત થઈ ગઈ હતી કે થાકેલી

અને વ્યગ્ર એવી તે દરરોજ ખાસ ઇચ્છા વિના પણ નાનકડું ડગલું મૃત્યુ તરફ માંડતી હતી. પણ પછી તેણે તે પાછું ખેંચી લીધું અને ફરીથી મૃત્યુ ન પામી. તેનો પગ એકદમ કાળો પડી ગયો અને તેણે ફકપણે તે કપાવી નાંખવાનો આગ્રહ કર્યો જેકે દરેકે દરેક... તે હવે ઓપરેશન એવી શકે તેમ નહોતી. પગ, હાર્ટએટેક; પગ, મગજની નસ ફાટતાં થતી બેભાનાવસ્થા... અને અહીં તે નવા જોમ અને ઉત્સાહ સાથે જિંદગીને જાકડી લે છે જે અમારામાંથી માત્ર તેના એકલીમાં જ એટલા પ્રમાણમાં હતાં.

ખાટલો! તેણે બીજાં ખાટલાની માંગણી કરી હતી. કોઈક કારણસર તે વિશેષ કરીને મારી મદદ પર ભરોસો રાખી હતી. તેણે મને સૂચનો આપવા બોલાવ્યો અને તેના અસ્પષ્ટ ગણગણાટને સમજવામાં મને ખૂબ મુશ્કેલી પડતી હતી પણ તેમ છતાં તેણે જે બધું કહ્યું તેની સાથે હું સહમત થઈ ગયો કારણ કે તેણે સોંપેલાં કામોનાં હું કંઈ વધારે જૂંચવણતા કે જટિલતા જોતો નહોતો. “તે ફરીથી કહે,” તેણે એકાએક તદ્દન સ્પષ્ટ અવાજે કહ્યું. અને બાપરે! કેવા સંતાપ સાથે તેણે મારી બકવાટભરી લવારી તરફથી મોં ફેરવી લીધું હતું.

અમે ખાટલો લઈ આવ્યાં. હોસ્પિટલમાંથી એક વિશેષ ખાટલો. તે એટલી વિચિત્ર રીતે બનાવવામાં આવ્યો હતો કે માત્ર એવાં લોકો જન્મને વ્યાવહારિક વસ્તુઓ સાથે કંઈ લેવા દેવા નથી તેઓ જ એની શોધ કરી શકતાં હતાં. બેશક સરીરની સ્થિતિને બદલવા માટેની પેલી ઈક્વિનોમાંથી એકે કામમાં નહીં આવે. જેલોમાં વપરાતા તેલરંજ વડે ઘણીવાર ફરીથી ને ફરીથી રંગાયેલાં ખાટલાએ ન માત્ર તેનું સ્વરૂપ પણ સાથે સાથે આકાર પણ ગુમાવી દીધો હતો. તે ખૂબ વિચિત્ર બની ગયો હતો. અમે આ ગંજવર ખાટલાને કાઢીના કાચજેવી ચમકતી—પોલીશ કરેલી ફર્નિચાનાં રૂમમાં આરામ માટે લઈ આવ્યાં હું રૂમને એકદમ ઓળખી શક્યો નહીં. જાણે એમ લાગતું હતું કે બધી વસ્તુઓ ખાટલાથી ડૂબી ગઈ હતી, ખૂણાઓમાં ખડકાઈ ગઈ હતી અને સામાજિક પરિવર્તનની પૂર્વસૂચનાથી તનાવગ્રસ્ત થઈ ગઈ હતી: હકીકતમાં માત્ર ખાટલા માટે ઉતાવળમાં જગ્યા જ કરવામાં આવી હતી. મને સ્નાયુઓ અને તાકાતનો વિચિત્રપણે ગુવાનીસભર ખળભળાટ થા છે જે એકદમ વધી ગયો હતો અને માલની હેરફેર કરનાર મજૂરના કામ માટે અયોગ્ય હતો. વધેલાં સ્નાયુઓ એક ઉંમરલાયક, લકવો મારી ગયેલ અને મરતી વ્યક્તિ માટે

ચેતનમાં આવ્યાં હતાં.—અને આ લાગણીએ મને વિશેષ મૂંઝવણ અનુભવતો કરી ચૂક્યો હતો. હું ખૂણમાં લપાઈ ગયો, લથડિયું ખાઈ ગયો, મારાં કીચણ અથડાઈ ગયાં જાણે હું પોતે જ ખાટલા જેવો દેખાવા લાગ્યો હતો.

કાકી ઓરડાની વચ્ચોવચ બેઠી હતી અને અંદર ખસેડવા માટે સૂચના આપતી હતી. ઓછામાં ઓછું મને એમ થાદ છે. તે હકીકતમાં ઓરડાની વચ્ચોવચ બેસી શકતી નહોતી. તે બેસી શકતી નહોતી અને વચ્ચેનો ભાગ જેમ બને છે તેમ ખાટલા માટે સાફ કરવામાં આવ્યો હતો... તેની નજરો રાતાચોળ અંગારાની જેમ સળગતી હતી અને તેની આંખો પહેલાં કદાપિ ખાટલી ઊંડાણભરી ગહન નહોતી. તે ઉત્કટપણે પોતાનાં ચાળીસ વર્ષ જૂના કોચ પરથી ખસવા ઇચ્છતી હતી, તે અમે હમણાં જ જે ખાટલો અંદર લઈ આવ્યાં હતાં તેમાં હતી—તેથી મને તે વચ્ચોવચ હતી તેમ થાદ હતું. અમે “ઉપકરણ”ને નુકસાન પહોંચાડવાનું નહોતું કરણ કે અમારા મનમાં ઓછામાં ઓછાં તે વિષે વિચાર સુદ્ધાં નહોતો; અમારે “તેને” થોડું ખસેડવું જોઈતું હતું અને પછી થોડું વધારે નજીક અને વધારે ઊંચું, નીચું, ઊંચું—તેની અક્કડ અચળ સપાટીઓને યોઠવવાની હતી. અને અમે જે કંઈ કર્યું તે કરવું જોઈએ તેમ નહોતું. અમે કેવી રીતે એટલાં કળવિનાનાં હોઈ શકતાં હતાં, સ્પષ્ટપણે તેને પોતાની જાતે જ કરવાનો વારો આવશે... અને મારો ખ્યાલ છે કે અંતે તે પોતે જ ઊભી થઈ ગઈ અને બધી વસ્તુઓ જેમ હોવી જોઈએ તેમ યોઠવી દીધી. “આમ જુઓ છો, આ એકદમ સહેલું ને સરળ કામ છે, જે તેમાં થોડું મજજ થવાવો તો.” બધી વસ્તુઓને તેની જગ્યાએ યોઠવીને તે ફરીથી પાછી પોતાના લકવાની સ્થિતિમાં સૂઈ ગઈ અને ઓથીકાં, પીંછાની પથારી અને ચાદરોમાં આમથી તેમ પડખાં ફેરવતાં અમને ખાતરી કરાવી, જેકે અમારા સ્તરની વધારે નજીકનાં આ કામે પણ અહીં મને જોયાં ખાતો કરી ચૂક્યો. ઓ ભગવાન! ત્રીસ વર્ષોમાં તે થોડી પણ બદલાઈ નહોતી. જ્યારે અમે ઘેરો ઘાલવામાં આવેલ હતો ત્યારના એક શિયાળા દરમ્યાન એ જ રસોડામાં એકસાથે મળીને બળતણનાં લાકડાં હતાં ત્યારે તે બિલકુલ પચાસ વર્ષની હોય તેમ મારા પર ગુસ્સે થઈ ગઈ હતી (એ વખતે હું પાંચ વર્ષનો હતો) અત્યારે પણ તે તેવી જ હતી. કોણે કેવી રીતે ખેંચવું જોઈએ તે વિષે દલીલમાં તેનું મારાથી દિલ દુભાયું હતું, આંખમાં આંસુ પણ લાવી દીધાં હતાં અને અમારી ત્રાંસી નજરો ઝૂકી ગઈ હતી તથા

જ્યારે અમે એકબીજાની આંજળીઓ બચાવી હતી ત્યારે ક્ષણસતાં હતાં. “ઓહ્યા!” છેવટે તે મારી મા પર બસડી. “તારા આ તોફાની બારકસને શાંત પાડ! તે જાણીબૂઝીને મને ગુસ્સો અપાવી રહ્યો છે. તે હેતુપૂર્વક ખોટી દિશામાં કાપી રહ્યો છે...” હું પણ તેનાથી ખૂબ ખડન રીતે પળવાયેલો હતો, બૂમબસડીને લીધે નહીં પણ એટલા માટે કે મારા “ઈરાદાઓ” પર શંકા કરવામાં આવી હતી જ્યારે મારા મનમાં તો બીજું કશું જ નહોતું અને વળી હું કોઈપણ કામ હેતુપૂર્વક કે કોઈને ઈજા પહોંચાડવા ન કરત... તે વખતે હું, અત્યારે મને એમ લાગે છે કે, સામાન્ય અને સારો છોકરો હતો. અમે બંનેએ રડતાં રડતાં લાકડાંનાં કીમચાને કાપવું અધવચ્ચેથી જ છોડી દીધું. દસ મિનિટ પછી તે ખુશોમજાજામો ખેંચુ ઠોકઠક કરવા “માત્ર આટલું જ બાકે રહે છે” એમ કહેતી મને લઈને પાછી આવી કંઈક હસવું આવે તેવું કહેતી: એકદમ નાનો ટૂકડો, કાં તો પાઉરોટીનો ટૂકડો કે થોડો તેનો ચૂરો હતો. એટલે તેનો અર્થ હતો હું માત્ર એક જ એવો હતો જેને બદલવામાં આવ્યો હતો અને તે હજી સુધી તેની જિંદગીમાં આજળ રાહ જોઈ રહેલાં માત્ર એક પરિવર્તન સાથે સમાધાન કરી શકતી નહોતી. બેશક તે બીજા જીવનમાં વિશ્વાસ નહોતી રાખતી (ના! હું કદાપિ તેમની પેઢીનો પાર પામવામાં, તાગ મેળવવામાં સમર્થ નહીં રહું: ભગવાનનું અસ્તિત્વ નથી એ વાતને દૃઢપણે સ્વીકારતાં તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મની આજ્ઞાઓને મારો કરતાં પણ વધારે માન આપતાં હતાં...)

અમે તેને ખસેડી. તેણે સભાનતા સાથેના સંતોષપૂર્વક તેનાં ઝોકવાવામાં લાંબો વખત ગાળ્યો, ફરીથી એકવાર પણ પેલાં ત્યજેલાં લગ્ન સમયનાં કોચ તરફ નજર સુઝાં ન નાંખી. હું સોગંદ ખાઈને કહી શકતો હતો કે જ્યારે અમે તેને જૂના ખાટલાથી જુદી પાડી ત્યારે મેં છુટકારાનો ઊંડો નિસાસો સાંભળ્યો હતો. પોતાનો મેડીકલ અનુભવ હોવા છતાં પણ તેણે તે બધાંને ન સમજવાનું ચાલુ રાખ્યું, આ તે સ્પષ્ટ રીતે અફરપણે સમજતી હતી: તે હવે ફરીથી કદાપિ પેલાં ખાટલામાં પાછી નહીં જાય... અમે સમજતાં નહોતાં, મહા મૂરખોની જેમ અમે એ વસ્તુઓ સમજતાં નહોતાં જે તે, બિલકુલ બરાબર રીતે અને અમારાંમાંથી કોઈનાં પણ કરતાં વધારે સારી રીતે સમજતી હતી: માંદો માણસ થું છે, તેમને થું ગમે છે અને ખરેખર તેમને થેની જરૂર છે. અને પછી જ્યારે તે ખાટલામાં ઝોકવાઈ ગઈ ત્યારે તેણે ઊંડા લાગણીયુક્ત અર્થ સભર સ્વરે

અમારો એવી રીતે “આભાર” માન્યો જાણે અમે ખરેખર તેના માટે કંઈ કર્યું હતું, જાણે અમે તેને સમજી ગયાં હતાં... “શું તે ખૂબ ભારે હતો?” તેણે ચિંતાપૂર્વક મને પૂછ્યું. “ના, ના, કાકી, જરાપણ નહીં!.. એકદમ હલકો.” મારે તેને તે જવાબ આપવો જોઈતો નહોતો.

તેમ છતાં આ ખાટલો પણ તેને માટે થોડા નહોતો: તે કેવળ અસુવિધાજનક હતો. તેથી ત્યારબાદ અમે દાદીમાનો ખાટલો અંદર લઈ આવ્યાં, જે છેલ્લો ખાટલો હતો, જેમાં અમારાં બધાંનાં છક્કાં છૂટી ગયાં... અને આ ખાટલામાં, છેલ્લી વાર માટે ઓછીકું જોડવતાં અને ધૂજતા હાથે કામગીરા પરની ચાદરના વળી ગયેલા ભાગને સીધો કરતાં તેણે પોતાની પાંપણો નીચી કરી અને રાહતપૂર્વક નિસાસો નાંખ્યો: “છેવટે હું આરામથી છું.” ખાટલો ઓરડાની વચ્ચેવચ કંફનની જેમ ઊભો હતો અને તેનો ચહેરો શાંત અને સ્વસ્થ હતો.

એ એ જ દિવસ હતો જ્યારે બીજી સ્ત્રી, મારો મુખ્ય વિષય, એકએક મરી ગઈ...

કાકીએ તેને સહી લીધી હતી... “છેવટે હું આરામથી છું.”

ખાટલો વિચિત્ર રીતે ખાલી કરવામાં આવેલા ઓરડાની વચ્ચેવચ ઊભો હતો જ્યાંની વસ્તુઓને તેમના માલિક દ્વારા થોડી ઉતાવળપૂર્વક અને તેમના માલિક તેમને ઉઠ્ઠાડ બનાવે તેના કરતાં પણ વાર પહેલાં ખેદાનખેદાન કરી નાંખવામાં આવી છે. તેમના ચહેરાઓ પર તુચ્છતાના ભાવોનો આંચળો ઓઢાયેલો છે; આ કિમતી બાજુઓ અને સપાટીઓ બાજપણથી જ માત્ર જૂની વસ્તુઓ તરીકે હતાં. તેઓ વચમાં પડેલી આ લોખંડની વસ્તુથી વેગળાં હતાં તેઓ મલોગની લાકડાના કારેલીયન બચના હતાં... કાકી આરામથી છે.

તે તેમને પોતાની સાથે નહીં લઈ જાય.

પણ તે તેમને લઈ ગઈ. તેને દફનાવવામાં આવેલા નાના ટેકરાની મધ્યમાં ખાટલો ઊભો છે. તેમાં ઝૂકેલી પાંપણો અને ભીડેલા જડબાવાળી અથ બેઠેલી કાકી પોતાનાં મનઝમતાં ચીની જાકીટમાં પડી છે. તેનાં ઘૂંટણો પર સ્ટ્રોબેરિના મુરખાથી ભરેલું ચણકનું કુંકું પડ્યું છે, એક હાથમાં સ્ટેથોસ્કોપ અને બીજામાં બોમ્બ પરનાં હિડિયાળ ટાઈમરની અમેરીકી થર્મામીટર છે; તેના પગ પાસે “રીવ રોકી” ઉપકરણ છે... બાકી ગયેલાં આખા કપોને, સમાલોચનાની રાહ જોતા પ્રબંધને, પીળાં પડી ગયેલાં વીનસ દે મીલોને પણ ભૂલી જવામાં આવ્યાં નહોતાં, જેની સાથે (બધાં

કહે છે) તે અમારે ઘેર આવી હતી... કાકા અને તેની પાછળ ફ્લૉવર તેની બાજુમાં નમ્રતાપૂર્વક ઊભા છે, જેઓ માટીમાં અડધાં દટાઈ ગયા છે કારણ કે તે નીચે તરફ ઊડે છે... કાર તેના બોનેટ પર ચળકાટ મારતા હરણ સાથે ચૂપચાપ ઘાંતિથી ચાલે છે (તે નિયમિતપણે તેને એક મોડલ પરથી બીજા મોડલ પર બદલતી રહેતી હતી, તે જૂની કબનું થઈ ગયું હતું તેની પરવા પણ નહોતી કરતી...) આમ હરણ પણ અહીં છે... હા, અને અમારું આવું ઘર અહીં, ઉપરથી ભૂકેભૂકાં કરતાં સમયની નીચે છે, જેની સાથે મારાં ઘેરાબંધીનાં બરફનાં અવશેષો સાથેનો આખો ભૂતકાળ, જેની સાથે હું બંધાયેલો હતો તે વ્યક્તિનું બધું જ આ કબરના નાના ટેકરામાં ફૂલેલું છે; દટાયેલું છે; સમય પોતાની જીવનોપયોગી માનવતા વડે વહેતો જાય છે, એ બધાંની સાથે જેને તેનાં લઈ જનારાંઓ લઈ ગયાં નહોતાં, તે બધી વસ્તુઓની સાથે જેણે મને દયનીય પ્રાણી બનાવી દીધો છે, જેને લોકો પસંદગીનાં બાહરી ચિહ્નનો વડે આંકતાં માનવ પ્રાણી કહે છે, એટલે કે મને... પણ હું પોતે છેલ્લી મેદાબીભરી ફેંકતા મારી પ્રામાણિક પથુ પ્રકૃતિની કાળાશ પડતીચમકતી ધૂંકમાં અસ્તવ્યસ્તપણે પાછો ફરવામાં સફળ રહીશ...

એટલા માટે કે તેઓ ચાલ્યા ગયાં, પહેલાં મારી દાદી જે મારી કાકી કરતાં હજી વધારે સારી અને વધારે પવિત્ર હતી અને પછી કાકી જેણે મારી દાદીની જગ્યા લઈ લીધી અને હવે આ જગ્યા તેવાર છે... હું તેમને તેના માટે કદાપિ માફ નહીં કરું. કારણ કે જ્યારથી આ છેલ્લાં લોકો દુનિયા છોડી ચાલ્યાં ગયાં છે ત્યારથી દુનિયા તો વધારે સારી નથી થઈ પણ હું વધારે ખરાબ જરૂર લઈ ગયો છું.

ઓ ભગવાન! મૃત્યુ પછી તારી કોઈ પાદ નહીં રહે! તારાં ચહેરા પરનાં ભાવ જોઈ લીધાં છે...

જે માણસ ઊંડા કૂવામાં બેસે તો શા માટે તેને એમ લાગતું નથી કે તે દુનિયાની બહારથી જોઈ રહ્યો છે અને નહીં કે તેની અંદર? પણ જો તે એકાએક કૂવામાંથી બહાર નીકળી આવે અને પોતાની આસપાસ ચોમેર તદ્દન સપાટ સપાટ અને ખાલી ખાલી સિવાય બીજું કંઈ ન જુએ તો શું? કૂવાના પેલા બાકેરા સિવાય જેમાંથી ચઢીને તે બહાર આવ્યો હતો? મને આશા છે કે તમે જ્યાં છો ત્યાં જ હળવેથી તૂટેલો ભૂપ્રદેશ છે...

ક્યા કારણસર બહુ સમર્થ નહીં પણ મહેનતુ વિદ્યાર્થીને આ અંતહીન

કોટડીના ઊંડાણોમાં કેદ કરવામાં આવ્યો હતો અને પછી તેના વિષે તદ્દન ભૂલી જવામાં આવ્યું હતું? એટલા માટે કે મારી આખી જિંદગી દરમ્યાન મારે આ એક સિતારાને જ જોવો જોઈએ, પછી ભલેને તે વધારે દૂર હોય તો પણ કૂવાથી ઘેરાયેલી આંખે જોઈ શકાતો હોય? હું તે શીખી ગયો હતો.

ઓ ભગવાન! કાકા, કાકી, મા! હું રડું છું...

સૂરજ. એ જ સૂરજ જેનાથી મેં શરૂઆત કરી હતી.

કોઈપણ વ્યક્તિના જન્મનાં શહેરનાં નાનાં ખૂણાંઓ છે જ્યાંથી તે કદાપિ પસાર નથી થયો. વિશ્લેષ કરીને વિખ્યાત દૃશ્યની નજીકમાં જ જ આસપાસના વાતાવરણને દબાવે છે. સ્મોલ્લી, સ્મોલ્લી મઠના ઘંટાઘરથી ડાબી બાજુ, તમે હંમેશાં જાણતાં હોવ છો, કે તેઓ ત્યાં છે, મુલાકાતીઓને બિલકુલ આ જગ્યાએ લાવવામાં આવે છે અને તેમની સાથે ચિત્રના પોસ્ટકાર્ડથી વધારે વર્તવામાં નથી આવતું. પણ જો એકવાર તમારે સરનામું થોપવાનું હોય તો (એમ લાગે છે કે ત્યાં પણ ઘરો અને શેરીઓ છે તથા લોકો રહે છે) અને ઘંટાઘરની, ક્રેમ્સોમોલના કાર્પલાયની અને મઠવાસીઓની નાની નાની ઓરડીઓની ડાબી બાજુ વાંકીવળતી ગલી (લેનિનગ્રાદમાં એવી ગલી ભાગ્યે જ જોવા મળે છે), સદીઓ જૂનાં વૃક્ષો અને કાકીની ઈન્સ્ટીટ્યુટ છે. (પહેલાંનાં વખતનું અપંગો માટેનું ઘર—એટલા માટે જ તે એટલું સુંદર છે: તેમણે એટલી બધી નવી મેડીકલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ બાંધી નથી અને તમે હંમેશાં જૂનાં ભવનની સામે આવી જશો.) એકાએક તે એટલું સારું છે કે અંતરાયરૂપ વાડ પણ સુંદરતા ધરાવતી લાગે છે. અહીંની દરેકેદરેક વસ્તુને ખમે તેમ કરીને વિખ્યાત જોવા લાયક સ્થળની છાયામાં જાળવી રાખવામાં આવી છે. પણ પહેરેઝીરની ઓરડીને બદલે પ્રવેશ ગલી છે, નીચે ખેચાઈ આવેલી જાળીઓવાળી રેલીંગને બદલે વાડ છે... પણ દરવાજા હજી પણ પૂરેપૂરાં છે અને એક ઉમરલાયક અપંગ મજૂર અપંગોનાં ઘરનાં દરવાજાની બાજુમાં ઊભો છે. (કદાચ, તેમનામાંથી એક). વળાંકવાળી સ્વાપત્ય શૈલીવાળાં વિનયપૂર્વક પહોળાં ખૂલેલાં દરવાજાઓથી હું અંતે કાકીની ઈન્સ્ટીટ્યુટનું ચોક્કસ નામ વાંચી શકું છું (સ્વાસ્થ્ય મંજાલય, કૌત્રીય કાર્પકારિસ્ટી કમિટી,... ઘણાં બધાં શબ્દોની જગ્યાએ જે શબ્દો વાપરવામાં આવ્યાં હતાં: અપંગ ઘર). મારે રસ્તાની એકબાજુએ થઈ જવાનો વારો આવે છે અને કાળી “વોલ્ગા” યાડીને જવા દેવી પડે છે, જેમાં ઊંડાણોમાં અમલદારના

ગણવેશનો ગુચ્છે ચમકે છે; અર્ધજ પોતાના દૂડ પર ફૂટીને ઊભો થાય છે અને સલામ મારે છે; કાળી “વોલ્ગા”માં ફરનાં કોટમાં નો જનરલ સંતુષ્ટતાભર્યો ખડખડાટ કરતો ઈંટોની સડક પરથી ગાડી હાંકી જાય છે. હું તેની પાછળ પાછળ અનુસર્યો. “તમે દફનક્રિયામાં આવ્યા છો?” અર્ધજ કરડકીપૂર્વક નહીં પણ જાણ ખાતર પૂછે છે. “હા.”

રસ્તા પરનો ઈંટોનો લાલ ચૂરો, મેપલ વૃક્ષનાં પાંદડાનો રંગ પૂરેપૂરો મંજોલ રસ્તાની એક બાજુ સાફ કરી રહ્યો છે. તે નિઃસત્ત્વ થઈ ગયેલાં બુદ્ધનાં વર્ષોનાં ૩ ભરીને ઘેર બનાવવામાં આવેલાં રમકડાં જેવો છે. બીજો માનસિક ખોડવાળો વધારે તેજસ્વી બુદ્ધિમાન દેખાય છે હથિયારનો ગર્વ ધરાવતો દેખાય છે જેના વડે તેની પર વિશ્વાસ કરવામાં આવ્યો છે, સિગારેટનાં દૂંઠાઓ અને પોતાના લાંબા કંટાળા ભાલા જેવાં કાગળો માટે આતુરતાપૂર્વક થોપમાં રહે છે. લાલ ચહેરાવાળો લંચડો પોતાનાં લાકડાના પગ પર આત્મવિશ્વાસભેર ઝૂંકેલો હતો જેના છેડે કાળું રબર હનું, પેલા રસ્તાની ઈંટોને કોઈ ભારે ભરખમ સાધન વડે કચડતો હતો જે તેના પોતાના લાકડાના પગની યાદ અપાવે છે. સફેદવાળવાળી સાવ નકામી ઘરડી સ્ત્રીઓ બિલકુલ પાનખરના કરોળિયાના જાળાની જેમ બગીચાની ફરતે આગળ પાછળ કોઈપણ હેતુ વિના જીવની ધસડતી જતી હતી ઓફેલિયા હજી અદ્ભુતપૂર્વ પાંદડાંઓનાં ઝૂમખાં સાથે બચી ગયેલું હતું... સૂરજથી ચમકતા દિવસે. તાજી હવામાં શ્રમ દ્વારા ઉપચારપદ્ધતિ. હવા ખાલી થઈ ગઈ હતી અને સૂર્યપ્રકાશ એક સમાન રીતે અને કોઈપણ પ્રકારની રોકટોક વિના ફેલાઈ ગયો છે જાણે તે પોતે જ હવા હતો. કોઈ પડછંયાં નહોતાં, બધું જ ધજધજતાં પાંદડાંઓનાં તેજથી પ્રકાશિત થયેલું છે. અને અપરિપક્વ ધૂમાડો (બાળકોને દીવાસળીઓ સાથે ન રમવા દો!) ગંભીર અર્ધ બુદ્ધિમાન સમૂહની ફરતે એકગ્ર થઈ ચૂક્યો છે... કોહવાયેલાં પાંદડાંઓની જૂની ગંધ બળતણમાં ફરીથી સજીવિત થઈ ગઈ હતી; પાનખર સફાઈ વ્યવસ્થિત થઈ રહી છે. બધું દરેક દિશામાં ફેંકવામાં આવ્યું છે પણ આ અવ્યવસ્થામાં ત્વરિત વ્યવસ્થા જોઈ થકાય છે; જગ્યા સાફ કરવામાં આવી છે, હવાની અવરજવર ચાલુ થઈ ગઈ અને ત્યાં રસ્તો ફરીથી લાલ થઈ ગયો; સવાર, અર્ધ જાગ્રત અર્ધ બુદ્ધિમાનો, પલેલી સવારનાં નાસમજ પુખ્ત ઉંમરનાં માણસો... અર્ધજો અને કળતી ઉંમરની વૃદ્ધઓ પાનખર સાથેની જોરદાર સલાહમસલતમાં બહાર આવી ગઈ છે. “પેલી બાજુ”, સૌથી નજીકનાં માનસિક ખોડવાળાંએ

આદરપૂર્વક કહ્યું. હું ક્યાં જઈ રહ્યો હતો?... હું હોસ્પિટલના આંગણના કિનારા પરની વિથિના છેડે ઊભો હતો. પછી મારે પાંદડાંઓના ઢગલામાં પાછોઠક કરવી જ પડે તેમ હતું જે મારા પગ નીચે આનંદદાયકતા આપતાં હતાં—નાસમજ પુખ્તો નમ્રપણે બીજા બાળુ ખસી ગયો અને અમારી વચ્ચેથી એક સાથે બે “વોહ્યા” ગાડીઓ પસાર થઈ ગઈ. તો એમ છે, તેઓ પેલી બાળુ જઈ રહ્યાં હતાં. હું જઈ રહ્યો હતો તે જ દિશામાં. કાકી પહેલાં જ અહીં હતી.

શબઘર પર ખૂબ ભેગસેળ થયેલી હતી અને અમે તેને ઓળખી ન શક્યાં. તેનો કેથકલાપ ગાયબ હતો. અમારા હાથ તેની સામાન્ય લટોને આકારમાં લાવવા ઊંચા ઊંઠા નહોતા. ન તો તેના... નેક્રોર બેરીતાફવીલી તેના સૌથી ગાઠ પરિચિત સાબિત થયા. તે પોતાની સાથે હેયરડ્રેસરને લઈ આવ્યા હતા, લગભગ તેને સાંકડોમાં અહીં સુધી ઠસડી લાવ્યા હતા. “કોઈને પણ પૈસામાં રસ નથી!” તેણે કુદ્ધપણે કહ્યું. “કેટલાં?” અમે જણવાં ઇચ્છતાં હતાં. “ઓહ...” તેણે રદિયો આપતાં ખભાં મચકોડ્યાં. “સો.” જણે એમ લાગતું હતું કે એ તો માત્ર કાગળનો એક ટૂકડો છે: કાકી કંઠૂસ નહોતી.

હવે કાકી સારી લાગતી હતી. તેનો ચહેરો ઉચિતપણે મહત્વપૂર્ણ, ગંભીર અને સુંદર પણ મહદ્અંશે થોડી અદેશાભર્યો હતો. તે જ કંઈ કહેવામાં આવી રહ્યું હતું તેને સ્પષ્ટપણે સાંભળી રહી હતી અને તેની સંપૂર્ણપણે ફરીથી ખાતરી કરાવવામાં આવી નહોતી. તેની ખૂબીઓની થકવનારી યાદી, વધતાં જતાં મૃત વિશેષણો—એક પણ જીવંત શબ્દ નહીં. “જળહળતી યાદ... આપણે કદાપિ... શાશ્વતપણે અમારાં હેયાઓમાં...” સૌથી પહેલો જનરલ સૌથી પહેલાં બોલીને ચાલ્યો ગયો (સારો, ગોળમટોળ, ત્રણ સિતારા વાળો જનરલ, શાંત અન્યમનસ્ક) કોન્ફરંસ હોલના પાનખર તરફ ખુલતાં બારણાંમાંથી તેની વોહ્યાનો અનાદરપૂર્વક ઝડપથી વિદાય થવાનો ઘરઘરાટ સંભળાતો હતો. “શાંતિથી આરામ કરો...” તે હજી કહી રહ્યો હતો, તેની આંખો કફન પર નીચી ઝૂકેલી હતી અને ગાડીનાં બારણાંને ધડામ દઈને બંધ કરતાં (“સ્મોલની તરફ!”) મીટીંગ માટે સમયસર પહોંચી ગયો. તે મુખ્યત્વે કરીને તેના પુદ્ગલ દરમિયાનની સિદ્ધિઓ પર બોલવામાં પહોંચી વળ્યો હતો: આપણે કદાપિ ભૂલવું ન જોઈએ! અને તેઓ તદ્દન ભૂલી ચૂક્યાં હતાં. પુદ્ગ, ઘેરો, મૃતકો અને જીવતાંઓ બધાંને. હકીકતમાં કાકીને યાદ કરવા

માટે સમય નહોતો: હું સમજતો હતો કે તે મૃત્યુ પામી તેના ઘણા વખત પહેલાં જ તેને સાવ નકામી ગણીને અલગ કરી દેવામાં આવી હતી. પરિવર્તિત થઈ ગયેલી ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિઓએ તેમને સ્મારક સભામાં પ્રગટ થવાની અનુમતિ આવી અને તે પણ તેમનું ઉમદાપણ હતું. સમય વીતી ગયો હતો, કેવી રીતે જૂનાં લોકો તેની સાથે રહી શકતાં હતાં... અને જે જનરલ હાફતાં હાફતાં હજી પણ બીજા સિતારા સુધી પહોંચવામાં સફળ થયો તો તે માત્ર એક શરત પર: એક પણ પ્રસંગ પર અમલદારશાહીના ગાલીચા પર દોડનારાંઓને ન છોડવા... લોકોને જનરલ પછી બોલવામાં શરમ આવતી હતી, જાણે જ્યારે તે ચાલ્યો ગયો ત્યારે પોતાની પાછળ વિશેષણનાં સોનેરી પડછંપાં અને સફેદ વાળવાળો ક્રન ત્યાં જ છોડીને ગયો હતો... બીજા વક્તાએ પણ એ જ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા અને પછી... કોઈ પણ ઉત્સાહથી ધવધગતું નહોતું રહ્યું. સદ્ગતનાં સગાંવહાલાંઓ અને ગાઢ મિત્રો પણ વહાણના આગલાં સાંકડા ભાગથી છૂટાં પડતાં પાણીની જેમ કફનની પાસેથી છૂટાં પડ્યાં, જેઓ વક્તાઓનાં નબળાં સંબંધો જેવાં લાગતાં હતાં. અમે ડાબી બાજુ પર એકઠાં થયાં હતાં અને પહુદી સગાંઓ જમણી બાજુ પર; હું આજ સુધી કદી એ જાણતો નહોતો કે તેઓ આટલી મોટી સંખ્યામાં હતાં. એક પણ ચહેરો પરિચિત નહોતો; એકની મેં જલક જોઈ હતી, એમ લાગે છે કે લોબીમાં... તેણે મારી નજર પકડી પાડી અને માથું ધુણાવ્યું. ભૂખરી, સાવધાનીપૂર્વક વિહ્વળ, જાણે ટૂંકી દૃષ્ટિવાળી હોય તેવી આંખો થા માટે હું કદાપિ તેમનામાંથી એકને પણ... હું હજી સુધી સમજી શક્યો નહોતો પણ મેં કંઈક વિચિત્ર, જેવેની અનુભવવાનું શરૂ કર્યું—ટૂંકમાં લઙ્ગજત અનુભવવાનું. મેં ધારી લીધું હતું કે વક્તાઓને કંઈક થઈ ગયું હતું, અમને કે મને નહીં. “તેની સેવાઓની પ્રશંસા કરવામાં આવતી હતી... માટે ચંદ્રક...” કહી માનવ પ્રાણી હતી... સેવાઓનો કોઈ ઉલ્લેખ ન કરવો શક્ય નહોતો... મૃત્યુ તો મૃત્યુ છે: એની સાથે સાથે જ મેં કંઈક સમજવાનું શરૂ કર્યું, સ્તાલિનની પૂજનો રંગ ઓસરી ગયો હતો... સ્તાલિન પંદર વર્ષો પછી બીજી વાર મરી રહ્યો હતો. કારણ કે તે આખા કાળમાં કહી સિવાય બીજું કંઈ મારી પાસે યાદ રાખવા જેવું નથી, તે કોઈપણ પ્રકારની એલ વિનાની પ્રામાણિક પ્રતિનિધિ હતી, તે બધું એક જેવું સ્તાલિનનાં પડ્યાં જેવું જ લાગે છે...

કહી વક્તાઓના અંતિમક્રિયાના ગણગણાટ સાથે ઓછી ને ઓછી

સંતુષ્ટ હતી. શરૂઆતમાં તે હજી ખાસી એવી ખુશ હતી: બધાં વિદ્વાનો, પ્રોફેસરો અને જનરલો આવી ગયા પછી... પણ પછી અંતમાં તે કંટાળાથી મરી ગઈ. એક કાણ એવી હતી જ્યારે તદ્દન સ્પષ્ટપણે મને એમ લાગ્યું કે તે ઊભી થવા અને પોતાની જાતે જ ભાષણ કરવા એકદમ તૈયાર હતી. તે શું બરાબર કહેવું તે જાણતી હોત! તે ખરા દિલથી કેવી રીતે બોલવું તે જાણતી હતી... કોઈકને આનંદ આપવાની લાલચ તેનામાં હંમેશાં પ્રબળ રહેતી હતી અને તે એવાં લોકોની ઊંડા દિલથી વખાણભરી સ્તુતિ કરવાનું મનમાં ઝોકવી કાઢતી જેઓ તેની પ્રેમાળ હૂંફની એક અંશ પ્રાપ્ત કરવા થોડાં પણ નહોતાં. આમાં કોઈ અતિશયોક્તિ કે વાક્ય પરિવર્તન નથી; કાકી પોતાની અંતિમ ક્રિયા વખતે બીજાં બધાં કરતાં વધારે જીવંત હતી. પરંતુ અહીં પણ જ્યારે તે મરી રહી હતી ત્યારે પોતાની જ મદદે આવવા તદ્દન અસમર્થ હતી. અને બીજાં કોઈએ પણ તેને મદદ ન કરી (જોકે તેઓ બધાં તે વખતે તેનાં ખાટલાની ફરતે ટોળે વળેલાં હતાં), આમ અન્યારે કદ્દનમાં... અને તેના માટે કરવાનું હવે બીજું કશું જ નહીં પણ ચીડભયા ઉશ્કેરાટમાં બીજા બાજુ મોં ફરવી લેવાનું જ બાકી રહ્યું હતું. કાકી ફરીથી પોતાનાં કદ્દનમાં પડી રહી અને અમે તેને તેના છેલ્લા ખાટલા સાથે ઉપાડી ગયાં. તે હોસ્પિટલના આંગણના પાનખરના સૂરજમાં પોતાની અંતિમ દફનક્રિયાથી સંપૂર્ણપણે અસંતુષ્ટ હતી. અને બેથક, મેં ફરીથી મારા જુવાનીસભર ખભા સેવામાં આવ્યા... સાવધ ભૂખરી આંખોવાળા માણસની બિલકુલ બાજુમાં જેણે ફરીથી મારી તરફ માથું ધુણાવ્યું. “ના, જરાપણ નહીં, કાકી! હલકો...”

આંગણું હવે ઓળખી ન શકાય તેવું હતું. તે ધીરોધીર વસ્ત્રીવાળું થઈ ગયું હતું. બારણાંઓની નજીકમાં નસોં અને નોકરો ફૂસકાં ભરી રહ્યાં હતાં, અન્યવિધિમાં લાજર રહેનારાંઓનાં વ્યક્તિત્વ દ્વારા જેવી રીતે પ્રતિબિંબિત થતી હતી તેમ મૃત સ્ત્રીની સિદ્ધિઓ માટે વિશેષ આદર સાથે રડી રહ્યાં હતાં... એક સામાન્ય વાદળી ખભાવાળાં શોકાતુર પણ હજી જેઓ નોકરો નહોતાં બન્યો તેઓ બીજા હરોળમાં અર્ધગોની વચ્ચે ભળી ગયાં. અને અર્ધ બુદ્ધિમાનોનાં ટોળાંને પાછળ રોકી રાખતાં હોય તેમ લાગતું હતું. તેમણે પોતાના વારામાં વૃદ્ધ સ્ત્રીઓને પાછળ રોકી રાખી જેઓ કોઈ અદૃશ્યમાન રેખાની પાછળ પ્રામાણિકપણે ઊભી હતી. શરમાળ આનંદનાં એક સમાન તેજથી તેમનાં ચહેરાં પ્રકાશિત થઈ ઊઠેલાં હતાં.

આ પ્રકાર અમારી પર પણ છલકતો હતો. અમે ઊંચી પાપરીએ ચડેલાં હતાં. દફનકિયા વખતે સગાંઓ પણ ઊંચા દરજ્જાવાળાં બની જાય છે. કફનનાં કૂમતાંઓ, ગૂંથેલાં રેશમનાં દોરા, ઢાંકણાઓ, તેના નકિયા પરનો ચંદ્રક, વોર્ડની રડતી નસોં... જનરલ!! (એક બીજો હતો, જે આટલી ઉતાવળમાં નહોતો)... બારણાં ઉઘાડતાં શોકરોવાળી કસો... બ્રાસ બેન્ડનું પાનખરી સોનું, તુરાઈ અને ઝાંઝ કરતાલ પર ધખધખતો સૂરજ... હા ખરેખર! તેઓ અતિરેક્ત વિનાના મધ્યમસરના આનંદમાં કોઈપણ પ્રકારનું શિસ્ત તોડ્યા વિના, ચીંગડાવાળાં પણ અત્યંત સ્વચ્છ, પોતાની પંજેટીઓ અને કોદાળીઓ પર ઝૂકેલાં પાછળ રોકાઈ ગયાં—આ બળવાખોર વિરોધી ટોળું. જનરલ ગાડીમાં ચઢી ગયો અને જાણે તુરાઈ લઈ જઈ રહ્યો હોય તેમ ઝગારા મારતો હતો... તેમણે એક મટકું માર્યા વિનાની એકી નજરે તેને વિદાય આપી. કફન માનવ મેદનીમાં હોડીની જેમ તેને પોતાના આગલા ભાગથી માનવજાતોને બે વિભાગોમાં વિભાજિત કરતું તરવા લાગ્યું: અર્ધ બુદ્ધિમાનોનો પ્રવાહ જમણી બાજુ વહેતો હતો અને સામાન્ય કરતાં વધારે શાણાં, સફળ અને સન્માનિતોનો ડાબી બાજુ. કફનની પાછળ પાણી એકબીજામાં ભેળસેળ થતું નહોતું, તે આગળનાં ચોકીદાર નોકરોનાં પુલથી જુદું પડતું હતું. અમે તેમનામાંથી આવતાં હતાં! એ એવો ગર્વ હતો જે મેં મહા મૂરખોનાં આકારહિન સામાન્ય ચહેરાઓ પર વાંચ્યો હતો. તેઓ અત્યંત હાવિશમાં એ તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં કે જે તેમણે અમારાં જેવાં લોકો થવા આગળ વધવાનું જોખમ ખડેયું હોત તો તેઓ શું બન્યાં હોત. તેઓ અમારામાંથી હતાં અને અમે તેમનામાંથી. તેમણે નોકરથી ગભરાતાં કોઈ જોખમ લીધું નહોતું; અમે પહેલાં તેને ખરીદ્યો હતો અને પછી તેની પર પ્રભુત્વ ધરાવ્યું હતું. અમારું મુશ્કેલ અને કીર્તિપ્રદ આરોહણ હતું ડોક્ટરો અને પ્રોફેસરો બનવું, વિદ્વાનો અને જનરલો બનવું! અમારામાંનાં ઘણાં અપવાદ રૂપ બુદ્ધિમત્તા અને શક્તિ ધરાવતાં હતાં અને આ બધી બુદ્ધિમત્તા અને શક્તિઓ સ્વ ઉન્નતિ પર ચાલી ગઈ જેથી કરીને તેમની પાસે ચંદ્રક ખસીખસે અને બીજાંઓએ તાબેદારીપૂર્વક પૈડાંઓ પરનાં મોભાદાર કફનનું બારણું ધડમ દઈને બંધ કરી દીધું...

પણ જે તેઓ માત્ર અડધી વ્યક્તિ હોત તો, તો આપણે ક્યાં હતાં... તેમને આંચકી લેવામાં નહોતાં આવ્યાં, આપણે ક્યાંક ખોવાઈ ગયાં હતાં. પણ બન્યું હતું તે પ્રમાણે અમારાં એ અડધાની ઊંચપ હતી

જે તેમનામાં સંપૂર્ણ હતું. આપણે આપણાં બીજાં અડધાં ભાગને શોધી કાઢવો જ જોઈએ જેવી રીતે કે બાળઘરમાં, નાનાં નાનાં હાથોને પકડે અને ઢોંગભર્યો દેખાવ કરો કે આપણે સંપૂર્ણ હતાં... માત્ર તે જ રીતે ‘તેની’ સાથે આવવું એટલું ભયજનક નહીં બને... કદાપિ નહીં, કદાપિ એ નહીં ભૂલીએ કે આપણે કેવાં બન્યાં હોત જો આપણે એ બધું સોંપીને હાર સ્વીકારી ન હોત તો... ત્યાં છીએ આપણે, ઉત્સાહ વિનાની આદરયુક્ત હરોળમાં મોટા અને નાનાં માથાઓ સાથે (ફૂલોની જેમ), સીમા રક્ષક આદર્શી સાથે માઈકો અને મિકોસેફેલસ અને વચમાં છેલ્લી જીવતી વ્યક્તિનાં કફનમાં ઊભાં છીએ!.. અહીં આપણે તમે જેને સાચી રીતે વખાણો છો તેમનાં જેવાં બનવાં આપણું બધું જ ત્યજી દીધાં પછી આમતેમ ભટકીએ છીએ; આપણે મૃતક જેવાં જીવંતોને દફનાવીએ છીએ, આપણાં ચળકાટથી આપણે જીવતાંઓની આંખો આંજી દઈએ છીએ!.. તેઓ જીવંત છે, છેવટે મહામૂરખો! આ એ વસ્તુ હતી જે પાનપરની ઠંડી સાથે મારાં ખભાંઓની વચ્ચેથી અને ગુવાની સભર વચ્ચે સ્નાયુઓની સાથે સરસરાટ કરતી દોડી ગઈ હતી. જીવંત અને પાપરહિત! થેના માટે તેમનાં આત્માઓમાં તેઓ કોઈ પાપ રાખી શકતાં હતાં, પોતાની જાતને પોતાની મુઠ્ઠીમાં કે ખિસ્સામાં પકડી રાખવા સિવાય... હા, અને વળી તેમનાં ખિસ્સાંઓ પણ વિચારપૂર્વક સીવી લેવામાં આવેલાં હતાં. અને અહીં આપણે સન્માનિતોનાં કફનો અને આપણાં ખભાઓ પર અનુભવ ઉઠાવેલાં છીએ... અને જો બિલકુલ તેવી રીતે તમારે મૂરખના આત્મામાં પહેલી નજર નાંખવાનો વારો આવે તો તેની આંખોમાં નિસ્તેજ વાદળી છીછરું ઊંડાણ ગુઓ અને પછી પેલાં જનરલનાં આત્મામાં ભેદક નજરે ગુઓ કે પછી તે માટે આપણામાંથી કોઈકનાં આત્મામાં ગુઓ, અને પછી ઓ ભગવાન! આપણી કિંમત થી છે તે ન જોવું એ જ વધારે સારું છે. પણ આપણી કિંમત ઘણી છે, બિલકુલ તેટલી જ જેટલી આપણે ચૂકવીએ છીએ. અને આપણે દરેકે દરેકને ચૂકવી છે. હું દૂર નીકળી ગયો છું, ઓહ ખૂબ દૂર, આપણે જે જિંદગીઓ જીવ્યાં છીએ તેની ઊંજવાળી અને છેતરામણભરી ભુલાવામાં નાંખનારી સૂંસરા માર્ગ વિનાની ગલીમાં નજર નાંખવાથી ખૂબ દૂર. કારકિર્દીનાં ટાળી ન શકાય તેવી તરંગી ગતિથી દૂર. હું પહેલેથી જાણતો હતો કે આમારું આખું સરઘસ કાચ જેવું સ્વચ્છ, મહેનતુ, બુદ્ધિમાન, નિઃસ્વાર્થપણે પોતાનાં કામને વફાદાર (જે તમને ગમે તો અવતરણ ચિહ્નમાં) ઘોડોનું છે. અને

તેથી હું સુઝાવ આપું છું કે આપણે આવાં પહેલાં શંકા ન કરાવેલાં આત્મામાં ઝીંકીએ છીએ અને એકદમ જાભરાઈ ગયેલો હું પાછળ પડી જાઉં છું. તેથી કરીને ન માત્ર આનંદ પણ સાથે સાથે મહાભયથી અચળ તેવાં તેઓ અમારી બાજુ પર દોડતાં નથી! ન માત્ર આપણે અર્ધ-બુદ્ધિવાળાં છીએ, આપણને પણ મહાભયને હાવિશથી અને હાવિશને મહાભયથી જુદા પાડવામાં મુશ્કેલી પડે છે; અને આપણે તેમને જુદાં પાડતાં નથી કારણ કે આપણે તેમને છૂટાં પાડી નાંખ્યા નથી. શા માટે કમઅકલ્લ માણસનો ઉલ્લેખ કરવો... એકદમ શરૂઆતથી જ ખૂબ શાણો માણસ પણ હેબત ખાઈ જાય છે. હજી તે પારણામાં ઝૂલતો હતો ત્યારે કે હજી તેનાથી પણ પહેલાં માનાં ગર્ભમાં હતો અને તે અમારી સાથે જોડાયો નહોતો તે સમયે પણ... ત્યાં તે હજી રમકડાંની પગેટી અને કોદાળી સાથે પારણામાં ઊભો છે, અને પોતાના ડૉક્ટર માટે રડતો નથી: ડૉક્ટર જીવંત છે, મૃત તો તમે છો. આપણામાંથી કોઈપણ સીધીસીધું આંખમાં મૃત્યુ જોઈ શકતું નથી. એટલા માટે નહીં કે તે ભયજનક છે પણ એ કારણે કે આપણે પહેલાં જ ત્યાં હાજર છીએ. એ આત્માઓ સ્વર્ગમાં જન્મ્યાં નહોતાં જે આત્માઓ નરકમાં મૃત્યુ પામ્યાં છે; કાકી આપણી વચ્ચે સ્ટીક્કની જેમ વહી રહી છે.

અમે બગીચાનાં લોહિયાળ રસ્તા પર નિર્જીવ હરોળમાં ચાલતાં હતાં. તે તદ્દન સારૂ કરી દેવામાં આવ્યો હતો (ત્યારે તેમણે તેમ કરી લીધું હતું?) અર્ધ બુદ્ધિમાનોને અંદર પ્રવેશવા ન દીધાં, તેઓ રસ્તાના છેડે જ રોકાઈ ગયાં જ્યાં તેમણે ભૂખરો દીવાલ ઊભી કરી અને પછી વાડમાં ભળીને અદૃશ્ય થઈ ગયાં. મારી છેલ્લી નજરે માત્ર છેવટની ખાલી દુનિયાને પોતાનામાં સમાવી લીધી: સ્થિર, દોરેલાં બગીચાની પેલે પાર કબરનો નાનકડો ટેકરો ઊઠેલો હતો જ્યાં દરદીઓ એક પછી એક પોતાના ડૉક્ટર પાસે જતાં હતાં.

અમારાં બંનેમાંથી કોણ જીવતું છે? હું જાતે કે મારી પોતાની જાતનાં મારાં વિચાર!

તે સરસ ડૉક્ટર હતી. પરંતુ અત્યારે પણ, આ બધાં પુષ્પો પછી પણ હું પેલી અગમ્યતાની નીરસતા દૂર ફગાવી શકતો નથી: ડૉક્ટર તરીકે તે પોતાની માંદગી અને મૃત્યુ વિશે શું જાણતી હતી? અંતમાં અહીં જે કંઈ પણ લખવામાં આવ્યું છે તેના પરથી મત બાંધતાં એમ કહી શકાય કે તે તે બધું જાણતી હતી... પણ કેવી રીતે તે પોતાના

જ જ્ઞાનનો સામનો કરી શકી હતી? હું હજી સુધી એ સવાલનો જવાબ શોધી શક્યો નથી જે મારા મનને પોતાના કબજામાં રાખવાનું ચાલુ રાખે છે: કેવી રીતે એક વ્યાવસાયિક વ્યક્તિ પોતાનાં વિશિષ્ટ જ્ઞાન સાથે કામ કરવાનું ચાલુ રાખી શકે છે જ્યારે તે તેને પોતાની જાત પર લાગુ કરી શકે છે? કેવી રીતે એક લેખક પોતાની પ્રેમિકાને કાગળ લખે છે? કેવી રીતે એક ગાયનેકોલોજિસ્ટ પોતાની પત્નીને પ્રેમ કરે છે? કેવી રીતે સરકારી મુનીમ લાંચ લે છે? એક ચોર કેવાં પ્રકારનું તાજું વાપરે છે? કેવી રીતે વડે રસોઈપોએ પોતાની જાતને સંતુષ્ટ કરે છે? કેવી રીતે મહાન બાંધનારો પોતાના ઘરમાં રહે છે? કેવી રીતે વિદ્યાર્થી માણસ પોતાની રીતે જીવી શકે છે?... ભગવાન પોતાનાં “સર્જન”ની પરિસીમાને કેવી રીતે જુએ છે?... જ્યારે હું આ બધાં વિશે વિચાર કરું છું ત્યારે હું સ્વાભાવિકપણે એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચું છું કે મહાન વિશેષજ્ઞો પણ લોકો છે. સાંકડાં અને ગુપ્ત રસ્તાઓ માટે તેમનાં મગજ પોતાનાં જ કુશળતાભર્યા કારણ અને અનુભવને ચાલાકીથી બનાવી જઈ એટલાં ગંભીર કેસોમાં અનુસરે છે કે તે માનવ પર માનવજાતનો મહાન વિજય છે, જે હંમેશાં અને દરેક કેસમાં જોવા મળે છે!.. તેથી કરીને કોઈપણ માત્ર ફરીથી એક વખત પોતાનો ઘાકેલો ચહેરો “તેની” તરફ ફેરવી શકે છે, જે આપણા માટે દયાને ખાતર આસમાની રંજનો, તારલાંઓ અને વાદળાંઓનો બનેલો છે અને પૂછી શકે છે: ઓ ભગવાન! તારામાં કેટલો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ જે નું પણ તે બધું અચાઉથી જોઈ શકતો હતો તો??

સ્મિતવિહોણી દુનિયા

પરિષદ પૂરી થઈ ગઈ. મેં તેમને બધું જ કહ્યું

કદાચ વધારે પડતી કઠોરતાપૂર્વક. મારા મિત્રોએ મને સાવધાની વરતવાની સલાહ આપી હતી મને બધાં લોકોની! તે મારું કામ નહોતું, મારામાં નેટલી આવડત પણ નથી. સ્ટ્રીમલાઈન્ડને લો તે અજમચેતીની સૂઝવાળો છે કદાચ તે દુનિયામાં અંતિ સાવધાનીપૂર્વક આવ્યો હતો. ઝોકિયું કરીને આસપાસ ચોમેર સાવધપણે જોયું હતું.

“વિજ્ઞાનમા દુરાચારી વધણ” મને આમ કહીને બદદવાઓ આપવામાં આવતી હતી. સાવ મહામૂલો! મેં સાવધાની નહોતી વરતી, હકીકતમા ત્યા ઉપર જ ભજ અને ઠંડીવાળા વાતાવરણે મને પોતાની બપેટમાં લઈ લીધી હતી. મારે તેનાં પરિણામો તો ભોગવવાનાં જ હતાં કશું વાધો નહિ. મારી પાસે લાભો ડગલો હતો.

દબલબર્ડો ઝૂંજળાવનારા ઢોલ પછી ચોરી સાવ સાદાઈ અને તાજગીથી મહેકતી લાગતી હતી. હજી વસંતઋતુ રહી નહોતી પણ ઉનાળો હજી સુધી ઘર થયો નહોતો તેમ છતાંય જેમ સાંજ ઢળવી જોઈએ તેમ ઢળતી તલોતી, પણ ઉપરની તરફ અને ઉપરની તરફ જ જતી હતી. ગુલાબી આલમાનમાં ચકલાં લીજળી વગે આમતેમ ઊડી રહ્યા હતાં. આસમાનમા આટલા વહેલાં અને ઉદ્ગટિપણે સજગી ઊઠેલાં પેલા નેજસ્તી લીલમ જેવાં ઝળહળતા દીવાઓ દૂર હું પ્રભાવિત થઈ હતી. જિંદગી કેટલી ખૂબસૂરત હોઈ શકતી હતી...

મેં મેટ્રોમા લોકોને ઝીણવટપૂર્વક જોયાં હતાં તેઓ એકાગ્રતાપૂર્વક થોડાં થોડાં ઝૂલતા ડોલતાં, જતાં હતાં અને ઉપરથી એકદમ સીધી રીતે અને સખત રીતે પ્રકાશિત થતાં હતાં કે જેથી કરીને દરેક ચહેરા પર જાણે હાડકા ડેકનતાં હોય તેમ લાગતું હતું. એક કસીને બંધ કરેલા સંકોચશીલ કપાડ તેમને એકબીજાથી અને અચાલી દૂર રાખતા હતાં. કેટલાક વાંચતાં હતા, ઘણાં થાકેલા લાગતા હતા અપકારભરી બારીઓની

ગણનના દ્વારા નરણ બનેલાં અને સુશોભિત ઘરેલાં તેમના પ્રતિબિંબો તેમની બાજુમાં જ ચાલી રહ્યા હતા, જ અ લાકા કરતાં વધારે ભલા અને સાદા લગતાં હતાં

હજી મેટ્રા સ્ટેશન પછી હું કા નો ચાલતી કે પછી બસમાં મારા ઘર સુધી જઈ શકતી હતી. હું ચાલતી ગઈ મારા પગ ભાટે થઈ ગયા હતા. પણ વાતાવરણ ઠંડકભર્યું અને હળવું હતું. મારી ડબી અને જમણી બાજુ બીજા લોકોની બારીઓ તેજસ્વીપક્ષે ઝળહળતી હતી તેમનામાંથી દરેકની પાછળ કંઈક ચાલી રહ્યું હતું, કોઈકની જિંદગી અહીંથી, અંધકારમાં, સમતુલ્ય અને ખુશીનો સમકાર લગતી હતી. પરિશ્રમમાં ગુલાબી પડતું શ્યામઘ આકાશ હજી પણ ઝળહળતું હતું તેની ઊલટી દિશામાં ધનધોર વાદળોનું ઝુંડ ઘેસપેઠું હતું જેમાંથી ઠંડો પવન ફૂંકવાનો શરૂ થઈ રહ્યો હતો - કદાચ રાત્રે વરસાદ પડી શકતા હતા. મબજ ક્રીટ મારા ગલ પર અથડાયું અને સડક પર પડી ગયું

સ્ટ્રીમલાર્ઝનો ચહેરો વરવાર મારા મનમાં આવ્યા કરતો હતો. તે દેખીતી રીતે તો મારી તરફેણમાં બાળ્યો હતા પણ એવી રીતે કે કોઈપણ ભણે પોતાનો સૂર બદલી શકતા હશે ને એકની એક વાતને બે મોઢે જુદી જુદી રીતે કરવામાં કુશળ હતો.

ઘરમાં, ખાલી ફ્લેટમાં, જોકે હું હવે બે વર્ષથી અકલી રહેતી હતી તેમ છતાં જેને ખાલી જોતાં હું આશ્ચર્ય પામતી હતી, ફ્રીઝ મલુમણી રહ્યું હતું, બારીનું વેન્ટિલેશન પછડતું હતું, અહીં તહીં હું સંત્રિના અવાજો સાંભળી શકતો હતો, જેની જગ્યાએ નવા ઘરમાં ક્યારેક ક્યારેક રાતકીડાઓનો અવાજ સભળાતો હતો. થાકડાન. કંકડાઓની બનાવલી ભોંય સુકારી જતી હતી અને દીવાલના કાગળો નિસાસા નાખી રહ્યા હતા

જે કંઈ આવવાનું હોય તે આવે, અહીં હતો મારા એરડો, મારો પલંગ અને તેની ઉપરનો નીચા તારલા જેવો ઝાંખો દીવો. તેનો હું રાત્રે વાચવા માટે ઉપયોગ કરતી હતી; હું હજી વર્ષો સુધી તેના વિના સૂઈ શકતી જ નહોતી.

જે આવવાનું હોય તે આવે, દિવસ ચીતી જાય છે, રાત પડે છે, નીચો તારલા સમો દીવો સળગે છે અને ત્યાં, પુસ્તકની અનુક્રમણીકાનો આનંદ મણતી હું છું મારી પોતાની દિવસ દરમ્યાનની ધાસ્તી ધીમે ધીમે લુપ્ત થઈ જાય છે અને રાત્રે એક વિચિત્ર ધાસ્તી આવી જાય છે અને

તે મને ઘણા લાંબા સમય સુધી, ઘણું કરીને સપ્તર સુધી ત્રસ્ત કરે છે; પણ ઘણી બધી વાર તો ક્લાક કે બે ક્લાક પછી મારા વિચારો દૃગ્દીક્ષિત, પૂર્વક વળગી રહે છે અને હું હીવા ઓલવીને પગ લંબાવીને સૂઈ જઈ શકું છું.

જેમ જેમ વર્ષો વીતતાં ગયાં તેમ તેમ ધીમે ધીમે દરેક દરેક કલ્પિત વસ્તુઓમાંના મારો રસ આસરતા ગયો, પણ વાસ્તવિક વસ્તુમાં મારો રસ વધાર તીવ્ર બન્યો. નવલકથાઓને બદલે હું સૂની વખત સંસ્મરણો, રાજનીતીઓ, પત્તા અને સ્ટેનોગ્રાફરની નોંધો વાંચવા લાગી. કદાચ એ ઉંમરનો રાગ છે; મેં ઘણાં માટી ઉંમરનાં, ખૂબ બલ્ત રહેનારા લોકોમાં તે નોંધ્યો છે. હું અહીં “ચાચકો”નો ઉપયોગ જેવી રીતે લોકો “પૂત્રપાન કરનારઓ” શબ્દ વાપરે છે તેમ કરું છું.

એક વખત મેં મારા મિત્ર ગાઉન્ડેને આ વિષે પૂછ્યું હતું “સાંભળ, તારી સારે પણ એમ જ બની રહ્યું છે? શું તું પણ નવલકથા નરક ઓછે આકર્ષાય છે અને ઘટના પર રચિત સાહિત્ય તરફ વધાર?” “ઓહા, મારે એમ જ કહેવું જોઈએ.” ગાઉન્ડે જવાબ આપ્યો અને તેનો ઝરઝઈ ગયલો ચહરા હાસ્યથી ઝળહળી ઊઠ્યો. “પણ શા માટે અમ બને છે?” ગાઉન્ડે પણવાર વિચાર્યું અને ગંભીરપણે કહ્યું. “વધારે સચ્ચાઈની ટકાવારી.”

સચ્ચાઈની ટકાવારી બિલકુલ બરોબર. આભાર, ગાઉન્ડે

હું પુસ્તકો પૂરેપૂરી રીતે વાંચું છું, બિલકુલ પેલી વય માછલીની જેમ, જ દરિયાના ખાણીને પીએ છે અને પછી અદર જીવવા માટે તે બધું જ બહાર કાઢી નાંખે છે અને માત્ર થોડુંક જ, જે તે જાણી શકે તેમ છે—સચ્ચાઈની ટકાવારી તેટલું જ પેટમાં રહેવા દે છે.

પહેલાં મારી જીવાનીનાં દિવસોમાં મને જ કર્છની પણ શાય કરવામાં આવી હતી તેમાં રસ હતો. હવે મને એ શોષ કરનારમાં વધારે રસ છે. કઈ વસ્તુએ તેને, સર્જકને એ જ વસ્તુ વિશે વિચારતો કર્યો અને બીજા કયા વિશે નહીં? અને તે કવી રીતે રહેતો હતો? કેવી રીતે તે રોજ સવારે ઊઠતો હતો પ્રત્યક્ષપૂર્વક અને કદાચ ખોતાના સુગંધના પગ ઝાલીયા પર મૂકતો પથારીમાંથી નીકળતો હતો? કેવી રીતે તે કપડા પહેરતા હતો, દેખણ પર બેસતો હતો, પાઉચોટી તોડતો હતો? દેખણ પરનાં ચૂસને કોણ સાફ કરતું હતું?

કે પછી લેખક નહીં પણ અમ કહો કે એક અભિનેતા અને

ભગવાન આપણને બચાવે, કોઈ દુનિયાનો સિતારો નહીં પણ એક સાવ સાવારણ પ્રાનીય નાટકકાર જ એક ભૂમિકામાં એક જગ્યાએ એક પ્રારિત આક્રંદ માટે જ માત્ર વિખ્યાત હતો. આ આક્રંદ એક પુસ્તકની એક સીટીમાં સુરક્ષિતપણે જાળવવામાં આવી છે, એમ કહો કે, ભૂતકાળના પૃષ્ઠ સન્મરણોત કંઈક આવ્યા જ પ્રકારનું શીર્ષકઆપણે તેમને ગમ છે. અને આ લીટી લાંબા વખત પહેલાં મૃત થયેલ અભિનેતાના અવાજમાં ચિન્તકારભર્યું આક્રંદ કરી બિટે છે અને મને થયેલાવી ચૂકે છે તથા હું એ પુસ્તકને ચૂમવા તૈયાર થઈ જાઉં છું.

પણ કદાચ તેને બીજા કથાની સાથે કરતાં સચ્ચાઈની ટકાવતી સાથે ઓછું લેવાદેવા હોય છે. નાટકમાં ભાગ ભજવવો? જોમ જોમ માણસ ઉત્તરલાયક થતો જાય છે તેમ તેમ તેની અભિનય કરવાની સમર્થતા ઘટતી જાય છે. બિલાડીનું બચ્ચું હંમેશાં અભિનય કરતું હોય છે. મોટી બિલાડી માત્ર પોતાની આંખો જ ઝીણી કરે છે અને પાતાના પગ લાંબીને દબાવતાં કાગળની પટ્ટી તરફ તાકે છે.

કેટલાક લોકો પોતાની અભિનય કરવાની સમર્થતાને વધાર લાંબા વખત સુધી જાળવી રાખે છે, જ્યાં સુધી મારી અને ચાઉંટની વાત છે તે થોડી વહેલી ઘટી ગઈ હતી.

મારામાં કોઈ સમયે રમવાની સમર્થતા નથી દાખલા તરીકે શંતરંગ. મેં રમવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ સફળતા પ્રાપ્ત ન કરી શકી. મેંઈ વિશેષ મૂર્ખતાને કારણે નહીં પણ કેવળ હું રમતના નિયમોને ગંભીરપણે લઈ શકતી જ નથી, કે પછી અમે અંદરેઅંદર એકબીજાને કહીએ છીએ ર.નિ. (રમતનાં નિયમો) એવું દરેકે દરેક વસ્તુમાં હોય છે સાહિત્યને લો. ઘણાં લોકોને ડિટેક્ટીવ વાર્તાઓ અને વૈજ્ઞાનિક કથાઓ ગમે છે પણ મને નથી ગમતાં. હું આર.જી.ને સ્વીકારતી નથી.

દરેકે દરેકે હેકાણે ર.નિ. દ્વારા મારો પીછો કરાયેલો છે અને હું તેમને લશ્ક્રમાત્ર સમજતી નથી. વૈજ્ઞાનિક લેખો, લગ્ન, દફનક્રિયા અને વર્ષગાંધી માટે વિશેષ ર.નિ. છે. હું કદાપિ તેમાં કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરી શકી નહોતી. કદાચ હું તેના માટે વધાર કમજાર છું. જો ર.નિ.નું અસ્તિત્વ છે તો પછી તેના એકલાંને આધારે તેઓ ધ્યાન આપવાને પાત્ર કરે છે, જેનો અર્થ છે અત્યયન તેમના પ્રત્યેનું મારું વલણ શુદ્ધપણે નકારાત્મક અને પ્રચલિત મન્યતાઓનો અસ્વીકાર કરનારું, અત્યંત ભાવનાવશ અને વૈજ્ઞાનિક મર્યાદા માટે અયોગ્ય છે.

“હસા નહીં, રડો નહીં, માત્ર સમજા.” સ્પીનોઝાએ કહ્યું. સવાં છે પણ મારા માટે છેવટે અસંભવ છે.

ધણી બાબતોમાં કદાચ હું પૂરની બુદ્ધિમાન નથી

ના, જે પ્રાથમિક અને વેપારી માનસિક તૃતીયી સ્ટ્રીમલાઈન્ડ જ માત્રમાં અભિભૂત થયા છે તેટલી નહીં. ભગવાન મને માફ કરે કે મારુ વલણ એવું છે હું ગાર્ટન્ટના દુભાવેલા અને વ્યંગભર્યા વલણથી ધણી વધારે આકર્ષાયેલી છું. પણ હું તની જગ્યાએ નહીં જાઉં, ઓહ, કદાપિ નહીં. હું એમ કહીશ કે તે વલણ અન્યંત સસ્પારસંપન્ન છે. નનામ. જિદગીની મહિનતાઓ પૂરની નથી દરેક બુદ્ધિમાન વ્યક્તિમા મારા અભિપ્રાય પ્રમાણ ભોળપણનો અંશ હોવો જોઈએ. હું ગાર્ટન્ટને ધણા વર્ષોથી જાણું છું પણ હું કદાપિ તેનામા ભોળપણ જેવું કંઈક શોધી શકવામાં સફળ નથી રહ્યો. કાં તો તે તેનામા છે જ નહીં કે પછી ખૂબ સારી રીતે છુપાયેલું છે અને સાચેસાચ જ નજરોથી બહાર છે પણ મારામા જરૂરિયાત કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ભોળપણનો અંશ છે મારાં અને ગાર્ટન્ટ જેવાં માણસોમાંથી એક બુદ્ધિમાન વ્યક્તિ બનાવવી તે કદાચ સંભવ હશે.

પણ સ્ટ્રીમલાઈન્ડ...

ત ફરીથી મારા મનમાં વારંવાર આવ્યો તેનું ચિત્ર મારી આંખો સમક્ષ ફરીથી આંખિપૂજા ઊભું થઈ ગયું, ઘણું વાસ્તવિક, વક્તાના બોક્સ નજીક ઊભેલો છાતી સુધીનો તે શાંત, ગમે એવો ચહેરા, એક નરફ ઓજેલા હળવો વાળનો ગુચ્છો, જેમાં બાજે જ સફેદ વાળ જોઈ શકાતો હતો તે ચહેરા ગાલ પરથી લબડતી લગભગ સાવ કદરૂપી, ઘડપણની લટકતી સામડીથી તદ્દન વિરુદ્ધ હતો. આવા ચહેરો શાશ્વત, સારવપણે, અજેયપણે જુવાન હોવો જોઈએ કાળે તેની મૂળ પ્રતિકૃતિ પર જે ફટકો માર્યો હતો તેનાથી તેની મોભાદાર સપૂર્ણતા નષ્ટ થઈ ગઈ હતી.

સ્ટ્રીમલાઈન્ડ અમારા વિભાગનો વડો છે. અન્યાર સુધી તે તદ્દન શાન રહેનારો વડો રહ્યો છે અને કદાપિ અમારા કામમા કોઈ દખલ નથી કરી. તેણે મને ટેકો આપ્યો હતો અને આગળ પણ લાવ્યા હતો, પણ છેલ્લી મુલાકાતમાં તેણે અનુભવ્યું કે તેણે મૂર્ખાંશીભરી ભૂલ કરી હતી. તેણે હજી સુધી પોતાના દાવો છોડી નથી દીધો પણ તેણે પીછેહઠ માટેનું મેદાન સાફ કરી લીધું છે. તેનો ચહેરો મારા માટે દુઃખનો ભાવ પ્રગટ કરે છે પણ મુખ્યત્વે કરીને તેના માટે અને તેની પોતાની જ નિષ્ફળતા માટે.

જમે તેમ પણ આ વિચારો અસંબદ્ધ હતા, તેઓ મને ચંનથી ક્ષિધવા નહોં દ ઉચ્છ્રાશક્તિના પ્રયત્નાપૂર્વક મેં મારાં મગજમાંથી સ્ટ્રીમલાઇન્ડના વિચારો કાઢી નાખ્યા અને વાંચવાનું શરૂ કર્યું.

તે રાત્રે હું નસીબદાર હતી સદ્ગુણસીમે મારી પાસ ૧૮૭૫ માટેની 'રશિયન એન્ટીકવીટી' નું પુસ્તક હતું. આવાં અમૂલ્ય પુસ્તકો મમારી લાલચ પગલા વાળવાળી ઉન્દોર્માન્યનાં પુસ્તક કેંદ્રમાંથી મને મળી જાય છે, 'મલં. જીવ છ, ભગવાન તેને સરસ સ્ત્રીદાર આપે આ પુસ્તક પેલા વૈજ્ઞાન્ય ક્રુલેલ્લેકરની ડાવરી હતી જને ૧૮૩૧ અને ૧૮૩૨માં સ્વઆભાર્જ ફોરેસમાં ચપવામાં આવ્યો હતો.

૫૫રીની શરૂઆતમાં ટૂંકી ઐતિહાસિક નોંધ આપવામાં આવી હતી 'રશિયન એન્ટીકવીટી' જ પ્રદાનન "જીવલણ ૧૪મી ડિસેમ્બર" કે "૧૪મી ડિસેમ્બર પરની આફત" તરીકે ઉલ્લેખ છે તે પછી ક્રુલેલ્લેકર ગુપ્ત સ્થાને સંતાઈ જવામાં સફળ રહે છે ૧૮૨૬ના જાન્યુઆરીમાં વોરસોમાં તેની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી અને પંદર અને પોલ કિલ્લામાં અંધારકોટડીમાં તેને કેદ કરવામાં આવ્યા હતા. ત્યાંથી થોડા જ વખતમાં તેને શ્વીસલેન્ડમાં મોકલી દવામાં આવ્યો અને પછી દીનાબુર્ગ કિલ્લામાં.

"પોતાની કેદના સૌથી પહેલા કાળ દરમ્યાન," "રશિયન એન્ટીકવીટી" લખે છે, "જ્યારે ક્રુલેલ્લેકરને હજી પેન અને સહી આપવામાં આવ્યાં નહોતાં ત્યારે તેણે એક રચના નૈયાર કરી હતી જે તેણે પોતાની અંધારકોટડીમાં આમથી તેમ આંટા મારતાં મોઢે કરી લીધી હતી."

અક કિલ્લા પછી બીજે કિલ્લો. દિનસાજનના પાંચ વર્ષ: ત્યારબાદ રેવેલ કિલ્લો અને છેવટે સ્વેઆભાર્જ, ક્રુલેલ્લેકરને ત્યા ૧૮૩૫ના અંત સુધી રાખવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે તેને પંદર વર્ષ સુધી એકાંતવાસમાં રહેવાની આપવામાં આવેલી સજામાંથી દસ વર્ષ એકાંતવાસમાં વીત્યા.

"મહાન શબ્દકુમાર મિખાઈલ પાવ્લોવીચે," "રશિયન એન્ટીકવીટી" નોંધે છે, 'ક્રુલેલ્લેકરની કેદ સજામાં પાંચ વર્ષનો

દાદાએ મેળવ્યા... ૧૮૩૧ના ડિસેમ્બરના અંતમાં તેને પૂર્વી સાઈબિરિયામાં બાગુઝીન શહેરમાં સ્થાયી વસવાટ માટે મોકલવામાં આવ્યો... મહાન રાજકુમાર મિખાઈલ પાવ્લોવીચે મેદીન સુંદર રીછની ખાલનો કાટબટ મોકલ્યા જેના તેણે સ્વઆભારગીષી બાગુઝીન સુધીનાં ઘણાં હજાર વેર્નાઓની મુસાફરી કરી."

ક્રુલેબેકેરની ડાયરી ૧૮૩૧ના ડિસેમ્બરમાં, અધારકોટડીમાંનાં છ વર્ષ પછી શરૂ થાય છે. તે સમયે સુંદર રીછની ખાલના કોટની સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના કરી શકાય તેમ નહોતી કેદી દૃઢપણે એમ માનતો હતો કે હજી આવજા તેની સાથે નવ વર્ષની કેદ પડી હતી.

હું સ્વિઆબગુ ડાયરીને ભૂતકાળ અને વર્તમાન વચ્ચેની સીમારેખા પર ક્યાંક બેઠેલા ગાતા પછી તરીકે જોતી હતી, વીતલાં છ વર્ષો અત આવનારાં ચોતલાં નવ વર્ષો, અને તેમ છતાં આનું ને ચાતુ પછી ભલેને જે આવવાનું હોય તે આવે.

ક્રુલેબેકેર જેના વિષે લખે છે? મહાકાવ્યો વિષે, શીલ્ડેર, બ.પરાન, ગેતે, હોમેર વિષે. પુશ્કિનની નવલકથા 'રેવોની ઓનેગન' વિષે— તે તને ચિરકીર્તિવાળી કૃતિ તરીકે નથી ગણતો. હાસ્યરસ વિષે નોવિન્સ્કા શબ્દનાં અર્થ વિષે...

“૨૦મી જાન્યુઆરી.

“એવાં કેટલાંક શબ્દો છે જેનાં વિષે હું તાત્ત્વિક શબ્દકોશમાં તપાસ કરવાનું પસંદ કરીશ, દાખલા તરીકે 'નોવિન્સ્કા' હું હાંબા સમય સુધી આ શબ્દને તંતુવાળા સંગીત વાજાનનાં અર્થમાં વાપરતો રહ્યો; પુશ્કિન, તેનાથી ઊલટાં તને ફૂંકીને વગાડવામાં આવનારા વાજાનનાં અર્થ આપે છે, જેવી રીતે વોસલી કે પાવો. મને શદ નથી કે ક્યાં પણ માત્ર એ કાનેરીનાના મુગતા દેખીતી રીતે વિશ્વાસપાત્ર લેખકની કૃતિઓમાં આ શબ્દ અને તેના બીજા અર્થમાં જોવા મળ્યો અને એમ વારવા હાથો કે પુશ્કિન સાથે હતા હવે હું પેંગબર જેવેખીયાનાં સ્લાવોનિક પુસ્તકના બજા પર માસ ભૂતપૂર્વ અભિપ્રાય તરફ પાછી આવું છું: “હા કરલુલ્લી માબના દિવે

સેનિસનાની જેમ ઝંકાર કરવો જોઈએ. ” પાવો કે વાંસળી કદાપિ ઝંકાર ન કરી શકે; વળી વધારામાં દૃષ્ટાંતના મુખ્ય મુદ્દા મારા પહેલા અભિપ્રાયની તરફેણમાં બોલે છે. ”

હું ખૂબ ઉત્સુકતાપૂર્વક ડાવરી વાંચતી હતી, બિલકુલ એક એવા બાળકની જેમ જે અ.ગણામાથી પાણી પીવા માટે અંદર દોડી આવ્યો હતો. અને બધું પાણી ઘૂટાબેર ગટગટ ગટાવી જશે હતો. પોતાની ભલ્લાઈ અદૃશ્ય થઈ ગઈ હોય તેવો સ્ટ્રીમલાઈન્ડ વિસ્મૃતિમાં ગર્ભમાં નકામાં કચરામાં ઘેરાઈ વળ્યો હતો.

હું અડધી રાત સુધી વાચતી રહી, પછી સૂઈ ગઈ અને બગીચાનાં સ્વપ્નાં જોયાં.

મેં માત્ર સવારે જ પરિસ્થિતિ ઉપર વિચાર કરવાનું થયું ક્યું. નવી અને દયાથીલ ડિઝાઈનની એવાર્મ ઘડિયાળ પોતાના સીમ મૃદુ અવાજ વડે મને મારાં બગીચાની બહાર લઈ આવી હતી, જેથી કરીને ઘંટડીઓનો માત્ર પહેલો જ મધુર અવાજ હજીપણ બગીચામાં હતો અને માત્ર છેલ્લો જ અહીં, કઠોર વાસ્તવિકતામાં હોતો. જ્યાં સુધીમાં એવાર્મ ઘડિયાળે પોતાની બધી તૈયારીઓ પૂરી કરી અને પોતાના અવાજની ચરમસીમા પર ચિન્હાર કરી લીધો ત્યાં સુધીમા હું સંપૂર્ણપણે અહીં હતી અને દરકે દરેક વસ્તુ જાણતી થઈ ગઈ હતી આડ, સારુ, સંઘર્ષની સાથે સાથે સ્ટ્રીમલાઈન્ડ મને એક દુ.ખદાયી જાખમની જેમ પરેશાન કરતો હતો મને ઈન્સ્ટીટ્યુટ જવું એમનું નહોતું પણ મારે જવું જ પડતું હતું, તેથી હાથમોં ધોવામા, તૈયાર થવામા, ચા પીવામાં અને મારાં હાથ ઘૂંટણો વચ્ચે સાંપીને માત્ર બેસી રહેવામાં જોટલી વધારેમા વધારે સમય લઈ શકું તેટલો લઈને યથાયોગ્ય સમયે જતી.

ઈન્સ્ટીટ્યુટનો ઊંબરો હજી મેં ઓળંગ્યો જ હતો ત્યારે તરત જ મેં અનુભવ્યું કે બધું જ સાવ બદલાઈ ગયું હતું. પલ્લવાં, તેન ધ્યાનમાં લીધા વિના જ હું સ્મિતોભરી દુનિયામાં રહેતી હતી. અને અત્યારે, એક જ રાતમાં તે સ્મિતો અદૃશ્ય થઈ ગયાં હતાં લગભગ તેમનામાંનાં બધાં જ. જેલરીમાં મને માત્ર બે કે ત્રણ સ્મિતોનો જ ભેટો થયો. મેં પ્રતિશોભની ભાવના સાથે નોંધ્યું કે હું તેમને ગણી રહી હતી

તેમણે મને ઓફિસમાં કહ્યું કે મારા કેમની તપાસ માટે કમિશન નીમવામાં આવ્યું હતું અને તે એક અઠવાડિયાના યાગમાં ચલાશે. આનંદના એક એવાં અનિવાર્ય તત્વનાં હોવા છતાં પણ દેશકરીઓ અસ્વસ્થ અને ત્રાહ્યભૂતિસભર હતી, જેકે તેનાથી અમારામાં સમાચારો પ્રસારની રહ્યા હતાં, પછી ભલે ને તે અપ્રિયકર પણ કમ ન હોય કેઈક માહિતી ધરાવવાના પવિત્ર આનંદ.

ઓહ, સારું, કમિશન તો કમિશન જ છે. ઉપર ઉપરથી તો મેં કદાપિ આખની પાપણ પણ મટકાવી નહોતી; માત્ર મારા પૂર્વમાં અગૂઠાં એવી રીતે વાળી લીધાં હતાં કે જાણે કોઈ સાપ મારા પગ પાસેથી પસાર થઈ ગયો હોય.

તે બધાની પાછળ શું હતું તે જાણનાર શું હું હતી? શું અને કોણ?

એ બધામાં સોથી ખરાબ વસ્તુ એ હતી કે મારે આખું અઠવાડિયું રાહ જોવાની હતી. જમે તેમ રાહ જોવી અત્યંત કપરું કામ હતું અને કંઈક દુખાદ અરોચક વસ્તુ માટે રાહ જોવી તે ઉદ્યોગજનક છે. ભલે ન પછી તે વધારે ખરાબ હોય પણ આજ્ઞામાં આજુ તે વધારે જાહેરી થાય. અઠવાડિયું વીતી જ રહ્યું નહોતું, તે જાણે એક જ જગ્યાએ ચોટી ગયું હતું, લટકી ગયું હતું, તની બધી જ વિગતવાર માહિતીઓમાં કુબી ગયું હતું અને મારું કામ બહુ ખરાબ રીતે ચાલતું હતું, જાણે જાણીબૂઝીને કરવામાં આવતું હોય તેમ.

“અસ્વસ્થ ન થાવ, શાંતિપૂર્વક કામ કરો,” વ્યાર્થરહેડે પોતાની બંડી પર હાથ ફેરવતાં મને કહ્યું. મેં તેની તરફ તિરસ્કારપૂર્વક જાણુ. જમે તેમ પણ તે ધુણાજનક બની ગયો હતો, તેના મોટા ગુલાબી કાન, તની ઉપર તરફ વળેલી દાઢી અને તેનું થીંપી ચીપીને બોલાયેલું ખાપણ, જે અજભૂત શબ્દસમૂદાયથી ભરપૂર હતું એ બધાં સહિત તેનું સમગ્ર અસ્તિત્વ નફરત પેદા કરતું હતું. જુવાન કાપરના આઆવાળો ઉમરલાયક બુદ્ધિશીલી.

તે આખું અઠવાડિયું હું ઘાડિયાળના લોલકની જેમ નિયમિતપણે ઈન્સ્ટીટ્યુટ જતી હતી, જે કે મારે તફલીફ ઉઠાવવાની જરૂર નહોતી તેમ છતાં પણ. હું કહી શકતી હતી કે હું કારોસ્ટેટીક્સ કે એવા જ કોઈ બીજે કેકાણે જઈ રહી હતી. હું કેવળ રહેવામાં નિષ્ફળ થઈ શકી હોત અને પછી કોઈપણ મને ઠપકો ન આપત પણ મેં જવાનું ચાલુ રાખ્યું અને પહેલાંની જેમ સ્થિત ગણતી રહી અને દર દિવસે તે વધારે ને વધારે

ઓછા થતાં જતાં હતાં. કે પછી માત્ર એમ લાગતું જ હતું? હું લોકો તરફ જ્યારે તેઓ મારી તરફ આવતાં હતાં ત્યારે ધ્યાનપૂર્વક જોતી હતી તેઓ હસતા નહોતાં. તેઓ ઢોંગ કરતાં હતાં કે તેઓ તે રસ્તે જઈ રહ્યાં નહોતાં. કે પછી તેઓ મારી સાથે વાત કરવાનું ટાળવા પાતાની નજરા બીજી તરફ વાળી લેતાં હતા. બીજાં કેટલાક લોકો મને અભિવાદન કરતાં હતાં પણ હસતા નહોતા બહુ જ થોડા લોકો હસતાં હતા અને તેઓ અમ ખૂબ જ બળજબરીપૂર્વક, અધજીવ્ય, મોંઝ કરતા હતા.

અને મને તેમની, પેલાં સ્મિતોની કેટલી બધી આવશ્યકતા હતી. મેં પહેલાં એ વાત ધ્યાનમાં નહોતી લીધી. હું તેમની વચ્ચે પાણીમાં માછલાંની જેમ રહી હતી. અત્યારે હું હજી માછલાની જેમ જ હતી પણ હું સંકટમાં આવી પડેલી હતી, સુકાત મથેલી જલરો વડે હાર પામેલી હતી. મેં મારી ચૂઈઓ વડે સ્મિતો માટે અખીલ કરી, ભીખ પાંચી, પ્રાર્થના કરી કાંઈપણ તેનું ધ્યાનમાં ન લે તો માટે મેં અધિક વલણ અપનાવ્યું મેં નમસ્કારોને કઈક જવાબી નમનના રૂપમાં સ્વીકાર્યા: મેં વધારે ઊંડા ઝિતરવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો, માત્ર ઉપરથી જ ઝટકા માર્યો.

કેટલીક વખત જે લોકોને હું મળતી હતી તેમના ચહેરાઓ પર મેં સહનુભૂતિનાં ભાવ, મારી પાસે આવવાની ઈચ્છા જેવું અનુભવ્યું હું તેમની બાજુમાંથી પણ એટલી જ અકડતાપૂર્વક, તેનો ત્યાગ કરવાના ડરથી ભરપૂર પસાર થઈ જતી હતી: તે મારો મુખ્ય આધાર હતો અને તે સાવ તકલાદી આધાર હતો. કેટલાં બધાં સંભવિત મિત્રોની પાસેથી હું મારા વિલક્ષણ નમન સાથે પસાર થઈ ગઈ હતી?

સ્ટ્રીમલાઈન્ડ સાથેની મુલાકાત વિશેષ કરીને અપ્રિયકર અનુભવ હતા. આ આખા સમય દરમ્યાન એમ લાગતું હતું તે ઓસરી છોડતો જ નહોતો અને દરેક પગલે મને મળવાનું ચૂકતો નહોતો. તે હમેશાં જેવી રીતે શ્રદ્ધાળુઓ કફનને ચૂમે છે એવી જ રીતે પ્રયત્નપૂર્વકની નસતપ અને હૃદયભેદક ખિન્નતા સાથે ઝૂંટીને અભિવાદન કરતો હતો.

તેમ છતાં પણ હું એકલી નહોતી. મારા ત્રણ મિત્રો હતા: ગ્રાઉન્ટ, મ્લેક અને બાજ. મેં ગ્રાઉન્ટનો તો પહેલા જ ઉલ્લેખ કરી દીધો છે પણ

બલક અને બાલ્ડ પાણુ મારા મિત્રો. હતા એક વખત અમે સાથે કામ કરતાં હતાં, અત્યાર જુદા જુદા ભેત્રામ. છૂટા પડી ગયાં હતાં પણ અમારી વચ્ચે મૈત્રી હજી પાણુ જળવાઈ રહી હતી નરો ત્રણે એ પ્રસંગ પછી નરત જ મારી પાસે આવ્યા અને જો જરૂર પડે તો મદદ કરવા પણ તૈયાર હતા. તેમની આ ફિક્કર મારા પર અપ્રિયકર અસર પાડી ના, ભગવાનની મહેરબાનીથી હું હજી હૂબી રહી નથી.

મેં તેમને કહ્યું “હું કાંઈપણ પ્રકારના ગુનાની લાગણી નથી અનુભવતી, પણ હું તે લોકોથી ડરુ છું જેઓ માયા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવે છે. વિચાર માત્ર કરવો એ ભયંકર છે કે તેઓ કેવળ મારા પ્રત્યે બલાઈ દર્શાવવા માટે જ સંકટમાં આવી પડી શકતાં હતાં.”

બલક અને બાલ્ડ મુંઝવણમાં મારી તરફ જોયું

“આ શબ્દો શેમાંથી?” ગાઉન્ટે પૂછ્યું.

“ઝુલ્મલોકેરની ડાયરી,” મેં જવાબ આપ્યો.

“મને તે વાંચવા દો,” તેણે આતુરતાપૂર્વક કહ્યું.

“બાક ચાકસપણે, જ્યારે હું ને પૂરી કરી લઈ ત્યારે” આ વખતે હું પેટ પકડીને હસી; તેમનો ચહરો એકદમ ગંભીર અને ઉદાસ થઈ ગયો હતો.

“મારા સારા મિત્રો, શા માટે તમે મારા માટે શાંતિ પ્રાર્થના કરી રહ્યા છો” સાચસચ જ કંઈપણ નથી બની રહ્યું કીક છે, કમિશન છે કીક છે, વાદવિવાદ, ચર્ચા ચાલે છે હું જાણું છું કે તેમાંથી બહુ મોટા પ્રમાણમાં બદલો નીકળવાની છ પણ દુર્ગંધ કદાપિ કોઈન મારી નાંખતી નથી.”

“તે લોકોનો સ્વાસ્ત્ય તો રૂંધાવી શક છે,” ગાઉન્ટે કહ્યું.

“તેને વિચુંબકિત ન કરો!” બાલ્ડે ઠપકાપૂર્વક કહ્યું.

“જે કંઈ બને, અમારી પર ભરોસો રાખજો,” બલક કહ્યું

“જ્યારે સમય આવશે ત્યારે આપણે જોઈ લઈશું.”

જોકે હું તેમને ચાહતી હતી તમ છતા પણ મારા પ્રતિભાવ સાવ શુષ્ક હતો, તેઓ ત્રણે મારી સાથે સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરતા ત્યા પળવાર માટે ઊભા રહ્યા અને ચાલ્યા ગયા.

હું ઝુલ્મલોકેરની ડાયરી દરરોજ સાંજે સૂતાં પહેલાં વાંચતી હતી અને

હજીપણ નનાથી છૂટી પડી રહ્યાં નહોતી, હું ને પૂરી કરીશ ફરીથી શરૂઆત કરીશ

ન કદી ખરેખરી રીત વિરુદ્ધી જીવ્યા હતા ને કલા, વિજ્ઞાન, ધર્મ વિષે ઘણીવાર કન્ટ્રા હતા અને જેવનના પ્રચારખાતે દૃશ્યોન યાત્રાપૂર્વક નિહાળતો હતો, ત્રણ શ્રીક ભાષાના અભ્યાસ કર્યો હતો. કવિતાઓ લખી હતી

કવિ તરીકે શ્રુતિભ્રંશ સરળ ન રહ્યો. પૂરિશનથી શરૂઆત કરતાં સાહિત્યિક પરંપરા દ્વારા તેની કવિતાઓનો મેત્રીપૂર્વક ઉપહાસ કરવામાં આવ્યો હતો.

લીલેલ્ય, વાંચી સંભળવા અમને તમારી કવિતાઓ
અને મોકલો અમને સીધા નીંદરને ખોળે,

તેનાથી વિપરીત પેલી કવિતામાં મન હમશા જાગતી રાખતી હતી, મારામાં કદીજ અસ્પષ્ટ, થથરાવનારી, ગૂંચવણભરી પૂન જન્મ કદીક પ્રતિધ્વનિત કરતી હતી. તેમાંથી કેટલીક તો ખરખર સુદર હતી

અને તેમ છતાં ઉપર દોડતી સુર્યની સેના
કદાપિ એક પણ મનની દુર,
પ્રેમનાં પવિત્ર ત્રાજવે તલાશ નહીં
સર્વશક્તિમન તલેવા માટે તથી વાપરનાં ત્રાજવાં આપણા...

અન ભાગ્ય જ ને પોતાનાં નસીબ વિષે એક શબ્દ પણ કહ્યો હતા. પોતાની યાત્રાઓ વિષે, પોતાની આશાઓ વિષે તેની પાસે કદીપણ નહતું મંત્ર એક કે બે જગ્યાએ માનસિક દરદના ચિન્હારે જવું કદીક ઊભરેઈ આવતું હતું. “ઓ મારા ભગવાન! ક્યારે અંત આવશે?” મારી આ કપરી કસોટીના અંત ક્યારે આવશે?” અંત, વધાર આજળ પર, ફરીથી સ્વસ્થતા, ધ્યાનમગ્નતા, કવિતા અને સ્વાર્થોઓ તરફ પાછો આવી જતો

“૧૨મી જાન્યુઆરી.

“એક અઠવાડિયાથી હું અત્યંત અસ્વસ્થ તાદૃશ્ય સ્વપ્નાં જોઈ રહ્યો છું: ગઈકાલ રાત્રે હું હવામાં ઊડી રહ્યો હતો કે પછી

એજ કહો ગાલી રહ્યો હતો, — આ સ્વપ્ન મેં ઘણું પ્રકરણ પરિવર્તનો સાથે પહેલાં ઘણીવાર જોયું છે; પણ આજે મેં મહાભયનું કમતમાટી ઉપજાવનારું સ્વપ્ન જોયું અને તે પણ બેટલા તદ્દશપણે કે તે બધાં જ બધાનોને પડકારે છે. વ્યાર હું બાળકાનાં સ્વપ્ન જોતા ત્યારે તે મન સૌથી વધુ આનંદદાયક લાગતું ત્યારપછી ખગખર હું અત્યંત ખુશ થઈ ઊઠતો અને તેમની સાથે હું પોતે પણ બાળક બની જતો ”

એ વાત કેટલી સાચી છે કે આનંદિત કરનાર સ્વપ્નના માણસને જીવવા માટે સહાયક હોય છે! દાખલા તરીકે, હું બગીચાનાં સ્વપ્ન જોતી હતી: લીલાછમ ઘાસથી ભરપૂર, રંગબિરંગી, બીનાશવાળાં રસ્તાઓ પર ખરબચડી રોજની પથરી પથરાયેલ બગીચા, જન. પર કાંઈકનાં પગલાંનાં નિશાન અંકાયેલ હતા કોઈપણ તે રસ્તાઓ પર ગાલી રહ્યું નહોતું પણ પગલાંનાં નિશાન આપમેળે જ દેખાતા હતા સ્વપ્ન આખી સવાર સુધી મારા મનોમસ્તિષ્ક પર છવાયેલું રહ્યું અને છવટે માત્ર ઈન્સ્ટીટ્યુટમાં હું તેના વિષે ભૂલી ગઈ મારા દિવસો વ્યર્થ વિચારાયે ભરપૂર હતા હું તમન મારું પ્રયાગશાળામાં આવવા દેતી નહાતી, જે મારું કમની જગ્યા હતી, પણ અરામખંડમાં ત્યાં થોડાં ઓછા લોકો હતાં, માત્ર જે જણ જ અરામ કરી રહ્યા હતાં. અને તમારું માર. પ્રત્યે કોઈ લક્ષ ન આવ્યું; કદાચ તેમણે મારા કેમ વિષ સાંભળ્યું પણ નહોતું. હું મારું સારું સામાયિકના ઢગલો લઈને ગઈ હતી અને તમા નજર ફરવી રહી હતી લગભગ ગૂંથવાના જેવું જ યાત્રિક કામ કરી રહી હતી. કે પછી હું રસ્તાઓની ભુલભૂલામણી કે જેમાંથી બહાર નીકળી જ ન શકાય તેવા દરેક ગલીના અંત પર પ્રશ્નનૃત્યક ચિહ્ન વડે ફટાગલી બાતો ખેંચતી હતી મેં ઊંડો વિચાર કર્યો. મેં મારી ટુકડીઓનું ફરીથી નિરીક્ષણ કર્યું. સાચું કહ્યું તો તેમાં વધારે લોકો નહોતાં સ્ટીમલાઈન્ડ મને વેચી નાખશે; તે અમ પહેલા જ કરી ચૂક્યા છ ફક્ત સગભાવત્યા દરમ્યાન રજા પર ગઈ હતી સૌથી વધુ કંઠશા સમય તની સાથે હમથાં એવું જ બને છે બીજા જે વિદ્યાર્થીઓ ‘નંબર એક’ અને ‘નંબર બે’ પણ હતા ‘નંબર એક’ વધારે અવસ્થિત રીતે કામ કરનારો અને વધારે બુદ્ધિમાન હોયો ‘નંબર બે’ નાનો અને વણકેળવાયેલો હતો; તે

સંલગ્ન થઈ શકે. જમ પડતું મૂનના હાથે મેં મારા મિત્રાને ન આમંત્રણના નિર્ણય કર્યો. જા તમા તમને રૂનાનો મગ અથવા તો તે તમનું કામ હતું.

મને અત્યંત ધન્ય હતું કે ચર્ચા કેવી રીતે ચાલશે, તેના શું કહેશે, હું શું જવાબ આપીશ. જો એમ ન હોય તો પછી બલે એમ થવા દો "ક્રીકના," હું કહીશ, "ખરાબ નથી હાઈ સૂતની, અને અહીં આ છ મારી હકીકત." ના, એ કોઈ ધોણ રહેતા નથી. તેમના કેળવ ઉપહાસ જ કરવા જોઈએ. અને એમ જ કરવું જોઈએ મેં મનમાં ને મનમાં તેમની દેકરી ઊઠાવી મેં સમય મર્યાદાન વ્યાનમાં ન રાખી ભાષણો કર્યા સફાઈની મેં ભાષણો માત્ર દિવસના સમય દરમ્યાન જ કર્યા. યાત્રે હું ઊઠાવી હતી અને દરરોજ રાત્ર હું બગીચાનાં સ્વપ્નાં જાતી હતી.

છવટે નિયત દિવસ આવી ગયો. વસ્ત્રાદ પડવાની અને ઠંડક થવાની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી. ચર્ચા ચાર વાગ્યે કે પછી નિયત પત્રિકા પર લખાય મુજબ ૧૬૦૦ કલાક શરૂ થવાની હતી. આખી સવાર હું ઘરમાં જ રહી અને ફરીથી સ્વેચ્છાબોર્ડ ડાયરી વાંચતી રહી.

"૧૫મી ઓગસ્ટ."

"આજ હું એક એવાં દૃશ્યનો સાક્ષી બન્યો જણે મન રૂઝમી જુલાર્જા રમૂજ પમાડી હતી જ્યારે મેં એક બિલાડીના બચ્ચાને વૃદ્ધ મુરઘી સાથે રમતું જોયું ત્યારે હું હસ્યો. બિલાડીનું બચ્ચું ક્યારેક એક બાજુથી તો ક્યારેક બીજી બાજુથી ધસી આવતું હતું, સરકી જતું હતું, સતારી જતું હતું, બહાર નોકળી આવતું હતું, ફરીથી સંતારી જતું હતું અને બધી જ સંભાવિત સાવધાની અને સૂઝના સાથે બેચાર વાર પાતાના પાંખ વા પસીને આપટ પણ મારી દીધી હતી; પણ ખૂબ જ સ્વચ્છ નિર્ણયશક્તિ સાથ, તત્ત્વચિંતક મુરઘી એક પછી એક દાણો ચાણતી રહી અને આ તોફાન મચવાનારની તરફ કોઈ જ લક્ષ ન આપ્યું. આ બેપરવાઈને કારણે તે સંપૂર્ણ વિગતી સિદ્ધ થઈ: પવનના દરેક સપાટે તેનાં અત્યંત અસ્તવ્યસ્ત પીંછાઓ હાલતા હતાં, માસ્ટર ક્રીટન, કદાચ એમ ધારીને કે તે તેને તેની નફ્ટાઈને કારણે તેને પાઠ ભાણાવવા હેતુ હતી, લજ્જાસ્પદપણે ત્યાંથી બાગી ગયો, પણ મોટા મનની મુરઘીએ

પોતાની જાન પ્રાપ્ત બહુ થોડું લક્ષ આપ્યું કારણ કે તે પોતાના કાન અને તેમ છતાં હિંમતવાન દુશ્મનને સાવ તુચ્છ ગણતી હતી, તેણે તની તરફ નજર સુધા નહોતી નાંખી, પોતાનું માથું પણ ફેરવાન જોયું નહોતું, તે કંઈક વધારે મહત્વપૂર્ણ કામમાં ચત્રા હતી; તેણે પેલા દાણાઓ એટલો જાણ્યો તૈયાર કરી સાચો હતો જેટલો આકિમીદિએ, જ્યારે સમન સૈનિક દ્વારા તેનો વધ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યારે નિહિતશાસ્ત્રીય ગુણતરીઓ તૈયાર કરી હતી."

મારે પેલી મુરબી જવાં જ થયું જોઈએ, કેમ ખરું ને?"

અમે તેમ પણ તૈયાર થઈ જવાના સમય થઈ ગયાં હતો હું જાણુ કાઈ સમારભમા હાજરી આપવા જઈ રહ્યો છઉં તટલી કાળજીપૂર્વક તૈયાર થઈ. તે દિવસે ખૂબસૂરત દખાવું એ સારું થશે. અહીંસોસ, તે હવે વધારે નંબવ નહોતું ઉચ્ચારત થવા જોયું કંઈપણ નહોતું, પણ માત્ર જા જરૂર પડ તા તેના માટે મેં માનસિક ભાવને યાન કરનારી દવાતી બ ગાળીઆ અને બીજી બે ગોળીઆ આનદદાયી નાનકડી લીલી વલ્નુઆ લાંબા પાસીટ, પેન્સિલ, લેટરપેડ, સિચારેટ

બહુ ત્રણ વાગ્યા પછી ફાન કર્યો અને કહ્યું કે તેને અને બીજા બંનેને (બાલ્ડ અને ગાર્ડન્ટન) હાજર રહેવાનાં મનાઈ કરવામાં આવ્યાં હતી

"શુ માટે?" મેં પૂછ્યું અને મારું મોં સાવ ચૂકાઈ ગયું.

"તેમનું કહેવું છે અમે વિષય નિષ્ણાતો નથી."

"સાવ અર્થહીન બકવાસ જાણ ત્યાં માત્ર નિષ્ણાતો જ આવવાનાં છે "

"અધ્યક્ષને ફોન કરીને અમને પ્રવશવા દવા માટ કહો " તેણે મન ટેલીફોનનો નંબર આપ્યો.

"હું ફોન નહીં કરું."

"કમ? તમે ઈચ્છતાં નથી કે અમે આવીએ?"

"ના "

હું ચોક્કસ કહેવાણું આવી હોઈશ. બેઠકને મારું લાગ્યું અને નારાજ થઈ ગયો.

ઓહ, સત્યાનાથ જય, મારા ભાવર્થ તે નહોતે. જો માત્ર હું તેમને સમજાવું શકતો હતો તો સાધો પહેલા તો મારે તે મારી પાતાની જાતને સમજાવવાનું હતું. યા માટે હું તેમને આવવા દેવા ઈચ્છતી નહોતી?

“યા માટે?”

મેં ઈન્સ્ટીટ્યુટ જતાં સુધીના આખા રસ્તે તની ઉપર ત્રિડા વિચાર કર્યો. બસ ઠસઠસ ભરતી હતી, મારું પાકીટ બે પીકેની વચ્ચે દબાઈ ગયું હતું, હું એકદમ કામચલાણી મર્દ હતી અને કરકંડ ખાવા તૈયાર હતી મારી નજીકમાં શ્વાસ લઈ રહેલા માંબે ચેપ લગાડવાનો વિચાર મારા મનમાં જાગ્યો કર્યો ચેપ લગાડનારા દરદીની જેમ હું બીજાઓને મારાથી ચેપ લાગે તમ ઈચ્છતી નહોતી, મારે બીજા બાજુ છીંક ખાવાના પ્રયત્ન કરવો જોઈએ..

મેટ્રોમાં થોડી વધારે જગ્યા હતી અને મારા વિચાર બદલાયા. હવે મને આમ લાગ્યું કે કારણ એ હતું કે તેઓ ત્રણ મારા સહકર્મીકર નહીં પણ મિત્ર હતા. તેઓ મારા માટે વચ્ચે પડે. કારણ કે હું હું હતી અને મારા ઉદ્દેશ્યના માટે કારણ કે તે મારો ઉદ્દેશ્ય હતા. ન તો હું કે ન તો ઉદ્દેશ્ય આપો દરમ્યાનનીરીની જરૂર અનુભવતા હતા, જેના અર્થ હોતા કે બધું જ સર્વોત્તમ હતું, તે ઘણું વજબી અને વળી ઉમદા પ્રસિદ્ધ થયું હતું

માત્ર એક જગ્યા હતી ઈન્સ્ટીટ્યુટની નજીક પહોંચી ત્યાર મેં અનુભવ્યું કે આ બધો બકવાસ હતો, વાર્તાવાદ હતું, કશું જ સૌથી સાચા માટે નથી અને હકીકતમાં હું તેઓ આવ એમ ઈચ્છતી હતી.

ઓહ, માનવ એવકૂરી!

પરિણામ પડતા સફેદ રંગની છતવાળાં ગ્રાઉન્ડસલ્વા વિશાળ હોલમાં તાજગી હતી અને મેન તરત જ ઠંડી લાગવા લાગી, કેટલાંક ગૃહવસ્તુભર્યા કારણાત લોધ મેં ઊનાળા માટના હળવા વસ્ત્રો પહેર્યા હતા. ઊંચી, ભભકાદાર બારીઓ ખુલ્લી હતી, તેમાંથી પવનના પ્રવાહ અંદર વહી રહ્યા હતા અને ફિક્કસ છાડવાઆનાં ચામડા જવાં પાદડાઆના

હલાવતા હતા. ઈસ્ટીટ્યુટના ગર્વ અને આનંદ, સમો પેલા ફિક્સો ત્યાં ઘણા જૂના સમયથી ફૂલીફૂલી રહ્યા હતા, તે બહુ મોટા, પ્રાચીન દેખાવવાળા, અત્યંત સાં. રીત નાજી રખાયલાં હતા, તેનું દરક દરક પાદ, હાડી સમુ લાગતું તુ તર્કિત્સલની સમા. ગ્રીચીસામ. ભરાવાના હોય તેમ લાગતું હતું. મને તે પહેલાં ગમતી હતી પણ આ વખતે નહીં બગીચામ. મારા પ્રત્ય અવૃ વર્તન કરવામાં આવ તમ હું ઈચ્છતાં નહોતી તના કરતાં ના બલ ન બલ રાજકીય રાસરસીલા અને રબલા તથા ખુશાબ. પર થાઈવાર નંજરની કાપલીઆ લાગેલા સાધારણ આરંભમાં થાત તો પણ મારું રહેત વળી વધારામાં જ્યાર મેં વધાર ઝીણવટપૂર્વક જોયું ત્યારે દેખાયું કે ત્યાં થાઈવાર તબર કાપલીઓ પણ હતી' ફિક્સ મૂકેલા દરકે ટબ પર અડકાર તકનીઓ થળકતી હતી કોઈપણ રીતે આગથી મને થોડા દિવાસા મળ્યો ગમે તેમ પણ પવન જોરથી ફૂંકાઈ રહ્યા હતા; મારા ઉધાડા હાથ પરના વાળ ઊભા થઈ ગયા હતા, ઊભા થયલા દરેક ફૂવા પર ફૂલ્લી સ્પષ્ટપણે દેખાતી હતી અને મન બીક લાગતી હતી કે કોઈ તેને જોઈ જશે જ પેલી મારામાં બધ કપામાં આવ ના વધારે સત્ક થશે હું સૌથી નજીકની બારી પાસે ગઈ અને હાથઓ સાથે સંઘર્ષમાં પ્રવશી ફૂંકડાનાં માથાવાળું ગ્રાંજનું વચનદાર ઉપકરણ ખરખરે પ્રાચીનતાળની કળાગીરીનો નમૂના.' મત્ર પ્રવત્તપૂર્વક જ ફેરવી થકાય તેમ હતા. બ્યાર હું ત્રીજી હાથ પાસે પહોંચી ત્યારે સ્ટ્રીમલ્કર્ન્ટ ઉનાવળ આવી પહોંચી.

"આ તમ તમારી જાને શું કરી રહ્યા છો, મ.મ.? તમને શનમ નથી આવતી? આટલા બધા પુત્રો છે આસપાસ."

ત્યાં ખરખરે દણા બધા પુરુષા હતા હું પાછળ હતી ગઈ સ્ટ્રીમલ્કર્ન્ટનાં બાવ સાથે સ્ટ્રીમલ્કર્ન્ટ ખુરશી પર ચઢી ગયા અને કુશળતાપૂર્વક હાથાં ધમાલી લીધાં

કમિશનનાં સભ્યોએ એકઠા થવામાં પોતાનો સમય લીધો મહેલની ધડિયાળે પાતાનાં સગીતમય તાલમાં (કટલુ ભવ્ય કર્કે ત્યા પ્રકારનાં ભાવમાં) ક્યારનાય ચારનાં ડા વગાડી દીધાં હતા પણ સભ્યો હજી સુધી આવી રહ્યા હતાં. તમણે પ્રસંગનુયિત ગાભીય સાથે અકબજને અભિવાદન કર્યા અને પોતપોતાની જગ્યાઓ લીધી. બસતાં પહેલા દરકે ચારી દિશામાં માથું નમવ્યું. સવા ચાર વાગે ધાડયાળ ફરીથી પોતાનું સગીત છોડ્યું પણ સભ્યો હજી આવી રહ્યા હતાં, તમા સગીતમય તાલથી

બરપૂર અર્જુનના કૃતાર્થના રાજ ચાલતા હતાં જામિ. માણસા હજી પણ આવી રહ્યાં હતાં, હવે લગભગ ચાલીસ લાકડાં હતાં, કે કદાચ સોછા કારણ કે તેમનામાનાં કેટલાંક બચાવ્યા દેખાતાં હતાં.

કમિશનનો અધિકારી ત્રીસ છઠ્ઠે આવ્યો. તે દેખાવે અર્જુનના જેવો પીળા, સાવ સુકાં ગળા ચાલનારો જિગ્જી, સાવ ખોરાચલા ખાવાયલા બન કદાચ ગાંધીજી, ફૂલવા હાડપિંજર હજી તિરાશા પામેલા લાગતો હતો, જ સપૂર્ણપણે નિષ્ક્રિય જીવની જેમ હતા.

“કિરાદરો,” ઠિંગુજીએ કહ્યું, “એમ કહેતાં કે કમિશનની અને આમ તેથી વ્યક્તિઓનું કારમ પૂરું હોવાને કારણે મન સભા શરૂ કરવાની રજા અપાશે કારણસિં પર...”

પ્રાસ્તાવિક બાધામાથી મં આગળે જ કદીક સાંભળ્યું હતું. હું પહોંચી જ તે જાણતી હતી હું તેના માટે એક એક શબ્દનું પુનઃચારણ કરી શકતી હતી તે એકદમ નિર્ભય રૂપમાં, કોઈપણ પ્રકારનો ઝીણવટ વિનાનાં રહી હતા મારું માં એકદમ સુકાવા લાગ્યું હોય તેમ મને લાગવા લાગ્યું અને હું ધીમ ધીમ પસાયન થઈ જવાની પ્રબળ ઈચ્છાન તથા થઈ ગઈ ક્રિકેટ દળાવવા ઉપર, પોતાના કામ પર નવાં ઝુકીને બહેલાં બે સ્તંભોદરોના માથા પર તે મન કદાજો આપી રહ્યું હતું જાણ ઉપરથી, કદાચ એક ખૂણા તરફથી જતા હું કમિશન અને આમિત્રત વ્યક્તિમાન વહુસ જોતી હતી. તમો ખૂબ જંભીર હતા, અના કરત પછી હું એમ કહીશ કે નિષ્ક્રિયતાની ચહેરાઓ હતા. માત્ર એક જ ચાલમાં કદી જીવતા હતા અને તે હતો પોમ્પાઉસનો ચહેરો. તે ખૂબ ચક્ષુપાત્રે બેઠો હતો, ન બહા પછી નહોતો, તે ઉપર નીચે ફૂંદાનું કરતો તદાર્થમાં દાબીને કહેવા ઘસી આવતો પોતાની ખુરશીમાં બેઠો કિશ્કાકૂદ કરતો હતો તેનું સમગ્ર અસ્તિત્વ બાહી રહ્યું હતું તના હીનાત્વ ન જાણ હાથ, બહેલાં સુરા ચહેરા, વ્યસ્તવ્યસ્ત ફૂંદ, ખુરશીના હાથ પર પડ્યમ જેવો ઢમ ઢમ અવાજ કરતી આંખીઓ.

“જશક, આપણે બધાં જા.જનો આપણા કલેક્ટરનાં લાખી ખ્યાતિવાળાં અને થોડા ગુણવાન સભ્ય તરીકે આદર કરીએ છીએ...” ઠિંગુજીએ કહ્યું.

“અત્રિય વાતને સચક લાગ તમ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની કોઈ જરૂર નથી,” દસ સેન્ટીમીટર ઝિંચા કૂદતા પામ્પાઉસ બૂમ પાડી હાથા “અહીં વાત આદર કરવાની નથી!”

“આપણે થ.મ.નો ખૂબ આદર કરીએ છીએ પણ...” ડિગુજીએ
અન શાંત સ્વસ્થપણ કહવાનું આગળ ચલાવ્યું.

“તમારી પોતાની જાત માટે બોલો!” પોમ્પાઉસ બરાડી ક્રિકવો.
“વ્યક્તિગત રીતે તમે તેનો આદર નથી કરતા. તેણે પોતાની જાતને બધી
જ સીમાઓથી પાર કરી મૂક્યો.”

“તમને બાલવાની તક આપવામાં આવશે,” ડિગુજીએ શાંતિપૂર્વક
કહ્યું.

પોમ્પાઉસ શાંત થઈ ગયો પણ તેની કાયા બોલી રહી હતી.

દસ મિનિટ પછી ડિગુજીએ પોતાનું પ્રાસ્તાવિક ભાષણ પૂરું કર્યું અને
ધોપણા કરી, “બિરાદરો, કોણ બાલવા ઇચ્છે છે?”

કટલાક હાથ ઊંચા થયા. તેમની વચ્ચે બરાક પોમ્પાઉસનો જાડ,
દંબાળ હાથ હતો. હકીકતમાં તે ઉંચુંકના આવશ્યક શરથર ધૂજતા
હતા. ગમ તેમ પણ સૌથી પહેલી તક ન્તોમલ.ઈન્ડન આપવામાં આવી.

ન્ટીમલાઈન્ડે કાઈ વાત ન કરી પણ ગણતરી કરી અડસદઢ કઢયા
તે કામચલાઉ ધોરણે નહોતું, જેને એમ કહ્યું કે ડિગુજી અનસરતા હતા,
તે વધારે ઊંચા સ્તરનાં, વધારે ઊંચી કોટિના ધોરણનું હતું. મિનઅનુભવી
કાનને કદાચ તે, અવાજના એક પકડને કારણે નિખાલસ લાગી શકે છે.
તે કલાકાર હતો, તેમાં કોઈ શંકાને સ્થાન હોઈ શકતું નહોતું. જેવાં રંગો
તે મર્યાદા સાથે દરેક વાક્યને વિશદિત કરી શકતો હતો તે મારફત તનુ
કલાકૌશલ્ય પણ દેખાઈ આવતું હતું, જે માત્ર. તેનો બાલવાનો સૂર
થાડો વધારે નરમ હોય તો. સંગીતમાં તે કદાચ “દુગ્ધ સમ્પર,
કેમળતાપૂર્વક” તરીકે તરત ધ્યાનમાં આવી શકે.

“તમે કોન કરવા રહેવા છો?” પોમ્પાઉસ પોતાની ખુશીમાંથી
જ બૂમ પાડીને કહ્યું જ પદ્યમ દઈને નૂટવામાં જ હતી. “અ. ગ્રંધાં
પંડિતાર્થભયં બકવાસ વિના સીધી સીધી અમને એ કહો, તમે આ
અનિરેકભયં આ અભૂ .. આ અભૂત .. વિરુદ્ધ છો કે નહીં.”

તે બેશક “અભૂતપૂર્વ” શબ્દ પર ખચકાઈ ગયો હતો. અરર મારા
મિત્ર, મેં વિચાર્યું હતું કે તમે તમારી આખી જિંદગીમાં ખોટી ખૂમિકા
ભજવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો...

“અભૂત...” પોમ્પાઉસ પોતાની વાત પર ટકી રહ્યો.

મેં કટલાક ભીરું મિત્રા શાધી કાઢ્યા “બિરાદરો મૂર્ખતાભર્યું હસી

રાત્રિ ૭ ” પોમ્પાઉસ બરાડી કહેલો. “આપણે જોઈ લઈશું છેલ્લે કોણ
કસા છે.”

સ્મિતો શ્રામી ગયો.

“કલવાની જરૂર નથી ન,” કિંગ્સ્ટોએ દુઃખપૂર્વક અને મોભાપૂર્વક
કહ્યું, “અમન બધાંન ખદ છે.”

“અમન કદ ખદ નથી, અમ ક્રોધ ભરાયેલા છીએ,” ડાચર સ્પષ્ટ
શબ્દોમાં કહ્યું.

માત્ર ત્યાર પછી જ મારું ધ્યાન તેની તરફ ગયું
ત ફરસોનોનાપૂતળાની જમ અકસમાન રીત પોતાના કૂટણ પર બેઠા
રાખીને ચૂપચાપ બેઠો હતો તેનાં રંગેલા વાળ તેના કપાળ પર છક
અમરો સુખી નીચા ઊતરી આવેલા હતા અને કાંઈપણ એક બાજુ જુદા
પડાં હતાં અને થોડા લટકતાં હતા.

સ્ટ્રીમલઈન્ડની યોજના ઊંધી વળી ગઈ, તે અસ્વસ્થ થઈ મૂઝાઈ
ગયા, ગમે તે રીતે તેણે પોતાનું બાપણ સંકલ્પને પૂરું કર્યું. દાવની
પોલાદી નજર હેઠળથી કે દ્વિઅર્થપણમાંથી પણ છુટકારો નહોતો.

છવટે મેદાન પોમ્પાઉસને આપવામાં આવ્યું. તેના ક્વર ફારા
અલુનની જમ યોજમટાળ, લટકતા પેટ સાથે તે ઊભા થયો અને પાતાની
જડી આગળી મારી તરફ સીધી સીધી મારાં ચડત તરફ તાકવમા
અવર્ણ તે આગળી જમ સામાન્યપણે કમરામાં નજીકથી ફૂટી લેતા લાગ
છે તેમ હથેળી કરતાં ઉપરથી વધારે જડી લાગતી હતી.

“ત...” પોમ્પાઉસ બરાડ્યો.

ત રાત્રાવાળ થઈ ચૂક્યા હતાં અને અત્યાર તે ધોળા પડી રહ્યા
હતા. તે જોશબેર, અલંકારિત ભાષા વગેરે, પાતાની રીતમ. વાકપટુનાપૂર્વક
બરાડી રહ્યા હતાં અને તેની રીતમ. બુદ્ધિમાનીપણે. તે પીડાઈ રહ્યા
હતાં તેને પરસેવો છૂટી રહ્યો હતો પરસેવાના રેલા ઊતરી રહ્યાં હતા
કટલાંક સો વાતાવરણનાં દબાણ હેઠળ તેના પુણ્યપ્રકોપ બહાર નીકળી
રહ્યો હતો.

તની આંગળી મને ચુબકની જમ ખેંચતી હતી, સીધી મારા
મગજમાં ચીધાગલ્લી લાગતી હતી જ્યાં તે બધાં માટ કાંઈપણ કહી શકતું
હતું કે મરાણ સંબંધિત જદો સંઘરવામાં આવ્યો હતો હું ધ્યાનપૂર્વક
સાભળતી હતી અને ભાગી છૂટકાની પ્રબળ ઈચ્છા વધારે ઘેરી બની
ગઈ શારડી મારા કાનોમાં ભરેર ભરેર કરતી હોય તમ લાગતું હતું

ઉપરછલ્લી રીતે મેં શાંત જાળવે રાખી, માત્ર કોઈક કોઈક વાર આછું ધૂજારી છૂટી જતી હતી.

“ત” પોમ્પાડિસ બરાડયા અને જામ્ ચીલિંગના અડવાસી રૂપના પ્રયોગ. ત્રણ કોઈએ તાત્કાલિક મારા પાંચ તમ હુ એકદમ ધૂજા ત્રીઠી

વાત શી છિ’ મ મનમ. [તત્ત્વ] જ્યાર તેણે પોતાનું ભાષણ આગળ ચલાવ્યું કદાચ મને બહુ વધાર પડતું લાડ લડવીને બગાડવામા આવી હતી અત્યાર સુધી કદી મને કોઈએ “તે” કહીને ખલાવી નહતી તેઓ “મ.મ.” કહેવા ટરાવલા હતાં કે પછી ઘણાવાર “આદરણીય મ.મ.” કે પછી કોઈક કોઈક વાર “અમારી આદરણીય મ.મ.” કહતાં હતા

“તે...” પોમ્પાડિસ ફરીથી બરાડયા અને મારી સમગ્ર કાયામાંથી ઘાડીની ખાલની જેમ થરથરાટભરી ધૂજારી પસાર થઈ ગઈ.

શા માટે અધ્યક્ષે તેને રોક્યો નહીં? મન હજીવી મુઝવણમાં આશ્ચર્ય થયું બમે તેમ હોવા છતાં પણ ન તો કે ન તો પોમ્પાડિસ અનુભવે છે કે તે અપમાનકારક છ કવી રીત તથા એ જાણી શકે છે કે અક સી જ્યાર તેને લોકો ‘ત’ કહે છે અને ‘ત’ કહીને એવી રીતે બરાડ છે જાણ તન કોઈ દારૂપીકા સ્થામ ફટકાની સજા માટે ચોકમાં લઈ આવી હોય, ત્યાર કેવું અનુભવ છે? શું તે સભવ છે કે તેમનામથી કાઈવાજ એ સમજાતું નથી?

મેં ચારડાયા ઉપર કોઈક પ્રકારના વલણ શોધતાં આસપાસ નજર નાંખી ના, અતું કોઈ વલણ નહાતું. માત્ર એક સિવાય, જે પોતાની ખુરશીની અકદમ કિનારે પર બેઠા હતા ત સપૂર્ણપણે સતુષ્ટ દેખાતા હતા. બાલ, કદાવર, અવા ને સ્વસ્થપણ આરામથી બેઠા હતા, તના પગ પહોળા હતા, હાથ ઘૂટણો પર ટકવલા હતા, તેની કામીઓ આઠની આડુતિના અકારમાં ઝૂકેલી હતી તે પાતાની જાતે જ આનંદ માણી રહ્યો હતા. તે જ જરૂર ચાલી રહ્યું હતું તેમા શયી રહ્યો હતા. ત સંમિતમાં મથુ પુણાવો રહ્યો હતો. હું તન આજાતની નહોતી, એમ ધાજતું હતું કે તેને ક્યાંક બહારથી મોકલવામાં આવ્યો હતો.

પોમ્પાડિસ બરાડી રહ્યા હતા અને આવેશમા ધૂજા રહ્યા હતા. હવે હું સમજી ગઈ કે શા માટે તે બરાડતા હતા તે પોતાની જાતને ગભીર થવા માટે બળજબરી કરી રહ્યા હતા. ત જોડવા વધારે જરૂરી બરાડતો હતો નેટલો વધારા પોતાના શબ્દોનાં વિશ્વાસ કરતા હતા તે “હું”થી

“અમે”મા અત્રી ચૂકી હતો. પણ ઊંચું ચઢેલ “અમે” પોતાની આગળો વડ મન ચાલવા નહીં મારી રહ્યું હતું જ એવો ઢોંગ કરતું હતું કે તેની નખા ધાર્મ માટે જે અન ઘણી આંગળીઆ હતી, વાખા કાખો આંગળીઆ હતી અને તે બધું જાણ એક જવી હતી.

શારદાઓ મારા કાનામાં કૂરના પૂર્વે ભરેશર ભરેશર કરી રહી હતી તું નીચ પૂકી જવા અને ઢાળ્યા હોય છૂપાઈ સંકટમાંથી છૂટકારો શોધવા નેયર હતો મારે હમણાં જ નમતુ ન આપવું જાદ્યે, મેં વિચાર્યું. મેં ચોરીછૂપી એક વધારાની ગામી કાઢી અને જીવન વિચિત્ર રીત ગાળ ગોળ ફરવામાં ગળી લીધો તેનાથી કઈ મદદ ન મળી, મારુ મોં વધારે ચૂકાતું હોય તમ મેં અનુભવ્યું, અને બાગી છૂટવાની તીવ્ર ભાવના એક ભ્રમમાં પરિણમી ગઈ કે હું છત પર ચાલી રહી હતી મેં પડી ન જવાય તે માટે મારી આંખો બંધ કરી લીધી હતી. કાર્ક પાછળથી મારા ખભાને સ્પર્શ કર્યો મેં પાછળ ફરીને નજર નાખી અને મેટ્રીસબ. અને સ્પષ્ટપણ સહાનુભૂતિભરી આંખો જાઈ. હું જોણે મને સ્પર્શ કર્યો હતો તેનાથી થોડીવણી પરિચિત હતી, તે ક્યારે દૂરનાં ટ્રાન્ઝીસ્ટર ક્ષમાં કામ કરતા હતાં. મેં એક મિત્રની જેમ તેની નરફ સ્મિત કર્યું. તે મારા કાન પર ટૂંકા અને કર્કશ બડબડાયા. પલ્લમાં તા હું કઈ સમજી નહીં.

“થોડું માટેથી,” મેં કહ્યું. “મારા કાનમાં બાલુકાસ વાગી રહ્યા છે.”

“તે ચારિત્ર્ય ભ્રષ્ટ થઈ રહ્યા છે,” ટચર વધારે મોટેથી કાનમાં બોલ્યો “તે સાવ નકામો છે નૈતિક રીતે પતન પામલ કપરો કસ છે. કોઈકે મને કહ્યું હતું.”

મેં સ્પર્શકને માખીનો જમ વ્યાન બહાર કર્યો. હું ‘આંગળી’ નરફ પાછી ફરી અને રિથરપણ અત તાકવા લાગી અને સાવ અસવર્યો જ અત્રી ગયા. પામ્પાઉસ બાલવાનું બંધ કરી લીધું અને ઉતાવળ એકદમ બેસી પડ્યા જાણે કોઈકે તેનામાં પકથર પાડ્યું હોય અને તેની બધી હવા કાઢી નાખી ન હોય. જેર જેરથી હાકતાં અને બે હાથકમલ વડે પરસવો લૂછતો તે પોતાની પુરશીની બને બાનુઆ પર ઉપરી આવ્યા હતા. જ્યાં હજી તે ગોઠવાયા હતા અને પોતાની જાતને ધીમે હાથ દબાવવા લાગ્યો ત્યાં જ તેને કર્કશ થઈ આવી ગયું, ફરીથી એકદમ કૂદ્યો અને અશ્વર્થજનક અનિતાર સ્વરે બરાડ્યા, આ મારી તેને સલાહ છે: “પોતાનું કામ જે છપાયેલું છે તેન છોડી દે” તે ઉમદા કૃત્ય થશે!”

અન કવટ ન અર્સ ગયો તેણે સાચો પરસેવો રેડીને પૈસા કમાયા
હતા

પાછળથી મારી અંદર જ્યાં જ વાત કાઢી પણ રીત સાવ
હાળાયલા થઈ ગઈ મન એ પણ થાક ન રહ્યું કે કાણ બોલ્યું અન
કેવી રીત ખાસ મને એટલું થાક છે કે એ દરેકે દરેક બ્રહ્મિ
જ દરનાજ મારી તરફ સ્મિત રેવાગતી હતી તે બધી જ અત્યારે મને
કૂરનાપૂર્વક શાપ આપી રહ્યા હતા એ વાત મારા અતરાત્રાને હવમચાવી
મૂકતી હતી સ્વાભાવિકપણ, નહીં તો તમન કમિશનમાં નીમવામાં જ
ન આવ્યા હોત પણ હું હવ કંઈપણ સાબળી રહી નહોતી હું કાન
ભેંધ કરી અન્યમનસ્ક બની ગઈ હતી, તમની સાથે કંઈક અપ્રિયકર ઘટી
રહ્યું હતું એક મિનિટ માટ હું સાવ જ ડરતું બધિર બની ગઈ, બીજી
જ મિનિટે હું એકાએક એટલી અત્યત સ્પષ્ટતાપૂર્વક સાંભળવા લાગી કે જાણી
કરીન માસ કાડા પરની નાનકડી ઘડિયાળ પણ ટવસની ઘડિયાળની જમ
ટિક ટિક કરી ઊઠી અને 'કેટલું ભવ્ય'નું સગીન વગરણું જ્યારે હું બધિર
થઈ ગઈ હતી ત્યાર લાગે મુગી ફિલ્મમાં કામ કરી રહ્યા હોય તેમ વર્તતા
હતા તમા જાણ કંઈક આવી રહ્યાં હાલ તમ મોં ચલાવી રહ્યાં હતાં
અન મુખપ્રીભરી હિલચાલ કરી રહ્યાં હતા. વેદનાપૂર્વક તેમની હઠજ
કેઈ સજાદઈલ્લ નહોતા, પછી હું તમજી શકી કે સજાદઈલ્લા બતાવી
લેવાં સંભવ હતાં અન પછી આગળ ચાલતી લાગેશ તેઓ વાતા કરતા
હતાં અન મેં તેમને સજ દઈલ્લો આપ્યાં, મેં મારી સ્થિતિ એક લાલ
ચહેરા વાળા તરફથી લીધી જતાં મુદ્દા અગ્રજી આઠનાં આઠડાના જેવા
ગાળા જેવી લાગતો હતો તે જાણ ભિલકુલ ઘરમાં જ બેઠો હોય તેમ
અનુભવતાં અને ભલાઈપૂર્વક માથું ધુણવતો પોતાની ખુરશીમાં બેઠો હતા.
જેના પરથી એ સ્પષ્ટ થતું હતું કે દરેક દરેક વસ્તુ વ્યવસ્થિત હતી,
નિયમમાં હતી. તેઓ મને વાતોડી રહ્યાં હતા, શાપ આપી રહ્યાં હતાં.

જ્યારે જ્હોન્ડ બાલવાનુ થડે ક્યું ત્યારે હું બધિરપણાની એક
અવસ્થામાં ડૂબી હતી ઊંચો, સોટી જેવો સીધો, હાડકાવાળા તાકવાળો,
સુંવાળા પાતમાં વાળવાળો તે મારા માટ અપરિચિત હતો. તે પોતાના
પગ પર ઊભો થયા અન ઘૂંટણો સુધી લોકોનાં હુપાયેલો ત્યાં ઊભો
રહ્યા. હું સંપૂર્ણપણે બધિર નહોતી થઈ ગઈ એ બધિરતામાથી હું
સાંભળી શકતી હતી કે જ્હોન્ડના અવાજ જરા ઊંચો અન આશ્ચર્ય
કરનારો હતા. હું ઉપ શીષકા પરથી બેઠી શકતી હતી કે તે મને દોષ

આપો રહ્યો હતો અને તે પાન એટલા વિનયી, અતિ ખુશામતખાર શબ્દોમાં એ પ્રમિયન અનુકૂળતા ઝાઝ કરતાણ અને શારકાના મારા કાનામાં અવધાઈ ગૂંચી રહ્યો હતો અને ફેટકાના એક પર સીટી વગાડતા અવાજ સાંચાં, બમ! ડિસ્ટિન્ક્ટ... બમ! ડિસ્ટિન્ક્ટ... બિલકુલ એકરાગનાં 'અવાં' સ્વરની જેમ કે જેને તમે લંબાવીને ગાઈ શકો. નિદ્રામાં સમીટ દંડલા ઉજી પણ ચાલી રહ્યાં હતા માત્ર એમ જ મેં ફરીયા મારી સ્થિતિ પેલાં બન તરફથી લીધી અન્યત આશ્ચર્યની વાત હતી કે તે અટચાં સનુષ્ટ દખાતો નહોતો. તમે પોતાની સ્થિતિ બદલી લીધી હતી, તમે ધૂટણ પરથી હાથ લઈ લીધાં હતા અને હવે અગ્રેજી આઠનાં અકડી જેવી દેખાતા નહોતા. અકાઅક નેના રાતાચાળ ચડાના. અકદમ પેટાળમાંથી ચામડી પર લળ પડી ગયા અને હું અટકું સમજી શકી કે બ્લાન્ડ મારી બિલકુલ નિદ્રા નહોતો કરી રહ્યો, તે તે મારી તરફમાં બોલી રહ્યો હતો!

મને મારું સાંભળવાનું પાછું આપો, મારું સાંભળવાનું! મેં બ્લાન્ડના ચહેરા તરફ તાકતો પ્રાર્થના કરી અને આપરે, કેવા સમન્ધાર' ઝીઝ કરતાલનાં અવાજો શમી ગયાં, બધરતા ભીણ થઈ ગઈ, ઊંચા સૂરનો અવાજ ક્યાક્યા આવ્યા અને તે તરફમાં બોલી રહ્યા હતાં, તે અગ્રાકરક નહોતો, પણ નેનાથી વિપરીત પોતાનાં વિરોધીના પ્રત્ય સદ્ગુણસ્થને પ્રજે અવાં સંયમ સાચ તે શાંત અને ચોક્કસ શબ્દો બોલનાર હતો જાણે, માત્ર તે જ યોગ્યતા ધરાવે છે.

પણ તે કાળ હતો અને ક્યાંથી હતો? બ્લાન્ડના શબ્દોમાં હું મારા પાનાનાં વ્યક્તિગત વિચારને આળગી ગઈ, પણ તે વધારે સારી રીત, સુધારીત અને સ્ત્રી સહજ એ લાગણીશીલતાથી મુજ રીત રજૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં, જેનાથી અફસોસ, હું મારી જાનને અલગ કરી શકી નહોતી. હું તમા મોં તરફ તાકી રહી હતી.

અચ્છે ઘડિયાળ લાથમ, લીધી અને કહ્યું "સમય થઈ ગયો!"

"હું હમણે જ પૂરું કરું છું," બ્લાન્ડે જવાબ આપ્યો, "પણ મન એમ લાગે છે કે બીજાં વક્તાઓને વધાર સમય આપવામાં આવ્યો હતો."

"તેને રોજ!" પોમ્પાઈસે બૂમ પાડી કહ્યું

"સમય! સમય!" ઘણાં અવાજો બરાડી ઊઠ્યાં

બ્લાન્ડે પોતાના ખભા મચકોડ્યા, તે હસ્યો અને શાંત હતો

ઉફ, મને એ વાત તદન અસહ્ય લાગી કે તેમણે તેને વાત પણ

પૂરી કરવા દીધી નહાનો! મારા પાતાન ખાતર નહીં, ઓહ ના! વૈજ્ઞાનિક સત્યની સરખામણીમાં પેલી બધી રાજકો નો શું હતી! ના, હું એ જાણવા માટે બેબાકળી થઈ ઊઠી હતી કે તે, એટલે કે હું પાત કોઈક ચાકસ સમસ્યા જેને સંબંધિત કોઈ અભિપ્રાય હું હજી નુપી ધરાવતી નહાનો તના વિષય વિચારતો હતો. ઓહ, મારા ભગવાન...

“કોણે પેલા બિરદરને આમન્યો હતો? અમે તે નહીં,” હાયરેથે ગંભીર અને ઉદાસ અવાજ કહ્યું.

“ચિત્ત ન કરો, હું જાઉં છું.” બ્લોન્ટે હોલ તરફ પીઠ વળી અને પોતાની ખુરશી પરથી કેટલીક વસ્તુઓ એકઠી કરીને દરવાજા તરફ જવા લાગ્યો.

તે પથવારમાં બહાર જતો રહેશે અને આમ હું કદાપિ જાણી નહીં શકું કે હું તે સમસ્યા વિષય શું વિચારું છું હું કઈક બડબડતી, મારા હાથ બહાર તરફ લખાવતા, હા, તેમને બાયજો તરફ લખાવતાં ફૂટી પડી. દાવરની સપીલી નજર મારા પર જડાવેલી હતી તે અવુ અનુભવતી હતી કે જાણ મારી પીઠ પર બ નિશાના બળી રહ્યાં હતા. હાથમાં પાણીનો ખાલો લઈને કોઈક મારી તરફ દોડી આવ્યું.

“કાક ૧૭, મન કયાની જરૂર નથી,” મેં કહ્યું અને બસી ઝઈ.

તેબલ પરનાં લીલાં કપડા પર ખાલા પડ્યો હતો અને તેમાંનું પાણી હાથી રહ્યું હતું.

“આપણે ચર્ચા ચાલુ રાખવી જઈએ,” ઝોએ કહ્યું. “હવે પછીનો વકતના...”

તે કાણ પછીથી હું બધું જ સાંભળી શકતી હતી મને તેમાં રસ નહાનો પણ હું બધું જ સાંભળી શકતી હતી. મારી સામ નોટ પડે પડ્યું હતું અને મારા હાથમાં પેન્સિલ હતી. મેં કેટલાંક વાક્યો નોંધી લીધાં હતાં જે વિશેષ કરીન લાગણીક લાગ્યાં હતા. ૮. વિલક્ષ્મપણે ઘટી ચર્ચા હતા.

“લખિકા કેટલાક અદરહીય બિરાદરીના ઉપહાસ કરવાની પાતાની જાતને છૂટ આપે છે...” (ઓહ, પેલો શબ્દ “કેટલાંક”!).

“લખા વખતથી ભૂલમાં ફરીથી પડવાનાં વૃત્તિ ન નોંધવાનું અસભવ હતું...”

“આમ તો વિષય વસ્તુ સદીસીધો છે, પણ શું તના ઝાંબિનાર્થ શું આપણને અરુચિત નથી?” મેં લખ્યું હતું અને વકતનાએન ચિતિત કર્યું હતું. હું તેમને ખબાઓ પરથી અને બેઠલાં લોકાનાં માથાઓ પરથી મારી

નારેય તરફ જવા માનસિક રીતે આનુરતાપૂર્વક ઊભાં જોઈ શકતી હતી. એક પોતાના ભાષણમાં “આદર્શવાદ” શબ્દનું ખોટું ઉચ્ચારણ કર્યું હતું, મેં તે તેણે જે રીતે કહ્યું હતું તે નોંધી લીધું હતું અને દૂરથી જ તેને તે જતાવ્યું. તે તેમાંથી કંઈ સમજી શકે તે અસંભવિત હતું.

એ કે ત્રણ ભાષણો મારી તરફણમાં હતાં. એક ખૂબ ઉમરલાયક કન્સલ્ટન્ટ પાલવાં તે મિત્ર રાધા હતા, ઉપર ઉપરથી દ્વિબર્થી વાક્ય વડે માત્ર પણ લીધા. તેણે મારા ચર્ચિત વ્યક્તિજન ગુણો પર ભાર મૂક્યો. પરિણામ એ બાનું કે મારી જૂલા હાથ છતાં પણ અને કોણે તે કરી નહોતી એમ કહેતા હું ખરખર બિલકુલ ખરાબ વ્યક્તિ નહોતી.

“અને સ્ત્રી, બીજી વધારે શું,” કન્સલ્ટન્ટે મીઠાપૂર્વક કહ્યું, “હાં તો બિરાદરો ક્યા છે આપણી સ્ત્રીદાક્ષિણ્યતા?”

એ જ વખતે મેં ખૂબ મોટેથી, અને સ્ત્રીની રીતમાતથી ખૂબ દૂર દૂર એવી રીતે મારું બાક ખેંચ્યું.

મારા વિદ્યાર્થી ‘નંબર બે’ તરફણમાં બોલ્યો: જે જુવાન, વંકડિયા કાળવાળો ક્લોથાઇલા મગજવાળો હતો. આણે ભગવાનનો પાડ કે બચાવ કર્યા કે પછી એમ કહ્યા કે બચાવ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, મારો નહીં પણ ઉદ્દેશના પામ્પાઉસ ફરીથી પોતાની ખુરશી પર ઊંઘાડફૂદ કરવાનું શરૂ કર્યું. દીધું વિદ્યાર્થી ‘નંબર બે’ હાથમાં હસ્તપ્રસ્થ દબાવતાં, દરક વાક્યમાં “તમ સમજે છો?” એ શબ્દો ઉમરતાં ઘરથરડભર્યા આવશ્યકતા બોલ્યો અને તે પોતે જ ન બધાર્થી જતા હતા બિચારો છોકરો જહર ભાષણ કરવા બિલકુલ ન ટવાયેલો અને ર.નિ. તથા બોજી બધો વસ્તુબાધી અજ્ઞાત હતા.

“ખોટો ભાષણિયો!” પોમ્પાઉસ બરાડ્યો “દરકે દરકે જાણે છે કે તેણે તેનો પ્રબલ લખ્યા હતા. તેમની મેત્રી ગ્રહ છે.”

વિદ્યાર્થી નંબર બે તોણ અવાજ ધીમા સાદ કહ્યો. પામ્પાઉસ એકદમ ઊંચળે અને ફિક્સ પર કોકવા લાગ્યો નંબરવાળાં ટબની માટી બહાર થઈ ગઈ. ફિક્સ પહોળા કરેલા હાથ વાળો માણસની જમ ત્યા પડી ગયું. ફેટલાક લોકો ત્યાં દોડી આવ્યાં, તેને ઉપાડ્યું અને તેની જગ્યાએ પાછું મૂક્યું.

ફિક્સના પડરા પછી ‘નંબર બે’ને વધારે બોલવાની તક આપવામાં ન આવી ન તા તેણે માગણી કરી ને માથું ઝૂકાવીને બેસી ગયા,

રાહિય. વાળની વચ્ચે અકાન પડત મુલાબી તાલ હતી તેને કાચું ચિહ્ન આપવામાં આવ્યું અને કાંઈક રીત તેની નિંદા કરવામાં આવી.

હું આગ્રવારી રીત વિદ્યાર્થી 'નંબર એક', મારી મુખ્ય આશા, મારા હુકમના અંકા દ્વારા પચ્છાત્ત માન્ય ગઈ. હું તરત જ સમજી ગઈ કે આ એકમત મા. મારવામાં આવ્યા હતા. કે તેનાથી વિપરીત 'હુકમની રાણી'માં તે કવું હતું?

અકો જાની ગયા

“તમારી રાણી માત ખર્ચ ગઈ” ચેકલેન્ડીઅ મુદુનાપૂર્વક કહ્યું

ટૂંકમાં એકો જાની રહ્યો હતા શરૂ થકમાં તે ઠસુપસુ થયો હતો, તરફલમાં કે વિરુદ્ધમાં બાવવા નાખુશ હતો. નવે સાબળયો એ મલાઈસ્ટરમાંથી પાણી પીવા જેવું. કમકમાટી ઉપજાવે એવું હતું. પોમ્પાઉસ એકદમ કૂઠ્યા અને પોતાની તર્જની ‘નંબર એક’ તરફ ચીંચી “એ સાચું છે, એ સાચું છે,” મેં પોમ્પાઉસના પાંત કહ્યું. “નંબર એક” માટે તે ઘાણ વધાર પડતું હતું. તે કાંઈક કારણસર મારી તરફ કરતા બાવડયા

“વાત એમ છે, તમારા બચાવમાં મારે મારી જૂલાન સ્વીકારવી જ જોઈએ.”

હું હસી પડી.

“તમે મને રજા આપશો?” પ્રશ્નજ્વ અવાજ કહ્યું “મેં મારું નામ મુક્ય નહોતું, પશુ...”

“શ્રા માટે નહીં, આપણ ત્યા સંપૂર્ણ ચોકચાલી છે,” બોય ગૌરવભર જવાબ આપ્યા

પાંડેબેલીઅ પાછલા હરાળોમાથી યોડીક મુશ્કેલીપૂર્વક પાનાનો રસ્તા કર્યો. તેના ઉપર ચઢકના તાલનો ઘબ્બો ખુરશીઓ પરનાં ઈંડા જેવો લાગતો હતા. રસ્તામાં તેણે કટલાંક અર્ગાળમાં કાઢવા પોતાની તાની બેજ કિઘાડી. બજલમાં ત્રાસો દબાવેલા ચોંક તની પાસે હતા આ પ્રવાસમાં નીકળ્યા તેણે તે પાટિયા પર લટકાવ્યો અને લવરી કરતા ગાડી માણસની ઘેરી કોધી નજર શ્રોતગણુ પર જતી દીધી.

“બિરાદરો,” તેણે શરૂઆત કરી. “બિરાદરો!”

કઈક નિર્હવાઅક આને અનુસરાવું જ જોઈએ

“હું અહીંનાં બધા જ વક્ત્રાઓની સત્થ સંપૂર્ણપણે સંમત છું...”

ખુરશીઓની આસપાસ ગણુગણુટ ગુંજા ઊઠ્યો

“પણ મુખ્ય મુદ્દા એ નથી. હું આ જવાબદાર ચર્ચા સાથે સંબંધમાં વધારાના પાત્ર ફરીથી અને ફરીથી એક દુઃખદાયી સવાલ સામે મુકવે ન અત્યંત આવશ્યક મનુષ્ય હું આ છે વૈજ્ઞાનિક પ્રકાશના માટે પૈસાની ચૂકવણીના સવાલ.”

“નહેરુબાની કરીને વિષયની આવશ્યકતાને બાંનમાં રાખો,” ઠિંગુજીએ કહ્યું.

“વિષયની આવશ્યકતાના નર્તી બધી જ સંપૂર્ણતામાં અભ્યાસ કરવો જોઈએ પણ અપાત્ર મળ્યું છે કે” વૈજ્ઞાનિક પ્રકાશના માટેની ફી માત્ર જો તે વાજબી સમાવિષ્ટ ન હોય તો જ ચૂકવવામાં આવે છે. એ વાત નોંધશો ના! અને આ ફંડ અપણી આયોજિત અર્થવ્યવસ્થા જેમ તમના કહેવા પ્રમાણે ચોજના કાવો છે!”

અણગણાટ વધારે તીવ્ર બની ગયો.

“આનાં પરિણામો ક્યા છે, બિરાદરો?” ખોટમેલીએ આશ્ચર્યોદ્ગાર અજ કરતા કહ્યું. “પાત્રતાન લાયક ફી મળવા માટે, જીવવા માટે જરૂરી કોષ્ટક મળવા માટે મારે પ્રકાશકોને એક લગભગસ્પદ, હું ફરીથી કહું છું, લગભગસ્પદ પ્રમાણપત્ર બિટ અપવુ જોઈએ, જે એ પૂરતો આપે છે કે મારું કામ વાજબી મુજબ કરવામાં નહોતું આવ્યું પણ સ્વયંસ્ફુર્તિના આધાર પર કરવામાં આવ્યું હતું.”

“તે સાચું કહે છે!” પોમ્પાઉસે બરાડ્યો.

“તેનું પરિણામ એ છે કે,” ખોટમેલીએ પ્રેરિત થતાં ઉત્સાહમાં આવવા માગસતી જાહેર કરી, “જે હું મારા ખાલી સમયમાં અને કામથી ઉપરના સમયમાં હું કાઈક ક્લમ ઘસવાનું કામ ઘસડી કાઢું તો તમા માટે પૈસા ચૂકવવામાં આવશે” અને જા પ્રામાણિક પરિક્રમના જોરે હું કાઈ પુસ્તક લખું જ ચોજનામાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવવું છે તો” તેણે જુસ્સાભર્યા સંકેતમાં દુષ્ટતાપૂર્વક પોતાની આંજળીઆ આમતેમ આમળી બતાવી. ઘણાં બધા હસી પડ્યાં.

“શાંતિ, શાંતિ, બિરાદરો,” ઠિંગુજીએ કહ્યું. “અને ફરીથી એક વખત, મહેરબાની કરીને વિષયના મુદ્દાને વળગી રહો.”

“હું બિલકુલ એ જ કરી રહ્યો છું,” ખોટમેલી હસ્યા. “હકીકત તો અહીં છે! સંવેદાને ફરીથી નબર અપવામાં આવ્યા! ગઈ વખતે તેમણે મને દેશે આપ્યો નહોતો. પણ હું ઘોરી રહ્યો નથી, હું દરેક સંભવિત રસ્તામાં મારું જાનન સજા કરતા રહ્યો છું! અહીં ગ્રંથગ્રામ પર બધું

જ આધુનિકતાની પ્રતીક છે, તેના વૈજ્ઞાનિક, વાર એડવેન્ચર્સ લાયબ્રેરી, કલ્પનાનાં સર્જનાત્મક લાવાળા નામ વિષ્ટ છે' હા, હા! મ. જીત તે લખાણુ વાંચ્યા હું અને મને તમા સર્જનાત્મક જોડુ કંઈ જોવા મળ્યું નથી ધરક સમાન્ય કાર્ટિના માનસ, વિષયનો ભુદ્ધતા આપણા સમાજોચકો સ્વચ્છ છે અને ફ્રી? અહીં આ મારી પાસ છે "

તાજે બક કાગળવામાંથી માટ માટથી વાચવાનું શરૂ કર્યું જેમાં નકલો ચપલી હતી અને શરૂથી અંત સુધીનાં બધાં લેખકોની ફ્રીની ચાદી બનાવવામાં આવેલી હતી

"પણ તે તમે બિલકુલ વિષય પર વાત નથી કરી રહ્યાં," ઠિગુજીએ ધીરજપૂર્વક ટીકા કરી.

"હા, પણ તે રસપ્રદ છે," શ્રોતાચક્ષુમાંથી અવાજો ઊઠી આવ્યાં.

પોટેન્સીએ કોડી ઘાંટી વારે કટાક્ષભર્યું હાસ્ય હસતાં પોતાનું વાંચવાનું ચાલુ રાખ્યું વિશેષ કરીને મોટી સંખ્યામાં નકલો ચાલે છે અને ખરેખર ફ્રી તેને નજીવી આપવામાં આવતી હતી.

તેઓ મારી વિષે બૂલી ગયાં હોય તેમ લાગતું હતું. બધાં જ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહ્યાં હતાં...

"અમ તમારી વાત પર વિશ્વાસ કરીએ છીએ, વિશ્વાસ કરીએ છીએ," ઠિગુજીએ કહ્યું. "તમે એ યાદીને જે કોઈ પણ જોવા દેશો તન બહાર નીકળીને બતાવો શકો છો."

"પાછું સારું," પોટેન્સીએ ફાઈલ ફ્રી દીધી. "આપણે સમગ્ર રીતે બધા જ મુદ્દાઓ પર ચર્ચા કરીશું અહીં રજૂ કરવામાં આવેલા પુરાવાઓ પરથી એ સ્પષ્ટ છે કે આપણું વિતાતનાં લોકો ફ્રી અને આવૃત્તિઓ બંનમાં દુષ્પ્રતી વાત છે કે અત્યંત પાછળ છીએ, તનું કારણ શું છે? કાગળ નથી? બકવાસ! જરૂર કરતાં પણ વધાર નોટબુકો છે ટોપલટનાં કાગળો સેકડા સેલોમાં બનાવવામાં આવે છે સાચી વાત છે, કોઈક કોઈક વખત તે પૂરતાં નથી હોતાં પણ તે વિલાસીપણું તો છે જ ખાવાપીવાની વસ્તુઓ કાગળની થલીઓમાં લપેટવામાં આવે છે. અને ટેબલનાં કેલેન્ડરાં જ્યાર હું માત્ર હાલમાં જ મ મને કહી રહ્યો હતો..."

તેણે મારી તરફ નજર નાખી અને ખચકાયા. લોકાલ મારી તરફ જોયું. તેમને મારી યાદ આવી ગઈ

"તમ જ કંઈ પણ અમને કહ્યું છે તે બધું ખૂબ રસપ્રદ છે,"

હિંદુજીએ પોતાની જાનન પુનઃવ્યસ્થ કરતા કહ્યું, “પણ આજનાં વિષયવસ્તુ માટે...”

“મેં મને આપવામા આવેલા સમયનો પૂરો ઉપયોગ નથી કર્યો,”
જીળમટાંગ પેટવાળાએ વિરાગ કર્યો

“તમારો સમય પૂરો થઈ ગયો છે,” હિંદુજીએ વસ્ત્રતાપૂર્વક કહ્યું.
“અને આમ યાલા આપાન આપાન કાયેસુચિ પર પાછાં આવી જઈએ.
હવે કાણ આ હકીકત પર બાલવા હિંચ છે?”

પદ્મી દાયરે ઊભા થયો.

તેણે પોતાની તાનાબજ ખુરશી પર મૂકી, રેલ્વે સિગ્નલની જેમ પોતાનો હાથ ઝિંચો કર્યો અને બળાવો કાઢવાનું શરૂ કર્યું ચિત્કારભર્યો અવાજ ફી અને આતુર્તિઆ વિષતી બધી જ કાલ્પનિક કથાઓને તરત જ એકબાજુ ધક્કવી દીધી. તે મુદ્દા પર એટલે કે મારી વિરુદ્ધ બોલી રહ્યો હતો. તેમા રંજેલાં વાળ તેની ભમ્મરા પરથી ઊભા થયલા હતા. તેનાં વર્તનની પદ્ધતિમાં કંઈક જાદુગરના જેવું હતું તેણે માત્ર અસર ઉપજાવવા માટે જ પૂછાપેલાં અલંકારિક સવાલો પૂછ્યાં અને તરત જ તમના જવાબ જાતે જ આવ્યા જાણે કાંઈ જાદુઈ શક્તિ જે તેની નાકત હેઠળ છે તેના વતી જવાબ ન આપી રહ્યો હોય.

ચિત્કારખર્ચો અવલોકે મારાં અંગઅંગમાં ધૂળરી પસાર કરી દીધી. પણ બાલવાની એક રીતમા દાખ બીજો બધાં કરતાં વધારે સારો હતો તે વિશ્વાસ રાખતા હતા, બીજા નહીં. ના, તેઓ પણ વિશ્વાસ રાખતા હતાં પણ તે માત્ર પોતાની જાતમા, પોતાના ટીકપાત્ર સુ અસ્તિત્વમા, તેમની પોતાની ટીકપાત્રતામાં અન્યારે જિદા કરવી એ વધારે સવામતીભર્યું હતું અને તઓ નિદા કરી રહ્યા હતાં જ્યાં સુધી પામ્પાઉસની વાત છે તે કવળ નૈતિક ભ્રષ્ટતા માટે સમાની ભીખ માંગી રહ્યા હતા. તમનામાથી કાંઈપણ એક બચ્તિ અતી નહોતી કે જે મારા મન કાંઈપણ જોખમ લ એક ચારસ સન્ટીમીટરની જગ્યા પણ નહીં કે પગારનો એક કોપેક સુધાં નહીં

દાયરે અવા નહોતો તે કદાચ માત્ર મને પાપમાલ કરવા માટે દસ ટકા આછા હવા સહમત થઈ જશે મેં રસપૂર્વક, ધગભગ ક્રુદ્ધસભાર નજરે તેની તરફ જોયું અને આશ્ચર્ય જનું હતું કે કેવી રીતે તેના અંતરાત્મામાં એવું કંઈક ચાલી રહ્યું હતું. રાતના સમય સ્વપ્નામા તે શનદ વિષે વિચારતા રહતો હશે? અને પલા સ્વપ્નાં પણ કેવાં પ્રકારનાં હતા.

હશે? મેં પેલાં આકેદાંબર્યાં સુનકારની કલ્પના કરી અને તેના માટે
ફૂં ખેંચી લીધી અનુભવ્યા, મનન શરૂ

“બિરાદરા, આપણે લગભગ ત્રણ કલાકથી કામ કરી રહ્યા છીએ,”
કિંગ્ડોમ કહ્યું, “નવન અત્યાર સુધી તમનાં નામ બોલવા માટે મુશ્કેલી
નથી મને અને દરખાસ્ત મળી છે કે આપણે ચર્ચા સભા પૂરી કરવી
એઈએ.”

“પૂરી કરો, પૂરી કરો.” શ્રીનાગણ જવાબ આપ્યો

“તો પછી સભાનાં અધ્યક્ષની ક્ષેત્રે મત તે પૂરી કરવાની રજા
આપો.”

સભાનાં પુણોહિતિ વિધિ સામાન્યપણે પ્રચલિત રીતે કરવામા આવી
કિંગ્ડોમ લાભદાયી મૈત્રીભરી સમાલોચના વિશે, કરવામાં આવો ફળદાયી
ચર્ચા વિશે બોલ્યો જેમા બધી વાતો ઉધારી પાડવામા આવી હતી...

“હું આશ્ચર્યમાં છું કે આ.મ. આપણી ચર્ચા પરથી ઘટિત નિષ્કર્ષો
કાઢે, પાતાની મુશ્કેલી સ્વીકારે કદાચ અને પોતાની જાતને ફરીથી
અવસ્થિત કરશે...”

તેણે પોતાના ઉદાસ, પીળો ચહેરો મારી દિશામાં ફેરવ્યો.

“તમે બાલવા ઇચ્છો છો?”

હા, હું ઇચ્છતી હતી

વિચિત્ર વત હતી, હું જાણતી હતી કે મારે બોલવું પડશે પણ હું
તેના માટે અલ્પકુલ તૈયાર નહોતી. ગમે તમે તેનાથી કંઈક બડવાના
નહોતા. હું કદાચ કહી શકતી હતી કે પરિણામો પર કશાંતા પ્રભાવ
પડવાના નહોતો શ્રીનાગણે આનુરત્ન પૂર્વક મારી તરફ જોયું, તમનાં હાઠ
બટવા જેવાં થઈ ગયા હતા, હું પેલા હોઠ પર તૈયાર સ્મિતાં. અત્યારથી
જ એઈ શકતી હતી જ તેઓ જા હું અરજીનો સ્વીકારી કરી લઉં તો
મારી પર રેલાવશ. પણ હું શું કરી શકતી હતી? મારી પાસે એઈ વિકલ્પ
જ નહોતો.

“ના,” મેં કહ્યું “હું મારી ભૂલો સ્વીકારવાનો ઇનકાર કરું છું
કારણ કે મેં કોઈ ભૂલ કરી જ નહોતી. હું સાચી છું. મને થાંભલે
થાંભલે બાધી બાળી નાખ. પણ હું બીજી કંઈ રીત કરી શકીશ નહીં.”

“કાંઈપણ તમને બાળી નાંખવાનો ઇરાદો નથી રાખવું,” કિંગ્ડોમ
આભીર્ષયુક્ત દુઃખસભર સ્વર કહ્યું.

“બન મેં કંઈક ખાંટી વાન કહી દીધી. તમે મારી સ્થળ જ કંઈ કરવા હચ્છા ન કરા...”

હું વધારે કંઈપણ ન કહી શકી અને બેસી પડી. મારા હેઠામાં કંઈક વણાવદિ રહ્યું હતું તે જો જોવામાં હાડી રહ્યું હતું, પમ્પાડિસના જમ ન ખુરશી પર લટકેલું હતું. પેલાં મધમાં હૃદયનાં વિવરો, કવિકાઓ... હાઈ એટકનું કારખાનું, મેં વિચાર્યું. ના, કવી વાહ્યાત વાન, ના હું તમન મન હાઈએટક તરફ નહીં ધકલવા દઉં. “જ્યાં સુધી તારી વાન છે,” મેં મારાં દિલને કહ્યું, “તું ચૂપ રહે અને તારાં સ્થાન યાદ રાખ.”

એ સમયે તેમણે ઘોંઘટ કરવાનું શરૂ કર્યું. તે જાણે ભયંકર ગાજવીજામથી વાજવા.એડામાં ગરજના વાદળાની જમ અવાવી ચડવા જાણ અસમ્ય જટ વિમતોનો ધમ ધમ અવાજ ગૂજી રહ્યો હતો અને હવે અધું જ દાયેરનાં ધમ ધમ ચડતા સૂર અથાં, વર જેવાં આકંદ વડ ડૂબી ગયું ન મારા માટે અત્યંત વધારે પડતું હતું આકંદ મને મારી રહ્યા હતા, લગભગ શારીરિક રીતે ખુરશીમાં પરથી લથાડયાં ખાતી, લાકડાની ફર્શ પર લપસતી, ફિશ્લનાં છોડવાળા પરથી કૂદતી હું બારણા સુધી પહોંચીને બહાર નીકળી ગઈ.

ઘેવું મેં બહાર નીકળી તે બંધ કર્યું, તેવી જ હું આગ્રહ હતી. આકંદ બધ થઈ નયેસાં બારણા પાછળ દબાઈ ગયું હતું મારી આગા બળતી હતી. આસુ, જાણ મેં પૂનતું બાવળું નહોતું તેમ ધસી રહ્યા હતા હું પર્લા તિસ્કરપાત્ર સ્ત્રી નબગાઈને ચિક્કારતી હતી હું ધરતી પરની દરક દરક પ્રવાહી વસ્તુ આસુ, લીટિ, લાળ, એ બધાને ચિક્કારતી હતી. ચિક્કારે મને મજાબૂત બતાવી હતી જ્યારે હું આગલા પ્રવચદ્વાર નજીક પહોંચી ત્યારે ભગવાનનો પડકાર હું શાંત થઈ ગઈ હતી મારાં ત્રણ મિત્રો શ્લેક, ગાઉન્ટ અને જાલ્ડ બહાર ઊભા હતા. તો છેવટે તેઓ આવ્યાં જ હતા

“હા તો કેવી હતી થયાં?” તેમણે એક અવાજે પૂછ્યું.

“ઠીક હતી,” મેં કહ્યું.

“થું તે ભયજનક હતી?” બાલ્ડે સહાનુભૂતિપૂર્વક પૂછ્યું.

“ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ભયજનક.”

“કંઈવાય છે તમ, બધાને માટ એક અને એકની વિરુદ્ધ બધા,” ગાઉન્ટે કહ્યું.

બધક હસ્યા બાલ્ડ ઈશારા વડે તેન સંક્રો.

“સૌથી મહત્વપૂર્ણ વાત એ છે કે અધિક કેવો પેનરો રચે છે?”

“સ્વાભાવિક પેનરો,” મેં જવાબ આપ્યો “પણ તે જીવાત્માનાં બાળ સમાજ લગતા હતા.”

અને એમ મારું નવી જિંદગી શરૂ થઈ. હું નિષ્કળતાનાં લાથોમાં ઘેરવેલી હતી. થોડાં જ સમયમાં હું તેનાથી દેવાઈ ગઈ. જાણ હમેશા એમ જ ચાલતું આવી રહ્યું હતું.

મુખ્ય વાત એ હતી કે પાઠનાં વસ્તુઓ હમેશા જુદી રીતે હતી જ્યાં સુધી મન થાદ છે ત્યાં સુધી. હું હમેશા સફળતાની સાથે સાથે કદમ ખિલાવીને ચાલતી હતી. તે સફળતા દરેક સ્થાની સમિતિમાં મન ધરી ગઈ હતી, દરેક આઠમી માર્ચે મહત્તવિષયે ભાષણ કરવાની હતી. સ્વાભાવિકપણે: સ્ત્રી વૈજ્ઞાનિક, પ્રકાશિત પુસ્તકોની લેખિકા, જ બીજી ભાષાઓમાં પણ અનુવાદિત થયા હતા, વગેરે વગેરે હું સફળતાથી ખિલકુલ અવી રીતે દેવાઈ ગઈ હતી કે જ્યારે તે સાવ સ્વાભાવિક જ ન હોય. છેવટે એ સાબિત થયું કે તે એમ નહોતું.

કદાચ જ બેદરકારીપૂર્વક, ઉદાસીનતાપૂર્વક મેં સફળતાને સ્વીકારી લીધું હતું ન જ હવે નિષ્કળતા માટે કારણભૂત બની ગઈ હતી એક લખક, કદાચ દસ્તાવેજીએ કહ્યું હતું કે તે માણસનું અસ્તિત્વ હસ્તી પરાન્તર છે જ દરેક દરેક વસ્તુથી દેવાઈ જાય છે અને આ જ તેના સર્વોત્તમ વ્યાખ્યા છે. આ પ્રમણે તો લોકો સંગ, કુખ અને ગુલામીથી દેવાયેલાં બની જાય છે.

માનુ નામ જાણીતું થઈ ગયું હતું, પછી નિદાનો ગાળો આવ્યા લાગ્યાં ફોટો ન ફરીથી તે વિષે કહ્યું, તેનું યાદ કર્યું, ડઝનના સભાઓમાં તેનું વખોળ્યું હતું. હું ટ્રીટમેન્ટ નિર્દેશ પ્રક્રિયામાં સંપડાઈ ગઈ હતી. દરેક દરેક વસ્તુ સર્જાતી. જ્યાં પહોંચે ત્યાં જ દેખાઈ આવતી હતી, છપાઈ જતી હતી, તેના પર હસ્તાક્ષર થઈ જતા હતાં. અહીં તદ્દશ સ્વચ્છ સાચત, વ્યક્તિગત અને વિશિષ્ટ રીતે ન માત્ર તેવું દ્વારા પણ એક રૂઢ અચારની જેમ છવાયેલાં હતાં.

પહેલે, એ રૂઢચારો મારાથી કંઈક બહારની તરફ હતા, સફળતામાં રાચતા મેં તેમને તેમાં વધાર પડતો રસ લીધા વિના અને તે બધું શું હતું અને કોણ સાચું હતું તેની પરવા કર્યા વિના જોયા હતાં. કાઈપણ રીતે હું ખાસી એવી વ્યક્તિ હતી હવે મારી પાસે તે આખી ઘટનાનું અકદમ અદરથી જ ખ્યાનથી જાવા માટે પૂરતી તક હતી મન સૌથી વધુ

લાભદાયક સ્થિતિઓ ઘટનાના આગે બનવા વ્યક્તિના દૃષ્ટિબિદ્ધ અથવા શોધનની ઘટનાનું અવ્યયન જગ્યાની નક બાપવામાં આવે છે તેથી લોક પણ તેનું શું? જો અમ તો નહીં તો શકું કે તે બાનંદદાયક હતી પણ ગમે તેમ હોય છે. પણ તમારું મને એક પ્રશ્ન. માનસિક સંતોષ આપ્યા હતા. વૈજ્ઞાનિક કાર્યકર્તા અવિનવતાથી દેવ; દરેક દરેક વસ્તુમાં તર્કિક ઘટનાક્રમ જોવા મળે, અને જોઈને ધનારા વિદિષ્ટ લક્ષણો જોવા મળે સ્પષ્ટપણે હું મરણ પથારી પર પણ એ જ પ્રમાણે કરીશ.

નિરીક્ષણ કરતાં, વાદ કરતાં, સરખામણી કરતાં હું નીચ પ્રમાણેના આદર્શની વ્યાખ્યા કરવામાં સફળ બની

શોધનનાં કોઈપણ કેસનો પાછળ (તેનાં જે કોઈ માર્ગદર્શક કે મહત્ત્વ હોય) કોઈકનો અસ્તિત્વ રસ નિહિત છે. આપણ અમ જ કહીએ. કોઈક વ્યક્તિ એક જગ્યાએ આડું કરવા અને બીજાં કોઈ પોતાનાં પરિચિત સ્ત્રી કે પુરુષને મૂકવા જાય છે, બીજાં કોઈપણ જોઈએ તે તાત્ત્વિક પડિત બનવા જાય છે; અને ત્રીજાં તેની વચગાતી સત્તાને ટેકા અપવા માટે તલપે છે, વગેરે વગેરે શોધનનાં આધાર પર કદાચ વ્યક્તિત્વ નહીં પણ સામૂહિક લાભ પણ છુપાયેલા હોઈ શકે છે. શોધન ઘટનાના વિકાસ બન તેની વિશાળ લાભની સાંકળની કડીઓ ભાગ્યે જ સ્પષ્ટપણે જાણાઈ આવે હોય છે પણ તે તરફથી અને સામાન્ય તર્કના વિષયની બહારની હોય છે

એક વખત તે શોધન ઘટના શરૂ થઈ ગઈ, તો તે પછી શાખાઓની પ્રક્રિયા તરીકે વિકસે છે સૌથી પહેલાં કોઈક કાર્યની (લખ, પુસ્તક, જગ્યાની નિવેદન) નિદા કરવામાં આવે છે અને પછી ઠરાવમાં સમાવી લેવામાં આવે છે (આ પ્રકારનાં દસ્તાવેજ પર છે તેની સાથે કોઈ સંબંધ નથી). શોધન ઘટનાની પ્રક્રિયાનો આ મુખ્ય રસ્તો. (કે સાધન) છે પાછળથી તે વૃક્ષની જેમ શાખાઓમાં ફેટવાનું કે નદીનું મુખત્રિકાણ બનવાનું શરૂ કરે છે. જો શોધન ઘટના સમય સર શરૂ થાય તો તેનાં અનુસંધાનમાં વૃક્ષનું શાખાઓમાં ફેટવું અને નદીનું મુખત્રિકાણ બનવું એ બંને દૃષ્ટાંતો અસંબંધ છે; પણ આ દૃષ્ટાંતો જે આ અસંબંધતાને બાનમાં રાખવામાં આવે તો સ્વીકારણીય છે.

અને આમ શોધન ઘટના જુદા જુદા ફેટાઓમાં ફેટાઈ જાય છે ન્યારબદ આવે છે પ્રક્રિયા જેના દ્વારા કરારો વધવા લાગે છે. દરેક નાનાં, ઉપકરણોમાં નિદાની વ્યાખ્યા મૂળભૂત અને માનવસી જગતી પ્રાત્યવનિત થાય છે અને સભવ તેટલી શબ્દશી રીતે, જગ્યા પછી

સંબંધિત ફેરફારો આવે છે પણ માત્ર મર્યાદિત સીમાઓની અંદર જ ટૂંકમાં બેઠે જીતી ચોકસાઈ મુખ્ય માર્ગથી અંતરની સાથે સાથે ઘટતી જાય છે. દૂર દૂરની શક્તિઓ પર સામાન્ય રીતે ઉત્પાત જવા મળે છે કેટલીક વખત અત્યંત જંગલો કુર શાખાઓ વર્ધી જાય છે, જ્યાં કે “તેમનાં સમન્વિત નવાવાર, જેમ વધે જાય છે, જંગલનાં ભૂતો ભટકી રહ્યા છે”

ઘણા નાના નાના ફાટાઓમાં ફેરફાર થોડા સમય પછી થાંત પડી જવાનું વલણ સ્પષ્ટપણે જણાય છે કેટલાંક અપવાદના બાજુ પર મૂકતાં હકીકતમાં અવારનવાર આવું જ બને છે. શાધન ઘટના નવી અને હાલમાં જ અસ્તિત્વમાં આવેલી છાયામાં ચ્હાત થઈ જાય છે, જુદા જુદાં જુદાંની વચ્ચે આંતર વર્ગ સંવર્ધની શક્તિ છે). ઘણીવાર નબળી શાધન ઘટનાની રચના એક પ્રકારના જામભર્યા આવેજ પ્રાપ્ત કરે છે અને નવસરથી શરૂ કરાયેલ જોશ અને ઉત્સાહભર કામ કરવાનું શરૂ કરે છે બીજું મોટું કિલે છે; તે ઘણીવાર પહેલાનાં કરતાં વધારે કિલે છે. કાંઈ ઘટનાના ભાગ બનથી નવી વ્યક્તિઓ ઉદ્દેશ પ્રક્રિયામાં હસડાઈ જાય છે, વિશેષ કરીને પેલી વ્યક્તિઓ જેમણે પહેલાં માળેના વિરોધ કર્યો હતા કે પછી બિલકુલ ઉત્સાહ વિના તન મદદ કરી હતી બહુ ઓછા પ્રસંગો પર એક પ્રકારની સ્ફુરિત પ્રક્રિયા. આકાર લે છે, જે નિષ્પત્તિપણ લગભગ અભિન્ન શક્તિના મોજાઓને પેદા કરે છે.

દરક દરક મોટું કેટલીક વખત એક, કેટલીક વખત કે પછી વધારે લાના ફાટા નામાન્યપણે જોડાયેળ હોય છે, જેઓને હાટેએટક હોય છે પ્રક્રિયાની ક્રેટિનતાને આડકતરા રીતે હાટેએટકની સાંખ્યા દ્વારા માપવી સમય છે એ ધ્યાનપૂર્વક બારીકાઈથી જાણ જોઈએ કે ન માત્ર ઘટનાના ભાગ બનલ વ્યક્તિઓ (ઉદ્દેશો) જ હાટેએટકના વલણવાળી છે, પણ તે અગ્રણી લાક્ષણિકતાઓ (વિષયો) પણ છે

મુખ્ય ઉપરીઓને કોઈપણ ભોગે રસ ધરાવનારા પક્ષા તરીકે હમેશા જુદાં પાડી શકાય નહીં. જ સાચ સચી રીત રસ ધરાવનાર છે તે હમથા પડાદની પાછળ ગુપ્ત રહવાનું પસંદ કરે છે આ તેમન જરૂરિયાતના સમયે આપના મામલાથી હાથ ધોઈ નાખવામાં મદદ કરે છે. મુખ્ય ઉપરના સાચા શરૂઆત કરનારાઓ વિષ ગૂઢપણે આવે છે “અમન કહેવામાં આવું હતું,” “અમને સલાહ આપવામાં આવી હતી,” “આ એક મન છે”

શોધન ઘટનાની વિગતો અત્રિ કેટલાક મહિનાઓથી લઈને ત્રણ વર્ષ સુધીની હોય છે, પણ ત્રણોસર તનાથી વધાર પણ કટલીક વખત એવા વાણીનારા બન છે કે મુલખાન અને અદ્ભુત પ્રવૃત્તિના ગાળા પાછો તે કસો અત્રી રૂંતે નાશ. પમે છે કે જાણે તે અને આયોસીસની સ્થિતિમા હાલ અત્રી નવન શરતની ઘટનાની વસ્તુઆ ન તા સોધો રીત બુલ બરજી ગણાય છે કે ન તા સીવી રીત સાક થયેલો અણુય છે (દલીલ, કથેલીકે દુરા જવાવલ છે તે પ્રમાણુ પર્ગટરેમ. આત્મજો) તમનો ઉલ્લખ પ્રત્યક્ષપણ કે અપ્રત્યક્ષપણ કરવા ન સલાહભર્યું નથી ઘણીવાર અવાં પણ ઉદાહરણો મળે છે જ્યારે શોધન ઘટના વિકાસનું સંપૂર્ણ ચક્ર પૂરું થઈ નિતા જા રિસક મોત નાશ પામે છે તનાં કારણો ઘણાં હોઈ શકે છે જોરદાર જ્ઞાન, સફળતાપૂર્વક જાદવામાં આવેલી ફરિયાદ, કોઈ વગવાળાં પ્રકાશનમાં પ્રકાશિત થયેલ લેખ.

હું હવે મારા પોતાના શોધન ઘટનાનાં કેસની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ બરીકાઈથી તપાસી રહી હતી અને હું સ્વાભાવિકપણે બીજાં બધાઓનાં કરતા તમા વધારે રસ ધરાવતી હતી. (કલ્પમ. આવે છે તે પ્રમાણે, સિપરિટમા સાચવવામાં આવેલા પેટના હુમિઆ કરતા કોઈકના પોતાના જ પેટનાં હુમિઓ વધારે રસપ્રદ છે).

અ દરમિયાન બનવા હંમેશના એક નિયમ પ્રમાણે વિકસી રહ્યા હતા ચર્ચાના દોઢ મહિના પછી તરત ધ્યાનમા ન આવે તવુ શમન શરૂ થયું, પણ હું તનાથી બેવકૂફ મૂખ નહોતી બની ગઈ; બધાં જ લક્ષણ પરથી અગળ બીજુ માનું સ્પષ્ટ દખાનું હતું જ પડેલા કરતા વધારે ઊંચા અને જોરદાર હોવાની ખાતરી આપતાં હતાં. નાની નાની પજવણીઓની શરૂઆત થઈ મદી મારી બીજા પ્રયોગશાળા અને ટ્રાન્સફર્મર કોસ મારી પાસથી લઈ લવમા આવ્યા, તમણુ વાઈન્ડરની નોકરી પણ ખલાસ કરી નાખી તેઓ અને વિદ્યાર્થીઓ સહિત મારાં મદદનીશોન ક્યારેક એક પાસે તો ક્યારેક બીજા પાસે મોકલવા લાગ્યા. બધા જ તકથી વિપરીત, નંબર અક જો કે તેણુ તેના નહોતું કરતું જોઈતું હતું તે કામ પણ કયું હતું તેમ છતાં માર ખાઈ ગયા. તકનો આવા ઉલ્લઘના અવારનવાર જોવા મળતાં હતા, વિશેષ કરીને આજુબાજુની શાખાઓમા, હું તેમનું ફિનૂરો તરીકે વર્ગીકરણ કરું છું.

મારા ત્રણ મિત્રા બલક, બાલ્ડ અને ગાઉન્ટને એકબીજાંથી વિખૂટા કરી જુદી જુદી જગ્યાએ મોકલવામા આવ્યા 'પક્ષાપર્જી' થઈ

વસ્તુરૂપમાં આવ્યા કાર્તિક બોજ કેકાચેથી મેં જાણ્યું કે બ્લોન્ડને પણ કોઈક જગ્યાએ જવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો- અને એમ જાણીયું કે તે રજીસ્ટ્રેશન લેખારટરીમાં કામ કરવા હતો 'પોટબેલી'એ વ્યવસ્થાપક મહાને સંબંધિત વ્યવસ્થાપનમાં પત્રમાં તેન મારાથી વિખુટા પાડ્યા હતો અત્યંત મુશ્કેલી સાથે પત્ર મળવામાં આવ્યો હતો; ટૂંકમાં કહતાં, તેને કોઈ રાજકીય લાભ મળ્યો નહોતો.

તે દરમિયાન હું રજા પર ગઈ નહોતી: ના, કાર્તિકની અરહાજરીમાં કોઈનાં મોજાં કરતાં વધારે ખરાબ બીજું કશું નથી, અને તમ હોવા છતાં પણ હું મર્યાદા કરવાનું પૂરું કરવામાં સફળ રહી. મને કે આઈ. પી. નો ઈન્ટરવ્યુ મળી ગયા, જ્યાં તેમણે સદ્ભાવ સાથે મૈત્રીપૂર્વક મારી વાત સાંભળી અને આખી હકીકતને ધ્યાનમાં લઈ હાથમાં લેવાનું વચન આપ્યું જે માણસ વચન આપ્યું હતું તે તરત જ રજા પર જતો રહ્યો અને તેનો ડિયુટી આ કસથી પૂરતો પરિચિત નહોતો અને ફોન પર ઈકપૂર્વક જવાબ આપતો હતો.

મ બ્લોન્ડને રજીસ્ટ્રેશન લેખારટરીમાં કાચળ લાખ્યા અને જ મદદ મને સ્પષ્ટ નહોતો તે વિશે પૂછ્યું બન્યું એવું કે તે બ્લોન્ડને પણ સ્પષ્ટ નહોતો તો એનકૂંગ અને બુલ્ડોઝની ભયો જવાબ લખ્યો ન દરમિયાન પ્રયાગ અકેશ. નાટ કાર્તિક પાત્ર આધાર આપી રહ્યા હતા. કર્ણીક ખાત હું મારા પ્રયાગના ઉપકરણમાં બધું જ ભૂલી જવામાં સફળ રહ્યો હતો.

તોફાન ચાલુ રહ્યું મારો લેખ એકાએક પ્રકાશિત થઈ ગયા જે અડ વર્ષ કરતાં પણ વધારે સમયથી સમાજિક વિભાજનમાં શંકા ઉઠાવવા રહ્યા હતાં અત્યંત વિવાદાસ્પર... અને હવે, બાપરે ચમત્કાર, તે છપાઈ ગયા હતાં. દેખોતી રીતે સંપ્રદાયિક નજરચૂકન કારણ અત્યાર સુધી કોઈ તેનો ભાગ બન્યું નહોતું. તે અતિ પીડાદાયી હતું, મારી સંસર્જિકતાનો વધતો સક્ષાત્કાર મારી આસપાસના વાતાવરણમાં ખેગનો ઉપ વ વધેલા હતો મેં મારો લેખ ફરીથી વાંચ્યો અને તે કટાણાભયો અને શિરજર લાગ્યો..

આસપાસની પરિસ્થિતિનું સ્મિતો વિહોણી દુનિયામાં પરિવર્તન તેની પત્રકાલાની નજીક પહોંચી રહ્યું હતું. સ્ટીમધાર્નિદ અને બીજાં કેટલાંક માત્ર એમ જ મને અભિવાદન કરવાનું બંધ કરી દીધું.

મેં આ મદદ નાપસદગી બતાવવા કોઈ હુરિયો ન બોલાવ્યો, પણ

તેમનાંથી સ્વતંત્રપણે ઉત્તરોત્તરના પદ ધ્યાનીએ મારાં દિલમાં ધર કરી લીધું. ઘરમાં પણ જ્યાં દુનિયા હતી તે મને મઝતી છાતી નહોતી. મારી નિરાશામાં હું કુડલમકરનો દુયરી ખેંચી લાતી અને તમાથી છેલ્લા બચવા મેં પાપ નિવડી કર્યું. કદે નમ ફરી ન ફરી ન વાવતો હતો.

“મમી મેં, ચાલી રહી લડાઈમાં રમૂજી અને રકનવિગ્રહો સાંધતા. આઈલેન્ડ ડેન્માર્કના કિનારા પર જહાજ ગુમાવ્યું અને દલ્લે ત હુદો લીધું. આઈલેન્ડનાં લોકો આનાથી અટકા જુસ્સ ભરાઈ ગયાં કે આઈલેન્ડની દરેક દરેક વ્યક્તિને પ્રશંસામાં ડેન્માર્કનાં રાજા વિષ જોમભાઈ, ગીત બોલવાની સૂચના આપવામાં આવી હતી...”

ટૂંકમાં હું દિવસા વીતાવતી રહી પણ સમય પસાર થતા ગયો. ઈન્સ્ટીટ્યુટમાં ત નજીવી, અસ્વસ્થ કરી મૂકનારી. ચિંતાઓથી થાડી અસ્થિરતા પ્રાપ્ત કરતો હતો. તેનો સાથ સાથે સંપૂર્ણપણે જુદા જ પ્રમાણના કમ પર ઉતાળા વીની ગયા, છાતરીથી ઘસાયેલો પણ તેમ છતાં હજી પ્રભાવશાળી અવાજે ખીલ્યા, પરિપક્વ થયા, ખરી પડવા તૈયાર થઈ ગયા હતાં અને પાતાની સાંજ, વરસાદ અને તેની સહાયથી મારાં દિલના તાર ખેંચી રહ્યો હતો તથા હું જ કામ પૂરું કરવામાં નિહાળ થઈ ગઈ હતી કે જેની પ્રાછળ મેં વખત જુમાવા હતા તનો પાદ અપાર્વ રહ્યા હતા... હું ફક્ત સાથે રહવા ચાલી ગઈ; જ્યારે મારા પર શાપન ક્રિયા ચાલી રહી હતી ત્યારે તણે એક દીકરાનું જન્મ આપ્યો હતા. જરદાજુ જવા ચહરાવાળા ટીની એ જ માલ ઉતાળાનાં વાવાઝાંતો અને કબૂતરાનાં જેવા જ સરીખમ પર રહતા હતા, અને તેની બાંખો પણ તાફાની અને કબૂતર જેવી વાદળી હતી.

પહેલી ચર્ચાસભાના બે મહિના પછી બીજી ચર્ચાસભા યોજાઈ. પહેલાથી મિત્ત પ્રકારની ત એકમની હતી. રેડીએશન લેબોરેટરીમાંથી બ્લોન્ડ આવ્યો નહોતો; દેખીતી રીતે જ તેને પરવાનગી આપવાનો દંતકા કરવામાં આવ્યો હતો. વિદ્યાર્થી નંબર બે એ કર્ડપણ ત કહ્યું મેં પોતે જ તેને કર્ડપણ ન બોલવા કહ્યું હતું; પત્ની અને માળક. બાયોફીઝીકલ કેન્સર જીવન અનુસ્તાનકો સાવધાનીપૂર્વક મારી વિરુદ્ધમાં બોલ્યા પહાઈટગાર્ડ નીચો ગાંડલો નજર આરાપ મૂકતું બાપણ કહ્યું.

સ્ક્રીમલાઈન્ડ મારી અને તેની પાતાની ભૂલાની સ્વીકાર કર્યા દરકના મોંમાંથી જોમભર્યું ગીત.

પામ્પાડમે ફરોથી પોતાનાં ખૂરશી પર દડાની જેમ ટ્રિછળકૂદ કરી, દાયરઆ ફરોથી જાદુગરની જેમ ચિત્કારભર્યા ચાકંદો કર્યા, પણ તે બધું પોલી વારનાં કરતા વધારે કુદનાભર્યું અને કંટાળાદાય હતું. હવે હું છત પર ચાલી રહી નહતાં. ફરોથી મન મારી ભુલાને સ્વીકારવા બાલાવવામાં આવી અને ફરોથી મં તેમ ન કર્યું. હું ઘાંત હતી અને હકીકતને પુરવા તરીકે ટૂંકી પણ તે બહાર કાઢા. પર જઈ અપડાઈ, કોઈએ પણ મારી એક ગ્રાંત ન સામળી, બધામ, સૌથી વધુ અગ્રામ એ હતું કે હું મારી પાતાની જાતને જ સામળતી નહાતી મારી આંતરિક જગતકતા હવે પહેલાની જેમ અખંડિત રહી નહાતી જાતે અમ બાગનું હતું કે મારી સત્યતા આછી થઈ ગઈ હતી અને તેમાં નિરહ પછી ગઈ હતી.

હા, ન લોકમત એ અત્યંત ભયંકર વસ્તુ છે પછી ભલે તે જા ત જખરદડનીથી અપાવવામાં આવ્યો હોય કે પછી ઉરકેરાવેલો હોય, તા પણ જખર તે દરકે દરક બહિને અકની વિરુદ્ધમાં વાળી લે છે ત્યારે તે બહિને પાતાન યાગ્ય સાચી સ્થિતિમાં અનુભવું અત્યંત કપકુ અને મુશ્કેલ લાગે છે.

બીજી સર્થસભા પછી સપૂર્ણપણે ભાગી પડેલી હું સવાર ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં આવેતે દેલીફાન ગાસે બેસી પડે. મારે કે આઈ પીને ફાન કરવાન. હતો મ રિસીવર હાથમાં ઉપડયું તેમાં ત્રીજા પ્રકારની વાતચીત ચાલી રહી હતી ઇન્સ્ટીટ્યુટનો ચોઢ ચઢ તરા સસર્જ બવહાર, સપર્કો હમેશા કપાકન કાક અટકાઈ પડે છે કેલીક વખત તો હું દેલીફાનને જાણ તે જખર બહિને હોય તેમ નિરસ્કારતી હતી હું રિસીવર પછુ મૂકવ. નચ્છતી હતી પણ મં અવાજ અપળી લીધા અને સાંભળ્યું. સ્ક્રીમલાઈન્ડ અને ગાઉન્ટ વાતચીત કરી રહ્યા હતા. કદાચ મારા વડવાઓ મને માફ કરી દે, પણ હું વચ્ચેથી તેમની વાતચીત સાંભળવા લાગી.

સ્ક્રીમલાઈન્ડ. અમે તમ હોય પણ નઈગલની ચર્ચા એકમની સાથે પૂરી થઈ.

ગાઉન્ટ: જમાર ભાડૂની અભ્યાઓ હોય છું ત્યાર તેમન અકમત કરવા અત્યંત સહેલુંસહે કામ છે

સ્ક્રીમલાઈન્ડ: લોકમતનો ઓછામાં ઓછો નજીવો પણ અત્તર કરવાથી તને કોઈ નુકસાન નહીં થાય.

ગાઉન્ટ નમ ક્યારેય માછલીઓના ઝુંડને કોઈ રહસ્યપૂર્ણ સજ્જત મળતા અણલીનાના અકાચક ગાળા ફરતા જોવા છે? તમારા માટે લોકમતના આદર્શ નમૂના એ છે.

સ્ત્રીમલવંત નમ શરૂ નથી કે માછલીના આ સમયના ઉપયોગી લાભ છે

ગાઉન્ટ: ગમે તેમ પણ માછલીને તે ઉપયોગી છે તે બધી જ વસ્તુઓ માનવ જાતને માટે ઉપયોગી નથી હોતી

મેં રિસીવર મૂકી દીધું. કોઈક ચાત માછલીઓનું ઝુંડ ગાઉન્ટ સાચા હતો પણ તેનાથી મારું કોઈ કામ સરળ ન થયું.

થોડી મિનિટ પછી હું કે આઈ. પી. સાથે ચપક કરી શકી. મુખ્ય વડાનો ડિપુટી જેણે મને વચન આપ્યું હતું તે રજા પર જતા રહ્યો હતો અને બીજી કોઈ મારા કેસ વિષે કંઈ પણ જાણતું નહોતું એટલે, બધા કોઈપણ રીતે હું આગળ કામ ચલાવી લઈશ

સૂચક વક્ષણોની સંખ્યા પરથી અનુમાન લગાવતા હજી એક બીજી, ત્રીજી અને નિર્ણાયક મોજી અવવાનું હતું આ મોજાં પહેલાનું શ્મન અત્યંત ખોટાદારી હતું, કોઈક ક્ષેત્ર પર તો કેવળ સ્વાસ લેવો પણ અસમ્ભવ બની જતો હતા જે માત્ર હું શની આશા રાખવી ન જાણતી હોત તો તે હતી મુસીબત હું ન જાણતી નહોતી. હું વાસ્તવિકપણે કોઈપણ વસ્તુ પોતાના હાથમાં લઈ શકતી હતી.

માહિતા ઊલુપ કાયરોને પોણે છે. સમગ્રપણે જતાં માણસ અટલા કાયર કરપાક નથી, જે ન પરિસ્થિતિ જાણતો હોય તો બધા સાથે બહાદુરી પૂર્વક લડે છે પણ ન આરિચિતની પાઈ સામે પડતું બની જાય છે અપરિચિત દ્વારા સુનાવણી જૂની અને સુચકાક્ષિત પદ્ધતિ છે શરીરને બિલકુલ હાનિરહિત રાખતાં તે આત્માન સાવ ખેદાનમેદાન કરી નાંખે છે મારો આત્મા તેનાં આત્મિક સંઘર્ષમાં પહોંચ્યાં જ એવાં ખાતો હતો અને બિલકુલ પડી જવાની તૈયારીમાં હતો.

વળી વધારામાં મારી પાસે વાંચવા માટે કશું જ નહોતું. મેં ક્યારે ગાઉન્ટને વાચવા આપી હતી જણ તો ખડતલ કૃતરાંનાં પ્રાઉધરોપણોની જેમ મારી પાસેથી ઝૂંટવી લીધી હતી, કોઈપણ નવી પુષ્ટિ મારા સ્વભાવ અતી નહોતી અને મારા સ્વખાન ખુલ્લી લગામ આપી દવામા આવી હતી હું ઘાટું કરીને શિકારનો ભાગ બનવા પક્ષીઓનાં સ્વપ્નાં જોતી હતી. તેઓ 'ટરરર' 'ટરરર' ચિચિયારીઓ મારતાં હતાં, પોતાની પાખો

ફરડાવતા હતા અને લાશના આસપાસ ટોચે વળી રહ્યા હતા. તમનામાં વિશેષ કરીને સહેજે નજરે પડ તેવું એક હતું, જે બીજા બધાં કરતાં માટે, પાનાના પ્રતો બહુ મેથા માસે તરફ વાળણું, અવગણનાની ઝીંકે ફેટકા લાગેલા પાનાવાળું અને લક્ષ્ય નાકેલી, ગોળગોળ નાચળી આંખોવાળું હતું. જોઈ લક્ષ્ય સંપર્કો સોંપવાનું તેની ચાંચમાંથી હમથા શબનાં ટૂકડા લટકતાં નજરે પડતા હતા અને એ શબ મારું હતું. 'નરનર'ના સ્પષ્ટપણ અર્થ થતા હતા "બદલા" આ સ્વપ્નાઓની સીધી સીવી સાંકેતિકતાઓ મન સાવ બાંડી કરી મૂકી હતી, જે શતાબ્દોની શરૂઆતમાંથી ક્યાકથી ચાલી આવતી હતી, આખો દિવસ મને પીડવતી હતી.

ગમે તમે પણ મુખ્ય આનંદ બહારી નહોતું પણ આંતરિક હતું અને તમે પણ મારી પોતાની અદર જ સમાવિષ્ટ હતું મારી હતી તેવી કપરો દશામાં બધામાં સૌથી મુશ્કેલ વસ્તુ છે એકના સત્ય માટે એકની અદર જ વળગેલાં રહવું. પ્રથમ તે થાય પણ તમે તમારાં સત્ય પર વળગી રહો. તેઓ તમને ગમે તે કરવા માટે બળજબરી કરે તો પણ તમારે તમારા સત્ય પર ટકી રહેવું જોઈએ, અખનમ રહેવું જોઈએ પણ તમે શું કરો શકો છો, જ્યારે સત્ય પાતે જ જીવનભરી સનામણીથી મરી રહ્યું હોય છે, જ્યારે તમારું રક્ષક માટે સાચાં થવું લગભગ બધું થઈ જાય છે જ્યારે વધારે ન વધારે વાર તમે જ પોતાની જાતને અમ પૂછના જુઓ છો, "પણ શું થઈ જો...?"

ના, મેં મારી બૂબોનો સ્વીકાર નહોતો કર્યો, તમારો સવાલ બહારની જ રાત હતી, પણ મારી અદરનું સત્ય જ મરણ શટલાક પર હતું.

હું નથી જાણતી કે જે મારાં આ ત્રણ મિત્રો ન હોત તો તે ભયંકર કાળ દરમિયાન મેં શું કર્યું હોત. તેમને મળવું એ જીવનદાયી જાળનાં પૂંટમાં સમાન હતું.

જ્યેષ્ઠ વિશેષ કરીને ખૂબ સાચા હતાં ચાળીસ વર્ષની ઉંમરનો આનંદી ચહેરો એટલો દિલાસો દેનારો લાગતો હતો. ધણીવાર એ વાતનું આશ્ચર્ય થાય છે કે જ્યારે બાળક ઉંમરલાયક થાય છે ત્યારે તેનું નાનકડું છેકરાનું આકર્ષણ ક્યા જતું રહે છે. જ્યારે તરફ જાતા હું જોઈ શકતી હતી કે તે ક્યાં જતું રહ્યું નથી પણ હજી સુધી બિલકુલ ત્યાં જ છે જ્યેષ્ઠ પેલાં બધા લાડમાંથી, કદાચ દસ હજાર લોકોમાંથી એક હતો જે માટે થઈ ગયા અને તે આટલી ઉંમરે પણ પાનાનું સાવસ, આનંદભર્યું આકર્ષણ ગુમાવ્યા વિના.

બલકના નાજા પાતળા, ઘટા અને તમ છતા પણ સુરખીદર ચહરા, નના પાતળા હાથ અને પૂજાની મોંમાંનો દાંતના અદ્યગ દેખાતો સાનેરી ભાગ નહ. પાત્ર કર્દા અત્યંત ભાગપણભરી અને નનાચસ લુચ્છાઈનાં ભાવ પ્રગટ કરતાં હતા. તે તરફ, પેલાં ચહરા તરફ જોયું અને કેટલું ગમતું હતું? બલકની આંતુમુનિ હૂંફાળા મ્મન જેવલી જ આનંદદાયક હતી. જ્યારે તે ખાલતા ત્યાર પાતળી પાતળા, હૂંફાળા આંગળીઓ વડે પોતાનાં સંવાદમાં ભાગ લેનારનાં હાથને સ્પર્શના હતા.

“તમે જાણો છો, મ. મ.,” એકવચન બલક મન પોતાનાં નાદન તોફાની સ્મિત સાથે કહ્યું, “છવટે તો તેમાં કંઈક તથ્ય હોઈ શકે છે... પશ્ચાતાપના જેવા કંઈકમાં...”

“તમે થું કહી રહ્યાં છો!” હું કાપાલેશમાં આવી ગઈ. “શા માટે, તમે જાણો છો...”

“હિસસન,” બલકે કહ્યું અને પોતાનાં આંગળીઓ વડે મને સ્પર્શ્યા.

“તમ મન બહુ કબૂલ કરવા માટે સમજાવો છો? તમ? મારા મિત્ર?”

“થાકો થાકો, મર્યાદાની શિષ્ટાચારનાં સીમાઓની અંદર કાર્ડ અને સંવાદકારક સ્વીકારવા લાયક નિયમ ઘડી ઝાઝો જેથી કરીને તે લોકો તમને એકલાં છોડી દે અને પછી તમનું કામ આગળ ધપાવે, બેશક, તમારી પાતળી રીત, મુખ્ય સિદ્ધાંતાથી અલગ વ્યાં વિના તેને એકદમ બીજું નામ આપીને બાલાવા લોકોને અને તમારી નોકરીને અલગ વધારે બનકૂળ સમય માટે રાહ જુઓ હાંબ...” અને ફરીથી બલક મારાં હાથને પોતાની સાંકડી, હૂંફાળી આંગળીઓ વડે સ્પર્શ્યા.

“ના, પડતું મૂકી દેવું,” તેમની હૂંફાળા પ્રતિકાર કરતા મ કહ્યું, “અ રસ્તો સંભવ છે કદાચ અને તે સમજાદારીભર્યો પણ છે, પરંતુ ત મારા માટે નહીં. દરેકને પાતાનાં સિદ્ધાંતો હાથ છે.”

“હું તેને તે રીતે મૂકી રહ્યો છું કારણ કે તમે... તમે મારાં માટે કંઈક મહત્ત્વ ધરાવો છો.”

“હું જાણું છું તેના માટે આભાર. તમે મારું બહુ ઈચ્છા છો બાપી સમસ્યા છે “બલા”ના અર્થ થું છે તમ બેના અર્થ કલ્યાણ, હિત લો છો.”

“અને તમે?”

“એકદમ લોચ ઉપર આવ છે તેનાં કરતાં વધારે.”

“હા, પણ જો તમે શક્તિશાળી સત્તાની વિનુલ્યતા ઉપર છો નહીં તમે વિલકુલ અમ જ દાન્ય પર નહીં આવી થકો જેનો અર્થ છે તમારે એક બાજુ પર હુમલા કરવા સાટની હિલચાલ તૈયાર કરવી જ પડશે. ન દરમિયાન ”

“મારું માથુ વઢાઈ જાય તે સ્થાન નાનું રહેશે ”

“હંમેશા, હું, હું તમ કદાપિ બીજાઓની વિચાર કર્યો છે? છોરટે નો તમારી પાછળ પાસુ રાજ છે.”

“દેખી મુક્તિ મં દરેક વિષ વિચાર્યું હતું કદાચ હું જન્મી હતી ન પહોળા જ તમ જાણુ. દરેક હું ન વાન કર્યેક વધારે પડતી કૂરતાપૂર્વક એટલે કે નાટકીયપણે રજૂ કરવા જઈ રહી છું, એકદરે બે સ્ત્રીઓ છઃ ગેલીલોઓના અને ગીઓર્દાનો બુનોના. પહોંઆ પોતાના મન પાછા ખેંચી લીધા અને કસ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું, બીજા શાંભલ બધીન બાળી નાખવા જટલા મુરખ હતા પહોળા. રત્નો અષ્ટપણે વધારે સમગ્રદારીભર્યો હતો, પણ...”

“ગેલીલીઓ, ગીઓર્દાનો બુનો!” બેકે કલ્પપૂર્વક કહ્યું “ભલે રીક છે, ખરખર ”

“જકવાસ બંધ કરો!” હું બરડી ઊઠી. “તમે એમ વિચારવા જટલા મુખ્ય તો નથી જ કે હું મારી જાતન તમની બરાબરીમા મૂકી રહી છું, કમ ખડુ ને” આપણ બધાં વામણ જીવાની તેમની સાથ નુલના કરવાના આવે છ. પણ દરેક વામણ જીવેની પોતાની આનંદભર્યા વિજયની હોળી હોય છે...”

“તેમ છતાં તમારમાં હણી બધી ભાવનાપ્રધાનતા છે,” બેકે હતી વાત વચ્ચથી કાપતાં કહ્યું. સુર્યસ્તમાં લાલ સદો. મન માફ કરશો, હું તમારથી નાના છું પણ હણીવાર મને તમન સાવ આમ બાળ સમાન જાઈને લાગે છે કે હું માટે છું.”

અને તે પોતાનું પેલું નિખાલસ, નિષ્કપટ સ્મિત હસ્યો.

પાછળથી મેં આ વાર્તાલાપ વિષે ઘણો વિચાર કર્યો નિ.સંકપણે બેકે એક રીતે કાચો હતો પણ મારું સમગ્ર અસ્તિત્વ તેની સાત્યતાના અસવીકાર કરતું હતું. હું શું મૂરખ પ્રાણી હતી?

હું બીજા બધાં કરતા ગડ વધાર વધર મળી હતી નહીં વધાર પડતાં હોદ્દાવાર અને ચાલાક થઈને મને નાસ્તીપાસ કરી મૂકી હતી તેણે સમજા શક્તિ અને પિન્નતા ઉત્પન્ન કર્યા હતા

“કુનાવળ ન કરો,” તણે કહ્યું “તમારાં વાઈન્ટીંગ ખંડાં જ રહ્યા તમારે અંજાને તેની ફેરવતી મોતે મરવડ દેવો જોઈએ.”

“કઈ કાઢી રાત્રીય તમ નથી કે આપણામાથી કાણ પહેલું મરવાનું છે,” મેં ચીડપૂર્વક જવાબ આપ્યો.

“બધી જ સંભવિતાઓમાં, જંગ, આ તમારી જોમ નથી. અને એક રાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખી જો, આ સમય જુદા છે, આજકાલ કાર્ડિને મોત તરફ ઘસારો જવું જ નહીં તેમ કરે તેના માટે કોઈ પ્રતિષ્ઠા વધારે અવુ હવે રહ્યું નથી રાધન ક્રિયાના વહીવટ કરનારાં લોકોએ હાર્ટએટક, આન્થ્રાક્સ અને સાવ સાધારણ ફરિયાદો સુધારાથી જિવાનું શોખીં લીધું છે તઓ સમજ છે કે કાળનું એક કાર્ડપણ કાણ ઊલટું ફરી શકે છે. અને પછી શું” પોતાને એકદમ શિખર પર ઊભેલાં જિનારા પાતાને એકદમ તળિયે ઊભેલા જુએ છે તમે કદી એ વાત ધ્યાનમાં લીધી છે કે કેવી રીતે તમા કાર્ડ દસ્તાવજ પર હસ્તાક્ષર કરવાનું થયે છે” સૂચનાઓ મેંડામાંકથી આપવામાં આવે છે તેમન જાહેર ભાષણો પણ નમત્યા નથી, તઓ તાકત્યાકો રાખવાનો પ્રયામ કરે છે. વેદાહનનું તરીકે પામ્યાઉંએ જો કાળનું એક પલટાયું તો તઓ ચોક્કસપણે તેના હાળીનાં નાળિયેર તરીકે ઉપયોગ કરવાનાં છે.

“અને દાયરે? તે પણ સાક્યાકિશો છે?”

“ના, તે થોડા વધારે ગુચવણભર્યો કેસ છે તે પોતાની રીત જ કામ કરે છે. તે અક્રિય રીતે સ્વતંત્રપણે અને તે પણ સંપૂર્ણ ગભોરતાપૂર્વક તમને નિરંકરે છે.”

“શા માટે” ગમ તેમ અમે તો બિલકુલ જુદાં જુદાં કાતોમાં કામ કરીએ છીએ.”

“તમે ખરેખર કામ કરા છો. તે મુદ્દાકેનાં કાત્રમાં કામ કરે છે. મુદ્દાકેનાં ઉપયોગ નહીં પણ તેમના ઉત્પાદનમાં તેની પાસે માત્ર તેનો જ એક જ ધધા છે અદર્શપણ સુગંધિત કરવામાં આવેલાં સમાજમાં આવાં નિષ્ણાતો એ માણસોની જોમ એટલાં લાભ વખત સુધી જીવતાં નહીં શકે છે જોઓ ખાવાનું બંધ કરી દે છે...”

આઉંએ હોશિયાર હતો પણ થોડો સમજવામાં મુશ્કેલ હતો. તે કોઈ મોટી બંધકરે ભૂલ કરી ન બેસે તેટલા માટે આપા વખત નની સાથે રહેવા માટે તમે તમારી જાત પર કબજા ધરાવતા હોવાં જોઈએ. કટલીક વખત નની સાથે વાતચીત કર્યા પછી હું અટર્લી દયનીયતા, દુખ

અનુભવતી હતી કે હું મારી જાતને ફાસીએ પણ લટકાવી શકતી હતી. સંદેનસીએ તે વસ્તુઓના હાલ્યાપલટ પાસે પણ જઈ શકતો હતો તે બધું જા કરી શકતો હતો.

બાજુ સાથે મને જતા વધાર સાદું ને સરળ હતું તે કોઈ સલાહ નહોતો આપતો, વગર મનની સમજૂતીઓ આપતો નહોતો. પણ કેવળ મેં તે માટે દુઃખ અનુભવતા હતા. અને જાણે તે માત્ર પાળેલો બકરા હોય તેમ મારી સાથે વર્તતો હતો.

“બસ, બસ, હવે બહુ થઈ ગયું. આટલી કડક રીતે તે નહો. અંતમાં બધી જ યોજના વિગતવાર તૈયાર કરવામાં આવશે.”

તેની સાથે માર સાવધ રહેવાની કે દલીલ કરવાની જરૂર પડતી નહોતી એકવામત હું માત્ર મહું માથું તેનાં ખભા પર ફાળીને ચોધાર આસરે રહી પડી હતી. તાજે મને હળવેથી બાથમા લીધી અને જમરે હું આસુ વહાવી રહી હતી ત્યારે મારી પીઠ થાબડી મને ડેકો આપ્યો.

“બસ, બસ, મ.મ. તમારે આમ ન કરવું જોઈએ.”

“હું જાણું છું મારે ન કરવું જોઈએ,” હું ફૂસકાં ભરતાં બળડી “તમે વિચારો છો કે હું આમ હતુપૂરક કરું છું? ના, હું માત્ર તે રોકી શકતી નથી.”

“તો યાદી એ સ્થિતિમાં, પેટભીરને રહી લો.”

તેના ખભા પરથી ભાનર કપડાની ગંધ આવતી હતી અને હું પણ ખભા પર આરામથી રહી બાજુથી શરમાવાની કોઈ જરૂર નહોતી, આખો વાત આમ હતી.

હું કિદગી જીવતો રહી, સમય વીતતો ગયા, ઉનાળા પૂરો થયો આવ્યા હતો અને રાત અંધકારભરી થઈ જઈ હતી કામકાજની સ્થિતિને ટેવાઈ જવાની પ્રક્રિયાના પણ અંત આવી રહ્યા હતા સ્થિતિ વિહોણી દુનિયા ચીડાણની માંદગી કે ખલીનાં શોરબજોરની જમ જ હમેશની બની ગઈ હતી જમરે હું ઇન્સ્ટીટ્યુટ પહોંચતી ત્યારે તરત જ અલિપ્તરમા સરકી જવાનો અને અદૃશ્યમાન થઈ જવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી મારા કામમાં નવો વિચાર ફૂટી રહ્યો હતો પણ ધીમ ધીમે, બિલકુલ મન વગરનું બિલકુલ અંધાર. કાટરોમાં ફૂગાં ફૂટી આવતાં બટાકાની જેમ.

ધાણીવાર હું તદ્દન ખાલી મગજ શૂન્યમનસ્કપણે બેસી રહેતો હતો હું નવવર્ષી મનથી હતો, ખરેખર?

તમા વડી વધારામાં મને તારી જિંદગીના પાતળા આગવા આનંદો હતા. મને સતત ચહેલા કાઢતું અને શહેરમાં લઈને ઈન્સ્ટીટ્યુટ નુબીના આખા રસ્તે ચાલતાં જવું મોખું હતું. વિલંબ વિનાની અને મધ્યમસરની સવાર જાગૃત ઘડો જાગી હતો, હિનતના પાદો તારીખ પર લટકી જતાં હતાં, કચરાની પટીઓ ખડખડાટ કરતાં હતાં, ઘણા લોકો, પોતાના હિસ્તાનો બોજ ઉપાડીને તેમનાં દરમિયાન રસ્તે નીકળી પડતાં હતાં. દરેક દરેક વ્યક્તિ ચાલતી હતી અને સાંપી રહી હતી તથા તેમને જે કંઈ ઉપાડવું જાઈતું હતું ત કાંઈપણ જાતની મૂંઝવણ વિના ઉપાડીને લઈ જઈ રહી હતી. સવારમાં શહેર તરફ તજર કરતા હું એવું કંઈક સમજવા લાગી કે, જ્યાર સફળતા મારી સાથે તારે સમજવું માત્ર હાથની બહાર હતું.

અ સફળતા કપટભરી છે ત કાવચી આવડ તો આવે છ પણ સાથે સાથે છુટી પણ લે છે. વખત ચીની જાય છે અને અકાએક તમે બિમારી બની જાવ છ શું હું એ દશા મારી પાસે પાછી આવે તમે ધન્યજન. હતી? તા. હું હવે તો પહેલાં હતી તેવી રીતે કદી નહીં સ્વીકારું.

અક વખત જ્યારે હું કલાકરૂમમાં ગઈ ત્યારે બે અનુચરો વચ્ચેના વતચીત મેં સાંભળી. “હું કાંઈપણ વસ્તુઆન ઉપર લટકાવી રાખવાનું પસંદ કરું છું,” એક કહ્યું “હું તમને પાછી હાથમાં પકડી રાખવાનું પસંદ કરું છું” બીજાએ કહ્યું “તમને પાછી હાથમાં પકડી રાખવી એ વધારે રસપ્રદ છે” અને મેં વિચાર્યું. કયું ખરેખર રીતે વધારે રસપ્રદ છે? કદાચ તેમન પાછી હાથમાં પકડી રાખવા ત જ. મેં પણ પાછી હાથમાં પકડી રાખવાનું જ પસંદ કર્યું હોત. એક પ્રકારના આનંદ મારાં સમગ્ર અસ્તિત્વ પર છવાઈ ગયો. શેનાથી હું ડરતી હતી? આ દુનિયામાં વિજ્ઞાનનાં છોડીને ઘણી બધી રસપ્રદ વસ્તુઓ છે.

હું કાર્ટન્ટર પાસે ગઈ અને જાન વસ્તુઆ ઉપર લટકાવવી પસંદ કરતું હતું તેને મારો કોર આપ્યા.

“તમે વધારે દૃઢજાં દખાવ છે, તમારો ચહેરા પર ધોર ઉદાસીનતા જવુ છવાયલુ લાગે છે,” તણું કહ્યું “કાંઈ પ્રકારનું દુખ છે શું?”

“માત્ર થોડો ગધડો,” મેં કહ્યું.

“તમે બિલકુલ હાર ન સ્વીકારતાં,” બીજા અકકડખારે કહ્યું “હું

હંમેશાં એવી જ રહી છું દુઃખ મારી તરફ આવે છે અને હું તેનાં કદરૂપ થોભાડ પર જામીસલક થઈપણ દઉં છું "

"કેવો પ્રકારનું દુઃખ ?"

"મારા દેહરોનો પગલો કદવામાં આવી છે તે ક્ષયવર હતો. અને તેણે કાઈકને કદવીત મારી નાખ્યો. એક માણસ ચાલતો આવતો હતો, ન્યૂટની જેમ પેશાબ કરતો હતો અને સીધો પેડાં નીચે જતા રહ્યો અને બસ પ્રધુ ખલત. તમારું ચુકાદો આવી દીધો કે મારો દીકરો દોષી હતો તેનાં હાડકામાં દારૂ મળ્યો તેણે સત્કારે બીયર પીધો હતો. આ છે મારું દુઃખ "

તે ખરખરુ દુઃખ હવે મેં શરમ અનુભવી.

"બસ, બસ." "બાજુ મન કંઈ હતું તે પ્રમાણે" મેં તને કહ્યું

"ઉદાસ ન થાવ, કદાચ બધાં સારાંવાનાં થઈ જશે."

"હું ભગવાન પાસેથી આશા રાખું છું કે તેમ થાય. હું હવે મારી હિસ્મત અકંઠે કરતા કરતા થાકી ગઈ છું, હવે જારામાં જરા જટલી પણ નાકાત નથી."

તે રાત્ર મને ફરીથી વેલાં ગીધો સ્વાખ આવ્યું. જાણે ધારી જ લીધું હાવ તમ તેઓ ચડાની આસપાસ ગાજગોળ જુડમાં વીટવાઈને ધૂમરૂટ રહ્યા હતા. તેમનાંમાંનું એક ગુલાબી પથા પરનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ લાંબા સમયથી ગઈક કારણે સ્તર દૂર જઈ રહ્યું હતું અને મારી તરફ બકાચન, કિદાસ નજર નાકી રહ્યું હતું જાણે પાનાના રસ્તામાં મારાં માટ દુઃખ અનુભવી રહ્યું હાવ હું તો પહેલાંના જેમ જ મડકુ હતી પણ ગીધ પણ દયાજનક હતું, તેની જાંઘરપણે ફટકો લાગ્યો જમીન પર ઘસડાતી પાખ સાથે ખેવઈ ગયેલી, ઉકડેકાણેથી કાણાં પડે ગયેલી જોય તવી લાગતી હતી અમે નાખરીપૂર્વક જુદા પડ્યા પણ હું બીજું શું કરી શકતી હતી? મને ટેલીફોન લવા બોલાવવામાં આવી રહી હતી અને હું જાગી રહી

અને ખરખર થોડીવાનથી ટલીફોનની ઘંટડી ગુંજ જ રહી હતી હું તેની પાસે ગઈ પણ હાણી ખોડી પડી હતી ઘંટડી બધ થઈ ગઈ હતી. આટલી વહેલી સવારે કોણ ફોન કરી રહ્યું હશે?

મેં એવાર્થ ઘડિયાળ તરફ નજર કરી સત્યાનાશ જાય! હું બહુ મોડે

સુધા ઊંઘતા નહીં હતી. સવા નવ વાગી ગયાં હતાં. નવી યોજના માટે ઘણું બધું હતું ' હું કોનાવળે તેમજ થઈને પગથિયાં તરફ દોડી. લીફ્ટ ખરબ થઈ ગઈ હતી. નવ્યાનાશ વળ ઘડિયાળ અન લીફ્ટ મનનું' વરસાદ પડ્યો હતો. ગલી છત્રીઆથી ભરેલી હતી. બધાં જ ખબડિયાંના પર વરસાદ. ઊંઠા રહ્યા હતા અને ફૂટી રહ્યા હતા અને માટી, શાનદાર પગપાટા ત્યાં લામ. લાભા વખત સુધી રહ્યો પણ અંતમા તે પણ ફૂટી ગયું. ખત ફૂલોની સુગંધથી ભરવાં હતી. કોઈકનું માટી ભોભારવાળી. મુલદસ્ત. મારાં ગાલ સાથે દલાયો. લોકા આનંદિત હતા અને બાવકાને લીધે મિત્રતાપૂર્વક અડબીજ સાથે ટકરાઈ રહ્યા હતા

પ્રાચીન ઇન્સ્ટીટ્યુટનાં પ્રવણદ્વારે ભીના ફાનસાએ વડે મારું ત્વગત કર્યું દરક ફાનસની ઉપર ચોમેર નાચતા ફૂદના વરસાદના ટોપાઓનું રલય ચળકતું હતું.

ફ્લીમથાઈન્ડ ગલિયારામા મારી તરફ આવી રહ્યો હતો અને યમત્યારક આશ્ચર્ય તેનાં ચહરા પર સ્મિત હતું જ્યારે તે પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે રોકાઈ ગયો.

“અભિનદન! બેથક, અત્યાર સુધીમ ત. તમ વાંચી લીધું હશ?”

“ના, હજી સુધી નહીં,” મેં જવાબ આપ્યો.

“તમે તેમ હોય પણ છવટે સત્ય બહાર નીકળે જ છ,” ત જાણ વરસાદથી ધોવાઈ ગયો હોય તેમ પ્રસન્નતાપૂર્વક હસતાં તેણે કહ્યું.

“તમારાં બધાં પ્રધનો હોવાં છતા પણ.”

તે ઉદાસ દેખાયો. “તમે ખોટું સમજે છો મ.મ., હું તમને ખાતરીપૂર્વક કહું છું વ્યક્તિગત રીતે હું હમેશાં તમારા બચાવ કરતા હતા કોઈને પણ પૂછી જુઓ.

આ માણે હું એકદમ તળી ગઈ

“મને કાંઈન પછવાની જરૂર નથી. તમારા વિષે બધું જ હું મારી પોતાની જાને સમજું છું. હું મારાં હૃદયની હથેળીની જમ તમને સ્પષ્ટપણે વાંચી શકું છું. જુઓ છો?” મેં મારો હૃદયી બતાવતા હાથ ઊંચો કર્યો તેણે કંઈપણ સમજ્યા વિનાં નમ્રતાપૂર્વક તેની તરફ જોયું “આહ!” મેં ધોધરાં અને કર્કશ અવાજે કહ્યું “તમ દશાવન કાવર! તમે એમ

નિચાળે. દેશે કે તમે તમારી આખી જિંદગી વાડ પર બેસીને ગાળી શકશો.” આહ, ના. મ.ન. રાજા વાડ રાખજા, એક દિવસ તમે જીવલેણ દંડકા ખાશો, અને જ્યારે ત મનસુ ત્યારે તમારી પાસે પ્રામાણિકપણે વન્યા હોવાનો દિવાસો પણ નહીં હોય.”

તે ધોવી પૂણી જેવો થઈ ગયા.

“તમ સમજતા નથી, અમ અમ.” તે બબડ્યો. “ઘણું મોટું કામ છે જે તમે હજી સુધી જાણતા નથી તે બધું એટલું સહેલું સંદ નથી! કમનસીબ હું તમને બધું જ કહી શકતો નથી.. ઉદ્, અમ તમ પણ તમે ફલાણાનાં વિષે સાંભળ્યું..”

તણે ઘાથરનું નામ લીધું.

“તનુ હું થયું” મેં કઠોરતાપૂર્વક પૂછ્યું.

“તની પત્નીએ હમણા જ ફોન કર્યો મગજની તસ એકદમ ફટી ગઈ..”

મેં સીધી સીધા જવાબ ન આપ્યો મારી લાવણીઓ ગૂંવવાણમાં પડી ગઈ.

“અરર, ખોટો માણસ...” મેં કહ્યું અને ત્યાથી ચાલી ગઈ.

મુઝવલા સ્ટ્રીમલાઈન્ડ માથુ ધુણાવતા ઊભા રહ્યા અને પછી નજરોથી આગલ થઈ ગયા, તમ છતાં પણ માથુ ધુણાવી રહ્યો હતો

લોકા મારી તરફ આવી રહ્યા હતા. અને સ્મિત રવાબી રહ્યા હતા

દરકનાં તરફથી એક સ્મિત.

દરકનાં તરફથી એક સ્મિત

અ. બધું એટલું સાફસીધું ને સરળ નહોતું.

નિશા સ્વરો

.. હેલો! તું? માફ કરજ. હકીકતમાં મૂર્ખામીભરી વાત કહી. તારા સિવાય વળી જીવું કાણ તર્કીકરણ પર આવી શકવાનું હતું .. મેં તને જગાડી દીધો? ફેટલા વાળા છું અત્યારે? ત્રણ? ઓ મારા ભગવાન ત્રણ પાણ, ગુસ્સે ન થા. ગુસ્સે નહીં થાય, કેમ ખડું ને? મારી સાથે થોડી વાત કર .. શેના વિષે? ખાસ કશા વિષ નહીં જ મનમાં આવતના વિષ હા, તા હું એ પૂછવા ઇચ્છતી હતી: શા માટે તું આટલાં વહવાં નોકરી ગયો? કઈપણ કહ્યું નહીં ન તો વિદ્યાર્થીની... ઊંઘી ગઈ હતી? ના શું થયું? મને જગાડી દીધો હાત તો.. સવારે તારે બેચેરમાં જવાનું છે? હા, નેં કહ્યું હતું માફ કરજ, હું તો ભૂલી જ ગઈ હતી.. પીધેલા છે? ના, ના, તું શું કહ્યું છે, મેં પીધેલો નથી. તારી કૅનિયાક જંગલી રીત મેંજ પર પડી હતી તેવી જ રીતે પડી છે મેં તેને હાથ પછું નથી લગતો માત્ર એક ધૂટડો જ પીધી હતી, મળામાં કઈ ખરાબી હતી, પણ તનાથી વધારે ટીપું પાણું નથી પીધું... જાણી નઈ તું નહતી પડલાં તો હું અકદમ ડરી ગઈ મનમાં વિચારું, તારા દિલને શ્યાકથાં ઠેસ વાગી દુઃખ થયું હથ પાણ મને ગાદ નથી આવતું શેનાથી મરડાલે મેં ખરાબ વર્તવ કર્યો હતા? બહુ ઘોંઘાટ મચાવ્યા હતાં? બાળબાળી સાથ નાથી હતો? હા? પણ તું તા દંબાગું નથી. તું તો મારી બિલકુલ ઇર્ષાળું નથી. ક્યારેક તો માલ સુઝા લગાડનાર નહીં... સેયોજ, હું કંઈ જાણાયારી સ્ત્રી તો નથી, ખરું ને? હું માત્ર તને ચાહું છું. અને બીજા કાઈ કરતાં કાઈને પણ નથી ચાહતો માફ કરજ હું જાણું છું, તને આવા શબ્દો નથી ગમતા હું તને કદાચ અટલા માટે જ ચાહું છું કે તને આજરભર્યા શબ્દો નથી ગમતા શબ્દો તા મધા ભૂલાઈ જવાય તેવા છે, એ સાચું છે, પાણું તું તે તેમ છતાંજ ક્યારેક ક્યારેક મને કહે, સ્ત્રી બિલકુલ શબ્દો વિનાં જ ઊંઘી? અમ કે .. સર્પીજા, માફ કરજ મન, હું એક બીજી ધૂટડો ભરી ચકું છું? મારા માથામાં વાગે છે, મને

પોતાને ખબર નથી થા કરણે. હુટકો લઉં? અન્યારે હું માત્ર મંજ સુધી
 કેસડાર્જન પહોંચી શકાય સામગ્રી, તું જાણે છે બંધ આનતા સુધીમા હું
 ગઈકાલે કોઈપણ રીત પોતાને યાકી શકી નહીં, એ જ કબની સાથે
 અનુકૂળ થઈ ગઈ, પૂરા દિવસથી અનુકૂળ થઈ ગઈ, તેને બધું
 જ સ્વપ્નપણે કહો દેવું, તને તારા સહ્યા લટકા પાયા, જીવી શકતી
 નથી. ચાલ ન? સાચે સાચ? અન ફરીથી મને સારું લાગે છે. નહીં
 તા... જાગી ગઈ, વિચારું છું; બધાં એ નથી, એ નથી' આ ભજવાન,
 કેવી રીતે બધાં એ નથી' નું અર્થ. જ ને છે જ્યાર તને નથી...
 ભલે ભલે, મારા પર જરૂર પણ લક્ષ ન આપ! મહિલા છું હું - હા
 મહિલા જેવી જ છું મને બધું સારી રીત યાદ છે: લેકચરા,
 વિદ્યાર્થીઓ, સહાયકા... કટકા વાગ તું ચાલ્યા ગયો? બાર વાગ? એનો
 નર્થ એ કે હું કુલ ત્રણ કલાક કોને? શું કોને? તને શું યાદ નથી?
 પડોશની મજ પર જ નો ન બહલ હતા, તે હંમેશાં મને નાચ માટે
 આમત્રણ બાપનો હતો, વીતાલ્કા નપલ્યાકોવ, કટાક્ષાર, તેની સાથે હજી
 એક સુપારક હતા, કલ્પાય છે કે તે એક વિખ્યાન, શ્રીમંત માણસ હતા,
 દેકાન પર વધારે પૈસા કમાઈ લે છે અને તેમની સાથે હજી એક ત્રીજા
 માણસ હતો ન તો તે રેસ લક્ષારો હતો, ન તો તે સ્ટોડિયો હતો,
 પણ ન કાણ હતા એ મહત્ત્વપૂર્ણ નથી, ટુકમા તે પૂતરા હતા. વીતાલ્કા
 મને કાંઈ છાયાબ આપણે જઈએ, તું તને એકી દે, શું તું તેની સાથે
 સખ્ત સખે છે? આ મારા અજવાન, સર્વોચ્ચ, પણ સા માટે હું તને
 આ બધું કહું છું? હું નથી જાણતી, તારી સાથે એમ ન કરવું જઈએ.
 તું એમ ન વિચાર કે હું અટલા માટે કહું છું કે જેથી તું પરશન થાય
 હું ના નાચ મુરખ છું શત્રુન જાણે શું શું સહન કરુ છું, અને પછી
 પાને જન જ કુળી થાઉં છું, રડુ છું તું ઈચ્છે છે કે હું તારી પાસે
 હમેશ હમેશ માટે બધાંની માફી માગું? તારે ઘૂંટણે પડી માફી માગું?...
 શા માટે? કશાને ખ્યાન નહીં અટલા માટે કે હું અને તું, અને પોતાની
 જાનને વગર વિચાર આગળ વધી જાઉં છું સર્વોચ્ચ તું મારા પર
 વિશ્વાસ કરશે? વિશ્વાસ કરશે? સોગંદ આઈને કરુ છું, મં તને અકવાર
 પણ દબો નથી દીધો. અને દબો દઈશ પણ નહીં. બસ તું મને
 તરછોડીને ચાલ્યો ન જ તારા વિના હું પ્રાંપની નહીં રહું... કેટલો સમય
 આપણું સહ વીતાલ્કો છે? અહમુ વધ? ના બાપર, પણ લાગે છે કે
 જાણે અક્ષી જિગી વીતાલી હોય. જાણે છે ફ્યનધરમાથી અમારી છોકરીઓ

મારી ખુલ્લખુલ્લા દીર્ઘા કર છું કિશ, પ્રકિરન પોતાન માટ શોધ્ય
પણ મેં તને નથી શોધ્યો. તુ પોતે જ મળી ગયો હતો યાદ છે,
પહોંતી પહોંતી તા ન મારા વિષે કંઈ જ જાણતો નહોતો, જાણતા પણ નહોતા
તે હું મોહાવતું કેમ કરું છું યાદ છે, ત્યારે થીએટરમાં મધ્યાનર
સમય હું હજી મહત્ત્વના મુદ્દાઓ સાથે હતી.. વચવા માટેનો
ખાલ નિરસ્કારું છું.. તુ ટવીડોન બુથ પાસે ઊભો હતો અને મેં
તારી પાસ ખના સિક્કા માગ્યા હતા. તું બાલયોગ થઈ ગયો, ક્યાં ખાવાઈ
ગયા અને તારો ચહેરો કંઈકે અવો થઈ ગયો કે મેં મનમાં વિચાર્યું તું
હમણા જ ઊભા પડે દારૂ જસ અને પછી તુ અમરા બધા શોભા
આવવા લાગ્યો. મન યાદ છે, તું હંમેશા બીજી હરોળમાં જતો હતો, હું
મથ પર આવું છું અને હંમેશાં સૌથી પહેલાં મારા આખા તન શોધી કાઢ
છે તુ અહીં છે? અહીં એટલે કે અનો અર્થ છે બધા સારાવાના થશે
સર્થોજ, મન પછી આખી સાંજ ચાંચિના પોશાક પહેરાવવામાં આવતા,
ખુલ્લા... એ સાચું છે ને કે મારા ખબરા સુંદર છે, હૈં ને? અને
વસ્ત્રસ્થળ?... ચર્ચા નહીં કરે? બહુ, સારી વાત છે, જ તુ આના પર
ચર્ચા નહીં કરે નાથ શુ.. પણ બીજા શેના વિષે? નથી જાણતી મન
આખા વખત એમ લાગે છે કે તું મારા સાથે કયાક ને કયાક વિષે ચર્ચા
ન ચર્ચા કરતો જ રહ્યો છે. માત્ર બસ શેના વિષે તે હું પોતે નથી
જાણતા અમર, ઉપરથી હવે મવાટ સીધા વાળ ઓળવની આજ્ઞા આપે
છે; બધા કહે છે કે અમ હું બિલકુલ મેમ લાગું છું. મેમ, મેમ,
સમજે છે ને? મં અક વાર મીલકાનાં હીરાનાં નેકલિસ અને ખુટ્ટી
પાડ્યાં હતા, તને તેના પ્રેમી, કઈકે ચમડાંની વસ્તુઓની દુકાનના
ડાયરક્ટર બિટ આપ્યા હતા અને તે મારી પર ખૂબ સારા શાબન
હતાં, જો તે માત્ર મને તેમાં જોઈ હોત તો! એકદમ મારી કમર
જાણે ચપર ટટ્ટા થઈ ગઈ, હું કઈકે બીજી જ ચાલ ચાલવા લાગી,
આત્મવિશ્વાસભર ચાલવા લાગી, જણ કોઈકે મારી સાથે રસ્તા થ
મખમલનો ચાલીવા પાથરો રહ્યો હાથ, અને હું ચાલતો હતી હું આટલો
ઊંચી એડીવાળા ચંપલ પહરુ છું અના તો કયા વાધો નથી ને? તવ
સેન્ટીમીટરની? જ્યારે હું તે પહરુ છું ત્વર આપણી ઊંચાઈ બરાબર થઈ
જાય છે. કશો વાધો નથી ન? નહીં તો હું ધણીવાર વિચારતી હતી
કે કદાચ તને નહીં જમતું હોય સર્થોજ, ડાલિઅ, કદાચ તુ ખાવીશ.
એ?... કોર? અત્યારે મને તને જોવાની ઉત્કટ ઈચ્છા થાય છે. અત્યારે

જા ઈન્કુ હું આવી જા, તને શું વાંધો છે? દેક્કી પકડ અને આવી જા. હું કોફી છોકાળું છું, કેનિયક નો છે જ... લેકચર? ઉફ, કોઈક પ્રેમિન વાન હું તારા આ મન બનવાન કંટલા તિરમ્મકુ છું, વિક્કાનુ છું વિદ્યાર્થીઓ, સાહાયક, કર્મ ને વાપડીઓ, શેતાન લઈ જાય એ બધાને! પણ ત્યાં વળી તેના થા માટે, મને કહે, થા માટે? શુ તમનામાં બધું કામ સમાવણુ છે? તું તો મારો છે. મારા! તેઓ બધાં નારી પાસેથી શુ ઈન્કુ છે? તમને થાની જરૂર છે? આપણુ ક્યાંક દૂર દૂર ચાલ્યા જવુ જાઈએ, જથી આસપાસ કાઈ પણ ન રહે, એકપણ જીવ ન રહે, બસ કેવળ તુ અને હું, હું તને મુંબના આપત, લાડથી પંપણત, જઈશું, હં, સર્વોજા? ક્યાં? હા, જ્યાં ઈચ્છ ત્યાં. સમુદ્રકિનાર જઈશું? એકદમ કિનારા પર જ આરંભે આડ લઈશું જેથી તેવાર જ ન થવું પડ, અને તરવાના જ પાશાકમા ફરે. થકાય જરા કલ્પના કર છે? તરવાના પોરાકમા આખા દિવસ, તપનો સુરજ, રતના કિનારા અને આસપાસ કાઈપણ પરિચિત નહીં, આખો દિવસ બસ પડ્યા રહ્યા. મોતાની ચોપડીઓ વાગવા ઈન્કુ છે? વાંચ જે, ખુશીથી, હું તને બિલકુલ પલેલ નહીં પાસવડુ માત્ર બસ માથુ નાર પટ પર મૂકી આંખો મીચીને પડી રહોશ જઈશુ આપણે? તું મન વચન આપે છે? રજાઆમા અને એના માટે કેટલી રાહ જોવી પડશે?.. બે મહિના? બે ભગવાન બે મહિના, કહી કેટલા બના સમય રાહ જોવાની.. સર્વોજા મારી સાથે લગ્ન કરે. હા, હું આપણુ હું સારી જાડી નથી? હું ખૂબસૂરત છું, તું બુદ્ધિમાન જરા વિચર છે, આપણી તરફ લોકો કરી રીત જાતાં હતાં? પતિવચ કરો મારા મન, બુનિવસિટીમા પ્રાફેસર, તંત્રીસ વર્ષના અને હું? હું તેમની રત્ની અને વળી તની વ્યકિતગત સેક્ટરી સાચુ કહુ છું સર્વોજા, મને તારી સેક્ટરી નરીકે રાખી લે, કે? હું ટાઈપીંગ જાણું છું, અને હું કઈ સવ બરફૂં નથા, તુ તો જાણુ છે. હું તારાં બધાં જ કામ વ્યસ્થિત રીતે કરીશ નહીં તા તુ થાકી જશા, કામ કરતાં કરતાં હાકી જશો... કામજાના હવલાઆમાથી કયું શોધી શકતો નથી, હું તો તે જોઉ છું. મેં મને કોઈક વાર કહ્યુ હતુ કે હું ખાત્તસી એવી સુદન છું પણ મુદર સ્ત્રી - એ તા જરૂરી છે કે મુખ જ હાવ? અને પ્રાફેસર? એવી કઈ ચોપડીઆમા ને એ વાચુ હતુ? ને એમ ગણતો તો નથી ન? સાથે જ નહીં? અર ભગવાન, મારા સારા વ્હાલા, નારા આભાર નહીં તો હું તો ધાત્રીવાર બિલકુલ નિરાશ લઈ જાઉં છું સર્વોજા, પણ હું જાણુ

હું કે તું શ્રી મારી સાથે લગ્ન નથી કરતો. હું કોઈક કોઈક વાર પીઉં છું, સવાર સુધી નખડી શરૂ છું. મારી સાથે જીવનું મુઠ્ઠેલ છે, કમ ખરૂં ને? પણ હું રાત્રી નાખીશ, સાથે કરું છું, બદલું નાખીશ. મને ત. ગા. આ પ્રસાદે કંઈ કહ્યું નથી, આ લો બધું માત્ર બસ આમ જ, કદાચ લોકો છ, તુ તો જાણે છે એ... સેવોજી, હું તને ચાહું છું, હું તું મને જેવી થવા કહેશે તેવી બનીશ, તું કદાચ એ નથી જાણતો છું કેવી પ્રતી શરૂ છું આ તારી મધી વિચારીશ તમા શું જાણે છે? ને બધો નખરાવાળોએ જુ જુ જુ? તમના માટે તું સુંદર સ્થિતિ સંપન્ન પુરુષ સાત્ર છે—તેનાથી વધારે કંઈ નહીં છાકરીઆ સામ શોનીઆ હાલ તારી સાથે લોકોએ કાંઈ જવું હું જાણું છું, હું પોતે તેવી હતી. જ્યારે મારા માટે તું સર્વસ્વ... હા, ના, હું જાણું છું કે તું સોનીઆ પાછળ પાછળ ભટકનારો કંઈક પુરુષ નથી પણ તને તમારે ત્યાં એવી ફેટલીયે સુંદરતાની મુનિઆ છે તેમન જ જે, કાંઈક ન કાંઈક સાથે તો સપર્કમાં આવી જશે... સર્વોજી, મને માનસિક નિરુત્સાહ રિખરવતો હતા. પાણીવાર તો કારમી ચીસ પાડવાની ઈચ્છા થાય છે બધા પ્રકારના હલકા વૃત્તિવાળા પુરુષો સરકી આવે છે, જીવ ખાય છે, હેરાન પરશન કરી ચૂક છે, હાથ પકડી લે છે તો શું થયું, શું મારા ઘણા પ્રમીઓ હતા? પણ કાન પ્રમીઆ નહોતા? મને છવ્વીસ વર્ષ થઈ ગયા છે, હું કંઈ નાનું છોકરું નથી તુ તો સમજાવે છે, તું મને જાણે છે આપમે છે તને તો એ બધાંની ત્રોટી પરવડે ફિક્કરચિત્તા નથી, જ્યારે મીજા જાણતા નથી, વિચારે છે માડલીએ કરનારી પૂતળી છે? અટલ અપાંત. પણ હું કંઈ બધાની નથી! હું તારી છું અને કદાપિ મીજા કાંઈની નહીં બનું. તિરસ્કાર છું, વિક્કાર છું! બીડ હું ને મધાને કટલાં તિરસ્કાર છું. સર્વોજી મારે ઘેર આવ. મારે ઘેર આવ, મારા સાર સર્વોજી વધારે નહીં તો આજમા બોલ્યા કલામ માટે, હ? ના. જરૂર નથી. ન આવતા મારા જેવી મૂરખની વાર ન સંભળ જ તુ આવશે તો હું થાતે પાતાની જાતને હોષ આપીશ આવનીકાલે સેવોજી, હું આખો વખત શરથર કાપતી રહું છું, દાંત પર દાંત પણ બીચી શકતી નથી કામગીર પણ રક્ષણ નથી આપતા મને શું થઈ જવું છે, નથી જાણતો? હું અંક બોલે પૂટશે ભરી લઉં, હ? છલ્લો, સમ ખાઈને કહું છું, છલ્લો તું ન વિચાર, ન્યારબાદ હું ટીપાં લઈને સૂઈ જઈશ. ઊભો રહે. મારી સાથે હજી થોડી વધારે વાતચીત કર સર્વોજી.. તુ

૬૫૭ છે કે હું તારા સાથે રાત્રીના ભૂલોના સ્વીકાર કરું? બસ કવળ તું
 મન તારો રોત લમજા, તારું બચાવ વિષ વિચાર ન કર મને ધણીવાર
 આ બચાવન મન બચાવ હું ન ચાહું છું, આંસુ જુદા અંખમાં ઊભરાઈ
 આવે છે, હા આંસુ ઊભરાઈ આવે છે. ક્ષી રીતે મેં ત્યારે બધો ઝરબડ
 ગાંઠાયા કરી નાખ્યો? મૂંઝાં કડકાવાનું સેવોંઝા, જ્યાર મેં પીધેલા હોય
 ત્યાર હવેથી નહીંપિ મારા સાથે જીવે. નહીં, વચન બાંધે છે? મને ઘર
 પાછી લઈ આવે અને ચાલ્યા જઈ, જો તને વિનતી કરતાં હું લગભગ
 પડું, તને છોડું નહીં તો પણ જ્યાર બીજો મારું રસ્તા ન રહે ત્યાર મને
 તમાચા ચાડી દેજ, હું જ્યારે ખૂબ ઊંઘીશ ત્યારે ગપ્પું જ સમજી
 જઈશ.. અને જશ વિચારી શકે છે? જો હવે અત્યારે હું પડે થઈ તો
 તું મને કૂલ બેઠ આપશ, મારી સાથે મધે ફરશે હું તો હવે તને
 સારી રીતે જાણુ છું, તું માત્ર અવા દેવાવ જ કરે છે તું એવો ગંભીર
 માણસ છે, પણ હકીકતમાં તો તું હજી નાદાન છે, મારાંથી પણ વધાર
 ખરાબ રીત. તો, તું સાચા નથી, હું કદાચ અટલી ખરાબ મા તો
 ન જ બનતું હું જાણુ છું. સેવોંઝા, મેં તને ક્યારેય આ વિષે ચાત કરી
 નથી? જ્યારે આપણે મળ્યાં હતા ત્યારે અંક નાટકકાર મારી કાળજીપૂર્વક
 સારનભાગ કરતા હતા, પરણ્યા માટે પ્રસ્તાવ મૂક્યો, બહુ શ્રીમત હતા.
 ચીવટવાળા બહાદુર માણસ જણા, અટલો મહત્વનો માણસ, આખા
 મેડલાથી સહાયતા, ગભીરતાપૂર્વક અને ધીમ ધીમ ગણા બનતા
 ન ખૂમ વિખ્યાત નાટકકાર છે, હું તને માત્ર તેનું નામ નહીં કહું, ગુસ્સે
 ન થા. પણ પાતો જાતે ક્યા ને જાતું છે? ક્યાંથી જાણું? પણ વળી
 ક્યાંથી જાણું નેતાથી શો ફેર પડવાનો હતો માણુ જાણુ ક્યાંથી આવણા
 બધાના શખ્તમેળા બહોં એકઠા થયા છે? ઘરડો? ના, ના, એટલો ઘરડો
 પણ નથી.. સેવોંઝા, હું શું શું સહન કરું છું? કવો નાટકકાર? તમા
 વળી આ ઘરડા ક્યાંથી આવી ગયા? હું તને ચાહું છું! તને! મારા
 બાંધાં, તું ઈચ્છે છે કે હું તારે ત્યાં આવું? બસ હમણું જ ખાખ ખોટ
 નાંખીને આવવી પહોંચીશ. મહારાજાની ફરીતે હા કહું હું માત્ર તને અંક
 નજર જઈ લઈશ અને પાછી ફરી જઈશ.. મન માફ કર, હું ફરીથી
 કહી નહીં આણું, માણું ભિજું જ ગાયબ થઈ ગયું છે માર તારી સાથે
 આમ રતના સમયે વાતચીત ન કરવી જઈએ, રાત્ર આમેય ગમે તેમ
 ભયજનક છે.. શોલે છે કે, હું તને અંક ટૂંકકા કરું? ખુબ રમૂજી છે!
 સાબળ, નાનરજુ પર અંક ચોટું સફેદ જવાળાં કાલનું સૂલનું ઊંભું હતું.

ત્યાં એક અચાનક ફાગળ જાન કાશી એક નાનકડી આગળોટવા
જુગલોમાંથી ફાગળો બહાર, ત્યાંના પુનાડો નીકળવા લાગ્યો : છુક, છુક,
છુક

“અને જરૂર નથી નથી”

“હા, હા નથી”

“આગળ પૂર ઝડપ”

હાલમાં નથી? પણ મને ગમે તેમ હાલમાં પડે લાગે છે .. જરૂર
વિચાર છે? સફેદ, ખાટા પટવાળા, મહત્વપૂર્ણ અને આ કાળો, નાનકો
અને પુછે. ‘જરૂર નથી?’ નથી? પણ ફક્ત નમસ્કાર સાથે! આગળ પૂર
ઝડપે ચાલી દોડવા’ મન પણ ઘણીવાર અત્યંત ઈચ્છા થાય છે. આગળ,
અને સીધા! ખાબાચિયા પરથી, ઊંચી બેડીવાળા ચપલમા જુદી જુદી
દિશાઓમાં છાંટી ઉડાડીને ચલાવું’. શું અને જા હું ચાલું છું? આ
જા જુઓ છ .. સંયોજ આપની કાલે કલ્યાણ વાગ તાર લેકર છે? નવ
વાલે! અગિયાર વાગ્યા સુધી પૂરું થઈ જશે? અ તો સારી વાત છે!
સાબળ, ચાલ અગિયાર વાગે આપણે ‘નેશનલ’ પાસે મળીને અને સવા
નાસ્તા કરીએ? તારે માસ્ત્રા યુનિવર્સિટીથી બે ડગલાં. આપણે બીજા માટે
જરૂરિયાત ત્યાં જ સમય સુધી હજી ખાલી જ હોય છે મોટા કાચ પાસ
મેસાજ અને તોલે માનવ નરક જતા રહીશું ત્યાં નીચે લાકા કાક
કિનારો જતા હોય છે, બાંધલમા પડ્યા હોય છે. જ્યારે અપણું બેન
સફેદ મેજપાસ નામે ખેંચાં હોઈશું અને હાલ તદ્દન ખાલી શમ્પેન
લાગુ લાગ્યા સમય સુધી બેસી રહીશું, ખૂબ લાંબા સમય સુધી, ખસ
કાઈ બીજી નજીક આવીને બેસી ન જાય સારું, હું? પૈસા મેળવી
થકશે? જા ન હોય તો ચિંતા ન કર, હું કાઢીશ. બિચારો મારો, હું
કદાચ તારી પાસથી કટલાં કટલાં લઉં. એ નો કવળ બચકર વાત છે,
આપણે કેટલો ખર્ચા કરીએ છીએ! જ્યારે હું તારો સાથે લાગી જઈશ ત્યારે
તને કાઈપણ ભાગે અંક સ્ત્રી પર એટલાં પૈસા ખર્ચવા નહીં દઉં. આપણે
આવ ફરવા કરવા નહીં જઈએ, ઘર ન બસી રહીશું અને પૈસા ભિંગી
કરીશું પણ ના, પૈસાં ભેગાં નહીં કરીએ. તને એમ જવું નથી. પણ
મારા વિષે કહેવાનું કશું જ નથી કોનામા હું આટલી યાંત્રી થઈ રહી
છું? મા શાત હતી, પિતા પણ શાત હતો. સિયોએ, પણ ગમ નેમ,
હું આવી શકું છું? ના, જરૂર નથી! ભલે, કોઈ જરૂર નથી તારી

વાત છે, એમ જ વધાર તારું લહેશે .. સૂઈ જા આવતીકાલ સુધી. હું
તને ચાહું છું .

* * *

હવે ' સેવેઈ ' કેમ છ મન ઓળખી? જ્યાર હું, ખૂલ સ્વીકારત
બીતી હતી, તથી જાણતા નું મારી સાથ વાત કરી શકશ? ફરિયાદ ન
નહી કર? નું કાલ જ ક હું કરું નુકસાન કદુ અવી નથી, મારથી તા
તન કરવા જતુ કરું જ નથી . તે હજી મારી સાથ કંઈક છે? ફાગટમા
હવે હું એમ કહીશ પુમાડો, યાદ. હકીકતમા તે મારી પાસે કદાચ
નહોતાં .. મેં તન જગાડી દીધા? કેમ નહીં, બેશક, હમશાની જમ
રાતના ત્રણ વાળા છે, પ્રોફેસર ઊંધે છે, આવતી કાલે લેક્ચર છે
મગજ અકદમ તાજુ માજુ હોવું જોઈએ, નહીં તો તાળીઓનો પડગાટ
નહીં થાય, પણ અમે તેનાથી ટેવાઈ ગયા હતાં, અમે તમના વિના તહી
શકતા નહોતમ માફ કરજ તારા દિલને દુઃખ પાડોચાડવાનો હસદા
નહોતા માત્ર હું કદાચ ઈર્ષ્યાળુ, દુષ્ટ થઈ મઈ છું ઉંમરલાયક થઈ
રહ્યા છું, તાર કઈ પગડનું નથી ઘણીવાર તા હું મારી જાતન મહુ 'શ
શન્યા માટ હું દુષ્પૃતિ રાખુ છું? યેના માટે? દુઃખડાયણ? બેશક,
દાર્ઝિયણ જે હું સંપત્તી હોત તો તન આમ ફોન કરવાના નિર્ણય થ
કયા હાત? કયા ફરવા કયા હતા? શેતાન જાણે કયા પદ નથી કોઈક
મોટું દીવાબતીનું કુમર હતુ અને આસપાસ ગોગ ફરતે ડાચાઓ અને
ડાચા આ હતાં તારી દીકરી કેમ છે? મને કોઈકે કહ્યુ હતુ તારે અદ્ભુત
સુદર દીકરી છે તેને કેટલાં વર્ષે જ્યાં? પાંચ? અને તને કદાચ
હવ ચાળીસ?.. ઓ બગવાન, સમય કેવી રીતે વહી જાય છે? નું પાત્ર
ઉંમરલાયક જઈ ગયા, પ્રોફેસર મેં તને એક મહિના પહોંચાં ધીમટરમ
જેવો હતો, ત તો મન જઈ નહોતી પણ મેં તન જાય હતા નું પત્ની
સાથ આવ્ય હતા? તે ખુબ સારી રીત તૈયાર થાય છે, બ તા હું મારી
વ્યવસાયિક દૃષ્ટિએ કહુ છું, તું તેને મારા વતી કહી શક છે. એમ લાગે
છે કે અવશ્યતાપૂર્વક સીડકો ભરે છે. પણ દિલમાં તો ખુશ થશે, હું
જાણું છું, તેના પ્રયા એવાં જ હોય છે... સેવોગ્ર, વ્હાલા, માફ કરજો
એક સંકટ રાહ જોઈ શકશે? બાનીના કાચ પર સર્ચ લાઈટના પ્રકાશ
અથગ્રાએ એ તો વીતાલક તપ્પાકોવ છે, તેનામાં હવે કાઈનાં પ્રતિ

રીતભાતે રહી જ નથા... હમણા અવા જ છ જવા ખૂબ કરી. લશ
 તલો જ મારી પાસે... લોકો કહે છે કે તેની પત્ની તેને મારે છે... એક
 સકડે શામા જ, હું જાત જુનું નાખું તથા અકદમ અવારુ થઈ
 જાય... એમ જ છે, તબી જ કર છે. હમણા જ બારી કોકવાનું શરૂ
 કરશે, હું પહેલા માથે રહું છું. ૧૫ મારી પાસે ક્યોપેન્ટીવ ફ્લેટ છે
 ફિલ્મવાળાઓના ઘરમાં આ મહત્તમ માત્ર એકલા ફિલ્મના સિનારાઓ
 જ રહે છે અત્રે કારના સિનારા ૪ મારમાં ચિત્તાર કરવાની ઇચ્છા થાય
 છે! ધિક્કારું છું! બધાં એક જ જોવાં, વેશ્યાની જેમ અને ત્યા
 જ... વેસાંય, ત્રીઆનોન... કેમ આમ કોકે છે, બુઝવલ? કેમ? સ્પષ્ટ
 વાત છે કે હું ખાલવાની નથી તે પણ મારાથી દૂર ચાલ્યા ગયા. ત્યા
 એમ કહી શકાય કે અકમાત્ર પ્રેમી, સાત વર્ષોમાં પહેલી વાર, અને
 નું... જો જશ, તે પણ ચાલ્યો ગયો! કે પછી સાથે સાથ જ એમ
 માની લીધું હતું કે ઘરમાં નહોતી કે પછી તણ ખૂબ ઠીંચલા નહોતો
 આફ, એક દિવસ તણે ત્યા કવી ભાજગડ ડોલી કરી હતી! આખું ત્ર
 માથે લઈ લીધું હતું “બહાર નીકળ! કોની સાથે તું આમ તોડુ થ
 બંધ કરીને બંધી છે?” ખાલ! તને મારી નાખીશ!” હું કોઈની પણ
 સાથ નહોતી... આહ, ઘણીવાર તા હું તને કેટલો નિરસ્કાનુ છું, જો તું
 માત્ર આ જાણતા હોત... સંપર્ક, કે પણ કેવી મૂરખ છું! પણ રા
 માટે હું તને આ બધું, શા માટે? આ બધાંથી તાર શું લેવાદેવા? તું
 હમણા અટલા સ્વચ્છ નિષ્કલક અને એટલું બુદ્ધિમાન રહ્યો છે મને માફ
 કરજ તું પહોંચાંના જમ યુનિવર્સિટીમાં જ કામ કર છે? સનુષ્ટ છે?
 હું પણ કવી છું, તને શના વિષ પૂછી રહ્યો છું, બશક તું સનુષ્ટ હશ,
 તને ત. હમણા તાર વિદ્યાર્થીઓ ચાલતા હતા તારી પત્ની પણ મન
 લાગે છે કે તારી વિદ્યાર્થીની છે? પાસ્ટેન્સ્યુઅશન કરનારી? શા કર પ.
 છે... અને તેમ છતા પણ હું કેવી મૂરખ હતી, ત્યારે તને હરથમથી
 જવા દીધા? હું સાવ ભૂત બુલી ગઈ હતી બધું અસ્પષ્ટ ધુમ્મસમ.
 દેરાયલું હતું, કદાચ હું તને ચાહતી હતી. આહ, કા કેવે યાદ કરવાથી
 શી ફાપદો... તું કેમ છે? ખુશ છે?.. નથી જાણતા? એમ ત કવી રીતે
 બને કે નથી જાણતો? ત્યારે હું તો વિચારતી હતી કે તું જ એકમાત્ર
 એવો ખુશખુશાલ માણસ છે જેને હું જાણુ છું ઓળખુ છું, મીલકા
 સુજીમોવ્સકાય યાદ છે? ગાંડાઓની હાસિયટલમાં છે, ત્રીજી વર્ષ લીટી મધુ
 જશ આમ જુઓ તો લાખનું હતું કે વજ જવાં હોયની સ્ત્રી છે, ફાંસો

ખાશ, પાણી પાતળાં વાત ન છાડશે. અને ઉપરથી જુઓ તો કેવી રીત મધુ બહાર આવ્યું .. હું શું કરી રહી છું? હા બધું એ જ છે મંથ પર ૨૧ નથી જતી, ધરડી થઈ નઈ, રહીરે બાંને થઈ ગઈ છે. ન જાણે પ્રાચી વક્તવ્યલ અટલી ભયંકર રીતે વધી ગઈ, મને પોતાને સમજાવું નથી કે તેનું શું કરવું. ના, તું ન વિચાર, હજી સુધી લટકી પડી નથી, હજી સ્થિતિ ત્યા સુધી આવી પહોંચી નથી... અરે ના, કારેક તો એ સારા ભાવે. પહોંચશ, આનાથી છૂટીને ક્યાં જવાશે? હવે હું ડિઝાઈનો બનાવનારના બુરામા છું, મારા પર નવા કપડા માપવામા આવે છે મોડલ બનાવનારાઓ કંઈકન કંઈક વિચારે છે, પણ પછી: 'માઈયા, પાછી આવી પાછી આવી જ, માઈયા તમે વિચિત્ર રીત ઊભા રહ્યાં છતાં, માઈગેસ્ટ, કૃપા કરીને પાછળ ઝૂકા, લાગે છે બહુ સફળતાપૂર્વક ન ઝૂકી શક્યા'. ફિલ્મમાં પ્રવળ ક્યો પણ બેશક એમાંથી પાત્ર કંઈ ન વળ્યું બસ આમ જ અધો વાલિયાન વાત, કશા વિષ બાલરા જવું નથી તું પોતે જ જાણે છે ફેશનવાળી મહિલાઆન હવે કંઈ બાકું લેતા નથી, અને તોકરાહીઓ માટે હું નહીં ખંચાઉં, તેના માટે ઉચ્ચશિક્ષણ જરૂરી છે, જે માસી પાસે નથી... લગ્ન કરવાં? તું શું વિચાર છે પ્રાંતર, તારા પછી બીજા કોઈની સાથે લગ્ન કરવા. એ સહજ ગમ છે? તે આ વિષે કદાપિ વિચાર્યું નથી?... ના? હા તારા પછી હવે બીજા કોઈની પણ સાથ વાતચીત સુઝા કરવી ગમતી નથી, કોઈની સાથે પણ રહેવું સહેલું નથી બધું સાવ તુચ્છ લાગે છે, વ્યર્થ લાગે છે' મને રોકી લ, નહીં તો હું હમણાં ગળો આપવાનું શરૂ કરી દઈશ એક તિવ્ર માણસ હતા, આખું વર્ષ તેની સાથે કુખી રહી, મને કેવી રીત છોડવું ન શકીશવાનો રહ્યો. જરા કલ્પના પણ નથી કરતી કે કવી અધમ વ્યક્તિ છે તમ જોઈ શકતાં નથી કે તેણે મને ખુશ કરી, તે જાણે છે કેવી રીત કરવું જાઈએ, તેણે મદદમા મારી તરફ હાથ લેખાવ્યા' અને પોતે જાત મને દ્રામમા રજીસ્ટ્રી આર્કિસમાંથી થર લઈ આવ્યો: કહે છે વાત પૈસામાં નથી, વાત સિદ્ધાંતની છે, નવી જિંદગી શરૂ કરવાની જરૂર છે' જ્યારે તેને મુખ્ય ઉપરી બનાવવામા આવ્યો ત્યારે બદનસીબ પક્ષબદલુ ખૂબ ખુશ થયા, તેના હાથ નીચે બે સ્ત્રી હતી નર્ચોઝા, માફ કરજ આમલ તે મેં તારી સાત તો ખરાબ કરી જ નાખી છે. એક સડક થાંભી જ હું શોડ મારો દિલનો ડિલરા ઠાલવું મને કપાર્ટ છૂટે છે, પોતે નથી જાણતી શ. માટે. ત્યાં કાંઈ દારૂ પડ્યાં હતો,

હવેકરે વિનવડાવે અહીં વાપરે રહેલા દીધો હતો... તો, તારા સ્વાસ્થ્યના નામ વડાલા જોડે તું પાણી કોઈવાર મને યાદ કરે છે? યાદ કરે છે?.. તુ હું કહે છું, તારું જોડું તો ચનાક નથી. ગયું ને? હા, શું દારૂં. યલ સ્ત્રીએ આપ. રાજા આવર જાડેલા" હું તો આમેય દોરીએ લટકેલું છું હમણાં જ હૂંસકે હૂંસકે રડી ચીડી, જ્યારે તું મને... ના, મારા વડાલા, ના ચુર થઈ જા હમણાં ને હમણાં તૂર થઈ જા! આવીશ! આ આવીશ? મારે તો? હમણાં? વિચારવાનાં પાણી હિમન ન કરે' તું ક્યાંય નથી આવનાલા.. શા માટે? સમજાતું નથી, શા માટે? તને શું થઈ ગયું છે પ્રેક્ટેસ? તું તો ક્યારેક ખૂબ બુદ્ધિમાન હતો ને? આવીશ? એટલે કે આવીશ? અને પછી સાચો જશ? અને હું પછી લટકું જાઉં, હું? ના, સેયોંઝા બનવાકાળ હનુ તે હવે બની ગયું. મરવા માટે ત્યાં તં કાપી લીધી. પણ હું પહેલે જ બવકૂફ છું, ત્યાર અકદમ ગભરાઈ ગઈ એન પોતે જ ડોક્ટરને ઘેર બોલાવ્યો. થેના ખાતર? તું એમ વિચાર છે તારે ખાતર? ના, સેયોંઝા, તારે ખાતર નહીં કોઈપણ રીત પણ માત્ર તારે જ ખાતર નહીં. ટૂંકમાં થેના ખાતર તે હું નથી જાણતી બધાન ખાતર.. પીવાનું બધ કરી દઉં? પણ શા માટે? તુ મને સમજાવી શકશ થા. માટે?.. અંહ, સ્વાસ્થ્ય? પણ મારા સ્વાસ્થ્યની વળી કોને જરૂર છે?.. તને? તને જરૂર છે? ભલે હવે બહુ થયું સેયોંઝા તું સાવ તકામી વાત કરવી પડતી મૂક હું તા હવે કાની કોની સાથ, ખર, પણ તુ કદાપિ હાલકેટ માણસ નહોતો રહ્યો... કામમાં વ્યસ્ત રહું? જા. કામમાં? મારા કે શું? બન્યું હતું, સેયોંઝા, હતું. એન આ બન્યું જ્યાર મેં મારા માટે મકાન બીજું કર્યું ત્યાર બાર બાર વાળ્યા સુધી કામમાં વગગી રહતી હતી, સવારથી સાંજ સુધી, અક શાથી બીજા શાંઝા, અક દરજ્જાની દુકાનમાંથી બીજા દરજ્જાની દુકાનમાં જતી, થાકીન લાટપાટ થઈ જતી, પગ સુહા જવાબ આપી જત. સૂકાઈત સવ કાંટા જવી થઈ ગઈ હતી. પણ પોતાનું ઘર જેવું હચ્છની હતી તમ બધાથી ભર્યુંભાડયું મરી દીધું પ્રદર્શનીમાંથી નાચરસીકું, ગાલીસો, બાયડમાં રનબેરેર્ડ. ટાઈલ્સો મૂકવાં અને પછી ક્યારેક તને જગી ગઈ અને વિચારવા લાગી, થા. માટે? જોન ખાતર? બધું થતાન લઈ જાય' કોને ખાતર એ બધાં માટે તનનાડ મહનત કરવાં. એટલા માટે કે આ બધમ વીતાલ્ક આવે અને અહીં સૂઈ જાય? તેને માટે ક્રિડા દબ કે પછી વારાની પ્રલભા ક્યા ડિલ્ટી કરતી એ બધું સરખું જ નહોતું થું?.. ભગાડી મૂકવો? તને

ભગાડી મૂકવા? પણ શા માટે? ભલે, ચલા નેને ભગાડી મૂકુ પણ બીજા
 નો હજી નહીં. પણ વધારા પતનના આવશે. આનાથી તો જેકે એમ
 થોડાં અકરીબથી દેવદર્શ ગયા હશે. કેટલા વર્ષો કર્દ ગયા. કવ આછામા
 આછા ન હુલ નથી, નથી. કામા પ્રાણીવાર તો મને નેની અ ખુલ્લવની
 પર, મારો પાતનો પર કરતાં પણ વધારે દયા આવે છે, દુખ થાય
 છે... એવ, સેયોજા, કામ, કામ... ક્યું કામ? શું મને એની જરૂર છે?
 હું તો છું, સમજ છે! મહિલા' મારા પગ સાવ વળી ગયલા છે અને અકનો
 પાછળ બીજાને જન્મ આવવા પાતાના માણસ પર બરાડવુ વાસવામા
 ગુજવુ છે, વાઈનોમા બટકવુ આ મહિલાઓના નસીબમાં લખાયેલું છે!
 બીજાના કોઈઅકદાપિ વિચાર સુધા નહાતા ક્યો, સેયોજા, મને ક્યાં લઈ
 આવ્યું મારું નસીબ, ક્યાં? અન કવી રીતે આ બધું બની શયુ? શુ તું
 મને કહી શકે છે? હા, જાણું છું, નહીં કહી શકે, તુ કઈ પણ નહીં
 કહી શકે અને કોઈપણ નહીં કહી શકે... મારું કરજ... હુ પણ જાણતો
 નહાતો કે જાવી પાતના વિષ, દુખ વિષે તારી સાથે વાત કરવા લાગી
 જઈશ મનમા વિચારું હતુ, થોડે બાબકટ કરી વઈશ, તારથી, થાડું
 થાડા જૂનાં સંસ્મરણથી ખુશ થઈશ. જરા થોભી જા તો પહી બાતક
 એમ લાગે છે કે હજી માત્ર શરૂ જ કરાયેલી છે અધકારમા હુ સમજ
 નહીં ખન, કોઈગી ત. જીવંશુ જ! હવે સવાર સુધી આટલું મારા માટે
 પૂરતું છે... હવે રહેવા દે તું! શેના તું બીજાના કામમા માથુ માર છે? હું
 કદાચ છલ્લી વાર તન ફાંત કરીશ, કદાચ હું આ વાર્તાવાપ પછી તપો
 સુધી પાદ રાખીશ, નેને આમથી નેમ વાગોળની નાર અવાજને પાદ
 કરીશ... નથી જરૂર? વધારે સારું છે રહેવા દે? બીજા શના વિષ હુ તારી
 સાથે વાતચીત કરું? રીચ છે હુ એક ટુચકા કરું? તા? તો પછી શના
 વિષ? અના વિષ કે હુ તને કવી રીતે કેટલો આહું છું? પણ તને તો એવ
 શબ્દો ગમતા નથી, મન પાદ છે... પણ વાન હવે એમ નથી? હવે
 વાન બીજા છે? હવે એમ લાગે છે કે શબ્દા આવશ્યક બની ગયા
 છે? લાખા વખતે તન જરૂર પડી, પ્રોફસર બવકૂર્ડ છે તુ સેયોજા,
 બવકૂર્ડ જ ત્યાર તં મારી સાથે લગ્ન કર્યા હોત તા જાણે છે આપણે
 સાથે કવી રીતે જીવ્યાં હોત!.. દેલાફન? કવો? મારા દેલીફન? રહેવા દે
 મારાં સારા પ્લાસા. હું કમજોર છી છું, તને જાઈશ તો મારા પગ
 લથપઈ જશે. એના કરતાં વધારે સારું એ છે કે હું પોતે જ તન

કાઈપણ રીતે ફોન કરીશ જાણી જા ફોન કરીશ, જાણી જા .. સુઈ જા, તાર આપનીકાળે લેકચર છે, હું તને ચાહું છું...

* * *

માફ કરશો, કે સર્ગની અલગાનુકૂળિય સાથે વાત કરી શકું છું? માફ કરશો કે આટલો મારાં. હજી તો વહેલું છે... બેશક, મને બધું પાદ છે. પણ આ તો જરૂર છે. સારું, હું રાહ જાઉં છું. સેર્ગેઈ? કેમ છે. બેશક, આ તો હું સર્ગોત્તર તને પિસ્નાળીસમી વર્ષગાઠ પર અભિનંદન આપું છું અને કુલિયકાઓ પાઠવું છું કે તને તારી જાદગીમાં તું જાદુગરનો હાથ ને બધું જ, સૌથી ઉત્તમ પ્રાપ્ત થાય, જાણી તાર ત્યાં બધું સારું થાય. તારું સ્વાસ્થ્ય સારું રહે, તું માદો ન પડ... તારી દીકરી જાણી જાણી ખુશી ખુશી માટી થાય, બુદ્ધિમાન બને. મને પાદ છે? સર્ગોત્તર, મને ઘણું બધું પાદ છે. મને બધું જ પાદ છે ઉદાહરણ તરીકે એ પાદ છે કે તું વહલી પસેંકે જાત્તો. હતા, તે મને કાઈક વાત કહ્યું હતું. દરેક છે હું તારી સાથે બૂલના સ્વીકાર કરું? મારી પાસે ચાલના. હતી વિચારું છું સારે ફોન કરીશ, પણ છવટે પ્રાફરસનું કુટુંબ મને પાગ. તો નહીં જ આવ. અટલ હું સૌથી પહોળા તને અભિનંદન આપું છું સાજથી જ દુકાનમાંથી બહાર નીકળી, પછી ખુરશીમાં ગાઠગાઠ બેસી બેઠા અજવાળુ થયું ત્યાં સુધી રાહ જાતી રહો દુકાન. તાર વર્ષગાઠ મનાવું છું. એકલી? બેશક એકલી.. ટેલીફોન પર પહોળા તારી પત્ની આવી હતી? તું મારી સાથે વાતચીત કરી શકે છે?. પણ તું ટેલીફોન મોટા બોરજમાં લઈ જા. લઈ ગયો? હા તો હવે સારું હું પાર્ટવાર નુધી તારી સાથે થાડીઘણી વાતચીત કરીશ અને બસ તાર આવતી ગયે લેકચર છે? નથી? વિચિત્ર વાત કવી રીતે નથી? માત્ર વાચવાનું આહું કરી દીધું છે? ફેક્ટરી? અરે સ્ત્રાબળ, સાબળ' મેં ત્યાં કોઈક વાર તારી અક ચોપડી ખરીદી હતી.. કઈ? અરે એ તો અઠારમી સદીમાં ફ્રાંસમાં કમિયસના બળવા વિષે અરે બાપરે, કેટલું ને લખ્યું છે! અને અટલું સારું લખ્યું છે, સર્ગોત્તર કે લગભગ બધું જ હું પણ સમજી શકી માત્ર એક જ વાત સમજી ન શકી કે જાન ખાતર તું આ દુકા માટે દુઃખ કરે છે? પહોળા. તેમણે કાટપોટ કરી, પછી તમને તોલ્યા. તમાં વળી હજી થી થીજરી નીકળી આવ છે? નમણે જાને પુછ્યું હતું.

નુ શુ કાદ છે સર્વોજા? નુ શુ હકીકતમા જાભીરતાપૂર્વક કાદ છે? એમ ન
 કં આવા, ફેગટમા શક્તિ ન વેડફી ન્યામ મહાન કાર્યો વિષે વાતચીત
 કરવા કાને શોધી કાઢી. વર્ષોની સાથ સાથ ગમે તેમ પણ થાડી ખુલ્લ
 આછી થઈ ગઈ છે, પ્રોફેસર, કમ ખડું ને?... અના, વિના નહીં? હા,
 તો કેટલું સારું જાન છે, નુ ફરીથી હસી રહ્યા છે મેં જાન જ વગર
 વિચાર ભરડી નાખ્યું અને જાતે જ હસી ગઈ ક્યાંક એકએક તું
 રિસીવર લટકાવો દેશો... મને શુ થઈ ગયું છે? અર ના, કંઈ નહીં પણ
 વાતચીત કરવા માટે પણ તો કશું નથી. હવે એક ઓફિસમાં ટાઈપીસ્ટ
 તરીકે કામ કરુ છું, વિશય કંઈને કામ છેર જ લઈ આવુ છું, એમ
 વધાર સાડુ છે, આમ આછામા આછાં પેલા કાચાં આછો જવા મળ છે
 હું તો બેકદમ ઘરફૂડક થઈ ગઈ છું સર્વોજા, વિશ્વાસ નથી બસતો..
 ખાં ખાં ખા ખાં! મદદ કરજે, ખાસી આવેલી ગઈ. દુષ્ટ સિગારેટો
 'પુમાડાં', શેનાન તેમને ઉપાડી જાય અને કોણે જઈકાલે મારા પિત્ત્વામાં
 ખાલી દીધી?! વાદ નથી આવતું. કદાચ એ પેલો મૂછેવાળો બેવડું
 હતા, બીજુ કાઈ ન હોઈ કાકે વળી મારી પાસ ઘર પણ આવ્યો હતો.
 કેવી રીતે! એમ મેં પણ તેને આવવા દીધા, પિત્ત્વું પકડ બો
 ભગવાન, આ બધા પુરુષા કેવ. મૂરખો હોય છે... ખોટું બોલી? મેં
 તન ખાટું ક્યું? હા, સર્વોજા, મં મારી આટલી જિંદગીમાં તને કદાપિ
 એક પણ ખાટો જૂઠો શબ્દ કહ્યો નથી! કોની પાસથી તે લીધું?...
 અ તો આમ દિવસ બન્યુ હતુ, દિવસ! જ્યાર સાજ જાણુ છે હું
 ત્યા મારં વસંદ મહલ લઈ આવો હતી? મેજ પર ફૂલ પડ્યાં હતા,
 શેમ્પાનનો બોતલ, મારા શરીર પર સુંદર ફ્રોંક તં મારી તરફ નજર
 નાખી હાત' માત્ર તે થોડું કસકસતું થઈ ગયુ હતું, હું જાડી થઈ ગઈ
 હતી જિલકુલ ભેંસની જેમ સીંધી વિરાધાભાસી. શેનાથી હું જાડી થઈ
 હતી? સમજા શકતી નથી. જિલકુલ તહીં જેવુ ખાઉં છું.. લીનાલ્કા
 નેપ્લાકાક? પણ નુ શુ નથી જાણતો? તું સાચ જ કશું જ નથી
 જાણતો? મરી ગયા વાદકથી ખલાસ થઈ ગયો એક સાથે
 બે હાડકાંટેક, બિચારા સાથે બહુ વધારે પડતું થઈ ગયુ, તની જરૂર હતી
 તને? તે હજી સુધી વળગી રહ્યા હતા, ભગવાન તન શાંતિ આપ,
 આશા રાખતા રહ્યા હતા. કે તન નાંધિમા લેશ પણ પૂરી રાહ જોઈ
 ન શક્યા બેતાળીસમા વર્ષમા જ દુનિયા છોડીન ચાલ્યા ગયા પાછળ
 બે છોકરા, પત્ની મુકીને, મૂરખ... દુ.ખ થાય છે? અને તું શુ વિચારે

૭૧' બેશક દુઃખદાયક ન બસેન દુષ્ટ પ્રાણી હતા પણ તેણે કાંઈનું બુદ્ધિ
 નથી ક્યું આત્મા મારી સાથે કાણુ છે? તારા જાણવું ખૂબ જરૂરી
 છે? જરૂરી છે? શા માટે?.. યાદ છે હજી ક્યારેક તે મન ધમક આપી
 હતા કહ્યું કે અતમ. ૧૬૬ છેવટે પ્લમ્બર સાથે સુઈ જઈશ પાત કલો
 શકુ છે કે હજી એ પ્લમ્બર નથી પણ હવે વધારે નજીક .. તું નહોતો.
 શું તું નહોતો? તો પછી અના અર્થ એ કે મેં સમજાવ્યો કે મેં બૂલ
 કરી નાખી મનમાં આખો વખત કરીક ધૂમરાવા જ કર છે. ઝ,
 સાથે જ, કદાચ એ તું નહોતો તું મને એમ કહી શકતા નહોતો,
 તું તો ખૂબ પ્રમાણપણે વર્તનારો છે, તું મન ચાલતા હતા... સેયોજા,
 પણ તું મન ચાલતો હતા? તું સાથે સાથે ચાલતા હતા? કે પછી હું
 પોતે જ પોતના મનમાં વિચારની રહી હતી? તો પછી આ ફરીથી
 તું પડવાના તું અટલ કે, મેં મનમાં એમ જ વિચારી નહોતું કાંઈ
 રહવા. ૬, સિયોજા, બહુ થયું તું હજી પણ શબ્દોની પસંદગી કર, નહો
 તો હું ધૂલ્લું ધૂલ્લું રડી પડીશ તો પછી આ તે કવ નહેવાર થશે?

ચાંધર આસુએ રડેશ અને તારા વિના .. સેયોજા, ગમે તમ પણ
 તારો અવાજ કેવો છે! કેટલા વર્ષો વીતી ગયા, પણ અવાજ જરાપણ
 બદલાયા નથી. હવે હું સમજી શકું છું કે સોના ખાતર હું તને ચાહતો
 હતી અવાજના ખાતર.. અરે ના, હું તો બેશક સાવ નકામી અર્થહીન
 બકવાસ કરું છું. જે માત્ર અવાજને ખાતર હોત તો... તું તે વખતે
 અપણી આસપાસ ભરી રહેલા હલકટ લોકોનાં ટોવાંના જેવા નહોતો
 મીઠા. રાઝુમાવ્કાયા યાદ છે?.. યાદ છે? ન હવે રહી નથી માડાઓની
 હોસ્પિટલમાં જ હતું તે ત્યાં જ મરે ગઈ મેં તને દફનાવી હતી
 અકલીએ કલ્પના કરી શક છે? તનતડ મહનત કરી છાકરીએ, તનતડ
 મહનત કરી અને દફનાવવા માટે, અતિમ ક્રિયા કરવા માટે કાંઈ કરતા
 કાંઈ ન મળ્યું તેની કબર પાસે થોડી વાર ઊભી રહી અને યાદ કર્યું
 કે કાંઈક જમાનતમાં ન કેવી હતી. “હું તારી તાલ જોઈશ, ચાલેસ્વીયર!”
 યાદ છે, તે મને કહ્યું હતું? બેશક યાદ નહીં હોય. અરે, એ બહુ
 મહત્વપૂર્ણ નથી.. પણ? પણ કહે તું શું વિચારે છે? કાન કેને,
 અપણે તો હવે સાથે કોઈ પ્રસંગ જવું મનાવવાનું રહ્યું જ નથી.. પીઈ
 છું? ખૂબ? ના, સેયોજા, ખૂબ રધારે પડતું નહીં બસ બસ, રહેવા
 ૬ તું હવે .. માદયા, માદયા માઈવાનુ શું? માર્ફયા હતું? તું શું
 મારી સમ લકચર આપે છે, પ્રાહ્સર? પણ બાર વર્ષ પડ્યા તું આ

તા' મોટું કરે સર્વજ્ઞાન, તારા દિલન દુઃખ પહોંચાડવા નહોતી ઇચ્છતી, અના ખાતર ફાન નહોતા કંઈ જાણ વિચાર છું હું પાન નથી જાણતી કે હું કવી બદલાઈ ગઈ છું? મન હવે અરીસા સામ જતાં બીક લાગે છે શું આ હું જ છું? આ જાડીપાડી સૂજાણી આખાવાળી વૃદ્ધ હતી હું, મોટા પા' પણ શું થઈ શકે? પોતાની જાનન ફાંસાએ લટકાવી દેવાના આદેશ આપે છે? નન યાદ છે, કેવી હતી હું? અંત પણ પુરુષ અર્થે નહોતા જેતું મરા પરથા નજર હટાવી લીધી હોય કવી રીત આપણ સમ્યે નહોતા હતા? એટલી તાકાત આપણન ક્યાંથી મળી હતી? રીએટર, રેસ્તાન, રાતથી સવાર સુધી, આપણી રાત, અને સવારે ફરીથી બધું નવસરથી, ફરીથી ખુમાર, ચક્રર અને એમ ન તો અંત દિવસ કે ન તો એ દિવસ પણ આખી જિંદગી! પ્રાફેસર તું અદ્ભુત પ્રેમી હતો, તારે એ વાતનો તો સ્વીકાર કરવા જ પડે આપણી પરિચિત છાકરાંબાથી ગઈતા પણ અવ. પ્રમા નહોતા બુદ્ધિમાન, ઉદાર દિલના, રાજકુમાર જવા, મીઠડા દખાવડા પણ, જે જાણવા ઇચ્છતો હોય તો.. મન તારો ચશ્માં બહુ ગમતાં હતાં, તું એ જાણતો હતો?.. ના' તેમનાથી થરમાતા હતા? મુરખ... રાહવા દ, સર્વજ્ઞ બધું હવે, તું મન જ કહી રહ્યા છે ન હું મારી જાનન અત્યાર સુધીમા હજાર વાર કહી ચૂકી છું.. સાંભળ, હું શું દાવ પીઉં છું? કોઈ ખાટો, માત્ર નામ છે શેમ્પેન. ત્યાં ક્યાંક મારી પાસ હજી એક બાતલ હતી. એક સેકન્ડ થોભી જા, હું કિઠીન ન હઈ આવું. હા, તો અસ બધું બરાબર છે... પણ એકાએક નન આ શું થઈ ગયું મારા ચક્રના ચક્ર? તારાં સ્વાસ્થ્યન ખાતર? હું નન ચહુ હું સર્વજ્ઞ, આજ દિન લગી ચહું છું હા કવલ હવે એ વાત કોઈ અર્થ ધરાવતી નથી.. ધરાવે છે? તું વિચાર છે, ધરાવે છે? સંભવિત છે, ધરાવે છે, હું નથી જાણતી. સર્વજ્ઞ હું કંઈપણ નથી જાણતી આમ તો હું જિંદગીમા કંઈપણ સમજી શકી નથી આદ્રમા આછું પ્રાફેસર તું જ મને સમજાવત કે કેવી રીતે બા બધું બની ગયું તો.. ભલે ભલે હવે આ તો બધી અર્થવિનાની વાતો છે, દરકાર ન કરવા જેવી. હું તને નવા દૃષ્ટકા કહી સંભળાવું? સાંભળ. નાંગરણ પર મોટું સફેદ વહાણે ઝૂલી રહ્યું છે. અકાએક કાણ જાણે ક્યાંથી કાળી પાડી ગયલી, ગદી થઈ ગયલી, આખી નૂંદલી ફૂટેલી, રમતાં કોકણં કિતરી ગયેલી નાનકડી જોરદાર આગબોટ, ભૂગળામાંથી નીકળતા ખુમારો' છુક છુક છુક

“અર, તમારા પર, શ્રેય નથી”

“... નથી”

“અમારું પૂ-કરું”

કરું આવે એવી વાત નથી? બીજું હશે છે. મને પણ કોઈક કારણના કારણે આવે તેવું નથી લાગતી. તમે જોઈ શકતા નથી કે તેને શ્રેયની જગ્યા છે? હું જોઈ શકું છું? જા તું! પણ શા માટે મેં તને આ બધું કર્યું? પાત જ નથી જાણતી સચોટ, પણ તું શું હકીકતમાં લેતા? હતા? કે પછી આ બધું માત્ર સ્વાનમાં જ બન્યું હતું? અકાંક્ષા હું જાણું જાઉં છું પણ તું તો હકીકતમાં આ કદાપિ નહોતો? આવશે? મારી પાસ આવશે? પ્રાર? આવતી કાલ? પણ તું ડરતો નથી? તું આશ્રમાં બાંધી મનમાં કલ્પના કરી શકે છે કે તું શું જોશો? ફેર નથી પડવાનો? ના બલ, આવ, છો ને કઈ ફેર ન પડ સરનામું લખજ સાર જ, આ બધું શાન માટે છે, હકીકતમાં પણ આવશે આવશે અને જોશે, આનાપી શું બદલાઈ જશે? મને સચોટ હવે બધું અતઃ સરખું લાગે છે ઘણીવાર માત્ર એક જ દેશમાં થાય છ બની શકે તટકી જલ્દી હમશ હમશ માટે આ દુનિયામાંથી ચાલા જાઉં જાઉં મારી પાસમાં મારા પગલાનું ન માર્ગશાન ન તલ આડ, બધું અમ ન બન્યું, મોત ન તા, અમ ન બન્યું! બધું અમ ન બન્યું... સૂઈ જા. હવે તો સવાર પડી ગઈ છે ત્યાં પેલા ચકલ કંવા ચીંચી કરે છે. સામળે છે. મુઈ જા.

ઉ. સં. કાનો રોમાંચક પ્રસંગ

ગળાનીમ. અત્યંત, આવશ્યક હતું એક મહત્ત્વનું કામ કરાવવું આ શબ્દ વિશાળ અર્થપૂર્ણ મહત્ત્વ ધરાવતો હતો, અમારા સમયમાં બધાંન માટે તે સમજી શકાય તેવું હતું ક્રમના અંતિમ ફેસલા મુખ્ય સંસ્થાના ઉપવડ પ્રોફેસર ચનાવેન્કા જ કરી શકતા હતા, જેના આદેશન અમારી પ્રાતીય સંસ્થા અનુસારની હતી, પણ ચેનાવેન્કો અચાનક એક અકવાડિયા માટે સ્વીડન ચાલ્યા ગયા, અને અમારી મુખ્ય ડાયરેક્ટર ફેનીમારવાન અને માન મોસ્કામાં જ રોકાઈ જવાના અને પ્રોફેસરની રાહ જવાનો વારો આવ્યો, પ્રાસ્તાવિક ભૂમિકા આવી છે.

એટલે કે સાંજના સમયે તે ટેલીફોન હાથમાં લે છે અને મને, પાતાની બૂતપૂર્વ પત્નીન ફોન કરે છે. મેં મનમાં વિચાર્યું, તેને કહી દઉં કે તારા માટે હું ઘણા વખત પહોંચા જ મરી ચૂકો છું, બિલકુલ બરાબર, મેં જ જવાન આપ્યો પણ ધણીવાર બને છે એવું કે મૃતકા પણ પુનર્જીવન થાય છે. મન તારો ટેલીફોન તબર લેના બીઝનીસ આપા, યાદ છે ને? આ બધું તને બિલકુલ સ્વાભાવિક સ્વરમાં કહ્યું, પણ તેનું દિલ ઊછળી ઝિંજળીને ગળા સુધી આવી જતું હતું. લ્યુદ્મિલા, એ જ રીત અગળ વાત ચાલુ રાખુ છું, શું તું મન મળવા બારી શકે, હું થાપા હોટલમાં રહું છું અને મારી પાસે અલાવડા અરડો છે. હું માટેથી હસી પડી અને જવાબ આપ્યો પણ હું મારા પાતાના ત્રણ ફ્રમના ફ્રમમાં રહું છું, પાતિ પ્રવાસ રખો છે, મારે ઘર મહિમાન તરીકે સ્થાપત કરી થકું છું અને અમને બંનેને એ સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે વાસ્તવમાં કોઈ મુલાકાત નહીં થાય, અમે બંનેએ પોતપોતાના ટેલીફોનના તારને છોડ જ રહીને એરપોર્ટ પરની અમારી છેલ્લી વાનચીત યાદ કરી, જ્યાં મેં કહ્યું કે તે પોતાના દાવાઓ અને બુદ્ધિપ્રતિભાઓની

કોણપત્ર લીધે માત્ર પુત્રવાના શિકાર બન છું;—પણ મેં જવાબ આપ્યા હતા કે ધરતું કપડા સાથેન કર્કાસ પાસે કંઈપણ કર્યા વધારે વિનાનાં મૃત્યુ કરનાં એમ વધારે જાણુ છું.

હું પુત્રવાના શિકાર ના ન બની. પણ મારા કરતાં ત્રીસ વર્ષે મોટા માણસ સાથે લગ્ન કરે ન હું માન ભૂતપૂર્વ પાત્રન મારાં શબ્દામા પાકી ખાતરી પણ ન કરાવી શકી કે આમ મેં પ્રબળ પ્રેમને લીધે કર્યું હતું. શબ્દા તો આ આઠ વર્ષ જૂના હતાં પ્રેરેલું કપડા સાથેના કહેડા વિષના. પણ આ શબ્દાએ મન આ યદ કરાવ્યું કે અડધા કલાક પછલા જ મેં મારાં બને ખમીસો ધોયાં હતાં અને ન બાથરૂમમા પ્લાસ્ટીકની દારીઆ પર લટકતા સૂકાઈ રહ્યાં છે.

આઠ વર્ષ પહેલા તેમ્ને મને ફક્ત હતું કે જ્યાં સુધી મારાં વાળ ધોળા નહીં થઈ જાય ત્યાં સુધી હું ઉપ સંયોચન કાર્યકર તરીકે જ રહવા સંજોગવા હતા અને તે સાચી નીકળી મારો કેશકલાપ જાણે બરફ જેવાં સફેદ થઈ ગયે, પેટના પટ્ટા નીચે માડું પેટ લગડ છે, અને હું હજી પણ ઉ.સ. કાન્ડા નામ ફરી રહ્યા છું અને મારું આખું આગળનું ભવિષ્ય ખાલાશ ફેનીમોરોવા પેન્ગોની પાવ્લાનાના હાથમાં છે.

“તો પણ જિંદગી કેમ ચાલે છે?” મેં પૂછ્યું.

“તું શું સાબળવા ઈચ્છતો હતો?” મેં જવાબ આપ્યો “જ કંઈ ઈચ્છતી હતી તે બધું મારી પાસે છે. અક સ્ત્રીને જ જરૂરી હોય છે અને તે પણ મેં સાંભળ્યું છે કે લગ્ન કરી લીધાં છે?”

“હા મારે ત્રણ વર્ષના દીકરા છે પણ તારી રજભૂમિ? કેમ ચાલે છે તારી રજભૂમિ, લ્યુદમિલા?”

“રજભૂમિ હતી, દોડી દીધી. એ મુખ્ય ધ્યેય ન લાગ્યો.”

“તો પછી મુખ્ય ધ્યેય શો છે?”

“કલ્પ મુશ્કેલ છે... કદાચ એ કે હું આઠ વર્ષ છપડી થઈ ગઈ.

“પણ એ તો આપણે ત્યાં બધાંને જાહેર જ હોય છે.”

“અને તું કેમ છે? નવી પત્ની સાથે જો કે તમે ફાવી ગયું હશે, કેમ ખું ને? કોણ છે તે?”

“મારી સહકાર્યકર.”

“નીના?”

“ના.”

“કુદિફ્યા!”

“ના! નું તેને નથી ઓળખતી. તારાં ગયાં પછી તે અમારી સરસામાં આવી હતી

“અને તારા સાથે નું કેમ છે?”

“બધું સારું છે. તે તો મારા ખબા સાથે ખબા થેળવી ચાલતી રી નાતી.”

“નું હજી સુધી મને માફ નથી કરી શકતો?”

“આરતીય માફ કરી દીધી તને, મિલ્ક. તારા સૌંદર્યને હું મારા હાથમાં ટકાવી રક્ષા નહીં નિખાવસનાપૂર્વક જમ જાઉં છું તમ સ્વીકારું છું. તે મારા પિત્ત્સાને પોષાય તેમ નહોતું.”

“ના, તું કશું જ નમસ્કો નથી તેમા વળી પિત્ત્સાને પોષવાની વાત ક્યાથી આવી” કેવળ આપણુ જુદાં જુદા સ્તરા પર વિહરતા હતા.”

“હુ કોઈ પંખી નથી, લ્યુદ્મિલા મને ઊડતાં નથી આવડતું.”

“પણ હું તો પાની છું” હું ચીત્ત છું, મન ઊડતાં આવડે છે. ઓછામાં આછું સ્વપ્નમાં તા હું અટલી સરસ રીત ઊડી શકુ છું!”

“પણ હું તો સ્વપ્નમાં હંમેશાં ક્યાંક કોઈ ખાડીમાં પડુ છું, પગ વાળી રહું છું. કે પછી કાળમાં ખૂતો જાઉં છું. અમ લાગે છે કે હું દડકું છું.”

અને એ વાત પર અમે બંને ખડખડાટ હસી પડ્યાં. અમારી વીતી ગયેલી સૌથી સારી અણોમાથી ટવીફાન પરથી વાતચીતમાં જે કંઈ નીકળી આવ્યું ત સંપૂર્ણપણે મૃતકના પુનર્જીવિત થવાની સંભાવિતાને સાબિત કરતું હતું... અમે ક્યારેક તા પ્રેમ લગ્ન કર્યાં હતાં અને ત્રણ વર્ષની સહિયારી નિદ્રાગીમાંથી પહેલા બે વર્ષ તા ખૂબ સારી રીતે રહ્યા હતાં. ઉદાહરણ તરીકે મેં એક દિવસ સ્વપ્નમાં જાયુ કે કવી રીતે અમે બંને આશ્ચર્યકથી બચી ગયાં હતાં અને હુ અટલી જધી બી ગઈ હતી કે તેને કાઈ લાખડી સોમટો ફસડીને લઈ જઈ રહ્યા છું ન સમયે મારા માટે એ કલ્પના પણ સીધી જાયંતર હતી... જ્યાં મન લ્યુદ્મિલાના ચહેરા અટલા બધો સુંદર લાગતો હતો કે હુ તનાર્થ વધારે સુંદર એ હોઈ શકતી હતી તેની કલ્પના સુદર્શ મનમાં કરી શકતો નહોતો. અને જ્યાર આપણુ મોસ્કોના ટવીફાન પર વાતચીત કરી રહ્યા છીએ: હુ, હોટેલની ખુરશીમા હાથપગ ફલવીન બેસીને, આખા દિવસની મહેનતભરી દોડાદોડ પછી ઘસાઈ ગયેલા ખલીયા પર આરામ કરતાં ઉદાસ પગને હલાવતાં, અને હુ,

માન કલ્પના પ્રવચનમના ઊભા ઊભા અને કંઈપણ વિવાદો વિના
અમરનાપૂર્વક દોષોના પાનના અરીસામાં પાતાનું પ્રતિબિંબ જતાં.

નન આ જવાનો. પૂત્ર હવેથી થાય છે કે બચતને માટે આશ્ચર્યજનક
અથા અમરના આગળના કુળાછડા પછી ત, લુહમિલા કવી બની ગઈ
તની, પણ તુ સ્વચ્છતાપૂર્વક આ વિષે વિચારુ છું કે તેની સામે હું
મત્તા અથા વાન - નદીમાં, ધોધા વગરના ખમીસમાં હાજર થઈ
કરીશ કે નહીં, અને તસ્મા માટે મેં એમ વિચારતાં કે કામ બે દિવસ
નરના વધારે લાભ તરીકે વાત બીજાં કપડાં લીધાં પણ નહોતા પણ તમ
છતાં અચાનક મારા મામાથી વીકળી જાય છે.

“કદાચ, તેમ છતાં પણ મારે તને મળવા આવવું જોઈએ
લુહમિલા?”

“મને ખૂબ ખુશી થશે,” તે જ ક્ષણે મેં જવાબ આપ્યો, પણ
અરીસામાંનો મારા દેખાવ, જેના તરફ હું એ ક્ષણે નજર નાખી રહી
હતી, મને ઉઘાડી પાડે છે. હું આ મુલાકાતની વાસ્તવિક સમાવિતાથી
હરી નઈ હતી. હળવથી આંખના ખૂણાને નીચે ખેંચી જતા નાના ત્રણ
દંતનો ધાવ મારા ચહેરાના જમણી બાજુના ગાલને દેરી લે છે, આ
અક વિખ્યાત નાટ્ય કલાકાર સાથેની લગ્નનું નિશાન હતું, જેની સાથે
ગ્રાઉન્ડ સમય મારી મિત્રતા હતી. જેકે આ ધાવ મારા ચહેરાને બિલકુલ
વિદ્યુત તો નહોતો કરતા તેમ છતાં પણ ત અથા લગતા હતા કે જાણે
તના પર કાંઈ પાણી નિહાળીની કૂર છાપ પડે હાય, જેકે જાણનાની
દયાથી મારા નસીબમાં એવું કંઈ કદાચ બન્યું નહોતું.

“આવ,” હું થાંતિપૂરક કહું છું. “આપણે એકબીજાને મળવામાં
હકકતમાં કાંઈ અડચણરૂપ નહીં છેવટ તો તુ મારો પહેલો પ્રેમ
હ.”

“માત્ર એ વાતથી રુઝુ છું, વહાલી,” હું મજાકભર્યા સ્વરમાં ખાતો
જવાબ આપું છું, “કે મારી જૂની ડાગણી ફરીથી ખડકી ઊઠશે અને હું
ત્યાં રાજધાનીમાં તમારે ત્યાં નાશ પામીશ...”

“થેનાથી વળી નાશ પામશે?”

“હા વાત ચામ છે... કુટુંબ ત્યાંથી દઈશ, ખૂબ દારૂ પીવા
લાગીશ. એટલા ખાતર અપડાવ બની જઈશ કે તારા ઘરની ખાસીઓ
નીચ માત્ર ઊભા રહેવાની તક મળે.”

“કવી રસપ્રદ થાત! વિશ્વાસ નથી બિસત. ક હુ આપણા સમયમાં હજી એવા વૃન્દા, એવી હકીકતો બની શક છે?”

“તો શું, વિશ્વાસ નથી કરતી?”

ત્યાં જ ટેલીફોનમાં જોરદાર ટકટક અવાજ સંભળાયો અને અમારી વાતચીતમાં કોઈ અનાં પિન્નતાભર્યા અવાજે દખલ કરી.

“વાદીમ નિકોલાયેવિચ?”

“હા, હું છું,” મેં તત્કાલે જ આ અવાજ ઓળખી લેતાં ઉતાવળપૂર્વક જવાબ આપ્યો.

“તમ, શું?” હું આશ્ચર્ય પામ્યો.

“હા, મને, મને!”

“ઓહા! તું અમ લાગે છે કે સમય ખોટો નથી વડ્ડતો,” પોતાની જાતન રોકી ન શકતાં મેં ટોણો માર્યો “હીઓ ચેન નથી આપતી!”

“આ બધાનો અર્થ શો છે, વાદીમ નિકોલાયેવિચ?” અવાજે કંટાળીપૂર્વક સવાલ કર્યો “કાના સ્થ નમ ત્યાં ગપાટા હાકી રહ્યા છે?”

“આ તો ટેલીફોનની ભૂલ છે, યેવ્ઝેનીયા પાવ્લોવના,” હું મારી ઉપરીને સમજાવવાનું શરૂ કરું છું “તમ અક મિનિટ માટ ટેલીફોન બંધ કરો, હું તમને પછી ફરી ફોન કરુ છું.”

“મારી પાસ બંધ કરવાના બિલકુલ સમય નથી, માનનીય વાદીમ નિકોલાયેવિચ”, હા ફેનીમોરોવા કંબુ બહાર થઈ મઈ, “હું ઝગાર્સ્ક જાઉં છું અને હમણાં જ મારા ફરમાનો સંભળાવવાની રજા આપો વધારે સારું એ છે કે તે લખી લો નહીં ના હંમેશાની જેમ તમ કંઈશો કે શ્રદ્ધાથી નીકળી ગયું.”

“સારું, યેવ્ઝેનીયા પાવ્લોવના.”

“આહા! તારું ઉપરીપણું ખૂબ કડક લાગે છે, વાદીમ,” ફરીથી હું પ્શ્તાની જાતન રોકી ન શકી. “અને વળી ઉદ્વેગપૂર્વક બીજાની વાતચીતમાં ધસી આવે છે અને મારી માનવાની પાછા જરૂર નથી સમજતી.”

“આ શું?” ફેનીમોરોવા એકદમ અકબાઈ ઊઠી. ‘વાદીમ નિકોલાયેવિચ, પ્યાનમા રાખો, મારી પાસે બિલકુલ સમય નથી, નીચે કાન મારી રાહ જુઓ છે હું તમને અડધા કલાકથી ફોન કરી શકતી નહોતી.”

“લાલી, પછી વાતચીત કરીશું...” મેં એકદમ ગભરાઈને વિનંતીભર્યાં સ્વર કહ્યું.

“તમે આ શું કહી રહ્યા છો?” ફનીમોરાવા બોલી.

“માફ કરજો, આવેને નહીં” હું જવાબ આપું છું.

“ભલે ભલે,” મેં તની પર દયા આપી. “પોતાની ઉપરી સાથે વાતચીત કરી લે, વાદીમ આવજો, ખૂબ ખૂબ માનનીય યેઝનીયા પાવ્લાના.”

“તું માફ કરજો, સ્યુદમિલા. હું તને પછી ફોન કરું છું.”

“શા માટે જવાબ નથી આપતા?” હું બરાડી ડોકી.

“યું આ તે છે?” ફનીમોરાવાને આશ્ચર્ય થયું. “કોના પર?”

“મેં તમને કહ્યું: આવજો, શા માટે જવાબ નથી આપતા?”

“આહ, તો એમ છે... ભલે આવજો.”

“વિદાય, તમારા જાવી ચાલન.”

“યું-યું” કેવી રીતે તમરી હિમત ચાલે છે... વાદીમ નિકોલાયેવિચ! આ બધું શું છે?!

“તેમા વગી વાદીમ નિકોલાયેવિચ વચ્ચે ક્યાંથી આવ્યા?” હું ફરીથી બૂમ પાડી ટિકી. “તમને ગમ કહી હતી મેં, પણ લાગ છે કે વાદીમ નિકોલાયેવિચે નહીં.”

“સ્યુદમિલા, અને તું હું જોઉં છું કે હજી એ જ નાટકમાંડલીમા છે,” હું અભીરપણે બોલ્યો. “હજી એમાં જ...”

“તને હું પણ આજાખી ગર્લ, તું પણે હજી એવો જ લાગ છે.”

“ભલે પણ એ જાણો છો કે બધાંન પોતપોતાનાં કામ હોય છે. વાદીમ નિકોલાયેવિચ હમણાં ન હમણાં જ મારા એરણમા આવી જાવ અને ટલીફોન પર વાતચીત કરવાનો હું ઇનકાર કરું છું!” અને ફનીમોરાવાએ ટેલીફોન બંધ કરી દીધા.

“મેં તને અટલા માટે ત્યજી દીધા નહોતા કે તારા ખિસ્તાં હંમેશાં ખાલી રહેતાં હતા, જાવી રીતે તું પાતાની જાનન ખુશ કરવા કહે છે, ના, જોક તું માત્ર એ જ હકીકત પર આગ્રહ રાખ છે તને છતાં પણ એટલા માટે નહીં હું ત્યારે તારી સાથે માત્ર રહી શકી જ નહીં જ્યારે સારી રીતે એ જાણી લીધું કે તું એવો આત્મલક્ષી છે, મને તારી હલકી રીતભાવોથી અત્યંત નરાજત હતી, ઘૂણા આવતી હતી, તુમાખી તું ગપટી છે અને મને હવે ફરીથી કદાપિ, એક મૃત્યુ સુધી કદાપિ ફોન ન

કરતા' હું આ જિંદગી કઠિપણ રીત તારા વિના જીવવા ઈચ્છું છું, નું હવે ફરીથી ભુલ ન કરતો, સમજ્યો?"

"ચાલુ છે," મેં જવાબ આપ્યો. "બસ માત્ર હવે ગુસ્સો ન કર, મહારાજાની કરીન હિન્દીસ્થામાં ન આવી જા એ તરફ તારો બહુ મોટા દુકાવ હતો. અને વર્ષોની સાથે જોઈ છે કે સ્થિતિ વધારે સારી નથી થઈ."

"આહ, જો માત્ર તું એ જાણતા હાત કે જ્યાં સુધી મારી સાથ સંબંધિત છે ત્યાં સુધી તે હું કશું, શું કહે છું અને ક્યારેક પણ શું કહી શકું છું એ બંધાથી મને કંઈ ફેર નથી પડવાનો!"

"એને કદાચ મને પણ!" પોતાની જાતને રોકી ન શકતાં હું ચીસ પાડી બેઠવો.

અને અમે બંનેએ એક જ સમયે, જાણે કોણ જાણી કરે તેની ઉત્તરણ કરતા, રિસીવર ફેંક્યા ટેલીફોનના સંપર્ક ક્ષત થયો, અમારી વચ્ચેની વાતચીત પૂરી થઈ ગઈ, અત્યંત વાતચીત જે ત્યાં સુધી ચાલતો રહેશે જ્યાં સુધી અમારામાંથી કંઈ હજી આ ધરતી પર જીવતું રહેશે અને આ વાતચીતના એક માત્ર વિષય હશે આ નથી કે "હું તને ચાહું છું" કે પછી "હું તને નફરત કરું છું", પણ કદી સાત્વના ન પામી શકનાર ફરિયાદ અને ક્રમનસાબી "બધામા દાંથી તું છે," અને "ના, તું એકલી જ દાંથી છે." પણ અમે બંને થોડા દોષી હતાં? અમારું ટુંકું જીવનજીવન, જિંદગીનું નિષ્ફળ યુગલગીત અમારું ક્રોડેબિક કૃપકી ક્યારેના ક્રૂકાઈ ગઈ હતી, કયું જ તેના વિષેની યાદ તાજી કરાવતું તણતું અને માત્ર અમારા હૃદયોમાંના નાસૂર બની ગયેલા ચિહ્નના અદૃશ્ય થયા નહોતા.

આ સાજા હું ઘરમાથો બહાર નીકળી ગઈ અને થાકી જ વારમાં વરાળથી મૂગળ, માણભર્યા, ગરમોભર્યા, ભિજભર્યા શિલ્પકારના વર્કશોપમાં આવી ગઈ, જે સદોષો કરેલા પાના એક ઘરના ભંડારમાં હતાં, જ્યાં હું હાટેલના ત્રીજા માળે ફેનીમારાવાના ઓરડામાં દાડીને જ્યાં, વડાની ગળા ખૂબ ખાધી અને પોતાના અરડામાં પાછા આવેલા બહાર શરીર તરફ નજર નાંખતો બહુ વાર સુધી બારી પાસે બેઠો રહ્યો.

શહેરમાં નિયમિતપણે દીવાલનીઆ સળગતી હતી, પ્રકાશથી ઝળહળતી શરીર પર અંતહીન બખ્તરવારી સાથે સરકી રહ્યા હતાં, આમંબિયા ખાતો પુલ તરફ જતા, પૂવની પેલે પાર અંધારિયા નગરની ઇમરતોના પહોળા વચ્ચેની સાકડી ખીસ્ખોમ અદૃશ્ય થતો હતો. આ

આટલો બાદલના બનેલા ચમકેલા સાપ દરેક દરેક માનવીય આત્મામાંથી બનેલા હતા, જે લાખોના ખાખાઓની વચ્ચે જકડાયેલા હતા અને તે બધાનું માનવ અન્યતઃ જરૂરી પ્રાણવાયુને આગી નાંખતા પાપોઓ એટલી માત્રામાં વધારે હતા કે તેમના દરેકનો અલગ અલગ પછો વાતાવરણને દૂષિત કરવાના ગુના હઈને ત્યાં જરૂરો અસંખ્ય હતા તત્ની સજ્જ આપણા બધાની ઉપર રાતના પુખ્તમંત્રના તળા વાદળોથી લટકતી હતી આપણે બધાએ આપણી પાતાનું ઈચ્છાઓથી અને વિચારપૂર્વકથી, મહા મહેનત અને બુદ્ધિપૂર્વક આ લાખડનાં સાપને જન્મ આપ્યા હતા અને હવે તે જ છટેજન સીધા આપણા પર જ આક્રમણ કરવા લાગ્યા અને એક પછી એકને હાઈયા કરવા લાગ્યો હતો. શું આપણે પૂછી અને આજીવીના લક્ષન આતમા રાખી આ ભયંકર ચમત્કારનું સર્જન નહોતું કર્યું? તેણે આપણામાંથી દરેકે દરેકને ઓછામાં ઓછા પોતાના ખોરાકના નાના ટુકડામાં, વિદેશીની શક્તિના એક ટીપામાં પરિવર્તિત કર્યા છે, જે તેના અસ્તિત્વ માટે અત્યંત આવશ્યક છે.

હવે શું કરવું? અને ફરીથી મેં ટવીફાન હાથમાં લીધા; અને - મેં પડદા પાછળ કપડાં બિંતાયાં તથા થોડી મણ પોતાનાં ફૂંકેલાં ચીથરોઓ વચ્ચે ચૂપચાપ ખુશીમાં બસીને પછી સ્ટુડિયોની વચ્ચાવચ્ચે ગઈ અને મચની વચ્ચાવચ્ચે ફેંકેલા ચટાપટાવાળા કંતાન પર આડી પડી. એટલે કે મેં હજી એક બીજા નંબર પર ફોન કરવાના નિર્ણય કર્યો હતા ઈન્સ્ટીટ્યુટની મિત્ર લીડને, મેં સાંભળ્યું હતું કે તેણે પણ પતિથી છૂટાછેડ લીધા હતા વહલું અંધારું થતી, શિયાળાની સાજ પડવાની હજી થયે જ થઈ હતો અને એવી સાંજે કોઈની પાસે કરવા માટે કશું જ ન હોય અને અજાણ્ય શહેરમાં તદ્દન એકલા હોય ત્યારે કાઈપણ ચાંદુ થઈ શકતું હતું. હું યોગ્ય સ્થિતિમાં ગોઠવાઈ, એટલે કે એક પગ લાગ્યા અને બીજા લંબાવ્યા, હાથ પહોળા ફેલાવી દીધા અને માથું ઘાડું ડાબા ખભા તરફ વાળ્યું બતોની રાશની સીધી મારી જાંખામ આવતી હતી અને મેં તે ગીંચી લીધી; મારો ચિહ્નિ કબાક પાસે જ પોતાના કામમાં ઘસતો હતો, બીની ચીકણી માટીને હાથથી લીચો રહ્યા હતા મેં ટવીફોનના રિસીવરમાં લાંબો હુંડું મલાજ પીરજપૂર્વક સાંભળ્યો અને છેલ્લે વિચારી લીધું કે આજ સાજ લીડા નહીં મળે, પણ ત્યાં જ એકાએક રિસીવર કોઈએ

કિપાડયુ અને બિલકુલ નબોર તથા અપરિચિત અવાજ આવ્યા, જ
અધીરાઈ અને નિરાશા સભર હતી.

“કાની સાથે તમાર વાત કરવી છે?”

“અમારે લીજા લાગિનાવાની સાથે વાત કરવી છે, જેને લગના
પણે શોધી શકતા હતા,” મ મજકપૂર્વક કહ્યું અને પછી અનુભવ્યું
કે તેના મુખમાં હતી ત્યાં મ ને મ મજકભર્યા અવાજને સ્વીકારવામાં
ત આવ્યા

“આપ કોણ છો?” લીજાને ઉદાસ સ્વરે પૂછ્યું

“જૂના પરિચિતમાથો બેઠો, જેને તમે દસ વર્ષ પહેલાં ટાઈ બેટ
આપી હતી.”

“ટાઈ?”

“હા, હા, તેમાંય વળી ફેલ અને હું આ જાડા કંતાન પર નાંગા
ફરીર આવી પડ્યું છું અને હું રિસીવરમાં લીજા સાથે, પેલી જ લીજા
સાથે પાનખીત કરું છું જેણે કોઈક વખત સુદર ટાઈ બેટ આપી હતી

“કેટલા વર્ષો વીતી ગયાં... હા, તો તું કેમ છે?”

“હું કેમ છું બાપક સાથે અડવાળી સ્ત્રી કેવી રીતે રહી શક
છે?” તે જવાબ આપે છે “ફરીથી માદગી રજા નર બહી છું.”

“મદી પછી નહીં?”

“હું નહીં, દોકરી. એક સહિતામાં જ આ બીજાવાર શેર બેઠો
છીજ.”

“અટલે કે ત પાત્ર છૂટાછડા લઈ લીધા છ અને એવું તો બદલી
ના ધોડાય તરુ હતું?”

“અરે, મારા લગ્ન, શેના વિષે તું કહે છે! હું તો એ બધા વિષે
નિવૃત્તવાનું પાત્ર બૂકી ગઈ છું તેન તો ક્યારનુંય બીજું કુટુંબ છે, બાળક
છ.”

“હા, લાગે છે આપણું નસીબ ખરાબ છે.”

“શા માટે ખરાબ છે?”

“અમારું એક દિવસ નિર્ણય લઈએ છીએ અને.”

“પણ, દોષી કોણ છે?” ટાઈ... જન્મદિવસ પર.”

“અરે, આ તું છે...” અને મેં પળવારમાં જાણે મારી સમક્ષ આ
લસતી સહેલાન ઊભો જોયો, તેની લાંબી ચોળાકર બમ્બરોવાળો હતો,
મથુ ખભા નરક રંગેલું હતું

લીલા શીતોવા સાથે હું અને ઉ.સ.કા. એઈક જામાનામાં બહુ ગાઠ મિત્રતા ધરાવતાં હતાં અને એમ બંને પોતપોતાના પાપનો બોજો તેની મામ કલવતા હતા લીલા પરત્વે કાસર્થી જ માટી બનપણી હતી, તેની મરકતે જ મારા મારા ધનાર રતિ, ઉ.સ.કા. સાથે પરિચય થયા હતો તેને મેં છીનવી લીલા, અને હું તેની સાથે પરણી ગઈ, જ્યારે મેં સુદામિલા સાથે લગ્ન કરવાના નિર્ણય કરી લીધો ત્યાર લીલા સાથે સલાહમસલાત સુધા. નહાતાં કરી અને તને બિલકુલ કંઈ જ કંઈ નહોતું...

સત્યાજી એ કહે છે કે, કેવી રીતે આપણે માત્ર અવિચારીપણે કટલાંક અગા મહત્વપૂર્ણ નિર્ણયો લઈ લઈએ છીએ કે જોના પર આપણી આત્મી ભવિષ્યની જિંદગી અવલંબિત હોય છે? સૌભાગ્યવતી થવાના નિર્ણય કર્યો, લગ્ન કરવાનો નિર્ણય કર્યો "હા... કોણ?"

"આપણે જાત જ દોષી છીએ

શું આપણે જાતે જ? શું આપણા દોષ એમ છે કે એક દિવસ કંઈ જાણતા નથી, એક દિવસ કંઈ સમજતાં નથી અને પછી જોઈએ છીએ કે જિંદગી ના નીકળી રહી છે, અને તે પણ એક દિવસે? શું એ કુદરતનો એવો નિયમ જ છે કે માણસ ખરાબ જિંદગી જીવે. ગયા અને પછી એ જુએ છે કે પછી માત્ર? ખાલી ખાલી નજરે જેવું વાઈ શિલ્પો, નિષ્ફળ ગયાં અને તું, તારી ખુશી પાછળ છે અને પાતળા અદ્ભુત ભૂખરી આખા વડ મારી તરફ ન જો. તારી આખામ. તીરસ શૂન્યતા. એકાઈ રહી છે અને તારી બધી પચ્ચર થઈ ગયેલી વસ્તુઓ આ શૂન્યતાને પ્રગટ કરે છે તે પણ એક દિવસ શિલ્પી બનવાનો ભૂલભરેલા નિર્ણય લીધો હતો તાર તો ફિટર થવું જાઈતું હતું પણ મન ગરમાવા લાગે છે, તના વર્કશોપમાં હંમશાં ગરમાવા, ખૂંમળામણ અને ભેજ સુજ્ઞા હોય છે, બિલકુલ બાયરૂમની જેમ, ભલેને ગમે તેટલું વિચિત્ર લાગે પણ મને એમ લાગે છે કે હું ભોંયરથી અને આ ફિટરનાં ખરબચડાં ઢાંચથી ટવાઈ ગઈ હતી. ટવાઈ ગઈ હતી. શું ખરખર હું જિંદગીને ફરીથી રળગી રહી હતી?

"ફરીથી જૂની વાતો શરૂ કરવી? જોઈ કરીને ફરીથી એ બધાને કસાટીએ ચઢાવવું જાત પરિણિત જિંદગી. કાલવામા આવે છે' ના, આભાર. હવે નહીં, હું એકલા જ જિંદગી જીવવાનું વધારે પસંદ કરું છું."

જ્યાર ઉ સં.કા. એક કલાક પછી લીઝા પાસે આવ્યો અને તન પૂછ્યું કે ત ફરીથી જન્ન કરવાની તા તૈયારી નથી કરતી કે શું, ત્યાર નેણ જામ કલ્ક નેત્રું જ ન સમજે તેની ધારા દણા લાખા વખતથી બુનાર્ડે ગવર્લો સાથે સ્વદ્મિચાન યાદ આપે ગઈ અને તના વિષ અમ પણ વિચાર્યું કે ઉ.સં.કા. તની સાથની નિષ્ફળતાભરી વાતચીત પછી કદાચ બોજા કાઢકનાં સ્ત્રી સપર્ક કરવાના પ્રયત્ન કરે છે, અને લીઝાના શીતાવા સાથે નહીં તા મોજા બિચાર કોતી પાસે ને જશે જેની સાથે તેની પોતાના સમયમા પરણવા વારો આવ્યો હતો.

લીઝાએ તન મિલકુલ જુદી જ રીતે જેની યાદ આવી હતી તેની તરફ લગભગ ભયપૂર્વક જોયું...

“અન ફરી કદાપિ જન્ન નહીં કરે?” ઉ.સં.કા.એ રમતિયાળ, અર્થસભર સિમત સાથે પૂછ્યું.

“તેણે તારી સાથે શું કર્યું?” લીઝાએ સ્થિર નજરે તેની તરફ જોતાં ધીમેથી ઉચ્ચાર્યું.

“કોણ?” તેણે આશ્ચર્યપૂર્વક પૂછ્યું.

“કોણ... બેથક, તારી અત્યંત સુંદર, ખૂબસૂરત લ્યુદ્મિલા.”

“ઓહ, અકાચક યાદ આવી ગયું! હા, આઠ વર્ષથી ભગવાનની મહેરબાનીએ તેના વિના છઠ્ઠું છું ચાર વર્ષથી બીજા સાથે જન્ન કર્યા છું

“ના, જાણે તેમ પણ ને!”

“‘ગમતેમ’ શું? હું ધરડા થઈ ગયો છે કે શું?”

“ધરડો થઈ ગયો છે. હા, જાણી, ધરડા થઈ ગયો છે.”

“ઓય મા, શું તું હવે જીવાન પણ નથી. માફ કર જે.”

“પણ હું.. મારી સાથે બધું બેથક છે મેં પ્રેમજનન નહોતાં કર્યા હવે હું અને મારી દીકરી—બસ એ જ મારો સમગ્ર પ્રેમ છે.”

તેણે તેની તરફ દુઃખસભર નજર જોયું. જ્યારે તે પોતે આજ પાતળા વળવાળી, દવાબ્દની દુકાનના રબર વડે ઓઢવી લાગેલી ખરાબમાં ખરાબ હતી ત એકએક ઊભા થઈ અને બીજા એરડામા ચાલી ગઈ. સરના કરચલીઆવાળા જીન્સના પેન્ટમા, કમ્પ્રીકના શર્ટમા; ખુશવાળી; પીઠ પર બે બટણ વડ વાળી બ્રસીયરની પટ્ટી દબાય છે ઉ.સં.કા. મોરકામ. એકલો રહી ગયો, તેણે પ્યાનપૂર્વક અસપાસ નજર નાખી દીવાલ પર સીધા દીવાલપર પર કાઠી સમાધિકમાંથી મઠલું ચિત્ર ચોંટાડવામાં આવડું હતું. નીચા મંડળી બાની એમ’, કળા પગલાળી

છોકરીએ અને વાહનવાળા વચ્ચે, જુવાન હાસ્યાસ્પદ રીત વાકા વલેસો, પછાતી કાથ વગ. ફેલેટના બીજા બાજુના આરંભાર્થ બાળકના રડવાના, ફિનિશ કરતા. અરજી આવતો લંબગાના હતો અને ત્યાં જ ઉતાવળ પૂરતે એ મન કાતી દેતા સ્ત્રીનો સાવધ મણુમણુટ ગૂઝી ઊઠવા, જ્યાં ન લાગ્યાં રીતવાના અવજા ભાગ્ય જ આગળી શક્યો હતા. અને તના પ્રતિભાનિમા ઉ.સં.કા.એ પેથુ પશ્ચિત દુખભયું સ્થિત પકડી પાડ્યું, જ તનો પાતાન આખી જિજ્ઞાસ સસિદ્ધે ભદનું હતું બાળકો, બાળકોની માંદગી... મેળવેલ પૈસાં પૂરાં પડતાં નથી.

એમ કીધા પછી ફરી ત્યારે. તેની સાથે હવે તે માણસ અંદરો નહોતો જે ઘરમાં દહની બોતલ સાથે, કઠું. મશરીઆ સાથે, ચહરા પર આકર્ષક સ્મિત સાથે રહેતો હતો.

ઘરના મલકણ ઘરની વસ્તુઆને અરણ્યમાંથી રસોડામાં, પાછી અને ફરીથી અહીં તહીં લઈ જવા લાવવાની ધમાલમાં પડી ગઈ, ઉ.સં.કા. દીવાન પર બેઠો હતો; તે તની તરફ નજર સુધી નહોતો કરતો અને સિઆરેટના ધૂમડા છોડી રહ્યા હતા, શિલ્પી બીની ચીકણું માટીને ત્રણી અકૃતિ પર હજી વધાર પર લીંપી રહ્યો હતો, જ હમણા વગર નદાનથી ખેંચી કાઢવી ફૂબડી સી, જ યાદ કરવામાં આવેલી અને જ્યારે તેની સાથે પ્લેટફોર્મ પર નુતંબી નજન જ્યુમિલા અચાનક ઘસઘસાટ ઊંઘી ગઈ અને તેના અત્યા પળવારમાં દુનિયાની આપણી સૌથી સુદરતા અને વાસ્તવિકતામાંથી ઊડી ગયો.

મે ચારીચૂપકીથી પાતાન અણધાર્યા અતિથિ તરફ જોયું, અને તનામાં એ માણસનો આછી પાતળી રનામણની અટકલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો જે કઈક સમય મને ચિંતિત કરી શકી હતાં, દુખ સહન કરવાની અને ખુશ થવાની ફરજ પાડી શકી હતી, જ્યારે હું ધૂમ્રપાન કરતો હતો અને વિશાદપૂર્વક વિચારી રહ્યા હતા 'શું માટે હું અહીં આવ્યો હતો, શું મારા માટે મારી પાતાની મુશ્કેલીભરી ખૂંચવણ, મારી મહાન ફેનીમોસવા અડધા છે? અને આ અમે, અમે ક્યારેક એકબીજાને પ્રેમ કરી શકતાં હતાં?'

પણ અમારી વચ્ચે, મારી અને ઉ.સં.કા. વચ્ચે ક્યારેક શું બન્યું હતું? શું માટે એમાંથી કઈક આછું રહી ગયું હતું કે પછી ત્યાં પણ ખાલીપણું હતું? હું તની સાથે વેરવાના પરામાં ગઈ હતી, અમે નવપરિણિત દંપતી

હોવાના દેખાવ ન્યો ના અને ગમગમ કુટિર ભાંગે લીધી હતી ના. એમે લગભગ મહિના રહ્યા હતા અને આ, એમ લોગ છં ક જાણ તના કંઈ જ અર્થ નહોતો કરણ કે અત્યારે મને તેનો દેખાવ વિચિત્ર લાગે છે અને તે અજાણ્યો લાગે છ તથા હું મુંઝવણપૂર્વક તેની તરફ જઈ છું. પસંદ થઈ નહવ દેવચળા, ફાદવાળો ડાસા શુ ખરખર જુવાનીમા કોઈક સમય આ હું જ તેની સાથે ફરતી હતી અને એમે એક જ પથારીમા વરડામા સીધી રૂંધાં પર ફેંકવામા આવતાં તાજાં જ કપાયેલા ઘાસ પર બૂઈ ગયાં હતાં?

પણ તમે માત્ર એ જુઆ કે કેવી રીતે તે વાંકી વળીને થાલે છે અને શર્ટ તીચનાં પીઠ પરના આ બટણો અને દવાનો દુકાનનું રબર, જેના વડ તેણે પોતાનાં વાળની ચોટલી હતી અને કપાળ પરની ફરચલીઓ તથા દૂબળા પાનળા પગ, જેના પર પાનળું જીન્સનું પંટ લટકે છે, શુ ખરખર મેં ક્યારે પણ એમ વિચાર્યું હતું કે લીઝન આવાં રૂપમા જોઈશ? ના! તની સાથે અમલુ કન્ટેપિ કંઈ સારુ થયું નહોત.. ભગવાનના પાડ કે કંઈપણ ખરખર ન થયું! આ વિષે હું હજી ત્યાર જ જાણી ગયો હતા જ્યારે એમ સાથે વરણ મયાં હતાં, એક દિવસ સવાન સમજી ગયો જ્યારે ન હજી ફૂલલા હોઠવાળા મોન ખુલ્લુ રાખી સૂતી હતી...

ભગવાનનો પાડ કે અમારી સાથે ખરેખર કંઈ થયું નહોતું, એમે લગતની પકડમાંથી હમખમ છટકી ગયા, જ્યાં અમરા માટ તિરસ્કારત પાત્ર થઈ ગયાં હતાં, લાકો અમ નેમ ભટકતા રહે છે ભટકતાં રહે છે, અને પછી ઘરડા થઈ ગય છે અને નેમ છતાં પણ હું તમે ચાહતી હતી મત્તા ટાલિયા કી.સં.કા, સભળ છ ચાહતી હતી, જોક હવ આ વાત વિસ્વાસ કરી શકાય તંબી નથી. લાગતી નેમ છતા પણ મને તારી સાથે સારુ લાગતું હતું લીઝ તને શું એમ નથી લાગતું ક પ્રેમના અભદ સંબંધમાં કોઈક સચાટ બિંદુ હતું જોઈએ, એમ કહો ક સામાન્ય માનવીય જીવતા ખબા કે પછી હાથ કરતા કંઈક વધારે વિસ્વાસપાત્ર, સચોટ હોવુ જોઈએ? આ અટલ સુધી બોલું છે કે તેને આરોગ્યનેમાંથી પણ જોઈ શકાય નહીં કોઈક અદૃશ્યમાન જમીનની બહારી સપાટી પર ચાલી રહ્યું છે. આસમાનનં, સૂરજને, પીળાં પીળાં ફૂલવાળાં લીલાશ્રમ ખતરોનં ચાહે છે પણ તેન પોતાને કેવી રીતે ચાહતો સંભવ છે એ

ત માત્ર નિવિશ્વાસપાત્ર હોય, તેને જોતાં જ ઠંડીથી મરી જાય પછી નદીમાં પડી જાય?

અમે જાણ્યો કેટલું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું .. અને જો ફેનીમાંથી માત્ર રસ્તા નહોતો ફેર તો હું થોડા જ સમયમાં ટેકનીકલ વિજ્ઞાનનો ઉમેદવાર બની જઈશ. આમ બીજી રુ, આ મન કઈપણ રીત વિશ્વ પ્રકરણની પીડાઓ વિતાવ્યા વિના જિંદગી જીવવામાં મદદ કરશે? મને પાંડ્યા જ મનમાં અમે વિચાર આવ્યો હતા કે હું માત્ર જિંદગીમાં આમનેમ ભટકી જ રહ્યા સ્પષ્ટ રીતે એ નથી જાણતા કે તેમાં શું ઈચ્છું છે. આના કારણે હું અમ પાનતો હતા કે અધું મારી સાથે સારું નથી થતુ; જા મેં ચાક્કસપણ મારો કારકિર્દી ઇચ્છી હોત તો મેં તે મળવી હોત; જો માત્ર પૈસા ઈચ્છ્યા હોત તો કદાચ તે પણ કમાઈ શક્યો હોત. પણ મને અમ લાગતુ હતુ કે મારો માટે સંપૂર્ણપણે પૂરતુ એ હતું કે હું પોતાની લુદ્ધમિલાને કેટલી ચાહુ છું જ્યારે પાછળથી એ સ્પષ્ટપણે પ્રગટ થયુ કે જા મન તની સ્વથ જન્યત સારું હતુ તો પણ તેના માટે તો ખસજ હતુ, તેને માટે તો ખસજ હતું!

જાણ કઈ બેનાથી શરૂઆત થઈ હતી કે લુદ્ધમિલાએ કોઈ નીચિપિયા થીએટરમાં કોઈ નાનકડી ભૂમિકા ભજવી હતી, અને બિલકુલ એવું જ તેની જિંદગીમાં પણ અત્યુ, વપારીની દોકરી જાની ગઈ, પછી માથુ જમવી નાખે તેવાં કામ આવી નીકળ્યાં જે ટૂંકા સમય પાછળ પળવાર માટે દેખાય, જાણ અધીરાઈપૂર્વક તેની અધીરાઈની લાણોને આગળ વધારી રહ્યા હોય. અને આ ત આહી સાવ અસાધારણ, કાચના વિશાળ મંચ પર એકલી ઝિબી છે, ક્યાંક દૂર દૂર વિખરાઈ બેઠેલ પ્રેક્ષકજણ ચમકી રહ્યો છે, જાણે સમુદ્ર પરનાં સૂરજનાં ચળકતાં ધબ્બાં ન હોય અને તેનાં અદ્ભુતપૂર્વ વિજય વધારે ને વધારે નજીક આવે છે અને બસ-બસ એકદમ ટૂટી નીકળ્યો છ અને આ બધાંન માટે ને કોઈક કારણસર પોલીકલીનીકના નાક કાન ગળાના ડંકટર રીકારદોની ઝણી છે, જે હતો, મૂળ સ્પતનો રહેવાસી છે પણ સોવિયેત સમયમાં જન્મલો છે. આ ડંકટર તેની જિંદગીમાં બિલકુલ કોઈ મહત્ત્વ ધરાવતો નહોતો, માત્ર કોઈક વખત તેણે તેની પાસ પાતાનો દલાજ કરાવ્યો હતો અને આ હીંમણ, ઘોઘાટ કરનારા, રહવાટિયા સ્પનીશને સમય કસમને પાતલીતમાં

કોઈક વિશિષ્ટ પ્રકારના લવભાવનું પ્રદર્શન કરવાનો શાખ હતો — તપાસીપણે
 સ્પેનીશ, અમ વિચારી લેવું જરૂરી છે. વીંટીની જેમ જગડાપેલી મોટી
 આગળી અને તજની આગળી, બાજી ઉપસેલી અને આગળીઆના આ
 સ્થોગ વડે દાકુતર જાણે મહેરાંઓની પદ્ધતિ પર શબ્દ “ઓ” બનાવી
 રહ્યો હોય તેમ હવામા હાથ વીંટાતા હતો જ્યાર પછી મુદ્દના ચિહ્નમાં
 ખભા પર હાથ નાખીને ડાકટર સીકારદા પોતાના સફેદ દાંતને દેખાડતાં
 અને દરત દરત શબ્દને અસાધારણ રીતે અસ્પષ્ટપણે ઉચ્ચારતાં તેને નુજાવ
 આપતો. “અહાન જા અને પગ પગાડ, જેવી રીત બાધેલાં હોય, પછી
 તેને બધી દુકુટ આપવામાં આવશે.” અને તમુદ્દા વિસ્તારમાં અસખ્ય
 ચળકાટ મારતાં ધબબ ઓ ઝગમગવા લાગ્યા અને એ હતાં પ્રેક્ષકો પણ
 તે કાણે, જ્યાર તે હાથ વડે લાંબા સ્કર્ટને પકડીને ચહેરા પર અનુસંધાનિત
 હાસ્ય લાગીને આ ઝગમગાટન મળવા ઝગવું ભરવા જતી હતી ત્યારે જ
 કોઈક તેની પીઠ પર ચપ્પુ વડે ઘા ફર્યો, બિલકુલ ખભાનાં હાડકાંઓની
 વચ્ચેવચ, તેણે દર્દ બિલકુલ ન અનુભવ્યું પણ તેનું માથું પાછળ ઠેંકી
 પડ્યું, ગળા મારફત આત્મા બહાર નીકળી ગયા અને એકદમ ઝડપપૂર્વક
 ભંતડીન આસમાની આસમાનમાં ઊડી ગયો. અને તેની પહોળાંની
 આખી જિંદગીમાંથી દૂર ખેંચાઈ ગયેલો, માનવશરીરમાંથી નીકળી
 ગયેલા હવ અમાનસિક દુઃખ સભર આત્મા પાછળ પલા અત્યાચારો અને
 સૌથી દુષ્ટ ઇચ્છાઓની શરમજનક ધૂસરી પર નજર નાંખી રહ્યો હતો,
 જેમાં અમ વિચારીને કે કોઈપણ આ વિષ કદાપિ નહીં જાણે પોને
 ઝપલાવી દીધું હતું. પણ બધું છલ્લા પાયા સુધાની આ છેલ્લી
 અદાલતમાં એકલું ઘડું અને ઊડી રહ્યા આત્માને સામે દાવો માડી
 રહ્યું હતું. તે નીલી સિતિજ તરફ ઊડી ગયા, ધીમે ધીમે ચળકતા કિરણમાં
 બદલાતા તથા પાતાના વિષ અસ્પષ્ટપણે એમ શોક કરતાં કે ત્યાં ધરતી
 પર જ્યારે હજી તે જીવત અને તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો ત્યારે માની
 લેવામાં આવેલા વિજય એ પ્રમાણે અસ્તિત્વ ધરાવતો નહોતો. જોકે
 હવ પ્રકાશના ઝળહળતા કિરણની સ્થિતિમાં તેને અપરિચિત અને શાશ્વત
 રહેવાની ફરજ પડી હતી, મૈત્રીભર્તા તારલાંઓ પાસેનું તેનું સુંદર ઊડાણ
 દૂર દૂરના વીનેલા ભૂતકાળમાં ધરતીનાં એક આત્માની અપૂર્ણતા વિષે
 દુઃખ ભરેલી અવી પ્રાર્થિક જિનમહત્ત્વની વસ્તુ સાથે અટૂટપણે જોડાયેલું
 હતું, એટલે કે આ એકલવાપી નાનકડી ઉદાસીનતા તારલાંઓ વચ્ચેનાં

અવકાશમાં ઊડી ગઈ. અરેરે, હું આમ જ કલાકાર બની શકી નહોતી.
સંજલ બની શકી નહોતી.

જ્યાર એ સમયે શિલ્પીએ ફિજા માદલા સુર્યના તાપથી પહેલા
બદામી રંગનાં હાથથી વકાએલા ચહેરે, સફેદ પોપણો અને સફેદ
ભગવાળી નાંભાં આનવાળા ભૂખરા વાળવાળા માણસે તપો ટકો ખેંચી
કાઢ્યો અને પોતાની સ્થૂમ વ્યટકામ પર ફેંક્યા, મળ્યુન હાથો વડે
પોલાદી ચોકકાંનાં તાર વાળ્યા, તન જમ ઈચ્છા થઈ તેમ કટલીક જોરદાર
મર્તિ વડ તન વાળ્યા, અને ઊંઘતી સ્ત્રી પ્રતિમા તરફ નજર નાખતા
ભીની માદી વડે કઠાલ લીંપવાનું શરૂ કર્યું. ઊંઘતી સ્ત્રીએ આકસ્મિક રીતે
લીંપેલા પાંચે શિલ્પીના વિશેષ પ્રકારની અભિવ્યક્તિથી દગ કરી દીધો,
જે પેલા ઊંઘતીની લાક્ષણિકતા ધરાવતી હતી જેનાં બધા લાકડા ગુપ્ત રીત
સ્વપ્નાં જુઓ છે, પાખો વિનાનું સ્વતંત્ર ઊંઘણ, હેવાની વિશેષ,
આનન્દદાયી ઈચ્છા પર ઉપર જઈ જાય છે.

શિલ્પીએ વિચાર્યું: જ્યારે હું તેને આમ બાવી રીતે, ઊંઘતી જોઈ છું
ત્યારે મને તે એટલી બધી ખૂબસૂરત લાગે છે કે હું ભાન બૂલી જઈ છું
અન અત્યારે સમજી શકના નથી કે કવી રીતે હું હિંમત કરી શકું છું,
કેવી રીતે હું આમ તેની તરફ જોઈ છું, શા માટે મને એવો તેની તરફ
જવાનો હક્ક આપવામાં આવ્યો છે, અને વળી જ્યાર તે જાગી જાય
છે ત્યારે પોતાની સ્થૂમ સાથે સાથે સંધારણ હલકટ સ્ત્રી શિલ્પી હાથ તમ લાગ
છે, જ ન તો કોઈ રેખા કૃતિ ધરાવનારી કે ન તો કોઈ સમજદારીભરી
લાગ છે અને એવી ઈચ્છા થઈ જાય છે કે હંમેશાની જેમ જલ્દી જલ્દી
તેને કાટ પહેરવીને ટકની સુધી વળાવવી આવવી જોઈએ, દૂર દૂરના
એકાન મેસ્થેસ્કાયા ગામમાં શિલ્પીની મા તદ્દન એકલી રહે છે તેને અટકું
એછું નિવૃત્તિવેતન મળે છે કે જના પર ગુજરાન ચલાવવું માત્ર તો
જ સંભવ છે જો જિંદગીમાં કોઈપણ સાવ સામાન્ય વસ્તુને માત્ર
નિતરણપૂર્વક જોડી દેવામાં આવે કસી બચતના વિચાર ઝૂપડીયાં લીજળી
લાવી નહોતી અને અત્યાર સુધી ઘાસલટના દીવામાં રહતી હતી અને
વળી તે પણ માત્ર ત્યારે જ સળગાવતી જ્યારે દીકરો તેને મળવા
આવતો શિલ્પી જાણતો હતો કે કોસીને હવે તેના પૈસાની કોઈ જરૂર
નથી, જોકે જો તેણે કદાપિ તેન માકલ્યા નહોતો, તેને તેની અદ્યુન
આચાઓની પણ જરૂર નથી, માની તો હવે પોતાની પણ કોઈ આચાઓ
બાકી રહી નહોતી પણ તેમ છતાં તે જીવતી હતી, મદા મુશ્કેલીએ

એક પછી એક દિવસ વીતતી હતી અને શીપિયાની જેમ અડધી વખતી, ઘણા ઘણા વખત પહેલા જ ઘણેરોમાં જઈને તલવાં પોતાનાં ચરમ બાળકો વિષે નહન ભૂલે એ ઝાંઝામાં અને વાડીમાં આમથી નેમ દોડાદોડ કરતી હતી, અને હાથમાં કાળી ડોલો લઈને આખા ગામમાં થઈને દુકાન તરફ દાડી જતી હતી જ્યાં અડવાડિયામાં એકવાર કેરોસીન લાવવામાં આવતું હતું.

જુવાન શિલ્પીના હાથમાં એ જ વિનાના, અસમ્પત્તિ હથોડી હોકાતા હતા, તેના દાન કડી ઊંઘ નાં સુધી ભીંચાઈ ગયા પણ તેના હાથ નરમાશપૂર્વક, કુશળતાપૂર્વક ખીની ચીકણી માટી પર ફરી રહ્યા હતા, તે તેની સખત ચાગળીમાં લકળ, સ્ત્રીકથાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરતી હતી, શું આપણે થોડી જ વખતમાં એક બીજા અદ્ભુતપૂર્વ 'નગ્ન સ્ત્રી પ્રતિમા' કે પછી 'સૂતેલી નગ્ન સ્ત્રી પ્રતિમા' કે પછી આશ્ચર્યો આપતા જુવાન શિલ્પીનું 'સ્વપ્નમાં ઊંડાણ' જોઈશું.

"ના, તું મારી ચાત ન સંભળ... એસ્પીરીનીથી બાળકોનો તાવ ઉતારવો એ કંઈ યોગ્ય કામ નથી."

"તો પછી કેવા રીત, હે કવી રીત? આખી ને આખી તારે ધગધગે છે' નુ મનમાં કલ્પના પણ કરી શક છે કે તને અત્યારે કેટલી તકલીફ થાય છે?"

"બહુ સારી રીતે કલ્પી શકું છું. આપણે માંદા નહોતા પડ્યાં કે શું? બીજા કેવી રીતે માંદાં પડ્યાં હતા અને તાર પણ પણ આપણે કદાપિ એસ્પીરીનનો ઉપયોગ કર્યા નહોતા કારણ કે એસ્પીરીન તાનાં બાળકો માટે વધારે પડતી બાર દવા છે અને વળી નાનકડા બાળકને એ ઝીળી ગળવા માટે ફરજ પાડવાનો પ્રયત્ન તો કરે!"

"એ અસંભવ છે' ને બધું જ બહાર કાઢી નાંખ છે! એ ભગવાન તે પોતે પણ આખી કટબી પરમ છે! તેનો ઉચ્છવાસ પણ કેટલો ગરમ છે, જાણ ભૂંડામાંથી નીકળતો હોય..."

"અમે તારમાં એનાજીનનો એનીમા વાપરતા હતાં, હંમશ હંમશ માટે પાદ રાખી છે' એનાજીનનો એનીમા."

"પણ એ કવી રીત?"

"તારી પાસે ઘરમાં એનાજીન છે?"

“મને થાગે છે છે...”

અન દેખાવલંબના જાખ પ્રકાશલાગી નાનકડા આરકામાં (જૂના થાકડાવાળો રૂમાલ નના કંપર નાખવામા આવેલ હતો), વેરવિખેર ફૂંકવલ, વસ્તુનાર્ન વચ્ચે માદ્ આગક, જગમાંથી પાણી ફૂંક પર ઢોળાઈ નયુ હતુ, ખુરશી તર ક ગળના કમાલા, દવાઓની શીશીઓ, ગોળીઆના પેકેટો પડ્યા હતા, (ખુરશી સહિત ફૂંક પર પડેલાં જનાની કપડાં અને ધૂંદણ પર કાપી પડી નયલાં પાયળમાઆની વચ્ચે અમ માંદ છોખરીને અનલસ્ટનના એનીમા આપી દીધા હતા અને થાડી જ વારમાં તે દીવાન પર હાથ પરસવાવાળી કાશાએ ચનથી સૂઈ ગઈ

કદાચ કશાકમા હુ પાત દાખી હતો કે સફદ વાળ થઈ ગયાં ત્યા સુધી ઉ.સ. કાર્યકરમાં તરીક કામ કરતા આવ્યો છું અને કામદાર અંગત પ્રવાસમાં ફરસદના સમયના ઉપયોગ કરી આનંદ માણતાં પણ મને ન અવડમો પણ જાળકને એનીમા આપતા. તો મને આવડે છે, અને તેને શાંત શાંત કરતા તથા ખરા દિલથી પાતને શાંત વિશ્વાસ તેને આપતા કે બધું સફરુ થશે, એ પણ આવડ છે જોકે હું પોતે સમજી શકતો નથી કે મારા દિલમાં એવું ક્યાંથી આવે છે.

હુ પણ વાળ સફદ થઈ ગયા ત્યા સુધી નસીબદાર નથી, મેં કંઈક થાક વખત પહોંચા જ મારા પહોંચાની સાથે ભાણનારા સેન્યા બ્રીજીનને કહ્યું હતુ કે હુ સમગ્ર રીત કંઈક અવી ન બની શકી જેવી મારે બનવુ જાઈતુ હતુ અને જિંદગીમાં મારી ચિંતાઓ પણ વાસ્તવિક નથી, મોટા ભાગ આનંદભરી મોજમરની નથી, કામમાં પણ ખરેખરી રીતે વસ્ત નથી ફરસાદના સમય નથી આમ માત્ર એકલી એકધારી અરવસ્થાભરી પાંપલકમાલ છે.

હા અરવસ્થાભરી પાંપલ અને માત્ર આત્માની એક ગ્લાનિ, મેં ગઈકાલે જ ટવીફોન પર બ્રીજીનને કહ્યું હતુ કે ક્યારેક તા હું વૈજ્ઞાનિક ઝ્વડીડ તો બનીશ અને મુખ્ય સંશ્લાષન કાર્યકર તરીકે મરીશ, તેણે મારી સાથ હસવા લાગી અને પછી જવાબ આપ્યો. તે કહ છે, આપણા બદનસીબને નીચ પ્રમાણે જોવુ જોઈએ. તારી કે મારી, એક માત્ર અને પુનર્જીવન ન પામનારી જિંદગી સ્પષ્ટપણે આત્માની સંખ્યા દર્શાવતી કૃચ્ચ આંકડાશાસ્ત્રીની સૂચિના આસંખ્યાકીય સમૂહમાં જઈ પડી હતી, જ એટલા માટે જરૂરી હતો કે કાળતુ ચક્ર જરૂરી ચક્કર ખાલી ખાલી ફરૂ કરી શકે અને તે કહે છે આપણા માટે હવ તમની આ સૂચિ કદાચ ક્યાં જવુની

નથી, અને માત્ર અમો જ આપણા બદનરીબનું કારણ છુપાયેલું છે, નહીં કે અમારું કે આપણે નિષ્ફળ લોકો છીએ .. ના, મેં સંન્યાસ જવાબ આપ્યો, તે સાચી અટકળ નથી કરી. કઈપણ કાળચક્રએ મને પોતાનામાં ફસાવી લેવા હતાં, મેં પાત પાતાની મળ જ અમ કયું હતું અને પસંદગી પણ મેં જાતે જ કરી હતી, મેં જાતે અની પસંદગી કરી હતી: નેત્રો રહીશ, શાપત્ત રહીશ અપવાપ શાંતિપૂર્વક પાતાનમા માનવી શોધતો રહીશ, તેની સાથે વાદવિવદ કરતા રહીશ, મેત્રી કરતો રહીશ તેને પ્રમ કરતા રહીશ અને આદર કરતો રહીશ!

તબા દીવાન પાસે ફર્યાદ પર બેઠા હતા, જરના પર માદી છોકરી ઊંઘી ગઈ હતી અને તેણે સારાધ્યાનીપૂર્વક, કુશળતાપૂર્વક તેના કપાળને ફેનાં ટુકડા વડ સાફ કર્યું, અને તેણે જાગી ઊઠી અકાસ્ત ક્રમભંગતાની લાગણી સાથે વિચાર કર્યો. આમ જુઓ, તું કેવો ભરોસાપાત્ર લાગે છે. હા, તની સાથે માનસિક, શક્તિ અનુભવી શકાય છે એ બધાં જનરલો, દારૂતરો, વેઠકરો, રસોઈવાળાં, મુઝીવમોના ડાયરક્ટરો, દણપાની બતાવેલી ટોપીઓમાના રંગ કરનારાઓ, થાભલઓ પરથી ફૂદનારઓ, એકાડિયન વગાડનારાઓ, સર્જનો, વિદ્યુરો, મુદ્રાશાસ્ત્રીઓ અને લાપડની નાજાન સીધા કરનારાઓ એ બધાંની સાથે નેનાથી વેશમાત્ર એકજી રાહત અનુભવી ન શકાય કદાચ એમ લાગે છે કે એ વસ્તુ એ જ છે જન અરખરી હિંમત કહેવામાં આવે છે, અને તે કદાચ સાચેસાચો પુરુષ છે અને જે ન અત્યાર હમણા જ મારી તરફ ફરીન મન આલિંગનમાં લઈ લે ના...

અને એ સણ પણ આવી ગઈ જ્યાર સાનિધ્યમાં આવવું સમય હતું, મેં મનમાં વિચાર્યું, પણ હું તેની તરફ ફરીને તેને આલિંગનમા ન લઈ શક્યા કારણ કે કપરી માદગીના ધૂંટડો મારા ગળામાં અટકી ગયો અને તેને ઉતારી જવો અસમ્ભવ હતા ક્રમભ માદી છોકરી, તની દીકરી, જન મેં પહોંચી વાર જોઈ હતી, અકાસ્ત સ્વપ્નમા આવી ઊભી થઈ ગઈ અને જાણ ખરખર બંધ આંખોએ જોઈ રહી હોય તમ પોતાનો નાનકડા કોચળ હાથ લંબાવ્યો અને મારી આગળી પકડી લીધી અને તેની આખોના પોપચાની પારદશ્યક સમડી લેઠળ આંખના કોળા ખાળ ફરવા લાગ્યા...

-- હું જાણું છું કે આપણને કોઈએ નિવડીની નિલકુલ ભેટ નથી આપી અને તેના માટે કોઈનો પણ આભાર માનવાનો રહેતો નથી, પણ

ઊંઘતા બાળક તરફ નજર નાંખતાં હું પોતાની સીંધી મહાન અને પોતાની સીંધી મરત દિવની દૈવ્યથી ચાહુ છું કે આ ડૂંકણા જીવ જીવે; મેં હથ લાખા કરીત તના ખખના સ્પર્શ કર્યો અને તેણે ચહેરો મારી તરફ ફેરવ્યા વિના મારા હથ પર કેવ પોતાની થોડા ચાળવાળી ગરમ હડપથી ઘસી ન્યારબાદ પીત રડીત મને ક્રાંદન દીકરીના હાથમાથી આમળીઆ છોડાવ્યા વિના મારા તરફ ફર્યો અને મારી તરફ જાયુ; અને તણ મારી આંખોમાં કદાચ અમારા ખુતકાળથી મારા નિસહાય, નિર્બળ, છેવટના નકરતને વાંચી લીધા હતા અને એ સમજાન ત પોતે પણ કીલી પડી ગઈ અને મારા માથા પર હાથ ફેરવવા લાગી..

અમે ચૂપચાપ બેઠા હતા, દરેક દરેક પોતપોતાના વિષે વિચાર કરી રહ્યાં હતા અને એમ લાગે છે કે હું એકે ચઢી ગયો હતો અને એકાએક ન જાણે કેમ મનમાં વિચાર આવ્યો કે અમે ત્રણેય લ્યુદ્મિલા, લીએસ્કા અને હું એક કારખાનમાં કામ કરીએ છીએ અને આ કારખાનું એમ લાગે છે કે કંઈ જ વિશેષ ઉત્પાદન નથી કરતું, માત્ર અકલા કાળો ધૂમાડો આસપાસની બધી વસ્તુઓના પોતાના કાળાશના સ્તરથી આવરી લેતાં હોય છે અને આમ ન આમ કાળા વર્ષો સુધી ચાલ્યા કરે છે અને અપણે બધા આ ધૂમાડો છોડી રહ્યાં છીએ પણ અપણે એમ લાગે છે કે આપણે કંઈક બીજું જ કરી રહ્યાં છીએ, એમ કહો કે ચમકદાર માટરગાડીઆ. પણ હા પોતાનો પગાર તો છેવટ આ કારખાનાના કન્ટ્રી પર જ મળવીએ છીએ' મારા મગજમાં વિચાર આવે છે. ત્યાં જ હું જાગી ગયો અને લીએસ્કાને મારા પગ પાસે ફેરવી પર ઊંઘીને જોઈ, તેણે પણ તે જ જાણ આંખો ખોલીને મારી તરફ જાયું અને હમી પડી.

આ ક્ષણે મારા મનમાં બધું અકદમ સ્પષ્ટ થઈ ગયું અને સમ્બાઈની લાગણીથી દિલમાં એકદમ એટલી તાજગી અનુભવી જે એકાએક મારી સમક્ષ ઉઘાડી પડી હતી બેશક શબ્દોનાં નહીં પણ લાગણીમાં જ તથા વિચાર શાંત શાંતિ પ્રવાહમાં નહીં પણ વાચાલીન સ્વરૂપોની લવચીક છલાંગો વડે વહેવા લાગ્યો. એ દરમિયાન તે સમ્બાઈના મનમાં કઈપણ આશ્વાસનદાયી નહોતું, જ મન પાછળથી વિચાર આવ્યો હતો તેના સામાન્ય સિદ્ધાંતમાં પ્રવેશ કરી શકાય તેમ હતું પત્થર થવા ઈચ્છું છું. જોકે આ દુનિયામાં કઈ પણ થાવ તેનાથી કોઈ ફેર નથી પડતો, હકીકતમાં બધું એક સમાન જ છે, આમ હું ઊંડી પહાડી નદીના તળિયે

બીજા લાખો જોળ પથ્થરોની જામ જ જોળ પથ્થર થવા ઈચ્છતા હતાં. પણ અસ્તાસ બધી મુશ્કેલીઓના અંત છેવટ એમા આવે છે કે મારી આ નિષ્પત્તિ દેખાના સંપૂર્ણપણે કોઈ અર્થ નથી. કોઈપણ પ્રકારના પથ્થરો બચ્ચરા હું તારી બનું પણ હજી ઘણાં ઘણાં લાખા વખત સુધી એક વૈજ્ઞાનિક સંશોધન સંસ્થામા ઉ સં. કા. નદીકે જ અસ્તિત્વ ધરાવતો રહીશ. પણ નસીબના ઈચ્છાનો આ ફરતામાં જો કોઈ વાજબી કારણ ન સમાયેલું હોય તો પણ કોઈક ઘાટ નબળી પરિસ્થિતિઓ તો હોય જ છે: અ. મં મનમાં નથી ધડી લીધું, એ કોઈક બીજાએ મજાક કર્યા હતાં. પણ ઉ સં. કાર્યકર કે પછી નદીના તળિયા પરનો પથ્થર નેનાથી થો ફેર પડવાનો છે? હું લીઝાના સ્મિતના જવાબમાં હસ્યો અને ધીમા અવાજે તેને પૂછ્યું

“શું, એકું આવી બધું હતું?”

“ના.” મેં જવાબ આપ્યો અને તેણે પણ ધીમા અવાજે કહ્યું.

“હું વિચારતી હતી.”

“શેના વિષે?”

“તેનાં જ વિષે વળી, શું તું પણ.”

“શા માટે... આમ વિચારી રહી છે!”

(“કારણ કે હું ફરીથી તન ચાહુ છું”.) મને એમ લાગે છે. ઈચ્છ છે તેની ચક્રાસરી કરીએ?”

“સાલ!” હું એકાએક કોઈ અદ્ભુત આનંદદાયી અંતઃપ્રસાદથી અકાએક અકારણ ખુશીથી ધ્રુવધરી ઊઠ્યો.

“ત એમ લાગે છે કે એ વિષે વિચાર્યું હતું કે આ બધું એ પ્રત્યે નથી, કેમ ખરું ને?”

“એટલે શું?” મેં સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

“પણ જેકે આ મારી દીકરી,” મેં મીઠી ઊઘમાં સૂતેલી દીકરી તરફ ઈશારો કર્યો. “શા માટે મેં તેને જન્મ આપ્યો .. કેટલું દુઃખ વેઠ્યું હતું. કટલુ શાતના બોજવી રહી છું..”

“તું શું કહે છે? મારે પણ દીકરી છે...”

“શા માટે આ બધું? શું ખરેખર આ બધું આપણને?”

“તો પછી બીજા કોને?”

“ના, આપણને નહીં. દુઃખ સાધની મારી નાનકડી લાડલીને હું માર. પોતાને ખાતર ઊછીરી રહી નથી. મારા પોતાને ખાતર આ

બધું બિલકુલ જરૂરી નથી કામ કરું છું, દમનીય જિંદગી જીવી રહી છું, સારી રીતે પહેરવા આકવાનો પ્રયત્ન કરું છું શું મારા પોતાને માટે? દરરોજ વહલાં સવાર ઉઠું છું અને જ્યાં સુધી સ્નાયુઓમાંનાં તકાન શમી નથી જતા ત્યાં સુધી મોડી સાંજ સુધી ગમે ગમે ધૂમતી રહું છું તે પણ શું પોતાને માટે? ના, મારા પડાકા, ના. જોકે આપણે જાણીએ છીએ કે મારું નથી તેમ છતાં જુ ટુબાલીએ છીએ, અ જાણીએ છીએ કે જા. બન્યા છે તેમ છતાં પણ પીરજ રાખીએ છીએ. હા અને ત્યાં શું છે? અને જીવીએ છીએ, મુશ્કેલીપૂર્વક હાથપગ ચલાવી વડી રહ્યાં હોઈએ છીએ જોકે સ્પષ્ટપણે એ જાણીએ છીએ કે છેવટે તો મરવાના જ છીએ... પણ તું શું કહે છે?"

“શું કહું...”

“આ બધું શું આપણી અધમતાને લીધે છે?”

“ના, લીએરકા, ના!”

“અને હું પણ વિચારું છું ના ત્યાં અધમતા નથી એવો કુદરતનો મનૂન છે. એટલે કે એનો અર્થ છે બધી મુશ્કેલીઓનું નિવારણ કરવું અને જીવવું, એવો કાયદો છે. આસપાસ બધું એમ જ છે.”

“હા, લીએર, અવો કાયદો. મારે, લીએર, કદાચ માત્ર તન ચાલવી જઈતી હતી.”

“અરે, આ શું બોલી ગયા!” હું જાણે એકદમ ખડખડાટ ધરીઃ જિવાર ઉ.સં કાર્યકરના દેખાવ એવો હાસ્યાસ્પદ હતો હું પણ માત્ર એમ જાણું છું કે તું એકલી મને ચાહતી હતી. ભલે અત્યારે તારે પત્ની હાય અને હજી ભલે બીજી દસ પત્નીઓ થાય પણ તું મને ચાહતો હતો અને મને અકલીને ચાહતો રહીશ, અ ધ્યાનમાં રાખી લેજે.”

“તો પછી આપણને જોની ખોટ હતી?” મેં પૂછ્યું.

“નથી ખબર,” મેં જવાબ આપ્યો અને ઈચ્છા અનિચ્છાપૂર્વક મારું માં પહોળું થઈ બધું એકાએક એટલી ઊંચી જવાની ઈચ્છા થઈ ઊઠી.

“બસ... કંઈક પૂરતું નહોતું.”

હું ઊભા થયો અને મહેનતપૂર્વક જડ બની ગયલા પગ હળવે હળવે ઉઠાવતો પ્રવેશખંડમાં નૈધાર થવા ચાલ્યો ગયો.

ઉ.સં કાર્યકરના ચાલ્યા ગયા પછી હું જલ્દી જલ્દી કપડાં બદલીને પથારીમાં પડી અને પગવારમાં ઘસઘસાટ ઊંઘી ગઈ; જ્યારે હું ઘણીવાર સુધી સડક પર ટેકસી શોપતો રહ્યા અને છેવટે ગમેતેમ કરીને છાંટલ સુધી

પહોંચી અત્યંત હળસાના લાગણી સાથે પોતાના ઓરડામાં ગયા ભગવાનના મોત. પડ. ૬ નારી રામકહાણી હમખમ પૂરી થઈ ગઈ, મેં નત્તમાં વિચાર્યું અને હવેમાં મજા લઈને પલંગ પર જઈ બેસી ગયો બીજા મજા નીચે જઈયા પર પડી ગયું. મારા અર્ધનિદ્રામાં ઘેરાયલા આત્મા આરામની નિદ્રાનો આનંદ માણવા તૈયાર થઈ ગયો.

રાતના ત્રણ વાગી ગયાં હતા, જ્યારે હું જાગી ગઈ અને આંખો ખાલી શિલ્પોન જોયો. તે ઘાત દેખાવે પ્લટફોર્મ પાસ નૂટેલી ફૂટેલી ખુરશી પર બેસીને સિગારેટ પી રહ્યા હતા, જ્યાં નવી રચનાત્મક કૃતિ ચળકતી હતી એ ચીકણી માટીના બીનાથવાળો અને ઘેરા રંગનો નવા જન્મેલા બાળકના માપનો તમૂના હતો મન વાદ આવી ગયું કે સ્વપ્નમાં હું કંઈ મરી ગઈ હતી કે પછી મને અમ લાગે છે કે એવું સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે હું ઊંડી ગઈ હતી. જ્યારે હું એ સમયે હજી ઊઘતો હતો અને મન સ્વપ્ન આવ્યું હતું કે હું કાઈકે અનંત સપાટ મદાનમાં ચાલતો જઈ રહ્યા હું જે ઊંડી ઊંડી તિરાડવાળી જાગીયો ઢકાયલું છે અને આ વેરાન પ્રદેશમાં ક્યાંક ક્યાંકટર ફેનીમારાવા ખાવાઈ ગઈ હતી અને તેનાં પગલાં પરથી નને શોધી કાઢવાનું કામ માર માથે આવી પડ્યું, હા, બિલકુલ ગંધ પરથી, જવી રીતે વ્યવસાયિક પગેનું શોધનારો ફૂતરા શોધે તેવી રીતે

જ્યારે પેન્સેનીયા પાવ્લોના ફેનીમોરોવા ઝાગોર્સ્કની હોટલના પોતાના ઓરડામાં ઊંઘી શકતી નહોતી, અનિદ્રાન કારણે પરેશાન થઈ રહી હતી, ફુગ્ગી થઈ રહી હતી કારણ કે પોતાની સાથે દવા લેવાનું બૂલી ગઈ હતી અને આનું કારણ ડૉ. સ. કાની બદરકારીભરી ભૂલ હતું, જેને તેણે નીકળતાં પહોંચાં ધમકાવ્યા હતાં અને હવે વાદ સુધાં આવતું નહોતું કે શા માટે પ્રોફેસર ચર્ચાવન્કો સ્વીડનથી ત્રણ દિવસ પછી પાછા આવશે, એ સમય દરમ્યાન ઝાગોર્સ્કની ઘાખ નરકથી જવાબ મેળવવા પહોંચી વળવાનું અને દારૂનર યુરાસીનન પોતાના પક્ષે વાળવાનું અત્યંત અવશ્યકપણે જરૂરી હતું.

કોબુલેતીમાં વિરાટ ચક્રડોળ

ઓનસ્ટમ. કોબુલેતીના કિનારે જ્યારે સફરજન પડવા જોવાની પણ જગ્યા નહોતી રહતી તટલા લોકો હતા, પણ સપ્ટેમ્બરમાં જ્યારે બાળકોને સ્કૂલમાં લઈ જવામાં આવતાં હોય છે ત્યારે સાવ શાંત અને સૂનકાર હોય છે લોકોનાં ટાળાં વિનાના. કિનારો પોત સાવ સ્પષ્ટપણે ઉઘાડો પડે છે, અંક કવિના કથા પ્રમાણે “તેની સુંદરતા અનંત છે, અનન્યતા તેની સુંદરતા છે,” અને બહાર પડતી ઠંડકમાઠવાળી નિતરણીઓ સાથેનાં તેનાં બે માળવાળાં ભપકાદાર ભવનોવાળું જનાથી દરેકે દરેક વ્યક્તિ આવી નિસરણી પરથી કિનારનાં પોતાને ઉત્તરત જોવી અનુભવી શકે અને કોબુલેતીના રહવાસીઓના કહવા મુજબ “યુરાપમાં સૌથી લ.બ.” અવી શરીવાળુ આ નાનકડું શહેર. પણ હજી તેનાથી વધારે લાંબી હતી તેના કિનારે આવેલી અકદમ ગિચથી આવનારી શરી નાબરજીનાયા, પછી ત્યાંના રહેવાસીઓ અહીં ફરવા નીકળે છે અને ઉનાળાના કારણે છવટ પહેલીવાર અંક બીજાને જોઈ મળી શકે છે, ત્યાં તો પહેલા આરામ કરી રહવા લોકોના સમૂહ વચ્ચે તે ઉઘાડી પડતી હતી નાબરજીનાયા વિશેષ કરીને સારી હોય છે લોકો શાંતિપૂર્વક બેસે છે, લટાર મારે છે, આથમતા સૂર્યનો આનંદ માણે છે, આસપાસ બાળકો રમતા હોય છે સમગ્ર રીતે અતિ સુંદર સમય શરૂ થાય છે મોડું અજવાળું થાય છે, વહલુ અવાજો થાય છે, પણ સૂરજ આખા દિવસ આભમાથી આસરી જતા નથી અને તેથી તડકે તપવું સંભવ છે. કોઈક કોઈક વાર વાદળો ધરાઈ આવે છે, વરસાદ વરસે છે, ઘણીવાર તો આખી રાત વરસતો રહે છે પણ પછી ફરીથી સૂરજ નીકળે છે અને અકદમ કોરુધાકોડ વાતાવરણ થઈ જાય છે. ધુમ્મસો, સખરંગી ઇન્દ્રધનુષો, આ રાતાયોગ અદ્ભુત સૂર્યાસ્તો, જેના પર બિલકુલ ઓપરામાંની જેમ ફરે છે, આંખોને આંજી દેનાર તવો સફેદ દૂધ જેવા ચાંદ. ચીડનાં અવશેષ સમાં વૃક્ષો હેઠળ ઠડો પવન ફૂંકાય છે, ઉનાળાના તે તાજાં આપતો

હતો, હવે અત્યારે રવેદાર ચઢાવવાની ફરજ પાડતો હતો. નાબેરેફનાથા પરનાં કોફી ઘરમાં છોકરીઓ નાની સફેદ પાલીઓ ઊંધી વાળી રહી છે, કઠીનાં દાણાઓ પર ભવિષ્યવાણી કરી રહી છે. નાસ્તામાં છવટ ઘાઈન વિના આપને ભૂજક મસ ૩ પછી માછલી સુદા આપવામાં આવશે. બગીચાન્યામ. વૃક્ષાનો ઝગોળ. પર કાળાં બંજર લટકે છે. તળેલા ચત્તનટાંનાં ધુમાડા અને ગળ લાંબા વાપન સુધી આંગળીઓ પર રહે છે નીડીન્ડીન. માપનેકોલકોસ્ટ અને મોસ્કાથી સ્ટોમેટોલોસ્ટ “ઇન્ડ્રીસ્ટ” મા એક ટબલ પર બસી જમ છે. હૂફળી પાનખર ઋતુ, ધાંતિ.

વૃદ્ધ લેખકને પૈડવાળી ખુશીમાં કિનારા પર એક દેખાવમાં છોકરી જેવી લાગતી બિલકુલ જુવાન સ્ત્રી ફેરવતી હતી, તે તેની પૌત્રી હોઈ શકતી હતી, પણ સમુદ્ર કિનારા પર દરરોજ જ લોકો બસતાં હતા અને સાંજે ફરતાં હતાં તે બધાં હવે જાણતાં હતાં કે એ ન તો પૌત્રી હતી, ન તો દીકરી હતી, ન તો બાધા હતી. અને કહેવાની જગ્યા નથી કે બધા આ જોડીથી દગ થયલા હતા. સ્ત્રીઓ ગુસ્સાપુર અવાજ એકબીજાનાં કનઠાનાં વાતા કરતી હતી અને માથાં ધુણાવતી હતી તઓ ખાતુમીમાં જાણજાણ દ્વારા ગયા, ત્યાં ખલાસીઓ તેને હાથમાં ઉપાડીને અસ્થિર સીંધી પરથી કિનારા પર લઈ આવ્યા ત્યારબાદ ક્ષણ ટકસીમાં ગયા અને બીજી કારમાં જેને ભુતપૂર્વ મિત્રનો દીકરા નીક ચલાવતો હતા, ન લેખકને પણ મળ્યો, સારી રીતે બનાવેલી ચમકદાર સળિયા વાળી અપગા માટની ખુશીને લઈ ગયો. નીક જુવાન, મૂઝાયલો, ટાઈમાં, પોતાના ભલા પિતા સીવીને મળતો હતા. બાપર, કોઈક જમાનતમાં લેખક પોતે પણ આ કિનારા પર કેવો જુવાન હતો, ઘણો રખત થઈ ગયો કે શું? હજાભજ કાલેજ અને જુવાન એતેરી, નીકોની મા, અને કેવો ચક્ષુવાત ત્યારે તેની પાછળ ચાલ્યો હતો મિત્રા, કવિઓ, સ્ત્રીઓ, ગીટાર સહનો ગાયક, માલ્ટીમારો, ખલાસીઓ, તેણે યુદ્ધ પછી લશ્કરી ખલાસીઓ વિશ નાટક લખ્યું હતું, તેઓ આને જોઈપણ રીત ભૂલી ન શક્યા પ્રસંગવશાત્, તે પાતે પણ યુદ્ધમાં ગયા હતાં અને એક દિવસ મુરમાન્સ તરફની નજીક આવતી કૂચ પર વિનાશકોની સાથે હૂબો ગયા હતા, અંગ્રજી કહેવાના નેતૃત્વમાં ભાગ લીધા હતાં બધું બધું જ હતું, ખાખાં પર સાનરી પટ્ટી લશ્કરનાં સફેદ પોશાકમાં સજ્જ અફિસરો સમુદ્રકિનારાને પથ્થરીલા રસ્તા પર ચરચર કરતા જતા હતા.

હવે કોઈ બાકી બચ્યું નહોતું કે કશું જ બાકી નહોતું બચ્યું માત્ર

જુનના મિત્રોનાં બાળકો રહ્યા હતા જમન તેણે સાવ નાનાં બાળ હતાં ત્યારે જ્યાં હતાં મીવી ઘણા વખત પહેલાં જ પરબોલવસી થઈ ગયો હતો. લખક પછી લાખા વખત મુઘી પોતાની જાતન એ માટે માફ ન કરી શક્યા કે તથા તની અનિમકિયામા ન આવ્યા, વિદેશમાં પ્રવાસ કરતા રહ્યા અને પછી. તેમાં પ્રીબાલ્નીકામા બિલકુલ બીજા જ છેડે ઘર ખરીદ્યું અને પત્ની, ઉમરલાલક દીકરી અને પોત્રપોત્રીઓની સાથે ત્યાં રહેવા જતા રહ્યા. નમનના પદ્ધતિ વધી અને તઓ નનપથી બામત રહ્યા જેથી કામ કરે શકાય પણ.. અકસ્માત વૃદ્ધાવસ્થામા એ બધું જ છોડી દીધું, ચાલ્યો ગયો, પુશ્કિનના આલોકોની, જેમ અને જાણે કોઈ સજ્જ મળી હાય તમ તમન લકવા મારી ગયો અને ત્રણ મહિના હોસ્પિટલમાં રહ્યા. હવે તેમની પાસ કયું જ નહોતું: ન તો હતું ઘર, ન તો કુટુંબ, ન તો પુસ્તકો માટેના ઘોડા, ન તો પુસ્તકો, ન તો મિત્રો, - બસ, રહી ગયાં હતા માત્ર આ પૈર્સવાળી ખુરશી, માદગી, ગળા પરનું મફ્લર, તેનો ફિસ્તો તેની સાથેનો રજક અને પ્રેમિકા, તવી પ્રેમિકા જેણે તેમને સુખધાતિ આપ્યાં હતા, ખુશ કર્યાં હતાં. આહ, જિંદગી, લોકો કાજટમાં નથી કહેતાં કે તે પોતે જ સૌથી સારી નાટકકાર અને સૌથી ખતસ્નાક ખેલાડી છે, માણસ કદાપિ જાણી શકતો નથી કે તે કયું પત્નું ખલથ અને કેવી રીતે બધું પલટાઈ જશે, એક નજર પાછી ભૂતકાળા ફેંકતાં, આ ભગવાન, માત્ર એક જ વર્ષ પહેલાં શુ શુ હતું અને હવ શુ છે, હું ક્યાં છું, કોણ છું, કોની સાથે છું?...

શા માટે આટલી કૂર સજ્જ? સંજીવકાર પાસેથી અસુધાર્યાં જ શ્રવણશક્તિ, કલાકાર પાસેથી દૃષ્ટિ, બાહ્યશ વખત પાસેથી વાચા દ્ષીનર્વ લવામા આવે તો? તેઓ શબ્દાલંકાર ભર્યા ભાષણ કરવામાં ઉત્સાહ હતા, કોઈપણ વ્યક્તિ તેમની જેમ અસરકારક શબ્દો શોધવા જાણવું નહોતું, તઓ અનસ્કુરણથી, બિલકુલ નાર્દિગલની જમ, બાલતા હતા, બાલતાની સાથે જ માફ તમની રચનાઆન સાકાર રૂપ આપવામા આવ્યું દસ વાર કહેવામા આવે છે, વિશ્વાસ કરવામાં આવે છે અને બેસીન, નોંધી લવાય છે. કટકટલું નોંધ્યું, કેટકટલી વાનો ફરી, કેટકેટલો વાદવિવાદ કર્યો, પણ બધું જ ગયું હવામાં, જાણે મજાકમાં કહેવાયલું હોવ તેમ ખાસ દમ વિનાનું રહ્યું, આજાર, કે મિત્રો અને શિષ્યોએ કંઈક ચાકુંલ્ય એકહું કર્યું. બધાં તેમને પાનાના પગ પર ઊભેલા, ઉદાત વિચારોથી પ્રેરાયેલા, એક હાથમા હંમેશાં લિગારેટ તથા બીજામાં સફેદ દડવાળા

ખાલા સાથની મુદ્દા, માર્ચમા પણ તડક તપલી ચામડી હોય તવા રંગત હમેશના વર્ણ, દૂબળી પાનળી ગયા, લાલાશ પડતી તાલ અને પાછળ કલાત્મક રીત લેટકત સફેદ ગુચ્છ, કપડામાં પણ કાઈ સર્વોચ્ચ ફેશનવાળી કબ હજી સુધી ગાંઠની પણ પાસે જવા મળ્યા નથી તેવા સફેદ કોટ, ગળામાં રૂમાલ, મફતર કે પટ્ટી સાનાના એવાં બટણવાળુ અવું બ્લેઝર, કે જાજી સુધી સ્પેનના કાઈપણ કેટપ્ટનનાં સ્વપ્નામા પણ નહોતું આવ્યું. તેઓ કદાપિ એક જ જગ્યાએ એક મહિનાથી વધારે સમય સુધી બેઠા નહતા, વિમાનો અત બહાઈડો, ઝડપથી ભાગતા સ્કૂટરો અને હોકીની તે શણગાને પસંદ કરતા હતા, જ્યારે બને પક્ષના પોંચે પાંચ ખલાડીઓ ગોલ કરવાની જગ્યાએ એકલા થઈ બોલને સીમામા ધકેલવા લઈ આવ છ. તેઓ પોતે અવિરતપણે ગ્રાંતરીલ, ટેકા રહેનાર અને કંપિ હતા અને આ જુઓ પછડાટ ખાઈ ગયા હતા, જાણે ડોડતા પખીને વીંધતા તે આવી પડે તેમ “શાને ખાતર?” તેમણે પોતાની જાતને જ સવાલ કર્યો અને જાતે જ જવાબ આપ્યો. “બધાને ખાતર.”

હવે તેમને મનમા એમ લાગતુ હતુ કે જે બધું તેમણે લખ્યુ હતુ તે શરમજનક હતુ, જિંદગી ભૂલોથી ભરેલી હતી, ચાર ચાર તેઓ આફ્રીના સમયે જે તડક વળવાનુ જરૂરી હતું ત્યાં નહીં પણ બિલકુલ જુદા જ રત્ન વળ્યા હતા. તેમને લોકોને લક્ષ્યાવનાં અત ફેસલાવનાં આવડતુ હતુ અને તેમ કરવું એમનું પણ હતુ પુરુષો તેમને ચાહતા હતા, તેમનામા વિશ્વાસ કરતા હતા અને તેમની પાછળ પાછળ જતા હતા, વિદાય કરીને જુવાન લેખકો, દિગ્દર્શકો, કલાકારો હવ અત્યારે તેઓ આને પણ પાતાના પાપા સાથે જોડી રહ્યા હતા. જુલભરેલી અનુચિત રીતે શીખવાડ્યું ભણાવ્યુ હતું, અને હવે જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ સાથ સંબંધિત વાત છે ત્યાં સુધી ચૂપ રહવું જ વધારે સારું છે. ચૂપ રહવું અને ઓછામાં ઓછું હાલની આ જુવાન વિદ્યાર્થીની તરફ ધ્યાન આપવું, જે મોસ્કોની તજજ્ઞના કાઈ સ્થાનેથી હતી એક વર્ષ પહેલાં તેણે તેમને પોતાની નિષ્કપટ નિર્દોષ કવિતા મંજાવવા પર મોકલી હતી, આમ તમના પરિચય થયો હતો જે કોઈએ ખળભળાટભર્યા, ચિતાઓથી સમર દિવસ પછીના તમના આવવાની સાંજે તેને જોઈ હોત તો, તથા સફેદ માથા પર કાળા રૂમાલ સાથે થોકમાં ડૂબેલી તેની હૃષ્ટપૃષ્ટ થયેલાં વૃદ્ધ એતેરી સહનની મુલાકાત જોઈ હોત તો—તથી બાથમા તે ફેવી રીતે રડી હતી’ લાખી બેઠકો, દુખના ટાસ્ટ પીતાં, પ્રિયજનોનાં શોષ પીતાં

મથેલાં ફોટાઆવાળું મખમલી આલ્બમ, જેમા બધા અકબીજન બાથમ લઈને ઊભાં છે, બધા જ જુવાના, જીવન લોકો એક બીજાને ચાહે છે, સુરજ આખાન અજી દે છે, અને પાલ્મ વૃક્ષ લીલા ફૂલરાઓ વડે માથાઆન અવરીને બાકી દે છે, ફોટાઓ છે, પાલ્મ વૃક્ષ છે પણ લોકો નથી. લોકો કાં નોં મરી પરવાર્ષી હતાં કે પછી વૃક્ષ થઈ ગયા હતાં અને અદૃશ્ય ભયાવહ ત્રાસ ટિલન કાતરી ખાવ છે નું પણ આ જ લાઈનમાં ઊભો રહેશે

હા, પણ જેવટે તે તેમની સાથે, તેમનાં અડધાં ઘરમાં રોકાઈ ગઈ, જેની દૂશના વેલાથી ઢકાયેલી અગાલી હતી, વેલા ખૂબ ભરવદાર હતો, બિલકુલ જાણે એમ લાગતું હતું કે ફૂકાઈ ગયેલા, કાળાં દૂશના ઝુમખાંઓ લીલીછમ ડાળીઓની વચ્ચે પુષ્કળ પ્રમાણમા છુપાયેલાં હતાં, અગાસી સમુદ્ર અને પવનથી ઘર વડે રક્ષાયેલી હતી. ત તેમની સાથે ટકી રહી, આખા વર્ષ દરમ્યાન તેઓ એક દિવસ માટે પણ વિખૂટાં નહોતાં પડયા ત અકલી જ તેમના બડબડ અને એકલપણને, બાલિષ્ઠપણે ઉચ્ચારાયેલા શબ્દોને સમજી થકી હતી, તે એકલી જ તેમને લગ્નસંકેચ માટેનું કોઈપણ કારણ આપ્યા વિના અશ્વર્યકારક રીતે ખવડાવવા પીવડાવવાનું શીખતી, કપડાં પહેરાવતી, વાગ ઓળતી અને બધું જ સહન કરતી તેમની કાળજીપૂર્વકની સારસભાળ કરી થકી હતી. ભગવનનો પાડે કે તે સાવ સાદોસીધા, ઘણા બાળકોવાળા અને ગરીબ કુટુંબમાં ઊદરે હતી એ ઉપરાંત અને લાગનું હતું કે દોષી તે હતી. જ લોક નિંદા કરી રહ્યા હતા અને ગુસ્સુસ વાતા કરી રહ્યા હતા તેમનામાંથી આછામાંઆછા કોઈકના મનઝમાં પણ એક સૌથી સરળસાદો વિચાર આવ્યા હોત તેમને કાણ અને કેવી રીતે ખવડાવશે અને પીવડાવશે, કાણ તેમની સારસભાળ રાખશે, કાણ તમ સારાં કપડાં પહેરાવશે અને ગળામાં ટાઈ બાંધશે કાને આભારે તેમનામા આટલી કાળજીભરી ચીવટના હતી અને એમ કહી થકાવ કે આ થજકતી ખુરશીમાં, ધૂંટણો પર રાખોડી કામળા સાથે, ખભાઓ પર નાંખેલા રવેટર કે મફલર સાથેનો તથા દિવસે સફેદ ઓળ ટોપીમ અને સાજના સમયે ઘેરા રંગની ઊંચી ટોપીમાંનો તેમનો સુંદર દેખાવ જ લોકોએ આ બધું ધ્યાનમા રાખીને ઘોડાઘણો વિચાર કર્યો હોત નો તેમણે આમ કૂણલી કરવાનું બંધ કરી દીધું હોત પણ ત્યાં વળી લોકોએ શું કદી સેકી થકાયાં હતાં? અને કેવી રીતે તે બિચારી તની સાથે રહે છે, કેમ, શા માટે!

તે દરમિયાન અપજન વણીવાર અર્પણોની સાથે અને છ તમ પૂરા જામમા જીવતા હતાં, તેના મન આત્મિક બળની અસાધારણ શક્તિ તેના જોમ અદ્યતી હતી. અને આ જોમ તેના ચહેરા પરના પ્રમાણ અને જિદગીમંતર દેખાવમાં પ્રલક્ષ્ય હતો તેમન કિનારા પર મળનાર દરેકે દરેક વ્યક્તિ છોડરીના ચહેરા પરના સૌમ્યપ્રકારથી અને અર્પણના ચહેરા પરના હાથે ઉત્સાહથી દગ રહી જતી. આ ચહેરા પર દરેકે દરેકમાં ઊંડાણપૂર્વકનો, જીવંત સંપૂર્ણ રસ અને બધી જ વસ્તુઓ પરની તમન પ્રતિક્રિયા સ્પષ્ટપણે જાઈ શકાતી હતી. બધાં પ્રત્યઃ હંસઆવા હાથમંતના નાના બાળકા પ્રત્યે, મન સુધી ઊંડાંડિડ કરી રહેલાં પરંપરાઓ પ્રત્યે, એક જોવા રંગે રંગાયલા અને સદા વાંકડિયાવાળવાળા વિદેશી અર્ધક પ્રવાસીઓ પ્રત્યે, ભૂરાં અગ્રવશ અને લાલ ટાઈઆમાં શાળાના સમય પછી કિનારા પર ફરી રહેલા વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે.

તમા કાઈ અશ્વર્યની વાત નહોતી કે તમને તીવ્ર બેરીશ્વરશક્તિની બક્ષિસ મળી હશે, વસ્તુઓનું પૃથ્થક્કરણ કરવાની, તેમને એકત્ર કરવાની અને કોણ જાણે ક્યાંયથી કાઢી નવી જ શોધ નવી જ વાત ઊભી કરવાની બક્ષિસ મળી હતી અને તમે નવું ને નવું સર્જવાની લાલસા અને નવો વિચાર, ક્યા અને કવી રીતે કરવા. આ બધું આછામાં ઓછું કાઈપણ પ્રકરના ઉન્નયન વિના હજી વધારે તીવ્ર બન્યું હતું. અત્યંતે આપણે આ પ્રયત્ન શક્તિ મુખ્યત્વે કરીને કાઈ દિશામાં આગળ વધી હતી તેના વિષે કહીશું પણ નહોતી. વાહિયાત વાનામ પણ તેમને પકડમા લીધલા હતા તેઓ પોતાની માંદગીમા જરાપણ ધ્યાન આપતા નહોતા. તેમણે તેના વીજળીના થમકારાની જેમ અપનાવી લીધી હતી, મનમાં નિર્ણય કર્યો કે તેઓ પોતે કશું જ કરી શકે તેમ નહોતા અને ઉપચારદંભજમા વ્યસ્ત રહેવાનો તેમની પાસે સમય નહોતા, વળી વચાસમા તે સાવ લાભ વિનાના પણ હતા. ભલેને એ વાત ગમ તટલી વિચિત્ર લાગતી હોય પણ તેમ છતાં એ સ્વાયં હતું કે તેઓ બિલકુલ ચિંતા કરતા નહોતા, દુખી નહોતા થતા. બધી વાતનાઓ તેમને દવાખાનાઓની દીવાલની પાછળ જ રહેવા દીધી હતી હકીકતમાં સાજા થવાની આશા રાખવી, ઈલાજ કરાવવા? હાસ્યાસ્પદ. તેમણે વળી વધાર.મ. એ કે પાતાન નાંધપાત્ર વ્યક્તિ તરીકે અનુભવતાં હતાં. તેમની ખુશી તેમને છોડીને નહોતી જતી રહી.

તે પોતે સૌમ્ય, ભલી હતી? કદાચ. એક પક્ષે સંપૂર્ણપણે એમ કહી

શકાય તેમ હતું દેવદૂત જ નહીં આખો બળતી હતી અને ખૂલ્લી લાલસામાં જીવતી હતી તા તેની આખો વધારે વડતી ઝૂકલી રાખતી હતી તેને દુનિયામાં કંઈ રસ નહોતો તે તેમની તરફ પ્રેમભળ નજરે જતી હતી કહીશું આર છે તમ કે અડ બીજા પરથી પળવાર માટે પણ નજરે હટાવતાં નહોતો. જોકે અમ લાગતું હતું કે સવ જીવન, સર્વ, દુઃખથી પાતળી મુગ્ધા ત્રાસવાળી અને ખૂબ સારાં કપડાં પહેરેલી છોકરીને માટે તેમાં વળી જોવા જેવું શું હતું (જીભ કોઈપણ રીતે તેન સી કહેવા માટે વળતી નથી કરણ કે તે જીવન હતી અને તેની સમગ્ર કાયાકૃતિ બિલકુલ છોકરા સમાન હતી) કવળ અશ્વર્થકારક ન તો શામળા રંગનાં પાસાનીઆએ, ન તો દૂર દૂરથી આવેલા સફેદ વાકડિયાવાળવાળાં સ્વીડીશ લોકોએ, ન તો તે શહેરના જામનામાંથી દરક દરકની પાસે ભલે બહુ મોટો નહીં તેવો પણ સચેસાચો સાનારી ખાલની ટૂકડા હતો, તેની પરવા કરી, તેની તરફ લક્ષ્ય આપ્યું હતું. તેઓ ત વર્ષની અઘાતન ફરાનમ ખનાવલ સફેદ અને ફરફર ઊડતા વલ્લોમંથા ડોકાતી તેની કાયાકૃતિન જોતાં તથા મધ્યા પર આકર્ષક રીતે અને લમણાં પર માંઠ મારેલા એકે બાજુ લટકતાં બાંધેલા સ્કર્ફમાના તેના દેખાવને જાઈને એકદમ ટટાર સ્તીષ થઈ જતા હતા. આ હતા રજાના દિવસના પોશાક કે પછી અધોર બાંધ વિનાના બનિયાન, સફેદ ચણી અને સેપડમાં જીવનિયાઓ નિસાસો નાંખતા અને ઘાડની જેમ પગ નીચની જમીન ખોતરતા

લોકોએ ખૂબ ગુસપુસ કરી, ફૂથલીઓ કરી, પછી ટેવાઈ ત્યાં ન ખૂબ ખાતરીલાયક ઉદાહરણ હતી એ સિવાય અતરંગના ઘરમાંથી જ અફવા ફેલાઈ હતી, જ્યાં ઘણા ઘણા વખત પહેલાં જીવાની સભર જિંદગીના મ્વરો શમી ગયા હતાં (નીકા વિનયથીલ છોકરો હતા), પણ હવે અન્યારે ફરીથી, લોકોએ જાતે જોયું હતું કે બજારમાંથી ટેક્સીઓ આવતી હતી, ટોપલાઓ ઉતારવામાં આવતા હતાં એટલી રસોડાનું કામકાજ ચલાવતી હતી, ટપાલી છાપાઆ અને તાર લાવતા, જૂના પિત્તાનાં સ્વર અને જીવન સ્ત્રીનાં હાસ્ય, સામાન્ય હાસ્યાનાં ગુંજારવ સંભળાતા હતાં, જેમ યોગ્ય લાગે તેમ વિચારો પણ અમ અનુભવી શકાતું હતું, અહીં અર્પંગ કે નિરૂશ લયલાં લોકો નહીં પણ ખુશનસીબ લોકો આવતાં હતાં. અને પોતાના દુઃખના પગે, તથા હાંફતાં હાંફતાં શ્વાસ

હતી જાડી અનેરી સાંજ પાત માથુ નમાવતી અને દૃઢતાપૂર્વક કહેતી હા, બેથક, એમ જ છે, તેઓ ખુલ્લનસીબ લોકો છે

ભનવાનું હતું તે જનુ જ તેમને બહોં આવવાની દેયજ થઈ આ તમણે જાત જ કા તેઓ વિશેષ કરીને રહ્યા હતા અને આરામથી તથા ખૂબ સારી પદ કામ કર્યું હતું, અક અક દિવસ મહિના સમાન ગણ્યો હતો, આ બધો સસ્મરણના પાદ કરતા ઘડી કાઢ્યું અને તેમને તે બધું બહુ ગમતુ હતું અને ખુશીન મળવવા અહીં આવી પહોંચ્યા આમ જ જીવવું જોઈએ, શેતાન જાણે, ચાલતાં રહેવું અને જાવું સીસોડીઆ વગાડવી કોઈ કાળી મજૂરી કરતું, કાઈ ખાંધયાનું કામ કરતું હતું, જે કોઈ પોતાની જાતથી જ ખુશ નહોતું ત ખાલી બેતી રહેતું, જેને જમ કરવાની દેયજ થાય તમ કરનું જમારે અમે અમારું પ્રિય કામ કરીએ છીએ, થાંજ વેડકવાનું દુખ તથી કરતા, છવટે લોકો આજાર માને છે, શું શું અમે નહોતા જાતાં? દુભાવ્યાં, તૂટી ગયાં, ચેન ખલાસ થઈ ગયું, મુશ્કેલીમાંથી બહાર આવ્યાં અને અપગ થઈ ગયાં અત્યંત દુઃખદાવી પણ તમ હજી છેક અંત નથી આત્મા, આત્મા જીવંત છે, હજી છેક અંત નથી, હજી માનવી જીવત છે, બિલકુલ અવી રીત પીડાય છે, અમળાય છે, જેવી રીતે અગસિયું, મુખ્ય વાત, પુશ્કીને કહ્યું હતું, તે પ્રમાણે એ હતો “ભગવાન મને ગાંડો ન કરે મૂક”, બસ માત્ર આ જ, માત્ર આ સ્થિતિ સુધી ન ચલાવી લેવાય, આ બિલકુલ દેખી અંતિમ સીમા છે અહીં હું હજી સુધી અત્યારે જેમ હંચકુ છું તમ કરી શકું છું પણ ત્યારે સંપૂર્ણ સર્વનાશ ભગવાન ન કરે. બુદ્ધિવિહાણા, જાને હાથે પગે દવાખાનાંની પથારી પર સરકનાર માપાસ્તાનનું ચિત્ર આખો વખત તમના મનસ્પટ પર તરવરતું રહેતું હતું.

ના, ના, અમે જીવંત છીએ, અગજ હંમેશાં કરતાં હજી વધાર ઉત્સાહપૂર્વક અને સ્પષ્ટપણ તપી રહ્યું છે અને મારા ફરિસ્તા મારી સાથ જ છે - તસીબની કેવી અણમોલ બેટ મારી પ્રાણપ્રિય, સુવા જન. પહેલા શું આપણે ઈન્શોવની ચાપડી નહીં વાંચીએ?... તમની આખાએ આમ કહ્યું અને જમણો હાથ થાડા ધૂળો જે હવે થોડોધાણો પેન્સીલ સુદાં પકડવા માટે પણ દેવાયો હતા પણ સાચું કહો તો, જે તે પોતાના હાથ વડે તેમના હાથની અસ્થિરતાને ઉપરથી થાત પાડે અને એને પોતાના હળવા અને વજન વિનાના હાથથી હળવેથી બેઠેલા પતંગિયાની જેમ તેના દીવાલના ખરબચડા કાગળ પર પડી જતી કલમ

પકડેલા હાથનું ઝાંત આપ તા અને આમ તણ ચોપડીમાં બતાવ્યું અને ત નત વૂટાંજેન રેન્સર્વો ત સમજી પડે. હા, હા, બાઈબલનું પુસ્તક વાચતનું છ, આમ વીસમી સતાબ્દીના બીજા બડપા ભગમા ઈશ્વરના બદનસીબ અને કઠોર આત્મ વિધની વાન પ્રકાશમાં લાવવી, જેને ભગવાન બધું જર આપ્યું અને બધું જર છીનવી લીધું જેથી કરીને તને પાઠ ભણાવી શકાય એ માલમ, તું કેવા છે અને તું શું કરી શક છ'.

તેણે અચકાતા અચકાતા, રમભગ આણું ભણેલાગણેલાની જેમ અને મારી રીત સમજ્યાં વિના વાંચ્યું, તેણે પોતાની જિંદગીમાં આજ સુધી કદાપિ બાઈબલ હાથમા પડ્યું નહાતું, પણ તમણે બતાવ્યું કે તે જમ વાંચતું જોઈએ તેમ વાંચતી નહોતી, તેન ફરી ન ફરી વાંચવું જોઈએ અને સમજવું જોઈએ, તેમાં કંઈ મુશ્કેલીભર્યું નથી અને તે ટેવાઈ બઈ તથા થાડીપણે ઉન્સાહમા આવી ગઈ, તેનાં નબળી કાવ્યાત્મક બક્ષિસ ઓછામા ઓછાં તેને શબ્દો અને લયની અનુભૂતી કરાવી, ત સિવાય તેને તેમની નામે એમ મૂરખ બનવાની જરૂર પણ દેવજા નહોતી. તેણે તનતોડ મહેનત કરી અને પ્રાચીન પદ્યાની સુંદરતા અને ગૃહ્યર્થ સમજી શકી તરબે. અકબીજાન ચાલતા હતા અને એક બીજાને પદદ કરવા મથતાં હતાં, સાત સીધી સાદી વાત.

અહીં ત માત્ર પોતાની ખુશીને ખાતર જ નહોતો આવ્યો, તે તેને પણ લઈ આવ્યો જેથી કરીને તે તેની નજરે કવિઆ દ્વારા જેની સ્તુતિ ગાવામા આવી હતી તેવા અદ્ભૂતપૂર્ણ કિનારાને, મા કાલખી દાન, પહાડોન બરકાશદિત પહાડોને, જે દૂર દૂર વાદળઆ જેવા સફેદ દેખાય છે અને બીજા ઘેરા પહાડોન, જે થાડા નીચે અને વધારે નજીક છ તે પોતાના જ આવરણથી ભૂમરા દેખાય છે અને સૌથી નજીકના જ લીલાછમ દેકરાઓ જેવા, થાની જાડીઓથી ઘેટાઓ જેવા મોળમટોળ દેખાય જોઈ શકે. ત્યા પહાડો અને આભ, અહીં આભ અને સમુદ્ર. ત સુરજના પ્રકાશમાં હોજની જેમ ચમકે છે, જેમાં બાળક છબાજબયાં કરે છે કે પછી કિનારા પરથી ખિન્નતાપૂર્વક ભારે લીસી બોતલ જોરદાર તોફાનમા મારે છે. કિનારા પરનાં ચીડનાં વૃક્ષાન વિચિત્ર સીણ થતા નુટનાં આકારો. પૂર્ણિમાની રાત્રે જ્યારે સૂઈ જવું તદ્દન અસભવ છે ત્યારે ચંદ્રનો મોળમટોળ પ્રશ્નસૂચક ચહરો ચંદ્રકિરણાની અત્યંત આનંદદેય ચાંદની. સાળે કળારંખે ખીલવા ચાદ. તણ નૃકસાનના પાસાંઓ અને ગોમુતને પર કરી લીધા હતાં સ્વપ્નમાં આવી ઊભો થાય છે બિચારી

ગરીબરી એનેરીનો ચહેરો જરા તેના નહન ફિક્કા પડી ગયેલા ચહેરામાં સારી રીતે વ્યાનપૂર્વક જતા ન અત્યંત લાગે છે, આ ચહેરો અત્યંત માયાળુ, ભલા છે, સ્ત્રીસહજ શાળવન ભલાઈ, તે સ્ત્રીથી પહોંચે શ્રદ્ધા સદ્ગુણ છે તરે બધુ જ જાતુ જોઈએ અને મારી જેમ સમજવુ જોઈએ જેવું કરીને તે નું હંમેશા હંમેશા મોટું, કદાચ મારી અનિમ ભેટ તરીકે તે મધુ પાતાની સાથે લઈ જાય તત્કાલ. વધારે સારી ભટ હું તન નહીં આપું.

તે કામ કરી શકતો નહોતો, લખી શકતો નહોતો પણ કંઈક ને કંઈક નિર્માણ કરવાનું, રચનાનું બધ કરી શકતો નહોતો તની કુદરતી બલિસ તેવી હતી, કાર્યક્રમ ધડી કલાયેલો હતો. ઉદાર, કાર્યકુશળ, બુદ્ધિમાન થયું, અભિરુચિ અને પરિભાષા જાણવાં, કુશળ કલાકાર થવું, પોતાના કરતાં વધારે સારી રીતે બીજાને સમજતા શીખવું. પોતાની કુદરતી બલિસને પ્રેમની પવિત્ર નિર્માણ ભટમાં બદલીને તે સર્જના હતો, અથકપણે, જરાપણ આજસ કયાં વિના, પહેલાં કાચુ અને પછી પાકું સ્વચ્છ લખાણ કરીને, ટૂંકડે ટૂંકડે, એક પ્રવાહમાં, વધારે સાધુ હતું તરન જ પાકું લખાણ કરીને કારણ કે એક તો સમય નહોતો, તમામ વર્ગ. વધારામાં પૂરી તકાત પણ નહોતી, દરરોજ કંઈક ને કંઈક સર્જનાત્મક રચના કરતો હતો કોઈ ફાવતું કે પછી યાંત્રિક લીટીઆ વિના, તન્ના આખા અખતરો, તકાત, શક્તિ, અત્યંત ઝીણવટભરી વ્યવસાયિક ફેબ્રિકેશી, મોદજી પાંતે અને વિયોગનું દુઃખ બધુ જ કામમાં ડૂબી જતું વીજળીનાં જોરદાર કડાકાઓથી વાદળનાં કર્ણભેદી ભયંકર વાવાઝેરું, વટાળ ક્રૂરાય છે, ગડગડટો વડે તૂટતું, સૂરજથી નપેલી આખી પાણીની સપાટી શન ખાતર? અટલા ખાતર કે જોયી તેની વચ્ચેવચ્ચ બિનઅનુભવી, વિશ્વવિદ્યાપાત્ર અને પવિત્ર દિલની એક ગરીબ છોકરીને સમાવી લવામાં આવે? “નું કુંવારી છોકરી તની પાસે જશ, આકૃષ્ટીયાએ ખાઈ હતું, પણ તે કુંવારી છોકરી તરીકે બહાર નહીં નીકળી શકે ” નું રોકાશે અને એ તેના માટે બહુ લાંબા સમય માટે પૂરતું રહશે ના, તે આગળને આગળ ચાલતો રહેશે અને જ્યાં સુધી પોતાનામાં જોતે દાડવાની શક્તિ ખૂટી નહીં જાય ત્યાં સુધી ચાલતો રહેશે.

તેને તેના મજબૂત સમૃદ્ધ કરવાની અને વિકસિત કરવાની ઈચ્છા થાય છે, તે પ્રયત્ન કરે છે પણ હજી જાણતા નથી કે એ કામ અટલા ટૂંકા સમયનાં જાણમાં કરવું શક્ય નથી અને વળી જરૂરી પણ નથી. આ તો માત્ર તેની પાતાની કલ્પના હતી, હા, માત્ર કલ્પના, આવશ્યકતા

નહીં પણ સૌ હમરો આવશ્યકતાન જાણે છે ત મોજ માણે છે, ત સર્જનની અદ્ભુત પ્રક્રિયામાં વ્યસ્ત છે જ્યાર તે માત્ર એક જ વાત સમજે છે કે તે વ્યસ્ત છે અને તને માટે અને એમ પણ ત કંઈવુ જોઈએ કે તેના માનવ અર્થ વગરની હતી એમ લાગે છે કે કશું જ બાકી નહીં રહે, કાંઈપણ દૃશ્યમાન પરિણામ નહીં નીકળે પણ એનાથી કંઈ ફર પડવાના તથા એ મા વિષ શું કહી શકાય જ પોતાના નાનકડા બાળક સાથે લાડપ્યાર કરે છે, શું તે તેની સાથે વર્ષમાં વારંવાર કરે છે, તના માટે જાણ છે, હસે છે અને તને પોતાના આસુઓ સુધાની અનુભૂતિ કરાવે છે, ગમ તમ ત પણ તો કશું જ સમજી શકતું નથી. ના, અર્થ નથી! તમની નિકટતાનું સ્વસ્થ આખા દિવસમાં સંચિત થાય છે, તના એકએક શબ્દ અને નજર, એકેએક સ્પર્શમાં પ્રેમના આ મહાન કાર્યની અભિવ્યક્તિ છે, જે પ્રેમ તની અડધી ઘેઘી, બુદ્ધિમાનીભરી આંખોમાંથી નીતરે છે, તની કામળતાન અભિભૂત કરે છે, ના, તે કાંઈપણ વસ્તુના ભોજે તેને કદાપિ બદલત નહીં. આ પ્રેમ નીતરતો ને નીતરતો જ જાય છે, તના પ્રેમનો સાગર ઠલવાનો ને ઠલવાનો જાય છે જ્યાર તેની પાસે માત્ર નદી જ સભવ હતી, પણ તેઓ એકબીજા પર એ ઠાલવી રહ્યાં છે અને હવે તે આ પ્રેમ સાગરમાં વર્તમાન સમય કરતાં વધાર સહેલરહીથી, સરળતાથી તરી રહી છે કટલી હૂંફ અને પારદર્શકતા છે, તેણે કરવાનું બંધ કરી દીધું અને હાથ લેંબાવીને પાછળથી પકડે છે, પછી છલગ લમારે છે અને ઊંડા શ્વાસ લે છે, તેની કયા ક્ષીણની પાતળી, સહેલરહીથી હલનચલન કરી શકનાર અને હળવીફૂલ છે, બિલકુલ પાણીમાંની માછલીની ક્રિયાની જેમ, પૂંછડીના એક જ ઝપાટ ત ઉપર કે નોંચ જતી રહે છે, તે આગ્રહ અને અંત સુધી ખુલ્લી છે, સમુદ્ર તેન બહી જાય છે, હોંઠ પર બારાશ મીઠું લાગે છે અને પછી તે પગવારમાં સાવ હળવાપણામાં, લટકતી, ધીમ ધીમ ઊંડાણમાં ડૂબતા ઊંઘી જાય છે, તેને પોતારે પણ જાણ નથી થતી કે કેવી રીતે આમ ઊંઘતી માછલી હૂબે છે.

ત ખુબ જ સારી વિદ્યાર્થીની, વહાદાર શ્રોતા, નિખાલસ દિલની પ્રેક્ષક છે, જે વિશ્વાસ રાખે છે અને અનુભૂતિ કરે છે: બધું જ સાચું સાચું કહે છે, તની સદર્શ જૂદું નથી બોલતી તનાથી તે અટલી બસેસાપાત્ર, એટલી શાંત અને હવ સ્વનત્ર, તેના પ્યારની અધીન છે. આમ શરૂઆતમાં બનું, ત સમજવામાં સફળ રહ્યાં અને હવે વધારે ને વધારે

વાર અમ બને છે કે તે બુદ્ધિમાન અને સર્વનોમુખી છે અને ઘણીવાર તને ત્યાર સુધીના અપરિચિત જાવ.બ. કે આવહાન કરતી હિલચાલ વડે પરાસ્ત કર છે સંનીતકાર અને વાજિત્ર, ગીતનો સ્થનાકાર અને ગાનાર જાપક, શિલ્પ, અને શિલ્પકૃતિ ન બધાં જ એકરંગતા અને પરાકાષ્ઠા મિશ્રણની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરે છે હકીકતમાં આ કટલી નુશીની વાત છે બધું જ આપવું અને બધુ જ ગ્રહણ કરવું

બ અનુમાન કરવામાં આવે છે તેના પર તેની બધી જ શક્તિ ચાલી જાય છે આમ તે તેના પોતાની સાથે જકડી રાખવામાં અને જીતવામાં સફળ રહ્યા હતા પણ ઘણીવાર એવું બને છે કે બધી જ શક્તિ પણ પૂરી નથી પડતી આજે તને કંઈક અસ્વસ્થ કરી રહ્યું છે, તે થોડી ઝડપથી પગલા ભરી રહી છે, તેને લાગે છે કે તની સાથે આજ કંઈક ખરાબ છે અને હું પોતે પણ થાકી ગઈ હતી, સાવ થાકી ગઈ હતી એનરીએ કહ્યું હતું, વાતાવરણ બદલાય છે, પણ કદાચ હજી કંઈક બીજુ અવુ છે, જે તેને ચિંતિત કરી રહ્યું છે શું?... તને આવી જાણ જવાપણ મચતી નહોતી કારણ કે પોતાના સમયમાં તેને નિર્દયપણે બધાં અનામી પત્રો અને ટેલીફોનો વિષ અગાઉથી જ સૂચિત કરી દેવામાં આવી હતી, તેના માટેનો ભય અવ્યક્તપણે દૂર થઈ ગયો હતો, તેણે પોત જ તેને કશાથી પણ ન બીવાનું અને બધી પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવા હંમેશા તૈયાર રહેવાનું શીખવાડ્યું હતું. પણ તેમ છતાંય ઈચ્છા અને સંભાનતાની સાથે આ ભય અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને અવી જાણોમાં થકાવટ હેવાને સાવ ઠકુ પાડી દે છે અને ચીંતે છે. અને તે એકાએક ~~પ્રત્યક્ષ~~ વિચારવા લાગે છે કે શું કામુલનીથી માણસની જમ ક્યાં પણ કદાપિ ટલીફોન કરી નહીં થકાતો હોય.

ના, તે જાણ છે, તે સ્વસ્થ છે, બિલકુલ સ્વસ્થ, પણ વિચિત્ર વાત એ હતી કે મોંઘનીએ તેની હલનચલન શક્તિ છીનવી લીધી હતી પણ મગજ અને હૃદયની શક્તિ તેનાથીય વધારે રહી હતી એમ ઘણીવાર બન છે કે અર્પણ વધારે પડતાં સાંજે થઈ જાય છે તની પોતાની જેમ જ તે પણ વધારે પડતી તો તેના મગજથી જ બીતી હતી, જે તેનાથી છટકી ન શકાય તવા અનિવાર્ય તવા ફટકામાં માટે આટલું જાગૃત હતું, તેનાં પરિણામો વિષે પહેલેથી કહી શકાય તેમ નહોતું તે પોતે પણ કહે છે, તે દેવવાદી અને જુજારી છે, ઘણીવાર તઓ પતાં કે પદ્મી પથનસ રમે છે ત્યારે તેને હંમેશા પતાંનો અણધાર્યો હુમલો જાગૃત કરે છે અને

તે તેને હસતાં કસતાં નજરો વડે જ પોતાનાં પ્રિય વાક્યોમાથી એક કહે છે. “તવી વહેંચણી.”

પણ ત હોબી હતો ત હંમદાં આવેશમાં આવી જાય છે, હમસાં પુનઃ જીનવા તેવાર તડ છ તન બધું જ આછું ન આછું પડ છે અને અત્યાર પણ હમણા જ ર.છ. ફરી રહ્યાં છે, બેજવાળું વાતાવરણ થઈ ગયું હતું, થાર્ક ગયાં હન પછુ ત માંગણીસભર ગણગણાટ સાંભળે છે અને તેની નજરો સાથે નજર મેળવતાં જુએ છે તે બગીચા તરફની દિશા બતાવે છે શા માટે? તું શુ ઈચ્છે છે? તેનાં પ્રાણમાં પ્રાણ આવી ગયા, ત હસ છે, વિનતી કર છે, ત્યાં તે ગાડી અ બાજુ વાળે છે

અમે કહેવુ બુધી ગયા કોબુલેતીમાં બીજું એક શહેરનુ આકર્ષક સ્થાન છે; આરામ અને સંસ્કૃતિક બગીચા, ત્યાંનાં રહવાસીઓનું ઝવે. જોકે આમ તો આખો કિનારો બગીચા સમાન હતો. પણ એ આરામ કરવા માટે. અને સંસ્કૃતિ માટે? કોબુલેતીનાં રહવાસીઓએ તુબીલીસી કે પછી મોસ્કમાં કરવામા આવ્યો હતો. તનાથી ખરાબ નહાવા બન.યો. ચક્રોળ છે? છે કૂલાં છે? છે માટરકારા જ એકબીજાં સાથે અથડાય છે ત છ? તે પણ છે ભલે અપણા બાળકા ખુશ થાય, અને “વિઝટ ચક્રોળ” મદ્ કરશ “વિઝટ ચક્રોળ” સુદાં છે ખનીવામાં આવવાની જનુ હજી પૂરી થઈ નહોતી, આ બધા આકર્ષણ કામ કરતાં હતા, જોકે લોકો બિલકુલ નહીં જવાં જ હતા અને સમય પણ નવ વાગવાની આસપાસના હતા. સાવ ખાલી, માત્ર એ જ જાડી ઝૂલાખામા હસતી હસતી હવામાં ઊડી રહી હતી, અને બીજાં બ કે ત્રણ ચક્રોળ તરફ ગયા. અને માત્ર તેમના ખાતર તે ચરચર ચૂં ચરચર ચૂ કરે છે અને ગોળ ગોળ ફરે છે

જ્યારજીયાત નામ શેતીક હેઠળ પોતાની જાતને છુપાવતો અને કોબુલેતીમાં રહેવાની પરવાનગી ધરાવનાર, “આઈ લવ,” શબ્દ ચીત-રેલું ઝંજી પહેરેલ, અને કોને “આઈ લવ”, તે સાવ જ ઘસાઈ અને ધોવાઈ ગયું હતું, અસ્તરવાળી બાથિન ઉપરની તરફ વાળેલા કાટ પહરલ કરકીભર્યો, આળસુ દુષ્ટ ગુની ઓછાં લોકો હોવાને કારણે એક સાથે બધા જ મનોરંજનના આકર્ષણો માટે ફરજ બજાવી રહ્યા હતા, માફિયા લીધેલાં હેલતાં પગલ આમથી તેમ દોડાદોડી કરતા હતા, પોત જાતે ટિકિટો કાપતા હતા, જ દ્રામની ટિકિટો જેવી હતી અને તેના કોટનું ખિસ્સું એકઠાં કરેલાં પરચુરસુથી ભરાઈને લટકતું હતું. તે સચ્ચિત ઉપર

નજર નાખતા હતાં જ્યાં હાલ્યે હાલ્યે જુલાઓ એકબીજા સાથે દકરાતા હતાં અને ઝૂલતાં હતાં, જ બિનકલ દૂધનાં પેલાં લાખડના બેસા જવા લાગતાં હતાં, જેને મજૂર ખટલામાં ફેંકે છે.

અને આ પ્રકારના મામલો પાસે તે વિનતી કરવા લાગ્યો, મ.ગાફી કરવા લાગ્યા, કરવા લાગ્યા; ત્યાં ત્યાં ઉપર! તમા વાધો ઉઠવ્યો, તની ઈચ્છા નહોતી થતી કવી રીત એ સભવ થશે? તે પોત જ આટલી ગિચાઈથી અનિચ્છા બભરાતી હતી, આવા ચક્રોળ ઉપર ચઢવાની આજ સુધી કદાપિ લિખ્મત કરી નહોતી આવાં ચક્રોળમા બેસવા તેને કદાપિ લઈ જવામા આવી નહોતી લીફટ જ્યારે ઉપર કે નીચ જાય છે ત્યારે પણ તે પાતાને સંભાળી શકતી નથી પણ શા માટે, શા માટે? ના, તે સૂઈ છે, ઈચ્છા એ થવું જ જોઈએ અને આ દુષ્ટ માણસ, આ થોતા હસી પડ્યો અને બોલ્યો: “સાંભળ, આ તુ શું કહ્યું છે, જો દાદા ચક્રોળમા બેસવા ઈચ્છતા હોય તો ભલે બેસે, હુ પોતે તેન લઈ જઈશ”. આ બનું માત્ર બ મિનિટમા એવી રીત બની ગયું, ખરાખર માત્ર વિચિત્ર જ હતું: શાતાચ ચક્રોળ રોક્યું, હાથવધી તેને ઉઠાવ્યા અને હાથમાં ઉપાડીને તેને કબીનમા લઈ નથા અને તેણે પોત મદદ કરી. જ્યાર તેણે ઉત્સુક અને આતંકિત નજર કહ્યું કે તે તને માટે જરાપણ ચિંતા ન કરે, તન ચક્રોળમા બસવાની ખુબ ઈચ્છા થાય છે, અક કે બે ચક્કર લેશ અને બસ તેણે દુષ્ટને અનુવાદિત કરી કહ્યું મહરબાની કરીન અક બે ચક્કર જ, વધારે નહીં, હું આમ અત્યંત ચિંતિત છું “અર સાંભળ, તુ શા માટે ચિંતા કર છે?” દુષ્ટ બલડ્યો “તેની દશા વધાર ખરાબ થશે? ના, હવે તેની દશા વધારે ખરાબ નહીં થાય ” તે સીટો વગાડવા લાગ્યો અને અંધારામાંથી એક બીજા શતાન દણકનો, તનો નાનો ભાઈ દાડી આવ્યા, કાટ ખાઈ ગયલા ખોખાઓ પાસે ઊભો રહી ગયો, આથી આ પેડાનો હાથ નીકળી આવ્યા સદેદ દાંત ચમકાવવા લાગ્યો અને આ પલકના ઝબકારમા આખા વિકરાળ ચક્રોળે, જે અંધારામા તેને ભર્યકરપણે પ્રચંડ લાગતું હતું, લીલા પડી ગયેલાં કાંચાને કારણે ચરરર ચૂં ચરરર ચૂં કરવાનું અને કડડડ કડડડ કરવાનું થઈ ગયું, ચક્રોળની કેબીનો ઝૂલવા લાગી અને નંબર લખેલી રંગા વચરની કેબીનોને સળિયા વડે બાંધવામાં આવી અને અ.ખુ ચક્રોળ ચાલવા લાગ્યું હવામા તરવા લાગ્યું. દુષ્ટ વૃદ્ધન પકડી રાખીને તેના પર ઝૂક્યો, જ્યારે તેણે આંખો વડે તેને અભિવાદન

મહત્વ, જાણ હાથ હલાવો હાય તમ હાથો, જવાબમાં ત પણ વિદાયમાં હાથ હલાવવો અને મહા મહાનત હસવા હાથી પણ માથામાં ફેમાલ હાગતો તેના આપણ અપાર અચળા અને ચિન્તાભરે નજર તાકી નહીં હતી અધુ કઈક મનો મધુ હતું જે તે સમજી શકી નહોતી, નના મગજમાં ઉતરી શકતી નહોતી, પહેલથી પાત્રનો જાતન નૈયાર કરા નહોતી, તે ક્યાં છે, શા માટે, આમ કેવી રીતે બને?

દુષ્ટમાંથી તમકુની ગધ આવતી હતી અત પછી તે માં ફાડીને હસ્યો અને ઉપરની તરફની ગાંનની સાથે સાથે ફરી ન ફરીથી કહ્યું, “સૌંદર્ય, હૈં? ચાંદા, હૈં? સમુદ્ર, હૈં?” ધીર ધીરે તેઓ ચીડ વૃક્ષોની ઉપર, છાપરાઓની ઉપર, દીવાળનીઓ અને ગ્રાડીઓનાં પ્રકાશવાળાં રસ્તાઓ ઉપર, બગીચાની ઉપર આવતાં ગયાં જ્યાં એકાએક રંગબેરંગી માછલીઓ અને ઓકટોપસથી ભરવા પથ્થરનાં રંગાન જડાવકામવાળું તળાવ ચળકતું નજર ચઢ્યું ઉપર જળહળતા ચાંદલા સાંખોડી રંગનું બનેલું ખુલ્લુ આસમાન હતું, નક્ષા ચાંદ પાતે, તારલા અને વાદળાંઓ. ભૂખરા રંગનો સાગર, સાંખોડી પર્વતો, સફેદ ઘરો

“જો, જો!” તેને કાનમાં ધીમેથી કહ્યું. “ચાંદ કરા!” કેબીન અકાએક ભરથી આંચકો ખાધા અને સૌથી ઉપર રોકાઈ ગઈ, જૂલવા લાગી અને ચરચર ચૂ કરવા લાગી તથા તની પાછળ બીજી જે નીચ ઝૂલતી હતી તે પણ રોકાઈ પઈ આ તો પેલા છોકરાએ નીચેથી જાણીબૂજીને ચકડાળતે રોક્યું હતું જેથી કરીને તેના ત્યા થોડીવાર બસીન બધું સુરી રીતે જોઈ શકે આ નંબર સૌથી પ્રતિષ્ઠિત મહેમાના માટેની સેવામાં આવતો હતો, આમ દુષ્ટ માણસે કહ્યું હતું અને હવે ત પીમે અવાજ બોલ્યો: “જો, ચાંદ કર.”

તેણે જાણું મહાસાગરમાં મોટી છોળા ઊછળવા મારે છે, ભયંકર વાવાઝાહુ ફૂંકાય છે, કપાયલા પાલ્લ વૃક્ષો દીવાસળી સમાન ઊભલા દેખાય છે; રેનની લાલ ટેકરીએ પર ઊંટ નઈ રહ્યું છે, તેની ઘટ્ટીઓ રણકે છે; સફેદ તાજ જહાજની ફરને સફેદ હેલીકોપર ઊડ છે, દીકરે નાસ્તવા યગેરીયવમ્ કુવાના બરફથી, હંફાયેલાં કાંઠા પાસે ઊભી છે, મુખાતનો જૂનો મંચ ખીલ્લવા ફૂંચોથી ચમક છે; ચિકગો પરના નીચા વાદળાં અને બરફ, લુખાનકા પરનો જૂનો પુસ્તકાની દુકાન; કપ્ટન મીશા કુટુંબને તોપના ગોળાના ભારે દુકાળથી ચવાયેલ, ચાર પ્રંથાનાં મુદ્રણદોષો, દૂકા પાલના એટમાં લગભગ મૂડાવેલા માથે મિલકા, સ્વીડીશ રાજા તેના

‘મેટામ.ફીજી’ની પહેલી નાન પર; બારીમાંથી માથેઓરીનું દૃશ્ય; અંતમાં
જિજ્ઞાસાથી ભરેલા, જાન તો વિદ્યાર્થી હતો, આમુરમાં સરહદી પહોંચી,
મુખ્ય ડોન્ટર, સર્જન રાગ કરીય આપરશન થીએટરમાં આવ છે, સફેદ
હાથ ડિયા કર ન બિલકુલ જાણે હાર કબૂલ કરતો હોય તેમ; પાલીના
ઉલાનાના ધૂંકણે બેસી સલામ કરતાં તેના માટે ખીલેલા મુલાકાત
ગુલદસ્તો લાવે છે...

અને આખી રાત, આખી દુનિયા, આખી જિંદગી તેન ચીસો પાડી
પાડીને કહ છે, “આમ જા’ આ લ! એક ગરીબ છાત્રી પર સન્ન
સાથ અને એક નાનકડા હાથની હૂફ સાથે તારે શુ કામ? ક્યાં છે તું?” તે
તેને તારા નાબે કરી લીધી છે, અજબ શુ? હજી આખી દુનિયા રાહ
જુએ છે કે તું તેને પાતાને નાબે કરી લે, રાકા નહીં. હા, અને જલેને
એકવાર પણ તું દયાથીલ થા, તેન છોડી દે, પછી તારા વિના તે કરશે
શું, તે હવે તારા પ્રેમથી એટલી બગડી ચૂકેલી છે, છોડી દે, તું ફરીથી
બીજાઓ વિશે નહીં પણ માત્ર પોતાને વિષ જ વિચારે છે. તું શુ ઈચ્છ
છ, કહ’ બધુ જ સભવ છે, જ્યાં સુધી તું જીવતો છે, પણ પેલી
બીજી દુનિયામાં તો તું અમેય વિશ્વાસ નથી કરતો, અહીં જ બચાવાપ
છ અને અહીં જ બધું લઈ લ. જા, જા, એ પલાંગન, હજી ઉપાડીને
જાય છે. બાનીમ પચ્ચરનાં થેલાં, જ્યાં માણસ ત્રીસ વર્ષ બેઠો હતો અને
મહાન પુસ્તકો લખ્યા હતા, શાપનની રોચાલ કાન્નકતીકુતમાં યુગ્મ
આનોલનુ નાનકડુ ઘર, કેસેટ પર ‘મોટા ચહરની આગ’, રીમ જેટલાં
ખાલી કાગળો અને ઈચ્છ છે? નવું પ્રદર્શન, ફરી ટાઈપમા ફરીથી
કવિમાં આવી રહ્યું છે, બાએ જ ને ટાઈપની કળીને અડ છે, ત બધું
જાત જ લખે છે, પડદા પર બધુ જ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે, તેમાં જ
બુલો સુધારી શકે છે અને તેમથી જ છપાવેલાં પાના બહાર પડે છે...

“ના! મને કશાની જરૂર નથી, હવે વધાર મને કશુ જ નથી
જાઈનું, મારી દુનિયા ત હ દુનિયાની કાઈપણ વસ્તુ અમારાં આર્થિક
સગમની જગ્યા નહીં લઈ શકે તે નથી જાણતી, કદાચ જાણી પણ નહીં
શકે કે મારા માટે ત શું છે, આ તે કેવી પાયરી, પણ હું તો જાણું છું
કદાચ પાત્ર માત્ર તેનામાં જ નથી અટકી જતી, બીજુ કોઈપણ હોઈ
શકતું હતું, જે મારા દિલને ચક્રાવત: તે જીવંત છે કે નહીં, રહી શકે
છ નહીં? પણ આ તો તે છે, તેનો હાથ, તેની આખો, તેના માલ
પરની ટુંપટી... પ્રેમ કરવો અને સર્વસ્વ સોંપી દેવું...

"તુ જૂઠું બોલે છે, સાવ જૂઠું બોલે છે, તને ઈચ્છા થાય છે, તને બધાંની ઈચ્છા થાય છે, ચાલવાની અને લવાની. કવળ તું હવે કરી શકે નંમ નથી અને પાતાત મનમ. પાતાનો નાનકડા એવરેસ્ટ વિચારી લીધ. અને તેના પર દિવસમા ત્રણ ડગલ. ચઢે છે, પણ! પણ! પણ! કંઈક જીવના જન્મ, શિખરોન સર કરવામાં વ્યસ્ત જવો જ્યારે તુ જે, કુશાળ બોલાવાવ એવરેસ્ટથી ડેલ્ટા પ્લેનમા ઊડી રહ્યા છ' પાતાના પગ ચઢ્યા, પોતાના હાથે ઊડી રહ્યો છે!. હે?

"મારાથી દૂર થઈ જા, જ્યા દ!"

"જૂઠું બોલે છે, ઈચ્છે છે!"

"દૂર થઈ જા!"

"તો પછી તને લઈ લઈશું, તેને..."

"તેને?"

તે મથું નીચું કરી લગભગ નીચે જોવા લગભગ પડ્યો અને પહોળા નો તે આદથી ઘેરાયલાં ચીડ વૃક્ષના. શિખરો સિવાય બીજું કંઈ જ ન દેખાયું પણ પછી સ્પષ્ટપણે જોયું; ઘણા બધા પગો હાથના ખૂદાચલા અને લગવા પ્રકારથી ઘેરાયેલ. ચોકમા તે નદન એકલી અટૂલી ઊભી છે અને તેની ખાલી ગાંઠી ચળકટ મારી રહી છે.

તનુ દિલ ભયથી જાણ પળવર માટે ધડકતું બધ થઈ ગયું. આ ચિરાટ ચક્રાવળન ખાતર ત કવી રીત તન એકલી છોડી શક્યો, કવી રીતે તેને જૂલી શક્યો? તેનું હૈયું ચિરાઈ ગયું અને તનું મગજ કમ કરતું બધ થઈ ગયું, કેવી રીતે તે એમ કરી શક્યો?

"હવે, હજી એક બીજી ખોટ, જિંદગીમાં શું અન્યાર સુધી ઓછું ગુમાવું હતું," કુછ હસવા લાગ્યો "તુ આ પણ સહી જશે."

"ના!"

નસામાંનું લાંબી જાણ થીજી ગયું હતું અને ભયંકરતાએ વીજળીના જંદદાર પ્રકરની જમ ત ખુશનસીબના દિલન ચૂર ચૂર કરી દીધું હતું.

... જ્યારે તે જગ્યા પર જ હતી, તેણે પણ માત્ર કલ્પનામા જ એક બાજુ ડગલું ભર્યું, પોતાને જાણે દુભવવામાં આવી હોય તેવો દેખાવ કર્યો, આમ કેવી રીતે બન્યું, બીજાં ક્યાંતે માટે નહિ તે માત્ર આ ચક્રાવળ માટે તેણે તેને છોડી દીધી, બાળકોના આવ વાહિલાત રમકડામ, માંદો, નિસહાય પણ આનંદિત, નવી અસરથી પ્રભાવિત થયેલા એ જાણે તેની માલિકીમાં ન હોનારો ત પારકા હાથોમાં ચાલ્યાં.

જયો, ક્યા? રા માટે? ભારે મુઝવણમાં પડેલી તે પલવારમાં આસપાસ ઘેરાઈ વળેલ શૂન્યતામાં તેના વિન્યા સાવ એકલી સ્ત્રી બઈ. કેવી રીતે આમ બન્યું? બસ આમ જ એક મિનિટમાં તેમ બનશે. તે ઊંડા લાગ છે અને તે જમીન પર ચક્રવર્તી રહી જાય છે ના, વાત એમ નથી, આ તા તે જાણ છું, પણ ક્યા રીતે તે: ચક્રાળયમ, ઊંચે ઊંડે છે, તેના વિન્યા, તેને પડતી મૂર્દત્તે તથા તેના માટે અપરિચિત અવા બીજા વિચારથી જકડાયેલા ન હવે વિચાર કરતો હતો. ક્યા? શેના વિષે? કાણ તેન આમ ખેંચતું હતું? કટલી જલ્દી તેણે વિશ્વાસ કરી લીધો, તેનાથી દૂર ચાલ્યો બધા, લગભગ દારૂ ભાગ્યો, મુઝવણમાં વિદાય થયા હતા?.. અચાનક એક દિવસ આમ બને છે અને એકદમ સત્તા થઈ ગયેલા, સંપૂર્ણપણે પાસકા, અનંદિત, સ્ટીલની ગાડી સાથે સ્થિર નૂક નજરોમાં તે ચાલ્યો જાણે છે અને પાછો નથી વળતો? તથા વ્યક્તિતામાં તથા દુભાવેલી તે એકલી રહી જાય અને છેતાન છજેરો એક બાજુએથી તેની ઘર હસવા લાગશે. તે હોશમાં આવી, આસપાસ નજર નાખી અને પોતાના સાવ કદી ન જોયેલાં શહેરમાં, દેશનાં એકદમ છેવાડે કોઈક બગીચામાં મૂરખની જગ ઊભલી જઈ યા માટે, કેમ? આ છે રસ્તો “યુરોપમાં સૌથી લાંબી સડક”, ગાર્ડઅ. દારૂ રહી છે, ત્યાંથી ભાગી જવું, લાઇ ક્રિઓ કરે અને સ્ટેશન પર, કે અરાપ્તામ પર કે પછી સીપા. જ્યાં જવું હોય ત્યાં

માત્ર તેણે કલ્પનામાં જ આ ડગલું ભર્યું હતું પણ ઉપરથી તે હવે તેન આજખી શકતો નહોતો માત્ર કલ્પનામાં જ તેને ગુમાવી બેસવાની સંભવિતતાઅસંભવિતતાના વિચાર આવ્યા અને તે ચોતાના મગજને કાળુમા ન રાખી શક્યો

“જવા, દ... શી... શી...”

અને ચક્રોળ ચરસર શું કરી ગ્રિઠમાં, નીચે અંધકારમાં આવી પહોંચ્યું — તું ક્યા છે?. અને બધું ખલાસ થઈ ગયું.

“તે શું કહે છે, શું બોલ છે, સમજાતું નથી?” પત્ની રહી પડી અને બાસુથી લાલ થયેલા અને સૂજી ગયેલા ચહેરાને એવા જ લાલ રવના રૂમાલ વડે લૂપ્ત્યો તુ શું કહે છે, શું કહે છે?” તેણે એવું કઈક પૂછ્યું પણ પોતે જાને એક બાજુ મોં ફેરવી લીધું, અંતથી ક્યાં તે ન જોવા મળતી હતી. લગભગ એક વર્ષ આગ ને આમ ચાલે છે અને દરેક દિવસ જાણે હજારો દિવસ કદાચ બનશે એમ લાગતું હતું

“હું, શે... કોબ... બે...” કંઈક સમજી ન શકાય તેવા અવાજ ગળાભર્યા નીકળતો હતો અને આખા સમજવા માટે વિનંતી કરતી હતી.

હાલમાં, તેમના બે હતા, અશ્યા છોકરી દીથી હતી, એક બીજા સાથે બહુ ટૂંકી વાતચીત કરી, મિત્રા ખૂણામાં લખાઈ ગયા, માત્ર એક છોકરી નસં અમનમ જતી હતી—જે ખૂબ સાસી હતી, તેણે કમરથી એકનને કમીને બાંધેલું હતું, માથે કડક આર કરવી સફેદ ટોપી પહેરી હતી, જોને લાળ સાથે બાકપક પીન વડે જડડવામાં આવી હતી. તે બીજી જાણુએથી લાલ કપડવાની જાડીપાટી પેનીને સામેની બાજુ ઝૂકી, જમણાપૂવક સહન કરવાની વિનંતી કરતાં નસમાં ઈજેક્શન આવ્યું, હાથ સ્થાવ પીળા પડી ગયલો અને તળી ઉપરથી ઠકઠકાણે ઈજેક્શનથી ઈજેક્શન હતો. જ્યાર છોકરીની આંખનીઆ એકદમ સાફસુથરી, ટૂંકી, મનિજ્જૂર કર્યા વિનાની હતી તથા તે લગભગ નિર્જીવ હાથ પર જીવન આગળીઆ હતા. આ છોકરી હજી બઈકાલ જ મળી હતી, તેને દોકસા ફૂલમાં આવવા કહવામાં આવ્યું હતું, તે આજે સવારથી આવેલી હતી અને તેના દખાવથી મરી રહ્યાની આખામાં કલ્પના સળવળી ઊઠી અને તે પોતાના મનમાં જ ખુશીસભર અવાજે બરાડ્યો: “કોબુલતી! ચકોબ!” અને હસવા લાગ્યો.

કોઈપણ ન સમજી શકું

આત્માઓની વિચિત્રતા

હું ઘણીવાર અરાં લાકાને મળું છું, જેઓ પોતાના પશુને એકદમ મૂર્ત સ્વરૂપ આપે છે. મેં અપવા નામ પ્રમાણે ઓરડામાં મુસેલી રહેનારી વ્યક્તિઓ જાણ, આ ના ખાસ વિશેષ લાકા છે, સામાન્ય લોકોથી એટલાભિન્ન છે કે તરખામણી મનજમાં આવે છે. એમ કહે કે જમીનમાથી એકવૃક્ષ ત્રાગે છે અને તમે ભલેને કોઈપણ બાજુએથી જુઓ, બધું બરાબર સાચું લાગે છે, કુદરતના નિયમ સાથે સંપૂર્ણપણે બંધબેસતું. જમીનમા મૂળિયાર વડ જાડાઈ ગયું છે અને સજ્જ રીતે બેસી ગયું છે. અને ના પથ્થર સાથ કૂલ ચોટી ગયું હતું અને પોતે ન આવું તેની તરફ જાણે જાણે તેમ તેમ નહોતું અને સમજાતું નહોતું કેવી રીતે તે પથ્થર સાથે ટકી રહ્યું છે આખું વાંકું વળી ગયું હતું, વિકૃત થઈ ગયું હતું, અને એમ લાગે છે કે જ કૂક મારવામા આવે ના તે જ થાશે તૂટી પડશે.

આવા પોતાના ઓરડાઓમાં ચોટી રહનારાં લોકોને હું ઘણા જાણું છું. અને માત્ર એટલું જ નહીં કે એમ જાહેર પરિચિતો હતા પણ હું તેમને જાણે સહજજાણીથી કળી જતા હતા ઉદાહરણ તરીકે, જક દિવસ સંગીત જલસાની સાજા હતી, અવી સાજામાંથી એક, કે જેમાં લગભગ કોઈપણ જનુ નહોતું હાલ અડધા ખાલી હતા, નાળીઆના આછા ગડગડાટ હતો અને કલાકારો પણ અસલી જમમાં નહોતાં પણ હું નીકળી ન ગયો, મંચ પર થું ચાલી રહ્યું હતું તમાં એટલું ધ્યાન નહોતું જેટલું લોકમાં કાણ બેઠું હતું તેમા હતું. હું એ હવે સ્પષ્ટપણે નહીં શક્યો હતા કે ખસાબ સંગીત જલસામાં અવા પ્રકારનાં સોથી વિચિત્ર લોકો એકઠાં થાય છે જેમના માટે સોથી મહત્વપૂર્ણ વાત તેમનું નહીં કે ઘરમાં ટલીવીઝન સામે કે પછી રસોડામાં ચૂલા સામે પણ સંગીત જલસામા હાજર હાવું એ હકીકત છે. આ લોકો વિશેષ કરીને પોતાના અસ્તિત્વની દરેક ભાવને નીવડાવે અનુભવનાર અસ્તિત્વની અનુભૂતિની ઘેરેણુ ફિલસૂફી. તેમના

માટે જિંદગી સૌથી સત્ય અને અર્થસભર મહત્વપૂર્ણ કૃત્યોથી બનેલી છે, એકસાથે અને ધરવિહારી ખિલાડીઓના ખતરોવાળા, દીવાલનીના શામલાસે પર ચોટાટલાં જાગરખજો વચવી અને વીથિના બાકડો પર બસી વાતના નપાટા હાકતા આના હીંધે તે ફાગરમાં ચિત્તનસીલ જિંદગીનું નામ ધરાવતી નથી. કારણ કે લોકોમાં તરંગા અને વિચિત્રતાઓ અભ્યાસોની પ્રવૃત્તિઓને છૂપાવે છે, કદાચ માણસ માટે તે સૌથી મહત્વપૂર્ણ છે.

ગમે તેમ પણ અપણ હવે મુખ્ય વિષય તરફ પાછા વળીશું. મારાથી થાડ દૂર ઘસાયેલા કોટમાં અને ફેલ્ટની ચપ્પલોમાં, કાનમાં સાંભળવાનું મશીન લગાડાયેલ એવો ઘરલુ ફિલસૂફ જશપૂર્વક વયોલીનની સાથે સાથે ખિસ્સામાં રાખેલા જવો તાની શતરૂજ ખસડતો હશે અને તેની સાથે મેં અહંકારી પ્રૌઠ ચહેરાવાળી, અસ્વાભાવિકપણે સીધા અને દબાવપૂર્વક પીઠને ટકાર રાખનારી વૃદ્ધ સ્ત્રીને જાઈ અને મને તે સ્ત્રીમાં વિશેષ કરીને આશ્ચર્યજનક એ લાગ્યું જીવનથી ખવાયેલ ડુંવાટીવાળો ગળપટો અને કોણી સુધીનાં સફેદ માથા, જેવાં મહલાંના જમાનામાં બાક નૃત્યના મહેરવામાં આવતા હતા બચક આ બધાં ઓરડામાં પૂસેલાં રહેનારાં, તરંગો દીવાલ પરના કાગળો પરની છાપ જેવાં લોકો હતા સાથે સાથે એ પણ સ્વીકારું છું: હું તેમની ગણતરીઆમાથી એક નથી અને તે જ સમયે પોતાને બેનાથી વિરહીત એવા લોકની તરફે નથી જોડતો જેઓ તેમની પ્રત્યે લેશમાત્ર રસ દાખવતાં નથી રસ સૌથી વધાર જીવન રસ હું ધરાવું છું મારી આતુર ઉન્કલ પચ્ચર પાસે ચોટિલા ફૂલને ઉકરિત કરે છે અને એ જાણવાની ઈચ્છા થાય છે કે તે ફૂલચા કાલવા માટે ક્યાથી પાંચણ મગવ છે આ વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનને ખાતર હું પ્રયોગ કરવા માટે પણ તૈયાર છું: મેને પડથી બેંચી લો અને મૂળિયાઓની શક્તિ અજમાવો ન તકો શક છે કે નહીં?

પણ મને એ પાઠ ભણાવનાર હકીકત ઘટી કે ફૂલોની સાથે કદાપિ પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ. જિંદગીમાં જેવા મળતી વિચિત્રતાઓને શહેરની જૂની છેરીની જેમ અમત રહેવા દેવી જોઈએ અને તેનું લાલનપાપણ કરવું જોઈએ, એવાં છેલ્લાંઓને ચાલવા જોઈએ અને તેમનો આદર કરવો જોઈએ કારણ કે તમની જિંદગી કદાચ આપણી જિંદગીનાં એક અંશ કરતાં પણ ઘણી વધાર ગર્ભિરતાપૂર્ણ હોઈ શકે છે. અને વળી

આપણે પત્ને પણ ના નાખત તો હજી ચક્રમો જ ના છીએ માત્ર એનો સ્વીકાર કરતા બીજા છીએ.

૧

અમાર અભ્યાસક્રમની નાનકડી ખેજ ખબર હતી આર્કશિસ સેર્વેયેવના ક્રીતાર્થ કલાક વ સાથનાં લગ્ન સગીન શાળાની આસપાસ કલાકરમમા લટકાવવામા આવેલ માટા અરીસા પાસે અને રિલસેબ કલસોમાં માત્ર આ જુવાન કુટુંબ વિષે જ વાતો ચાલતી હતી, જે લોકાના મન પ્રમાણે બે છોકરાઓની ચમત્કારિક સરજને યાદ કરાવતી હતી એ દરમિયાન સંગીતશાળાનો ઠણ મશરીએ વિસંનતભયા વિરોધાભાસનાં ઓછામાં ઓછાં બાહરી પાસાની પુષ્ટિ કરી, જે જમાજ સાન્દ અને શોષનની આછી પાનળી છાયાને સ્મૃતિમાં જાગૃત કરતી હતી. કીરને ભચકર સીને ચલચલ, કોટુભિક સરમુખન્યારશાહીની ઘલછાથી જડાયેલ દોકરી તરીકે કલ્પવામાં આવો અને અર્કશિન તેનાં કમજોર, ટિકાર તરીકે, કંઈક છોકરા જેવા પતિ, અને નોકર જવા પતિ તરીકે, અને તે પણ બોધુ હોય તમ કોઈકે એ પણ મનમા નિશ્ચરીને ઘડી કાઢયુ કે શોષન અને તેની સ્ત્રીયોદ્ધા અહીં જરાપણ સંલપિત નહોતા અને આ આખી ધરના મોંમાતર અને મેલીસેઈટ્સી મેદનો કરતા સ્તેનકા શેરીમા અને માસ્કોની ગલીઓમા વધાર સમાયેલી હતી.

હકીકતમાં આર્કશિસ સ્તેનકામા આ પોતાના જ કાનૂનોવરજા, પોતાનાં ઘરા અને કુટુમ્બોવાળા, પાતાની જ વિશિષ્ટ વસ્તીવાળા આ નાનકડા શરમમા રહતા હતા, આ વસ્તી માસ્કોનાં બીજાં વિસ્તારો સામાતેકા અને અરબાનનાં લોકોથી બિલકુલ ભિન્ન હતી આની ખાતરી કરવા માટે આર્કશિસના શાભલાવાળા, જૂના જમાનાના મુખોટાઓવાળા અને નાકશીકામવાળા ઘર તરફ ધ્યાનપૂર્વક નજર નાખવી જોઈએ, આ ઘરની કુટુમ્બાની ફરતે દૂરદેશીપણે પાટિયાની વાડ બનાવવામાં આવેલી હતી કારણ કે એમ લાગતુ હતુ કે દુકનની નીચેની ડાંગરી જાણે હમણાં જ પડી જશે અને ધાંભલા પરથી પ્લાસ્ટર ઊખડીને ખરશે. જે કોઈ આર્કશિસના ઘેર જઈ આખું હતુ તે એ વાતમા સદાસૌ પૂરાવતું હતુ કે તેનો પ્રાચીન ખૂશો તેની સાથે વળગી રહેવા માટેનુ મોસ્કોમાં રધાર સારું સ્થાન હતું સ્તેનકાથી વાકી ગલીમા વળીને, અંધકારમય મહેરાબ નીચ સીધા અંદર

૨૪૫

પૂર્વી જઈ, આગણુ પાન ફોન પાછલા પ્રવેશદ્વારની દાદરો સ્થળો સીધા
 એક નાનકડા અગરમાં આવી જવા છે, જ્યાં જ્યાં કેન્દ્રીય હીટરો
 લાગેલાં છે તા પછી અગરમ નીચની તરફ આગ સળગતવા લાગે છેડવા
 મટેન. શાકરો પરનાં લાખડનાં બારણાવાળી અને એકદમ ઉપરના અગરમ
 ઉપર ઓગળતા પુલ્લા માં પાન તાપમાન ઢાંકણાવાળી સફેદ ભઠ્ઠી પણ
 જળની તેમ સાચવી રાખવામાં આવેલી હતી, આ બધું તમારા અત્યંતનવન
 અર્થે રીત જઈ લે છે કે તમ પોતાને જાણે છેડા અવકાશમાં ગતમાં
 દાદરો ગયાં હોય, દુનિયાથી સાવ ભૂલાઈ ગયા હોય તેવાં બન માત્ર
 પોતાનાં સ્વપ્નાની દુનિયામાં ખાવાપીવાં અનુભવવા લાગે છે સાથે જ
 કહ્યું છે કે હું ઉપર ચઢ્યો અને મને ઘેરી લીધા, જ્યારે આકાશ - ન
 કેવળ પોતાના સેતેન્કા સાથે માટી થયો હતો.

તના ઓરડા ધૂતારી રહેવાના લક્ષણોમાંથી એક હતું ટેલીફોન પગથી
 વાતચીતનાં ડર આકાશને કોઈ અત્યાચારક કામ માટે ટેલીફોન કરવા
 પોતાની સમગ્ર આંખિક તાકાતને અકતિત કરવાની આવશ્યકતા રહેતી,
 જ્યારે બિલકુલ કોઈપણ કામ વિના ટેલીફોન કરવાની તા વાત તેના માટે
 વિચારનાં પણ સમય નહોતી બિલકુલ તેવી જ રીતે ટેલીફોન પર તેની
 સાથે માત્ર ગપાટા હાંકવાએ પણ સમય નહોતું. આકાશ અકબારી
 ડોકનો અને ફિસીવરમાં પણ સ્પષ્ટ સંભળાતું લાગતું કે પલાં ગભરાટિયાંઓ
 કવી રીતે તના હૈયાં પર હથોડા મારી રહ્યાં હતા તેની આ કમજરી વિષે
 જાણતા મં આકાશનાં જાણીબૂજીને તેનો સાથે ટેલીફોન પર લાંબી નિદાનઃ
 વાતચીત કરીને અને વિશેષ કરીને તેના માટે સૌથી વધુ દુઃખદાયી એ
 પરિસ્થિતિ વિષ વાતચીત કરીને ચકાસ્યા, કે જ્યારે ચર્ચામાં ભાગ લઈ
 સહલાંબાન એકબીજાને કયું જ કહેવાનું ન હોય અને તેમની વચ્ચે એક
 વિચિત્ર પ્રકારની ચૂપકીદી છવાઈ જાય છે અને આ ચૂપકીદી જેલવી
 મુશ્કેલ નહોતી લાગતી પણ આકાશનાં માટે જેલવું કપડું હતું, ત જાણે
 કોઈપણ ન હોય તેમ દુઃખ સહન કરતો હતો. અને બીજું મેં તેના
 સ્વભાવમાં રહેલાં એ લક્ષણો તથા જે એ પ્રકારનાં લોકોમાં વિશિષ્ટ હોય
 છે ભયથી વિચિત્ર વિરામ સામે અને સંપૂર્ણપણે કિમતી વાદાવવાદમાં
 ખાલી ભ્રમણાઓને ખાતર તબો નિખાલસતામાં કોઈ જરદાર ફટકો મારી
 દેવા પણ સમર્થ હોય છે તેના વિષે પૂછવાનો તમને બિલકુલ હક્ક
 નથી તથા અર્થહીન વાતોથી બચવાને બદલે તેઓ અત્યંત મરજિયા
 પ્રયત્નપૂર્વક પોતાના આત્મિક રહસ્યોની તમને ખાતરી કરાવશે

સ્વીકારું છું કે મેં ઘણાવાર જાનો ઉપસાગ કર્યો હતા અને પ્રયોગોની ગણતરીમાં પણ કિતયો હતા હું અર્કશા વિષ જેટલું સબલ હોય તેટલું વધારે થાપી કાઢવા મથતો હતો અને પોતાની જાતને એ વાતમાં સાચી પૂરવાર કરતો હતો કે પહેલાં શરીરરચનાશાસ્ત્રો વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનને ખાતર ખોદેલી કબરોને ઉધાડી કાઢવામાં સફળ નહોતાં અનુભવતાં ખાસ ભાર દઈને કહું છું કે માત્ર વૈજ્ઞાનિક, કારણ કે હું કદાપિ એ વાતમાં રસ ધરાવતો નહોતો જેમા બધાં નિરુપયાગી જિજ્ઞાસાથી રસ ધરાવે છે. કેટલું કમાય છે, કોનાથી છૂટાછેડા લીધા, કોની સાથે પરણ્યો આ બધા વિષયો કૃષ્ણલીપોરા માટે હતા, જ્યારે મને તેનાથી ઘણા વધારે વિચિત્ર અને ઉદાત્ત વિષયો આકર્ષિત કરતા હતા. કદાચ હું પોતે તો મહદઅંશે ફિલસૂફ છું પણ દરેકે દરેક વ્યક્તિમા હું કોઈ એવો વિચાર, એવો મનારથ શાધી કાઢવા મથતા. હતો જે પેલી જિંદગીમાં જે કંઈ અતિ પીડદાયી છે તેનાથી બચાવતો હોય. હું માનસિક વિષાદની સ્થિતિ, નિરશા, પોતાનામા જ ઉત્સાહભંજતા અને આખી દુનિયા પર ગુસ્સાની લાગણીથી ખૂબ સારી રીતે પરિચિત છું અને તેથી કરીને એ જાણવાની ઇચ્છા થાય છે કે કેવી રીતે બીજા લોકો પોતાને આ બધાંથી બચાવે છે, ઉગારે છે તેમની પાસ તો જરૂર કોઈ એવો આદર્શ વિચાર હોવો જોઈએ એવી કોઈ પકડ હોવી જોઈએ' આર્કશા માટે આવી પકડ તરીકે હતી તેની અધ્યક્ષતા, જેમા તે પવિત્રપણે વિશ્વાસ રાખતો હતો, નિષ્ઠા ધરાવતો હતો જોકે ઓરડામાં ઘૂસેલી રહેનારી વ્યક્તિ તરીકે રહીને આર્કશાના ઓરડાની સરખામણી હું કસરતશાળાના ખંડની સાથે કરતો હતો જ્યાં તની કલ્પના માથું ભમાવી દે તવી સ્પ્રિંગો અને કુલશ્રીત ધૂમ્મા કરતી હતી તેમાં તે જીવન્ય જોખમ પર બહાદુરીભર્યા અને બેમયાદ કૃત્યોમાં પણ કુશળતાપૂર્વક મૂવી જતારો હતો પણ પોતાના આરડા વિના વશીકરણથી આણેલી સુષુપ્તિમાંથી બહાર ખેંચી કાઢવામાં આવેલ માણસ હતભંગ થઈ ગયો અને પોતાનું આ સાહસિક કૃત્યની પુનરાવૃત્તિ કરી ન થક્યો.

હવે કીરા વિષે તેણે કદાપિ નિખાલસતાની વિચિત્ર જાણોને ભરીને પૂરી કરી નહોતી અને તેના વિષે કહવાનો પ્રયત્ન કરતાં મારે આવશ્યકપણે મરી પોતાની અટકજાણજી ચર અવલંબિત રહેવું પડ્યો. કીર સાથના લગણીવિહોણા પ્રયોગક તરીકે હું હમેશા બદલાઈ જતો અને દિલમાં કોઈ ભારે ઉચાટ, કોઈ ગુખ જડતા રહેતી. કદાચ એન એ રીતે સમજાવી

શકાય તમ હતુ કે કીરા અન્યત્ર ખૂબસૂરત હતી, કોઈ હમેરીઅત કે પછી મલ્લાવીઅત સીંદર્ય હેરવાં, માઆદાર, પ્રતિષ્ઠિત, એકદમ ઝડકી નામનસરી, કાળી ભમ્મરાવાળી હતા, સીંદર્ય પોતાની મેળે જ પાતાની અપૂર્વતા ગતી શકતુ હતું અને આ બધી અપૂર્વતા આકર્ષક, મનને હસી બનારી હતી એ ખૂબ સ્વાભાવિક વાત હતી કે કીરાન ઘણા પુરુષો ચાહતા હતા, તેની પાસે કટલાક પ્રમપ્રકરણ હતાં, જેમાંથી સૌથી વધુ જરદાર પ્રમપ્રકરણ હું માનુ છું મારી સાથેનુ હતું. તે જગ્ન સુધી પણ પહોંચી ગયું હતું—આ તે કેવી વાત હતી ..

અમે વીટીઆ ખરીદી આ બરફામ્પ્રદિત ઓલિશિનકોવ મલીઆ શિયાળાની વાત હતી, જે બરફમાંથી નીકળતી વરાળથી અવી રીન ઘેરાયેલી હતી જાણે ચીઝરના પ્રચલ હાય બધું જ બમણા હિમથી સફદ થઈ ગયું હતુ, કડકડતી દડી વાતાવરણમાં ભાર છોડતાં હોક બાળતી હતી, બહાર કરી દેનારે બરફ પગ નીચે કચડ કચડ કરતો હતો, કંજૂતરોનો ચોકમા નંખાયલા પડવ કિલબિલ કિલબિલ કરતો હતો અમે કિમતી દાગીનાની દુકાનમાં કાચમાં પાતાનાં પ્રતિબિંબોની ઝલક પકડવાના પ્રયત્ન કરતા વીટીઓ પહેરી. “તારી પર ખૂબ સરસ લાગે છે,” તેણે કહ્યું “પુરુષો પર આમ વીટીઆ સારી લાગે છે. કેવા સરસ રિવાજ છે, પણ ઘણા ત પહરતા નથી! કેવી મૂખીમી છે એ!” “બશક, ખૂબ સરસ રિવાજ છે!” હુ અકદમ ઉત્સાહપૂર્વક ગણગણ્યો અમે ચાક તરફ દારી ગયાં અને કંજૂતરોન તેનાં પર્સમાંથી નીકળી આવેલા સૂકાં બિસ્કીટ ખવડાવવા લાગ્યા પછી અડધા ખાલી ફિલ્મલોલમાં ધૂસ્યાં અને દખાવપૂર્વક આંખળીઆને જકડીન તથા જાણે એકબીજાને વકસી રહ્યાં હાઈઅ તેમ ચૂંચચાપ પડદા તરફ જોતા બેસી રહ્યા મેં તો પાકો નિર્ભય કરી લીધો છે કે પીછિલક નહીં કરું પણ તે?

કીરા પાછી હટી ગઈ. બીજા દિવસે સવારે મને જોન કરીન એમ કહેતાં કે અમારું સાહસ તેને એકદમ નિરાશ કરી રહ્યું છે, અમે પ્રમાણમાં ગંભીર લોકો છીએ અને પ્રમાણમાં સારી રીતે એક બીજેની ખામીઓ જાણીએ છીએ અને એ કે અમારી પાસે અતુ કંઈ પણ આવશ્યકપણે કંઈક નવામાં પરિવર્તિત કરવા જેવું નહોતું તથી બધું જોમ છે તેમ જ રહેવા દેવું એ વધારે સારું હતું. અને તમે એમાં બીજું એ ઉમેર્યું કે મારી સાથે તે બીજા કે ત્રીજા વાર જગ્ન કરવા સંજવ હતાં પણ પહેલી વાર નહીં, પહેલી વાર તો કદાપિ નહીં. આ લગભગ કારમો

ચિત્તાર હતો, હું જ્ઞાનમાં અમ વિચારીને ચૂપ રહ્યો અને કોં તો મળકમાં
કે કોં ના. ગર્ભીરપણું તના જવણ વાળ્યા કે જમાર તના નસીબમાં અવા
વળાક આવ ત્યાં સુધી રાત જોઈશ મને કીરાના શબ્દોથી લેશમાત્ર
આશ્ચર્ય ન થયું. જિદગીમાં હું હંમેશાં બીજે કે ત્રીજે સ્થાને જ રહ્યા
હતા પણ કેદાપિ નહત સ્થાને નહીં. હું એનાથી ટેવાઈ ગયો હતો—તે
સાથી નથા, ખમી નથા અને આગળ પર પછી સહન કરવા સહન
હતા, ખસ જો અદ્વિતમાં આશુ કીરાની સાથે ગલી થકુ તો તેની સાથે
કે તેની બાજુમાં તેનાથી કાંઈ ફર નથી પડવાના.

નમ તેમ મેં દરખાસ્ત નહોતી મૂકી.. હું આ ઘટનામાં ત્રીજો
જ હોતો છું, ડાયરેક્ટ નંતુવાદ પર કંઈ ખસબ અંતુશ નથી અને એક
કહેના ઓરકસ્ટ્રામાં કામ કરું છું મારી પાસે નૃત્ય નાટકના સિનારાઓ
રણકાદાર નામ હતું—ઓલન વેતોગ્રાદેવ પણ મેં સગીર જવસાઓની
હરીફાઈઓમાં જીત પર, આત્મબલિદાન પર અને નિસ્વાર્યતા પર તેની
ન્યુનિયરી પ્રશ્નના નહોતી કરી. મારી જિદગીમાં કોઈ તોફાન નહાતું,
મારા કોઈ પ્રિય કૃત્ય મરી જયા નહોતો, મેં દુશ્મન પર કેદાપિ
સામસામાં આવવા પડકાર ફેંક્યો નહાનો. મિત્રો અને નજીકી પ્રિયજનને
ગુમાવ્યા નહોતા પણ સૌથી રસપ્રદ એ હતું: જેમની સાથે આ બધું ઘટનું
હતું તેના બધા કોઈક કારણસર માત્ર મારી પાસે સલાહ પૂછવા લેવા
આવે છ આ ક્રિડા વિચાર બરી અને જુલિમની ભરી તલ્લહા આપવાથી
મન એમા મદદ મળ છે કે હું જ કંઈ ચાહી રહ્યુ હતુ તેનાથી,
વાદબિવાદમાં પહોંચાં એક પણ પક્ષ સાથે સહાનુભૂતિ અનુભવ્યા વિના
જ્ઞાન રહવાનુ આવડે છે, કાઈપણ દુન્દુપુષ્કમાં હું જ માત્ર મધ્યસ્થ તરીકે
રહતા, અન્યારે ઉધરાણું એકરું કરવાના લોકાન બહુ શોખ છે જે સૌથી
અસપાશન અને રમૂજ છે. એક બારણાના નાળાં એકઠાં કરે છે, બીજો
સમાવારા, તો ત્રીજો જૂનાં લેખ્યા હું નાં વસ્તુઓ પ્રત્યે બિલકુલ બેપરવા
છું, એકઠા કરું છું લોકાની જેરસમજો અને કુતુહલો, જે મન મારી
જિદગી આવી અથડાય સુખસુવિધાઓ ભૌતિક સુખસુવિધાઓ ઊભી
કરવામાં આવી હતી નાનપણમાં તમે સૌથી સારા ફાક અને લાપ્સલો
પહોંચાં હતા, તેને ખૂબ કિમતી રમકડાંબાની ભેટ આપવામાં આવતી
હતી, સૌથી સારાં હવાફેર માટેનાં દરિયાઈ સ્થાનાએ લઈ જવામાં આવતી
હતી. તેમા દંડજવાતી જ વાર હતી અને એની સાથે જ પાનાળમાંથી
માંગી વસ્તુ હાજર કરવામાં આવતી એ વસ્તુઓ પણ કે જ પ્રાપ્ત

કરવી તદ્દન અસંભવ હતી કુલાકોવા પરિવારની કારભાર અદર્શપણે
ચાલતો હતો છે.

૨

સેર્ગેયેવ અને કુલાકોવાના કુટુંબ વચ્ચે પણ દુનઃપુલ્ક શરૂ થઈ ગયું
અને મારા ફરીથી મધ્યસ્થ તરીકે ભૂમિકા ભજવવા વારો આવ્યો.
નવપરિણિત દંપતિને જુદી જુદી કળવી મળી કે લગ્ન પછી તરત
જ નેમને ઘેરી લેવામાં આવ્યાં આકાશાનું લાલનપોષણ ઘટી
અનાસ્તાસીયા ઝેબોબનાએ કર્યું હતું, તેમણે તેને ઊછેર્યો હતો. તે કુલીન
ધરાનાઓની બાકી બચલી અવશેષ, એસ્ટુઅર શાળામાં તાલીમ પામલી
અને સ્વતંત્ર વિચારધારા ધરાવનારી હતી તે ત્રણ ભાષાઓ જાણતી હતી,
તે ઓટેની ખૂબ તીવ્ર ચાહક હતી. અને જુવાનીમાં કોમંતર્નની ઝેંઝેસોમાં
સ્ટેનોગ્રાફીનું શિક્ષણ કરતી હતી આ ઘટી પાસેથી જ આકાશાને એ દૃઢ
માન્યતા વારસામાં મળી હતી કે જિંદગીમાં માત્ર આધ્યાત્મિકતા તરફ
જ આગળ વધવું જોઈએ તાનો હતો ત્યારે તે મોઝાર્ટ સંગીત સામળનો
સૂતો હતો અને દસમાં વર્ષે 'ફાઈસ્ટ' માર્ચ કેટલાંક અથોને મોઢ કડકડાટ
બાલતો હતો. અનાસ્તાસીયા ઝેબોબનાજ પૌત્રમાં આધ્યાત્મિકતાને
અનાયાત્મિકતાથી જુદા પાડવાની સમજ કળવી હતી અને આકાશા
કદાપિ એ કહી શકતો નહોતો કે તેના ખમીસના કોબર કેવા છે અને
તેનાં જૂતાનો નંબર કયો હતો. બિનવ્યવહારુ લોકો સામાન્યપણે તેના માટે
દિલગીરી અનુભવે છે, જ્યારે મારા મન પ્રમાણે તેનાથી ઊંચડું તેના માટે
સહલ હતું, દુન્યવી બોજથી છુટકારો પામેલાં આ નફિકરાં ખુશનસીબ
લોકો અમ આકાશા જ્યાં સુધી ફીરાના પ્રેમમાં નહોતો પડ્યો ત્યાં સુધી
આધ્યાત્મિક સુખસજવના ઘેનાવામાં તરંગોમાં ઊડતો હતો...

ફીરોચ્કા કુલાકોવાને પણ બાળપણમાં લાડથી ઊછેરવામાં આવી હતી
પણ બિલકુલ જુદી રીત. તેને વર્ષમારના કાળની કૃતિઓ વાંચી
સામળવવામાં નહોતી આવતી, તેને મઝાઈના હાલરડા ગાઈને સૂવાડવામાં
નહોતી આવતી, પણ એના મદદે તેના માટે બિલકુલ બીજા જ પ્રકારની
અને તેમા કદાપિ કશું જ ગુમાવવામાં આવ્યું નહોતું ફીરાને પૌષ્ટિક
આહાર પૂરા પાડતાં તેઓ સભવ તેટલી આછી વાર દુકાનોમાં જવાનો
પ્રયત્ન કરના અને ગ્રીબ્સ ફુટિરમ વધાર તાકાત લેવાવતા હતા.

આનાસ્ત્રાસીયા ઝબેબોના ગામનો એ સહેવાસીઓને સાંખી ન' થકી. "પાતાના જ બટાકા, પાતાની જ કાકડીઓ". તં આથી જાણુ અસહ્ય મધથી નાકન દબાવતી હતી અને અંતર આલિસી ફરાવનારાઓ પાસેથી સિદ્ધાંત રૂપે કશું જ ખરીદતી નહોતી. "જાનરનું મધ અને પનીર? એ તો સ્વાદ સંપૂર્ણપણે આરામને હાનિકારક હતાં." માત્ર દુકાનનાં પેકીંગમાં, માત્ર સરકારી. ડેસીમાંથી મુઠ્ઠાના જમાનામાં જે જોશજળો આત્મા હતા તં ચાલ્યો નથી હતો, તેને નવાં સગાંઓને અમંત્રણ મમતાં નહોતાં અને કુચકાવા પતિવાસના લોકો તેને બદલો એવી જ રીતે ચૂકવતાં હતાં.

ખુશીના હર્ષવિશમાં નવ પરિણિત દંપતિએ પોતાનાં કટ્ટર દુશ્મનો જેવા માબાપોની દૂષવૃત્તિ પર લેશમાત્ર લજ્જ આપ્યું નહોતું અને મને મળતા જ કીરાએ મગોસબધીઓ વચ્ચેનાં વાદવિવાદની ફરિયાદ કરી અને મારી સલાહ માંગી. તેને મને ખુશનસીબ પ્રેમીઆમાં બુદ્ધિમાન મિત્ર તરીકે ગણવાની ઈચ્છા થતી હતી અને મારું બાપલું સંભળી લઈને તે આશ્ચર્યોદ્ગાર કરી ઊઠી: "હોફિયાર! નું જરાપણ ગુસ્સે નથી થતો? જરાપણ ઈર્ષ્યા નથી કરતા?" મ તેને ખાતરી આપવી કે બધું જ ભૂલાર્થે ગયું હતું જ્યારે દિલમાં કાઈ ગુપ્ત પથ્થરનો ભાર હતો મં પોતાના જાતન એ પાનથી શાંત કરી હતી કે જો વેરોનીઆથી પ્રેમીઆએ ક્યારેય પણ લગ્ન કર્યા હોત તો તેમનામાં પણ કટ્ટર દુશ્મનાની ભાવના જન્મત થઈ હાત. મને એમ વિચારવાનું મન થતું હતું કે અકાંક્ષા અને કીરામાં બે સ્વચ્છંદતાઓ, બે મમતો, બે જડ ભાલી બેઠેલા અંહડાનો વચ્ચે સંઘર્ષ થતો હતા તેમાં મને કોઈ શકા નહોતી કે અકાંક્ષા કીરાને ખૂબ જાણ છે પણ બોરડામાં ધૂસેલી રસેતારા માણસ જેવો તે, મને લાગતું હતું તેમ, કદાપિ તેને ખાતર પોતાની આધ્યાત્મિક સુખસુવિધાનાં એક અથનું પણ બલિદાન કરતો નહીં હોય. જ્યારે કીરાની કેળવણી અવી રીતે કરવામાં આવી હતી કે તેને કાળજી લેતાં આવડતું હતું પણ કુવાબોવા પરિવારની લાક્ષણિક ઔનિક સુખસુવિધાઓને કૃશળતાપૂર્વક બીજાના માટે પૂરી પાડવાની કુનેહ તેનામાં નહોતી. તેથી કરીને જ તમની સંક્રાંતિરી નિદેગીથી ગ્રિકનારી વિચિત્ર પરિસ્થિતિઓની આશા મં પહેલેથી જ રાખી હતી.

અને મં તેમાં બૂલ ખાધી પણ નહોતી જ્યારે નવ પરિણિત દંપતિ એક સાથે પરિચિતોની સાથે આવ્યા ત્યારે તની અસર વર્ણવી શકાય તવી

નહાતી' પૂરા સુટમાં સજ્જ, મખમલ જર્વા સુંવાળા ચામડાના દસ્તાનાવાળી ફિરો, અધુનિક ઢબનાં વસ્ત્રો સીવનારીની જમ સજ્જ લયેલી ને અને તેની સાથ અસ્તવ્યસ્ત ભીનાં કોટમાંનો આકાશ, જરની પર ડ્રાઇક્સીનીંગની નજર ચમકતો હતા. કીરાના ભેજમાં પણ આવ્યું નહોતું કે યુવન આપવા સિવાય તેણે પતિન ઘરેલું શાંતિ અને આરામ આપવાં જોઈતાં હતા, જેવી રીતે તેને ક્યારેક ઘરમાં લાડ લગવવામાં આવ્યાં હતાં તેવી રીતે તેને લાડ લગવવા જોઈતાં હતા. કીરાનાં કેટલાંક ફ્રેસ ખનાવનારા હતા, તેને માટે દુકાનોમાં સૌથી અધુનિક વસ્ત્રો રાખવામાં આવતાં હતા તેણે ફિરદઝીમાં કદાપિ એક જ ફોક સાત વારથી વધારે વાર નથી પહોંચ્યું, જો તે કેશનમાથી થોડું થોડું પણ બિતરી ગયું તો તરત જ તેના ક્રમશઃનવાળી દુકાનમાં આવી દેતી હજાવટ ઉદ્યોગ પંથકની દુનિયામાં તેની પાસે ચકાસાયેલી ચનલો કામ કરતી હતી, જેના અસ્તિત્વ વિષ આકાશએ ચાકલેટો કે પછી બનરોનાં ખોખાઓ પરથી અટકાવ કરી લીધી હતી જ સમય સમય પર બુફેટ પર દેખાતાં હતા એ તરત જ અદૃશ્ય થઈ જતાં હતા. પણ પતિ માટે નહોતું એક ખમીસ પણ શીવડાવ્યું નહોતું એવી જ લાપરવાઈપૂર્વક કીરા એ વિષે પણ સાવ ભૂલી ગઈ કે આકાશને તેનામા જીવવાની શક્તિન ટકાવી રાખવા ખવડાવવું પણ જોઈએ તની બુદ્ધિએ સૌથી વધારેઅન મોટું જો પકડી પાડ્યું હતું ને હતું આ ફરીથી ગરમ કરવું અને પીરસી દેવું. કીરાન જેસ પાસે જામાં રહવાથી ખૂબ જલ્દો જ કંટાળો આવવા લાગ્યો અને તે ધણીવાર અડધી કપાઈેલી ડુબળીમાં ચપ્પુ એમનું એમ જ છોડીને ઘરમાથી ભાગી જવાનો પ્રયત્ન કરી ચૂકી હતી.

આકાશએ પોતે પણ તો જીવનશક્તિને જાળવી રાખવા વિષ વિચાર્યું નહોતું અને માત્ર એ પુસ્તકો પર પૈસા ખર્ચતો હતો જો કીરા બિલકુલ વાચતી નહાતી તેના માટે સ્પષ્ટીકરણ એ આપતી હતી કે સંગીતશાળાના પાઠો તના ખડું સમય લઈ લેતાં હતા. "આ સંગીતને કારણે કંઈ કરવા કંઈ કરવામાં પહોંચી વળતી નથી", તે ફરિયાદ તો કરતી પણ જોકે હકીકતમાં સંગીત પણ સારી રીતે શીખી શકતી નહોતી એક દિવસ વાતચતમાં તેને ઘણીવાર તુલી એ સમજાવી શકાયું નહોતું કે રશિયન સર્વિલન્સમાં તણુ તોલ્સ્તોય હતાં અને 'કુન્સ સેરબ્રનની' બિલકુલ તે તોલ્સ્તોયે લખ્યું નહોતું જેની ખ્યાતિ 'યુદ્ધ અને શાંતિ' નવલકથાને બાબત છ આકાશે આથી શરમન માર સળગી. કિંદયા ત્યારથી તેણે

સાવધાનીપૂર્વક પત્ની પાસેથી બધા પુસ્તકો લઈ લીધા જેના વિષે કીરા કંઈપણ વિસ્તારપૂર્વક કહી શકતી નહોતી તેણે માત્ર 'ગોરોલેવા માર્ગો' અને 'દુરનાસ્તન સુલ્યવ' જેવાં તે સમય રો ચકાસાયેલા શેઠવર પુસ્તકો રહેવા દીધા પતિવત્ની વચ્ચે પહેલી તિરાડ પડી. કુદમા મારી પાસે દોડી આવતાં કીરા સ્કૂલ પર બેસી ગઈ અને ખોવાયેલી નજરે જોવા લાગી. "ફરીથી સર્ગાવલાલ્યા? આપસમાં વાતચીત નથી કરો લીધી?" મેં મારા કોન્સાબાસ નતુવાદને ઠીક કરતાં પૂછ્યું. "ના, ના, તે તો બહુ મારા લાકા છે, વિશય ફરીને આનાસ્તસોયા શ્લેષોલ્યા," કીરાએ જવાબ આપ્યા અને તરત જ તેમા ઉંમરે કપો. "પણ આ અકાંશા..." અને મેં ફરીથી તેને સલાહ આપી.

૩

અને આકાંશા પણ મારી પાસે દોડી આવ્યો, વધારે પડતું એ કારણે કે શિષ્યવૃત્તિ મળે ત્યાં સુધી પૈસા ઉધાર લેવા માટે, પણ એક દિવસ તેણે ખૂબ માટી રકમ લીધી. અર્કશતના કહેવા પ્રમાણે એટલા માટે કે તેને જૂની ચોંપરીઓની દુકાનના એક પરિચિત ક્રિમત કરનાર વાદીમ અલગુસ્તાનીચે તેના ફોન કપો હતો અને ગુપ્ત રીતે જાણતું હતું કે નેધરલેન્ડના ક્લાકરનું તેનું પ્રિય આલ્બમ હતું, હતું સારી સ્થિતિમાં પણ ખૂબ મોંઘું. આકાંશાએ એવું આલ્બમ ખરીદવાની તક બે વાર ગુમાવી હતી અને તે પણ પૈસાને લીધે. સ્પષ્ટ હતું કે ત્રણ વાળી વધારે વાર તેને તક નહીં મળે અને જો નેધરલેન્ડ કાઈ બીજાનાં હાથમાં સરકી જાય તો એ ખુશનસીબી ફરીથી નહીં મળે. તેથી આકાંશાએ પૈસાં ઉધાર લેવાના નિર્ણય કર્યો અને ઉત્સાહભરે જૂની થાપટીઓની દુકાન તરફ રવાના થઈ ગયો.

નેધરલેન્ડના ક્લાકર લઈને આકાંશા મન તે બતાવવા લઈ આવ્યા. અમે કિલ્લા 'ગ્રાસ્નીલિય' પર હુમલા કરવાની યોજના બનાવતા જેટલીયનાના જેવા રહસ્યપૂર્ણ દેખાવ મારણ કરી ટેલ લેવા પર નેહા. સૌથી પહેલાં આકાંશાએ ટાઈપગ્રાફીકલ મુદ્રણની પ્લાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કર્યું અને એ વાતની ખાતરી કરી લીધા પછી કે તેમા કાંઈ પ્રકારની ખામી નહોતી, અસ્ટેટીક આનંદ માણવા લાગ્યા હું પણ આલ્બમ પર ગુપ્તો પોર્ટ્રીઓથી

લખાડેલા રંગનો કંઈક અંશે અસમાન ભાર દર્શ કરી દે તેવો હતો, જે મોઈપણ ચિત્રમાં જોવા મળે છે કલાકારની કૃપના સાથે સાદી ને સરળ લાગી તેણે બધું જેમ છે તેમ જ બનાવ્યું હતું, માત્ર આ વિશે ખ્યાલ રાખ્યો હતો કે દરેકે દરેક નજીવી વસ્તુઓને પણ ઊંડાણપૂર્વક જોઈ શકાય. આના લીધે સૌથી ભયંકર પાશ્વર્યભૂમિઓમાં પણ તેણે ગભરાઈ જવાના પ્રયત્ન નહોતા કર્યો પણ જેવી રીતે ડાકણો અને ભૂતપ્રજાઓની વાર્તાઓથી બાગકો બી જાય છે તેવી રીતે થોડો બી ગયો. કલાકાર દ્વારા ચિત્રમાં પ્રગટ કરવામાં આવેલી ભયંકરતાઓ સ્વસ્થ પ્રશ્ન સમાધાનના મુદ્દામાં પરિણમી પણ આકાંક્ષાએ નેધરલેન્ડના કલાકાર માટે જેવી રીતે વાતચીત કરી હતી તે તેના વિના કહવા શૂંપ રહવાનું પસંદ કરતો હતો.

તે બા ભયંકરતાઓ જાણે કોઈ નહારાને જોઈને નશામાં આવી જાય તેમ નક્કીમાં આવી ગયો અને કલાકારની સાથે કટાક્ષપૂર્વક આનંદ માણતો હતો બા લાગણીઓના પ્રભાવ હેઠળ આકાંક્ષાએ દાડ સુઢાં મંજાવી લીધો અને હું ઊભો થઈ મંચ તરફ ગયા જ્યાં અમારી નાનકડી ઓરકેસ્ટ્રા મડળી એકઠી થઈ ગઈ હતી સંસ્કૃત, પર્કસન અને વાગુ. એ જ સમયે હોલના ઉભરા પર હાથમાં બે બંડલો લઈને એક જુવાન સ્ત્રી દેખાઈ અને આકાંક્ષાએ તથા મેં કીશન ઓળખી લીધી.

“તુ?” કોઈ ખરાબ રીતે સમય નથી વીતાવતો તુ,” તેણે પ્રયત્નપૂર્વક એ પરિસ્થિતિથી પોતાને સંભાળતા કે તેને હળવો અટકો બાવી દે ત્યાં સુધી આશ્ચર્યચકિત કરનાર માણસ તે બીજા કોઈ નહીં પણ તેના પોતાનો પતિ જ હતો. “કયા પ્રસંગની ખુશીમાં આ ખાણું?”

આકાંક્ષાએ એ બતાવતાં કે જવાબ તેને માટે જરાપણ નહતરૂપ નથી, પોતાના ખાખા મગફળીયા.

“જમી રહ્યો છું... આખો દિવસ કશું જ નથી ખાધું.”

“અને પીધું પણ નથી?” કીશન બિલકુલ તે જ શણે પૂછ્યું જ્યારે વેટરે ટેબલ પર દારૂ મૂક્યો.

“ચાલ આપણે સાથે પીન, વળી આપણે અહીં જ તો મળ્યા હતા,” આકાંક્ષાએ તેના બરાબરીના સ્તર પરના પાણી હતાં એ તરફ બાહુતાપૂર્વક દેશાત કરતાં કહ્યું, ગરમ કે નાપની રિંગનવાર બાહુતરફ સ્પષ્ટપણે મત્ર તેના જ પક્ષમાં નહોત.

કીશન દૂરથી જ મારી તરફ અવી રીતે જાયુ, કે જાણે આ

મૂખમીભયા દેખવ પર ત્રીજી વ્યક્તિ તરીકે મન આમંત્રી રહી હોય તેણે જવાબ આપીને આકાશનું માન ન રાખ્યું અને ખાલીને દૂર ખસડીને વેઈટરને શાશ્વીક બાવવા કહ્યું.

“આ ન કેવું હંફુચિત્ત રહે?” આજ્ઞમ જાતાં કીરાએ પૂછ્યું અને હું સમજી ગયા કે લન્ડરફોની સમજથી ઉદ્ભવેલું આકાશનું આશ્ચર્ય હમણાં જ કદી ભરપાઈ ન કરી શકાય તેવાં નુકસાનનો ખાઈમાં પકેલી દેવામા આવશે.

તેણે ધીમે અવાજ નેપેરલન્ડના કલાકારનું નામ જણાવ્યું.

“જિહામણ માણસા અને દણ્ડિયાઓ સિવાય તારા કલાકારે બીજું કંઈ ચીનયું છે?” તેણે કલાકાર દ્વારા ચિત્રિત કરવામાં આવેલાં દણ્ડિયાઓની સરખામણી પાતાની સાથે બેઠેલા દણ્ડિયાઓ સાથે કરી.

“ચીનયું નહીં પણ લખ્યું હતું... રંગો વડે,” આકાશએ બોતલને સ્પર્શી વિના જ મૂંઝવણપૂર્વક ભૂલ સુધારી.

“ભલે ભલે, શીક છે હવે... નો મેં શું કહ્યું હતું?”

કીરાએ આજ્ઞમ તરફ હાથ લખાવ્યો અને ત્યાં જ ઓ ભજવાન! હમણા હમણા જ વેઈટર જે સોસની વાડકી લઈ આવ્યો હતો તેને તેની કોણી વડે અથડાના ખાનાંઓ પર જઈ પડી. શાશ્વીક માટેનો સોસ કંપનીની આબેહૂબ નકલવાળા આજ્ઞમ પર ઢળાયા.

“માફ કરજો...” કીરા અસ્પષ્ટ અવાજે બોલી.

હું ભયપૂર્વક હવે આજળ શું થશે તેની કલ્પના કરતો હતો. આકાશની જગ્યાએ બીજા કોઈપણ માણસ કોયે ભરાયેલ વિકરાળ માણસમા બદલાઈ ગયો હોત. મને જાણ એમ લાગતું હતું કે હું જાન જરથો અથડાના વાસણોનો ખડખડાટ ધમાધમ પડતી ખુરશીઓનો ધમધમાટ અને ધમકારવારી ચીસો બૂમરાણો સાંભળતો હતો. મને પાકો વિશ્વાસ હતો; આકાશ અને કીરા એવી રીતે જઘડી રહ્યાં હતાં કે તેમની વચ્ચે કોઈપણ પ્રકારની મુલેહશાનિ સંભવ નહોતી અને મને સ્વીકારવાની પણ ઈચ્છા થતી હતી પણ બફસારસ, તેમાંનું કશું જ ન સાંભળ્યું; શરમાળ પ્રકૃતિનો માણસ એવા આકાશા કવળ ન ના બરાડી શક્યો કે ન તો વાસણો તોડી શક્યો.

“સાવ બકવાસ.. તનો કોઈ અર્થ નથી” તણે સમગ્ર બહેરા વડ નદન લાપરવાઈના ભાવ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું.

“સાથે જ, તું જરા પાત્ર ગુસ્સ નથી?” કીરાએ ચારીચૂપકીથી

પોતાનાં ફોકે પર નજર નાંખી અને એ વાતની ખાતરી લીધાં પછી કે તે જરાપણ ખરાબ નહોતું થયું, હજી વધારે સહાનુભૂતિપૂર્વક પતિ તરફ જઈ હતી.

“બેશક, નહીં... લેશમાત્ર પણ નહીં.”

“બહાવા, હું તો સાવ અવી મૂખાં જેવી છું! હું તારી સમજ એટલી તો દોષી છું!”

“હા, તો તે શું ખરીદ્યું?” આર્કશાએ હકીકતમા જાણે તેની ખરીદી વાતચીતના વિષય તરીકે જરૂર કરતાં લાંબા વખત સુધી ચાલ્યો હતો એ વાતથી કરતા પૂછ્યું.

“ઊંચા બૂટ અને અદ્ભુત મોજડીઓ.” કીરામાં જાણે મુનકર્ણવન આવી ગયું. “મન અવી તક મળી ગઈ... એ સાચું છે કે પૈસા વધારે ઉધાર લેવા પડ્યા.”

પ્રેમીઓ ગુસ્સાપુસ વાતા કરવા લાગ્યા અને હું ત્યાંથી તેમને ખલેલ ન પહોંચે નેટલા માટે દૂર ખસી ગયા એક અંદાજ મહત્ત્વની નહીં તેવી વિગત: કીરાને પૈસા પીરનાર પણ હું જ હતો.

૪

અવુ બને છે કે જંગલની અપૂર્વતા જેવાની તક મળે છે અદ્ભુતપણુ વિદસેલાં બર્યનાં મૂળિયાં કે પછી ગાઢ રીતે સફળાયેલ થડો, પણ તમ્ની કલ્પના કરવી તદ્દન અસંભવ છે કે કેવી રીતે તેઓ સાથે મળીને ટકી રહ છે. તમારી અંદર એક જબરદસ્તી ધુસેલી અશ્વાતિ ખળખળાટ મચવ છ- કવી રીતે? તેનો જવાબ તમને મળતો નથી, અને હા હકીકતમાં ન છ પણ નહીં કુદરતને જેવ વૈજ્ઞાનિક નિયમોને ન અનુસરની વિચિત્રતાઓ સર્જવાનું ગમ છે અને શા માટે આપણે પણ એ હકીકતને જો રીતે છે તેમ જ ન સ્વીકારવી? ભલે રહસ્ય રહસ્ય તરીકે જ રહે. પણ તમ હાથગ્રહી છો, તમને ઉથલવી ઉથલવીન તનાં સ્નાત્ય સુધી પહોંચવાની ઈચ્છા થાય છે અને તમને ત્યાં સુધી ચેન નયો મળતું ત્યા સુધી તમે કુદરતની સ્વયંલીલાને ખેદભ્રમદાન નથી લેતા અને મમકારિક વસ્તુઓનો સર્વનાશ નથી વાળી લેતા.

વસતમા આર્કશા વાવલોની વાટકાની હરીફાઈમાં જવા તૈયાર થયા.

અને માર રજાઓ હતી તથી અમે ત્રણે બે પ્રેમીઓ અને તેમના બુદ્ધિમાન મિત્ર પ્રીબાલ્નીક જવા નીકળી પડ્યાં. તાલીનની અલસપાસનાં પર. વિસ્તારોમાં પથ્થરા અને થીડના વૃક્ષો વચ્ચે અમે એક બહુ માંઘી નહીં તેવી કુદિર ભાડે લીધી અને ત્યાં બ્રેમેન્સ્કનાં સગીતજોની જેમ રહવા લાગ્યા. વસત ખૂબ ઠંડીવાળી હતી અને જરદાર પવન ફૂટતો હતો. કિનારા પરનાં પથ્થરી પર રાતનાં સમયે જોરદાર અત્યન ઠંડીથી ઠરી ગયેલા ઝાકળ જામી જતાં હતો બિલકુલ જાણે મીઠું જ જોઈ લો અને આરડઆમ ધ્રમર બન કાનિફરની સાથોની ગંધ પ્રસરતી હતી. સવાર પાત. અમે ઈસ્ટનીઅન પાડાશીઓને ત્યાં દૂધ અને ક્રીમ લેવા દોડી જતા ફેરા અમને આમલટ બનાવી આપતી અત અમે નાસ્તો કરીને પોતપોતાના વાજિંગ્રી હાથમાં લેતા, હું કોન્ઝાબાસ લેતો અને આકાશ વાચોલીન. શરૂઆતમાં મેં પીછેહઠ ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને તેની જામ જ એટલી જ હોશ અને ઉન્સાડથી કામ કર્યું; અમારી વચ્ચે પણ નાનકડી હસીકાઈ હતી. પણ પછી નાજુક વાજિંગ્રના તારમાથી નીકળતા અર્કશાને આનંદિત કરનારાં સગીત સૂરો સાંભળતાં મેં મારી વાજિંગ્ર નીચી પૂકી દીધી હું સમજી ગયા ; મારાં પ્રયત્નો વ્યર્થ હતાં અને હું શાન્તિપૂર્વકની સભાનતા સાથે સિગારેટ નીકળી જતો

થોડા જ વખતમાં ટૂંકા ફરના કોટ અને કીચડથી ખરડાયેલા ઊંચા બૂટ પહેરવા ત્યાંના સ્થાનીય ટપાલીઅ અમને તાર પાછોઆપ્યો આનાસ્નાસીયા ગંભીરપણે માંદો પડી ગઈ. કિઝ્નીમા કંઈક ખરાબી, હાસિપટલમાં દાખલ કરાવી આકાશા ખાડી પકડવા ઉતારવા કરવા લાગ્યો અને હું કીરાના સ્વયંસ્ફૂત જવાની ઈચ્છાને રોકવા ઉતારવો ગયો. “શા માટે તમારે સાથે જવાની જરૂર છે? ડોસીમાટે આ ફોગટની ચિતાઓ છે વધારે માત્ર એ છે કે આકાશા એકલો જાય અને જલ્દી પાછો આવી જાય ” અને ત્યાં જામમાથી વાત સરી પડી અને મેં ઉમર્યું હું અને કીરા નની રહ જોઈશું મહેતાં તો કહી દીધું અને હું પાત પણ હજી કંઈ સમજી શક્યાં ન હતા ત્યાં જ એ સાચું પડી ગયું. આકાશા મોસ્કો જવા નીકળી ગયા અને હું કીરાની સાથે પહેલાંની જામ જ કુદિરમાં રહેવા લાગ્યો દરરોજ અમ ઉપર દૂધના ઠાંકણા રડતાં ડાબા લઈ આવતાં હતાં અને પડાશીઓ સાથે પાકની કપાણીની ભાતિ આશાઓ વિષે ચર્ચા કરતાં હતા પ્રીબાલ્નીક આવતાં પહેલાં કીરાએ મને ઘાંતીવાર પૂછ્યું હતું, મેં તને માફ કરી દીધી હતી કે નહીં અને હું નની અદેખાઈ કરતાં હતો

કે નહીં અને મેં તેને એટલી જ વાર જવાબ આપ્યો હતો: “માફ કરી દીધી છે. એટમાઈ નથી કરતો.” પણ પેલા પથ્થર, ત્યારે હું મૈત્રીની પ્લેટેનીક લાલસા સાથેનો રમત રમી રહ્યો હતો ત્યારે આત્મા પર એ પથ્થરનો આજ્ઞ લદાવવા હતો. દિવસમા ખાર ક્લાકે હું અસહાનીય દૃશ્યનો સાક્ષાત સાક્ષી હતા ક્રીસ પાતિની રાહ જાતી હતી. હું બધાની સમક્ષ એ સાબિત કરી આપવા તૈયાર હતો કે તેણે તેની રાહ જોવી ન જોઈએ તે, કિરોચકા કુલાકોલા એ માટીની બનેલી નથી, હું તો એ જાણતો હતો! પણ મારી બધી જ દલીલો રજૂ કરવા છતાં પણ ક્રીસ હંમેશા, દિવસ અને રાતની કર કાળે જાણે રાહ હતી અને તેનાથી મને ઝનૂને ચઢાવી દેતી હતી. આ સર્વેયેવ કંપતિની પાછળ આવો તે કયો વિચિત્ર ચમત્કાર હતા અને મારામાં આ ચમત્કારનો તાથ કરવાનું દુનિવાર પ્રલાભન જાનૂત થયું...

મેં કુટિંગના માલિકો પાસેથી સાંભળ્યું કે થોડે દૂર રસ્તા પર નાનકડું ગેસ્ટોરનું ખુલ્લું હતું જ્યાં પ્રવાસીઓ જાતે શાસ્ત્રીક બનાવે છે અને મેં તથા ક્રીસ આ ત્યાં જવાનો નિર્ણય કર્યો બૂલથી અમે બસમાંથી ઊતરતું જોઈએ તેનાં કરતા પહેલા ઊતરી ગયા અને આગળ પગપાળા ગયાં. થોડી જ વારમાં અમ નાનકડા પાણીનાં ધાપ પાસે આવી પહોંચ્યા. તે સપાટ પથ્થરો પરથી વહેતો હતો, ફૂટાતો હતા, ખળખળ વહેતો હતો, કંઈક સૂર્યના પ્રકાશમાં ચળકતું, ચમકીલું હતું ખગખવાટ કરતું હતું. બીજા સામેના કિનારા પર જવા કૂદવું પડે એમ હતું હું હંમેશા રીતે આ કૂદી ગયો પણ ક્રીસ અસાવધાનીય લીધે તેના જૂનાં ભૂતના થઈ ગયા અને અમે કોરાં થવાં બસી ગયાં. તેણે પગમથી જૂતા ત્રકયા, બરમ મોજા નીચાળ્યાં જ્યારે મેં તાપણુ તૈયાર કર્યું અને જાણે કાઈ અદૃશ્યમાન ભૂતે મને ધક્કો માર્યો...

લટકતી ટોપીવાળા રમતગમત માટેનાં જાકીટમાં નિરાશ થયેલી અને (કમનસીબ) નાખુશ ક્રીસ એટલી સુંદર લાગતી હતી કે મને તને ચુંબન આપવાની ઉત્કટપણે ઇચ્છા થતી હતી. હું તેની નજીક ગયા અને તની તરફ ખિન્નતાપૂર્વક નજર નાખી. તણે આશ્ચર્યનાં ભવાં ઊંચા ચઢાવ્યા અને ઉપહાસપૂર્વક રાહ જાવા લાગી. મેં અભાનપણુ હાથ તના પગ તરફ લંબાવ્યા. તે ચપળતાપૂર્વક એકદમ સીધી થઈ ગઈ અને મને હડસલા માર્ક દૂર કર્યો, જોકે તમ છતાં તને ચુંબન આપવામ. હું કામચાળ રહ્યો હતો. સાથ સાથે એ પણ તાથુ હતું કે તેના બદલામ. મોં પર એ

જેરદાર લપકક કાકવામા આવી હતી હું ઝરમી ચીસ પાડી ઊઠવા તેયાર હતો. પણ શા માટે નું આ મૂખાંબીભરી વફાદારીની રમત રમીને આમ જુદું બોલે છે, તને તો હકીકતમાં મારી જરૂર છે, આકાંક્ષાની નહીં! શું નું એ ભૂલી ગઈ કે જ્યારે કેટકેટલી રાત્રીએ આત્મિક રીતે નાદાર બનવાં ખુશખુશાલ માથા સાથે માથું રાખી આપણે ઓછીશઓ પર સૂતાં હતા ત્યારે મને શું કંઈ હતું? તુ ભલેને ગમે તેટલો ઢોંગ કરે પણ મારા વિના નું નહીં રહી શકે, આપણે છેવટે તો એક જેવા જ છીએ, જાણે જોડિયાં હોઈએ. કદાચ ઘણા વધારે વડતાં એક જેવાં, તેથી જ તે મને નજીક દીધા હતા. ઓછામા ઓછા અમાં એક જેવાં કે આપણે બંને કોઈપણ પ્રકારની વિચિત્રતાઓ વિનાનાં, પૂન વિનાનાં, સાવ સામાન્ય સાધારણ લોકો છીએ. આપણી ટેવો એક જેવી છે, સમાન છે જેનાથી હજી હુ છૂટી શકી નથી. મેસની ચાલી સુઝાં આપણે એક જ રીતે ટ્રિલટી દિશામાં બંધ કરીએ છીએ... એ વળી...

પણ હું ચૂપ રહ્યો અને મારી ધીરજની વધારે કસોટી ન કરવી પડે એટલા માટે કીરાએ ઉતાવળપૂર્વક કહ્યું:

“ચાલ, ઓલેગ, સમય થઈ ગયો...”

તેણે ફરીથી જૂનાં પહેરી લીધાં

“સમય થઈ ગયો તો થઈ ગયો...”

મેં તાપણાંને જરૂરી કારી દીધુ અને તની તરફ નાનકડી પણ હિલચાલ ન કરી

“સમય થઈ ગયો છે, નહીં તો આપણે સદીઓ સુધી અહીં જ રહી જઈશું,” કીરા હસી અને જાણે તેના મજાકમાં મને પણ હસવા આમંત્રતી હોય તેમ લાગતું હતું.

“સદીઓ સુધી તો સદીઓ સુધી,” મેં પાછળ વળીને એક બાજુ નજર કરી લીધી, જાણે કીરાની સાથ ન હસવા માટે માફી ન માગતો હોઉં.

“એટલે અના અર્થ એમ કે તુ હજી પણ ઈર્ષાની આવમા બળે છે અને કશું જ ભૂલી ગયો નથી” એટલા માટે જ આ પ્રવસનુ કામ હાથમાં લીધુ હતું.” કીરાએ હજવાલપૂર્વક આચ્ચર્યોદયાર વ્યક્ત કર્યાં

તેણે જાણે મારી કસોટી કરતી હોય કે મારાં માટે શું વધારે કિંમતી છે, મારા પોતાના શબ્દો કે તેના આ શબ્દો સાથે વિરોધાભાસી ને.

“આનો કોઈ અવો અથ નથી” મેં તાપણની રાખને પગ નીચે ચઝાદી નાંખવાનું શરૂ કર્યું.

“તું ગંભીરપણે કહ છો?” તેને સમજાનું નહોતું કે શેમાં શંકા કરવી મારાં શબ્દોમાં કે પછી મારામાં.

આ વખતે હું હસી પડ્યો. જાણે ચૂપકેથી કીસને કહી રહ્યો હોઉં કે મારામાં તે શંકા નહીં કરી શકે.

“તું વિચારે છે તેના કરતાં ઘણા વધારે ગંભીર છું,” મેં જવાબ આપ્યો અને પહેલાં આગળ તરફ જવા લાગ્યો.

૫

રેસ્તોરોમાં અંકડમ અણખાયું જ હતું ત્યાં મને વાદીમ આવગુસ્તોવિય, જૂની સાપડીઓની ફૂગાળના કિમત કરનારો મળ્યો, જેની સાથે હું પરિચિત હતો. તે પણ રજાઓના દિવસો જંગલીની જેમ પગપાળા મુલક ખૂંદતા અને સ્ટેશન બદલતાં પ્રીબાલ્નીકમાં ગાળી રહ્યો. વાદીમ આવગુસ્તોવીય મારા માટે સમજ ન થાય તેવાં જિંદગીના રૂપને રજૂ કરતો હતો. હેંડકારનાં માથાવાળો, ફુંદકાળો અને ટાલવાળો, તે દાઢી કરતાં નીલાં ધાબા પછી જાય તેવા ઉઝરડા તખાવલા અને કરચલીઆવાળાં ચહેરાવાળા અને રંગવિહોળા, કંટાળાદાયક દેખાવ વડે બધાંની તરફ જનાર. ત. પણ આના પર પણ તે સફળતાપૂર્વક મદામો સુધી પહોંચી જતા હતો અને તેને સ્વૈરચારી મોડર્નીઝ કરનારીઓની મંડળીમાં જવા બધા દવાવલા હતાં. તેની ખ્યાતિ વક્ર મનરસનાં ઠડા લાગણીહીન માણસ તરફની હતી અને તેની વ્યક્તિઓને બધાં લોકો ફરી ને ફરી કહેતાં હતાં વાદીમ આવગુસ્તોવિય ખૂબ સુંદર વસ્તુઓ અંકડી કરતા હતા. ચાંદી, કાચનાં કિમતી વાસણો, બ્રોન્ઝ અને તે વાંઠાનાં ઘરનાં ખારણાં બધાંને માટે બંધ રહેતા હતાં વાદીમ આવગુસ્તોવિયનો આદર્શ તાપણાં સાથનું અંગ્રજી એકાન્ત હતા અને ત પોતાની જાતને જ અગ્નિ પાસે દહીંથી થોજી ગયલા હાથને ગરમાવા આપતાં અને બેસવાનાં ગાલીચા પર સુતેલા કાબરચીતરોં ફૂતરાને પપાગનાં ફૂબળા પાતળા અંગ્રજી ઉમરાવ લાક્ષાદરૂપ તરીકે ગણાવતો હતો.

પ્રીબાલ્નીકમાં તે ટૂંકા ફરનાં કાંટમ. લપેટાઈને અને માથા પરથી

ગુંથેલી ઊનની ટાપી ઊનાર્યા વિનાની જ મોડલીંગ કરનારી વૃધાન સ્ત્રી સાથે મુલાકાતી કરી રહ્યો હતો. વાદીમ આવગુસ્તોવીરે તેના “નાસ્તેન્કા” તરીકે પરિચય કરાવ્યો પણ પછી ભૂલથી તને “સોનેચ્કા” કહી બોલાવી. હું આ ટબલ પરની સોબતથી ખુશ થઈ ગયો તાપણ સાથે એકાંત મારા અને કીરા માટે અત્યંત યાતના સમાન હતું. વાદીમ આવગુસ્તોવિચની વિશેષા દ્વિઅર્થી શબ્દોવનાદા હેઠળ અમે શેમ્પેન પીધી કીરાને થોડી ચડી ગઈ, ત માટે માટેથી હસવા લાગી, બેકામચણે પવનના પ્રવાહ પર ફરિયાદ કરવા અને જાણ તેન ધૂજારી ચડી હોય તેમ જાકીટ લપેટવા લાગી અને ખરખર મેં અનુભવ્યું કે તેને બસ હિસ્ટેરિયા આવવામાં જ હતા. દંડકરના માથાવાળા લોડ પણ આ અનુભવ્યું. તેની અને કીરાની વચ્ચે ગુપ્ત ધૂક્ક શરૂ થઈ નયું, જેમા તેણે પોતાનાં ઘસાર્ટ ગમેલાં આકર્ષણો વડે તેને વચાર ન વધારે ઘેરી લીધી, અને ત જાવી વિષ પીએ છે કે નરન જ તનાં દાંત ભીંચાઈ જાય છે નિરાશપણે દ.ખી થતી તે તની સામે પોતાના પરાજય સ્વીકારતી હતી.

“તમે કાચના વાસણો એકઠાં કરો છો? અં, મન ખૂબ આશ્ચર્ય થાય છે.. તમારે ઘર સાચસાચ જોરાન ફારો છે? પણ તે તમારાં મહમાનો માટે ખતરાજનક નથી?” મેં જાણ કે કીરા હવે સ્નાનમાં રહી નથી પણ તેમ છતાં હું ઊભા થઈને તેને લઈ ન ગયો. હું મધ્યસ્થી તરીકે જ રહ્યા. “બહે હું નહીં તો આ લોડ એ સાબિત કરી બતાવ કે ગમે તમ હોય તો પણ છેવટે તે પતિની રાહ જોઈ રહી નહોતી.” મધ્યસ્થીએ મનમાં આમ વિચાર્યું અને સોનેચ્કાન નૃત્ય કરવા આમત્રણ આપ્યું જે હકીકતમાં નાસ્તેન્કા હતી.

જેઝર્બેડ વગડનારઓએ કામ શરૂ કરી દીધું, દીવાલનીમાં સાર અખો પ્રકાશ ઝપલગતો હતો, તાપણમાં અસહી લાકડાંનાં બળવાનો નડતડ અવાજ થઈ રહ્યો હતો અને અમે નૃત્ય કરતા બધાં વિશે ભૂલી ગયા. સોનેચ્કામા બદલવામાં આવ્યો નાસ્તેન્કા કુશળ પાર્ટનર સાબિત થઈ અને મેં પણ મારાથી બતાવ્યો પ્રયત્ન કર્યો હું નાસ્તેન્કાથી પાછળ ન રહેવા મથતો હતા, કીરા તરફ નજર સુધ્ધા ન કરવા મથતા હતો, વાદીમ આવગુસ્તોવિચ વિશે વિચાર સુધ્ધા ન કરવા મથતો હતો ન તો જાણ કે ન તો વિચારવા પણ અકાચક જાણે મને કંઈ ભાગ્યકાર વાગ્યા અને હું નિઃસહાયપણે હાલની વચ્ચોવચ એકદમ રોકાઈ ગયા નજરો વડે કીરાને શાપના મેં મનમાં ભગવાનને પ્રાર્થના કરી કે તે કાઈ મૂર્ખામી

ન કરી બેસે નાસ્તેન્કાએ મન કંઈક કહ્યું હતું પણ મેં સાંભળ્યું નહોતું હું ચોંમર નજરા ફેરવી કીરાન શોધતો હતો. 'આ છે તે?' નાસ્તેન્કાને એનલી છોડીત હું અમારા ટેબલ તરફ દોડી ગયા પણ ત્યાં કોઈ જ નહોતું ન તો કીરા કે ન તો વાદીમ આવગુસ્તોવિચ, પડી હતી માત્ર એક નમકદાન હકળ દબાવેલી ચબચબી. "આવતીકાલે મળીશું. કીરા."

બીજા દિવસ સવારે મેં કીરા સાથે વાતચીત ન કરી અમં ચૂપચાપ વરણમાં નાસ્તો કર્યો, તે એકદમ નિસ્તેજ અને ખોવાયેલી ખોવાયેલી લાગતી હતી જ્યારે હું સૈકડો વાર એ સંવાલથી હેઠ તીવ્ર માનસિક પાતના અનુભવી રહ્યા હતો. શું ઈડકારમાધાવાળાં લોડ પોતાની મનસ્થિતિ પાર પાડી લીધી હશે? શું હું કીરાન એ સાબિત કરાવી ચૂક્યો હતો કે તે રાહ નથી જતી? આ સવાલ જટિલેટલી વાર મારા મનમાં ફરી ને ફરી ઊઠતો ગયા તેટલેટલી વાર તે મને વણઉકેલાયેલો જ લાગ્યો અને અંતહીન સુંસર. માર્ગ વિનાની ચલોકૂચીમાં સપડાઈ ગયા છેવાની લાગણી અનુભવતાં હું આકાંક્ષાની આવવાની રાહ જોવા લાગ્યો જોથી કરીને. હા, હા, ધગધગતા તાવમાં તપતાં બધું જ કહી દેવા ઉલટપણે તલપવા નરસવા લાગ્યો કદાચ હું નમજતો હતો ત્યાં સુધી આ ધાર ફૂરતા હતી, જગલીપાણુ હતું અને પત્નીનું આ પરિવર્તન આકાંક્ષા માટે કેવા ફટકો હશે, પણ મારી અંદરના દુષ્ટે મને પ્રેરણા આપી જ્યારે આકાંક્ષા માસ્કાથી પાછો ફર્યો ત્યારે અમે ગુપ્તપણે અલગ રહ્યા મેં સંવધાનીયરી પૂછનાદ છડ કરી

"પ્રવાસ કેવા રહ્યો? અનસ્તાસીયા જોબાન્ના કેમ છે?" મેં પૂછ્યું અને પાતાના મનમાં વિચાર્યું કે આના કરતાં તો બત્તારે તે મારા મો પર એક થપક મારી દે તો તે વધારે સારું થશે."

"આભાર, તેને પહેલાં કરતાં ઘણું સારું છે... અને તમે?"

આકાંક્ષાએ કોઈપણ પ્રકારની શંકા આશંકા વિના પોતાની અને અમારી વચ્ચે બરાબરીનું ચિહ્ન મૂકી દીધું.

"તારી ખોટ સ્થાવની હતી. ખૂબ થ ઊંઘેઈ." મારા અવાજ મારા ઈચ્છા વિરુદ્ધ છંદલા શબ્દની ઉપર બાર મૂકતો હતો.

"સાચ જ, હું બહુ વડેલા છું?" આકાંક્ષાએ ખુશ થતાં પૂછ્યું

"હા, તું ખૂબ વડેલા પાછો આવી ગય. કદાચ જટલ. મોટે કે તન તારી છુવાન પત્નીમાં પૂરતો વિશ્વાસ નથી?"

મેં કંઈક એવી રીતે હળવાં મજાક કર્યો કે ટૂંક વિચાર પછી મળનારા બે બાદ પરિચિતો માટે સાવ સ્વાભાવિકતા રહે. આર્કાથા માત્ર હળવું હત્યો, જાણે એમ બહુતા હોય કે તેનાથી ઊલટામાં મને ખાતરી કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવા કદાચ હાસ્યાસ્પદ મૂર્ખામી અપ્પાઈ હોત.

“જાણે છે તું, હું એટલા માટે પૂછુ છું...”

અન મેં આડકતરી રીતે ઈશારો કરતાં વિચતવાર કહેવાનું થકે કર્યું: “વાદ્દીમ આવગુસ્તાવિચ .. આખી રાત ગાયબ રહ્યાં... અન સવારે .” કહેતાં કહેતાં પણવાર પણ નજર હટાવ્યા વિના હું આર્કાથા તરફ જોતો હતો, જાણે તન. પર જ મારી બિદની નિર્ભર હતી. તે હમણાં શો જવાબ આપશે? શો?”

“બકવાસ,” આર્કાથાએ કહ્યું.

મેં તેને ધ્વનિપૂર્વક જાવાનું માણું સામતાં તેની વાત પર વિશ્વાસ કર્યો અને ન પાછું કર્યો.

“સંપૂર્ણ બકવાસ,” તેણે ફરીથી કહ્યું અને ત્યારે મેં રાહતનો દમ લીધો.

૬

અમે મોસ્કોમાં છૂટા પડ્યાં. આર્કાથા અને ફીરા લાંબા વખત સુધી મારી પાસ કંફેમાં ન દેખાયાં અને મને પણ તેમને મંગીતશાળામાં મળવાની તક ન મળી, જ્યાં હું જૂનાં સસ્મરણોને તાજ કરવા ક્યારેક ક્યારેક દોડી જતો હતો જાની પાસે હું ભણ્યા હતો તે ડીંગણા, આનંદી, નમ્ર, સુરખોદાર, હસતાં પહાં ઘોડી હળવી ક્રિકિયારી મારનાર અને જુસ્સાપૂર્વક પોતાનાં ઘૂટણો પર જોરદાર પ્રહાર કરનાર પ્રોફેસર કબાન્ચીકાવ મારી આંગળીઆની અદ્ભૂતપૂર્વ હચડને અદરપૂર્વક સન્માન આપતાં હતાં જે કાન્ઝાબાસ વગાડનારને માટે કુદરતી બક્ષિસ સમી હતી અને તેઓ મારામા સંગીત દક્ષતા જોતા હતા તથા સંગીત જાણનાર્ના મંડળીના ક્ષેત્રને પસંદ કરવાનું બોલતા હતા. પણ હું ચિદ્વાંતવાદી સંપૂર્ણ કમનસીબ નિષ્કળ માણસ હતો. મને એમ વિચારતાં મીઠો અનાદ મળતો હતો કે મારામા કંઈક એવું નાસ પામી રહ્યું છે, માની કે ન માંતી, પણ કુદરતી બક્ષિસો પરવતાર માણસનું વળત છે અને, અ. મન મારી

પોતાની જ આંખોમાં કટલે ઝિંચે ઝિંકાવે છે' હું પોતાનાં જ મહત્વને ફતેહમદ પ્રતિસ્પર્ધીઓ પર સરસાર્થને સ્વીકારવાનું શરૂ કરું છું, તેની તરફ ધ્યાન આપવાનું શરૂ કરું છું એ જ સમયે જો મેં તેમને જવા દેવાનો મનમાં વિચાર પણ કર્યો હોત તો મારી ગાંધિન સહેવાયેલી બુદ્ધિપ્રતિભાઓને પગવારમાં હલકી પાડવામાં આવી હોત સંઘર્ષ વધુ પ્રખર બની જાય છે અને વળી હું ક્યાસીક સંગૃહિતમાં ઝિંબતારી ગયો હાન, મારાં ભલાં પ્રોફેસર અમારા સાદા સીધા મોસ્કોમાં જેઝ વાદકો સાથે બીજી જ વાત છે...

અને આમ મેં પહેલાની જેમ જ સક્ષાત્કૃત અને વાજે તથા જેઝ સાથે કામ કરવાનું શરૂ કરી દીધું. સેર્ગેયેવ દંપતિ વિશે કોઈ સમાચાર નહોતાં. પણ ત્યારબાદ મારાં અણજાણપણમાં વ્યાજ સાથેની મૂડી ઈનામમાં મળી મેં જાણ્યું કે આર્કશા અને કીરા સ્નેહમાં રહવા લાગ્યા હતાં: અનાસ્તાસીયા ઝેબાવના હાસ્પિટલમાંથી આવી ગઈ હતી અને તેને ધરેલું મદદની આવશ્યકતા હતી તૂટા પથારીમાંથી બિલકુલ ઝિંકી થકની નહોતી. મદદની લંબાઈ ગઈ અને આર્કશાને ઘરમાં બેસી રહેવાના અને ઘરનું કામકાજ કરવાનો વારો આવ્યો. તે દવાઓ ખરીદવા દોડતો હતો, ખાવાનું બનાવતો હતો અને ધરનાં સફાઈ કરતો હતો તે માડ માડ થોડું થોડું કામ કરી હરીફાઈ માટ તૈયારી કરવામાં પહોંચી વળતો હતો એ સમય વીતી ગયો જ્યારે તે જિંદગીમાં માત્ર આત્મિક બળની કિંમત આંકતો હતો. હવે તે ઘણીવાર વાયોલીન હાથમાં લેતો હતો, રસોડાનું એપ્રન સુધાં ઉતારી વિના.

કીરા નિખાલસપણે તેને મદદ કરવા ઈચ્છતી હતી પણ સ્નેહમાં તેના આગમન સાથે જ સેર્ગેયેવ કુટુંબનું છવન અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું, જાણે આસ્ફાલ્ટમાંથી થિસલનાં છોડ ઝીંગી આવ્યા હોય. સૌથી પહલું પરિવર્તન થયું ટેલીફોનમાં. સેર્ગેયેવને ત્યાં હાલખગ હંમેશાં ટેલીફોન શ્રાંત રહેતો હતો અને તેની ઘંટડી પરપરાગત રીતે એક સમય જ રહી હતી: ઝિંચા ઘરમાંથી પરિચિતન, સગાઆને, હામીઆપેથીની દવાઓની દુકાનમાં. પણ કીરાની મહેરબાનોને લીધે ટેલીફોન અવિરતાપણે ગૂંજતો રહતો હતો અને પેસાજમાંથી તેને જુવાનોનાં ઓરડામાં લઈ આવવાનો વારો આવ્યો સેર્ગેયેવેન સમજતું નહોતું કે કાની સાથે આટલી વાનવીત કરી શકાય તેમ હતું 'કલાક, દાઢી કલાક, બીજું કંઈ કામકાજ છે નહીં! માત્ર અકલા આર્કશા પત્નીની દુકાનોની સલ્સગલોં ત્રાથની, દરજીના અને મેકપ

કરનારીઓ સાથેની વાતચીત પરથી સમજી ગયો હતો કે ટેલીફોન કીચ માટે દૂબરાન માટે સહારો આપતા તણખલા સમો હતો. સ્નેહનકામાં તેના માટે બધું જ અપરિચિત હતું. જૂની પુરાણી વસ્તુઓ, લોખંડનાં બારણાવાળી ટાઈલોની બનલી ભઠ્ઠી તેનામાં ખિન્નતાઓ વિષાદ સ્થિત કરતાં હતાં. એન ના ટેલીફોનની ઘંટડી ન રણકતી હોત તો કીચ આખો દિવસ પગ પર પગ ચઢવીને દીવાનના ખૂણામાં બેસી રહેતી હોત. આહી સ્નેહનકામાં ન રહેતી નહોતી પણ દૂબળી થઈ ગઈ હતી અને કુલાકાવ પરિવાર જોરદાર પ્રહારો કરી રહ્યું હતું. વેરી વરપણ સાથે તેમનું નવું યુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું. તેઓ સ્વેચ્છેવોને ધમકાવતાં હતાં કે તમારું કીચ માટે સુખસુવડા પૂરી પાડી તહોતી. તેનો પતિ ખોતલની પત્ની કરતાં વધાર સ્વચ્છંદી ડોસીમાં વ્યસ્ત રહે છે. “શા માટે અમે અમારી દીકરીને આ ફુડબર્મ દીધી?” કુલાકોવી એ સમપને શાદ કરતાં ખોતલની જાન આમ પૂછી રહ્યાં હતાં સુધા ઉભી કરેલાં કપડાંમાં સજ્જ અને હજામન કરેલ હું તમને ત્યાં વસંતનાં ફૂલાનો ગુલદસ્તો અને ભેટ આપવાના સુંદર પોખાઓમાં નાની માટી વસ્તુઓ લઈને ગયો હતા હવે તેમને હું આદર્શ મણસ લાગતો હતો...

થોડા જ વખતમાં ઓરડાની ગાળામણભરી જિંદગીન સહી ન શકતાં કીચ માથાપને ઘેર ચાલી ગઈ. આકર્ષક તેની પાછળ પાછળ દોડપો પણ તે પછી આવવા સમત ન થઈ જીવવાના થોડા વખત માટે જુદાં જુદાં રંગા અને માત્ર માટે લીધે તેમની વચ્ચે સુલેલ થઈ શકી. કાઈ કોલ્પનિક “ચળ”નાં બહાનાં હેઠળ મેં મારા મિત્રોને કેકમાં જુદાં જુદાં બલાવ્યાં, તમને દેખલ પર બેસાડ્યા અને તેમનાં અવિચારી કૃત્યાનું ચિત્ર તમની સામ ખડું કર્યું. “તમે એક આદર્શ દંપતિ છો, તમે એક બીજા માટે સર્જાયેલાં છો,” મેં વધારે વધારી વધારીને બડબડાટ કર્યો “તમ ચમત્કારનાં ચમત્કાર છો, તમે બચવાનનાં દેવદૂતો છો, ત્યારે શા માટે તમરે નજીવી નજીવી અર્થહીન ચર્ચાઓમાં અને બોલાચાલીમાં પડીને આ પાપી ધરતી પર ઊતરી આવવું જોઈએ?” તમ એવી જ ચમત્કારિક શાંતિનો તરીક, અવા જ દેવદૂત તરીક કાયમ રહો, અમન અમારા મરણ સુધી તમન આદર સન્માનપૂર્વક અને પૂજનીય રીતે ચાલવા દો, પસંદ કરવા દો.” સારું ત્યાં તો હું ધોર નિરાશાથી થોડા પાખંડ કરી રહ્યો હતો કે ફરીથી હું કીચને ગુમાવી રહ્યો છું, પણ તેઓ મારી વાતન કાન જ ધરતાં નહોત. આકર્ષક અને કીચ ને કાળે સીધસીધું ત્યાં ત્યાં

મારી વાત સાંભળતાં જ નહોતા. વિયોગનાં દુઃખથી થાકી હારી ગયલાં આ વિચિત્ર જીવા એકબીજાને આખો આખોમાં સમાવી રહ્યાં હતાં અને રાહ જોઈ રહ્યાં હતા કે ક્યારે તેમનો પાણખાણાએલો સુલેહકાર અહીંથી દૂર થશે. અને હું ત્યાંથી દૂર થઈ ગયો, પોતાની સાથે પેલા પથ્થર લઈને, જ મારા આત્મા પર ખડકાયેલો હતો. જાણે એક મધ્યસ્થી જેવો હું દૂંદૂમાંથી પાછો ફર્યો હતો, જ્યાં એક તેજસ્વી જાતી ગયો હતો અને બીજો તેજસ્વી નાશ પામ્યો હતો અને આખું દુંદુ આતશબાજી, તહેવાર, ઊંચે ઊંચે, ઉન્નત વિજેતા અને કૂરતાની પાદ અપાવતું હતું અને માત્ર એક મધ્યસ્થી હતો તેમનો તેમ જ રહ્યો હતો. તે ન તો નીચો પડ્યો હતો કે ન તો ઉન્નત બન્યો હતો. જ્યારે કોઈ શ્રીમંતના ઘરમાં ભિજાણી હોય અને બધા દારૂડિયાં નશામાં છક થયેલાં હોય ત્યારે છાકટા ન થયેલા એક સ્વસ્થ માણસની જરૂર હોય છે જે એ પાતનું ધ્યાન રાખી શકે કે નોકરો કિમતી વાસાણી ચારી ન કરે જાય. અમ હું પણ એવા જ કરેલ, સ્વસ્થ, મધ્યસ્થી, અનિસાધવાન નિર્ણાયક તરીકે હતો...

સાંજેવ દપતિ સુલેહ થઈ ગઈ પણ હવે કીરા સેતેન્કમાં નહોતી રહતી પણ આકાશ કુલાકોવ પરિવારમાં રહેવા આવી ગયો હતો. તેણે આ પગલું ભરવાનો નિર્ણય માત્ર અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિને કારણે જ લીધો હતો. દુઃખદાયી ટૂંકા વિયોગ પછી કીરા સાથે બધી જ વાતમાં સહમત થવાનો હૃદયસ્પર્શી આનંદ તેને મળતો હતો અને સેતેન્કામાં ઘરમાં બેસી રહેનાર પોતાના ઓરડાની હવાના અખાટા અમાંથી પોતાની કલ્પનાઓના ચિત્રો ગૂંથનાર એકાએક કુલાકોવ પરિવારનાં ઘરનાં ઘોંઘાટભર્યાં ટોળામાં આવી ગયો ત્યાં વધારે પડતી ચાલાકીવાળી અને વધારે પડતી નાજુકનાવાળી વૃદ્ધા જાનાસ્નાસ્નીયા બ્લબોવના નહોતી અને કુલાકોવાન ત્યાં બિલકુલ સાદાસીધાં લોકા આવતાં હતાં. પેસેન્જર ગાડીઓનાં ગાર્ડ મારફત તેમને દક્ષિણથી અંજીર અને દેરીઓ પહોંચાડવામાં આવતાં હતાં. તેમને ત્યાં સદા સદા સગાવડાલાંઓ આવતા રહતાં હતાં, જેના મોસ્કોની દુકાનો પર હુમલો બાલાવતા હતાં અને એ બધામાં આકાશના અજાણે અંત આવી રહ્યાં હતાં... કૂતરાઓ સુજાંને પણ તેમની હંમેશની ટપાચેલી ક્તલમાથી બહાર કાઢી મૂકવામાં આવે તો વિયોગના દુઃખથી ખુબ જલ્દી માદા પડી જાય છે. આવી જ રીત આકાશ સેતેન્કા વિના, દાઈલાવાળી બઢી વિના, વંકચેલ પચોવાળ જૂના જૂલા વિના અને વેયમારના નાગના

કવિની કૃતિઓ ના સંગ્રહવાળા પુસ્તકોના ઘોડા વિના તે માંદો પડી ગયા હતો તેને બચાવનાર માત્ર એ પ્રસંગ હતા કે તે આજુબાજુ જ એક હરીફાઈમાં ચાલ્યો ગયા - પાનખરમાં, સપ્ટેમ્બરના અંતમાં.

૭

આર્કાથા જ્યોર્જ સ્ટાન્ડની માનુષ્યુતિ અને શોષેનના દેશમાં ગયો અને કીરાએ તથા મેં તેને મોસ્કોમાં વિદાય ચાળી. પૂરી કલાક અમે એરોપ્લેન પર વરસાદમાં પલંગનાં ઊંમ રહ્યાં, અને મેં એ નાંધ્યું કે આર્કાથા એ પરિસ્થિતિને અત્યંત ધીડાદાથી રીતે જોવી રહ્યો હતો જ્યારે ચર્ચા કરનારાંઓન એકબીજાંને કહેવા જેવું કશું જ નથી હોતું કીરા પણ પોતાના આત્મવિસ્વાસ વિનાની અનુભવની હતી, તના હાથમાં એ છત્રીનું કવર પકડેલું હતું, જ મેં તના માથા પર પકડી સાખી હતી અને જ્યારે આકસ્મિક રીતે આર્કાથાની નજરો સાથે તેની નજરો મળી જતી ત્યારે દર વખતે પોતાની ચૂપકીદીથી રાનીચાળ થઈ રહી હતી હું તો બિચકુલ સ્વસ્થ અને ધ્યાન જ રહ્યો માત્ર એ વિષે ચિંતા કરતો હતો કે કીરાના માથા પર બરાબર રીતે છત્રી પકડી નહીં. સર્જેવેવને ત્યાં હવે મને વિશાળ દિલના ક્રિઆરનારા માણસ નરેન, કુટુંબમાં ધાર્મિક અને હેમખેમતા પુનઃસ્થાપિત કરનાર તરીકે પૂજવામાં આવતો હતાં કીરાએ કહ્યું પણ હતું કે જો મેં લગ્ન કરી લીધાં હોત અને કોટુંબિક મૈત્રી જાળવી રાખી હોય તો કેટલું સારું થાત. મેં જવાબ આપ્યા હતા કે લગ્ન કરીને તેના માટે બીજા પતિ તરીકે રહેવું મારા માટે ખૂબ મુશ્કેલ થશે તેથી હું રાહ જોઈશ. આ વાતવીત એરોપ્લેન પર જ્યારે આર્કાથા ટિકિટ ખરીદી રહ્યો હતો ત્યાર થઈ હતી. પ્રચંડ વૈમાનિકશાસ્ત્રની પૃષ્ઠભૂમિમાં સુંદર વાર્તાલાપ ..

થોડી જ વારમાં અક પ્રચંડ વિમાન આર્કાથાને લોરલનો મુગટ જીતવા પોતાની સાથે લઈને હવામાં બદ્દશ થઈ ગયું. હું અને કીસ ફરીથી એકલા રહી ગયા. જ્યારે આમ બને છે ત્યારે હું મારી પોતાની એવી જ લાક્ષણિકતાઓ છે' કુદરત પ્રત્યે અત્યંત હર્ષાવેશ સભર કોમવત દાખવવાનું શરૂ કરું છું આમ ત્યારબાદ અચાનક મેં શાધી કાઢ્યું કે પાનખર એ વર્ષમાં સૌથી સારો જનુકાળ છે અને કીરાને બાની ખાતરી કરાવવા હું તેને અપારતવાર જગલમાં જવા આમત્રણ આપવા

લાગ્યા. અમે દૂર દૂરની જગલની સાફ ક્યાં વિનાની ભૂમિમાં જતાં હતાં, અમ જૂનાં ટૂંકાઓ પરથી ઓખેન્કી મથકોનો નોડતાં હતાં અને ફરીથી અસહનીય દૃશ્યનું પુનરાવર્તન થવા લાગ્યું. કીંગ પતિની રાહ જોતી હતી પણ હું શાંત થઈ મર્યો હતો. હું કીરાની પ્રતીક્ષામાં ભાગીદાર સુજાં બની ગયો હતો અને હું પોત બહાદુરીપૂર્વક વાતચીતનો વિષય આકાશ પર લઈ આવતા હતાં; આપને એમ કહો કે અન્યારે ચાલીએ છીએ પણ તે, ચોક્કસપણે. અને અમે ચાલતાં ગયાં, આગળ ઊંડી કોતરો નજર પડતી હતી અને આખું જગલ ખરેખાં પાદડાંઓથી ઢંકાયેલું હતું, જાણે બિલકુલ નવા પાટિયાંઓથી જડી દેવાયું હાય, રસ્તા પર થઈને દૂર દૂર સુધી મોટા સાબરા દાડતાં જતાં હતાં સપાટ મેદાન, ધુમ્મસથી ઘેરાયેલાં હતાં, જે ઊંચાના દૂધમાંથી નીકળી વરાળ જેવો હતો. ત્યારબાદ અમે સ્ટેશન પરની હાટીમાં ઠરીને લપાઈ ગયાં - ગાડી મોડી પડી ગઈ હતી ઝરઝર ઝરઝર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. અને રેલગાડીના પાટા વચ્ચેનાં પથ્થરો પરની માટીની અને ભીના સ્લીપરોની સુગંધ આવતી હતી...

અમે નઈકાલે હાલથી કેફેમાં વખત વીતાવ્યો હતો અને મેં કીરાનો પરિચય જ વગાડનારાઓ સાથે કરાવ્યો વાસીકો, મીવી અને આકાશ. હા, હા, તમાર ન્યા ગ્રામમાં પણ આકાશ હતો તે સક્ષાત્કોન વગાડતો હતો. કીરાએ દુનપસભર અને વિમાસક્ષિસભર હાસ્ય સાથે તેની સાથે હસ્તધૂનન કર્યાં મેં એકદમ નત્વરતાપૂર્વક થરું કર્યું કે કેવી સરસ રીતે આ આકાશ પાતાના વાજિતને વગાડે છે (તેણે પણ હરીફાઈઅમા ભાગ તા લેવા જ જોઈએ!), ત કંટલા મોજાઓ અને બેફિકરો છે, અમે હંમેશાં તેન 'ટોસ્ટ માસ્ટર' તરીકે લઈએ છીએ અને ખરેખર હકીકતમાં જ બીજો આકાશ અમારી પાસે ટબલ પર ખસી ગયા અને કીરા અકદમ ખુશખુશાલ થઈ ઊઠી, તેના ચહરો પર સુરખી આવી ગઈ, તેની આખોમાં પુનર્જીવન આવી ગયું અને ત્યાર અમે કદે વિશેષ સેવાને નામે લોકો માટે બધે ફરી દીધું (લોકો અમમ લગભગ નહીં જેવાં હતાં), વર્ગીકરણ જાકરીઓને બોલાવી, ભલા નમ્ર સ્પોઈયા માત્રીક કાકાને બહાર ખેંચી લાગ્યા, જે નાનકડાં કદના, મજબૂત બાંધાના માણસ હતો અને જાપાની ગાલીચાનાં કુસ્તીઆજને મળતો હતો કીરાના માનમાં અમ મિજબાની ઊડાવી. માત્રીક કાકાએ કૂર ઈતિહાસોમા અમારા માટે માસ્કોની રાત્રિની જિંદગીનું દૃશ્ય ચિત્રણ કર્યું, બીજા આકાશના જાગ

શેઠાનીયન ત્રાવોલીન પાદકની જેમ નિસ્વાર્થપણે કીરા માટે સંગીત રજૂ કરી જ્યારે મં મોન્સાબાસ છાનામાના તેને જવાબ આપ્યો.

જવાબ આપ્યો અને કીરા તરફ જોયું: રાહ જુઓ છે કે નથી જાતી? આ ત પેટે પકડીને ખડખડટ હતી પડી, ખુરશી પર બેસી પડી - અને રાહ નથી જાતી. પણ હવે કઈક વિચારી લીધું, ઉદાસ થઈ ગઈ: રાહ જુઓ છે. આ ફરીયાદ રાહ નથી જાતી અને ફરીથી પછી રાહ જુઓ છે. મેં હવે આશા છોડી દેવાનું થરૂં કરી દીધું હતું અને તેની પ્રતીક્ષામાં હમણાં હંમેશા માટે ભાગીદાર તરીકે ભાગ લેવાની આશા સાથે દિલને શાન્ત કર્યું અને અચાનક કીરા એક વાત બોલી ગઈ... કેવું વાત હતું તે? શબ્દોમાં કહીએ તો, આકાંક્ષા તેના માટે આજ સ્નેહનાથના જે અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો કીરાએ આ જ કહ્યું તેમાં બધું જ આવી જતું હતું આકાંક્ષા અને સ્વતંત્રતા વિષયો અમાર માટે મરી પરવાર્યાં. પણ મને લાગ છે કે તે કહ્યું હતું તન સમજી ગયો હતો પણ અન્યારે સમજી છું કે નહીં ત નથી જાણતો જે સમજતો પણ હોઈ તો, કહી શકાય કે મારી પોતાની રીતે.

૮

દંડપુલ મધ્યસ્થીઆ જીની જાતાં હોય છે...

કીરા સાથે મારા લગ્ન થયાં ને હવે ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં છે, અમારે ખૂબ વ્હાલાં બાળકો છે અને મૈત્રીભર્યું, પરોણાગની ઘર છે. બધાં અમારાં લગ્નજીવનને સફળતાભર્યું ગણે છે અને અમ પણ એની સાથે સમન છીએ એવા લોકો શોધવા ખૂબ મુશ્કેલ છે જેઓ એકબીજાને માટે અમારાં કરતા વધારે યોગ્ય હોય, - મોભાદાર અને માળી ભમ્મરોવાળી પાતાની ઉંમરન છુપાવનાં જાણનારી સ્ત્રી અને આજમા દરડે થઈ રહેલો, ચિત્ર જેવા, પ્રભાવશાળી, સુગંધ ફેલાવનાર, સફેદવાળવાળો પુરુષ. એ સાચું છે કે રાત્રિના સમય માથા સાથે માથું રાખનાં કીરા હવે મન ગુસ્સપુસ અવાજ આ નથી કહેતી જે પહેલાં કહેતી હતી, પણ અમારી સૌથી નજીવી નાની નાની દેવો પણ આશ્ચર્યકારક રીત અકબીજન મળતી છે. હા, હા, જેસની ચાવી અમે પહેલાની જેમ જ ડાલટી દિશામા બંધ કરીએ છીએ.

તો પછી થા માટે ધાર્મીવાર હું કીરાને વિચિત્ર વિચાર મનનામાં

ખોવવેલી જોઈ છું માટે બળજબરી કરું છું અને ત્યારે તેની આખોમાંથી
 ઝલકતી દુઃખસભાર વેદના અને ડરાવે છે? કદાચ શુ તે આકાશને પાદ
 કર છે? કદાચ બાગ્યે જ . હરીફાઈમાં અતતા જ્યોર્જ સાન્દની
 માનુભૂમિએ તેન “ડેરા” કહી નવાજ્યો, ત ખૂબ વિખ્યાત બની ગયો,
 તણે ફરીથી લગ્ન કર્યા અને મોસ્કોનાં પરાંવિસ્તારમાં બાર માળનાં સફેદ
 ઘરમાં આવી રહતા હતો. આનાસ્તાસીયા જોબાન્ના મરી ગઈ હતી, અને
 માખાપન ને પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો. શહેરખરમા ધણીવાર તેનાં
 નામવાળી જાહેરાતબરા ચોટલી જોવા મળે છે પણ કીરા અને હું એકવાર
 પણ તેનાં સંગીત જલસામાં ગયાં નહોતાં. તેના બદલે અમે દર
 અઠવાડિયે સ્ટેનેન્કામાં પેલા ઘર તરફ જઈએ છીએ જેમાં અત્યાર બિલકુલ
 નવા જ અપરિચિત લોકો રહેતાં હતાં કીરા પ્રબળ રીતે ત્યાં ખેંચાય છે.
 શા માટે તે સમજાવવું મારા હાથ બહારની વાત છે અને માત્ર વિચિત્ર
 અટકળોમાં સમય ઘાતિ વેડકું છું. કીરા પોતે પણ જ સમજાવી શકતી
 નથી પણ તે જાણે જ્યારે તે એ પરિચિત શાંભલાઓ, મહેરાબા, અને
 પ્રાચીન મહારાજાઓ તરફ જોતી હોય છે ત્યારે હું એમ સમજવા લાગું છું
 કે અમારી જિંદગીમાં તેને વિચિત્રનતાઓ, વિલક્ષણતાઓ, ગૂઢ
 સમસ્યાઓ, ફેલાયલાં મૂળિયાવાળા કે પછી એકબીજાં સાથે ગૂંથાયેલાં
 થડવાળાં બર્ચ વૃક્ષોન મળતાં રહસ્યો પૂરાં નથી પડતા તે દરમિયાન
 પળવારે પછી હું આ વિષ જુલો જાઉં છું અને અમે કાંઈ બીજા વિષય
 પર વાતચીત કરવાનું શરૂ કરી દઈએ છીએ..

સોન્યા

માઝસ હતો અને રહ્યો નથી રહ્યો પ્રથુ માત્ર નામ સોન્યા. “પાદ છે તમન, સોન્યા કહતી હતી...” “સોન્યા પાસે હતું તેવું જ ફ્રાંક...” “નાક સાફ કરે છે, નાક સાફ કરતો જ રહે છે, સોન્યાની જેમ...” પછી એ બધાં મરી ગયા જેઓ એમ બોલતાં હતાં મજબૂમાં રહી ગયા માત્ર તમના અમૂત અવાજના બાણકારા, જાણે ટેલીફોનના રિસીવરની કાળી પલ્લમાંથી બહાર નીકળી રહ્યો હોય કે પછી, જાણે હવામાં જ રહી ગયો હોય તમે સૂરજથી ચમકતાં ઓરડાનો સફેદ જીવંત ફોટોગ્રાફ અકાએક કપાઈ ગયો છે મજપોશ પાથરલી મજની ફરેત હાસ્ય અને જાણે મજપાશ પરનાં કાચના કુલદાનમાંનાં વિવિધ રંગનાં ફૂલો પણ સુંદર ગુલાબી સ્મિતોમાં વાંકા વળી ગયેલાં લાગતાં હતાં હજી બહાર નથી નીકળી ગયો ત્યાં સુધીમાં, જલ્દી જોઈ લે! આ ત્યાં કાણુ છે? શું તમની વચ્ચે ત છે, જેની તને જરૂર છે? પણ પ્રકાશિત ઓરડે થરથર થયેલી રહ્યો છે અને અંધકારમાં ડૂબી રહ્યો છે અને હવે ત્યાં બેઠેલાંઓની જાણીદાર કપડાંઓમાંની પીઠ જોઈ થકતી હતી અને અન્યત્ર વેગપૂર્વક દૂકો દૂકામાં ખરી પડતાં તેમના હાસ્યોન દૂર દૂર સુધી લઈ ગયો છે પકડી પાડવા.

ના, જરા ડાહ્યા રહ્યો, તમને ધ્યાનપૂર્વક જાણ દો! બેસા, જેમ બેઠા હતાં, અને એક પછી એક પાનાનાં નામ જાણાવો! પણ બધે પ્રયત્ન સરમથાન સખત હોયે જરૂરી લ છે આત્મદિન, હસતી આકૃતિ મોટાં, અચોક્કસપણે રંગેલાં કપડાંનાં પૂતળામાં પરિવર્તિત થઈ ગયો છે જ, જો તેને એક આંખુએથી બરાવવામાં ન આવે તો મજ પરથી પડી ગયો છે; અચનન લાલ પર રક્તઆની વિગથી પડેલા ગુદરતો નિધાન, અને નીલી કાચ જેવી આખો સીસાના સમતુલિત કરતા ગાળા સાથે લાખડની પટ્ટી વગેરે ખાલી ખોપરીની વચ્ચે જોડવામાં આવેલી હતી આ છે શનાન મસાલા ડબ્બો! અને જાણે જીવંત અને મન પસંદ હોય

તવા ઢાંગ કરે છે હસી રહી મડળી સીધી ઉતાવળે નીકળી જાય છે અને અવકાશ તથા સમયનાં કડક નિયમોને સુધારીને ફરીથી સદાને માટે અવિનાશી, ખૂબસૂરત અમરત્વ પામેલી કોઈક દુનિયાના અનન્ય ખૂણામાં જકડી લે છે, અને કદાચ ફરીથી રસ્તાનાં વળાંકોમાંથી એક પર પાતાન ઊભાવી જુઓ છે સીધી અયોગ્ય ક્ષણમાં અને બેશક કોઈપણ પ્રકારની અજમચેતી વિન.

પણ હું તમે તેવા છો જેવી રીતે ઇચ્છો તેમ જીવો. તમને પકડવાં પીછે કાપા એનો કોઈ અર્થ નથી તે પાવડો હવામાં હલાવતાં ઊડતું પર્તિગયું પકડવા સમાન છે સોન્યા વિષે ઊંડાણમાં વિગતવાર જાણવાની ઇચ્છા હતી.

એક રાત સ્પષ્ટ હતી સોન્યા મુરખ હતી. તેના આ ગુણનો કોઈએ કદાપિ વિરોધ કર્યો નથી, અને હવે કોઈની પાસે કરવા જેવો પજુ નથી પાંડલો દાર જમવા માટે આમંત્રવામાં આવેલી. દૂર દૂરના પીળાશ પડતાં ધૂમાડાથી ઘરાંબેલ ત્રીસમી સાલમાં, લાખા આર કરલા મેજપોશવાળા સામે, દબલ ઘરોમાં જે રીત ગાગવાનો રિવાજ હતો તેમ વાળલા આર કરેલા રૂખાલના શકુની સભ પૂનળાની જેમ બેઠી હતી ચૂપની પ્લેટ ઠંડી થઈ ગઈ બિનજરૂરી ચમચા પડ્યો હતો. બધા જ અંગ્રેજ મહારાણીઓની પ્રતિષ્ઠાએ સોન્યાની અશ્વ સમી રેખાકૃતિને ઘીજવી નાખી હતી.

“અને સોન્યા તમે,” તેને કહ્યું (કદાચ તેના પિતાનું નામ પણ સાથ જોડ્યું હોવું જાઈએ પરંતુ હવ ત કોઈપણ પ્રકારની આશા વિના અલગ થઈ ગયું હતું), “અને સોન્યા તમે કેમ કંઈ ખાઈ રહ્યાં નથી?”

“મરીની રાહ જોઈ છું,” તણે ઘીજેલા જેવો ઉપલો છોટ ફફડાવીને કરડકીપૂર્વક જવાબ આપ્યો.

તે દરમિયાન કટલાક સમય વીતી જતાં, જ્યાર હવ સોન્યાની રજના દિવસની પાંચલમાં રસ્તામાં અનિવાર્ય આવશ્યકતા, શીવલુજાની આવડત, જો આખી ધાંધાટ કરનારી મડળી કોઈક મનરજન માટે ક્યાંક જવા નીકળી પડે તો અજાણ્યા પારકાનાં બાળકો સાથે ફરવાની અને નઅ. ગ્રીષ્મતા હવ તો તેમની દબરખ રાખવા સુહાની તની તત્પરતા પ્રકાશમાં આવ્યા. કેટલાક સમય વીતી જતા સોન્યાની મૂળાંમીઓ તેની ચરમ સીમા પર ચમકવા લાગ્યાં, સોન્યાને ગઈકાલ ચિંનિત કરનાર, દખીતી રીતે સમાજનાં વલણી ચાલી સમ. નાનકડાં નાજુક યંત્ર જેવા સોન્યા

અનશનાએ ગઈ કાલે તન આવકરતા સમાજના મનોવલ્લખને દેખીતી રીતે જાકડી લીધા હતાં પણ મોં પહાળુ કરીન આજ માટે બદલી થકો નહીં કરી થકી નહીં આમ જો ઉત્તરકિયાના જમણમાં સોન્યા આર્નાદિતપણુ ચિન્હાર કરી કહે “એક ઘૂંટડે પી જવ” તા એ વત સ્વપ્ન થતી હતી કે તના મનમાં હજી સુધી પણ હાલના જન્મદિવસનો તલવાર જીવત છે અને હજનમા સોન્યાના ‘ટોસ્ટ’ પરથી ગઈકાલના ઉત્તર કિયાના જમણમાં માર્મલદ સાથેની રાખ રાજ આવતી હતી.

“મં આપને સર્ગીન જલસામાં કોઈ સુદર બાનુ સાથે જોયા પતા. નસપ્રદ છ, મોણુ છ આ?” સોન્યાએ મુઝવણમાં પડેલા પતિને તેની અકદમ અધમૂંછિત જેવી થઈ ગયેલી પત્નીની ઉપર ફૂકીને પૂછ્યું. આવી જાણમાં હમરાં ઉપહાસ કરતા લેવ અદોલ્ફોવિચ જે હોઠ ચણમની જેમ, લબાવીન વિખરાયલી બમ્મરાન ઊંચી કરતા માથું ધણવું, “જો માણસ મરી ગયેલો છે તો તે લાંબા સમય માટે મૃત છે, જો તે મૂરખ છે તો તે હંમશાં હંમશાં માટે!” શા માટે નહીં, એમ હકીકતમ છે, સમય માત્ર તેના શબ્દોને દૃઢ કરતો હતો.

લેવ અદોલ્ફોવિચની ખેલેન કાદા, હોશિયાર, સૂકલકડી, સાપની જેમ લવચીક સ્ત્રી પણ એક દિવસ સોન્યાની મૂખાંમોઆને કારણ કફોડી સ્થિતિમાં પડી ગઈ હતી અને તેને તનાં સજા આપવાના સ્વપ્ન જાની હતી પણ બધાક થાડાક હજાવેથી, એવી રીતે કે પોતે હસ અને મૂરખને થાડું મનરજન પૂરું પાડ. આમ લેવ અને આદાએ કોઈ બુદ્ધિમાની ભરી મુક્તિ વિચારતાં એક ખૂણામાં ગુસપુસ કરી.

અટલ બન્યુ એવુ, સાન્યાને સીવતાં આવડે છે. પણ તે પોતે કવી રીતે કપડાં પહેરતી હતી? સાવ કંઠેથી રીતે, હા મારાં મિત્રો, સાવ કંઠેથી રીતે! કંઈક ચટાપટાવાળુ વાદળી, તેના પર ન થાભે નટલી હદ સુધીનું! પણ તમ પોતે જ મનમા કલ્પના કરો; સાથું, પ્રમેવાલ્સકીના થોડા જેવુ (લેવ અદોલ્ફોવિચે ખાનમાં લીધું), નીચ સુતના સખન પડમાથી નીકળી આવેલ બ્લાઉઝની મોટી લટકની દારી અને બાંધ હંમશા ખાસાં એવો લાબો છાતી અકદમ અંદર ધસેલી, પગ અટલા જાડા કે જાણું મેઈ બીજા માનવીય શરીરમાથી લગાડલા હતા અને રીંછ જવી કઢેગી સાલ. જૂનાં એક બાજુ વળી જતાં પણ છાતી, પગ એ કંઈ કપડા નથી એ પણ કપડા છે, મારી ભલી બાઈ, એ પણ કપડાની જમ જ મણુય છે! આવી હકીકતના પરથી વિશય કરીને એ સમજી લવું

જરૂરી છે કે જે પહેરવું જઈએ તે પહેરી શકાય' બ્રાંચ તેની ખાસ હતું. ઢાળ ચઢાવણ કબૂતર તેને કાટના કોલર પર લગાવ્યું હતું, કદી તેનાથી વિખૂટી ન પડતી અને જ્યારે કોઈ બીજું ફાક બદલતી ત્યાર પણ ચોક્કસપણે આ કબૂતરને લગાડતી.

સોન્યા ખાવનું સરસ બનાવતી હતી, કેક તો એકદમ સરસ બનાવતી હતી પણ તમે જાણો છો આ આંતરડું, કિર્નિ, આદિ, મજાજ એ બધા અટલા સહવાઈથી બગડી શકતા હોય છે પણ તેના હાથે એટલું સરસ બનીને નીકળતાં હતાં કે આંગળીઓ જ ચાટવાં જ રહી જાય તેથી આ કામ હંમેશાં તેને સોંપવામાં આવતું હતું. સ્વાદિષ્ટ અને તે મજાક માટેનું કારણ આપતું. ઘેવ અદાક્ષોવિચ હાક ખંચીને મેજ પરથી બૂમ પાડી બોલ્યો: "સોન્યા, તમારાં આદિએ તો આજ મને એકદમ દગ જ કરી મૂક્યા છે" અને તે જવાબમાં ખુશી ખુશી માથું ધુલાવતી જ્યારે બાદાશ મીકાશભાઈ સ્વર કહ્યું. "અને હું તો તમારા ઘેટાના આ મજાજથી એકદમ આનંદમાં આવી ગઈ" "આ તો વાદજીરું છે," સોન્યા હસતાં હસતાં ન સમજી. અને બધાં ખુશ થઈ ગયા હતાં: પણ શું આકર્ષક નથી?"

તેને બાળકો ગમતા હતા, એ સ્પષ્ટ હતું અને રજાઓમાં કિસ્કાવોદસ્કે જવું અને બાળકો તથા ઘર તેના ભરાત છોડીને જવું સભવ હતું, "હમણાં તમે અમાર ત્યાં રહો સોન્યા, ઠીક છે?" અને પાછાં ફરતા દરેકે દરેક વસ્તુ તેની જગ્યાએ જ વ્યવસ્થિતપણે જોવા મળ્યો: ધૂળ સાફ કરાયેલી, બાળકો વનૂમ્મડા ગાલવાળાં, સંતુષ્ટ, દરરોજ તમા ફરવા જતા અને એ મ્યુઝીયમ જોવા પણ ગયા હતા. જ્યાં સોન્યા કાદેક વૈજ્ઞાનિક ભરણક તરીક કામ કરતી હતી, આ મ્યુઝીયમનાં સંરક્ષકોની જિદ્દથી કંટાળાભરી હતી, તેઓ બધા વૃદ્ધ અપરિણીતાઓ હતી, બાળકો તેની સહાયે હાલીમળી જતાં અને જ્યારે તેને એક કુટુંબ દ્રાડીને બીજામાં કામ કરવા જવાનો વારો આવતો ત્યાર દુઃખી થતાં પણ ઇવટ ન આવતવાથી તો ન જ થવું જોઈએ અને સોન્યાના મોત્ર એક જ ઘરમાં લાભ ન ઉઠાવવા જોઈએ. બીજાઓને પણ તે જરૂરી હોઈ શકતી હતી. દુકાનો બધાંએ વ્યવસ્થા કરી લીધી અને કાદેક સમજદારીભર્યા વારા નક્કી કર્યાં.

પણ તેના વિષે બીજું શું કહી શકાય? હા, અટલું અને બસ બધું' અત્યાર કાન કાઠિ વિસાધ હકાકતા યાદ છે? હા, આ પચાસ વર્ષોના

લગભગ કોઈ જાવનું રહ્યું નથી, તમમ શું? અને હકીકતમાં કેટકેટલાં રસપ્રદ, સારાં સાચાં ગમિત સારસભર લોકો હતાં જેમણે સંચીત જાણસાચીની રેકૉર્ડો, પુસ્તકો, કળા પરના નિબંધો પાતાની પાછળ બ્રેકેટમાં હતાં ક્યાં નસીબ! દરક દરક વિશે અખૂટ શબ્દોમ, વર્ણન કરી શકાય નેમ હતું પેલો જ લેવ અદ્યક્ષોવિચ, બોલવામાં સાવ નફૂટ પણ ખૂબ બુદ્ધિમન માણસ છે અને ત્રાકમાં તો ભયો છે આદા અદોલ્ફોનાની પૂછનાછ કરવી સભવ હતી પણ હવ તા તેને એમ લાગે છે કે તેવું પૂરું થવાં આવ્યાં હતા અને તેમ જાત સમજે છો... શત્રુસેન્ય દ્વાર. બ્લાકેડના સમયમાં તની સાથે કોઈ પ્રતના પ્રદી હતી પ્રસંગોપશાત્ સોન્યા સાથે સકળાવેલ ના, ના, મને ખોટું થાદ આવે છે. કોઈક બ્લાસ, કોઈક કાગળ, કોઈક મજાક.

સાન્યાની ઉંમર કટલી હતી? અકનાલીસમી સાલમાં ત્યાં તેના પગલાં અત્રઅત્ર દખાતા અંધ થઈ ગયાં હતાં હા, લાગે છે એમ જ આજણ હવે માત્ર ખણતરી કરવાના રહે છે, ક્યારે તે જન્મી અને એવું બધું પણ જે કોઈ એ જ જાણતું ન હોય કે કોણ તેનાં માબાપ હતાં, બાળપણમાં તે કવી હતી, ક્યા નાતું હતી, શું કરતી હતી અને જ્યારે તે આનિશ્ચિતતાની સ્થિતિમાંથી દુનિયામાં આવી અને સૂરજ પ્રકાશથી ઝળહળતાં સુદર ભોજનકક્ષમાં મરીની રાહ જતી બેઠી ત્યાર તુમી કોની સાથે મેંત્રી કરતી હતી, તો આનો શો અર્થ હોઈ શકે.

ગમ તેમ પણ એ વિચારવું જોઈએ કે તે રોમાન્ટીક હતી અને પ્રતાની રીત સ્વામિમાની હતા. છક છવટ તની આ લટકતી દોરીઓ, કોગ ચઢાવેલ કબૂતર, પારકી તથા હમેશાં ભાવનાપ્રધાન એવી કસમયે હોકોમાંથી નીકળેલી કવિતાઓ, જાણ લાખા, હાડકાંના રમનાં દાંત દખાડતા કિપલા લાંબા હોઠમાંથી થૂંકવામાં આવતી હોય તેમ ઉચ્ચત્રાયેલી કવિતાઓ અને બાળકો પ્રત્યેના તના પ્રમ, સાથ સાથે કોઈપણ બાળક પ્રત્યેનો તરફનો પ્રેમ આ બધું તની સંપૂર્ણ સમાનાર્થકતાન વણવ છે રોમાન્ટીક હતી તેની જિંદગીમાં શું ખુશી હતી? આલ હા! અ તો હા! બમે તેમ પણ તેની જિંદગીમાં ખુશી હતી.

અન આ જણે પાણ છે જિંદગી એવાં મજાક આપમેળે જ પૂરાં પાડ છે! આ ખુશીથી તે સંપૂર્ણપણે આ સર્પીલો આદા અદ્યક્ષના સાથે બધાંપેલી થઈ ગઈ. (દુખની વાત છ કે તેમ તેને જીવાનીના સમયમાં જાણતાં નહોતાં, ખૂબ રોચક સી હતી.)

તેમની એક મોટી મંડળી એકઠી થઈ આદા, બેવ, વાલેરીઆન, સેર્ગેજ, લાગે છે કે કોનિક અને કોઈક બીજું, તેમણે બધાએ એક અન્યેત સમૂજ યાજના ઘડીને તૈયાર કરી (આ વિચાર આદાના હતા તેના કારણે લેવે તને “આદા”ની યોજના” નામ આપ્યું હતું), જેમાં તેઓ ખૂબ સરસ રીતે સફળ રહ્યાં કોઈક તેંત્રીસમી સાલ ચાલતી હતી, આદા જો કે હવે તે છોડી રહી નહોતી તેમ છતાં પોતાના સૌથી સારા રૂપમાં હતી, અત્કર્ષક કલાકૃતિ, ઘરા લાલ રંગના માલવાળો શમળ વર્ણી ચહેરો, ટેનિસમાં હમથાં પહેલી, હોડી ચલાવવામાં પહેલો, બધાં તેન મોં વકાસી જતા રહત, હતા આદાને એ અટપટુ પણ લગતુ હતું કે તેના અટલા બધા આશંકા હતા જ્યારે સોન્યાને એક પણ નહીં (ઓ બાપરે! સોન્યાને આશંકા?) અને તેણે બિચારી બાપડી માટે રહસ્યપૂર્ણ પ્રેમી માડાની જમ પ્રેમ કરનાર વિષે વિચારવાનો સૂઝવ મૂક્યો, પણ કોઈપણ કારણસર કોઈપણ રીતે તેન વ્યક્તિગત રીત મળી શક્યો નહીં ખૂબ સરસ વિચાર! તરત જ આછી આકૃતિ તૈયાર કરવામાં આવી, પત્ની અને ત્રણ બાળમના બાજથી દબાવવા નિકોલાઈ નામના વ્યક્તિની, જેને આદાના પિતાના ફ્લેટમાં પત્રવ્યવહાર કરવા માટે રાખવામાં આવ્યો હતો ન્યાં જ વિરોધના અવાજે ઊઠવા લાગ્યા, પણ જે સોન્યા જાણી જશે તો, જે આ સરનામા પર વમર બોલાવે આવી ટપકશે તો? પણ દલીલોને આધારવિનાની ગણીને રદબાતલ કરવામાં આવી. સૌથી પહોળી વાત તો એ કે સોન્યા મૂર્ખ હતી, તમા જ ના આખી વાત હતી, પણ બીજા વાત એ હતી કે તેનામા વિવેકબુદ્ધિ હોવી જોઈએ નિકોલાઈનું પોતાનું કુટુંબ હતું, વિશ્વાસ નથી બસતો કે તે તેને ખદાનમેદાન કરવા બેસશે! અને તે એટલે નિકોલાઈ તેને સ્પષ્ટપણે લખે છે, પ્રિયે, આપની અવિસ્મરણીય મુખાકતિ મારા હવાયલા હૈયામા હંમેશ હમેશ માટે અંકિત થઈ ગઈ છે! “હવાયલા” લખવાની જરૂર નથી, નહીં તો તે સાચસાચ જ અમ સમજશ કે ન અપજ છે! પણ આપણા માટે બાળકો પ્રત્યેની ફરજ હોવાને કારણે કદાપિ એકબીજાની સ્પર્શ રહેવું ન્યાયસંજર નથી... અને અમ આગળ, પણ લાગણી, નિકોલાઈ આગળ લખે છે, ના વધારે સારુ અમ છે! સાચસાચી લાગણી તે માર્ગદર્શક તારા અને દરેક પ્રકારના ખીલેલા મુલાબ

^a આદા નંદલ નંદક

મારફત તનાં હડ અંગાન ગરમ કરે છે ("કેવી છ આ, આદોઆ?" "ખલ્લ ન પહોંચાડો મુરખો!") આવી હતી કમળ. એમ માતી લો ક બલ તેણે તેન તર્જીત જલસામાં જઈ હોય, તેને નાજુક પડખથી જાઈને પ્રેમમાં પડી ગયો હોય (ત્યારે વાલેરીઆન પેટ પકડીને હસતાં હસતાં લાટલાટ થતો દીવાન પરથી સીધા પડી જ ગયો) અને હવે ઈચ્છે છે કે આવી ઉદાત્ત પત્રવ્યવહાર થઈ થાય તેણે મહામહેનતે તેનું સરનામું જાણ્યું પોતાના ફોટો મોકલવાની વિનંતી કરે છે, પણ શા માટે તે મુલાકાત માટે પોત જાતે તેની સામે જઈ શકતો નથી, ત્યાં તો બાળકો ખલ્લ નથી પહોંચાડવાના? પણ તેના દિલમાં ફરજની લાગણી હતી પણ તે તને શા કારણે પત્ર લખવામાં ખલેલ નથી પહોંચાડતો? તો પછી ત્યલ તે લકવો મારી અથેલ જોવો હોય. કમર સુધી અહીંથી આગળ હંડ અંગો સાભળા, મૂર્ખામી ન કરા! જરૂર પડશે તો તન થોડી વાર પછી લકવો મસવી દઈશુ. આદાએ રૂપાલન્યા કમળ પર સુગંધી અન્નરતા છટકાવ કરી, કાર્તિક બાળકોના કાષ્ઠો શિથિનાં સજ્જલાલયમાંથી સૂકાવેલું "ફરગેટમીનાટ" છોડનું ગુલાબી પડી ગયલું ફૂલ થોડી કાઢ્યું અને કવરમાં મૂકી ટીપુ જિંદગી જીવવામા આનંદ આવી ગયો!

કાગળ બંને પસે ખજભળાટ મથાવનારો સાજિત થયો. જેવકૂશ સોન્યા તન જ જૂકી પડી. એવી રીતે પ્રેમમાં પડી ગઈ કે જાણ બસ પ્રેમપ્રવાહમાં હસડાઈ ગઈ હોય. તેના હર્ષના અત્યવેશન હળવેથી રોકી રાખવાનો વારા આવ્યો: નિકોલાઈ સોન્યાના એકદમ તોડાનૂર થયલા પ્રમને થોડો થોડા હંડ પાતા મહિનામાં એકાદ કાગળ લખતો હતો. નિકોલાઈએ કવિતાઓમાં અનિશ્ચયોક્તિ વ્યક્ત કરી વાલેરીયાનો પરસેવ તબાહ થવાનો વાર. આવી ગયો તેમાં માત્ર મોતી વિખરવામાં આવ્યાં હતા, કોલ સમગ્ર છ ને પાટે નિકોલાઈએ સોન્યાનો સરખામણી લિલિના ફૂલ સાથે, લિલિના અને નાનકડા રૂપાળી હરફો સાથ કરી હતો, પોતાની સરખામણી તાઈદિંગેલ અને હરફો સાથ એક જ સમયે કરી હતી આદાએ તેન ગદ્યાત્મક રૂપમાં લખ્યું અને આમ નિર્દેશન થઈ અને પોતાના આનંદિત થયેલા મિત્રોન સક્રી જ વાલેરીઆનન લલાલ આપતા "તુ તેન લખ કે ત સાબ છ, અટલે કે એન્ટીલોપની જેમ મારી સુદ-સામર, તારા વિના હું જાઉં તળિયા તરફ!" ના, આલ હકીકતથી ઉપર કિહેલી હતી, નિકલાઈની નાજુક બાવન-આથી દૂજી કોડી હતી અને તન

અકલવાયા ફેધાયેલા આત્માન ઉઘાડ પાડયા, સબધોનાં સાત્ત્વિક પ્રેમની પવિત્રતાન જાળવી રાખવા માટેની આવશ્યકતા પર અડગ રહી અને તે જ સમયે વિનાશકારી પ્રેમના આડકતરો ઉલ્લેખ પણ જવા દીધા, જેના પ્રગટીકરણ માટેનાં સમય હજી કોઈક કારણસર પાક્યો નહોતો બહુક, સજ્જના સમય નિકોલાઈ અને સોન્યાન જણાવવામા આવેલા સમયે એક જ તાના નરફ નજર ઊઠાવવાની હતી તેના ધિના કોઈપણ રીતે કશું થવાનું નહોતું જા પતા દ્વારા લખાયેલી નવલકથામાં ભાગ લેનારાંઓ એ જાણે થાડાં નજીક જવો મળનાં તો તેઓ પડદાઓ ખેંચીને અને ચોરીછુપીયે તારાની દુનિયામા નજર નાખવામા સોન્યાન ખલેલ પહોંચાડવા મથતા, તેન પરસાળ નરફ બોલવતાં. “સોન્યા, જરા એક મિનિટ અહીં આવો નો. સાન્યા, તો આ કામ છે..”, નની ખૂંચવણથી શીકો આનંદ માણતાં: છુપાયેલી અપેક્ષિત પણ આગળ વધી અને નિકાલાર્થની નજર વાતાવરણમાં કોઈક સંસીપસ ક પાછી તન શુ કહેવાય છે.. તે વ્યર્થમ શોધવાનું જાખમ ખેડુ દૂકમા પુઝોવો*ની બાજુથી જોવાનું અવશ્યક હતું

પછી કલ્પના કંટાળાભરી બની ગઈ: કેટલુ શય્ય હતું, તેમાય વળી વધારમા વાત બ હતી કે જડ સાન્યામાથી ગણતરીની તૃતીયામાં કઈ પણ પ્રકારનાં રહસ્યો બહાર કઢાવવા અસભવ હતું, રહસ્યમિત્ર તરીકે તેણે કોઈન પણ પાતાની નરફ આગળ વધવાં ન દીધાં અને ઉપર ઉપરથી આવો ડાળ કથો કે જાણે કંઈપણ બની રહ્યું નથી, અર કેવી રહસ્યપ્રિય નીકળી, ભર કાગળામા ઉન્નત લાગણીઓની કદાપિ બુઝાવી ન શકાય તેવી જ્યોતો જલાવી, નિકાલાર્થન શાશ્વત વિશ્વાસસભર પ્રેમના કાલ આત્મા અને પોતાના વિશે બધું બધું જ જણાવતું તન કેવા સ્વપ્ના આવતા હતાં અને કોઈક પસીમ ત્યા જાણ કિડિયારી કરી. કવરામાં સુકાં ફૂલાતી પત્તીઓ માકલાવી હતી અને નિકાલાર્થવના એક જર્મીદવસ તેને પાતનાં ભયકર જકીટ પરથી ઊતરીને પોતાનું એકમાત્ર આભૂષણ સફેદ ઢાળ ચઢાવલ કબૂતર માકલાવ્યું “સોન્યા, તમારું આ કબૂતર શા છે?” “કાંડી ગયું” પાતના ઘાડા જેવા દાતન ફાડતાં તેણે કહ્યું અને તેની આખા પરથી કંઈપણ કળવું તદ્દન અસભવ હતું. આદા તેને માટે બાજારૂ બની ગયેલા નિકાલાર્થના છેવટે સાવ નાશ કરી નાખવા તૈયાર

* લેનિનના નજીક પ્રસિદ્ધ વેપશાળા

થઈ ગઈ, પણ કબૂતર મગવતા તના ઘારીમાં હળવી કંપારી વણ્ટી થઈ અને સારા સમય સુધી ખૂન કરવાના વિચાર પડતો મૂક્યો કબૂતર સાથે એકલાલેલ કાનળમાં સોન્યાએ નિકોલાઈ માટે પોતાની જિંદગીનું સંવરતા પૂર્વક બિલ્દાન કરવાનાં કે પછી એ ગરૂર પછી તો દુનિયાના છિદ્ર સુધી તની પાછળ પાછળ જવાનાં શપથ લીધાં.

ઉપહાસના બધાં કાલ્પનિક પાત્ર હવે લણાઈ ગયો. વૃક્ષો હતો, શેતાન નિકોલાઈ અસહ્ય બેડનો જેમ બધાને માટે મૂંઝવણરૂપ બની ગયો. પણ સોન્યાન કબૂતર વિન, પ્રેમીવિહોણી સાથે એકલી રસ્તે છોડી દેવી એ પણ અમાનવીય હતું. વર્ષો વીતી ગયા; વાલરીઆન, કોનિક અને લાન છ કે સર્વોચ્ચ જુદાં જુદાં કારણોસર આ દમનમાં પોતાના હિસ્સાથી પાછા હટી ગયા અને આદ્યએ ડિમનલેર, દેશપૂર્વક એકલીએ જ પોતાની પત્રવ્યવહારનો બોજ ઈર્ષ્યાના કાગળમાં બળતાં વેઠયો. તથા ઓટોમેટીક મશીનની જેમ દર મહિને ગરમ પોસ્ટલ ચુબના માકલની રહી. તે હવે પાત થાકી થાકી નિકોલાઈ જેવી થઈ ગઈ હતી અને સ્વજના પ્રકાશમાં અરીસામાં જેની વેળાએ તન પોતાના શ્વામણવાણી ગુલામી ચહલ પર મૂછો ઊંચી બાવ્યાનાં સ્વપ્ના આવવ. લાગ્યાં લેનિનગ્રાદના બે છિદ્રઓ પર એક ગુસ્તાબરવી અને બીજી પ્રમસભર એવી બે સ્ત્રીઓ એકબીજાએ જ વ્યક્તિ કદાપિ અસ્તિત્વમાં નહોતી તેના વિષે કાગળો લખતી હતી.

જ્યારે ગુદક શરૂ થયું ત્યારે ન તો આદ્યને કે ન તો સોન્યાને લેનિનગ્રાદ છાંટીન જવાના સમય મળ્યા. આદ્યએ પોતાના બાળધરમાંથી લાવવામાં આવેલ દોકરા વિષે વિચાર કરતા ખાડા ખોદ્યાં. પ્રેમની તો વાત જ નહોતી રહી તણુ જે કંઈ પણ મળતું ને ખાધું, ચામડાની ચંપલા કિડાળીન દીવાલના કાગળોમાંથી બનાવેલું ગરમ ગરમ સુપ પીધો તમાં ગમે તેમ દંપતે થાકી પેસ્ટ તો હતી જ. જિસેબર મહિને શરૂ થઈ ગયા, અધુ જ ખલ્લસ થઈ અધું આદ્ય પાતના પિતાને બિરાદરીના કમરસત્તમાં બરફગાડી પર લઈ ગઈ, પછી લેવ અદોસ્કોવિચન, પછી નાના સ્વપ્નને તેમાં ડીકેન્સના પુસ્તકો રાખીને સગાવાયો. અન્ન વળી પણ ન શક તેવી આગળીઓ વડે સાન્યાન નિકોલાઈનો વિદાય પત્ર લખ્યો. તેણે લખ્યું કે અધું જૂઠ્ઠાનું હતું, તે બધાને તિરસ્કારે છે, સોન્યા પૃથ્વ બેનફૂફ અને ઘોડી છે, કશું જ બન્યું નહોતું અને તમે અધાં દુષ્ટ થાય ન ત આદ્યન કે ન તા નિકોલાઈને હવે જીવવાની ઇચ્છા થતી હતી તેણે પિતૃના માઠા ફલેટનાં બારણા ખાલી નાખ્યા જેથી કરીન દફનીકયા

માટે આવનાર ટૂંકડીને અંદર આવવામાં સરળતા રહે અને પોતાના પર પપ્પા અને ભાઈનો કોટ લઈને હીવાન પર લૂઈ ગઈ

ત્યાં આગળ શું બન્યું તે અસ્પષ્ટ છે પહેલી વાત તો એ કે કોઈને તેનામાં વધારે રસ રહ્યા નહોતા, બીજી વાત એ કે આદા અદાલતોના બહુ વાચાળ પાત્ર નથી, અને વળી તે સિવાય હમણું જ કહેવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે સમય! બધો વખત વીતી ગયો હતો. એમાં એટલું બીજું ઈમરીએ કે બીજાના અંતરત્માને વાંચવા ખૂબ કપરું કામ છે બધું અસ્પષ્ટ, અને બધાની પ્રશ્ન કરવામાં નથી આવતી. અંખી અસ્પષ્ટ કલ્પના, અટકવોનાં પ્રયત્નો એનાથી વધારે બીજું કંઈ નહીં.

હું ભાગ્ય જ ધારુ છું કે સોન્યાન નિકોલાઈના વિદ્ય પત્ર મળ્યા હતાં પછા ઘોર ડિસેમ્બરના કાગળા આવ્યા નહતા કે પછી મહિનાઓ તાથે ચાલ્યા ગયા હતા અમ વિચારીશું કે તે ભૂખથી અધર્મચિત્તી આત્મોજ્ય તૂટેલા પુસ્કોવો પરના સ્નાનના તારલા તરફ એકોટલે તાકતા એ દિવસ તણ પોતાના પ્રમીના ચુલક્રીય દેખાવની અનુભૂતિ ન કરી અને સમજી ગઈ કે કાળ તને ગળી ગયો પ્રેમી દિલો, પછી ભલે ને તમે જેમ ઈચ્છો તેમ કહો, આવી વસ્તુઓને અનુભવે છે, તને કદી તકારી ન શકાય સોન્યાએ ધારણા કરી કે હવે સમય આવી ગયો હતો અને તણ પોતાના એકમાત્ર પ્રમીને બચાવવાને ખાતર પોતાની જાતને તૈયાર કરતાં પોતાની પાસે જ કંઈ પણ હતું તે બધું લીધું આવા મૃત્યુપ્રસંગ માટે સાચવો રાખવામાં આવેલી યુદ્ધ પહોળાના ટામટાના જમ્સની બરણી અને આખા લેનિનગ્રાદમાં થઈ મરતા નિકોલાઈના ઘરમાં ગઈ. જમ્સ ત્યાં બરાબર એક જીવ પૂરનો હતો

નિકાલાઈ કાનપટ્ટીઆવાગી ટાપીમાં, કાળા ડરામણા ચાહર, સુકાંશલા હાંકે પણ સુંવાળી દાઢી કરલ ચહેર કોટોના ઢબલા હેઠળ સૂતેલા હતો સોન્યા ઘૂંટણોએ બસી ગઈ, આખો વં તનાં તૂટેલા નાખવાળા સૂજેલા હાથ તરફ જાઈ દુઃખ વ્યજન કર્યું અને થોડું રડી ત્યારબાદ તેણે તેને ચમચી વડે જમ્સ પીવડાવ્યા, ચોપડી બટ્ટીમાં ફેંકી દીધી, પોતાનાં સદ્ગતસીનનો આખર મન્યો, અને પાણી માટ ઝેલ લઈને ચાલી ગઈ, જાણી કરીન ફરીથી કદાપિ પાણી ન ફરે ન દિવસે જાંદદાર બાઅવધાં થઈ હતી.

સોન્યા વિષ કહી થકાપ તનુ મોગ્ય અને સમગ્ર રીતે જ છ ત આ છ વાંકા જિદગી જીવી અને હવે તે નહી માત્ર એક નામ જ રહી ગયું.

“આદા અદોલ્ફોવના, મને સોન્યાના કાગળો આપી દો!”

આદ. અદોલ્ફોવના અપંગાની ખુરશીના પૈડાઓ લાથ વડે ફેરવતાં ક્યન-નકમાંથી ભોળનકમાં જાય છે. તેનો કચલીઓવાળો ચહેરો હળવેથી ધ્રુજી કાઢવા કાળું ફાંક તેનાં અડી સુધીનાં અચતન પગને ઠક છે. ગળામાં માટું પત્થરમાં કોતરી કાઢેલા ચિત્રવાગું ગામેદ પહરેલું હતું, જેમાં મોર્ફક કાર્ટકન મારી રહ્યું છે: ઢાલ, ભાલા, દુશ્મન આકર્ષક રીતે પડે ગયો.

“કાગળો?”

“કાગળો, કાગળો, મને સોન્યાના કાગળો આપી દો!”

“મને સમજાતું નથી!”

“શબ્દ ‘આપી દો’ તે હમેશાં બસબસ રીતે સાંભળી થકની નહોતી” જોમેદ પર આડી નડરે જતા પોત્રની પર્ના ચીડપૂર્વક ગામ્મમ્મે છે

“જમવાનો સમય નથી થઈ ગયા કે શું?” આદા અદોલ્ફોવના બદખડે છે

કેવા મોટા ઘરાં કબાટો, તેઓમાં કટલી વજનદાર ચાંદીની ખેટો અને ફૂલદાનો અને બધાં પ્રકારની વસ્તુઓ. ચા, મુરબાઓ, છડેલા દાલવા અનાજ, મેદાની સેવો બીજાં આરગ્યોમાંથી પણ કબાટો જઈ થકાત્ત. ગતાં, કબાટો, શોકસો, ઘોડાઓ - ચાદરા, ચોપડાઓ અને બધાં પ્રકારની વસ્તુઓથી ભરેલા દોરી વડે બધાંબેલાં, મુકાબેલાં ફૂલોથી કડક કડક કરતાં, પીળાં પડી ગયેલાં અને ટ્રેમન ફ્લાઈની પાંખા જેવા પારદર્શક થઈ ગયેલા ચીથરે ચીથરા થઈ ગયેલાં કચરમાંના સોન્યાના કાગળોના બડલને ત ક્યા સભાળીને રાખ છે? તેને થાદ નથી કે પછી કહેવા હક્કની નથી? અને વગી થરથર ધ્રુજતી લકડા મારી ગયેલી ડાસી પાસ કિત્તા રહવાના અર્થ શે? નેનો પોતાની જિંદગીમાં જ શું કપરા દિવસો ઓછાં વીતાં હતા!

પાણું ઢરીને તેણે તે ટાણા કિયાળામાં કૌટુક અજવાળાના એકાએક અજૂરી કોઠેલા મંડળમાં સૂઝેલા ફક્ત પંનુ અને કદાચ આ કાગળા પડેલ ત. મીરપણ સળગ્યા પછી કાળા થઈને એકદમ ગાજુજાણી જમળાથી

ઉપર ઊડ્યા પણ એક કાસ માટે આદા અદોલ્ફોનાની સૂતેલી
 આંગળીઓને ગરમ કરી લહે એમ થાય! પણ માત્ર સફેદ કબૂતરને, હું
 પારું છું તેમણે આ બંડલમાંથી કદાચ લઈ લેવામાં આવ્યું હતું કારણ
 કે કબૂતરોને તો આગમ ન સળગાવાય.

રોગમુક્તિની રાત

પીત્ર આવી પહોંચ્યો અને બાળકોની સાથે સ્કેટીંગ કરવા દોડી ગયો. જ્યારે દાર્ડ, દુન્યા તરત જ અનનદમા ધંધલું ઢાલી જતા ઘરમાં આમથી તેમ ઝડપથી, પામલ ધમલ કરવામાં પડી ગઈ. તેણે સુપ ઉઠાવ્યો, પાઈ નેચાર કરી, મુરબ્બા અને ફળના રસ કાઢવા તથા બારીમાંથી જોવા બાગીકા ગ્રીહ દોડી નો નથી ગયા.

જમવાના સમય થતા પીત્ર આવી પહોંચ્યો, હાથપગ ધોઈને તેણે ખાધું અને ફરીથી બહાર દાડી ગયો, હવે અત્યારે તે સ્કેટ લઈને કોતરમાં ગયો હતો.

અને દાદી દુન્યા ફરીથી એકલી પડી ગઈ પણ તે એકલાપણું નહોતું. દીવાન પર પીત્રનું ખમોલ, ટેબલ પર તેની ચાપડીઓ, ઊંચરા પાસે ફેંકેલી બેઝ પડમાં હતાં, કાઈ વસ્તુ તેના ઠેકાણે પડી નહોતી, બધું વિખરાયેલું પડ્યું હતું. ઘરમાં જાણે જીવંતતા આવી ગઈ હોય તમ ભાગ્યું હતું.

દાર્ડ અને દીકરીએ શરૂઆત ઘર વસાવી લીધું હતું. અને ભાગ્ય જ મહત્તી આવતા હતા વર્ષમાં એક વાર પણ આવે તો સારું. દાદી દુન્યા તેમના ત્યાં ગ્રોઈક કોઈકવાર જતી હતી અને સામાન્યપણે સાંજ પડતા પછી ફરતી એક બાજુ તેને ઘરનો ચિંતા રહેતો હતો: ગમ તેમ પણ થોડીઘણી વસ્તુઓ તો હતી જ. જ્યારે બીજી બાજુ...

બીજી કારણ વચ્ચે મહત્ત્વપૂર્ણ હતું છેલ્લા કેટલાક સમયથી દાદી દુન્યા રાત્રે ચેનથી ઊંઘી શકતી નહોતી, સ્વપ્નમાં બડબડાટ કરતી હતી અને ઘણીસાર થીસો પણ પાડી ઊઠતી હતી પોતાની કૂપડીમાં પોતાના ઘરમાં, આખી દુનિયા જેટલો થોર મચાવો. કોણ સાંભળે છે! પણ મઈને ત્યાં મહેમાન થઈને ત્યાં હોઈએ ત્યારે... હજી જ્યાં લોકો પધારીયા પડ્યાં હોય અને આંખ મીચાવા લાગે ત્યાં જ દાદી દુન્યા બડબડાટ કરવાનું શરૂ કરે છે, કોઈકને સમજાવવાના પ્રયત્ન કરતા મંદા

મોટા અવાજે બોલવાનું શરૂ કરે છે, રત્નિની નીચે શાંતિમાં સ્પષ્ટપણે કંઈક વિનતી કરે છે અને પછી એકદમ બરાડી ઊંઠે છે “ભલાં લાગે બહાવો!” બેશક, બધા જાણી જાય છે અને અ.વી પહોંચે છે દાદી દુન્યા પાસે અ. નનુ સ્વપ્ન અટકું અસ્વસ્થ કરનારું હતું લોકો થોડી વાતચીત કરે છે, તળ ધ્યાન પાડે છે, દવા આપે છે અને પોતપોતાની જગ્યાએ ચાલ્યાં જાય છે. એક કલાક પછી પણ ફરીથી એવું જ બન છે “ભગવાનને ખાતર મૂકું કરો! મૂકું કરો!”

અને ફરીથી ઘરમાં શોરબકોર મચી જાય છે.

બેશક, બધાં સમજતાં હતાં કે આનું દા.વી ઘડપણ અને દાદી દુન્યાની વીતલી કડવડાભરી જિંદગી હતા. પુછ અને ભૂખથી ઘેરાયેલી જિંદગી. સમજવાનું ના તેઓ સમજતા હતા પણ તનાથી કંઈ આરામ ન રહ્યો. દાદી દુન્યા શહેરમાં આવી અને માટેરાઓ તથા ભણનારાંઓ આખી રાત ઊંઘી ન શકતાં. સારું આંધું હતું.

તેન દાકતર પાસે લઈ જવામાં આવી તેમણે દવા લખી આવી કદાચી કંઈ ફાયદો ન થયો.

દાદી દુન્યા પોતાનાં બાળકો પાસે વધારે ને વધારે બોછી વાન આવવા લાગી અને પછી માત્ર એક નિવમાનુસાર બસમાં બે કલાક ખેંચવું, નિબંધતપાણી વિષે પૂછવું અને પાછા જવું.

અને તેની પાસે, મહાબળા ઘરમાં માત્ર જ ઉનાળાની રજાઓમાં તેઓ આવતા

પણ ખૂબ ગ્રીષ્મા મોટી થતાં અવાનવર તની પાસે આવવા લાગ્યા કિલ્લાની રજાઓમાં, આકટોબરના તહેવાર પર, મના રજા પર પણ.

શિયાળા અને ઉનાળામાં તે દોન નદીમાં માછલાં પકડતો, મધુરમ અકરી કરતા, સ્ટીંગ કરતા, થરીના છોકરાઓ સાથે દાસ્તી કરતા. ટૂંકમાં ન બિલકુલ કટાળતો નહોતો. દાદી દુન્યા ખુશ રહેતી હતી

અને હવે ગ્રીષ્માના આગમન સાથે તે પોતાની માંદગી વિષે પણ ભૂલી જઈ પાંચલયમાલમાં અને ફિઝરિલિમાં દિવસ પલક ઝપકતાંમાં વીતી ગયા હજી સારી રીતે જોઈ તપાસી પણ શકી નહોતી અને ત્યાં બારી બહાર સંધ્યા ઢળવા માંડી અને સાંજ પડી જઈ

ગ્રીષ્મ હજી અજવાળું હતું ત્યારે જ આવી ગયા, આનાજામ, અવાજ થયો, ઠીસ. થીજતો, રાતોચાળ થઈ જવેલ. તે કુપડીમાં ઘસ્યા અને ઊંબરા પરથી જ એવાન કર્યું

“આવનીકાલે માછલાં પકડવાં! બેઈ માછલી પુલની પેલે પાર જ પકડી શકાયે, મૂર્ખતા!”

“એ તો સારી વાત છે,” દાદી દુન્યાએ બધા થતાં કહ્યું.
“માછલાના સુપ ખાઈશું અને મીઠા આનંદ માણીશું.”

ગ્રીસા જાઓ અને માછલા પકડવાં જવા માટે લઈ સાથ લેવાની વસ્તુઓ એકઠી કરવા બેઠા. અડધા ઘરમાં પોતાની બધી વસ્તુઓનો પથારી પથારીન માછલ. પકડવા માટેની જલ અને તન લલચાવવાના કૃત્રિમ આકર્ષણ ચકાસી જયા, જ્યારે દાદી દુન્યા દીવાન પર ગાંઠવાઈ ગઈ અને પૌત્રન બધા વિષે સવાલો પૂછની તેની તરફ વ્યાલપૂર્વક જોની રહી.

પૌત્ર ખૂબ ખૂબ નાનકડો હતો અને છેલ્લાં બે વર્ષમાં તો એકએક ખૂબ લાબો થઈ ગયો હતો દાદી દુન્યા આ લાંબા પગવાળા, મોટા માટા હાથવાળા, કિથારાવસ્થાનાં હાક પર કાળી મુંઝો કૂટી આવેલા, કંઈક રીતે ચાલતા ગ્રીસાને મહા મહેનતે ઓળખી શકી

“દાદીમા, હું કહું છું, તને ખાતરી થશે જરૂર માછલીનાં સુપ અને તળેલી માછલી લઈ. અડધાજાંબના. ધધો આજળ ધપતો નથી, ધ્યાનમાં રાખજો.”

“સાચું કહે છે, ગ્રુઓની હાલત ખરાબ છે,” દાદી દુન્યા સંમત થઈ. “બજારમાં તારૂ રૂબલ સુધીનું એક મળે છે.”

ગ્રીસા અડખઘટ હસી પડ્યો.

“હું માછલી વિષે કહું છું.”

“માછલી વિષે... મારા કાકા માછલાં પકડતા હતા, આઘંઈ કાકા. અમે કાનૂલીયા રહેતા હતાં ત્યાં મારાં લગ્ન થઈ ગયા. આમ ત્યાં માછલાં...”

ગ્રીસા માછલાં પકડવાની દારી અને જલ વચ્ચે પલંગથી દીવાન સુધી આખા ઓરડામાં લાંબા પગ લબાવીને નીચ બસી ગયા તેણે સાંભળ્યું અને પછી વાત પૂરી કરતાં કહ્યું:

“કઈ નહીં, આપણે કાલ માછલાં પકડીશું: સુપ અને તળેલી માછલી બનાવવા બેઠલા.”

બારી બહાર સૂરજ ક્યારનોય રૂબી ગયો હતો. ઘણાં લાંબા વખત સુધી અસ્તમાન રાત્રિનાં રહ્યું. અડધા થોડે ચમકી ઊઠવા, પાલ અટલા સારા અને સ્પષ્ટપણે ચમકતા હતા.

નયો સુવા આઝી પડ્યાં. દાદી દુન્યાએ સજેયપૂર્વક કહ્યું :

“રાત્રે કદાચ હું જાગજ કરીશ. તેથી નુ જાગી જશો.”

“દાદીમા, હું કશું જ નહીં સાંભળું. જાણે મરેલાની જેમ ઊંઘુ છું.”

“નો નો સારું નહીં તો હુ તો રાત્રે જાગજાટ કરું છું, મૂર્ખ ડોસી. તેનું કંઈ પણ કરી શકું તેમ નથી.”

દાદી દુન્યા અને પૌત્ર જણદી જ ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયાં.

પણ અડધી રાત્રે ગ્રીશા ચીસથી જાગી ગયો

“મદદ કરો! મદદ કરો, જાણી લોકો!”

અંધ જાગ્રતાવસ્થામાં અને અધારમાં તે કંઈપણ સમજી ન શક્યો અને ભય તના દિલન ઘેરી વળ્યા.

“ભલા લોકો! કાંડ ખાવાઈ ગયું! વાદળી રૂમાલમાં બાંધેલું કાંડ કદાચ, કોઈને જડયુ છે?” અને શ્વાત જઈ ગઈ.

ગ્રીશા કળી ગયો કે તે ક્યા હતો અને હુ બન્યું હતું, આ તો દાદી દુન્યા જરાડી ઊઠી હતી.

અધારમાં, નીરવ શાંતિમાં દાદીનો ભારે નિસ્વાસો એટલા સ્પષ્ટપણે સભળાયો એમ લાગતું હતું કે જાગું તેણે બધી તાકાત એકઠી કરીને નિસ્વાસો નીખ્ય. હતો તેણે ફરીથી સ્થપાત કરવાનું શરૂ કર્યું, પણ ધીમે ધીમે.

“કાંડ... ક્યાં છે મારું કાંડ... વાદળી રૂમાલમાં બાંધેલું. ભલાં લોકો... અરે છોકરાઓ... પેત્યાના, શૂરા, તાવેલા... ઘેર આવું છું, નયો ખાવા માંગે છે... મા, જોડ આપ, અને તેમની મા...,” દાદી દુન્યા જાણ દગ જ રહી ગઈ હોય તેમ થોડી ખમચાઈ અને જરાડી ઊઠી: “ભલાં લોકો! મરવા ન દેતાં! પેત્યાના! શૂરા! તાવેલા!” છોકરાઓના નામ તણ જાણ ખૂબ કામળતાપૂર્વક અને દુઃખસભર અવાજે ગાયા હોય તેમ લાગતું હતું.

ગ્રીશા આ સાંખી ન શક્યા. તે પથારીમાંથી ઊભો થયા અને દાદીના બોલમાં ગયા “દાદીમા! દાદીમા!” તેણે તન જાલાવી. “જાગ.”

તે જાગી ગઈ, પડખું ફેરવ્યું.

“ગ્રીશા, તું? તને જગાડી દીધો, ભગવાનને ખાતર મને મદદ કરી.”

“તું, દાદીમા, તું દિલવાળા પડખે તો નહોતી સૂઈ ગઈ?”

“દિલવાળા દિલવાળા...” દાદી દુન્યા કહ્યાંયરાની જમ સમત થઈ.

“એ પડખ ન સૂવું જઈએ. તું જમણું પડખે સૂઈ જા.”

“સૂઈ જઈશ, સૂઈ જઈશ.”

તેણે પોતાની જાતને એટલી બધી તો દોષી અનુભવી

ગ્રીશા પોતાની પચારી તરફ પાછો ફર્યો અને સૂઈ ગયો.

દાદી દુન્યાએ પડખું ફેરવ્યું, નિસાસો નાખ્યો, સ્વપ્નમાં તણ જ જાયુ તે એકદમ જલ્દી જ દૂર ન થયું.

મોત મળુ ઊંઘવા નહીં, ઊંઘવાનપણે પડયો રહ્યો. કાંઈ વિશે ન જાણતા હતા તમના પર ઉમેરવામાં આવી જોડ, ઘણા વખત પહેલાં યુદ્ધમાં અને યુદ્ધ પછી જ્યારે પેન્યાના, જેના વિશે દાદીમ કિંતા કરતી હતી, તે હતા તેના પિતા.

અર્ધ સંદેન. હળવા અર્ધકરમ. કળાટ અને ચપડીઆનો ઘાડા વધાર ઘેરા લાગતાં હતાં. તે સવાર વિષ, માછલાં પકડવા વિષ વિચારવા લાગ્યો. એન હજી અર્ધકનમાં જ ગ્રીશાએ દાદીના બડબડાટ સાંભળ્યો.

“જિયાળા આવશે. લૂગા બીજા ભરી લેવાન. છ ભૂલકાંઓ માટે, બ્રોકર્યો માટે,” દાદી દુન્યા બોલી “ચેટી પૂરી પાની નથી, અને આ સૂકા બીજથી ચલાવી લઈયુ. જૂટવી ન ચે, ભજવાગન ખાતર, જૂટવી ન ચે!” તે ઝરાડી ઊઠી. “થોડા થેલા આપી દા! થલા!” અને કલસાટ સોસમાં બદલાઈ ગયો.

ગ્રીશા પચારીમાંથી ફૂદા.

“દાદીમા! દાદીમા!” તેણે બૂમ પાડીને રસાડોમા બત્તી ચાલુ કરી “દાદીમા, જાગ!”

દાદી દુન્યા જાગી ઝઈ. ગ્રીશા તેની પર જૂકો. વીજળીના બત્તીના પ્રગટમાં દાદીના ચહેરા પર આંસુ અમકતા દેખાયાં.

“દાદીમા...” ગ્રીશાએ નિસાસો નાખ્યો. “તું સાચસાચ રહે છે? આ તો બધું માત્ર સ્વપ્ન હતું.”

“રડું છું, હું મૂરખ ડોસી. સ્વપ્નમાં હા સ્વપ્નમાં.”

“તો પછી શા માટે આ આંસુ સારુકલાં છે? માત્ર સ્વપ્ન જ હતું એ સારું નથી આ તુ જાણી ઝઈ બને બધું ખલાસ.”

“હા, આ તો અત્યારે જાણી ઝઈ. પણ ત્યા.”

“થણ તને દેનું સ્વપ્ન આવ્યું હતું?”

“સ્વપ્ન અર્થ? હો બહુ ખરાબ. જાણે ઓકળા બીજને ખાતર હું દોનની પેલ પાર, પહાડો પર બેઠકની હતી એ થકામાં તે એકદંડે ચાં, ત્યાર જગલના ચોકીદારો વહાણમાં લઈ લ છે જાણે મુકવામાં જ નહોતો આવ્યો, અને થકાં આપનાં નથી

“પણ તમે ઓકળાં બીજની શી જરૂર છે?”

“ખવડાવવા અમે તેમને પીસતાં, લોટ બનાવતાં તથા ચુરક બનાવીને ખાતા હતા.”

“દાદીમા, આ તુ માત્ર સ્વપ્નમાં જ જુએ છે કે પછી હકીકતમાં એમ બન્યું હતું?” ગ્રીથાએ પૂછ્યું

“સ્વપ્ન જોઈ છું.” દાદી દુન્યાએ જવાબ આપ્યો “સ્વપ્ન જોઈ છું અને બન્યું પણ હતું જગવાન એ દિવસો ફરી કદી નં બાવે... નં બાવે... ચાલ, સૂઈ જા, જા, સૂઈ જા...”

ગ્રીથા ચાલ્યો ગયો અને કોઈ ઘોર સ્વપ્નમાં તે ફૂની ગયો કે પાછી દાદી દુન્યા કરીથી બેઠકી નહીં એટલા માટે હાથ પણ મોડી સવાર સુધી તણે બેઠક ક્યું જ ન સાંભળ્યું.

સવાર ન માફલા પકડવા ચાલ્યા ગયો અને કહ્યું હતું તે પ્રમાણે સુખ અને તળેલી માછલી બનાવવા માટે પાસ સરસ માછલા પકડ્યાં.

જમ્યા પછી દાદી દુન્યા દુખી થવા લાગી

“તને ઊંઘવા નથી દની... બે વાર તને જગાડી દીધા, ઘડપણ ”

“દાદીમા, મનમાં ન રાખ,” ગ્રીથાએ તેને થાત પાડતાં કહ્યું “સારી રીતે ઊંઘી લઈશ, હજી મારી ઉંમર શી છે...”

તે જમ્યો અને પછી તરત જ જાગતી તૈયારી કરવા લાગ્યો ભારે તણે સ્કી માટના પોશાક પડ્યાં ત્યાર હજી વધાર ઊંચો થઈ ગયો

સ્કીની ટોપીમાં તે સુંદર દેખાતો હતો, કેવો કોમળ, નાદાન, લાલાસ પડતો શામળો ચહેરો હતો તેના

તેની સાથે દાદી દુન્યા સાવ ડોસી લાગતી હતી, સૂકી ગમેલી, ફૂથ ગયા, ઢૂંજનું સફેદ વાળવણું માથુ અને આંખમાં હવે કંઈક ગૂંઠા જેવું ઝલકતું હતું.

ગ્રીથાને આછો પાતળો પણ સ્પષ્ટપણે અર્થ અંધકારમાના તેનો લાગુભયો યાદ આવ્યાં. થઈથી ડેપ્રેસિવ જનું હતું. તણે નીકળી જવાની ઉતાવળ કરી

આજણમાં મિત્રો રહ જોતાં હતાં. સાથમાં જ વિસ્તીર્ણ મેદાન

વિનરકુ હતુ તેનાથી થોડ દૂર ચીડનાં લીલા ખોડ કિંજેલાં હતા ત્યાં સ્કી પર દોડવામાં કેટલી મજા આવતી હતી. લાંબીમાં ઠંડીની વૃક્ષરે ઊઠી આવી અને એમ લાગતું હતુ કે સ્કી પરની હલવીકૂલ કાયા અકદમ ઊડવા લાગી અને સ્કી પર સરકાવાનુ એકદમ સરળ બની ગયુ જાણે હવામાં સ્થિરપણે ઊડનાં પક્ષીની જમ.

ચીડના વૃક્ષાની પેલે પાર દેનની ટેકરીઓ દેખાતી હતી પહોની રાતોચાળ ટેકરીઓ નહો. આ ટેકરીઓ પરથી છેક દોન સુધી મધ્ય ત્યાં દોનની પેલે પાર ઊંચી દેશો પાસ પાણુ બરફાચ્છાદિત ટેકરીઓ ફેલાયેલી હતા.

વળાક તરફ આકર્ષણ હતુ જ્યારે સુરવાત: પવન આખમાંથી આવ્યુ વહવાયતી દ. ૧૭ અને થાથ બઠવાની વિશ્વનિમા સ્કી પર ઊડી રહ્યાં કોઈએ ત્યારે દૂકા હળવા સપાટાં આથે આખ સામેનાં દરેક દરેક ટેકરાને અને દોળાવને ચીવટપૂર્વક પકડી પા. છે જેથી તેમના સુધી પહોંચી શકાય અને ધોમધખતા કિનાળામાં કાયા થયરી ઊંકે છે અને હવે બરફાચ્છાદિત નદીના સપાટ ચાદર પર ઊડવા લાગે છે અને ત્યાં થોડા કીલા પડતા, ખંધા ભવન કુકી દઈને શાનથી સ્કી પર સરકતાં રહ્યાં છે, તે પાણુ દોનની વચ્ચેવચ સુધી.

આજ રાત્રે ગ્રીષ્માત્મ દાદી દુન્યાની ખૂમો ન તાંભળી, જા કે સવારે નેના ચહેરા પરથી ન સમજા ગયા હતા કે ને સાતે આરંભથી ઊંચી શકી નહતી.

“તને જગાડી તો નહાનો દીધો” સ્વામુ થયુ, ભગવાનનો પાડ...”

બીજો દિવસ અને હજી એક બીજો દિવસ વીતી ગયો.

પછી કોઈ એકવાર સાંજ પડતાં ને શહેરમાં ટેલીફોન કરવા પોસ્ટઓફિસ ગયો. વાતચીતમાં માએ પૂછ્યુ.

“દાદી દુન્યા તને ઊંચવા દે છે?” અને સલાહ આપી: “ને જેવી સાંજ બાલવાનુ થાર કદે કે તરત જ તું બૂમ પાડજે. “ચૂપ રહે!” તે ચૂપ થઈ જશે. અમે એમ કશી જોણુ છે.

ધર તરફ પાછા જતાં ને દાદી વિષે વિચારવા લાગ્યો. અત્યારે એક પક્ષ જતાં ને અટલી કમજાર અને સત્ત્વ અકલીઅટલી લાગી અને તેમાંય વળો આસુભરી જા. રાતા, જાણે કોઈ સજા ન મળી હાય, પિતાએ વિતંક, વર્ષો ચાદ કરતાં હતાં. પણ તમિના માટે તે વીતી ગયેલા હતાં. જ્યારે દાદીમા માટે નહીં અને કદાચ કેટલાં, બાક્યપૂર્વક તે રાત પડવાની.

રાહ જુઓ છે, બધાં લોકોએ કેટલો દુઃખદ સમય બેસ્યો હતો અને જુલો ગયા હતાં. જ્યારે તેના માટે તે બહુ ફરી ને ફરી તાજું થતું હતું. પણ તેને કવી રીતે મદદ કરવી?

દાવાબનીઆ સગતી ઊઠી. સૂરજ દોનનાં કિનારા પરની ટેકરીઓ પાછળ સતાઈ ગયો. દત્તની પેલે ચારની ક્ષિતિજ રાત્રીચોળ થઈ ગઈ, અને તેના પર દૂર દૂરનાં જગલનો કાળો પટ્ટો નજરે પડતો હતો. જામમા થાતિ હતી, માત્ર તળાં બાગકો બરફગાડીમા સરકતા હસતાં હતા. દાદીમા વિષ વિચારવું દુઃખદાપી હતું. નને કેવી રીતે મદદ કરવી? મદદ કરવી સલાહ આપી હતી? વાનચીન કરવી, મદદ કરે છે સંપૂર્ણપણે બની શકે છે આ તો માનસશાસ્ત્ર છે અદેશ આપવો, ચીસો પાડવી અને બંધ કરવું

ગ્રીશા જરાપણ ઉતાવળ સ્થા વિના અસામથી વિચાર કરતા કરતા ચાલતા ને ચાલતા રહ્યો, તના દિલમા કંઈક તપો રહ્યું હતું અને ધીજળી રહ્યું હતું, કંઈક બાળતું અને બળતું હતું

જમ્યા પછી આખી સાંજ, અને પછી ચોપડીઓ પાછળ, તથા ટક્કીવીજન સામે ગ્રીશા બીજા કયા વિષે નહીં પણ માત્ર જૂનકાળ વિષ વિચારતો રહ્યો ચાટ કરતો રહ્યો અને દાદીમા તરફ નજર કરતો રહ્યો, વિચારતો રહ્યો: “જો માત્ર ન ઊંધો નો.”

જમ્યા પછી તેણે કંડક ચા પીધી જેથી આંખ ન મીંચાઈ જાય પોતાની જાતને સ્વપ્નવિહોણી રત માટે તૈયાર કરતાં બીજા ખાલો ચા પીધી

અન આવી રત બત્તીઓ બુઝાવવામા આવી. ગ્રીશા સૂઈ ન ગયો પણ પાનાના સમયની રાહ જોતો પથારીમા બેસી રહ્યો બારં બસાર થાંદ ઊગ્યો. બરફ ચમકવા લાગ્યો સરપમાં અંધકાર છવાઈ ગયો.

દાદી દુન્યા તરત જ નસકરં બોલવાની હસધસાટ ઊંધી ગઈ ગ્રીશા રાહ જતા હતો, છવટ બાર દાદીમાના ઓરડામથી હજી અસ્પષ્ટ બાબડાટના અવાજ સભળાયા ત્યાર ન ત્રિભા થઈને ગયા રતોડમાં બત્તી ચાલુ કરી, કવી રીતે આપમણે છૂટી આવલી ધૂજારીએ તને જગડી શાખ્યો હતો તે અનુભવનો પર્લંગ પાસે ઊભો રહ્યો.

“ખોવી તાંખું... નહ... એ કાંડ નહીં...” દાદી દુન્યાએ હજી ધીમ અવાજે બાબડાટ કર્યો “કાંડ... કા. છે... કાંડ...” અને આસુ, હાં, આસુ સરકવા લાગ્યા

ગ્રીષ્માએ અકદમ જોરથી બૂમ પાડવા માટે ઊંઝે શ્વાસ લીધો અને જોરથી પછાડવા માટે પાંચ સુઈનાં ઊંચો કર્યો... જેથી કરીને હવે ચોક્કસપણે

“બ્રહ્માં... કાંડે” ભારે પાતનમાં આંસુ સાથે દાદી દુન્યાએ કહ્યું.

છોકરાના દિલમાં કુતુહલ અને દુન્યા ઊભરાઈ આવ્યાં. પહેલેથી વિચારીને રાખેલા અખતરા વિષે ભૂલીને તે પલંગ સામે ઘૂંટણોએ બેસી પડ્યા અને કામળતાપૂર્વક, બાડપૂર્વક તને ખાતરી અપાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

“આ જુઓ તમારો કાંડે, દાદીમા. વાદળી ફમાલમાં હતાં, કેમ ખડું ને?” તમારા વાદળી ફમાલમાં ને? આ તમારા છે. તમારાથી પડી ગયા હતા મેં ત ઉપાડી લીધા હતા આમ જુઓ, આ લો,” તેણે વારંવાર એકની એક વાત ફરી ને ફરી કહી. “બધાં જ સહી સલામત છે, લો...”

દાદી દુન્યા થાત પડી ગઈ. જાણે એમ લાગતું હતું કે ત્યાં, સ્વપ્નમાં તેણે બધું જ સામળ્યું હતું અને સમજી ગઈ હતી, અકદમ તરત જ કોઈ શબ્દો ને નીકળ્યાં. પણ નીકળ્યાં.

“મારો, મારો... ફમાલ, મારો, વાદળી લોકો કહે છે, મારો કાંડે, મેં પાડી નાંખ્યાં હતાં. ભગવાન તારી રક્ષા કરે, ભલા માણસ...”

તના અવાજ પરથી ગ્રીષ્મ સમજી ગયો કે તે હમણા જ રડી પડ્યો.

“રડા નહીં,” તણે મોટથી કહ્યું. “કાંડે સહીસલામત છે નો પછી રડવાનો શી જરૂર? જાણ લ, અને છોકરાંઓ માટે લઈ જાવકે લઈ જાવો, ખાવ અને સૂઈ જાવ,” તેણે જાણે આદર્શ આપતો હોય તમ કહ્યું. “અને આરામથી સૂઈ જાવ. સૂઈ જાવ.”

દાદી દુન્યા થાંત થઈ ગઈ.

ગ્રીષ્માએ થોડીવાર રહ જોઈ, દાદીમાનો અકસમાન શ્વાસોચ્છવાસ સાંભળ્યા, ઊભા થયો, તેના શરીરમાં કઠીની ધૂજરી ફરી વળી. કાઈક ઠંડ તેનાં હાડકાં સુધી સોસરી ધૂસી ગઈ અને ગરમાવો મેળવવો અસાધ્ય થઈ ગયો. ભઠ્ઠી ઘણું ગરમ હતી તે ભઠ્ઠી પાસે બેસી ગયો અને રડવા લાગ્યો. આતુ સરતા ને સરતા ગયાં આ આંસુ દિલમાંથી વહેતાં હતાં જ નહીં કે તેના દિલમાં દાદી દુન્યા અને કોઈક બીજાને માટે દુખ અને દર્દ હતા ત સૂઈ ન ગયા પણ કોઈ વિચિત્ર ભૂલમણીમાં પડી ગયો, જાણ દૂર દૂરનાં તમના વર્ષોમાં અને સાવ અજાણી ઈશ્વરીમાં ખવાઈ

મયાં હોય અને ત્યાં આ વિદેશીમાં તેને એટલી કડવાશ, એટલી આપાત્તઓ અને એટલા દુઃખ દેખાયા કે તે પોતાનાં આસુ ખાલી ન શક્યો અને તે હથેળી વડે આંસુ લૂછતો રહી પડ્યો.

પણ જેવી દાદી દુન્યા કર્ક બોલી પડી કે તરત જ તે બધા વિષે ભૂલી ગયો મગજ એકદમ સ્પષ્ટ થઈ ગયું અને શરીરમાંથી ધૂજારી પણ ચાલી ગઈ, દાદી દુન્યા પાસે તે સમયસર પહોંચી ગયો.

“પ્રમાણભૂત પત્ર છે, છે પ્રમાણભૂત પત્ર. આ રહ્યો.” ધૂજારી અવાજે તેણે કહ્યું. “હોસ્પિટલમાં પતિ પાસે જાઉં છું. અને રાત આંગણમાં રાતવાસો કરવાની રજા આપો.”

ગ્રીશાએ જાણ સ્વાસ્થ્ય અંધકારમય ઘેરી અને અંધકારમાં સીને જોયાં અને તેન મનના બારણું ઊઘાડ્યું.

“બચક, ખાલી છ કૂપા કરીને અંદર આવો. અંદર આવો. તમારા પ્રમાણભૂત પત્રની જરૂર નથી.”

“પ્રમાણભૂત પત્ર છે!” દાદી દુન્યા એકદમ બચકી ઊઠી.

ગ્રીશા સમજી ગયો કે પ્રમાણભૂત પત્ર લેવો જરૂરી હતું.

“સાડુ, લાવો. હા... સ્પષ્ટ છે. બહુ સરસ પ્રમાણભૂત પત્ર છે. સાચું છે. ફોટા અને સ્ટેમ્પ સાથેનું.”

“સાચું છે...” દાદી દુન્યાએ હળવસ અનુભવતાં જિંદો શ્વસ લીધા.

“બધા બહાર જાય છે. અંદર આવો.”

“મને તો ભોંય પણ ચાલશે માત્ર સવાર સુધી. રહ જોવા માટે.”

“ભોંય નહીં ચાલે. લો આ પલંગ. સૂઈ જાવ આરામથી, સૂઈ જાવ. સૂઈ જાવ. આરામથી પડાને સૂઈ જાવ.”

દાદી દુન્યાએ કહ્યાબરોની જેમ જમણી બાજુ પડાનું ફેરવ્યું, માથા નીચ હથેળી ગાઠવો અને ઘસઘસાટ ઝિંદી નઈ. હવ સીધી સવાર સુધી

ગ્રીશા થાડેવાર ત્યાં નનાં પાસ બસી, પછી ઊભા થયા, રસાયના બની બુઝાવી દીધી.

વાકી વળવા થઈ નીચા નમી બારીમાં કંકિયું કર્યું જીવન ચળકતા કણોન ચળકાવતો અરફ ચમકી ઊઠ્યો.

ગ્રીશા આવતી કાલે દાદીમાને આ બધાં વિષે કેવી રીતે કહેશે તેની રહ જોતા પયારીમાં પડવા અને કવી રીતે તેઓ સહ પણ અસાચક એક સ્પષ્ટ વિચાર તેના મનમાં ચમકી ઊઠ્યો બોલવું જોઈએ નહીં

File name CTRSYR.DRL 159181293 PAGE 1
Creation date time 24-JAN-90 09:54
Output 25-JAN-90 03:15
Output device table LASPMO.TOLASS

11/15014:K:12

ખાલી ઘર

મારો મા ન્યાર અમારા મૂળ શહેરમાં, જા હલ્લા વિશ્વયુદ્ધના સમયે યુવાપ્રમાથી સ્થળાંતરિત કરવામાં આવેલાં કારખાનાઓન કારણે પિકલ્સ હતું ત્યાં, એકલી રહી ગઈ.

જ્યાર હું પુષ્કળ ધન કમાવા માટે અલ્દાન ચાલ્યો ગયો, જેથી કરીને પાછલી જીંદગી હું મારી મા સાથે શહેરના છેડે આવેલા અમારા પોતાના નાનકડા ઘરમાં થાંનિથી જીવન જીવવાનું થડું કરું અને જ્યાં સુધી પહેલાં તે અને પછી હું પરવાક ન સીધાવીએ ત્યાં સુધી આરામથી જીવી શકીએ

જીંદગી કઈપણ પ્રકારની ધાધલધમાલ વિનાની હતી થડું થડુંમાં કામ મારા માટે બહુ કપડું હતું પણ પછી હું ટવાઈ ગયો અને તની કઠિણાઈ ખ્યાનમાં પછા ન આવી હું પુસ્ત્રથાસ્ત્રી ઓની દુકડી સાથે વિસ્ફોટ દ્વારા ખાઈઓ ખોદવાનું કામ કરતો હતો. પહેલા શારડી વડે કાસું કરતા, પછી જમીનમાં ધડાકો કરતો, પછી કોદાળી અને પાવડા વાળા ખાડોન ઝીંડા કરતો, પહોળો કરતો, સાફ કરતો, અમ શારડી વડે કાસું પાડો, ધડાકો કરો, ખાડાને ઝીંડા કરો, પહોળા કરો, સાફ કરો અને બસ કામ તૈયાર.

પણ આ કામ કાગળ પર લખવું જટલું સાહેલું બાગે છ નટલું વાસ્તવિકતામાં નથી, ઘણા લોકો તો એમ કહેતા હતા કે આ તો જાનવરાતા કામ જવું હતું તથા ઘણાં બધાં લોકો આ કામ છોડીને બાગી ગયા હતા કારણ કે સારી આવી આવક હોવા છતાં પણ દરરોજ તનતોડ કાળી મજૂરી કરવી પડતી હતી

. મેં દસ વર્ષના જ સ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો હતો, અને આ આખો વખત અમ જે જ સામૂહિક ઘરમાં રહતા હતા જેમાં પાછળથી મારી મા મારા વિના એકલી જ રહી ગઈ.

હું તો જાણતો હતો કે હું કંઈક વિશેષ, કંઈક નોખો નિરાળા

બનીશ, એ બધાંથી નદન વિપરીત, જે મારી ફરત ઘેરાયેલું હતું, જ્યારે મારી આસપાસ ઘરાયણ હતી મારી એકલી - અટૂલી મા, અમારા નાનકડા યાહરનાં લોકો, જે છેલ્લાં વિશ્વયુદ્ધના સમયે યુરોપમાંથી કારખાનાઓના સ્થળાંતરણને કારણે વિકાસ પામ્યું હતું, પહોંચવાળાં મહત્ત્વપૂર્ણ સગાં વહાલાઓની ખાટ અને સાજના સમયે પાઉસ્તોવ્સ્કીની ચોપડીઓ, જ્યારે ઉપરની મુખ્ય લાઈટો બુજાવી નાંખવામાં આવી હતી ત્યારે ટેબલ પરના દીવાના અડાસર પ્રકારમાં પડેલ દિલન આનંદિત કરતાં પાનાઓ અને આ સમગ્ર વાતાવરણની કોમળતાથી છોકરના મળામાં બાજી ગયેલ હૂમો.

હું ચહરમાં ફરતો રહતો, નદીમાં પથરા ફેંકતો અને જાણતો હતો કે બધું જ અહીં નહીં થાય અને બધું જ નદન જુદું જ બનશે, પણ ક્યારે, ક્યાં અને કેવી રીતે તેનો તો કદાચ મેં વિચાર સુધ્ધા પણ નહોતો કર્યો અને હું જાણતો પણ નહોતો કદાચ આખી દુનિયામાં કોઈપણ માણસ, ખુદ પાઉસ્તોવ્સ્કી પણ અને તેના વિષ કંઈ કહી શકે તમ નહોતો.

અને બન્યું પણ તેમ જ, સ્કૂલ વિદ્યાની સાંજ, નૃત્ય જલ્લસો હું હાફળો ફાંફળો બની ગયો હતો. દારૂની મિજબાની ચાલતી હતી, અમરીકન ચાલસ્ટન નૃત્ય ચાલતું હતું, જ નૃત્ય અને આવડતું નહોતું અને સ્પષ્ટપણે લાગતું હતું કે જિંદગીમાં કદી શીખી શકીશ પણ નહીં. હું દાદરા તરફ ઊડી ગયો, નસકોરાં ફૂલાવ્યાં, મેં ચોકડીવાળાં પાનાની નોટબુકના કાગળમાં લખેલી હતી તે પોતાની શાળાજીવનની છેલ્લી કવિતા સુધ્ધા બારીમાંથી ફેંકી દીધી ઊડી જા! ઊડી જા! આ કાગળ જિંદગીમાં અને હું પોતે પણ જલ્દી જ પહોંચી જઈશ, હું જલ્દી જ જઈશ, હું પોતે મારા કાગળની પાછળ જલ્દી જ પહોંચી જઈશ, હું બુદ્ધિમાન અને મહત્ત્વપૂર્ણ બિંદુ બનીશ, હું ઘોડા પર સવાર થઈશ, સફેદ ઘોડા પર, જેની કશવાળી પર લાજ રીબના બાંધવામાં આવેલી હશે. આ બધું થાદ કરવું મારા માટે અત્રિગત હતું.

અને ગમ તેમ પણ પછી બધું જ ન ત. એમ જ બન્યું કે ન તો એની એ જ જગ્યાએ ગભુ સંસ્થામ. પ્રવેશ લીધો, થોડું ભણ્યું, માંદા પડી ગયો, પાછળ પડી ગયો, પોતાની જાત પર થૂંક્યો, એટલા માટે કે જો સમજીને વિચાર કરવામાં આવ તો શા માટે મારે ઝંઝાનયર મનવું. લેબોરેટરીનાં સહાયક, નક્શા દોરનાર, કલેક્ટર, ટેકનાશીયન વગરનાં જુદા જુદાં ઓછી સમજ બુદ્ધિવાળાં કામોમાં અને બધી

જ અવી સસ્થાઓમા પડકા ખાધાં આવાં રસ્તાઓમાં મેં ઓછામાં ઓછા સંસ્થા દ્વારા અત્રવ્યવહાર શાખાનો અભ્યાસ પૂરા કરવાની આશા રાખી હતી કે નહીં?

છેવટે હું અવાં નિષ્કર્ષ પર આવી પહોંચ્યો, જેના તરફ બધાં જ, પછી ભલેને તે જરાપણ સરક્યાં નથી કે પાર પાડી શક્યાં નથી તેવાં, વહેલા કે મોડાં સાદા અને સરળ એવાં નિષ્કર્ષ પર આવી પહોંચે છે કે તેનાથી કોઈ ફાયદો નહીં થાય.

અન હું આ ત્યારે જ સમજી ગયો જ્યારેહું એકવાર અડધી રાત્રે મુખ્ય શેરીમા થઈને ઘર તરફ જઈ રહ્યો હતો. રસ્તામાં મને સફેદ દાનવાળા જુવાનોનું ટોળું મળ્યું કોઈ સત્તરેક વર્ષનાં હશે તે બધાં, હાથમા તેમના હતા ગિટારા અને જોરશોરથી વગાડતા ચાલતાં જતાં હતાં અન નીચલા હોઠ પર સિનારેટો ચોંટ્યો હતો. એક જણ ગિટાર વગાડતાં કંટાળી જતો ત્યારે તે પાતાના મિત્ર તરફ હવામા ઊછાળીને ફેંકતો અને એ મિત્ર જ્યાં પહોંચાએ ધૂન છોડી હતી બિલકુલ એ જ જગ્યાઓથી એને આગળ વધારતો.

મારી અજ્ઞાનતા અન નવા સ્વરૂપની આ કૂચની પાર્શ્વ ભૂમિ પરની અર્થહીનતા એટલાં સ્પષ્ટ હતા કે હું રાત રાત સુદા પાણ અનિદ્રામાં ન વીતાવતો, પણ ઊલટાનું ખૂબ સારી રીતે ઊંઘી ગયો અને બીજા દિવસે પણ સારી રીત ઊંઘી શક્યો અને લગભગ અઠવાડિયા પછી માને સીધ તીધું જણાવ્યું, કેવી રીત અમે આગળની જીંદગી જીવીશું? જણાવ્યું કે આપણી પાસે પૈસા થશે, આપણું પોતાનું ઘર થશે અને આતા માટે માર બીજાં વધારે કશાંનો નહીં પણ માત્ર તનતોડ મહેનત કરવાની જરૂર હતી.

મારી માએ જ્યાં સુધી તે એકદમ માંદી પડી ન ગઈ ત્યાં હુધી સારી એવી ચોપડીઓ વાચી હતી અને જ્યારે તે માંદી પડી ત્યારે તે સમય એવી ચોપડીઓ વેચાતી હતી જે બધી અત્યારે અપ્રચલિત, કોઈપણ જનનાં સાહસ વિનાની, લોકોની નબળાઈઆ અન ધુનિયાભરની દુષ્ટતા વિષની છ, તે પણ મારી પાસેથી શહેરનાં છોવાડમાં પોતાના ધરમાં રહતા સંકુચિત મનના સાવિધન ભદ્ર ચોકોમાંથી એક બનવાની આશા રાખતી નહોતી, તને પણ મારી પાસેથી કંઈક એવી વિશેષતાની જરૂર હતી, એવી વિશેષ વિશેષતા, કે સાચું કહો તો માબાપ જવી રીતે રસપ્રદ

જીદગી જીવ્યા હતાં નનાથી થોડી ઊંચી જાતની જિંદગીની અને કંઈક એવાની જ તેને જરૂર હતી.

પણ છેક જ્યારે હું કામ માટે નીકળ્યો અને તે અમારા શહેરમાં રહી ત્યારે ત વિચારસરણીમાં જરાપણ બદલાઈ નહોતી, પણ માત્ર મારા મન પ્રમાણે કે બધું જ કોઈપણ રીતે થોડું વધારે સારું અને શાંતિભર્યું થાય એ આશા કરતા એ વિચારો હવે રહ્યાં જ નહોતાં.

મારી ગાડી સાંજે ઉપડતી હતી અને આખો દિવસ હું મહેમાનગીરી માણતો રહ્યો, ત્યાં મારાં મિત્રોથી વિદાય લેતો રહ્યો, જે હવે ત્યાં વધારે રહ્યાં નહોતા. અને એ વાત સારી હતી કે હું અત્યારે મારાં મિત્રોને શાદ કરતા હતા કારણ કે હું મારાં મિત્રોને ખરાં દિલથી ચાહું છું. પણ તેઓ ઘરમાં, જ્યારે- હું બહારગામ જઈ રહ્યો છું, અને જ્યારે હું પાછો ફરીશ ત્યારે તેમને શના વિષ વાત કરીશ? ભૂત્તરવિદ્યાની કક્ષણ હાસ્યરસપ્રધાન સ્થિતિના ગોળા વળીશ- ગોળીઓ વિશે, ધણકાઓ વિશે, રીંછો વિશે, અને મિલિશિયાનાં દરજ્જાઓવાળાનાં સત્તામણીભર્યાં કૃત્યો વિશે શું ન બધા જ મારી ઉમરન. ગુપ્તાન લોકો બનાવતી ગુઠ્ઠાં છે, જેઓ ઉત્તરી પ્રદેશમાંથી પાછાં ફરીને વાતો કહી સંભળાવે છે?

સરભરા કરવામાં આવી, આતિથ્ય કરવામાં આવ્યું પછી માથો વિદાય લીધી, ફૂલ પર ફૂસની ચુમી લીધી જ્યારે મિત્રો બધાં ખૂબ ન પહોંચાડવા સિગરેટ પીવા બહાર ઓસરીમાં ચાલ્યાં ગયાં. જ્યારે મારા હજી પલંગ પર જ સૂતી હતી, માંદી હતી, અકદમ ત્યાર ઊભી થઈ અને ભાર પગે દ્વારમડપ પર આવી, જ્યારે હું ત્યાં જાંપ પાસે પહોંચી ગયો હતો ત્યારે તે નાખળાં અવાજે કંઈક બૂમ પાડી ઊઠી હું મારી જાતને રોકી ન શક્યો અને આંખેથી પાછળ દોડી આવ્યો, ત્યારે સફેદ થઈ રહેલા વાળવાળી ન માત્ર રહી પડી “કેમ છે” પણ શ. માટે આમ?” અને મેં ફરીથી તેના કપાળ પર વધાર પ્રબળ રીતે ચુંબન કર્યું, ત્યાર જ મારા હોઠોએ અનુભવ્યું કે તેની ચામડી સાવ લાખડી પડેલી અને માંદલી હતી માંદગીન કારણે, ઓરડાના એકાંતને કારણે, જેમાં બધાં જ જીવો માટે સ્થાન નથી એવી... જીદગીને કારણે.

અહીં મેં તમને મારી જિંદગીની એ કાણ સુધીની આવી વાત કહી સંભળાવી જ્યારે મારી મા ત્યાં અકલી રહી અને હું અકદાનમાં રહ્યા, ટૂંકમાં કહ્યું તો ત્યાંની જિંદગીથી ટેવતો અને કોપેકે કોપેકે એકઠા કરતાં શાંતિમય જીવન જીવ્યો.

ખાઈઓ નોવોસીબીરસ્કનાં નામીયા બદમાશ ફેધ્યા એલેક્ઝાન્દ્રોવની સાથે મળીને ભયંકર તકાત વડે ખોદવામાં આવતી હતી સાંજનો સમય પનાં રમવામાં વીતાવતો, અથવા ક્યારેક ક્યારેક તક મળતાં સાહિત્યિક રચનાઓ વાંચતો જવી કે 'સૌથી ચરમ સીમ. પાસે,' 'સફેદ ડાઘનું રહસ્ય,' 'ડાન કીહોટ', ૧૯૬૫ની સાલના સામાયિક 'યુનોસ્ન'ના નં. ૪ અને નં. ૫ અંક, ફેધ્યાની સાથે દુનિયા ભરની સમસ્યાઓ મંબંધિત વાતો કરતો, ટૂંકમાં ન્યમગ્ર રીતે જોનાં શાંતિપૂર્વક જીવન વ્યતિત કરતો હતો અને કશા વિષે વિચાર કરતો નહતો.

લગભગ માટ. ભાગના બધા પૈસા માને મોકલાવી દેતો હતો પાતાની પાસે ખાવા માટ, થાંડું પીવા માટે અને જરૂરી કપડાલગ્ના માટે પૂરતા પૈસા રાખતો હતો.

અને આમ મારી જિંદગી ચાલતી હતી. ખાઈના તળિયા સુધી પહોંચતા એક રૂબલ પકડાવવામાં આવતો, કોદાળી વડ અને પાવડા વડે તેને સાફ કરી પછોળી કરતાં બીજો એક રૂબલ જેવા તે હાથમાં આવે છે કે તરત જ અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને તુ જાનવરની જેમ કાણું કરતો જાય છે. કોદાળી અને પાવડા વડે પહોંચો કરતો જાય છે, વિસ્ફોટો કરતો જાય છે અને સફાઈ કરતો જાય છે.

અને એકવાર આ બધી કડવાશ મર. દિલમાં ઘોળાઈ ગઈ અને મેં લોકોની વસ્તીમાં, લોકોની વચ્ચે જવાનાં નિર્ણય કર્યો જ્યાં પીા પીવા, પીકચર. જવાં, સ્નાનાગરમાં નાહવા જવું અને પોસ્ટ ઓફિસ જવું સંભવ હતું. મં ઉપરી પાસેથી પૈસા માગીને લીધા અને સવારે ખજાનચીની ગાડીમાં વસ્તીમાં ગયો.

વસ્તીમાં શાંતિ હતી. ત્યાં જે કામ કરે છે તે જાણે કામ પર હોય તેમ જ કરે છે, જે પીએ છે તે દારૂડિયાની જેમ પીએ છે. હું ભાજનકક્ષમાં ગયો, જ્યાં મેં અસલી ઈંડાની વાનગી ખાધી, જમ્યો, ગરમ ગરમ ચા પીધી અને નિયમિતપણે ઘર માકલવામાં આવતી રકમને માંકલવાનું કામ પૂરું કરવા પોસ્ટ ઓફિસ તરફ જવા નીકળ્યા.

ત્યાં બેઠાં હતા દશા અને વરા ત્યાંના બે "તવરા બેલી તખખોદ વાળનારાં" રહવાસીઓ સામાયિક 'મોદ રીગા દદ'ના પાનાં ફેરવી રહ્યાં હતા તથા અજાણ્યો માણસ, જે દારૂડિયાની જેમ ભરથન કૂજે છે, અને નની સામે પડ્યા હતા જુદા જુદા પ્રકારના લાખા લાખા લીટા કરવા.

મોટા કાગળ, જેમાં ઈવાનોવ નામ લખ્યું હોય તેવું કંઈ દેખાતું જ નહોતું.

અને એ પુરુષે મન તેની તરફ અત્યંત મુગ્ધવસ્તુપૂર્વક જોતો જોઈને સમજાવ્યું કે ત પોતે જ ઈવાનોવ ઈવાન હતો અને હાલમાં જ તે અહીં આવ્યો હતો તથા બધા જ કમાયેલા રૂપિયા બેંકમાં રાખ્યા, અને પોતે “ખૂબ પીધેલાની હાલતમાં” હતા, તેથી કાગળપર સહી કરતાં આવાં સમજી ન શકાય તવાં દખ્ખરડા વાળ્યા હતાં, અને જેને આજે તે કાઈપણ રીતે ત ઊંકેલીની વાંચી શકતા નહોતો નહીં તો પૈસા “કંઈ થણ સીંગ નથી,” તેને અંત વાન. સહમતિ સૂચક સૂચનાઓ આપવામાં નહીં આવે, પછી ભલેને ત પોતે જ સાચે સાચો ઈવાનોવ ઈવાન હોય અને પોતાનાં પૈસાંની સંપૂર્ણ માલિક હોય.

પણ મને હવ એ પુરુષ ઈવાનોવમાં રસ રહ્યો નહોતો કારણ કે મારી પાસ માતાં પોતાના ઘણાં કામ હતાં, મારી પોતાની જિંદગી હતી અને મારું પોતાનું ચોક્કસ કામ હતું મારે મારા પગારની રકમ ઘેર મોકલવાની અત્યંત આવશ્યક હતી કારણ કે પછી તેના વડે હું છેલ્લાં વિશ્વયુદ્ધના સમય દરમ્યાન યુરોપમાંથી સ્થળાંતરિત કરવામાં આવેલ કારખાનાંઓને કારણે વિકાસ પામેલાં અમારા નાનકડા શહેરનાં છેવાડે પોતાનું ઘર ખરીદી શકું.

અને જે સમયે હું પૈસા મોકલવા માટેનું નિયત ફાર્મ ભરી રહ્યો હતો તે સમયે મારા મજાનમાં એક સરસ વિચાર આવ્યા, જેને મેં તરત જ અમલમાં મૂકવાનું શરૂ કર્યું લાવ તો હવે, મેં મનમાં વિચાર્યું, જુદાં જુદાં પ્રકારનાં વિષયોને ઉપયોગી સામાયિકો અને સમાચાર પત્રોનાં ઢગલાનું લવાજમ ભરી દઉં, અને તેને લવાજમની રકમ માને મોકલવાની મોકલવણ કરું. આખા વર્ષ માટે, ના વધારે સારું છે કે બે વર્ષ માટે. અને તેને લાગું કે તે સાહિત્યનાં અને એક પાનાં સાચવી રાખે બેશક - બાધે નહીં શી જરૂર છે તની? બસ ખાલી સાચવી રાખે એટલે બહુ.

અને પછી હું પાછી ફરીશ, શહેરના છેવાડે અમારા ઘરમાં સાફ લાવીશ, હળવા કામનાં દિવસ પછી એ કામ લઈશ જ હું મારા પોતાના માટે પસંદ કરીશ, જગ્યા માટે હું તૈયારી કરીશ, જેથી કરીને મન અળસુઓમાં ગણવામાં ન આવે, કામ હાથમાં લઈશ અને બસ પાંચતો રહીશ અને લિબરલ કૂંકતા રહીશ કવી હોશિયારી? કેમ ખરું ને? જ્યારે મા આ સમયે ટેલીવીઝન જોશે અને તેમાં શું કાર્યક્રમ ચાલી રહ્યા છે

તે વિષે બધું કહેશે. જા તેમ. કોઈ ખાસ વિશેષ રસપ્રદ કાર્યક્રમ ચાલતો હશે તો હું પણ જરા નજર નાંખી લઈશ, જ્યારે ખાવાનું અમરા માઠ ત્રણ ખાનાનાં ટિકિતમા ઘરેલું રસોડામાંથી લાવવામાં આવશે.

“બે વર્ષ માટે,” કહ્યું છું “લવાજમ ભરવા ઇચ્છું છું.”

“માત્ર એક વર્ષ માટે,” કહેવામાં આવે છે, “જ ભરી શકાય.”

“અને એકસાથે બે વર્ષ માટે સંભવ નથી?” કહ્યું છું.

“ના,” કહેવામાં આવે છે

“પણ શા માટે?” કહ્યું છું.

“એ અમે નથી જાણતાં,” કહેવામાં આવે છે.

“તો પછી ભલે,” કહ્યું છું, “જેમ હોય તેમ કરો.”

અન એમ કહ્યા કે તમની યાદીનાં બધા જ માટે મેં ઓદશ આપી દીધો.

ન્યારબાદ છાડીન હું પીકચર જાવ. ગયો, જ્યાં મને ‘બેબેર મુસાફર’ (પુતશસ્ત્રનિક) નામનું ફ્રેંચ પીકચર બહુ ન ગમ્યું જે એક તિરસ્કરણીય અને લાડરેપાળથી બગડેલા ફ્રેંચ છોકરા વિષે હતું, જેમ પટ્ટા પડે ફટકારવાની જરૂર હતી પણ બધા લોકો ઊલટોના તેને વપતરે લાડ કરતાં, હાથમાં ને હાથમાં રાખતા તથા તન કાળજી રાખતા હતા. સારું હવે સાંજ પડતા હું ખજાનચીની ગાડીમાં સવાર થઈ ગયો અને ફરીથી પકડા કરવા, ખાઈઓ ખાદવા અને સાફ કરવા કમના સ્થાન તરફ નીકળી પડ્યા.

બીજા દિવસે સવારે હું સિગારટ પીવા બંદો અને મેં જાધુ કે કાલ્યા સ્તારોસ્તિન આવી રહ્યો છે, એ જ પેલો દુષ્ટ ડ જે. હંમેશાં પાટીઓમાં ઊંઘતો જ રહે છે જ્યારે બીજાં બધાં - જેઓ ચેનઆરામ શું છે તે નથી જાણતા તેઓ ચટર ચટર વાતો કરે છે અને તે હજી ન સમયે ઊંઘતો રહે છે અને જો જોઈ નસકોરા બોલાવે છે. બદમાશ કાલ્યા સ્તારોસ્તિન કોલનો ગૂલનો આવી રહ્યા છે અને “ઓઈ ઓઈ ઓઈ” કરતો દુઃખભર્યો કણસાટ કરવા લાગે છે, અનો અર્થ એ છે કે ફરીથી તોજે રાત્રે જ્યો રાતવાસો કરવો જોઈએ ત્યાં નહોતો કર્યો.

અને અમે ખબરો વિષે વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા અને સ્તારોસ્તિને એક ભયંકર વાત કહી સંભળાવી કે કેવી રીતે તે પોતાના નામના જન્મદિવસથી ઘેર ગયો હતો જે તણ પાંતને ઘેરે નહીં પણ બારીંગ કરનારોઓત ત્યાં મનાવ્યા હતા, તે નીકળ્યો અને કૂસની નીચે ગ્રીધી

ગયો અને આમ તે આજ તે કૂસની નીચે ઊંધો હતો જે અરણ્યના મોંઘા હામાઈ ગયલા ટાપોગફરાની યાદમાં મુકવામાં આવ્યો હતો, રસ્તા પર જ તે ઊંધી ગયા કારણ કે સ્ત્રીરોસ્તિનન હાથમાં બહાર જ ઊંધો છે અને જાગી જતાં તેને એકદમ બિહામણું દૃશ્ય જોવા મળ્યું. આસમાનનાં તારલાઓ, માથા પર લટકતો કૂસ, ત્રણ કૂસો, આસપાસ એક પછી છાપ નહીં અને વળી વધારામાં ધુવડના ભયાવહ અવાજનાં પડઘાં ઉપરથી ગૂંજતા હતા...

કે તની તરફ જોઉં છું અને મારી આંખ સામે અંધારા છવાઈ જાય છે બવન. કારણે કે પછી કોઈ આશંકાને કારણે. કોણ જાણે, શેના લીધે એ તા ભગવાન જાણે.

અને હકીકતમાં સ્ત્રીરોસ્તિનન મને તાર આપ્યો જેમા સહેદ કાગળ પર કાળા અક્ષરે લખેલું હતું કે મારી માની તબિયત સાવ ખરાબ છે અને મારે તરત જ બની થકે તેટલી જલ્દી નીકળી જવું.

“...ઊંધું છું, અને બધું જ ત્યાં...” કોણ જણાવે છે. “તું મને જલ્દી જ નહીં જોઈ થકે. હું જલ્દી જ કોઈ ને કોઈ કેકાણે સાવ કરી જઈશ.”

જ્યારે હું હામણાં જ હિસાબનાં પૈસાં ગઈને લઈશ અને ઘરે જઈશ, પણ ઘરે સાવ ખાલી હશે. હું કબ્રસ્તાનમાં જઈશ, અને અન્યારે પાનખર છે જ્યારે ત્યાં એકપણ બાંકડે નથી, કોઈ વાડ નથી, ઝાડીજંગલ નથી, કબ્રસ્તાનમાં જોરદાર પવન ફૂંકાયા હશે, દેવળની ઉપર ૪ ૬ ગોળ ગોળ ઊંડી રહ્યાં હશે અને પછી મારું કોઈ નહીં રહે અને કદાપિ કોઈ મારું બનશે નહીં, તો પછી મારી સાથે કોણ સામાયિકો અને નમાયાર પત્રો વાંચશે? બધું, બધું જ ગાયબ થઈ ગયું, બધું જ સાવ સફાવટ થઈ ગયું, કોઈ કરનાં કોઈ નથી, કોઈપણ નથી, કંઈપણ નથી, અને કદાપિ કંઈપણ ન થશે, કોઈપણ ન થશે કદાપિ નહીં.

પાવણે હાથમાંથી ફેંકી દીધો.

“હું તારી સાથે છું, કોણ.”

“બિલકુલ તૈયાર છે?”

“મારી મા મોતનાં ઊંબરે છે.”

“મરી રહી છે?”

"મરી રહી છે."

"મારી પણ મારા વિના જ મરી જઈ, અને હું પણ મરી જઈશ,
અને તું પણ મરી જશે. આહ, અજ્ઞાન, તું મારાં અજ્ઞાન, સા - સારો
દેશ." બદમાશ માયુ અને મોં મચકોડ્યું.

"પણ કદાચ, હું પાડોશી જઈશ?" મોં કહ્યું.

"કદાચ, તું પાડોશી જઈશ," બદમાશ જવાબ આપ્યો.

રોમન

હું જાણું છું, મૃત્યુ પછી માતે આત્મા
પુનર્જન્મ પામશે અને આપણે ફરીથી
એકબીજાની સાથે થઈ જઈશું. પણ
જિંદગીમાં જો આપણે અહીં જીવ્યા નથી,
આપણે એકબીજાને ચાહતાં હતાં. મને યાદ
છે...

અગાસીવાળું ઘર, જે હું ત્રીજી નદીના કિનારા પરના જૂના વેલાજના
લગ્નમાં રોમ પર જોઉં છું. અહીં લોકોની અવરજવર ઓછી હતી અને
શાંત હતી, જોકે આ હતું તો રોમનું કેન્દ્ર. હું સામોડ્રી, ધીવોધીય
અડીઓ કિંગેલાં લીલાં ધબ્બાંવાળાં લેગાવોવાળી તાર્પેઈ ટેકરીની બાજુમાં
નેરોનનો સોનેરી મહેલ અને ઘટાઘાટ પ્લેનવૂશોનું ઉપવન જોઈ શકું છું,
જે સત્રે જે વરસાદ આવે તો સ્ત્રીઓનાં વાજની ગંભીર શેરાં રંજનું થઈ
જાય છે અને ચમકવા લાગે છે.

જે બેપીકુરને અનુસરવામાં આવે તો કદાચ હું પરમ આનંદની સીમા
સુધી પહોંચી જાઉં છતાં. કોઈ પણ રીતે હું શરીરમાં કોઈ પ્રકારનું દર્દ
કે પછી આત્મામાં ચિન્તાનો અનુભવ નથી કરતો અને લાગે છે કદાપિ એ
અનુભવની લાગણી કેળવીશ પણ નહીં.

સતના સમયે મુલ્લા મને અગાસીમાં લઈ આવે છે, મારા માથા પર
તારાઓનું ઝૂમાયું મકરવૃત્ત ટમટમી રહ્યું છે અને ત્રીજી નદી પરથી
પશ્ચિમથી પવન ફૂંકાય છે તથા લીલાંછમ પાંદડાંઓની અને વાસંતી
ધરતીની સુગંધને લઈ આવે છે. અને હું ફરીથી મારી જિંદગી જીવું છું,
મને મુનિયાના લાઘવ સ્વપ્નમાં આવે છે, પવન તેમનાથી મારા કેશને
ઊડાડે છે, હું ચાદ ઝડું છું અને છૂટો પડો છું... હા, હા, પિતાઓ
સેનેટરો! મશાલોને ઊંચી ઉઠાવવી જોઈએ. અંધાડું થઈ રહ્યું છે. મારી

જિંદગી અસ્ત તરફ ઢળી રહી છે. મને એકઝીસઝનું વર્ષ છે, એલેક્ઝાન્દરની જિંદગીનાં અંતિમ દિવસથી એ વર્ષ એટલાં પાણુ મને એમ લાગે છે કે ખારી જિંદગીમાં તમે હવે તેનાથી વધારે કંઈ લાભ પામી શક્યા ન હોત.

હું મરી રહ્યો છું. દરરોજ રાત્રે સવાર પડવાની સૂઝાન મનાં જ પરોક્ષતાં પહેલાં કલાકે હું આંકડા પર દોરડું ફેંકું છું. હું હાથ વડે તેને પકડી લઉં છું. હું ત્યાં, જિંદગીમાં સરકતો જાઉં છું... મારી જિંદગી - એવી સ્વપ્નવત્ અને કદી પછી ન આવે તેવી સુંદર.

૧

હું સમમાં જન્મ્યો હતો પણ મારુ બાળપણ, મારાં સહાનતાનાં વર્ષો કમ્પાની દરિયા કિનારા પરના નાનકડા શહેર કુમી માં વીત્યાં હતા જ્યારે પ્રસૂતિ સમય મારી મા મરી ગઈ અને બહુન વિજ્ઞાનયાના જન્મ થયા હતા ત્યાર મન નવ વર્ષ પૂરા થયા આવ્યા હતા. આ ઘટનાના એક અઠવાડિયા પહેલા પિતા રોમન લશ્કરી વિભાગમાંથી લશ્કરી વહાણના કાલીગુલાના બ્રિટેન પ્રવાસના શરમજનક કૃત્યને સામી ન શકતાં નાસી ગયા. જ્યાં તે એલચી તરીકે કામ કરતા હતા. અમને રોમમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. ત્યારથી મૃત્યુ સુધી પિતા કુમી ના મેજિસ્ટ્રેટમાં સામાન્ય મોજાણીદાર તરીકે કામ કરતા હતા.

મન બાળપણ બહુ સારી રીતે યાદ નથી, કદાચ એટલા માટે કે તેની ખૂબ ખૂબ યાદ છે. કુમી અમારા જેવાં બીજાં ઘણાં લોકોને માટે અશ્વસ્થતા હતું એ જિંદગીનું એકમાત્ર નિર્બળ આશ્વાસન હતું. અમ દેશનિકાલ પામેલાઓના બાળકો હતા. અમને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવેલા મફતના નિરસ્કારથી ધુન્કારવામાં આવતા હતા, જેના પર નીચ અને દુખી લોકો એવા ઉદાર થાય છે

અમ એક ત્યજ દેવામાં આવેલ, અડધા ખોડિયે બની ગયેલા ખેતરવાડીવાળા ઘરમાં રહેતા હતા, જે પિતાના જૂના પરિચિતોમાંથી એકની પાસેથી સાવ નજીવી કિંમતે ખરીદ્યું હતું અને બહુ ઝડપથી અમારા મોટ વિજ્ઞાસ જાળવી રાખનાર એ ગુલામોની મદદથી તેનું સમારકામ કરવામાં આવ્યું હતું આખરુસઈસકોય નવાવ, જેના કિનાર અમારું ઘર હતું, ઘણા વખત પહેલાં જ ધીચાધીચ ગ્રીગેલ ઘાસથી દેરાઈ

અર્થ હતું અને જાણવાળી જમીન તરીકે રહી અર્થ હતું સાજ પડતાં બારી પાસ તપખીરિયુ પુખ્ત સરકી આવતું હતું અને ઉપસી આવેલી ઉદાસીન આખોવાળાં દેડકાંઓનો ડૂલું ડૂલું અવાજ સાંભળી લકાતો હતો. બાજ સુધી હું ઠડી ભજવાળી હવાથી બીઉં છું અને ભાર ગળા પર મચ્છર બેસી જાય તો થરથર થૂજી ઊઠી છું.

કોઈપણ પ્રાતઃકાળે જ હોય તે સિવાય, ઈર્ષ્યા અને કૃષ્ણીઓ સિવાય, એકલવાયા બાળપણ અને નાનકડી બહેન માટેના ભય સિવાય (અમારી ગરીબીને કારણે તની સારસભાળ લેવાનું મારે માથે આવી પડ્યું હતું) કુમીમાં પગબર સીવીલ્લાની ગૂફા પસંદ હતી રોમમાંથી શ્રીમંત લોકો નેને જીવ આવતાં હતા સીવીલ્લાએ પોતાના પેગામો વૃક્ષોનાં પાંદડાઓ પર લખ્યા હતા અને પવન પછી તેમને દગલામાં ઘસડી જતો હતો. ગૂફા ઘણા વખતથી ખાલી હતી, પણ આખું બાળપણ હું એમ માનતી રહ્યો હતા કે સડી ગયેલાં આ પાંદડાંઓમાંથી અડમાં કોઈક વખત સારી વિદ્યાગી પર લખાઈ હતી.

શિક્ષણ મેં બહુ ખરાબ મેળવ્યું હતું, એકે સાવ સામાન્ય શિક્ષણ પણ નહીં સ્કૂલમાં અમને કટાબો આપતી અલ્કારિક ભાષા અને વ્યાકરણ સિવાય પિતા મને પોતાના ભગવાનની જેમ પૂજનીય કવિ વેળીલીની ગોમણપટ્ટી કરવાતી ફરજ પડતા હતા અને પોતે એ બધું જ શીખ્યા હતા. જ એક પુરુષને દૂધ પુલ્કમાં લડતાં આવડતું જોઈએ મારા પરદાદા વૃત્તીય ગ્રામીનીય કુળ બુલાશનાં છઠ્ઠાં સૈન્યની પ્રખ્યાત ટૂંકડીમાં પોમ્પેયનાં ચાર સૈન્યોની સાથે લડતા લડતા માર્યા ગયા હતા અને અમારા ઘરમાં સૌથી કિમતી વસ્તુ હતી આગ્રી પિતાના બાલો મારા દાદાની લગ્નઈની બક્સિસ, જાણું મહારાજ આગસ્ટસના વફાદારીના સૌગંદ લીધા હતા ખરમા વર્ષ સુધીમાં મને ચાલતા, ઘોડે ફૂદીને બેસતા, ઊભા ઊભા ઊંઘતાં અને રેફ્રીન્ટની જેમ તરતાં આવડતું હતું.

ભાર વિજ્ઞાનિયને આઠ વર્ષ પૂરે થઈ ગયાં ત્યારે પિતાએ પોતાના જૂનાં સંબંધોની મદદ વડે તેને વેસ્ટા દવળમાં ગોકવી દીધી. તેમને એમ લાગતું હતું કે ભગવાન તેની તતા કરતાં વધારે સારી રીતે રક્ષા કરશે પાંચ મહિના વીતી જતાં મેં પુખ્તવયનાં પ્રાચીન રોમન નાગરિકનો ઝભ્ભા પહેર્યો અને પિતાને દફનાવ્યા તેમણે પિતૃચ્છુ ચૂકવી દીધું હાવાની ખાતરી કરી ભૂખથી પોતાની જાતના અત આગ્ર્યા તમના વસિયતનામામાં અકસા પાસઠ સેન્ટર્સ સિવાય એવી રીતે જીવવાની ઈચ્છા

પ્રગટ કરવામાં આવી હતી કે મૃત્યુ મને અકાએક પોતાની લપેટમાં ન લઈ લે.

દરેક પાનખરમ તેમની કબર પર તીબેરીયાનાં સ્વેચ્છાએછેડી દેવામાં આવેલાં કે પહેલાંના પાયદળ સિપાઈઓ એકઠા થાય છે જેમને કુમીમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા કે પછી નવી શાસનસત્તાથી ભાગી આવ્યા હતા તેઓ પિતાને યાદ કરે છે અને મશાલો હલાવતાં હલાવતાં અને અશક્તપણે વાતો કરતાં ને કરતાં જ રહે છે...

૨

હું સેમમાં આવી ગયા, જ્યાં શરૂઆતના સમયમાં હું મારા મામા પાલ્કુરીય કુસ્તને ત્યાં રહ્યો. તે તીબેરીય, કાલીગુલા, કલાવીય અને છેક છેલ્લે નેરાનમાં કામ કરતા હતા અને બધાં પ્રત્ય બધાં થવાનું જાણતા હતા મારી પાસ પૈસા છે એમ જાણીને તે ખરા દિલથી મને સાહતા હતા મામાની અને પિતાના કેટલાંક અંગત પત્રોની મદદથી મને લશ્કરમાં જોડવાની આશા બધાઈ હતી; વિશેષ કરીને સેના ટૂંકડીમાં જોડાવોની મારી ઇચ્છા હતી. પણ સૈન્ય ટૂંકડીમાં જોડવાની મન તક ન મળી. હું દગાખોરનો દીકરો હતો. તે સમયે શાસનમાં આવેલા સત્તાધારી નેરાને હજી જૂના અભિપ્રાયોને બદલવાનો નિર્ણય કર્યો નહોતો.

મારા મામા પાલ્કુરીય કુસ્ત લશ્કરી ટ્રીબ્યુનના દરજ્જા ધરાવતા હતા અને હજી વૃદ્ધ નહોતા. છોડીને ગુરુવાર દર સાંજ (શુક્રવાર મામા ફારમમાં જતા હતા તેથી તે પ્રસંગે પાતાની જાતને કાબૂમાં રાખવા) અમાર ઘર તેમના મિત્ર એકઠા થતા હતા) અને દાડ્ડની મિજબાની મનાવતા હતા, જેમાં પિતાના કડક નિયમોમાં અને સવમપાલનમાં કેળવાયેલો હું સમૂજભર્યા મજાને માટેનાં નમૂનારૂપ બની ગયો હતો અને પ્રલોભનને સહતા હતો ત્યાં હું કોઈક રૂઢીચી આજ્ઞા સાથે પરિચયમાં આવી ગયા જ ઘાડસ્વાર હતો અને કાર્બુલોનના લશ્કરમાં સોના સરદાર હતો તે અ માણસ બની ગયા જેને મને માન્ય અધોપતનમાં મદદ કરી હતી

રુઢીય મારા કરતાં પાંચ વર્ષ મોટો હતો; તે જંગમાં લડાઈ લડ્યો હતો, ધવલ્યો હતો અને નોકરીમાંથી તન વહવા છૂટો કરી દેવામાં આવ્યા હતા પણ સ્વાસ્થ્ય અને નોકરીથી તેને એટલી બધી ચિંતા નહોતી. પાતાની જ રીત અપીકુરને સમજતાં આવશ્યકતા પ્રમાણે ન સુખવાદી

બનતા હતા, બટલ કે પાતળાં જાતન પરમ સુખ પામવાનો આનંદ માણવા બધાં જ છૂટ આપતા હતાં. સ્વભાવ ત આનંદી અને મિલનસાર હતો અને મન તેના ચહરા જમી ગયો હતો. તે હકીકતમાં જ નહોતો તે થવાનો પ્રયત્ન કરતો નહોતો.

સમયની સાથે સાથે હસડાઈ આવતો માનસિક નિરુત્સાહ ત્યારે આસરી ગયા, જ્યારે મેં રુકીવાને જોયો અને તેની અશિષ્ટ મદ્યપાન અને રંગરંગવાળી મહેફિલોમાં ભાગ લીધો તે સમયે અમારે ત્યાં “બાર ભગવાનોની મિજબાની બહુ પ્રખ્યાત હતી, જે ઓગસ્ટસે પોતાની જુવાનીના વર્ષોમાં કરી હતી તેમના જેવી હતી રુકીય એ પોતાને યુપીટરનાં રૂપમાં પ્રગટ કર્યો અને અમે તેના મિત્રો ઓલિમ્પિયસનાં બાકીના ભગવાના બન્યા. દરેક વાર મદ્યાપલ્લી વેશ્યાઓને વેનેરા, દીઆના, તથા મીનરવા દવીઆના પોષાકમાં સજ્જ કરી, આ વેશ્યાઓને રુકીયે પ્રાત્ન કરી હતી. (એમાં તે અજડ કલાકાર હતો).

હું આ બધી મિજબાનીઓમાં ખૂબાઈ ગયો અને ભૂલી ગયો પોતાની એકલતા

અમે પીતા અને ગાતાં તથા જ્યારે “નાનકડી દાસી” સાબોના મારી બાજુમાં બસતી અને પોને નેરોનને ફિફાર વાલિંગ્ર વખાડત. શીખવાડતો તર્ક પોતાનાં દુઃખભર્યા આનંદી ગીતો ગાતો. ત્યારે મને ગમતુ હતું તેનું ફિફાર વાલિંગ્ર રડયુ અને બાલાવતું હતું તથા દિલને કોઈ સાંત્વના આપતું નહાતું. હું અંધારમાં ઊડિ તે ઊડિ તરતો ગયાં અને મન પાછા ફરવાની ઈચ્છા થતી નહોતી.. અને પછી.. રુકીઈ દીઆના અને મીનર્વા સાથે એકબીજા ફરતે હાથ વીંટાળી ગૂંચાણાં બોલતા કોઈ બીભત્સ કવિતા બરાડવા લાગ્યો અને સાબીના મોટી ઉંમરની છાકરીઓનાં ઉલ્લાસિત હાસ્યે ખડખડાટ હસી પડી, અને એવી હસી પડી કે પોતાની જાતને રોકી ન શકી...

રુકીય એ બધાની ઠેકડીઓ ઉડવી: રાજમની, સામ્રાજ્યની, યુલીયની અને નેરોનની તે આ વિશ્વવ્યાપી રાખતા નહોતા કે અવી ઈજિપ્તીની કમ્પના કરવી સંભવ હતી જ્યાં લોકો એકબીજાનું શાપારૂ નહીં કે તેથી કરીને દુનિયાના કેન્દ્રમાં તેણે પોતાની ઈચ્છા મુકી, પછી ભલે તે

તે ઝિંદગીની લીધેલી જ કેમ ન હોય. બીજાં બધાં પ્રત્ય તપ્તે કાંઈ ધ્યાન જ ન આપ્યું જે માત્ર તેનાં રસ્તામાં ન આવ્યું તો

રાતો પછી દિવસો આવ્યાં નોકરી મેળવવા માટે એક પછી એક કરવામાં આવેલાં મારા બધાં પ્રયત્નો નિષ્ફળતામાં પરિણમ્યાં. મારી સાથે જ શરત મુકવામા આવતી હતી ન આ હતી. એ વાતનો સ્વીકાર કરવા ક મારા પિતા કાવર, રૂપોડ અને દેશદ્રોહી હતા જ મારા માટે પરિપૂર્ણ કરી શકાય તવી નહાનો પિતા મરી ચૂક્યા હતા, હું હજારો વખત પહેલેથી જ પોતાને અને પોતાની ભગેણુ જિંદગીને ધિક્કારતો હતો પણ તેને શરણે હું જઈ ન શક્યો.

મં અથક પ્રયત્નો કર્યા. ફિલસૂફીની ચોપડીઓ હાથમા લીધી અલગ ફલટમા રહવા ગયો, શપથો લીધા... બધું વ્યર્થ ગયું. આત્માના ઊંડાણમા હું કાંઈપણ આરબની ઉદ્વેગહીનતા અનુભવતો હતો. ફરીથી રુફીય આવ્યો, ફરીથી અર્થહીન માણસો મંડળી ભેગી મળી - ડમ્માસ્ટીક, શિકાન, પહલવાનોની કુસ્ની, દાડનો મિજબાનીઓ અને અક રાત માટે સન્ની આરતો. આ બધા માટે નાંઈ પ્રયત્ન ની જરૂર નહોતી કારણકે આ બધા. હતા. હું જોતો હતો કવા રીત રુફી આખી દુનિયા પર હસતાં હસતાં નુમીદિયાના આરસપાણમાંથી બનાવેલ ગુલીયના નામના સ્મારણમા અમારાં દર્શપ્રેમીઓવડે ફેરમમાં એટલાં પ્રમપૂર્વક લઈ આવવામાં આવલ વીસ મીટરના થાંભલા પર પેશાબ કર છે, હું જોતો હતો કવી રીતે ગંધ મારતુ ગેંદુ પ્રવાહી આરસપાણનાં પહ્યારો પર ઉભરાતુ હતુ અને કંઈ પણ અનુભવતો નહોતો, કંઈ પણ નહીં.

આઠ વર્ષ વીતી ગયાં. પૈસા ખલાસ થઈ જવા આવ્યા હતા અને મન ભવિષ્યનાં વિચાર કરતાં છ બીક લાગતી હતી. એક ઘટનાએ મારા નસીબનો નિર્ણય કર્યો

૩

રુફીય ની સાથ હુ સ્નાનાગરમા બેઠો હતો. આ સ્નાનાગર એવાં તાવ સાધારણ, આરામદાયક અને ખહુ ગદાં નહીં અથાં સ્નાનાગરોમાંથી અક હતુ જેમા સુચિયતિવાળા સામાન્ય લોકો નહાવા જતા હતાં. વિશેષ પ્રગરનો. અતનદને ખાતર રુફીય કાંઈક કાંઈક વાર અહીં આવવાનુ પસંદ કરતા હતા તેનામાં આવી ઘણી દેવાતરઓ, વિચિત્રતાઓ હતી જ એવા

અનંદના ઉદ્દગમ સ્થાનો હતાં બીજી વિચિત્રતા ઉદાહરણ તરીકે એમ સમરથેલી હતી કે અમારી જિંદગી સાવ અસ્તવ્યસ્ત હોવા છતાં પણ દર મહિને તે સસ્કારનો રીત રિવાજ કરતો. યજ્ઞમાં ડુક્કર, બળદ અને ઘેઠું લઈ આવતો.

એ સફેદ ચાદરા પર બેસતાં અને રેનીય દાડ પીતાં, જે અમને બનેને ખૂબ ગમતા હતા અને ફરસ પર ખણાણ અવાજ સાથે સેસ્ટર્સ પડતા અને ભીની ફરસ પર ગોળ ગોળ ફરી પડી જતાં અને સિક્કાનો હડ પડ્યો જમ. સ્વચ્છનું ટાંકણું પીંણું માથું ચમકતું હતું અને મારો મિત્ર, ધાડેસ્વાર અને મહાન કોર્બુસીનાનો બૂતપૂર્વ સેનાની રુદ્રીય શાખોને પોતાનો ઉદાસ પગ તેની પર મુક્યો ખણખણાટ એકદમ જરથી થયો હતો અને અધડ સૈનિક સિક્કો પાડીને મુંઝવણનું છુપાવતાં અને તેને કોઈ ધ્યાનમાં ન લે એવો પ્રયત્ન કરતાં બહુ વાર સુધી આસપાસ જોતો રહ્યો ત્યારબાદ હાથ હલાવી તે બહાર જતા રહ્યો અને હું તથા રુદ્રીય જાણે શિક્ષકનો મજાક ઉડાવીને ખુશ થતાં છોકરાંઓની જેમ ખુશખુશાલ થતાં અને ખડખડાટ હસતાં લોટપોટ થઈ ગયાં.

રુદ્રીયે આ સેસ્ટર્સ હથેળીમાં લાપો, સમાન અસામની સમતથા જેમ કરવામા આવે છે તેમ આંગળી વડે તેન જરાક ધકેલતાં જીભ વડે ટકટક કર્યું અને હજી સુધી માથું ધુસાવતાં અને હસતાં હસતાં કહ્યું:

“કેમ છે નું બકરા, દ્રાક્ષો ન કોતર, દડ હજી પૂરનો છે...”*

“શુ ખરેખર આપણે તેન નહીં આપી દઈએ?” મેં પૂછ્યું

તે આ વિષે વધારે કંઈ કહેવા ઇચ્છતો નથી એમ બતાવતાં મોં ફરવી ગયા. મેં વાકી વળેલી મોટી આંગળીઆવાળા તેના સુંવાળા સફેદ પગ તરફ જોયું. તે બિલકુલ ડુક્કરની ચૂચની જેવા ગુલાબી અને ભીના હતા મન કટાળા આવવા લાગ્યા સારી રીત ગોઠવાઈ ગયલા, હવસખાર, દારૂડયા જનવાર મારી બાજુમા બધા હતા અને મેં તન ઉઘાડી હથે પ્રહાર કર્યો.

તે અકદમ ફિક્કો પડી ગયા અને બાકડ પાસે ઝિભા થઈ ગયો અને

* ભવન પારસ્કોપની પ્રખ્યાત દ્રુતી મનારાજક કવિતા

મેં હળવાશ અનુભવી હું વધાર જરાવર હતો અને અમે બંને એ જાણતા હતા.

ચૂપકીદી પછી, જમા અમે મિત્રોથી દુશ્મનો સુધીનો આખો હાંબો ટૂકા રસ્તો પાર કરી ચૂક્યા હતા, તેણે પોતાની જાત પર કબૂ મેળવી લીધા અને ફરીથી ખડખડાં ઇસી પડ્યો તેણે ધીમે અવાજે કહ્યું, શું તું ખરખર એમ વિચાર છું કે આ બધાં વર્ષો તું પ્રમાણિકપણે કમાયેલા પૈસા પર જીવતો હતા. તે સીધો મારા મોઢા પર લાળભરેલા મોંએ ધમકાવતાં બતાડ્યો, શું તું ખરેખર એમ વિચારે છે કે આ બધાં વર્ષો તું જે પૈસે પીતો રહ્યો અને વેશ્યાઓ સાથે સૂતો હતો તે એ તુચ્છ રકમ હતી જે મેં તારી પાસથી તારા મિથ્યાભિમાનને ખાતર લીધી હતી? જ્યો દૈવનીય મૂરખ, ઘાંઘડાંધાની ઓલાદ! આ પૈસા તો એક બદબોદાર ગંધાતી વેરવાને માટે પણ પૂરતા નહોતા! તું મારા પૈસા પર જીવતો હતા, મારા પૈસા પર અને આ પૈસા મેં જૂના શ્રીમત બકરાઆ પાસથી લીધા હતા જ્યો પટભરીને ગળા સુધી ખાઈ ખાઈને કાવદા સામ દોષી હતા, જથી કરીન હું હું! તેમને તેમના હલકટ કૃત્યોમાંથી બહાર ખેંચી કાઢવામાં મદદ કરું.

તેણે ન્યાયાધીશ અને મેજિસ્ટ્રેટના ખાસ ક્લેર્કોને (ઉદાહરણ તરીકે તેમા મારા મામા ધાલ્કુરીય કુસ્ત્ર હતા) વેશ્યોના દ્વારા ચૂકવ્યા અને ઘણીવાર જે પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓને બ્લેકમેઈલ કરવામાં સફળતા મળી તો તેમના દ્વારા ચૂકવણી કરતા. જ્યારે આ ન્યાયાધીશનાં ઘરાકો, “બકરાઓ” તેને, રુકીયને, એ આનંદી માણસને ચૂકવતાં હતાં. ન ગાળા બરાડવા લાગ્યા, ન હસ્યો અને ડરકતો રહ્યો, તેને હવે અમારા વાદવિવાદનો ગુસ્સો ગમવા લાગ્યા હતો અને હું તનાં એશિએટિંગ વાક્યપટુ બાષણને રોકીને તેને ચૂપ થઈ જવા માટે ફરજ પાડી ન થક્યો.

બીજા દિવસે મેં પોતાની જાતને પહેલવાન તરીકે કુસ્તીમાં લંચી દીધી

૪

“પોતાની જાતને બાગમા હોમી દઈશ, બાધી દઈશ અને લોખંડી ખલાસ કરી નાંખીશ!” આમ મારી પહેલવાનીની શપથ પૂરી થઈ.

પહેલા કુસ્તીયુદ્ધ પહેલાં મેં બહેનને મળવાના પોતાના હક્ક વિશે કંતુ મને તેનાથી વિદાય લેવાની ઈચ્છા હતી, મને બહુ લાંબા વખત સુધી તને મળવાની રજા આપવામાં ન આવી પણ વિચાર કર્યા વિના જમના જમના પર અવલંબિત હતું તે બધાંને મેં પૈસા ચૂકવ્યા, બિવડાવા અને માગ્યા તથા છેવટે અમને મળવાની રજા આવવામા આવી પાનખરના ટૂંકા દિવસના અને પા ક્ષાક અમે ઘેરા, શેવાળવાળા થાળવાળા પાસ ઊભાં હતાં અને દૂર દૂરથી, દેવળના અનંત ઊંડાણમાંથી વાસળીનાં પીમાં અસ્પષ્ટ સ્વરો માને સંભળાતાં હતાં. મેં વિર્જીનિઆને જોઈ અને સમજી ગયો કે હું અહીં ફોગટમાં આવ્યો હતો.

અમારાં વિખૂટાં પડ્યાન નવ નવ વર્ષો વીતી ગયાં હતાં, અમે અકબીજા માટે અપરિચિત બની ગયા હતા. વિર્જીનિઆ ક્યારેક મારી આંખોની ઉપર જાતી હતી અને બિનજરૂરી શબ્દો પર હળવેથી માથું ધુણાવી દેતી હતી. તેની ઉંમર સત્તર વર્ષ હતી પણ તેના ચહેરા પરથી જુવાનીના રંગ અને તજજરી ઊંડા ગયા હતા અને રહી ગયા હતા મનઃ એકલો ચહેરા - નાનકડો, બહુ સુદર નહીં તેવો, અને નાપુશ ચહેરો એક અવા વૃદ્ધ અનાથ થઈ ગયેલા પંખીડાના ચહેરા જેવો, જેને દાણા આપવાનું લોકો ભૂલી ગયાં હતાં.

મેં આ મારાં પોતાનાં પ્રિયજનની આંખોમાં, મોં પાસ આછી કરચલીઆવાળા ઊંડા ગિતરી ગયેલા ગાલ તરફ જોયું અને વિચાર્યું. શા માટે? શા માટે અમારા ઘરની પાસ લીલુછમ ઘસ ઊંચુ હતું, શા માટે અમે પિતાને ચાહતાં હતાં અને તેના માટે આટલો ગર્વ ધરાવતા હતાં.. શા માટે અમે આવાં બદનસીબો છીએ?

[વિર્જીનિયાએ આમ તો અકપણ શબ્દ ન ઉચ્ચાર્યો, પણ જ્યારે વિદાય લેતાં મેં તના હાથ ચૂમ્યો ત્યાર તણે પાતાના કોઈપણ પ્રકારના આકાર વિનાના કાળા કપડામાંથી કાઢથી મારું બાળપણનું પોપનું આશાપત્ર બહાર કાઢ્યું અને મને જળમાં પહેરાવી દીધું... અમે રસ્તે પડ્યા, તેણે મને ખભા પર ધૂમ્મા અને હું ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો જ્યાં કરીને ફરીથી કદાપિ આ મુલાકાત વિશે ન વિચારું.

પછી ચિંતાઓથી આંધળો બનેલો હું પથ્થરની જડિત અખાડની વચ્ચોવચ ગિર્ધા હતો, અને મારી અર્ધમૂર્છિત અવસ્થામાં મંથો આસમાની આનંદમાનની સાથે એક થઈને તરતાં દે ખાતાં હતાં અને તેની એક બાજુ નમની સામ જ મારા પહેલા દુનુ પ્રતિસ્પર્ધીનો ફિક્કો ચહેરો પણ વધારે શ્રીમે ધોમે, તેમનાથી પાછળ રહતાં ફરતો દખાતો હતો, જેની આખો ફાકિયાવાન ઢાલ પર ભયથી થીજલી હતી. અર્ચહીન જુસ્સાપૂર્વક તંબૂ ટૂંકી તલવાર હવામાં વોંટી અને તની આખામા ભય હતો .. તે બહાદુરીપૂર્વક મારી તરફ વળ્યો.

મેં એ પ્રહારમા તેને પછાડી દીધો પણ મારી ન નાખ્યો. અમે નવા હતા, પહેલી વખત હતા. આવાં લોકોથી પ્રેમકાણુ માટે બહુ મોટી ચિંતા નથી કપજતી પછી હું એ સમજી ગયો કે પહેલી વાર લજભર હંમેશા ઉદારતા દેખાઈ આવે છે. મૃત્યુ કોઈ સનોષ લઈ આવવું જઈએ!

પછી . પછી હું ધોમ્પઈના જગીચામાં લપસણા પથ્થરો પર, પહલવનો માટે નેરોનમાં બાંધવામા આવલા લાકડાના થીઅટરમાં, સેપતમાં ફરતી લડ્યો હતો જ્યાં અખાડમા લાલી સારી રીતે જોઈ શકાય તટલા માટે લાલ સીસું અને પછાડી લીધોતરી વિખરવામા આવ્યા હતા .. રામચા અને આસપાસનાં શહેરાનાં અમને કોઈક શ્રીમત કુસ્તી પ્રેમી સાથે કરાર પર કિમની વેચવાની જેમ લઈ જવામાં આવતાં હતા; એક પર એક, ટૂકડી પર ટૂકડીમાં, ભંગલી જાનવરો અને કેદ કરાયલા સૈનિકોની સાથે હું જાળી અને ત્રિશૂળ સાથે, બીજા લોકોના પરમેવાની ગંધ મારતાં મિર્મિલોન બખતરોમા અખાડમા બહાર આવ્યો અને પાંચ વર્ષમાં એકવાર પણ પોશ્વોકો વેસો* મારા પર વળ્યો નહોતો, ઊલટ મુલટ, “નસીબનું લોલક”.

હું ન તો બહુ ઊંચા કદનો કે ન તો બહુ જરાવર હતા પણ પિત્તલ અને જ કઈ બધું શીખવ્યું હતું તે ફેગટમાં ન ગયું અને વધી કાણુ જાણે છે, કદાચ વિચ્છિન્નિઆની પ્રાર્થનાઓ પણ ભગવાનતેએ સાંભળી લીધી હોય...

* મટી આંધળી નીચે એક ચિહ્ન, જેના લડે પ્રેમકોણુ પહેલવનને મારી નાખવાની માગણી કરતો હતો

મધ્યાહનની લોહિયાળ લગાઈ સુલ્કમાં પણ જ્યારે પ્રખ્યાત લોકો બીજા વારના નાસ્તા માટે જ્યાં અને રમુજી ટોળાંમાં પહેલવાનોનું બખતર વિના લોહિયાળ ચુલ્લ ઊભું થઈ ગયું ત્યાર મને જાવત. રહેવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું પાચ વર્ષના ઘગભગ અવિરત યુદ્ધો દરમ્યાન મને માત્ર કેટલાક હળવા ધા પડ્યા. હતા અને બે વાર હાથ તૂટ્યો હતો, જે બાળપણમાં જ લોહા પર કૂદીને ચડતાં ઈજા પામ્યો હતો.

હું મારી નાખતાં શીખ્યો હતો.

પહેલી વાર જ્યારે મેં વિશાળકાય ખૂંધાળા સરસનને મારી હરાવ્યો જેને ફેંદા લડવા આવતું નહોતું પણ જે કપલા પેટવાળા બળદની જેમ ફરપણે જ્યાર એકદમ સ્પષ્ટપણે ખુલ્લુંખુલ્લા, નસીબના અસ્પષ્ટ હાસ્યની જેમ પોલ્લીકો વેસોએ થયા ત્યારે તેણે મને ખૂની બનાવી દીધો, બીજો કોઈને નહીં પણ મને, મેં આને નિર્ધારિત તરીકે અને જાનવરની જેમ મૂર્ખપણ સ્વીકારી લીધું.. અને મારા સ્વપ્નામ નરમ, સફેદ છાતી, લોહા, બુમચણા, મારી વાર્ક. તલવાર અને મૂઠ ચમકતા હતા..

જિંદગીએ પાન મારાં અંતરાત્માને ઘડા જ રખતમાં શાંત પાડી દીધો... અમારી રામના પહેલવાનની ટૂકડીને જર્મનની ટૂકડીના જાગવર અને જગડક પહેલવાનો સાથે કુસ્ત. લડવાની હતી. અને તેમનામાથી એક લાલવાળવાળો, નીલી આખોવાળો અને ઊંચા કદવાળો (કોઈક જગનામાં કાલીગુલાના વ્યક્તિગત સરકાણ માટે અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા તેવાં હતા) અખાડમાં રસ્તા પરથી એક બાજુ ખસી ગયો અને શરમજનક જગ્યાઓને સહ કરવામાં સ્વજવાળી લાકડી જમીન પરથી ઊઠાવી કોઈપણ વ્યક્તિ હજી કાઈપણ પ્રકારની હલચલ કરે તે પહેલા જ તેણે ન પોતાના ગળામાં ધુસારી દીધી અને બળપૂર્વક શ્વાસ છોડ્યો. નીલા ચહેરો અને હાડા પર ફીણ સાથે તે નીચે ફસડાઈ પડ્યો અને અમારી આખો સમક્ષ અને મથ પર બેઠલાં બધાં લોકોની આંખો સમક્ષ તણ પોતાનો જીવ છોડ્યા હું સમજી ગયો, શા માટે હું મારી નાખી શકું છું મૃત્યુ અમારી જાતવર જેવી ગુલામીભરી જિંદગી કરતાં વધાર સારું હતું

જ્યારે જુવાન બિનઅનુભવી પહેલવાનોને મથાલો, તલવારો અને ચાખામાઓના ફેટકાર સાથે અખાડમાં ધક્કેવામા આવતા હતા અને પછી અમારા કુશળ હાથે માર્યા જતા હતા ત્યારે એ બિલકુલ કસોઈના કામ જેવું લાગતું હતું. હું કોઈના પર દયા ખાતુ બૂલી ગયા હતા. હું અકદમ કઠોર, કેળવાયેલા જાનવાર જેવા, નિર્ભય, મૃત્યુ પ્રત્યે પછી

ભલન તે મારુ પોતાનું હોય કે બીજનું — તદ્દન બેપરવા થઈ ગયો હતો ત્યારે જ મારી હિલચાલોમા સ્વતંત્રતા અને ચોક્કસતાનો એ સંયોગ દેખાવા લાગ્યો જેનો કુશળ કલાકાર ગર્વ કરે છે.

મારી સફળતાઓ વધી દૂંદૂં, જ્યાં હું આફ્રિકી ચિત્ત સાથે લડ્યો હતો, આખા રામમાં મારુ નામ પ્રખ્યાત કરી દીધું. જેકે મારો હાથ, જ મેં તના ગથ મારતાં ભીનાં જડલામાં ખાસો એવો ધૂસાડી દીધો હતો તે, છેક હાડકાં સુધી ચવાઈ ગયો હતો અને અડધું વર્ષ પણ જીવતા રહ્યો નહોતા, આ વિજય પછી (મેં તેન કટાર વડે મારી નાખ્યો હતો) મન નરાનના અગત પહલવાનોના રસાલામા લવામાં આવ્યો, એ રસાલામાં જેમા વિખ્યાત સ્પીકુલ હતો.

હું રોમનાં સૌથા શ્રેષ્ઠ પહલવાનોમધી એક બની ગયો

અક દિવસ મલ્લયુદ્ધ પછી, જેમાં હું એકલા હાથે બે જુવાન ગ્રીકો પર જીત પામ્યો હતો, અમારા લાનીસ્ત* સ્કોલ્પીયએ આંખો મીંચકારતાં અને હસતા હસતાં મન કોઈ જાણીતી પ્રૌઢાની તેના બંચલામાં મળતા જવાની વિનતી વિશે જણાવ્યું આ પ્રકારનાં આમંત્રણ અમારે ત્યાં જવલ્લે જ આપવામાં આવતાં હતા, પણ એવાં કદેકધી હું માહિતગાર હતો. ઉગ્રહરણ તરીકે હું જાણતો હતો કે સ્કોલ્પીય પાને અક ઉમરલાયક સત્તરની પત્નીની મહરજાનીન આભાર લાનીસ્ત બન્યા હતા રામના ઘાડેસ્વાર, ફૂંબીવના કુળના વંશજ એવા મારા માટે સરકસનાં જાનવાર થવું માન્ય છ પણ ગુલામ નહીં, કદાપિ ગુલામ નહીં. એ તો પ્રામાણિકતાને કોઈ ખાસ વ્યક્તિન માટે અનામત રાખવા જેવું હતું. કોઈપણ ઉમરલાયક પુરુષને જે સ્ત્રીઓની જરૂર પડે છ તઓ અમન દરેક જીતેલા સંઘર્ષ બુદ્ધ પછી તક અપતી હતી અને આ વ્યક્તિત્વવિહોણી ખુશી મારા માટે સિથા આનંદ સંતોષ માટે કોઈ નીચ હવસખોર ડાસીના હવસનો લાભ ઊઠાવવા કરતાં વધારે આનંદ હતી.

આ સ્ત્રી હતી યુનિથા.

* પહલવાનાનો વડો, સ્વતંત્ર માણસ

“જન્મા દિલથી હલકા છે, નીચ છે, તેઓ કાચરના ધરાવે છે,” વેગીલીય એમ કહ છે અને કદાચ એમ છ પણ. જ્યારે નેરોન હજી જુવાન હતો ત્યારે તેને રાતના સમયે દરૂપીકામાં જતાં, બિખારીઓ અને અલકસ્મિકપણે પસાર થનારાં પ્રવાસીઓ પાસે ઊભા રહેતાં, રાતના સમયે રોમમાં ભટકતું ગમતું હતું તેને ખાળકૂવા તરફ ખેંચાણ હતું લસણની વાસ માલતાં સાધારણ નાગરિક પાસેથી મળેલી કેટલીક ધોલ થાપડો તેને સરવય રહેવાની ફરજ પાડતી હતી. પોતાનો છપ્પો મારવા જતી સમયે ન કેટલાંક વિશ્વાસપાત્ર લડાયક થોડાઓને પોતાની સાથે લઈ જવા લાગ્યો મારે પણ આ રસાલામાં જવાનો વારો આવ્યો હતો ઘણીવાર તેનાં સ્થિર અર્ધ બુદ્ધિવહોણી દૃષ્ટિ મારા પર રહેતી હતી અને હું હજી સુધી સમજી શક્યા નહોતા કે મને એ ભવિષ્યમાં શેની આશા આપતી હતી. ન એક જ સમયે વખાણ, અદેખાઈ અને નિરસ્કાર કરવાનું જાણતો હતો. ચિન્તા સાર્થના મારા દુઃસ્વપ્ન પછી તણે રામમા જાહેરાત કરી કે થોડા જ વખતમાં ત પાતે અખાડાના મદાનમાં સિંહનો સામનો કરશ અને હું જાણતા હતા આ બિલકુલ ખાલી શબ્દો માત્ર જ નહોતા, ઘણીવાર મિથ્યાભિમાને તેની અદરની કાચરતા પર જીત મેળવી હતી અને ત્યારે તે કોઈપણ ભયંકર કૃત્ય કરવા માટે સક્ષમ હતો.

સ્પીકુલ, મહાન સ્પીકુલ તેનો પ્રિય હતો તે સ્પીકુલને અદ્ભુત ભેટસાગરો આપતા હતા અને એક સર્જક જેવી રીતે પાતાની સર્જનાત્મક કૃતિ તરફ વલણ ધરાવતો હોય તેમ તેની સાથે વર્તતો હતો.

અ દિવસ આવી મધ્યે અને નરોને પોતાના લોકડાનાં એમ્ફીધીએટરમાં વર્ષનું દુઃસ્વપ્ન યોજ્યું. મારે સ્પીકુલ સાથે લડવાનું હતું.

હથિયારો એક જોવાં જ હતાં’ બે મધ્યમસરની તલવારો અને કાલા બીજાં વધારાના કોઈપણ હથિયારો અને રક્ષણ સાધના વિનાની સ્પીકુલ માત્ર કરતાં ઉંમરમાં માટી હતો અને લડાઈમાં એકદમ ઠગ લાલોનો હતો અને વગી વધારમાં તે કૂર નહોતા અને પહેલવાનો તો એ જાણતા હતા.

“મન મારી નાખ!” દુઃસ્વ પહેલાં મેં તેને કહ્યું. રાતના સમયે વધારે ને વધારે વાર હું વચ્ચે ભૂલી ન શકાય તેવો મિત્રાના નસકારાંઓનો ઘરઘરાટની વચ્ચે “શા માટે” ખુસપુસ અવાજ કરતો વર્જનવાનો

ઉંમરલાયક દુખારો ચહેરો દેખાતા હતો હું ઘણા વખત પહેલાં જ જાનવર બની ગયા હતો અને અકદમ થાકીપાકીને લોથ થઈ હમી ગયલા જાનવરની જમ મને મૃત્યુને બેટવાની નીવ્ર ઈચ્છા થતી હતી.

“અને ખાસી સાખા!” જે સ્પીકુલર કહ્યું.

જવાબમાં તે હસતા, બુદ્ધિમાન, ગોરાવર પુરુષની જેમ હસ્યા, તે બધું સમજી ગયા હતો અને વિવાદ કરતો નહોતો પણ તેમ છતાં પોતાનાં નિર્ણયનો હક્ક તેણે જાળવી રાખ્યો હતો.

અમે એકબીજાની સામસામા ઝોળ ફરત ચાલ્યા અને ટ્રીબ્યુનના ગર્જના એટલી જરદાર હતી કે નેરોન બાલ્કનીમાં પાનાની જગ્યાએથી ઊભા થઈ ગયા.

“વિખ્યાત સ્પીકુલર પહેલવાનોને રાજા અને માર્ક આબીનીય કુળ ચિન્તાને હરાવનાર!” ગઈકાલે ચોકમાં લોક જાહેરાત કરનાર બરાડો હતો.

મેં હુમલો કરવાનું થરૂં કર્યું, કંટાળે પોતાના ચકાસણી માટના ખોટા હુમલા કર્યા પણ સ્પીકુલર, બધાં જ ખંભીર લડવૈયાઓની જેમ મારાં આ પગલાંઆ વિષે જાણતા હતો અને પહેલેથી જ આને માટે તૈયાર હતો. યદ્યપિ એક કૂદકામાં મેં તેના પગ પર વડ પ્રહાર કર્યો આ પ્રહારને માંડમાંડ કોઈ ઝીલી શક્ય તે પહેલા જ તે તેમને હવામાં ચીરવામાં સફળ રહ્યો અને હું નીચે જમીન પર આવી પડ્યા. જ્યાં સુધી હું મારા પગ પર ઊભો ન થયા ત્યાં સુધી તે મને મારી નાખવા મારી તરફ ધસ્યો નહોતો અને ન તો ફરીથી લડાઈ થરૂં કરી. હું સમજી ગયો હતો કે હું હારી જઈશ.

પહેલાં કદાપિ મેં સ્પીકુલરની લડાઈઓ જોઈ નહોતી, નેરોન તેને યોગ્ય તક માટે સાચવી રાખતા હતો, પણ તેના વિષે પહેલવાનો વચ્ચે ચાલી રહલી પ્રચલિત કથાઓથી માહિતગાર હતો જ્યારે પ્રતિસ્પર્ધી અખાડાનાં મેદાનના બીજા છંડ ઊભો હોય ત્યારે લંબામેલા હાથમાંના બેધારા નાખી વડ જમો તે ઈચ્છતો ત્યાં, ખભામાં, કોણીમાં, હાથના કાંડામાં, પ્રહાર કરી શકતા હતો. હવે અત્યારે સંઘર્ષના સમય દરમ્યાન હું કિલકુલ બીજી જ તાત સમજ્યો; સ્પીકુલરને સંઘર્ષ ખમતો હતો. તે મારા ચક્કસ પ્રહારોના આનંદ માણતો હતો; અને જટલી વધાર મહેનતપૂર્વક તેને તમના પ્રત્યુત્તર રાજવો પાતો હતા તેટલી વધાર તેને ખુશી મળતી હતી.

અમ અર્ધા કલાક સુધી બાથબાથી કરતા રહ્યા... પણ બધાનાં અંત આવે છે

હું રોમના તીલા અસમાન હેઠળ પડ્યો હતો, મારી થાકી ગયેલી આંમોમ. સુરજ ચમકતા હતા અને હું જાણી ગયો આ છબ્બી વાત હતી, કે હું મારી જિંદગીમાં પાત્રન. અનુભવ છુ તલવાર મારી કાયામાં ધૂસી ગઈ હતી હૃદય પર તેની ઠંડી ધરનો સ્પર્શ અનુભવી શકાતો હતો. બા છબ્બી ઠંડકમાં કંઈક અદ્ભુત હતું, સુદર હતું અને મને. તીવ્રપણે ઈચ્છા થતી હતી કે આ બધું ખલાસ થઈ જાય.

મેં મય નરક ન જ્યું. મને સંપૂર્ણપણે ખાતરી હતી કે નેરોને અંજળી તીચી કરી લીધી છે એટલે કે અનો અર્થ હતો બીજાં બધાં મોટી સખ્યાનાં લોકાએ પણ.

પણ હું ભૂલ ખાઈ ગયો .. મારી પર દયા કરીને મને છોડી દેવામાં આવ્યા, મને સ્વતંત્રતા અને સન્માનપૂર્વક નિવૃત્તિનાં નિશાન રૂપે લોકડાની તલવાર મળી મન યુનિયાએ ખરીદી લીધા હતા તે સેનેટરની અને લોકનેતની પત્ની, પહેલી પત્ની નેરાનની ઓકતાવિયાની સારી મિત્ર, ખૂબ ધનવાન સ્ત્રી હતી...

બ મહિતા પછી હુ પ્રોટેરિયાનાના ઉપરી સોનો સરદાર તરીક કામ કરતો હતો બાદશાહનાં અંગરક્ષક તરફ અને ફોરમમાં જતાં ઘાડેસ્વારનો જલ્બો પહરવાના હક્ક ધરાવતો હતો હજી હમણાં જ થાડા વખત પહલા નરાનન. સવા કરતા હું કાઈપણ પ્રકારનાં દંનામાન ખાતર રોજી રાટી કમાવવા તેધાર ન થયો હોત પણ... મેં યુનિયાને જાઈ હતી અને આખી દૃનિયા બદલાઈ ગઈ. મારી આખી વીતી ગયેલી જિંદગી મહાન યુધિયના મૃત્યુને દિરસે પૂછડીયા તારાની જેમ ગૂંથવાઈ ગઈ, અટવાઈ, કુગાઈ ગઈ અને નાશ પામી...

૯

ઓ સનટરોના પિતાઓ! હવ જ્યાર મારી જિંદગી પાછળ રહી ગઈ છે, જ્યારે દર નવા દિવસે હું તનાથી બીજુ એક ડગલુ દૂર તીમળી જાઉં છુ, જ્યારે, જો યુલ્લા મદદે ન આવે તો હું મારાં પોતાનાં મળમૂત્રમાં નરવાનું થરૂં કરૂં છુ અને મને તદ્દન અજાણ્યાં જેવાં લાગતાં તીણા અવજ તેને શરમ ક બધીરાઈ અનુભવ્યાં વિના ધીમેથી બોલાવવાનું થરૂં કરું

છું, હવે માનનીય સેનેટરો પિતાઓ હું જાણું છું કે જૂપિટર બરાબર હાથ છે.

સીઆ માટે ને ખાસી એવી ઊંચી હતી તેનું માથું મારી આંખો સુધી પહોંચતું હતું તેના પેટ અને શાપાને જોડતી વાંકી વળેલી રેખા મન એવી ચિતામાં મૂકી દેતી હતી કે અમારાં પહેલાં પહેલાંનાં દિવસોમાં હું તેની તરફ નજર કરતાં બીતો છતાં... અને આંખો ધેરા લીધા રંગની, ધેરી, એટલી ઘેરી કે બિલકુલ ભૂખરી કે પછી એમ કહો કે લગભગ કળી લાગતી હતી, જાળપણમાં એક માત્ર વિચારી લીધેલાં ચિત્ર જવી આવખી શકાય તેવી અને પછી ઓગળાઈ ગઈ. મને વિશ્વ કરીને અમ ત્યાર લાગતું જ્યારે તે મારી તરફ જોતી. અને આમ લગભગ હમેશા બનતું હતું. હું અમ કહવા ઈચ્છું છું કે જ્યારે અમે સાથે હતા ત્યારે તે લગભગ હમણાં મારી તરફ જોતી હતી... ગરમ ગરમ આંગળીઓ મારા હોઠને સ્પર્શતી હતી અને જિંદગી, મારી દબાવેલી, લોપ પામલી જિંદગી મારામાં અણધારી જ્યારે ભડકાવી રહી હતી.. હા... હા... અને એમ જ હતું. તે રામની સુદર સીઓમાંથી એક હતી અને તે મને ચાહતી હતી!

અમે પ્રોવિન્સમાં પશ્ચિમી ડિનારા પરનાં આરામગ્રાહ બાઈનીમાં, યુનિયાના પતિના એક મહેલમાં ચાલ્યા ગયાં. તે દિવસોમાં જ્યારે નેરોન વહાણન પહોંચેલા ભાગી કાઢવાની યોજના' ઘડી પોતાની માને ડુબાડવાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ થયો તે પછી ભયભીન થયો ત્યારે, એ તો, યુનિયાનો પતિ, સેનેટર અને લોકમંત્રેતા, દુષ્ટી આગ્રીપીન્નાનું ખૂન કરવા તૈયાર થયો અને દીકરાની મૂક સમિતિ લઈને અમે કર્યું હતું.

“તો શુ થયું ભલે તરાપો કિનારાથી દૂર ચાલ્યો જાય,” યુનિયાએ કહ્યું, “કદાચ બીજાં બધા કરતા અપણા નસીન વધારે સારા બનશે...”

તેન પણ કંઈ જમણાઓ નહોતી. જ્યારે મતો પર અટકળા કરતાં, ચિંતા કરતા, શંકા આશંકાઓ કરતાં અને વિશ્વાસ ન કરતાં તે ક્યારેક પાસ આવતી, તો ક્યારેક દૂર થઈ જતી, તેના દિલનાં ઊંડાણમાં તેને એમ લાગતું હતું કે આ ફરીથી પોતાની સાથે માત્ર બિનજરૂરી રમત જ હતી. મારી પર તોળાઈ રહ્યાં મૃત્યુએ તેને પસંદગી કરવાની ફરજ પાડી તે ચાહતી હતી પણ બીતી હતી અને વિશ્વાસ નહોતી કરતી. એ તો મારે, અક ખૂનીન અને અનાથને તેને અ ખાતરી અપાવવી પડી

કે ભગવના આપણી સાથે જૂઠું નથી બોલતાં. “બધુ જ સાચું છે!” મેં કહ્યું “બધું, બધું જ...”

મને યાદ છે મને જે બન્યું હતું તેના કરતાં પણ વધારે યાદ છે ને મારી પાસે, મારા ખભા પર પોતાનું વાંકડિયા વાળવાળું માથું ઢાળીને ઊભી હતી અને હું સાબળતા હતો કે કેવી રીતે અમારી હોડીનો મુખ્ય હક્કેસ. મારનાર યુજિએની ગણતરી કરતો હતો. અમે સૂર્યાસ્ત સુધી હોડીમાં તરતા રહ્યા...

થેરા ગુલાબી રંગનું આસમાન અને જોબથી રંગનું, હળવી છાલકો મારતું જીવન પાણી...

તે દિવસોમા, જ્યારે મારો આત્મા હજી ઈર્ષ્યાથી અમારા ભવિષ્ય માટેનાં બધથી અકળાઈ ઊઠ્યો નહોતો, મૃંજઈ ઊઠ્યો નહોતો, જ્યારે હું પેલા ટ્રેનહીન ભિખારી જવા હતો, જેને પોતાની જાતને ટકાવી રાખવા પૂરતો સોટીના ટુકડા મળતો હતો, જ્યારે હું યુનિયાને ચાહતો હતો, દર્દ અને ખુશીથી કાંપતા તેને હરાવ કરતા હતો, તે દિવસનાં હું જુદાપણને માત્ર એક વસ્તુ વિશે આ બધું ખલાસ થાય તે પહેલાં અમારા વિનાશ વિશે પ્રાર્થના કરતો હતો બપાનો કાંઈ અંત જરૂર હોય છે અમાં હું પણ કાંઈ થાંક ધરાવતો નહોતો જે અમારાં નસીબમાં ખુશી લખાયેલી હોત તો મારી મા મરી ન હોત... ના, હું જાણતો હતો, એ એક દિવસ પૂરું થવાનું જ હતું.

અને તેમ છતાં તેમ છતાં છેક ત્યારે, તે દિવસે હું સાદાઈ અને મારા એકલાપણાની અનાવશ્યકતાનો સામાન્ય ભય અને એ હકીકત કે છેક મૃત્યુ સુધી કેવે અમ બે છીએ, એ સમજી ગયો ગયા હતો.

જા અમને બે કે ત્રણ કલાક માટે છૂટા પડવું પડતું તો હું એ વિશે વિચારતો હતો કે કેવી રીત ને આવશે અને મારા દિલમાં ઉંચાટ થવાનો શરૂ થઈ જતો અને મોં સૂકાવા લાગતું, બિલકુલ પહી અમારી વાંડા ફરી મૂકનારી સુદર સોથી પહેલી મુલકાત વખતે જ્યારે હું અજાણ્યા આરડમાં, અર્થ અધકારમાં ઊભો હતો ત્યારે થતું હતું તેમ, જ્યાં ચાંદોની ગોગાકાર ફ્રેમમા જડવાં અરીસામાં સમોસ્સાના આરસપાણુમથી બનાવેલી કે ડસ્કીનેનાં પ્રતિબિંબો પડત. હતાં અને અંધકારમાથી ટૂંક. ગ્રીક ટ્યુનરકમાં સજ્જ થપળ, મજબૂત સ્ત્રીઅકૃતિ બહાર નીકળી અને લાંબી અસ્થલ વ્યગ્રતબરી ચૂપકીદી મારા પર છવાઈ ગઈ અને હાઠ, પલા

લાંબ. વખતથી પ્રતીક્ષા કરી રહેલા, મારી જિંદગીને પુનર્જીવિત કરનારા એકમાત્ર હાથ, મારી ખુશી ભરવા હેઠો મારા હોઠોને સ્પર્શ્યા

અમ સમમા પાછા આવ્યાં. હું ઉપરી સોના સરદારનું પદ લઈને પ્રાયટર પદ્ધતિમાં ફરજ બજાવવા લાગ્યો અને મેં ફરીથી ઘોડેસ્વારનો ગણવણ પહેરી લીધો યુનિય. એમ ઈચ્છતી હતી અમે લગ્નગ્રથિથી ગણવાના નિર્ણય કર્યો જેથી ફરીને પોતાને વિખૂટાં પડવાનાં ભયથી રક્ષી શકાય યુનિયાએ વેલગ્રમા મારા ઘરને અને પુલ્લાને અરબ ગુલામ પિતાના જૂનો નોકર, જ પહલા મારી સાથે રહેતો હતો તેને ખરીદી લીધાં મારા મામાન ગાઢકુરીય કુસ્ક સેનેટરની પત્ની સાથે મારાં લગ્ન કરવાનાં સમાચાર જાણીને મારી યાદ આવી ગઈ અને ફરીથી મને પ્રેમ કરવા લાગ્યા ને ઘરડા થઈ ગયા હતા પણ હજી એ જ પાલ્કુરી કુસ્ક હતા છલ્લા વર્ષ દરમિયાન તેમના બે વારના ભાષણ જરનાં મતને અનુસરીને હતા.

યુનિયાના પતિ છૂટાછડાની વિરુદ્ધ નીકળ્યો અને મર્યાદાને જાળવી રાખીને એને રોકી રાખવાનું જાણતો હતો. પણ અમે આશા સાવ ગુમાવી બધા નહોતા. કન્ફ્રીય મેજિસ્ટ્રેટમાંથી યુનિયાના કોઈ સગા અમન મદદ કરવાનું વચન આપ્યું હતું.

દરરોજ સહેજે તે મારી પાસે આવતી અને અમે સાથ જ રહેતાં. તેમ છતાં અમે ખાલી શાશ્વતતાની વાતો કરી પોતાની જાતને છિનરતા હતા.

પછી થીએટરમાં હું કુફીઈને મળ્યો — તે મને ઓળખી ગયો.

હું જાણતો નથી કોની સાથ તેની કે પછી કદાચ યુનિયાના પતિની સાથે અમે અંધારામાં હતાં કે અમારા પ્રેમ વિષે તેરોન જાણે તણે જાણ્યું અને બધું જ ખલાસ થઈ ગયું. કારણ કે તે ભલે ને મમે તવો માણસ હોય પણ તેમ છતાં, પોતાના પાડોશીની ખુશી નથી પાડોશીકતો યુનિયા તેની ઓક્તવિઅઈ સથની મેંત્રી ભૂલી ગઈ નહોતી અને મન... હું ખાસો એવો-સાસો પહેલવાન હતો.

૯

મારા હાથ આગળ ચેટ સાથે જાડ દોરડા વડે બંધાયેલા હતા, આગળ બ સૈનિકા ચાલતા હતા અને પાછળ હતા. ઘેડા પર સવાર સાના

સરદાર અને બીજા ચાર સૌથી સારામાં સારા, અથા પ્રેતોરીઆનો, બાદશાહના અંગરક્ષકા. નોકરીમાં દૂર દૂરનો મને પરિચિત એવો જુવાન સુદર સોનો સરદાર આખા રસ્તે ખિન્નતાપૂર્વક ચૂપચાપ રહ્યો, માત્ર ભારે વિચાર કરતા કરતા હું કંઈક ચૂકી જતો ત્યારે ફૂલામાં પોતાનો ધારદાર ભાલો ઘોંચતો હતો પીઠ પાછળ ઘોડો ઝોકું ખાઈ રહ્યો હતો અને મારા ખભા પર તેનું હાથું ફીણ પડતું હતું.

હું સુરજથી ઠંડા પડી ગયલાં રામમા, ખરબચડી કાંકરાવાળી સુબુર છેરી પરથી, ચસ્કવીડીના પરથી, મેન્સેનાનના બગીચાઓમાંથી ચાલતા જઈ રહ્યો હતો... ફાફિયાઓની અને બિલકુલ ઉદાસીન નથા દેવાઈ ગયેલાં વૃદ્ધોની નજરે શહર મારો પીછે કરી રહ્યું હતું. એવી રીતે નજરો વડે સાવ એકલા બીમાર કૂતરાને વિદાય આપવામાં આવે છે જેને ખાલ ઉતારનારા પોતાના લાભ દોરડ બાધી ખેંચીને લઈ જઈ રહ્યાં હોય છે..

રોમ પલટણમાં વ્યવસ્થા અંગે ઝર વિરુદ્ધ પંજવણીનાં પ્રયત્નોનો મારી પર આરાપ મૂકવામાં આવ્યો હતો. નેરોને નિયમાનુસાર વાતચીતથી સંઘર્ષ કર્યો અને તકનો ઉપયોગ કરીને જ વાધાજનક હતું તે બધાંથી છૂટકારો પામ્યો.

રક્ષણ કાફલાનાં લોકોએ અપસમા વાતચીત કરતા હતા અને તે નથા અશ્વીલ વાક્યાશો અને હાસ્ય મારા કાને અથડાતાં હતાં. પણ અનાથી મારામા કોઈ પ્રભુવ્યતા કે દ્વેષની લાગણી પ્રબળ ન હતી. દિલમાં બધું સ્પષ્ટ અને ક્રોધ ધાકેર હતું. હું રસ્તે પડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

૧૦

મને એક માણસ માટેની કોટડીમાં બધ કરવામાં આવ્યો જેલ આદીનીઆન ખતરની વચ્ચાવચ રોમથી સાત ગ્રીક ટપ્પામાં કળણ અને ખદલો વચ્ચે હતી, જે મને મારા વિનયશીલ નમ્ર બ્રાળપણના અસ્તિત્વની યાદ અપાવતી હતી.

અંધકાર, કંઈપણ કમકાજ વિના વીતતી કાળા, ટબમાથી આવતી બદબા, સરસરાટ કરતું કાપેલું ઘાસ, જમા ઉદરડાઓ ફરતાં હતાં આ બધું કેટલા વખત સુધી ચાલ્યું હું નથી જાણતો મહિના, અઠવાડિયું, મે.. હું આધળો હતો નયો અને શારીરિક યતનની શક જતા હતો પણ એનાથી મન અકળામણ નહતી થતી. યુનિયા.. હું જાણતો હતો

ક ત કવુ બલિદાન કરીને મારી સ્વતંત્રતા ખરીદી શકતી હતી. બેભાવાયસ્થાની મણોમા નરોનનુ પૂર્વત,ભયું હાસ્ય મારી આખો સમજા ઊભું થઈ ગયું.

એક દિવસ એક ઊંચો, ટૂંકા ખભાવાળો અને ભાલા જેવો ટટ્ટાર માણસ મારી કાટડીમા પ્રવેશ્યો અને ધૂજતાં અવાજે બાદશાહની દયાવૃત્તિ વિષે બોલ્યા એ હતો આવ્લ પીફોલાઈ, જેલનો ઉપરી, શોષક અને ઉન્માદી માણસ, નરોનનાં પ્રિય લોકોમાંથી એક. તેણે મને સમજાવ્યું કે જાર અમારા કુળ ઉપર આવી પડેલાં દુર્દૈવ પર દુઃખ પ્રગટ કરે છે અને સાથ સાથ એમ પણ માને છે કે મારા પિતા પર લાગુ કસ્ટમા આવલા દેશવટની સજા અન્યાયપૂર્ણ હતી અને નીચ ક્લીગુલીના વ્યક્તિગત પરનું પરિણામ હતી. મારા પિતા નીબેરીયના સૌથી સારા પ્રતિનિધિઓમાંથી એક હતા અને હવે પછીથી તેમનું નામ ફરીથી અપનાવવામાં આવશે. જ્યાર તના દોકરાની એટલે કે મારી વાત હતી ત્યાં સુધી જાર મારી બહાદુરીની પ્રશંસા પિતાની બહાદુરી કરતાં ઓછી નહોતા કરતા, અને સાથે સાથે મારી હિમતની પણ, પરંતુ... મારી વિદુષ્ણતાં અત્રાપા થોડાં વધારે પડતા ગંભીર હતાં તેથી તે, રાજ્યનાં વડા અને પોતાની માનુભૂમિના વિશ્વસપાત્ર પુત્ર એવા તે પાતાની પ્રથમ લાગણીન વશ થઈને મને છોડી દઈ શક નમ નહોતા. તેને વ્યક્તિગત રીતે અધુ જ સ્પષ્ટ કરવાની અને ચક્રસવાની આવશ્યકતા હતી. તે માફી માગે છે અને કોઈ સારા માર્ગ સૂઝી આવશે અવી આશા રાખ છે... આવ્લ પીફોલાઈએ અંતમાં મને પોતાના અવાજને સમાન્ય કરતાં થોડો વધાર ઊંચા કરતો અને ધૂજતા અવાજે જણાવ્યું કે મને આ અભાયદા અરડામાં જ્યા દેખીતી રીતે મને એકદમ કંટાળાદાયી હતું ત્યાથી બીજા દેકાણુ મોકલવામા આવશે અને મને અકવાડિયે પહેલાંનાં બે સેસ્ટર્સની જગ્યાએ છ સેસ્ટર્સની રકમનું ખાવાનું આપવામા આવશે.. બારણાનાં સફેદ ચાકડાંમાં હુ તેને ચડશે જોઈ શક્યો નહોતા અને મારી સૂવાની જગ્યાથી અક ડગલુ દૂર પડેલા લાકડાના ફૂંડાને તના પર ફેંકી નશક્યો.

૧૧

અને આમ રત્નાના અંતે પ્રારબ્ધ ફરી વાર મારી નરફ જોયું બીજા દિવસે મને બીજા ઓરડીમા હઈ જવામાં આવ્યો મારો પાડોશી અ

માણસ નીકળ્યો જેની સાથે હું જિંદગીથી બંધાયેલો હતો. તેમા જે કંઈ સમજા શક્યો ન હતુ . તેનું નામ આખા રોમભરમાં વિખ્યાન હતુ, પણ તે હું અહીં નહીં હતું તેની ખ્યાતી સાથે મારા ઈતિહાસને કોઈ સંબંધ નથી અને જો કહું તો પણ અટલ પૂરતું છે કે નેરાનના બાળપણનાં ર્ષોમાં ન તેનો શિક્ષક હત. અને તેમની વાતચીતદનો મુખ્ય વિષય, સદાચાર, શિષ્યનો મુખ્ય ગુણ ન થયો. જમે તેમ પણ એ જણાવી દઈશ કે નેરાન પોતાના. એક શિક્ષક કરતાં એક આરોપીમા વધારે વિશ્વાસ રાખતો હતો અને આમ હું તેને “વૃદ્ધ” કહીશ કદરણ કે બુદ્ધિપ્રતિભા અને ઉમર સિવાય બીજાં બધામા અમે અમારી આરોપીમાં બિલકુલ એવી રીત એક જવા જ હત. જેવી રીતે બધાં હોકે ભગવાનની સ્થામે તેમના જન્મ સમયે એક સમાન હતાં.

તે વૃદ્ધ અને દુરંદેશી હતો, જેવી રીતે એક દુરંદેશી માણસ કદી થકે તેમ આખી જિંદગી તના ઉદ્દેશ્ય અને કિમત વિષે વિચારમંથન કરતો હતો મેં તેને સામળ્યા હતો જોકે જુવાનીમાં જ સવાલો મારા મનામત્તિષ્કમ. ભરાયલા હતા. તે તેની સામે મૂક્યાં નહોતા. મૃત્યુ સાથે સકળાવેલી તે જાણોમા કાં તો પિતૃનું મૃત્યુ થયું કે પછી સરસનનું મૃત્યુ થયું, જે લોકાના રાજાની ઉત્તજન બરી બુમરાણા હેઠળ મારા હાથે મરાયો હતો, હું જિંદગીનાં પેલા છોલ્લાં સત્તને પણ સહી ગયો હતો જે મણસને હસવી દે છે છોલ્લા સત્તને હું જાણુતા હતો તેમ છતાં હું યનિયાન ચાહતો હતો કારણ કે સચ્ચાઈ નહાતો ઈચ્છતો પણ પ્રેમ.. અને તેમ છતાં...

કોઈક સમયે વિદ્યાર્થીકાળના દિવસોમા, કુમીમાં હું આબહૂબ નન્દજાની વાર્તાવવાદના સાક્ષી હતો. એ પ્રખ્યાત રાજા ઈસીદરના બગીચાની વાત હતી, એ બગીચા પણ સીવીલ્લા ગુફાઓની જમ જ અમારા પ્રાંતના ગર્વ સમો હતો. ઈસીદોર એક વિદ્યાર્થી સાથે ચર્ચા કરી રહ્યા હતાં. શબ્દના અર્થ મારા માટે ગૂઢ અને અકળ હતા, મને અહીં લઈ આવનાર સહપાઠીઓ ખી ખી હસતાં ઈસીદારના ઉઘાડા પગ તરફ ઈશાનો કરી રહ્યો હતા, પણ હું તેના ચહરા તરફ જાતો હત. જોતો હતો અને વિદ્વાદપૂર્વક તેની સુદરતા અને અગમ્યતા અનુભવી રહ્યો હતો. પછી ફારમમા મેં રોમના મહાન લોકવક્તાઓન સામળ્ય, કુડીઈન ન્યા વિખ્યાત સગોતકાર, રાજકરણીઓ આવતાં હતાં, જમનાં નિર્ણયા પર હજારા સંકાની જિંદગી બવલંબિત હતી પણ એક વાર પણ મારમા

જ્યારે બાળપણમાં, બગીચામાં ઈંસીદોરના ઘાંત સ્વસ્થ ચહેરા પર ચમકતા મહાન આત્માના નેજે દબ કરી દીધો હતો ત્યારે જે અનુભૂતિ થઈ હતી તેના જેવી અનુભૂતિ નહોતી થઈ, એ તજ માણસને ક્યારેક ભવવાની ભટ રૂપે આપે છે ત્યાર પછી કદાપિ મારા મનમાં એ વિચાર સુધ્ધા ઉદ્ભવ્યો નહોતા કે આ કે પછી પેલો બુદ્ધિમાન માણસ જિંદગી વિષે એ જાણ છે કે હું નથી જાણતો.. અને આમ હવે જ્યારે હું કલાચક્ષુની દૂરદર્શીપણની આશા નહોતા રાખતો, કોઈ ઈર્ષા નહોતો કરતો અને કંઈપણ જાણવાની ઈચ્છા નહોતો રાખતો ત્યારે અહીં, જેવની કોટડીમાં ઠંડી ફરસ પર વૃદ્ધની સાથે પાસાં રમતાં અને વાદવિવાદ કરતાં મેં જાણ્યું કે ઈંસીદોર બગીચામાં મારા બાળઆત્માને સ્પર્શી જનારી પેલી સુંદર, વિવક્સભર અને ખુશખુશાલ જિંદગી શું હતી, તે બિલકુલ ખોટું નહોતું, ના..

હું અંદર પ્રવશ્યો. ધણમ કરતું બારણું મારી પાછળ બંધ થયું ખૂણામંથી વચગાળાનાં દરજ્જાકાળમાં કામ કરનારાં નિવૃત્ત લોકો પહોં તપાં કોટમાં છેઃ દઢી સુધી લપટાયલાં વૃદ્ધ ચમકતી, સરળ આંખે જાણુ. બિલકુલ એવી રીતે જેવું જતરી રીત કૃતરો એકલવાયા મુસાફર તરફ જુઓ છ આગલા પગ પરથી બાર માથું ઉઠાવ્યા વિના, માત્ર પળવાર માટે ઘાંત આંખો ઉઘાડીને,

એ મૃત્યુ પહોંનાં અને હમણ હંમણ માટેનો મારો સાથી, વૃદ્ધ હતા પછી, તેના મૃત્યુ બાદ હું સમજ્યા કે શા માટે અમને એક આરડીમાં સાથે રાખવામાં આવ્યા હતાં જ કાંઈ ઈચ્છતું હોય કે એ માણસા એકબીજા પ્રત્યે અદખાઈ કર તો તમને કહવામાં આવે છે કે તેમનામાંથી એક જીવતા રહેશે અને બીજા માર્યા જશે.

કહો અને સહ જુઓ અને તમે તમારા ઉદ્દેશ્ય પાર પાડો લશો. અને વળી. અમારામાંથી એક બીજાનું મૃત્યુ સહવાનું હતું જથી જિંદગી માટે વધાર તાકાતથી સંઘર્ષ કરી શકાય સભવ તટલી વધાર તાકાતથી.

રમવા માટેનાં પથ્થરા અમને ‘અય દોસ્ત’ લાવી આપ્યા. અમ વૃદ્ધતા હળવા હાથથી ચાંકીદારને અમ કહીને ખાલાવતા હતા. “‘અય, દોસ્ત’”, વૃદ્ધ બોલ્યો, “થાડું પાણી ગરમ નહીં કરી આપી શક?” અને ‘અય, દોસ્ત’ અધિક ઉંમરના ખેડૂતના જવા હાલ્ય હસ્યા અને પાણી લઈ આવ્યો

“હોવું અને ન ઈચ્છવું એ એક જેવું જ છે,” જમ્યા પછી વૃદ્ધ

મને સમજાવું અમ બેજવાળા પાટિયાઓને જાડીને બનાવવામાં આવેલાં પલંગા પર સૂતા હતા અને સડાની વાસ મારતી બારીમાં ખાલી અદીઅનની રાત ધબકતી હતી “મુખ્ય વાત છે પોતાની જાતને કોઈપણ પ્રકારની ચાતનાઓથી છોડાવવી...”

ચાતનાઓથી છૂટકારો અપાવવો, મેં વિચાર્યું, ચાતનાઓથી કેટલું સરળ છે. “સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી સહેલી છે,” વૃદ્ધ ધીમે અવાજે કહ્યું અને તેના ચહેરો દુઃખસભર બની ગયો, “પરિપૂર્ણ ન કરાયેલી ઇચ્છાથી નહીં પણ તેમન ત્યજી દેવા કરતાં સહેલી છે... તેમનાથી ત્યજી દેવા કરતા...”

હું જાણતો હતો, તે સાચો હતો, માણસે માત્ર ઇચ્છા જ ન કરવી જઈએ અને આશા જ ન રાખવી જઈએ. પણ હું એ વાત જ ધ્યાન વખત પહોંચી સમજી ગયા હતો અને હવે વૃદ્ધ મને સમજાવી રહ્યો હતો તે દિલમાં ઉતારી શક્યો નહોતો, ઊતારવા ઇચ્છતો નહોતો. કોઈ કારણસર ક્રોધ ભરાવું અને માત્ર પ્રેમને મારી નાંખવો સમજવ હતું, સંભવ હતું એ હું પાતે જાણતો હતો માત્ર આત્માના છલ્લાં ભારનો નાશ કરવો અને દિશ્નભિન્ન કરી નાંખવો, અન્યારે ને અન્યારે, અહીં જ... આ પ્રેમથી પોતાની જાતને છૂટકારો અપાવવો સ્વતંત્ર થવું, ફરીથી મૃત્યુથી ન ડરવું... આ એક સફરમાંથી છૂટવાનો ઉપાય હતો, વૃદ્ધને મારી પર દયા આવી હતી પણ હું હું એને અપનાવી શક્યો નહીં યુનિયા મારા ચહેરા તરફ જુકી હતી, માત્ર આંખો બંધ કરવાની વાર હતી, હું વૃદ્ધની મુલમુલ હેઠળ, હસતો હસતો એમ જુલુઓ વિચારતો ને કરતો એક ચહેરો ગયો

વૃદ્ધ પોતાના શાણપણ સાથે મારી પાસે આવવામાં મોડો પડ્યો હતો. હું અજેય થવા ઇચ્છતો નહોતો. હજી મને આશા હતી ચાતનાઓ વડ ચૂકવવામાં આવશે અમારા પ્રેમનો એક કાણુ માત્ર માટે દસ દસ વર્ષોની શાનિ કરતાં વધારે કિમતી હતી.

અમે પાસાં રમી રહ્યા હતા, વૃદ્ધના પાસામાં “વીનેસ” પડ્યું - ચાર દાણા પર જુદા જુદા આંકડાં હતાં, જ્યાર તાળામાં યાવી લગાડવામાં આવી બારણું કડકડ કરવા લાગ્યું ત્યારે નિસ્તેજ ‘એચ, દોસ્તે’ નેરોન અને તેના અનુચર કાટડીમાં પ્રવેશવા આપ્યા. નેરોનની સાથે હતાં આવ્ય પીકેલાઈ, થંદ ન્પોર અને... સ્પીકુલ.

નરેન હાફાં હાંતાં હસવા આશો અને પાછળ વળી બારણા નરફ એવી રીત જોઈ. જા. સ્થોર અને પીફોલાય જિભાં હતાં, કે જાણી તેમને પણ અમારી મૂઝવણથી મળેલાં સંતોષમાં ભાગ પડાવવા આર્મની રહ્યો હોય. તેનાં હાથ જગ્યા શાધી શકતાં નહોતા, માથું ઝોળઝોળ ભમી જતું હતું, આંખો મટકું મારો એનાથી વધારે વાર સુધી એક જગ્યાએ ટકી રહેતી નહોતી. તે નુચ્છ હિસક પછીનો જેવો હતો. તે પોતાનાં શિકારનાં કકાલ પાસે ઊઠી આવ્યું હતું પણ બધા કોઈપણ રીતે તેની પાછળ પાછળ આવતા નથી, બધા માથા પર ભમી રહ્યાં છે, કૂદાકૂદ કરી રહ્યાં છે, પાખો ફૂટાવી રહ્યાં છે... સુદર, ગંડમાળનાં ગ્રધાંવાળા ચહેરો, ભારે ભરખમ ખભા, સાકડું પેટ, વાકા પાતળા પગ... અર, મહારાજ, બદશાહ. કલકાર, કવિ, ઘાડેસવાર, સંઝીતકાર માણસ નહીં પણ રાજ્યનો પહેલા માનવ, શેતાન બચાવે' મા, ચન્ની, બહેનનો ખૂની, કાયર ડરપોક, અદાવતખોર, ગણનરીબાજ, કમઅક્કલ. ઓ ભગવાન! જ્યારે રોમ ભડકે બળતું હતું ત્યારે (અફવાઓ મુજબ તેણે જ સળગાવ્યું હતું) તે કેપીતોલીય મહેલના મિનારા પર ઊભા હતો અને બડકે બળતી ભભૂકતી જવાળાઓ જોતાં જોતાં અશ્ચર્યનાં આવશમાં "ઝીબલ ત્રાયા" ગાતો હતો.

વૃદ્ધ તની નજર સાથે નજર મગવી અને મારી નરફ વળ્યો. "તારો વારો!" તેણે મથુ મથુ હાથ દાણા લેવા લંબાવો પણ અડધે રસ્તે જ રોકાઈ ગયો. હું જાણતો હતો કે જો હું હમણાં દાણા લઈશ તો, મુન્યા મને ફરી કદાપિ જોઈ શકશે નહીં અને મેં હાથ પાછો ખેંચી લીધો.

નરેન વૃદ્ધને આંગળીઓ વડે ઘોંચો મારતાં ક્રિકિયારી મારી ઊઠ્યો અને ખડખડાટ હસી પડ્યો. "આમ છે! આમ છે! હું જોઉં છું કે અહીં તારી સફળતા કઈ એટલી મહાન નથી (ત્યાં તણ વૃદ્ધનું નામ લઈયું). હા.. વાતચીત માઠ સમય થોડા અદણે પડ્યો. અને કદાચ, તારી વાત સામળવામાં નહોં આવતી હોય..". તેણે વૃદ્ધના ચહેરામાં જોયું, ત બારણા નરફ, મારી નરફ વળ્યો, હસ્યો અને જ્યારે તેનું મોં ઉઘડ્યું ત્યાર દાનો અને નીચલા હાઠ વચ્ચે સફેદ લાળ આવી મઈ "હા, તો તું કેમ ચૂપ છે, શિક્ષક?!" તેણે સહનુભૂતિ દર્શાવતાં અને ઉશ્કરાટથી

કાપતા. પાતાનાં થાપા પર થાપ મારી, “અંમં એચીકુરા વિષ કહી સભળાવ! આનદને ન ચાહવાનું શીખવાડ!”

થઈ સ્પાર અને પીફોલાય આનદી વાતાવરણ ટકાવી રાખતાં તીલું હસવા લાગ્યાં સ્પીકુલે ‘એચ, દોસ્ત’ સાથે ધીમા અવાજે કથાક વિષ ચર્ચા કરી, વૃદ્ધ વાકે. વલીન બેઠો હતો અને ફરસ તરફ જોતો હતો એમ લાગતું હતું કે તે સાંભળતો જ નહોતો. જ્યારે નેરોન ચૂપ થઈ ગયા ત્યારે તેણે માથું ઊંચું કર્યું અને ફરીથી મારી તરફ જોયું. “તારી ચાલ છે!”

મેં દાણા ફેંક્યા

નેરોન પાસે દોડી આવ્યો અને તેમના પર પગ મૂકી દીધો પછી તણ મારી તરફ જોયું પ્રમપૂર્વક મારા ખભા પર હાથ મૂક્યો અને આખોમાં સારી રીતે તાકી શકે એટલા માટે થોડો બેસી સુઈ જાયો. “ઓ મૂરખ, ને તને ચાહતી નથી! તે બીજા કોઈને પ્રેમ કરતી હતી...” અવાજ ઝરુલાસભાર અને ધીમો હતો. “નું જાણે છે, જોને તે પ્રમ કરે છે, ગબીની?” એ વાત પર બારણા તરફથી એવો રોકી ન શકાય તેવાં અટ્ટહાસ્યનો ગુંજતો આવ્યો કે જાણ હાઈઈનાતા આખા ઘણને વાડામાંથી છાંડી મૂકવામાં ન આવ્યું હાય. કે કૂદ્યો પણ છેલ્લી તણે જરદાર રીત નહીં, પટ પરનાં ચાકસ પ્રહારથી હું ફરસ પર લથડી ગયો. નરન બારણાં પાસે ખડખડાટ હાસ્યનાં નવા ઊભારથી લાટપોટ થઈ ગયા, જ્યારે સ્પોકલ મારા મદધા પર ઊભા હતા અને સહ જોઈ રહ્યા હતા કે હું ફરીથી કૂદકો મારવાની તૈયારીમાં તો નથી ને.

હું મરતી માધ્યમીની જમ હવા માટે વલખા મારતા ઠંડી ફરસ પર પડ્યા હતાં અને મારી જુદા, સમજદારી એક પણ અવો વિચાર શોધી ન શકે, એક પણ અભિપ્રાય શોધી ન શકી જે મને આ સાનભંગ અને મૂળવણ સાથે પહોંચી વળવામાં મદદ કરે. મને ત્યાર પાદ આવી ગયું કે કેવી રીતે એક દિવસ યુલ્લા એકદમ ગભરાવલા ચહેરા પર હાથ મસળતાં સ્વાદ બાઈન કહી રહી હતી, કે જ્યારે નેરોને પોતાનો માને મારી નાખી તે દિવસે સમમા એક ઝીંઝે સાપને જન્મ આપ્યા હતા.

તારબાદ તે ફરીથી મારી પાસે આવ્યો પછી તેઓ નેરોન અને સ્પીકુલ સાથે સથે ઊભા હતા. મેં તેમના આંટીઓ વળાતા પગ જોયા. નેરોન બાલ્કો શબ્દનો અર્થ અસ્પષ્ટ હતો પણ શબ્દો પાદ રહી ગયાં હતાં અને હોશમા અવતાં હું તેમના અર્થને સમજી ગયા તે ધાનુની

તકનીવાળા ચામડાના પટ્ટા સાથે જ લઈને આવ્યા હતા એ પટ્ટા મુક્કાબાજી કરનારાઓના હાથ પર વીંટણવામાં આવતા હતા. અપણે અહીં કાટડીમાં જ મુક્કાબાજી યુદ્ધ કરીશું, બેશક, જો હું એમ ઈચ્છું તો. સ્પીકુલ અમારો ન્યાય કરશે તે આઘા રાખે છે કે હું સ્પીકુલનો વિશ્વાસ કરું છું માર ગર્વ કરવા જાઉંએ મારી સાથે ઝર કુસ્તી લડશે હારમાં પણ ગર્વ કરવો જોઈએ જોકે સમજી શકાય તેમ છે કે કુસ્તી માટે કોઈ વિરોધ કરણો નહોતા. કોઈ વેશ્યાને કરણો, જેવી ઘણી... પણ તે તૈયાર હતો, હા, જો હું મારી વાત પર અડગ રહું તો તે તૈયાર હતો...

હું ઊભા થયા હાવ્યા. સ્પીકુલ મન અડચો નહીં અને તિરસ્કારથી મને ફરી બાપી પણ તથી નાખ્યો. હું રમતનાં નિયમોના ભંગ કરવા જઈ રહ્યા નહોતા. મેં પસદગી કરી અને હળવાશ અનુભવી. અમે કુસ્તી લડીશું અને હું તને મારી નાખીશ અમારી નજરો મળી અને તની આખામાં કંઈક આવી પડ્યું. તની આખામાં ઝાંખપ આવી ગઈ અને આમંતમ દોડવા લાગી ખતરાની કાણામાં ત હમશા ચપળ બુદ્ધિવાળો બની જતો હતો. કુસ્તી નહીં થાય...

“કૂતરા!” લલાચેલી શાંતિમાં અવાજ ફાટી નીકળ્યો.

નરાન ચરથર થથરી ઊઠ્યા. અને નજરો વડે સ્પીકુલને શોધવા લાગ્યા ખાસમાં પાસેથી તેઓ બને ખસી આવ્યા હવે તઓ હસતા નહોતા.

“કૂતરા!” વૃદ્ધ ફરીથી કહ્યું અને દાણાં બતાવ્યા ચારે દાણા પર ખરેખર એક જેવાં આંકડાં હતાં “કૂતરા”.

કટલીક તણો સુધી એવી શાંતિ સ્થપાયેલી રહી કે જો લનાં પ્રાંગમુખા ચોકીદારો શું વાતચીત કરી રહ્યાં હતાં ત પણ સાંભળી શકાતું હતું. “હા તો જો ત તન જાઈ હોય તા પછી ત કહ્યું હાત,” જુવાન ન્યાય કરનારનો અવાજ ગૂંજી ઊઠ્યો, “પણ ત જાતા નથી પણ બાલ છ, અને જો જાંયુ હોત તો, તો પછી...”

“તન!” આંગળી વડે વૃદ્ધ તરફ ઈશારો કરતા ધાધરા અવાજ નેરાન બાલ્યા. “સાંજે તું મરશ ત મૃત્યુ વિષ એ પાદ કરાવતા કે તનાથી કરવું ન જાઈએ, મને જીવતાં શીખવાડ્યું...” નના ચહેરો એકદમ ગભીર, હળભળ વિષાદભર્યો બની ગયા “તુ અ સાજિત કરી શકીશ કે તારાં શબ્દો કર્મથી જુદાં નથી પડતાં જ મર!”

ત કાણું ત પોતાની જાતને રોકી ન શક્યો અને તેનાં નિરુત્તેજ, લાલ ચાકાવાળા ચહેરા પર પરિચિત અટ્ટહાસ્ય ઊભર્યું આવ્યું.

“તને!” તેની ટૂંકી જાડ આંખળી મારી તરફ વળેલી હતી. “તને, કુલટા સ્ત્રીનાં પતિ, હું તને એક તક આપુ છું!” તેણે પીફોલ્કર્થ તરફ જઈ આંખ મીચકારી અને ફરીથી ખડખડાટ હસવા લાગ્યો.

તે ફરીથી બહુવાર સુધી ઝટકા મારતો રહ્યો અને બસી રહ્યો, પછી એક હાથે સ્પોરની વંદ્યપરપરાથી વળી ગયેલી પીઠને બાથમાં લીધી અને એકાએક જાણે વુબન લેવા માટે જતો હોય તેમ માથુ ધૂસાલીને તેને દાંત વડે ખમિયેથી જકડી લીધો.

૧૩

હું રોમના સંધ્યાકાળનાં પ્રકાશન જાઉં છું, નીચેથી આવી રહેલા આછાં અવાજને સાંભળુ છું. ત્યાં, મારી નીચે સ્નાનાગર છે. ત્યાં કાંઈક સખતસ્વરમાં કર્કશ ગાઈ રહ્યું હતું તે મને સંભળાતું હતું, અને જાનવર જેવી ખુશીમાં મન કર્કશ ભાર અને અપરિચિત લાગે છે.

દિવસો પર દિવસો વીતતાં જાય છે અને મારી ભૂતપૂર્વ જિંદગીમાં કોઈ ઉદ્દેશ્ય, ધ્યેય અને અર્થ શોધી કાઢવાની ઈચ્છા ઓછી ને ઓછી રહતી જાય છે.. જડ, છુપાયેલી યાદશકાવટ મારી કડવાશને સંતોષ છે અને તેની જગ્યાએ આવે છે સમજવાની ટૂંકી ઈચ્છા હજી બીજા થોડો સમય વીતી જાય છે અને કદાચ મને હવે કશાની આવશ્યકતા નહીં રહ

“રાત્રિએ બધાંને શાંત કરી દીધા અને સમગ્ર વિશ્વની શાંતિ ભટ આપી...”

સાજ હતી. હું વૃદ્ધના પલંગ પર બેઠો હતો અને તના ફિક્કા ચહરા તરફ જાદો રહ્યા હતા તણુ તની નસો ચીરી નાંખી હતી; અમ તના મૃત્યુનો રાહ જાઉં રહ્યા હતા. તના ચહરો વિષાદભર્યો અને શાંત હતા. ‘અય, દાન્ત’ લાર્વે આપર્લ. માણુબની તને અધકારમાં પ્રકાશિત કરતી.

* રોમના અનામી કવિની ત્રિવિદ્યાઆમથી લીધેલી લીટી

હતી લોહી ધીમે ધીમે વહી રહ્યાં હતા, વૃદ્ધ ધોળો પૂણી જેવો થઈ ગયો હતો અને ઓછો ને આછો શ્વાસ લઈ રહ્યો હતો... કોઈક કોઈક વાર તે મધું ઊંચું કરતો હતો અને કેટલાંક થાંદો ઉચ્ચારતો હતો. અવાજ તેનો એકદમ કમજાર અને ફરિયાદભર્યો હતો, બિલકુલ બાળકના અવાજની જેમ અને એક કાળે મારા મનમાં એક શરમજનક વિચાર ઝબકી ઊઠ્યો “ડરે છે!” પછી મેં મનમાં વિચાર્યું, મારી જિંદગી કે આ વૃદ્ધની જિંદગી કે પછી બીજા કોઈપણ માણસની જિંદગી એ શું છે— એક નાનકડું તણખળું જેનાં છેડાંઓ એકબીજાની બિલકુલ પાસેપાસે જ છે તેન વચ્ચેથી પકડી લઈને જોઈ તેમ શકાય છે તાર. અનાથપણાનાં એ ફૂંકા તારો જન્મ અને મૃત્યું* “કેટલું કપડું છે. મરવું..” વૃદ્ધ ગણગણાયા અને તની આંખોમાં માત્ર મીઠુભત્તીની જ્યોત ચમકતી હતી.

હું થાડીવાર માટે બૂલી ગયો અને ફરીથી જ્યારે તેના હાથનાં સ્પર્શને અનુભવ્યો ત્યારે હોશમા આવ્યો. “કદાચ, તું જ સાચો છે,” તે પીઠા અવાજે બબડ્યો, “કદાચ કશું જ જાણવાની જરૂર નથી... બધું એક જોવું છે...” તે મરી ગયો. ન મગ ગયો, જ્યારે હું ત્યારે અમારી સાથે શું બન્યું હતું તેની પોતાની પાતળાદાઢી સભાનતાને પકડમાં લતાં જાણતો નહોતો, લઈ શકતો નહોતો. મને એમ લાગતું હતું કે હું તેને મૃત્યુના અકલા રાખી શકતો નહોતો. અને તેમ છતાં એ ભોલભરી ભાવનાએ મને છોડ્યો જ્યાં કે તેની અંદર અત્યારે ચાલી રહેલું આત્મિક કાર્ય મારા માટે હમણા હમણા રહસ્યમય જ રહી જશે. જોકે તેમ છતાં છોક છેલ્લી કાણો સુધી, લગભગ છોક છેલ્લ. શ્વાસ સુધી તે મારા વિષ બૂલ્યા નહોતો.

“ગભરાતા નહીં! ગભરાતો નહીં... આ કંઈ વિચિત્ર નથી.”

દુનિયા બિલકુલ અવી છે જેવી રીતે તેને માણસ જુએ છે તે મરી ગયો અને તેને ગ્રહણ કરનાર મૃત્યુ હવે બીજા કોઈની રાહ જોતું નહોતું. તે તેની દુનિયામા આવી ગયું અને બીજું કંઈ નહીં, હું જાણતો હતો, મારા માટે કાંઈ નિર્ણય કર્યો નહોતો. આખી ધરતી પર કાંઈ કરતા કાંઈપણ મારી બહેનના સવાલનો જવાબ આપી ન શકું “શા માટે?” શા માટે “આ અંધકારમાં નિરકુશ દોડતી” જરૂર છે!” જેન આપણે ગર્વભરે જિંદગી કહીને સબોધીએ છીએ

* વૃત્સંધ અન્નેશ સેનકાનુ વ.કા

૧ દિવસમાં કોણ એમ વિચારી શકતું હતું કે હું ન માત્ર વૃદ્ધ પણ સ્પીકુલ, સ્પોર અને શાશ્વતપણું જીવત રહેવાનું વચન આપનાર, પાતાના રક્ષાની જવાબદારી કઈ દુઃખ ન પાછોચાડવાનું કહેનાર પાતે નેરોનના મરી ગયા પછી જીવી રહ્યા છું. કોણ વિચારી શકતું હતું?... ગાલ્બીની સેનાટોક્રેટીઓ એમ તરફ નીકળી પડી અને નેરોનને પોતાના મૃત્યુની ગંધ આવી ગઈ. મારા જૂના ગુલામ યુલ્લાએ એ જાણું હતું કે કેવી રીતે તેણે બસ્ત્રાક્રમા ફારૂમ સામે છાતી પરથી કપડા ચીરી હતાં અને બરાડપો હતો કે બધું સ્પષ્ટ થઈ ગયું હતું. તેનાં બધાં આશ્રિત મિત્રો તેની તરફથી મોં ફરવી ગયાં હતાં વૃદ્ધ ધાવે તને જમીન પરથી ઊઠાવ્યો અને તેની બરાવદાર ગરદન પર હાથ ફેરવીને શાંત કર્યો.

વૃદ્ધની કપાને લઈ ગયાં, તેનો ધબક ખાલી હતો

મન નવી સમતના નિયમો સમજાવવામાં આવ્યાં. ત્રણ દિવસ પછી મન પાંજરામાંથી છાડવામાં આવશે અને મને દોડવાનો હક્ક મળશે પણ શિકારીઓ, તેમની વચ્ચે નેરોન પણ હશે, જલ્દની બાલ્કનીમાં સિઝનલની રાહ જોઈ રહ્યા શિકારીઓ, મને મારી નાખવાનો હક્ક ધરાવ છે જો હું જલ્દના આગલા ચોક સુધી દોડી જઈશ તો હું સ્વતંત્ર થઈશ

શરત મેં માન્ય રાખી. મારી પાસે હજી બીજાં બે કામ રહી ગયાં હતાં: યુનિયાને મળવું અને મરવું

ત્રણ દિવસ મને જલ્દના પ્રાંગણમાં ફરવા માટે લઈ જવામાં આવ્યો અને એવી રીત ખવડાવવા પીવડાવવામાં આવ્યું કે મેં રુદ્ધીય સંયેન. મૈત્રીકાળમાં પણ એવું બાધું પીધું નહોતું ક્રેલ્લા જમણાં. 'એય, દોસ્ત' કોટ્ટીમાં સમુદ્રી પાણીમાંની લાલ માછલી અને મારા પ્રિય દાડની બોનલ લઈને આવ્યો. આ માલિકની ઈચ્છા પર હતું શિકાર પહેલા જાનવર દૂબળો કૃશ ન હોવું જોઈએ.

રાત્રે મેં પોતાની જાતને સૂવાની ફરજ પાડી.

સ્વપ્નમાં મેં અંધકરની વચ્ચે સફેદ ટપકુ જાણું. તે ધીમે ધીમે ગોળ ગોળ ફરતું પાસ આવતું હતું અને બહુવાર સુધી દબાણપૂર્વક તેમાં નજર નાખતા હું સમજ્યો કે એ તો અમલું આંખરુસેઈન્સાય કળણ હતું એન એવ પોલે ન્યા, ગ્રીડીઓની પાછળ અમારું જૂનું પૂરાણું કન હતું. કળણ

આછાં લીલા રંગનાં ઘાસ અને ઊંચાં પર સૂકાઈ ગયેલા ફૂલાની સફેદ પૂમથી ઢંકાયેલું હતું. ફૂંક ફૂંક પહેરેલી વિજ્ઞાનિયા પણ આખી પૂમથી ઢંકાયેલી અને ગ્રીક સંસ્કૃતિમાં તપીને કાળા પહેલાં પચને નાખીને ઊભી છે અને ડોળભર્યા દુગ્ધ સાથે પિતા તરફ જોઈ રહી છે. પિતા છાપરીમાં બેઠા છે, હાથમાં ચપ્પુ અને જાડી લાકડી છે, જે પરિચિત સફેદ આકૃતિમાં કોતરાયેલી છે, તે વિજ્ઞાનિયા તરફ જોઈને હસે છે. જ્યારે વિજ્ઞાનિયા માથું ધુણાવે છે અને પૂમ ઊડાડી રહી છે અને તે પણ હસે છે અને હું પણ હસુ છું તથા તેમની પાસે જવા ઈચ્છુ છું પરંતુ પૂમથી સફેદ થયેલું પાણી, પાણી નહીં પણ આ અખાડો અને માટી સાથે હાથમાં તલવાર લઈને અને કમર સુધી ઉઘાડો ઊભેલો ટુફ્ટીય, અને હું લાકડાની ફરસ પર સૂઈ જાઉં છું, હાથ સુંવાળાં ગરમ પાટિયનો સ્પર્શાનુભવ કરું છે, અને હું તેનાથી દૂર સરકી જવાનો પ્રયત્ન કરતાં સરકતા આગળ વધું છું. મંથમા બૂમરાણ મચી છે અને જોડેલીએ વેચાઈ સંકેત બતાવવામાં આવી રહ્યો છે. ત્યાં સ્પોર અને મારો જૂનો યુલ્લા છે. સ્પોર તેને બાથમાં લે છે, હાંઠ પર ચૂમે છે અને હસતાં હસતાં તથા હાથ હલાવતાં કંઈક બરાડી રહ્યા છે, જ્યારે યુલ્લા એકી નજરે અને ગર્ભાવસ્થાપૂર્વક મરી તરફ જોઈ રહ્યા છે અને એકાએક સમજા જાઉં છું કે તે મરેલા તરફ જાઈ રહ્યા છે.

હું ઉભરા પર ઊભો હતો. સવાર હતી, પસોઢનો પહેલો કલાક કળા પર હજી ઝીંખુ અજવાળું છવાયેલું હતું. સડ અને ભેજની ગંધ આવતી હતી.

મારી સાથે એકસા વીસ ડગલાં દૂર નાનાં નાનાં પથ્થરાવાળો જેલનો અગજા ચોક હતો 'એમ દોસ્ત', થોડાનુરપણે ઠોંગરાઈ ગયેલાં મુઠ્ઠો ઝીંખા ભૂખરા પડા રહ્યા તના છેક છેડા સીમા રખા તરફ જોઈ રહ્યા હતા, જેની પહે પાટ માટી સ્વતંત્રતા શરૂ થતી હતી તે જાણીબૂઝીને ચૂપ હતો.

મેં પાછળ વળીને તજર ન કરી નેરોનનો આખો કાફલો અને તે પાને અત્યાર ત્યાં, જેલની છાપરીમાં, બાઝની પર હતા, જે ખાસ આવાં પ્રસંગ માટે બાંધવામાં આવેલી હતી. નેરોન, સ્પાર, સ્પીકુલ, પીકાલાથ અને જેલનાં રક્તકદળમાંથી સોથી સારા વીર નિશાનબાજો બધા

ધનુષબાણ સાથે, ત્રિધન અને ઉશ્કેરાયેલા હતા આવળ હતો શ્રેષ્ઠ ક્રાંતિનો વિશ્વાસ શિકાર!

મન તાવ ચઢી ગયો પહોંચાં અખાડ પર જતા હું લગભગ એકદમ હળવાશપૂર્વક જિંદગીથી વિદાય લેતો હતો, જ્યારે અત્યારે હું ડરપોક બની ગયો હતો. અને તમળા પગે પણ જીવવા ઈચ્છતો હતો. મારા ચહેરો તરફ યુનિવા જોઈ રહી હતી, તે અડધા રાખતી હતી અને વિશ્વાસ રાખતી નહોતી, જ્યારે માર ફરીથી એ સાબિત કરી બતાવવાનું હતું અને અમ વિશ્વાસ કરવાની ફરજ પાડવાની હતી: “બધું સાચું છે! બધું, બધું ..”

ઉપરથી શરત મુજબનું ચિહ્ન લાલ રૂબાલ પડ્યો, હું દોડવા લાગ્યો.

હું ધીમ ધીમે સંપૂર્ણપણે હળવથી શ્વાસ લેતો, સંઘરતો દોડતો હતો કદાચ નેરોને તરત જ નિશાન ન તાકવાનો આદેશ આપ્યો હતો કોને હળવા શિકારની જરૂર હતી? મન્યુ કોઈક આનંદ લઈ આવવું જોઈએ. મારા હાડકામાં એકદમ કપકપી પસ ન થઈ ગઈ અને શાત થઈ ગઈ. “ભગવાન, સમુદ્રો, ધરનીઓ અને ઝડપી પાંખવાળા નોકોને ધાસકો!” મને બચાવો બચાવો, મારું રક્ષણ જ્યાં, મારું દુઃખ કમનસીબને દૂર કરો અને આ ધાસનો ઝડી, ખરાબ કરવામાં આવેલ પથ્થરની જગ્યાએ વેરાન ખૂંટમાંથી બહાર નીકળી આવવી અહીં મેં એક આંચકો નોખ્યો. હળવો પડકો કોઈકનું અધીરાઈભર્યું તીર જમણા ખભામાં ભોંકાઈ ગયું અને થોડા ધીમા પડતા ગરમ ગરમ મીઠું દઈ ઉત્તમાદની જેમ મારામાં પ્રસારાઈ ગયું. જમ્પીટર મને મદદ કર! આગળ!

પછી મેં ફેગટની હિલચાલમાં ઝડપ ન ગુમાવવા માટે શ્વાસ ન લીધો. માથા પર નીરો સરસરાટ કરતાં ઊડતાં હતાં, બે કે ત્રણ અડોને કે કૂદીને પ્રસરણ તાણતા નીકળી ગયાં. આવળ વીસ ડગલા હતાં અને ત્યાં જ મેં એ પ્રસંગે જે મનમાં વિચારી લીધું હતું તે કરવાનું શરૂ કર્યું હું એકએક ડાબી બાજુ દોડી ગયો અને પાંચ ડગલાં જેટલું દોડીને વાંકા વળી ગયા, રોકાઈને તરત જ એક બાજુ વળી જમણી તરફ ધસી ગયા ચાલાકીભરી યુક્તિ સફળ થઈ ગઈ હવે મારા કાનમાં તીરાના સરસરાટ ગૂંજતો નહોતો. તીરો નિશાન લેવામાં ચૂકી જતાં હતા.

જળણથી ચાકને જુદાં પાડતા વૃક્ષા સ્પીનું અંતર બિલકુલ થાડું રહ્યો

* વર્ગીકૃત ‘એનર્જી’

ગયુ હતુ, જ્યા મારી જિંદગી અને સ્વતંત્રતા શરૂ થતી હતી અને કરી શકતા હતા તે છલ્લુ પગલું મેં ભર્યું, હું હાથ પર આજગ તરફ ફૂંધો અને પછી કાફીઆ તથા ધૂતણો છેલતાં ત્રાંસો ખખડવા લાગ્યો... તીરો વૃક્ષોની પાસથી પસાર થઈ ગયાં અને કળજીવાળાં નાનાં ટેકરામાં સરળતાપૂર્વક ધૂસી ગયું. ચમત્કારથી નીપજેથી ફૂર ખુશીના ચીસ મારા ગળામાંથી નીકળી પડી અને પગે ફૂંટકો મારીને જમરે હું સીમા રેખાનાં વૃક્ષ વચ્ચે 'ઘેલ્લો ફૂંટકો મારવા જાનો હતો તે જ કાણે, કુશળ હાથે છાડવામાં આવેલું એક એકલું માત્ર તીર (બીજાં અસ્તવ્યસ્તપણે છોડવામાં આવલા તીરા દૂર દૂર એક દિશામાં ઊડી ગયાં), સ્પીકુલનું તીર, બીજા કાનું હોય' મારા ખભાના હાકામાંથી પાર થઈ ગયું. સ્પીકુલ મારી ચાલાકી કળી ગયો હતો.

હું બીના ઘાસ પર પડી ગયો સ્વતંત્ર, કરોડરજાથી મરાયેલો.

૧૫

જઈકાલે મધ્યાહ્ન, જુલાઈનાં ક્વન્ટરમાં, એ દિવસના પ્રસંગે, જમાર મને બત્રીસ વર્ષ પૂરાં થઈ રહ્યાં છે, મેં નેરોનના સાનરી મહલ તરફ જાયુ, જ સૂરજથી ચળકી રહ્યાં છે અને પાતાની ભવ્યતાથી પ્રાકળ મહેલ છે જ્યાં હવે બીજાં કાઈ બાદશાહ રહે છે, અને હું એકાએક સમજી ગયાં કે યુનિયા કદાપિ મારી પાસે નહીં આવે. જેવી રીતે મેં તેનો પ્રેમ ઇચ્છ્યો હતો તે મરી ગયો અને હવે તે આ દુનિયામાં રહ્યો નહોતો.

અને તેમ છતાં હું તેની રાહ જોઉં છું... હું વાઘનાં તરફ નજર કરું છું અને તેનો ચહેરો જોઉં છું, તેના હોઠ મને છેલ્લી સાત્ત્વના આપના રહ્યો જ્યારે છે.

હું ચીનીવાની રાહ જોઉં છું. હું ઈચ્છું છું કે તે મને આલિંગનમાં લે... ઈચ્છું છું કે મારા ગાલ પર પોતાની હથેળીઓ ફેરવે અને ફરીથી તેની આંખો જોઉં, પછી તેને હું જાણ દઉં અને તેની પાછળ ડડું નહીં.

હું ડરવાથી ઘાત્રી ગયો હતો.

વારો

વરસાદ હઠળ બપું એક જ મિનિટમાં ઝાંખું ઝાંખું અસ્પષ્ટ અને ભૂખરુ થઈ ગયું માત્ર પેપી હતી તેના કરતાં પણ વધારે ચમકદાર બની ગઈ, જ્યાર તેના સફેદ સુટ બીના થઈ ગયો ત્યારે જાણે કેકાણે તે રગમા બસી પડી હોય, તમ ઘરા લાલ લીલા ધબ્બાં ઊપસી આવ્યાં, ભરાવદાર વાળની કાળી લટા માથા પર ચોંટી ગઈ, એમ લાગતું હતું કે તેના લલાટ પર ઘમર લપડી દેવામા આવ્યો હતો, અને તડકાથી તપેલી ચામડીએ નારંગી રંગની છટા પ્રપ્ત કરી લીધી હતી.

તે પોતાની પાછળ લાલબત્તીન ઢોકતી ચાર રસ્તા પર ઊભી હતી. સાવ ખાલી સડક પરથી બારણા ખખડાવતી ‘નાગરિકાને સામાન પહોંચાડનાર’ ઝાડી પસાર થઈ ગઈ પેપી તેની પાછળ મોટેથી બૂમ પાડી. “પહેલા આવનારની સાથ જ હું તને બદલી નાખાશ!” ત્યારબાદ તે પાછી ફરીને ડગલાં ભરવા લાગી અને પહેલા આવનારને મળવા નીકળી પડી.

“તે બૂમ પાડી હતી?” તેણે પૂછ્યું.

પેપી તરત જ સમજી ગઈ કે તેણે ઉતાવળ કરી હતી.

“ના, એ તો પેલા છોકરું હતી,” તેણે આંખની ચીંધતાં કહ્યું.

“બધી છોકરીઆનો અવાજ એક જ જવો હોય છે,” પહેલા મળનાર મુલકાતોએ કપકો આપતાં કહ્યું.

“અને તમે બધાં: તરત તે ત્યાં છે કરનારાં.

“મારું કામ જ એવું છે ‘તે ત્યાં છે’ કરવાનાં જેવું,” તેણે સાવિયેત સંઘના પત્રકાગોના સંગઠનના સભ્યની ચાપડી બતાવી.

“અને આટલો જુવાન,” તે નકરપણ અશ્ચર્ય પામી અને જવા દેવું જોઈ જતી પોતાના હીરોની સાથ અકાતમા રહી થક.

તેણે રસ્તો રોક્યો.

“તમન એ વિનિયત નથી લાગતું કે મ મહિનના વચલા ગાળામા

ખાલી સડક પર બે તડકે તપલી વ્યક્તિઓ મળી? આખા શહેરમાં અત્યાર એવાં ઓછાં છે સાથે સાથે અ પછુ કહી દઉં કે હું નવાચંતુક છું.

પેખીઅ પહલાં પાનાની બાંધ ઉપર ચઢાવી અને પછી તેને કહ્યું અને સરખામણી કરી.

“હું વધારે તડકે તપેલી છું!”

“માત્ર આપણી તડકાથી તપેલી ચામડીનાં રંજ જુદાં જુદાં છે તારી લાલાશ પડતી છે જ્યારે મારી કાળી...”

ગયા શિયાળામાં તેણે સડકની બાજુ પાસે મોટી ખાડી જોઈ હતી. તેની ત્રાશ બાધવામાં આવેલા બે સફેદ ઘોડાઓ ખરીઓ વડે બરફ ઊછળી રહ્યા હતા અને સવારી કરવા આમંત્રી રહ્યા હતા તેણે આખો શિયાળો, આખો વસંત સવારી કરી અને ઉનાળામાં ઘોડા તડકે તપ્યાં: એક લાલાશ પડતા રંજનો થઈ ગયો અને બીજા ભૂરા રંજના થઈ ગયા. યાત્રાખર આવતાં સુધીમાં તેઓ કંઈક એકદમ ઝડપથી ધરડા થઈ ગયા અને સાવ સામાન્ય દમ વિનાના, દૂબળા પાતળા કૃશ કાયાવાળા અને તાર તાર જેવા થઈ ગયા. પેખી તમને નક્કર કરવા લાગી પછુ તેમની પર દયા ખાવાનું અને પહેલાંની જેમ ખિસ્સાઓમાંથી ખાંડનાં ચોસલા કાઢવાનું ચાહુ રાખ્યું.

અને હવે એમ જાહેર થયું કે ન તો કોઈ ઘોડા રહ્યા હતા. કે ન તો તેનાં કોઈ નિશાન, એ બધો નજરોનો ભ્રમ હતો! રહી ગયાં હતાં સાવ સામાન્ય લેન્ટાન્સાએન્સવોના અને ચાયરવીલો માટેની કમિશનવાળી દુકાનોનાં ભાડૂતી ખટારાઓ રહ્યાં હતાં.

“ચાલો આપણે પરિચય કરીએ! મારું નામ લેઓપોલ્ડ છે”, લલ ચોપડી વડે સલામ કરતાં, તડકાથી તપેલ કાળી ચામડીઅ અને પોતાના આગવા નામથી ગર્વભરે જીવાને કહ્યું.

“પછી ખુશીની વાત છે. મારું નામ છે પેખી.”

“એમ?”

“આહા. એટલા માટે કે હું ખૂબ તાકતવાર છું. મજૂરાણું તરીકે કામ કરું છું.”

લેઓપોલ્ડને ગાદ આવી ગયું કે કેવી રીતે ગાડી ચાલી ગઈ હતી ત્યાંથી અવજા આવ્યો હતો: “શાબાશ, પેખી!”

ગયા શિયાળામાં નના ધરના પ્રવેશદ્વાર સામે બરફમાં અડધુ નજરે પડ તેવું ફિનિયર પડ્યું હતું બરફ દીવાલની જેમ ભાંગીને ભૂક થઈ ગય

એવો લાગતો મોટો દીવાન, અને અરીસાવાળો પોલીશ કરેલો લીસો ઘાંભલો, જે હવે કંઈપણ પ્રતિબિંબિત કરતો નહોતો, એમ લાગતું હતું કે જાણે ચોકીદાર આસ્ફાલ્ટમાંથી બરફનો સુંદર ટૂકડો કાપીને તેના પર મઢી દીધો હતો. બે મનુષ્યો કડકડડ કરતાં કબાટને ઢસડી રહ્યાં હતાં.

“છોકરી, એય છોકરી!” એકે બૂમ પાડી બોલાવી. “જરા મદદ કર જોતી નથી; ધરડાં લોકો મથી રહ્યાં છે.”

તેણે દીવાન પર પોતાનું પર્સ ફેંક્યું અને કલાગરાંતી જેમ કામમા જોડાઈ નહીં. મનુષ્યો ને આશ્ચર્યના માર્ગો મોં પહોંચા ઘઈ ગયા. તમણે મધામણ કરવી ચાલુ રાખી પણ હવે ખડખડાટ હસતા તે એકલી જ કબાટને તેની જગ્યાએથી ખસેડવારો પ્રયત્ન કરી રહી હતી.

“પેપ્પી, પાતાના આગવો રૂપમા,” વાનડિયા વાળવાળો અને સફેદ દાંતવાળો વૃદ્ધ અટ્ટહાસ કરતાં બોલ્યો. “અંહ, બાપરે! પેપ્પી દુહીન્ની ચુલોક*!”

સડકની એક બાજુ પર સફેદ ઘોડાઓ ખરીઓ વડે બરફ ખાદી રહ્યા હતા.

“વિશ્વાસ નથી કરતો?” તેણે તેની ચમકદાર આખોમા નજર નાખી અને જવાબી નજર મળતાં તે સમજ્ય કે પહલી પહેલી કાણોમા માણસ જેટલા નજીક હોય છે તેટલો નજીક ફરી કદાપિ હોઈ શકતા નથી. પહલી જ ભણમા જ્યારે તુ માત્ર તેનું નામ જાણે છે ત્યારે તે કુદરતી રીતે તારી તરફ ઢળી પડે છે પણ પછી તેની સાથે અને તેની જિંદગી સાથેની દૂરદૂરની ઓળખાણના માપદંડ પર નોંધે છે કે: ઓહો! એક મહાસની સાથે સામસામાં ઊભી છે, જેના વિના હવે રહી શકતી નથી અને તની પીઠ પાછળની લાંબી લાંબી બજાણ્યાં લોકોની કનારા જાઈ રહ છે.

“અન અમાય વળી આ તો નવઆગતુક છે, એક દિવસ પછી તુ તુ ઉડેઈ .. હવે રખાર સારુ પોતે એ જ ફેંકી દે છે જે હજી હાથમાંથી છીનવી પણ લઈ શક્યા નથી

“નહીં જવા દઉં!” એ સમયે લેઓપોલ્ડે મનમાં સંકલ્પ કર્યો અને

* દુહાન્ની ચુલોક — લાંબું બોળું

જ્યાર પાપીએ પાછળ ડાહ્યું ભર્યું ત્યારે ટૂંકી ચેઈન પર આપટ મારી, જે તેના ગળા પર ઝૂલતી હતી.

“વિશ્વાસ કરું છું, જરા બતાવ તો...”

ચાદીની ભાગ ચેઈન મીઠ્યા તેને માટે ભેટમાં લાવ્યો હતો અને ભટાન ફરીથી બીજા કોઈને ભેટ કરી દેવાની તેની દેવને જાણનાર તેણે અટલી કસીન ગાઠ બાંધીને તેને તે પહેરાવી દીધી કે તે તેને કાઢી જ ન શક

“ખેંચ નહીં,” પેપીએ કહ્યું, “અજે મેં એકસરે કરાવ્યો અને ત્યાં મન આ કાઢી નાંખવા કહેવામાં આવ્યું. મારી પાછળ ઊભી રહેલી બધી જ બર્ધનાંઝી કાકીઓએ આ ગાંઠ દાંતો વડે ખોલવાનું શરૂ કર્યું અને ફૂલ્યા નહીં

તે જાણતો હતો કે આવી ભેટ તેને પાતાના કબજામાં રાખવા માટે હતી. એક દિવસ તેનાં પર પણ એવો પટ્ટો ગળામાં નાખવામાં આવ્યો હતા, તનાથી બસ તેનું ગળું જ દબાવી દીધું હતું કોણે? જે છોકરીને તે આખું વર્ષ મળતા રહ્યા તણ તન સ્વેટર ભેટ આપ્યું હતું તેની માથે તન અનું ફેવાદાર, ગરમ સ્વેટર ગૂંથવામાં મદદ કરી હતી. લેઆપાલ્દ આ સ્વેટરથી સંતુષ્ટ થઈ તની પાસથી ચાલ્યો ગયો અને પોતાન કામ જવા નીકળી પડ્યો અને એકાએક શહરની વચ્ચાવચ તેને ઠડી લાગવા લાગી તણ પોતાની પર નજર નાખી તો જોયું કે હવે સ્વેટર તના શરીર પર રહ્યું નહોતું, ગળા પર એક કાંચર લટકતો ઝૂલતો હતો અને તેમાથી શાંબા ઊનનો દોરો કસીને ખેંચાયેલો હતો.

ત્યાં તરત જ તેના મનમાં વિચાર ઝબૂકી ઊઠ્યો કે ઊનનો બીજો છેડો છાકરીના હાથમાં જ રહી ગયો હતો. તે નીકળી ગયો અને સ્વેટર ઊકલી ગયું, જ્યારે છોકરી આનંદિત થઈ બહાર છાંકી રહી હતી; હમણાં ભલે થાડું ફરી લે, પછી હું દડા વીંટવાનું શરૂ કરીશ અને લેઓ.પોલ્ડ ફરીથી મારી પાસે..

પણ બસ હવે બિલકુલ નહીં, ત્યારે તેણે વિચાર્યું, દારો કાપીને ગરરના પાઈપ સાથે બાંધી દીધો અને મોલર માથથી કાઢીને ફેંકી દીધો.

અને હવે જ હાથ વડ ચેઈન લીધી, હાથવથી તેને તાડી નાખી અને પેપીને આપી દીધી

“જરા વિચારે છે,” તેણે કહ્યું. “કાઢતી નહીં!”

તેણે પોતાનામાં હસવા માટેની તકાત અનુભવી.

જવાબ આપ્યો. “આભાર. તારી પાસે રાખ.”

“પછી ઠીક કરી આપીશ,” તેણે ચેઈન બિસ્સામાં મૂકી. “હું તારા માટે પણ કંઈક સરસ કરીશ. ચાલ તો ફરી હસ તો જરા... ઓ! ચાલ તારા દાંત બનાવડાવવા જઈએ.”

પેપ્પીએ કંઈક તીણ અવાજે કહ્યું, એક બાજુ ફૂટી ગઈ અને ઊભા પર નાસવા લાગી. લેઓપોલ્ડે તેને પકડી પાડી.

“ઓ મુરખ! તને આખલા દાંત વિના ફરવામાં અને વળી ઉપરથી હસવામાં શરમ નથી આવતી” નું વિચારે છે દાંત બેસાવડાવવાં એ પીડાદાયક અને લાંબી પ્રક્રિયા છે? બહુ વધારે પડ્યા બહાણાં ફેલાયલી ભ્રમભરી ભૂલ. હું તને બતાવીશ કેવી રીતે આ કરવામાં આવે છે.

આમ કહીને તેને પોતાની પાદરજા ખેંચીને લઈ ગયો.

સ્વપ્ન વાસ્તવિકતામાં, પેપ્પીએ વિચાર્યું. એ રાત્રે તેને સ્વપ્ન આવ્યું કે આખલા બે દાંત અને ત્રણ દાંતોની જગ્યાએ સોનાના દાંત અને દાંત ઊગી આવ્યાં હતાં અને ત્યાં જ મીત્યા આવી ગયો.

“જો!” પેપ્પીએ કહ્યું અને ઓ ફાટીને હસી.

“આ કોઈ વાત થઈ!” મીત્યાએ કહ્યું “ડેઈ થકાવે નેવી! હું અત્યારે તો સાવ કનકન ગોપાલ છું.”

તે વખતે પણ તેણે પેપ્પીના હાથ પકડ્યો અને ક્યાક ખેંચીને લઈ જવા લાગ્યો પણ તે કંઈક ખોટું વિચારી રહ્યો છે એમ અનુભવનાં તે થોભી ગઈ, કંટાળાપૂર્વક કહ્યું અને વચન આપ્યું કે હવે તમ કદાપિ નહીં બન તે તેને શરાફની દુકાનમાં લઈ આવ્યા. પેપ્પી બહુ જ સમજી ગઈ અને રડી પડી. પરંતુ તેમ છતાં મીત્યાએ દાંતની સાથે તન ગીરો મૂકવા માટે બળજબરી નેયાર કરી. તેણે તેને વચન આપ્યું કે તે જલ્દી જ તેને છોડાવીને પાછી છોડાવી લેશે.

હાથમાં આવેલા પૈસા તેણે બહુ ઝડપથી ઊંડાવી નાંખ્યા અને બાંજા તેને કાંઈએ ન આપ્યા આજ પેપ્પી લાંબા વખત સુધી મીત્યા કરતાં રીત દીવાલની પાછળ કોપમા ગરજનો હતો તે સભળતી રહી.

“તમન કાંઈ હક્ક નથી! ને માણસ છે, એક વ્યક્તિ છે, ઓ છે” હું તેના વિના રહી નહીં શકું! પાછાં આપો!”

જૂબ લાબા સમય સુધી ત કિયની વસ્તુઓની વચ્ચે બેસી રહી અને કોઈએ પણ તેને ખાવાપીવા કંઈપણ ન આપ્યું. ત્યારબાદ પપ્પીને ઝોકું આવી ગયું, તે જાગી ગઈ અને પોતાની ફરીથી પહોંચાંની જેમ જ દાંત વિનાની બોખલી બઈ, તે નાખુદતા પૂર્વક ઊઠી થઈ.

“તું શું વિચારે છે, મને સોનાના દાંત લગાડવામાં આવ્યા હતા?” તેણે લેઓપોલ્ડને પૂછ્યું.

“જલ્દી જ ખબર પડી જશે,” તેણે જવાબ આપ્યો.

દાંતના ડોક્ટર પાસની લાઈન શરાફની દુકાને હતી તેટલી જ હજી. ચામડાના કટમા સજ્જ બે કમેરા અને લાલ ચોપડી સાથેનો લેઓપોલ્ડ કોઈપણ પ્રકારની રોકટોક વિના અદર પ્રવેશી ગયો. અને પેપ્પી તેની પાછળ પાછળ કસડાઈ પકોળા ડગલાં ભરતો તે ડોક્ટર પાસે આવી પહોંચ્યો, ઇન્નકૂનન ક્યાં અને પછી પોતાનો પરિચય આપ્યો. “હું ‘કોમ્સોમોલસ્કાયા પ્રાવ્ડા’ના ફોટોગ્રાફર છું” ત્યારબાદ તેણે પેપ્પીનો પરિચય કરાવ્યો:

“આ છોકરી જાણીતી વણક- છે તેના વિભાગના સાથીઓ પણ તેને આદરપૂર્વક ‘દલીન્ની ચુલ્કા’ કહીને બોલાવે છે. પહેલાં તે તમા ફોટોગ્રાફની તાત્કાલિક જરૂરિયાત છે. જેમાં તે હસતી હોય. પણ તના દાંત એક છાડીને એક પડી ગયલા છે.”

“સમજ્યો,” ડોક્ટરે કહ્યું.

જ્યાર પપ્પી બે કલાક પછી કેબીનેટમાંથી બહાર નીકળી ત્યારે લાઈનના લોકોએ આ સમય દરમિયાન જે મનમાં આપ્યું ત તેને કહેતાં રહ્યા. જવાબમાં પેપ્પી એવી રીતે હસી પડી કે તેની બત્રીસી ચમકી ઊઠી

“સાવ જુદી જ વાત હતી,” લેઓપોલ્ડે કહ્યું

“હવે મને તને ચુંબન આપવાની ઇચ્છા થાય છે,” તેણે કહ્યું.

“વધારે સારું છે ન આપ,” પેપ્પીએ વિનંતી કરી “કારણ કે હવે મને શરમ આવે છે કે હું જાણીતી વણકર નથી

“તો તું કોણ છે?”

“હું કેવળ આમ જ... ‘દલીન્ની ચુલ્કા’ છું”

“ત્યારે તો ખરખર તારા માટે શરમજનક છે. એટલી ડાસી જવી

ક અત્યારથી જ દાન બેસાવડાવેલાં છે અને માત્ર આમ જ. મારી પાસ અત્યાર ખિસ્મુ બરીન ફોટા રીલો પડી છે જેમાં પોતાને કામ કરવામાં નામના મેળવનારા બધાં સારાં લોકોના ફોટા ખેંચેલા છે. સાથે સાથે એ પણ કહી દઉં કે હું તમારે ત્યાં કામકાજ અગ્ર આપ્યો છે અને હજી મારી પાસે ઘણી ખાલી રીલો છે અને તમારે ત્યાં હજી ઘણાં સારાં, કામ કરનારાં લોકો છે જેકે દાનના ડોક્ટર પાસેની પેલી લાઈનમાં હોવા છતાં પણ, પણ તમનાં ફોટા ખેંચવાને બદલે હું તારા જ ફોટા ખેંચવાનું શરૂ કરું છું. શરમજનક, છોકરી.”

પપ્પીએ પાતાના મનમાં લાબા રેલગાડી જેવી રીલની કલ્પના કરી. દરક દરક ફોટામથી, જાણ કુપની દરક બારીઆમાંથી ડોકાપ તેમ લોકો ડોકાતો દખાતા હતાં તેઓ વિદાય કરવા આવવા પ્લટફોર્મ ઉપર ઊભલાં ત લોકો તરફ હસતા હતાં અને કાચની આમાંથી ચૂપચાપ કહી રહ્યાં હતા. કે જિંદગી ખૂબસૂરત અને અદભુત છે. પેપ્પીને તેમની ખૂબ ઈર્ષ્યા આવી કારણ કે અત્યાર સુધીમાં ત કદાપિ લેનિનગ્રાદમાંથી બહાર ગઈ જ નહોતી અને અત્યાર તેને આ કેમરા સુધ્ધા પણ રમકડાંના રેલવેસ્ટેશન જેવો લાગતો હતો.

“ઈચ્છ છે, હું તને ફોટો ખેંચતાં શીખવાડું?” લેઓપોલ્ડે પૂછ્યું

“અનાં કરતાં મને તારી સાથે લઈ જા ત વધારે સારું થશે,” નેણે મનમાં વિચાર્યું અને કહ્યું:

“શીખવાડ.”

“શીખવાડ,” નેણે કહ્યું, “હું મારાં બધાં જ મિત્રોના ફોટા ખેંચીશ અને તેમને મારા આરડાની દીવાલ પર લટકવીશ અને પછી હું તવા લોકો સાથે પરિચય કરીશ અને તમનાં પણ ફોટા ખેંચીશ, તથા જે થહરા પ્રત્ય જાણું મને અત્યંત આનંદદાયક લાગશે તે હમણાં મારી આખો સમય તરવરતો રહશે આવી હશે જિંદગી, કલ્પના કરી શકે છે જરા?”

કલ્પી શકું છું, લેઓપોલ્ડે મનમાં વિચાર્યું, અને પછી રખાચિત્રોની જાડીને નું ચોકનુર ક્રમમાં નિહાળશે, બીજો કેટલાકને નું ઝીમ્બા ઝીમ્બા ટૂંકડાઓમાં ફાડી નોખશ કારણ કે આ મિત્રો તને દબો આપશે, તારી સાથે વિશ્વાસઘાત કરશે, બીજા કેટલાંકે નું માત્ર ખેંચશ અને ફેંકી દેશ કારણ કે અનાથો તને જિંદગીભર કટાણા ચક્રેશ અને માકીના તરફ નું

જાણ અને સમજશે “અ બધું થું છે, હું જ સાત નકામી છું! હું જ વળગી રહી હતી. પણ જુઓ કટલી સુંદર રીતે શરૂ થયું હતું.”

“કલ્પી શકું છું,” લા.પાલ્કે કહ્યું. “જિંદગી આનંદ ઉલ્લાસભરી થશે! મને જરા સારું શહેર લેનિનગ્રાદ તો બતાવ.”

ત્યા જ મારી ફોજેતી થતી હતી, પેપી સમજી ગઈ. લેનિનગ્રાદ શહેર, જેમાં તે જન્મી હતી, ક્રિસ્ટીન માટી થઈ હતી, જેને પળવાર માટે પણ છોડ્યું નહોતું તન પેપી બહુ ખરાબ રીતે જાણતી હતી. જન્મસ્થળની જિંદગી અને તેનાં જેવા લાયક સ્થળો પેપીએ મુખ્યત્વે કરીને ‘નાગરિકાન માલસામાન પહોંચાડનાર’ ખટારાની બારીમાંથી જ નિહાળ્યાં હતા. જે તને કશાકમાં વિશેષ રસ પડી ગયો તો તે એ બધું મીના પાલેથી જાણવાનો પ્રયત્ન કરતી, પણ હંમેશની જેમ કોઈ લાભ વિના. ક્યારેક ક્યારેક તે બારીમાંથી જની ત્યારે કેબીન પર મુઠ્ઠીઓ મારતી અને જમાર માડ જવા ક્ષણે જ બહાર કાઢી મૂકતા ત્યારે તે પૂછતી

“અ થેરીનું નામ શું છે?”

“કંઈક બીજું છે,” તે જવાબ આપતો

“આહ!” પેપીએ કહ્યું. હમણા જ હું તને એવું સ્થળ બતાવીશ કે તું પડી જ જશે.”

એવું સ્થળ, જેના પરથી લેઓપાલ્કે બસ પડવામા જ હતો ન હતી વાડ

“આ ઉનાળાની બગીચાનું જાળી નથી,” પેપીએ સમજાવ્યું.

વાડ પાટિયાઓમાંથી નહીં પણ બારણાઓમાંથી તેવર કરવામા આવી હતી. બારણા અકદમ પાસ પાસ ગાઈવવામા આવવા હતા અને જુદા જુદા રંગના હતાં રાખોડી, કાળો, ભૂખરો, ચામડા જેવાં કપડાથી જડેલા, લીસા સપાટ, બેવરિશન કરવામાં આવેલાં લાકડાનાં પાતળા પાટિયા, જેના પર રહવાસીઆનાં નામાંની યાદી અને બાથરૂમ પર લગાડવામાં આવે છે તેવાં નાંગ બળકેના ફોટા સત્તરે રાખવામા આવેલાં

હતા, હાથાવાળા ક ડાઘ. વગરના સૌજન્યસભર, ભયકર ડરામણા, અકૃષ્ટ કરનારાં બારણાં...

પપ્પી મુઝવણુઆ ઊભાં હતી જાણે તોફાનમસ્તીઆ દરક દરકમા ફેલ કયો હતા અને બાગી જવામાં સફળ રહી નહોતી તથા હવે તને સમજાતું નહોતું કે તે માલિકોને કેવી રીતે સમજાવવાં.

“શા માટે આ બધાં બંધ છે?”

“હજી સમય નથી આવ્યા. લેઓપોલ્ડ, આ બધાં બારણા તારાં છે. તુ આ બધામાંથી દરકે દરક બારણું ખોલશે પણ માત્ર એક પછી એક... અને તમાં ઝોકા રહ છે, બધા જ જુદાં જુદાં પ્રકારનાં”, પેપ્પીએ મોંના ચાળા કરતાં પણ કંઈપણ પ્રકારનાં આંડબરવિના જવાબ આપ્યો.

હજી ગઈકાલે જ તે અહીં મીત્રા સાથે ઊભી હતી

“વાહની પાછળ શું છે?”

“એ તો દરેક જેમ વિચાર.” તેણે જવાબ આપ્યો. “તારા માટે બધામા સૌથી પહચાં આવનાર વિચાર ફિનિશરનો ખડકલો.”

“સમજાતું,” મીત્રાએ કહ્યું અને વાડ પર કંઈક અશ્વીલ શબ્દ લખ્યા.

એ જ દિવસ મીત્રા માટે બહુ ખરાબ વીત્યા જ્યારે નાણુ સવાર ઓશીકા વડે એલામ ઘડિયાળન માર્શી ત્યારે તે નીચે પડી ગયું અને ચાલતું બધ થઈ ગયું પણ ઘંટડી વગાડવાનું બંધ નહોતું થયું. કામે જવાનું જરૂરી હતું પડયા પડયા મીત્રા મનમાં ને મનમાં પ્રચંડ ફિનિશરની કલ્પના કરવા લાગ્યાં કે જ ત આ કામમા એક વાર જોજશે તો તેન આખી જિંદગી સુધી ખસેડતા રહવાનો ચારો આવશ્ય. ટબલો, પલંગો, ખાનોવળાં ટબલા, રાયલ, રેફ્રીજરેટરા, વગેરે વગેરે માલસામાન લાખી કતારોમાં પડ્યા છે આ પ્રચંડ કતાર તના ઘરના બારણા સમથી શરૂ થતી હતી અને દૂર દૂર ક્યાક ક્ષિતિજની પલ પાર જઈને પૂરી થતી હતી, ચિનાગ્રસ્ત માલિકો જાણુ ગ્રીયામાં બાંકડા પર બેઠાં હોય તેમ પાતાનાં દીવાના પર બેઠાં હતાં અને હજારો મોંએ ટ્રાન્સપોર્ટ એજન્સીને માળો આપતા હતા

“ઉફ્,” મીત્રાએ મનમાં વિચાર્યું, “મને નથી જોઈતું...”

પપ્પીને લેવા માટે તબો આવ્યા, તેને સકેત કયો, તે અર્ધસ્વાપ્નમાં

જિંદગી પાટકાનું ફેનિશર ખભે ચઢાવી ઠસડવા કરતો અને એના માટે પગ નાડવા કરતો. તો વધારે સારું એ છો કે હું કચરાના ખટારો ચારી લઉં અને કલકતરની ગડીની સામે જાઉં, તમો રસ્તો રોકું, પાછી વાળું અને આ બહારનો પાસથી પૈસા છીનવી લઉં...

અને ત્યાં જ એકાએક તની નજર ગઈ કે તેની બારીનાં કાચ પરથી કંઈક સરકી ગયું.

“એમ છ,” મીત્વાએ કહ્યું, “આજ હું તેને મારી નાખીશ.”

ઉપવા માળા સારી પણ થોડી ઝાડ઼ જવી વૃદ્ધ સ્ત્રી મારોસાનીખા રહેલી હતી, તે એટલી ઘરડી અને માંદી હતી કે છેલ્લા સમયથી તેનામાં બ.થડમ નુધી પણ જવા ભેટલી તાકાત રહી નહોતી. મારોસાનીખાએ પોતાના પલગની સાથે વાસણ મૂકેલું હતું, જમાં ભરેલું સમાન્યપણે બારીમાથી છલકાતું હતું અને સીધું મીત્વાની બારીના કાચ પર પડતું હતું.

આ વખત મીત્વાએ બીયરની બોતલ હાથમા લીધી અને એક પગે લંગડાનો કૂદનો આંગણામાં ગથો હજી તેણે માડ માંડ પ્રકાશિત બારી પર બાતલ ફેંકી હતી ત્યાં જ સાબળ્યું કે કેવી રીતે કાચ ખણખણતો હતો અને કહ્યું:

“બીજું તેને હથે શું, તેના માથા પર જઈ અથડાઈ!”

આ પછી તેને થોડી સહત મળી.

પોતાના ઘરમા પાછા ફરતા મીત્વાએ બારીમાં તકસકારનું બાકોરું જોયું. ઓરડાની વચ્ચોવચ બીયરની બોતલ પડેલી હતી. અસ્ફુટ ચિન્હાર સાથે તેણે તે બંધ વેન્ટીલેશનમાં ફેંકી અને કોઈ કારણ વિના ટેબલ ડ્રેપુ વાળી દીધું.

તે બસો પડ્યો, વિચારવા લાગ્યો. તમ યાદ આવ્યું કે ટ્રાઈમટાલાજી કન્ફ્રમ. તે ક્યાંક પાતાના પાસપોર્ટ નો બૂલી નહોતો ગયા. બિલકુલ એમ જ હતું ત્યારબાદ તેણે પોતાની ડાબી હથેળી પર જાબલી રંગનો નબર ૪૮ લખેલો જાયો શા માટે ૪૮? કોણે એ લખ્યું હતું? આરે? શા મટ? આવી પહોંચ્યા હતા, મીત્વાએ મનમા કહ્યું પાસપોર્ટની સાથે વ્યક્તિ નહીં પણ નબર સાથેની કાયા છે.

રેષીને ફોન કર્યો. હૃદયબદ્ધ પીમો. એકધાર્યો ગળગણાટ તેના મથમાં ભમી ગયો. ક્યા રખડી રહ્યા છ?

બારણાં લેકગથી કોઈક પસાર થતું હોય તેમ દેખાયું. મીન્યાએ બારણાં ખોલ્યું અને જાયુ તા મારાસાનીયા હતી, જે કેડમાથી એકદમ વળીને માડ માડ ઊભી રહ્યાં શકતી હતી તેણે અભિવદનમા પાતાના ઘરઘર ધૂજતો નેની તરફ હાથ લંબાવ્યા

“મીન્યા,” તણ કહ્યું “નેન શુ થઈ ગયું? હુ સાંભળું છું ઘટડીના અવાજ, ફરીથી ઘંટડીનો અવાજ. કોઈ થીસ તરી પાસે તો બધા પ્રકારનાં લોકો આવતા જતા રહે છે. મનમા વિચારું છું કદાચ, તું લાહીમાં પડયો છે?”

“દાદીમા!” મીન્યા લગભગ રડચસ થઈ ગયો. આ તું શું, ઓક વૃક્ષ પરથી આવી પડી? કેવી રીતે તુ અહીં સુધી આવી પહોંચી? હવે કેવી રીત નને પાછી પલોચાડી આવીશ. પણ તો મારો નૃટેલા છે, હું પોતે જ માડ માડ ચાલી શકું છું! પાછાં જઈએ.”

તેણે મારાસાનીયાનો હાથ હાથમાં લીધો, તન અક કાખઘોડી આપી અને મીન્યા પર પાતાના હાથ ગાઠવી દીધો અને આમ તેઓ ત્રીજા માળ સુધી ચઢ્યાં. ડ્રેસીના ઘરનાં બારણા સામ પહોંચી ગયા પછી મીન્યાએ પોતાની હથેળી નેને બતાવી અને કહ્યું.

“જુઓ! ડટ! એનો અર્થ શું થાય છે?”

“તું સાબુની લાઈનમાં નહાતો ઊભા રહ્યો?” તેણે પૂછ્યું “ક પછી નેલ માટે.”

“શું?” મીન્યાને એકદમ આશ્ચર્ય થયું.

ડ્રેસીએ પાતાની સૂકી હથેળી તેની આખં સામ વરી, જેના પર એકાએક એ બધાં જ નંબરો ઊભરાઈ આવ્યા, જે કોઈક વખત ત્યાં લખવામા આવ્યાં હતાં વાચતા જણાયું કે ડ્રેસી કોઈ લાંબી લાંબી લાઈનમા ૨૮૪૯૫૯૩૭૩૪૯૨૧૦૪ ૭૫૬૮૨૮૮૫૦૯૨૧૪૭૫૭૨૦૧મા નંબરે હતી.

લગ્નોમાંલે જણાયું કે તે વરસાદમાં હવે વધારે ફરવા નથી ઈચ્છતો અને તેને પપ્પીન ઘેર લઈ જવા માટે કહ્યું તણ અંદરપૂર્વક તેની તરફ તજર નીખી

“ના, હું તંન આમજણ નથી આપતો”

“પણ મન તા કહેવામા આવ્યું હતું કે લૌનનગ્રાદનાં લોકો તા ખૂબ

પરોણાગન કરનાર છે જે આપણે મોસ્કોમાં હોત તો હું તને ચોક્કસપણે મારા ઘેર આવવા અમત્રત

“અમા કોઈ શકા નથી કરતી.”

તે જ સમયે એકદમ જોરદાર પવન ફૂંકાયો, એટલે જોરદાર કે એવો લેનિનગ્રાદમા પ્રણા વખતથી નહોતો ફૂંકાયો ઘરો પરથી છાપરાં નીચે પડી ગયા અને પોપ્લારની ડાળાઓની શાખાઓ કડકભૂસ કરતી તૂટી પડી ત્યારબાદ હવે આગકોએ ચંકમા અને આંગણામાં લીલી ઝૂંપડીઓ બનાવી અને વરસાદથી બચવા તેમાં છુપાઈ ગયાં હતાં.

આવી એક ઝૂંપડીમાથી લેઓપોલ્ડ નિર્દયતાપૂર્વક નાના નાનાં ભૂલકાઆન બહાર ભગાડી મૂક્યા અને પેપીની સાથે પોત અદર સરકી ગયો. ખૂબ સંકડાશ હતી, તડકાથી નપેલી ચામડી વધારે ગરમ થઈ ગઈ હતી, તેઓ બંનેએ મનમા વિચાર્યું.

“તું ક્યાં અરામ કરવા ગયો હતો?”

“કવાર્ટ્ઝના દોવા હકળ,” લેઓપોલ્ડે જવાબ આપ્યો. “મને એક કારખાનાની ડિસ્પેન્સરીમા ફાટા ખચવા મોકલવામાં આવ્યો હતો

“કેટલુ તરસ હતું, સાંભળ, મુખ્ય દાકતરે સૌથી પહોળાં મને ખાટી કોકેટલ આપી: કાચની નળમાથી પરપોટા ગળે ઉનારવાનાં હતાં, સરસુલર ફૂવાતા સ્નાન માટ મોકલ્યા; એ અન્યત્ર મલપડિયા કરનારુ આનદદાયી હતું. હું ભૂલથી સ્ત્રીઓના વિભાગમાં ઘૂસી ગયો અને ત્યાં માથા પર ઈથીલીનના પેકેટ બાધેલી સ્ત્રીઓએ કૂદકૂદ કરી મૂકી એવ તું ક્યાં આવી ગયો?”

પેપીને આ વિષે યાદ કરવાની ઈચ્છા નહોતી થતી એ મહિનાની શરૂઆતમાં અણધાર્યાં જ કેટલાંક ઉધાડવાળા દિવસો જાવા મળ્યાં અને તે પેત્રોપાલ્સોવના કિલ્લા તરફ દોડી ગઈ. તેણે નદીમાં ડૂબકી મારેલા દરિયાઈ ઘાડાઆ જ્યાર તેણે કપડા ઉતાર્યા ત્યારે અટ્ટહાસ્યથી લગભગ ડૂબી જ ગયાં બિચારી છોકરીના ઘરીરમાં ચરબીના અક નાનો કણ સુધ્ધા ન રહ્યા, તે એકદમ નીલી પડી ગઈ અને તેના આખા શરીર પર તાવના ફોલ્લા ઊભી આવ્યાં તથા તે દિવસથી તે માદી ન માંદી જ રહી

“હું અરામ કરવા નહોતી ગઈ,” પેપીએ કહ્યું “આ મારી ચામડીનો અસલી રંગ છે.”

આપણે હજી જોઈશું કે તારા પર જે સફેદ પટ્ટા છે કે નહીં, લેઓપોલ્ડે સ્વભાવગત આત્મવિશ્વાસભર મનમા વિચાર્યું.

ધર તરફ જતાં રસ્તામા જીપ્સીઓના ટોળાએ તેમને ઘેરી લીધા ત્યાં તેનું ભવિષ્ય માખે એટલા માટે જ્યોતિષવિદ્યામા વિશ્વાસ રાખનાર પેપ્પી જાને જ રોકાઈ ગઈ ભવિષ્ય જોતાં જણાયું કે તેની ખુશ્દિ રેખા કઈ પૂર્ણ રીત વિકસલી નહોતી, વિજ્ઞાન અને વાસ્તુશાસ્ત્ર તો તે સમય જરો હતી; જીવનેરખા ટૂંકી હતી તથા હૃદયરખા કોમળ હથેળી પર અવી રીત ફેંટાતી હતી કે તેના તરફ જાવું જ દુઃખદાયક હતું.

લઘાપ્રાજ્ઞની ભાવિ આગાહી એ ભાખવામાં આવી કે તેની જિંદગી ખૂબ લાંબી અને આનંદદાયક હતી, સ્વાસ્થ્ય અજોડ અવિનાશી હતું, પૈસાના ઢગલઢગલ હતો અને નોકરીમાં માથું ભરી જાય તેવી ઉન્નતિ હતી.

રમબરગી પાશકવળા જીપ્સીઓએ હાથ લલાવતાં, જગ્યા પર પગ પછાડતા ઘોઘાટ મચાવી મુક્યા, ગાગમોળ ભટકતા રહ્યા, સ્કેટનો સરસરાટ કરતાં રહ્યાં અને તેમનાં તેજસ્વી પ્રતિબિંબો વરસાદથી કાળાં થઈ ગયેલ આરફાટ પરના તેલનાં ધબ્બાંઓનાં સપનરમે સાથે ભેળસેળ થઈ ગયાં હતાં.

“ઉફ, દુઃખની વાત છે કે રીલ ફીન નથી” લેઓપોલ્ટે મનમાં વિચાર્યું.

“અમારું શું યશ્ન?” પેપ્પીએ મનમાં વિચાર્યું અને બેહોશ થઈ ગઈ.

માં પર હળવી લપડાક મારીને તે તેને ભાનમાં લાવ્યો અને ઘન સુધી લઈ ગયો.

“ભલે, હલે હું તને આમંત્રું છું”, પેપ્પીએ કહ્યું.

તમની ફરતે ચાંપડીઓ, પુસ્તકો અને રમકડાંઆનો ઢગલો ખડકાયેલો હતો.

“જલ્દી જ હું મરી જઈશ,” પેપ્પીએ કહ્યું અને હથેળીઓમાં મોં છુપાવી લીધું. “હું એ પણ જાણુ છું શા માટે લાઈન ગિભી રહું છું અને વિચારું છું, ભલે હું આ સમયમા વપાર સારી જિંદગી ન વિનાવું, ભલે તેના બિલકુલ જ ચૂનેચૂરા થઈ જાય, પણ બસ બદલામા મને નાનનીઓની બેગ માનતા તરત જ મળે! કે પછી જ્યાર વરસાદમાં

દ્રમની સાલ જઈ રહી હોઈ ત્યારે... અડધા અડધા કલાક સુધી પલળવાં કરતાં તો ભલે તે હૂંફાળી અને ખડખડાટ કરતી તરત જ આવે... કે પછી જ્યારે કંઈક વસ્તુ માટે તીવ્ર ઉત્કંઠા જાગે ત્યારે..”

“તને ઘની તીવ્ર ઉત્કંઠા છે?”

“એ કે નું ન જા' એના માટે હું મારી અડધી જિંદગી ન્યોચ્છવર કરી દઈશ, સાચું કહુ છું, તના કરતાં મને લેશમત્ર દુઃખ નહીં થાય”.

“હું ચાલ્યો જઈશ, જોયી તારી જીવનરેખા બમણી વધે, પેખી' નું ફેવી મૂરખ છે' મેં પણ તારી જેમ જ વિચાર્યું હતું, મારાં કવલો મિત્રો હતાં અને તના ફોટાઓ મેં મારા ઓરડામા લટકાવ્યાં હતાં. હું ત્યાં એકને પણ ન શાધી શક્યા, મને તેમનો અવાજ સાંભળવાની અત્યંત ઈચ્છા થતી હતી. મેં એકને ટેલીફોન કર્યો, બાજન કર્યા અને જ્યારે કંઈ કરતા કંઈ પણ ટેલીફોન પર ન આવ્યું ત્યાર મને લાગ્યું કે મારાં બધાં મિત્રો કોઈક એક કેકાણે એકઠાં થયાં હતાં અને મારા વિના જ મોજમજ માણી રહ્યા હતા. જોકે હકીકતમા તો તેઓ બધાં પોતપોતાના કામમાં વ્યસ્ત હતા

પછી રમકડાઓના જૂનાં ખાનમાં અનાચારો જ મને એવામાં ઘડિયાળ મળ્યું બાળપણમાં મેં તેને નોડ્ય અને સંતાડી દીધું હતું. પણ બીસમ. વર્ષે તેને એકત્ર કરી બનાવ્યું અને પોતાની સાથે લઈ જવા લાગ્યા. પહોંચ્યા પહોંચ્યા તા ન લાખડના ડબ્બામા બધે નીતીધોડની જેમ હાનિરહિત હતું પણ પછી સખત થઈ ગયું અને મને સમયની મુશ્કેલી શું છે તે બતાવવા લાગ્યું.

ત્યારે હું છાપાના કાગખાનામાં કામ કરતો હતા અને મને સમય વિષે અને મારા વિષે કંઈક લખવાનું કહેવામાં આવ્યું સાંભળ્યો: ‘નકામી વસ્તુઓમાંથી બનાવેલ’ એમ કહેવાય છે.

મારી માએ ઘરમાં બધું વ્યવસ્થિત કર્યું, આખાં લોકોના હીમચાંને દારડા વડ ગાઠ મારી બાંધ્યું અને તેને જૂના માલસામાન લનારની દુકાનમાં ઢસડી જવા કહ્યું. હું ખેંચી ગયો

ભગારની દુકાનના ભપિરાથી લાબી લાઈન શરૂ થતી હતી આ લાઈન મને ન ગમી એમ લાગતું હતું કે ત્યાં બધાં એકલાં બેરાજગારો જ ડોભા છ. હું મારા ભારા પર બેસી ગયો, ખિસ્સામાંથી રાશિયન

અંગ્રેજ શબ્દકથા કાઠ્યો અને નવા શબ્દો શીખવાનું શરૂ કર્યું. પણ એક વાત હજી અસ્પષ્ટ કરનારી હતી. નકામી વસ્તુઓ લઈને ઊભો રહેનાર હું એકલો હતો. બાઈનમા ઊભેલા બધાં લોકો સાવ ખાલી હાથ હતા.

“મફ કરશા, તમ થુ આપી રહ્યાં છો?” હું મારા પાડોશીને સંબોધીને બોલ્યો.

“સમય,” તે બડબડ્યો.

મને મારા કાન પર વિશ્વાસ ન બેઠો. પાડોશીએ એક યાદી મારી તરફ ફરી “નવા પ્રકારની સેવા વેડફાવેલો સમય લેવામાં આવે છે. ૧ કલાક એક કોપક.”

“બાકીનું બીજું બધું હું આપી ચૂક્યો છું,” પાડોશીએ આત્મવિશ્વાસભર કહ્યું. “પહેલાં મેં બોનલો આપી, પછી જૂનાં ચોપડીઓ લનારની દુકાને ચોપડીઓ, ત્યારબાદ જૂનાં કપડાંની દુકાને કપડાં. પછી હું સાવ ખાલી બેઠો હતો ત્યાં જ આ ગલ્લો ખુલ્લો. અને મારી પાસથી બાવીસ વર્ષ, ત્રણ મહિના, પાચ દિવસ, આઠ કલાક લીધાં. ટૂંકમાં કહી તો અડધી જિંદગી. પહેલાં પહેલા તો હું એકદમ ખુશ થઈ ગયો, વોદ્ધકાનુ આખું ખોખું ખરીદી લીધું. ત્યારબાદ એ સમય આવ્યો જો મેં એ વાદ્ધક પીવામાં વેડફ્યા હતા. પછી તો મગજની સ્થિતિના માટે મને હું દરરોજ પીવાની ઈચ્છા થતી, ત્યારબાદ હું દરરોજ આવું છું. એક દિવસ અંત બ કલાક—દારૂના જાણ મગ.”

ભયંકર દારૂડિયા, સાવ નકામા માણસ આમ કહ્યું અને મને તેની વાત સાંભળવી પણ કડવી ઝેર જેવી લાગતી હતી મને તો સમય જ અવી રીતે પૂરો નથી પડતો, જાણે હવા! સમય વેડફવા કરતાં તો પૈસા વેડફી નાંખવાં એ કામ્ય છે! પણ આ તો... ભયંકર કહેવાય!

મેં તેની નજરોમાં નજર પરાવી અને એકદમ થથરી ઊઠ્યો.

“તમારા જેવા લોકોને તો સજા આપવી જાઈએ”, મેં કહ્યું
“તમને તો બંધ કરી દેવાની જરૂર છે!”

“હું... સજા પામલો છું,” દારૂડિયો બબડ્યો “મને એ પણ યાદ નથી કે મેં કેટલાં સમય આપી દીધા છે. મારી પાસે રહી ગયું છે વચ્ચે માત્ર ખુશલાલ બાબપાસ મારાં ગાઢ મિત્રો અનંદી મોજાલાં હતાં, ધિતિકા મા જેવી ભલ્લી હતી. સૌથી છેલ્લે એ યાદ છે કે સ્કૂલ છોડતા સમયે કેવી રીતે છોકરી સાથે નાચ્યા હતા.. અને આગળ ત્યારબાદ ઠેકઠેકાણે મળ્યા, ભયાનક છિદા, ત્યાં નજર કરું છું પણ તેમાં પરન

સુસવાય છે, કંડી ના ભયકર... પીધાં પછી ભારે રહેતાં માથાથી પણ વધારે ખરાબ. અરીસામા જોઉં છું અને પાદ કરું છું. ક્યાંથી આ દેખાવ આવી ગયો?”

તેનો વારો આવી ગયો. દારૂડિયો કેબીનમાં પ્રવેશ્યો જેમાં વીજળીનું ઝુંચાયેલા સાથે લટકતા ચીટરો હતા. અને થોડી જ વારમાં ત્યાંથી મુઠ્ઠીઓ ભીંચતો અને આંસુ લૂછતો બહાર ફૂટી આવ્યો.

મેં મારો ભાશે ત્રાજવા પર મૂક્યો.

“અને સમય?” સામાન લેનારી છોકરીએ પૂછ્યું

“મારી પાસે ન ખચકિયા સમય નથી,” મેં રવંભર જવાબ આપ્યો

“અત્યંત દુઃખની વાત છે,” છોકરીએ કહ્યું આ વેડફાઈ ગયેલો, ઝંદો, શરમજનક સમય પુનઃઅકીકરણમાં જાય છે તેમાંથી અલ્કોહોલ વિનાનું પીણું તૈયાર થાય છે તે તમારી જિંદગીને લાંબી કરશે, જે તમે આવા પાણીનો એક ગ્લાસ પીજા. તો તમારો દિવસ એક કલાક લાંબો થઈ જશે..”

“ક્યાં, ક્યાં આ પીણું વેચાય છે? તમને વિનંતી કરું છું, મને કહો!”

છોકરીએ સરનામું આપ્યું અને હું ટેકસીમાં બસી ત્યાં જવા ડ્રાઇવી ગયો.

પીણું માટેની લાઈનમાં ત્રણ બાળકો સાથે સ્ત્રી, હાથમાં ખુલ્લું પાક્યપુલ્નકો લઈને એક વિદ્યાર્થી, પ્રેમીયુગલ અને અપીરાઈપૂર્વક ફૂદાફૂદ કરતા યશ્માંવાળો એકલો માણસ ઊભા હતા. હું તેમની પાછળ ઊભો રહી ગયો અને થોડીવારમાં જ મને ચોખ્ખાં, નીલ, ફીણવાળા પીણાંની બોતલ મળી તેની ઉપર લખેલું હતું: જીવંત જળ. નકામી વસ્તુઆમાથી બનાવેલ.”

“હું કંઈક સમજી શકતી નથી,” પેપીએ કહ્યું “અને તું કંઈક નથી સમજી શકતો.. મન મુખ્ય હીરાં ન ગમ્યા મન દારૂડિયા ગમ્યો કારણ કે તેના પર દયા આવે છે, અને આમેય જોતાં બોતલની લાઈન, કાંપક, મિનિટ, નકામી વસ્તુઓ.. લાઈનામાં લોકો ઊભાં રહે

છ અને તુ પોતાના દરેકના સ્થાને બેસાડે છે અને તેથી તારા ભેજમાં નહીં આવે.”

“મારા ભેજમાં નહીં જ આવ,” લેઓપોલ્ડ દુઃખી સ્વરે કહ્યું.

“તને નહીં સમજાય. માત્ર હું ઈર્ષ્યા કરું છું કે તારી પાસે .. ફૂટાઓની લાઈન છે તુ માણસને કેઈક ક્ષેત્ર મારફત જુએ છે અને ત્યારે તું માણસને નહીં પણ પળભરમાં ખેંચેલાં, તૈયાર થયેલાં ફોટાને જુએ છે ..

“તુ જાણે છે શું?” લેઓપોલ્ડ ગુસ્સે થઈ ગયો. “હું બધું જ સમજી ગયો.” “તું સૌથી પહોંચી તો, આજ હજી તું તારા પગ પર ઊભી નથી, અને બીજી, તને ઈર્ષ્યા આવે છે કે મારી જિંદગી વધારે લાખી અને સારી છે.”

“હા,” પેપ્પી સહમત થઈ અને બે આગલા દાંત હથેલી પર કાઢ્યા. “સારી વાત છે કે તું માસે ફોટો ખેંચી લેવામાં સફળ રહ્યા.”

“પણ ચુંબન લેવામાં સફળ ન રહ્યો?” લેઓપોલ્ડને એકઅડક થાદ આવ્યું અને છોડેલા કામને પૂરું કર્યું.

ચુંબન લેતા તેને મીન્યાની થાદ આવી ગઈ અને અણધાર્યા જ પેપ્પીના તના પ્રત્યની નીચ, ખારી, લહરભરી કરૂણાથી ઘરઈ વળી. દુઃખળા પાનળો મીન્યા જાણે ખરેખર પોતાના ખભા પર માટા અને લાસ્યાસ્પદ પાનાવાળા ટેબલને ઉઠાવીને તેમની વચ્ચે ઊભો હતો આ અહીં કેઈક અસંજત હતું, પણ આ પ્રગટીકરણ ઘટના સાથે કેવી રીતે સંઘર્ષ કરવો તે પેપ્પી જાણતી નહોતી. તેથી તે પોતાનું ચાકાંવાળું મોંકું પૂરું ફૂંડીને લેઓપોલ્ડ તરફ હસી અને કહ્યું.

“જો હમણાં જ મારાં માબાપ અદર આવી જાય અને તેઓ તને મારી સાથે પરણવાની ફરજ પાડ તો. ગભરાઈ ગયા?”

“જરાપણ નહીં.” તેણે બહદુરીભેર જવાબ આપ્યો.

“મહેરમની કરીને,” પેપ્પીએ કહ્યું “ચાલ્યો જ. હું તને માત્ર આમ જ ચાહું છું.”

“તુ પોતે જ એ વિષે દુઃખી થઈ,” લેઓપોલ્ડ કહ્યું, તને ફરીવાર ચુંબન કર્યું, હસ્યો અને ચાલ્યો ગયો.

પેપ્પી દુઃખી થઈ.

તેમનામાંથી કોઈ આખી રાત ન ઊંઘ્યું અને મધ્યાહને તેઓ વોલ્સ્ટાનિય. ચોક પર મળ્યાં

“કામ અંગનો પ્રવાસ સારો રહ્યો,” લેઓપોલ્ટે કહ્યું. “તારી સાથે પરિચય થયો, લેનિન-ગ્રાદ વિષે જાણ્યું.”

તે કશું જ નથી જાણ્યું, પેપ્પીએ મનમાં વિચાર્યું. તારે એકલા અહીં રહેવું જોઈતું હતું જથી કરીને તું વરસાદની રાત્રે લેમ્બલી ચોપડીનાં પાન ફરવના અને વિચારતો દીવામત્તીના ઘાંભલા નીચે ઝીબો રહે: આ સરનામ. પર પેસા ખર્ચવામાં આવે છે, આના પર જમવાનું, આના પર કપા વિષેની ચર્ચાઓ, સુકાયેલી કલમ વડે બધાં ટેલીફોન નંબર પર કાગળ ફૂડના લોટીઓ કરતાં અને એકલો ભટકતો ચાલતો. ત્યાર તું કઈક સમજમાં હતો હું અને જાણતા હતા. અને રસ્તા પૂછનાર સીધી પહેલાં વટમાર્ગ પછી તને પરિચિત લાગત.

મેં તારા પર કેટલી રીલો વાપરી નાંખી,” તણે કહ્યું, “એવી રીતે મોઈના પર નથી વાપરી. તારો વિષે હું કશું જ નથી જાણતો. પેપ્પી તું કોણ છે?”

“મેં હજી નિર્ણય નથી કર્યો.”

“ના, પણ સાચે સાચ કહે તારું નામ શું છે, તું ક્યાં રહ છે?”

“તું અત્યંત નિરાશા પામશે મરું નામ માથા છે,” પેપ્પીએ કબૂલ કર્યું. “એક થીએટરમાં પોશાક બનાવનારનું કામ કરું છું જાણે છે ત્યાં એટલાં બધાં પ્રકારનાં પોશાકો છે. હું એ બધાને સો વાર ઈચ્છી કરી ચૂકી છું અને માપી ચૂકી છું..”

માથેન્કા, તેણે મનમાં વિચાર્યું, જો તને બધાંને પોશાક બનાવનારાઓમાંથી બહાર ભજાડી દેવામાં આવે, કપડાં ઉનારવામાં આવે અને સારી રીત વિચાર કરવામાં આવે તો... જો તેનાં તારા પર શોભે એવાં પોશાક મળી આવે તો પોતાના માટે એકવાર અને હંમેશાં માટે પોશાક પસંદ કરી લે જાકે જ તને જાણે છે, કદાચ નથી જરૂર નથી.

તે ચાલ્યા ગયા તબા પ્લટફોર્મ પર ઊભાં હતા. અને વિદાયી અભિગનમાં તમાણ કાયાનાં ભરને ન અનુભવ્યો, માત્ર એક ધૂંફ અનુભવી જાણ બ જીવો અનાયાસે જ રલ્લેસ્ટેશન પર ઊડી આવ્યાં હતાં, અને બે અવાજનાં બૂમચણ કરવા લાગી ગયાં હતાં.

“દુખની વાત છ કે હું નહીં પણ તું જઈ રહ્યો છું,” પેપ્પીએ કહ્યું. “હું તારી ખૂબ અદેખાઈ કરું છું.”

“અને હું તારી.”

તે ડબ્બાના બારણામાં ઊભા હતો. ગાડી ખડખડ કરતી થડ થઈ. હમણા જ રડી પડીશ, પપ્પી સમજી ગઈ, હાથ હલાવ્યો અને ઉતાવળે સીધી ડબ્બાની સાથે સાથે ચાલવા લાગી જ્યારે ગાડીને સ્પર્શી ત્યારે તે છલ્લા ડબ્બાની સાથે હતી અને એકએક જાણે કંઈક તેની સાથે અથડાવું હોય તમ તે છલ્લા બારણામાં કૂદી ગઈ. અને ફરીથી તેણે મીન્યા વિશે વિચાર્યું પણ ગાડીએ હવે ઝડપ પકડી લીધી હતી.

હું આવી પહોંચું ત્યાં સુધી તારા સુધાં ન જઈ, લેઆપોલ્કે મનમાં વિચાર્યું અને અકાએક જાણે કાંઈક તેને હળવો ધક્કો માર્યો હોય તમ પગથિયા પરથી કૂદે. ગયા અને ઉતાવળપૂર્વક પ્લટફોર્મ પર ચાલવા લાગ્યા અને પછી દોડવા લાગ્યો. તે વધારે ને વધારે ઝડપથી દોડતો હતો, બે માટરો જવા કેમરાઓ તેનાં બન પડખે લટકતા હતા. તે હજી સુધી જાણના તહોનો કે પેપ્પી અત્યારે આખી ગાડીમાં સાવ એકલી દરક બારીમાંથી ડોકિયાં કરતી જઈ રહી છે.

શિરોકોલોબી

ઉનાળાના એક ગરમ દિવસે શિરોકોલોબી નામનો ભેંસો બીજાં કેટલાંક ભેંસાઓ અને ભેંસો સાથે દેડ પાણીના વહેવામાં પડ્યો હતો. તેના સાથે પર બઠવા અને ચારવાર આસપાસ ચાકીદારીભરી નજરો નાખતો કાચો પોતાની જોરદાર હાથગ્રાહી ચાચ વડે તેના પાંપડા પર આનંદપૂર્વક એકબીજાં ચચુપ્રવાર કરી રહ્યો હતો.

એક પછી એક એમ બે કાચબાઓ કાળાજીપૂર્વક તેની પીઠના પાણીમાં થાડા ઊંચા ઊઠવા ભાગ્યેથી સૌથી ઊંચા ભાગ પર ચઢી ગયા અને થોડીવાર ધાંધલ કર્યા પછી તડકો ખાતાં નિશ્ચલ પડ્યાં રહ્યાં.

શિરોકોલોબીને ખૂબ સારું લાગતું હતું કે કાચો તેના સાથામાંથી જીવડાં કાઢી રહ્યાં હતાં. જ્યારે કાચબાઓ તડકા ખાતા માટે તેની પીઠી ખજવાળતા નતાં, પર ચઢી આવ્યા ત્યારે પણ તેને બહુ સારું લાગ્યું. ન જાણતા હતા કે કાચબાઓ શા માટે કિનારા પર નહીં પણ તેની પીઠ પર તડકા ખાવાનું પસંદ કરતા હતા. કિનારા પર તો કંઈપણ બની શકતું હતું પણ અહીં ભેંસની શક્તિશાળી પીઠ પર કંઈપણ નેમને અડવાની હિમત કરી શકતું નહોતું. અને તે વાતે શિરોકોલોબીને ખુશ કર્યો.

પણ જીવડાં કાઢી રહેબ કાગડાં અને તેની પીઠ પર પડ્યાં કાચબાઓ મુખ્યત્વે કરીને શાનિ, સુલેહ અને આસમના પ્રતીક તરીકે આવકારાયેલા વહેવાના દેડ પાણીમાં ડૂબેલી તેની સામગ્ર શક્તિશાળી કાચા સમેત તે આ શાનિ અને સુલેહ, ઉન્નત આસમાની આસમાન અને દેડ પાણીના પરમતુભને સ્વાર્થ મહાન બનાવનાર નપતા સુરજનો આનંદ માણી રહ્યો હતો.

શિરોકોલોબી વચાળતા હતો અને હંમેશનો જેમ જ્યાર ખુશ મિજાજમાં હાથ ત્યારે ટ્રેકટર વિશે કરડકીપૂર્વક વિચારતા હતો. બે વર્ષ પછલા પહોડી ચગમમા ટ્રકટર દેખાવું હતું અને શિરોકોલોબી અને સાથ સાથ બીજાં ભેંસાઓન જમીન ખેડવા માટે ઉપવાયસા લેવાનું બધ કરી

દવામાં આવ્યું, જોકે હજી પણ તમને લાકડાના બારાં ઘસડી જવા માટે અને કોઈક કોર્ટક વાર નાકું હાકી જવા માટે જોતવામાં આવતા હતા.

શિરાકાલાળીએ એ પહેલાં માટરગાડીઓ જોઈ હતી અને જાણતો હતો કે તે જીવન પ્રાણી નથી પણ ટ્રેક્ટર, એક દેખાવમાં કદરૂપું હતું તેમ છતાં પણ તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે હજી પણ કઈક જીવન પ્રાણી જવું હતું. કાનણ કે તે જમીન ખરેખરા માટે ઉપયોગમાં લેવાનું હતું. શિરોકોલાળી દૃઢપણે એમ માનતો હતો કે જમીન ખેડવાનું કામ માત્ર જીવંત પ્રાણીઓ દ્વારા જ કરી શકાતું હતું, જમીનને ભંસાઓ, બળદા અને ઘોડાઓ દ્વારા ખડવામાં આવતી હતી તે આ વિશિષ્ટ પ્રાણી દ્વારા પણ ખેડવામાં આવી રહી અટલે તે ચાકસ હોવું જાઈએ. માત્ર જીવંત પ્રાણીઓ જ જમીન ખર હો આ ન પાતાનાં અખી નિદ્રાગીથી જાતા આવ્યા હતા, પોતાનાં માળાપ પાસથી જાણ્યા હતાં અને તે દૃઢપણે એમ માનતા હતાં કે તે એમ જ હતું અને સદીઓ સુધી એમ જ રહેશે.

ટ્રેક્ટર વિષે વિશિષ્ટ વાત એ હતી કે તે કદાપિ કોઈપણ વસ્તું પાતાનો જીને કરી શકતું નહોતું કે પછી કરવા હચકતું નહોતું જ નહોતું એકલુ દ્રાણી હોવામાં આવે તો આ પો વખત તે માત્ર ઊંધનું જ રહેશે તે માત્ર ત્યારે જ જાણતું જ્યાર કાઈ માણસ તેની પીઠ પર ચઢી જતા, પણ નહીં તો ન બસ ઊંધનું જ રહતું હતું. એક વખત શિરાકાલાળીએ ટ્રેક્ટરને ખેતરના કપાલય ભવનની નજીક લગાનાર વીસ દિવસ સુધી ઊંધનું જોયું હતું, તે બસ ઊંધનું ને ઊંધનું જ હતું.

શિરાકાલાળી ટ્રેક્ટરની મહાન તાકાતન સ્વીકારતો હતો મારણ કે એક વખત નાણે પાત જત જાયું હતું કે તે લાકડાની કેટલાં વિશાળ દીમચાઓ જગલમાંથી ખચી લાવ્યું હતું. સામાન્યપણે તેનો વિચાર કરતા તે ટ્રેક્ટરને “ઊધણશી જોરાવર” કહતો પણ જ્યારે ન તનાથી ગુસ્સે ભરાતા ત્યારે તેને “બેવકૂફ જોરાવર” કહેતો.

તાકાત ધરાવતી તે તો ઘણી સારી વાત છે પણ શિરોકોલાળી પોતે જત ઘણી વાર આ “ઊધણશી જોરાવર”નો શરમજનક નિષ્ફળતામાંનો સાક્ષી બન્યો હતો. શિરોકોલાળી અને બીજા ભંસાઓને પહોંચતા ઢાળાવ નરફ બઈ જવામાં આવી રહ્યા હતા જ્યાં આ “ઊધણશી જોરાવર” કાણસો રહ્યો હતો, ઘર ઘર અવાજ કરી રહ્યું હતું પણ એક મોટા ટીમવાન ખસડી શકતું નહોતું જ સીપા; ઢાળાવ પર અટકી ગયું હતું.

“ઊંઘણથી જરાવર” અટલો કપલે પ્રયત્ન કર્યા કે તેની પીઠમાંથી પુમાડી નીકળી આવ્યા પણ ઢીંચકું એનો જગ્યાએથી તસુભર પાણ ન ચસકું.

ટૂંકડાના નતાએ “ઊંઘણથી જરાવર” પર બેઠેલા માણસને ઈશારો કર્યો અને ન નીચ ઊતરી આવ્યા. “ઊંઘણથી જરાવર” અડદમ શાન થઈ ગયું, સપૂણપાંતુ થકી પડીને લોથપાથ થઈ ગયું હાથ તેમ તેમણે લાકડાંનું તેનાથી છોડી નાખ્યું અને તેના બદલે દોરડું ભેંસાઓ સાથે જોડી દીધું ભેંસાઓએ પાનાનાથી બનતા બધા જ પ્રયત્ન કર્યા, યથાશક્તિ શ્રેષ્ઠ પ્રયત્ન! લાકડું અતિશય બાર હતું અને સીધા ઠાળાવના ઊંચાણ પર હમથની જમ શિરાકાર્થોર્જાએ બીજા ભેંસાઓની સાથે મળીને, પોતાનાં શક્તિશાળી સ્નાયુઓ પર જોર લખાવતાં અને ભાર ઊંચકવા માટે વધારે શક્તિ મેળવવા માટે પાનાના ઘૂટણે પર નીચાં થતા લાકડું ખસેડ્યું, તેમણે આ રીત અગણ વધવાનું છક ત્યા સુધી તબા લાકડાંને ટેકરીની ટોચ સુધી ખેંચી ન ગયા. પછી “ઊંઘણથી જરાવર” ત્યાં આવી પહોંચ્યું અને લાકડું ફરેલી તની સાથે બાધી દવામા આવ્યું ત્યારે જ ચગમમા લોકોએ અનુભવ્યું કે ભેંસા છવટ ભેંસા જ છ રમત નતા વિના ચાલી શકે તેમ નહોતું.

પછી બન્યો એક બીજો રમૂજ બનાવ. આ વખતે “ઊંઘણથી જરાવર” પોતે જાતે જ એક ઝરણાની વચમાં ફસાઈ ગયું, તેને કાંઈ લાકડું જાગવામાં નહોતું આવ્યું તો પણ અને તેનો પોતાને જાતે જ બહાર કાઢવાનો વારો આવ્યા આમ પલા “બવકૂં જરાવર”ની સાથે નસે રમૂજ અને મુશ્કેલી બનેલી આશા રાખી શકો છો.

ભેંસાઓના માથા પર બેઠેલા કાગડાઓમાંથી કટલાક સુસ્તપણે ઊંઘ્યા અને પાખા ફૂંડાવતા પહેલાના એકદમ કિનારા પર ફૂલી સહેલાં દેવદારનાં વૃક્ષની અર્ધપર્ણીન ડાળીઓ પર ઊઠીને જતાં રહ્યાં.

ભરવાડ બાહુદુસા વહેલા પાસે આવી પહોંચ્યો અને ભેંસાઓને પાર્શ્વમાંથી બહાર કઢવવા હાંકવા લાગ્યો. ભેંસાઓ ધીમે ધીમે પોતાની આરામદાયક વિશ્રામ સ્થાનો પરથી ઊભા થયા અને કાચબાઓ તમના પીઠ પરથી સરકીને પાણીમાં ચાલ્યા ગયાં ભેંસાઓ પોતાની પુંછડીઓ પટપટાવતા બહાર કિનારા પર આવી ગયા, તેમનાં બીની કળી ખલ ચમકતી હતી.

કાંઈક કાચુસર ભરવાડે શિરોકલોબીન બીજા ભેંસાઓથી અગલ કર્યો અને તન અતરના કર્યાલાયબવન તરફ હાકી ગયો. ત્યાં એક ખટારો

ત્રીબાં હતા અને તની ફરતે કેટલાક ચેંગેમ લોકો સિમરેટ પીતાં હોય. હતા તેઓ છ જણ હતાં અને શિરાકોલાબી અસ્પષ્ટપણે બોલતી શક્યો કે તેઓ સ્થાનીય માણસો હતો.

માત્ર એક જ માણસન ત સારી રીતે જાણતા હતો. તે હતો જનવર ઘરનો વડો એક વખત ઘણા ઘણા સમય પહેલાં, શિરાકોલાબી એક ભેંસના પ્રેમમાં પડી ગયા જે તેની માથિરીની હતી, પણ ભેંસના માથિરે તન નિર્દયપણે નીચો પાડ્યા હતા. શિરાકોલાબીએ આ માનભંગન ચાર વર્ષો સુધી યદ સખ્ય હતું અને પોતાનો વારો આવવાની રાહ જોત હતા. ગમે તેમ પણ પેરવુનિથી પોતાના દિલને મુક્ત કરી લીધા પછી તેણે માણસન તના વર્તાવ માટે માફ કરી દીધો હતા. પણ તે તો ઘણુ લાભ વખત પહેલાનો વાત હતી તેની ભૂતપૂર્વ પ્રેમિકાનો માથિરે માત્ર લાવમાં જ સ્થાનિય જનવર ઘરનો વડો બન્યો હતો.

ખટારની પાછલી ખુલ્લી બાજુ પર તેની સાથે જોડું પટિયું હતું અને ખારદુશ્લાખ શિરાકોલાબીને પાટિયા તરફ જવા લાકડી વતી ઘોંચવાનું શરૂ કર્યું.

શિરાકોલાબી તેમ કરવા ઈચ્છતા નહોત. પણ ત માણસો સાથે તેમને એક બુદ્ધિમાન બળ તરફ વળત. શરણુ જવા દવમ્પલો હત. કારણ કે આ જ અંક રસ્તા હત. જેના દ્વારા દુનિયા નયવામા આવી હતી અને તથી તેણે આશાનું પાલન કર્યું. આમ કરવાનું બીજું વધારેનું કારણ એ હતું કે તે લાબા વખતથી આ વિશ્વ ભરવાડન જાણતા હતા અને તન તે ગમતો હતો.

શિરાકોલાબીને એ વાતનં. ડર હતો કે પાટિયું કદાચ તેના વજનથી તૂટી જશે પણ તે આવધાનીપૂર્વક ગયા અને છવટ ખટારાના પાછલા બાગમાં હોબો રહ્યો. તે જાણતા હતા કે ખટારો થોડી જ વારમાં ઝાક જતો રહેશે. તેણે વિચાર્યું કે તેન કોઈક ખામડમાં લઈ જવામા આવી રહ્યા હતા જ્યાં હજી સુધી પણ “ઉંઘારથી જરવરો” પડ્યાં નહાતાં અને પોતાની નિયતિન અત્મ સ્વીકારી લીધી શા માટે તેને એકલાને લઈ જવામાં આવી નહા હતા? કદાચ અટલા માટે કે તે સૌથી વધુ નાકાતવ હતો.

તની પાછળ પાછળ ભરવાડ પણ ખટારામાં ચઢી ગયો અને પછી તેના પ્રગ બાંધવા લાગ્યો, પહેલાં બાજલા અને પછી પાછલા.

“શા માટે તમ શિરકાલાબીન માંડવી દેવાનો નિર્ણય કર્યો?” એક માણસે પૂછ્યું

“આમ આપણે એક ભેંસાથી જ કામ ચલાવી લઈ શકીશું.” જાનવર દરના વચ્ચે કદીક વધારે પડતી ઉત્સુકતાપૂર્વક સમજાવ્યું તનુ જ વગરનું ટન જેટલું થશે... આનાથી આપણે આખા વર્ષ માટેના માંસની શોધના પૂરી પાડી લઈશ...”

“ટૂંકમ. ભેંસાઆના સમય પૂરો થઈ ગયો છે,” બીજા માણસે ટિપ્પણી કરી, “લાકા ખાવ છે પણ બધું અને સ્વભાવે ઉદ્દેશ છે...”

“તેના શું તારી યાજ્ઞીયાથી ખાવ છે?” બીજા માણસ વચ્ચે બોલ્યો “તમે ખાવ છે, પણ તેમનામાં તાકાત કેવી છે! અને ભેંસના દૂધમાંથી કનું પનીર બનાવી શકાય છે!”

બીજાના બધા જ પ્રશ્નના અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરતાં વાતચીતમાં જોડાઈ ગયા.

“તમ જાણો છો, ભેંસાઆનો ખાવ બધામાં સૌથી વધારે જાડો છે અને તમ છતાં જરૂરી કે ઠંડી સમયે ટકવા માટે સૌથી ખરાબ છે.”

“પણ તમો સમુદ્રમાં વહાણાની જેમ તરો છો. ભેંસા કન્નજરથી બાનુમી સુધી તરી જઈ શકે છે તે પાણીમાં ફૂલી જાય છે અને કદાપિ ફૂલી જશે નહીં.”

“તમ છતાં પણ તેઓ ખાઈ છે ખૂબ... એ સારું નથી, ભલે તે નું ગમ તે કહે...”

“શા માટે તુ તમનું ખાવા વિષે આટલું ચાલું ચાલું કરે છે” જ્યાર તમારા ઘરમાં મહામાત્રા આવ્યા હોય ત્યારે શું તમ એ તરફ ધ્યાન આપો છો કે તેઓ કેટલું ખાઈ રહ્યાં છે?”

“તેના મહેમાનો સાથે શો લેવાદેવા?”

“શિરકાલાબી. જેટલા બરડદુર ભેંસા બીજા કદી નથી. અહીં બરડદુશા જરાપણ જુકું નહીં ખાઈ શકે.”

“પાવ વર્ષ પહેલાં વસતીમાં જ્યાર હજી પણ આસપાસ શોગ્રેક બરફ પડેલા હતા અને ભેંસાઓ રોડના સમયે પહોંચી પરના ગાયરમાં ચરી રહ્યા હતા ત્યારે ભૂખ્યા વરુઓના પાડાએ તેમની પર હુમલો કર્યો ભેંસાઓના નાનાં ભેંસાઓના વચમાં રાખી ગોળ બનાવ્યું અને વરુઓને દૂર રાખ્યા. અમ તમનાં આરડવાંના અવાજ સાંભળ્યા તેથી બેદુશ્મ અને હું અમારી નાપકલો અને ફાનસ લઈને ત્યાં પહોંચી ગયા ત્યાં લગભગ બારક

કરતા પણ વધાર વડુબા હતા તેમણે અમન જાણ અને બાળી ગયાં શિરાકોલાબી એકલાએ જ તણ જટલાન મારી નાખ્યા હતા ..”

“તમને કેવી રીતે ખબર કે તણે તેમને મારી નાખ્યા હતા?”

“હવે અહીં બારદુશા મને જુઠું નહીં કહેવા દે કે માત્ર શિરાકોલાબીનાં શિરાકોલા પદ જ લોહી હતું હુ મારાં બાળકોનાં સોજદ ખાઈને કણું છું કે તેણે પાતાનાં શિરાકોલા વડે એક વડુન ઊછાળીન વીસ ડગલાં દૂર ફેંક્યું હતું મેં પોતે અંતર આળ્યું હતું.”

“આખી દુનિયામાં ન સોચી મવીલું પ્રાણી છે. મારી પાસે એક મારી બેસ હતી એક વખત મેં તેને સારો એવા માર માથો. તે તેને જ સવક હતી પણ તેણે મને પોતાની જિંદગીનાં છેલ્લા દિવસ સુધા મને માફ કર્યા નહોતાં જ્યારે મારી પત્ની તેને દોહતી ત્યાર બધુ જ સાદુ રહેતું પણ જોવા મેં દોહવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેવી જ તણ દૂધ આપવાનું જ બધ જરી દીધું જ્યાં સુધી મેં તેનો વધ કર્યો ત્યાં સુધી આઠ વર્ષ સુધી આમને આમ જ રહ્યું.”

“ભેસો મુલ્યા જોવા છે, તેને પણ ત્યાં જ મેં છે.”

“મુલ્યાઓ પાસેથી તમે કદાચ ત્યાં જ મેં છે?”

“મને છેલ્લી હો બધા લોકો અમ કહે છે.”

બારદુશા ખટારામાંથી નીચે ઊતરી આવ્યા અને પાટિયું ખેંચી લીધું. ડ્રાયવર પાછલું પાટિયું ઊંચું કર્યું અને આગળાં લગાવી દીધાં માણસ. ગાડીમાં ચઢી મથા, ડ્રાયવર ઓળંગ ચાલુ કર્યું અને ખટારા ચાલવા લાગ્યા.

શિરાકોલાબી પાતાની આખી જિંદગીમાં બા પહોલી વાર પોતે બોજ ઉછવીન થઈ જઈ રહ્યા નહોતા પણ તન પોતાનાં કોઈક વિચિત્ર તાકાત ઉછવીને થઈ જઈ રહી હતી. તે વિચિત્ર લાગણી અનુભવી રહ્યો હતો. ગભરાટ પણ અનુભવતા હતા કુદરતના નિયમાએ તન કણ હતું કે જેનાં પર તમારાં પણ દેકવલાં હોય ન સપાટી નિશ્ચય હોવી જોઈએ અને અકાઅક અત્યાર, એ કે તેના પગ હાલતા નહોતા તેમ છતાં પણ તમની નીચીની ધરતી ખસી રહી હતી.

ખટારો હજી ખેતરની સોમા પણ પાર કરીને ગયો નહોતો ત્યારે જ શિરાકોલાબી દારણ વડે જકડાયલાં ત્યાગુઓમાં તણાવ અનુભવ્યા, પહેલાં આગલ પગનાં અને પછી પાછલાં અને ભેસાએ તરત જ ખટારાના પાટિયા પર કૂદકા માર્યો તેની વિશાળ કાયા જમીન પર

અડદમ જરૂરી પડકાર પાસુ નાસુ કોઈ વદના ન અનુભવી અને તે તરત જ પોતાના ધગ પર ઊભો થઈ ગયા

કાર્યાલયની નજીક ઊભલાં બધાં અકી અવાજે બૂમ પાડી ઊકધાં ખટારા શાક વાર પછી ચાકાયા ફક્તવર અને ભરવાડના ધ્યાનમાં તરત જ એ ન આવ્યું કે ભેંસા ફૂટી ગયા હતા ભારદુશા કેબીનમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો. અને ભેંસાન કાર્યાલય બવન તરફ હાંક. કા.વા. ખટારો પાસુ સચે સાથે ત્યાં પાછો આવ્યો

“મિચારા ભેંસા પાસુ સમજે છે તેને આ લઈ જવામાં આવી રહ્યો છે,” એક પેગમ માણસ કહ્યું.

પાસુ શિરોકોલાબી કઈપાસુ સમજ્યા નહોતો, તે તો માત્ર જ્યારે જેના ઉપર ન ઊભા હતો તની નીચથી ન હાલવા લાગ્યું ત્યારે ખાલી મભરાઈ જાયો હતા

એક વખત ફરીથી પાસુ પાટિયુ નીચે કરવામાં આવ્યું, બીજું પાટિયું જાડવામાં આવ્યું અને ભેંસાન ખટારામાં જવા હાકવાનું થતું કહ્યું. શિરોકોલાબી હાલતા પાટિયા તરફ જવા ઈચ્છતો નહોતો પણ તે શુ તરી શકતા હતા” તે લોકને એક બુદ્ધિમાન બલ તરીકે ગણતા તેમના આશાનું પાલન કરવા દેવાયલા હતા અને તથી ફરીથી એક વખત તે ખટારામાં ચાલ્યા ગયો

આ વખત સલામતીન ખાતર તમણે તને આડા પાડવાનો અને પછી તેનાં ધગ બાંધવાનો નિર્ણય કર્યો જેથી તે ફૂટી જવા માટે સમર્થ ન રહે. લોકો ખટારાના પાછલા ભાગમાં ચઢી ગયા અને મોટ મોટથી કરતાં ભેંસાના ધગા ખેંચવાનું શરૂ કરવા લાગ્યાં, લાંબા વખત સુધી તે સમજી ન શક્યા કે તઆ તેની પાસથી શુ ઈચ્છતા હતાં, પછી છેવટે જ્યારે તે સમજ્યા કે તઆ શું ઈચ્છતા હતાં ત્યારે તે પોતે સૂઈ ગયો પણ માણસોન પાકી ખાતરી હતી કે તેમણે તન ખેંચીને નીચો પાડ્યો હતો

ભરવાડે ફરીથી તેના ધગ બાંધ્યા પણ શિરોકોલાબીનો ફરીથી ખટારામાંથી ફૂટકા મારવાના કાંઈ ઈર.દા નહોતો તે સમજી ગયા હતા કે લોકો જ્યાં સુધી તેને લઈ જવા ઈચ્છતા હતાં ત્યાં સુધી લઈ નહીં જાય ત્યાં સુધી તન અડલા નહીં છાડ, તેન હજી પાસુ પાકી ખાતરી હતી કે તઆ તેને કોઈક બીજા ગમમાં લઈ જઈ રહ્યા હતાં જ્યાં “ડિપલુશી જરવાર” નહોતો.

ફક્તવરે આ વખતે વધારે સાવચેતીપૂર્વક ખટારા સાલુ કર્યો અને આ

બાળ ભેંસાએ પોતાની તરફથી તેને સાંખી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પોતાની નિર્ધનતા સ્વીકાર કરી જ્યારે ખાટા પ્રાણભરી સડક પરથી જઈ રહ્યો હતો ત્યારે તે પોતાની તબી રીતિનું ટેવાવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો, જ્યારે કોઈક વસ્તુ ઉપરથી લઈ જવાને વલે તેને પોતાને જ કોઈક બીજા તાકાત નો ઉઠાવીત લઈ જવામાં આવી રહ્યો હતો.

જ્યારે ખાટા પારીખાં પર આવી જ્યારે ત્યારે ડાહરની સડકની ગંધ તેના નસકોર સાથે અથડાઈ અને એ જ સમયે તેનામાં પોતાની જુવાનીનાં દિવસોનાં કટલક મીઠાં સસ્પરણો જાગૃત થયા.

તે ડાહર વણી નાના હતો પણ તેની માથી દુધ પીતો છોડાવવા માટે પૂરતા માટા હતા, તેથી તરફ તેને તબી સાથે અને બીજા ભેંસાઓ સાથે ચર્ચા માટે જવા દીધો. એક અદ્ભુત દિવસ તે પોતાની મા, પિતા અને બીજા ભેંસાઓ સાથે સાબીદારીની નીચાણવાળી જમીનામાં ચરી રહ્યો હતો.

તે દિવસે ખૂબ પામપાતી તરખી હતી. તબી પિતાને કોઈક વાત સંભરી આવી અને બધાં જ ભેંસાઓને કાક દૂર દોરી ગયાં. તેઓ લાંબા વખત સુધી ચાલતાં ને રાત્રી જ રહ્યાં. આખા વખત નીચે ત નીચેની તરફ પછી તેઓ બિલકુલ આ જ પ્રકારની, ખાટા જ તીવ્ર વસ્તુ ભરતી, કાળી અને તરમ સડક પર આવી ગયાં. તેઓ તે પાર કરી ગયા અને આગળ ગયા તથા પાણીભરેલી વિશાળ જગ્યા પાસે આવી ગયા. તે સમુદ્ર હતો અને સમુદ્રનો અર્થ હતો સ્વતંત્રતા, સ્વતંત્રતાનો આનંદ.

પિતા પાણીમાં બિતરો, બીજા ભેંસાઓ તને અનુસર્યાં અને બધા તરવા લાગ્યા તે કેટલું અદ્ભુતકારક હતું કે પોમપાતી તરમીનો દિવસ અનંત કુદાળ પાણી, તેનાં અડધાં તેની મા અને પિતા તથા બીજા ભેંસાઓ, તેઓ આગળ લે આગળ તરતાં જ ગયાં પછી તેઓ દૂર સમુદ્રમાં સડક ગયા અને પરમસુખનો, આનંદ આનંદ, અવાજભર્યા શ્વાસોચ્છવાસ લેના તરવા લાગ્યા.

જ્યારે ભરવા બારફા અને તેનો નાનો દીકરા તમની પાસે તરતા આવી વહાળ્યા ત્યારે છત્ર લાગ પડી ગઈ હતી તે સમય શિતાગલોબી અત્યંત મૂરખ પ્રાણી હતું. તેણે વિચાર્યું કે તેના પિતા જોવી રીત ભેંસાઓનાં ધણને ત્યાં લઈ આવ્યા હતાં તેવી જ રીત બારદશ પોતાના છોકરાને ત્યાં લઈ આવ્યો હતો અને તેઓ અનાયાસ જ પાણીમાં ગયાં.

મયાં હતો. ભરવાડ હાથપગને ટંકે તેના પિતાની પીઠ પર ચઢી ગયા અને ઝાતરી શિરકાલાબીની પીઠ પર તેઓ હસ્યાં અને ધણને કિનારા તરફ હાંકી મયાં શિરકાલાબીની હજી પણ ખૂબ સારી રીત યાદ છે કે કેટલી ગમ અવી રીતે છાકસમ્મ તેના કાન પોતાને તેની પીઠ ઉપર ટકાવી રાખવા અને કપા રસને તરવાળું હતું તે બતાવવા પોતાની નાનકડી મુઠ્ઠીઓ વડે પકડ્યાં હતા.

કિનારા પર તેઓ ઝાતરી ગયાં અને ચેંગેમની દિશામાં ચાલવા આગ્યાં. તેઓ લાંબો વખત ચાલતાં રહ્યાં અને ઘોડે વારે છોકરો શિરકાલાબીના પિતાની પીઠ પર ચઢી જતાં હતાં અને ઘણી ત્યાં બેસીને થાપી જતાં તે પાતાના પિતાના ખભા પર ચઢી ગયો અને સૂઈ ગયો. ત્યાં ચેંગમ માડી રાત્રે પહોંચ્યા હતાં.

ધણ વર્ષો વીતી ગયાં પણ શિરકોલોબી હંમેશાં તે દિવસને અને સ્વપ્નજગતની સુગંધભર્યાં અંતહીન ધૂંફાળા પાણીને સ્પર્શદ યાદ કરતો હતો. તે ધણી વાર એ અનંદના ફૂરોથી અનુભવ કરવાનાં સ્વપ્ન જોતો હતો. માત્ર અત્યાર તે પોતે ધણને અતહિન વિરાળ સમુદ્ર તરફ દોરી જવા, સમુદ્રના અનંદ માણવા અને અત્રા બીજા ભંસાશ્વના અનંદની ખુશી માણવા ઈચ્છતો હતો જોઆ પાતાની જિંદગીમાં પ્રણેલી વાર જ સમુદ્ર જઈ રહ્યાં હતાં. તેમ છતાં કાઈક અવી વસ્તુ હતી જ તેને હંમેશાં સંજની હતી. કદાચ ફૂરોથી કદાપિ એવા ઉનાળાના ધામધપતી ખરબીનાં દિવસ આવ્યા નહોતા.

ત્યાર પછી કલ્લા સમય વીતી ગયો? તે ચોકસપણ નહોતો જાણતો. કદાચ ત્યારબાદ ધરતી પર દસ વાર કે પછી વધારે વાર બરફ પડી ચૂંચ્યો હતો અને કદાચ દસ વાર કે પછી વધારે વાર તે પહાડી નાયરોમાં ગયા હતા. જ્યાં લાસ હમયા અટલુ જ નહોતું અને સ્વદિષ્ટ ત્યાદાર હાથ છે તેનાં માતાપિતા અદૃશ્ય થઈ ગયાં હતાં પહેલાં તેના પિતા. પછી તેના મા.

શિરકોલોબી જિંદગીને હમેશા સુદર માનતો હતો પણ એ સુંદર જિંદગીમાં એક ભવાનક અત અગમ્ય વસ્તુ હતી બધા બધા જ જન્મન ન ચાલતો હતા ત્યાં એક દિવસ ત્યાંક અદૃશ્ય થઈ જતા હતા ક્યાં? તે એ જાણતો નહોતો. સીધી પ્રણેલાં તેના પિતા અદૃશ્ય થયા પછી બે વર્ષ બાદ તેની મા. પછી તેની જિંદગીમાં આવી એક અદ્ભુત ભૂખણી ભેસ, તેના પ્રથમ પ્રેમ અને તે પણ ક્યાંક અદૃશ્ય થઈ ગઈ

અન ધામમાંનાં કેટલાંક ભેંસાઓ જમન ને જાણતો હતો તેઓ પણ અદૃશ્ય થઈ ગયાં તેણે એક વાન સમજી લીધી કે જયો અને બગદો પણ સમય સમય પર અદૃશ્ય થતાં હતાં. કદાચ ઘેટાં બહાર પણ અદૃશ્ય થતાં હતાં પણ તેઓ એટલા નાના હતાં કે તેમની તરફ બાજે જ ધ્યાન દોરઈ શકતું હતું.

પણ અદૃશ્ય સ્થલાઓની જગ્યાએ તવા ભેંસાઓ, ગાયો અને બગદો માટાં થતાં હતાં અને તેમ છતાં પોતાનાં જીવનકાળ દરમ્યાન શિતગ્રાણીની નોંધુ હતું કે મામના જાનવરો ધીમે ધીમે પણ ચોક્કસપણે ઘટતાં જતાં હતાં. અને આનાથી અવરનવાર તેના મનમાં એક અસંદેશ્ય, પીડાદાયક ચિન્તા જાગ્રત થતી હતો તેની અન્તઃપ્રેરણા તેને કહતી હતી કે આ તો જિંદગીનાં આવશ્યક નિયમોનું ઉલ્લંઘન હતું, જેના પ્રમાણ પ્રાણીઆત્મ વશજન પેદા કરવા જઈએ અને વધારવા જઈએ. પણ ધણુ નિર્ધારિતપણે ઘટતું જતું હતું. અને જો આમ ને આમ ચાલતું રહ્યું તો ભવિષ્યમાં કાર્તિક વખત, જ્યાર શિતગ્રાણીઓ પણ જીવતો નહીં રહે ત્યાર ન અજૂરપણે સમૂળગુ અદૃશ્ય થઈ જશે. અને આ દૂર દૂરના ભવિષ્યના દુઃખદાયક, સકટથી ન અત્યાન ખરા દિલથી દુઃખી થઈ રહ્યો હતો.

પાનની મા ભેંસનીય ચાર્ત્રાઓ પરથી ને જાણતો હતો કે પરતી પર એક ભયંકર જગ્યા છે, ઘોર ભરક જ્યાં ધોરાઓ રહે છે. તેની મા નહતાં હતી કે જ્યાર જાનવરો ત્યા જાય છે ત્યારે તઓ નાશ પામે છે. દુષ્ટ લોકો દ્વારા તેમને મારી નાંખવામાં આવે છે.

અત્યાર સુધી માત્ર એક જ વખત એક ભેંસા ને જગ્યાઓથી પાછો આવ્યો હતો ન શિતગ્રાણીની માના સમય પહોંચી જીવતો હતો અને તેની માએ તેના વિશે માત્ર સંભળ્યાં જ હતું.

ને ભેંસાએ પાનને દુષ્ટ લોકોને હવાલ ન કર્યા પણ એ જગ્યાઓથી ભાગી ગયાં જ્યાં ઘાડાના રડના હતા અને ઘણાં જગલા અને પહોરો પાર કરતાં ને ચેંગેમ પાછો આવી જયો.

ચેંગેમમાં લોકો એ ભેંસાને જાઈને દગ રાહી મધ્ય અને જ જગ્યાઓથી આજ સુધી કદાપિ કાઈ પાછું ફર્યું નથી ત્યાથી તેને પાછો ફરવા જોઈ આવર કરતાં હતાં. તેઓ તેનું એટલું માન કરતાં હતા કે તેમણે કદાપિ તેની પાસે ન તો જમીન ખેંચવી, ન તો લોકોને ખેંચવડાવ્યા કે ન તો તેને મારાએ જાન્યો. અને ચેંગેમ લોકો એ ભેંસાના

તમની હિમત અને ખર્ચા સ્વભાવને કારણે એટલાં ચાલક હતા ત કમરણ શિરોકાવાળી દુકાનમાં એમ માનતા હતા કે જાનવરોને એ લોકો નહીં પણ બીજાં જ કોઈક જુદાં લોકો પકડતા હતા. અને એ જગ્યાએ લઈ જતા હતા જ્યાં ઘોડો રહે છે

પણ જા શિરોકોલોબીન પાકા વિશ્વાસ હોત કે અદૃશ્ય થનારાં બધાં જાનવરો એ જગ્યાએ જાય છે જ્યાં ઘોડો રહે છે, તો ક્યવનું જૂત અસંભવ બની ગયું હતો પણ ના ત ચાલક, હાંધિપાર ભેંસો હતો અને તણુ ઘણી વાર નીચું હતું કે ચેંગેમનાં ભંસાઓ, ગાયો, બળદો અને હાથાઓના અવારનવાર બીજા દેખાય છે જોયો ત્યાં નહીં પણ કોઈક બીજા જગ્યાએ ઉછરેલા હતા. અને ત સમજ્યો હતો કે કંટલાંક વખત લોકો જાનવરોની બદલાબદલી કરતાં હતા કે પછી કવળ એકબીજાને તમની ભટ આપતા હતા. અને જો ચેંગેમના અક એવો ઘોડો દેખાય તે કદાપિ ત્યાં વાછરા તરીકે નહોતો રહ્યો તો પછી એના અર્થ એમ નીકળ છે કે એ જ રીતે ચેંગેમનાથી અદૃશ્ય થયેલાં પેલાં જાનવરો પણ કોઈક બીજા ગામમાં રહવા ચાલ્યા ગયા હતા. એ બહુ માટે દિલસો હતો માત્ર એક વાતની કોઈ ચંકસ ખાતરી મળી થકની નહોતી કે કાઈએક ચંકસ કે બીજા ભેંસા ક્યા ગયા હતા, કોઈ બીજા ગામમાં ગયો હતો કે પછી એ જગ્યાએ ગયો હતો જ્યાં ઘોડો રહે છે

એક વખત જ્યારે ચેંગેમમાં કોશિનું પણ પહાડી ગોચર પર ચરી રહ્યું હતું ત્યારે કોઈક માણસ ભંસાઓની નજીક આવ્યો અને શિરોકોલોબીની બંજરોથી દૂર ઢાકી ગયો. હંમશની જમ શિરોકાવાળા માણસની બુદ્ધિભરી શકિતન આધીન થયા અને માણસ તેને જે દિશામાં હાંકી રહ્યો હતો તે દિશામાં ચાલવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું કે આ માણસ ચેંગેમના લોકો થાણેદારી મળતા આવતો હતો ભરવાડો અત જોમની સાથે તે કામ કરતા હતા તમના સિવાય ત બીજા કાઈ ચેંગેમ રહવાસીઓને ભાગ્યે જ એવી મી થકનો હતો. દુકાન જાનવરોથી વિપરીત બ પાતળાં પગ પર ચાલનારાં લોકો બધાં જ ઘણા બધા મળતાં હતાં

એમ શિરોકાવાળી માણસ તેન દારી ગયા ત દિશામાં ચાલ્યા અને પછી તે પોતે જ જાણતો નહોતો શા માટે પણ તેને એકાદમ શક થઈ કે ત માણસ અર્થા દુષ્ટ લોકોમાંથી આવે હતા તેવા જાણવરને એ જગ્યાએ લાંકી જતાં હતાં જ્યાં ઘોડાઓ રહે છે, શિરોકાવાળી રોકાળ પાતાનું માર્ગ પાછળ ફરવીને માણસ નરદુ થયાથી જાણુ અને તે ચેંગેમનો

નહોતી એ વાતની ખતરી ક્યાં પછી અટલા ગુસ્સા અને અનુનપૂર્વક છીંકાટી ભરવા લાગ્યા કે માણસ બસાડી ક્રિડાયો.

“તને શું થઈ ગયું છું? શું થયું?” અને એકદમ ઝડપથી ત્યાંથી ભાગી ગયા ત સમય શિરોકાલોખીએ તેના પીછે તે કપોં ઝરણ કે હજી સુધી તેણે આવાં લોકને મારી તાખવાના નિશ્ચય કર્યો નહોતો. પણ પાછળથી જ્યારે આ નિશ્ચય નનામાં પાકી થઈ ગયો ત્યાર તેને અફસોસ થયો કે તેણે તે દુષ્ટ માણસનો પીછો ન કર્યો.

ક્રિકેટમાં તે ચાણસ ઢોરાનો ચોર હતો, શિરોકાલોખી થોડો વિશે શણું બધું જાણતું હતું. પણ તે એ તલાતી જાણતો કે લોકો એ ચોર જાનનાં હતા પાત તે સાર બનાવપણ નહોતું માણસમાં કંઈક દુષ્ટતા જેવું અનુભવ્યું ઝરણ કે તે કોઈક વાંધાભરી ઉસાવળમાં શિરોકાલોખીને ધણીથી દૂર હાંકી જવાના પ્રયત્ન કરતા હતો પાતાનાં અનુભવથી શિરોકાલોખી જાણતા હતા કે કામ કરવા મદ તેને ઢોરનારા લોકો હમણાં સિયર, માપસરનાં પગલાંથી ચાલતા હતા એ સમજવામાં તે સાચો હતો કે તેને કામ કરવા માટે દારીન લઈ જવામાં આવી રહ્યા નહોતો પણ તે એ નિષ્કર્ષ કાઢવામાં ખોટી હતો કે તને એ જગ્યાએ દારી જવામાં આવી રહ્યા હતા જ્યાં ઘોડા રહે છે.

એક બીજી વખત શિરોકાલોખી ભેંસાઓનાં ધણીની સાથે સાબીદારની નીચાણવાળો જગ્યામાંથી ચરતા હતા. એક માણસ ધણી નજીક આવ્યા અને શિરોકાલોખીને બીજાં ભેંસાઓથી અલગ કરી જગલના ડોડાણમાં હાકી ગયા આ કોઈ નીશિખિયા નહીં પણ કુશળ ઢોરચાર હતો તેથી તે શિરોકાલોખીને જ્ઞાત અને વ્યવહારિકપણે હાકી ગયો અને આમ ઘોડી વાર માટે તને મૂંચવારામાં નાંખી દીધા તેઓ પાતની પાછળ જ્યાં લોકો ઝાડ પાડી રહ્યા હતા એ જગ્યાએ દોડીને, અને આસપાસ દરેકે દરેક વસ્તુ તદ્દન અસ્થિતિ ગાળવા લાગી ત્યા સુધી, બમ્બક કલાક સુધી ચાલતા રહ્યા ત્યારે શિરોકાલોખીને કંઈક શંકા થવા લાગી તે રોકવા અને માણસની આસપાસ તરત દેરાદપૂર્વક જવા સાગ્ય તથા અનુભવ્યા કે તે ચેતમનો નહોતો તે ખૂની હતો જે તેને એ જગ્યાએ લઈ જઈ રહ્યો હતો જ્યાં ઘોડાઓ રહે છે’ અનુને ભરાતાં શિરોકાલોખીમાં નસતોંગામાંથી ઝેર ઝેરથી જ્વાલ નીકળવા લાગ્યા.

માણસ ગભરાઈ ગયો અને ભાગી ગયા કશ બચાવવા ભંસાથી એક ધાબાન પણ ભાગીને જવાની તક નહીં મળતી, અને શિરોકાલોખી આ

જાણતા હતા. હવે એ બધા જીવરો જમન મારી નાખવામાં આવ્યા હતા તેમનાં વની બદલો વાગવાની તેને તક હતી.' પણ પાછી કંઈક સાવ અણધાર્યું જ બન્યું! માણસ છલાંગ લેવાથી દાદી મથા, અને બોચ વૃક્ષની ઘાળી પકડીને તેની ઉપર ચઢી ગયા. શિરોકોલોબીએ ઝનૂનમાં પોતાનાં શિંગડા વડે આડ પર પ્રહાર કરવાનું શરૂ કર્યું. પાનખરનો સમય હતો. બીચવૃક્ષનાં ફળ પાક્યા હતા અને વરસાદના ટીપાંની જેમ ટપ ટપ પડવાં લાગ્યા. પણ માણસ ન પડ્યો. લોકો બરાબર ચોટીને વળગી રહેનારાં જીવંત છ ઝનૂનથી ગાજતૂર બનેલાં શિરોકોલોબીએ પોતાના શિંગડાઓનાં પ્રહાર વડે આખાન આખા આડને હચમચાવી મૂક્યું. તેના ફળો પડવાં રહ્યા. પણ માણસ મળજૂતીથી પકડીને વળગી રહ્યો. આડ નાનું હોવા છતાં પણ ભલાના શક્તિશાળી પ્રહારથી તૂટી ન પડવા જેટલું મજબૂત હતું.

શિરોકોલોબી ગાજતૂર બની ગયો હતો ફરીથી તેણે આ દુષ્ટ માણસને ચેગેમના રહેવાસી તરીકે માની લેવાની ભૂલ કરી હતી. બધા લોકો કહ્યા એક જેવાં હોય છે' બેસાઓની તો વત જ કરવી રહેવા દો, તે તો જે એક જ રંગનાં બે ગયા હોય તો પણ હમણાં સહવાઈથી તેમને આળખી કાઢી શકવા સમર્થ હતા ઘણાં મોટે પણ એમ જ હતું બેશક ન ઘટાંકરાંઓમાં આટળા ખાઈ જતા હતા કારણે કે તઓ ખૂબ નાનાં હતાં!

ડુક્કરો વિષે પણ કંઈ કહેવા વારો ન આવે. ચેગેમ લોકો ટુક્કરનું માંસ તથા ખાતાં પણ તઓ વચવા માટે તેમને પાળે છે. ગમે તેમ હોય છતાં પાત્ર શિરોકોલોબીએ ઘણા વખત પહોંચ્યા જ એ વાત બાનમાં લીધી હતી કે જ્યારે ચેગેમ લોકો ડુક્કરને હાકતા હતાં ત્યારે પાતાના અવાજમાં સહ જે ઝટાળા હોય લાગણીને પહોંચી છુપાવી શકતા નહોતાં કુદરતી રીતે, ડુક્કરો વધારે સારી સેવાને લાયક પણ નથી.

ડુક્કરા વિષય કરીને ઓળખી શકાય તેવાં હતાં કારણ કે ઉનાળાની ખરમીમાં તેઓ પોતાને માટે કાંઈ ગંદું ખાઓચિજું શોધી કાઢવા અને જમ વિચારતા તના પડ્યા કે આ પ્રમાણે તઓ બેસાઓ જેવાં દેખાતાં હતા.

શક્તિશાળી બેસાનું તેના મથા પર કાગડો બેઠેલા હોય અને પોક પર કચબા ચઢેલા હોય ત્યારે વાનગ વાનોળતાં વહેવામ. પડવાં રહેવું એક રાત હતી અને ધૂરકના ડુક્કરોનું ગંદા ખાઓચિજામ. આળાંટુ એ તદ્દન બીજો વાત હતો શું અલ્લએ એટલાં માટે જ તો ડુક્કરાને સજ્યાં

નહોતાં કે બધાં જ હોવત પ્રાણીઓ એ જોઈ શકે કે ખુલ્લેઆમ કંડૂપનાની પ્રતિકૃતિ કેવી હોઈ શકતી હતી? શિરોકાલોબી ઊંડા દિલથી ડુકરીને ધિક્કારાતો હતો.

આડન પ્રહાર કરતાં થાપી જતા શિરોકાલોબીએ ચાલાકીનો આશરો લીધો તે પાછો વળી ગયો અને જાણે ધણમાં પાછો જવાના ઇચ્છા રાખતા હાથ તેમ ચાલતો થયો, પણ હકીકતમાં તે ઝડીઓમાં સંતારી ગયો અને માણસનાં નીચે ઊતરો આવવાની રાહ જવા લાગ્યા. તે લાંબા વખત સુધી રાહ રહ્યો પણ વ્યર્થ ગયું તેને મનમાં એ વિચાર સુધ્ધા પણ ન હોવાથી કે ઝડીની ટોચ પરથી તેની પીઠ તો તદ્દન સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાતી હતી.

પછી શિરોકાલોબીએ પાળ ફરત જવાના અને એકાએક બીજા બાજુથી ઝડ પાસે જવાનું નિર્ધાર કર્યો. માણસ કદાચ આપો અનુવાયો ફટકાથી નોંચ પડી જશે પણ શિરોકાલોબી ઝડની ગમે તે બાજુથી જાય તનાથી કોઈ ફર પડવાનો નહોતા કારણ કે માણસ હંમેશા તે જોઈ શકતો હતા અને પછી તે પણ સમજી ગયો કે માણસ આખા વખત તેની પર નજર રાખી રહ્યો હતો.

ત્યારબાદ તેણે ક્યાં બહાં જવાનો પણ ત્યાં જ માણસનાં નીચે પડવાની રાહ જોવાં રોકાવાનો નિશ્ચય કર્યો. માણસ એ કંઈ પછી નથી, તે કંઈ હંમેશા માટે ઝડ પર રહી શકવાના નથી આ નિર્ણય પર આવતાં શિરોકાલોબી ઝડની નજીક ગયો અને પછી તણ જામું કે તની ફરતે જમીન પર પુષ્કળ પ્રમાણમાં બીચનાં ફળ પડેલાં હતાં. શિરોકાલોબીને એ ફળ ખુબ ભાવતાં હતાં અને તોણે એ ફળ ખાવાનું શરૂ કર્યું જેમનું કંટાળુ કવચ ખખેરાઈ ગયું હતું. તે લાંબા વખત સુધી ઝડ પરથી આવતી શાપિત બદદુવાઓને સાંભળતા ન ખાતા રહ્યા. તે એમ બતાવતું હતું કે માણસ ભૂખ્યો અને દંખોડું હતા તે જાણતો હતો કે બધી જ હોવત વસ્તુઓન ખાંડની જરૂર હતી અને એ કે ભૂખરી નબળા થતા માણસ ધોવટે ઝડ પરથી નીચે પડશે.

પછી તણ માણસ માટે પાનની જાનન મજબૂત બનાવવા માટે ઝડ પર એક પણ ફળ રહેવા ન દેવાનો નિર્ણય કર્યો અને ફરીથી ઝડ પર પ્રહાર કરવાનું શરૂ કર્યું, પણ આમ બહુ લાંબો વખત કરતાં રહવાની જરૂર નહોતી કે ઝડ પર આમ પણ ભાગ્યે જ કોઈક ફળ બાકી બચ્યું હતું. શિરોકાલોબીએ જમીન પરના બધા જ ફળો ખાઈ લીધાં અને ઝડ

નીચે જ અડી ધડકા. ખૂનીને મારી નાખવાના નવા નિર્ણય અફર હતો ત જરૂર લાંબા વખત સુધી જરૂરી નાં સુધી ઝડ નીચે રાકશે.

રાત્ર પાતાના હાથમાં ઝૂકાઓ વચ્ચે તેણે કેટલીક વખત માણસનાં અભિશાપો સાંભળ્યા. પણ ભેંસા શક્તિપૂર્વક ઈચ્છિત સૂઝની રાહ જોતો રહ્યો રાત્રે તેને બે વખત ઝડ પરથી કઈક વહવાનો અવાજ સાંભળ્યો અને તે લમણે ગયાં કે માણસ પેશાબ કરી રહ્યો હતા. ક્યો વાંધો નહિ, તણ ત્રિયાધું, તે નો નું ઝડની દોષ પરથી પણ સહેલાઈથી કરી શકે છે પણ જ્યાં ત્યાં ખોરાક શાવવાનો તો પ્રયત્ન કરે

બીજા દિવસે સવાર ભરવાડ બારદુશા ભેંસના નિશાનને અનુસરતો તે ઝડ તરફ આવી રહ્યા હતા. જ્યાં તે પડ્યો હતો ભરવાડ પોતાની પીઠ પર હલકી કુહાડીને લઈને આવતો હતો

કુહાડી લઈને આવતાં ભરવાડને જઈને શિરોડાલાબી આનંદિત થઈ ઊઠ્યા શિરોડાલાબીએ અસંખ્ય આધુનિક લોકોની જેમ વિચાર ભાવ સંક્રમણની શક્યતાઓને અતિશય વધારી દીધી હતી. તણ મનમાં નિર્ણય કરી લીધો હતો કે તેની ખૂની પર હુમલા કરવાની આનુર ઈચ્છા પોતાની જાતે જ ભરવાડનાં દિલમાં પરિવર્તિત થઈ જઈ હતી અને તથી કરીને જ તે ભંડુ વુથને કાપી નાખવા કુહાડી લઈને અહીં આવ્યો હતો.

ઝડમાં માણસને અને તેની નીચે ભેંસાન જોતાં બારદુશાનાં મનમાં શકા ઉદ્ભવી કે માણસ ઢોરોનો ચોર હતા તેને ગાળા ભાંડવ લાગ્યા માણસના હાથભાવ પરથી શિરોડાલાબીને મનમાં અટકલ કરી કે તે નિર્દોષ હોવાનો દાવો કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો, કહેતો હતો કે ભેંસા તનો પીછે કરતો હતો અને તથી તે ઝડ પર ચઢી ગયો હતો, પણ સમીપની નીચાણવાળી જમીન તરફ પાછો ફરતો કરી રહ્યા ભરવાડનાં હાથભાવ પરથી, સ્પષ્ટ હતું કે તે માણસની વાત પર વિશ્વાસ કરતા નહોતા. ભેંસાનાં માણસનો આટલા લાભ રસ્તા સુધી પીછે કાઢવાની કઈ જરૂર ન હોઈ શકે, તે તેને ઘણાં વખત પાંડવા જ લઈ ગયો હતો.

થા માત્ર આટલી વાર સુધી દલીલ કરવાની જરૂર હતી, શિરોડાલાબીને આશ્ચર્ય થયું, ખસ ઝડ કાપી નાખ અને સ્પષ્ટ થઈ જાય કે આકે ખૂની સાથે કવો વાજકાર કવો, જે પ્રાણીઓને એ જરૂર આ હાંકા જાય છે જ્યાં ઘોડા રહે છે, પણ ભરવાડે જરૂર એ માણસની વાત પર વિશ્વાસ કર્યો હોવા જાઈએ કાગળ કે નેણે આ કાપી નાંખું નહોતું

અને જોકે હજી કુધી પણ એ અજાણ્યા માણસે પર બરાડી રહ્યો હતો અને નાન મળ્યા ભાડી રહ્યો હતો તમ છતાંય ભક્ષિતે પાછો છાકી ગયા. શિરોઝલાખો અત્યંત નિરાશ થઈ ગયો પણ હમેશની જેમ માણસની બુદ્ધિમાની યજ્ઞિન શરણે થયેલા ખિન્નપણે પાછો સ્ત્રીદાની નીચાણવાળી જમીન તરફ લથડતી ચાલે ચાલ્યો ગયો.

જે પેરીમાર્ગ પર ખટાર દોડી રહ્યો હતો તે તમુદ્દની નજીકમાં હતો કમનસાબ અપથ્ય ધાર્મિકની ગંધાનાં અવારનવાર ઊઠતા કપાટા દ્વારા ખરાબ થયેલા સ્વનંત્રનાની ઉરેકરતી ખરાશવાળી સુખધમાં શિરઝલાખીએ દમ લીધા. તેણે પોતાનું માથું ઊંચું કર્યું અને સડકની દુર્ગંધને અવગણીને સમુદ્દની ગંધને પકડવાના પ્રયત્ન કરતાં ઊંડો શ્વાસ લીધો. પોતાનાં આવેશમાં તેણે વાર્તાળ વાર્તાળવાનું શરૂ કર્યું પણ અટારનાં આચક્રમાં અને હાથરની સડકની ગંધ બધી જ આનંદ ધૂળમાં મેળવી દાખો, તેથી તે વાતોળ ગળી ગયો અને ફરીથી વિચારોમાં તલ્લીન થઈ ગયા.

તેણે પતાનો સૌથી પહેલા પ્રેમ યાદ કર્યો પોતાનાં જીવનકાળ દરમિયાન શિરઝલાખીએ ત્રણ ચાર પ્રેમ કર્યો હતો અને હમણાં ન પોતાના સૌથી પહેલાં પ્રમણું યાદ કરી રહ્યો હતો.

તે કંઈક વિચાર રીતે બન્યું હતું તે પોતે પણ સમજી શક્યો નહોતો કે કેવા રીતે તે બની ગયું સામાન્યપણે આ વિષય જુવાન ભક્ષિત ચરવા માટે બીજા ઘણી સથ કાંતો સાવીદાની નીચાણવાળી જગ્યામાં જતી હતી અથવા તો કોઈક બીજો ગોચરોમાં જતી હતી. તે ભાગ્ય જ બીજી ભક્ષિતથી જુદો પડતો હતો. ફર માત્ર એટલો જ હતો કે બીજી ભક્ષિત રજ વધારે પડતો શેરા હતો જ્યારે તેની ખાબ ભૂખરશ પડતી હતી તેનાં પગખાં, ગાળમટાળ હતાં અને તેનાં શિંગડાં હથિયાર કરતાં વધારે આભૂપણ જેવાં લાગતાં હતાં.

પહેલાં પહેલાં તે ન સમજી શક્યો ત્યાંનાં કે શા માટે તેની બાજુમાં રહી ચાશ ચરવો એ વધાર આનંદદાયક હતું, તો નિશ્ચય કર્યો કે તેનામાં ચારનો સૌથી તારો ભાગ શોધી લેવા માટે કોઈક વિશેષ કુદરતી બક્ષિસ હાથે જોઈએ. જ્યારે પણ તે તેની નજીક આવતા ત્યારે આનંદસભર આશ્ચર્યમાં જોતા કે ત્યાંનું ઘાસ વધારે સ્વાદિષ્ટ અને રસદાર હતું. તે શોધી કાઢવા માટે કેટલું હોશિયાર પ્રાણી હતું!

પછી તો એ વાત ધ્યાનમાં લીધી કે જ્યારે જ્યારે એ ભક્ષિતો

માલીક તેને ધણીમાં જોડાવ. દવામાં વિલબ કરના ત્યાર ત્યાર ઘાસના બધો સ્વદ જ એકદમ સાલ્યો જતા. હતો અને શિરોકાલાની માથું ઊંચું કરી સાલ જતો અને એમ વિચારતા કે તેણે હમેશા સૌથી સારું ધાસ છાંધી કાઢવાની કુદરતી બચિત દ્વારા તેને બખડી મૂક્યો હતો માત્ર પાછળથી તે તમજી શક્યો હતા કે તેની આસપાસનાં ઘાસને આટલું સરસ બનાવનાર તે તેનો પ્રેમ હતો.

સાંજ પડતાં જ્યારે તેનો માલિક તેને પાછો હાંકી જતો ત્યારે શિરકાલાની અકબવાનુ અનુભવનો અને બીજા દિવસની સવારના સ્વપ્ના જેતા, જ્યારે તે ફરીથી તેને જોશે દરરોજ સવારે ધણીમાં તેની હાજરી તની માટે શોધાવિક પ્રસંગ બની જતો હતો.

તેણે તેની સાથે ખૂબ નજીક પહોંચી અને દરરોજ રહસ્ય ઉઘાડું પાડ્યું કુદરતી રીતે બધાં જ ભેંસાઓ જાણતા હતાં કે પડખાંને હેઠલ તુલ સાથે ઘસીને ખજવાળવું સૌથી સારું છે તની હજલ સૌથી વધુ બરછટ છે, જે તેની ખાલને સંપૂર્ણપણે ઘસી નાંખે છે.

પણ સોલીટરી હેઠલ તુલની છાલ બધાંમાં વિશેષ કરીને ખરબચડી અને બરછટ હતી કારણ કે તે સાધ. ઊભા ઢોળાવ પર ઊભેલું હતું, બીજાં ભેંસાઓ ભૂલથી વિચારતાં હતાં કે પોતાનાં પડખાં તેની સાથે ઘસાયે. એ અગત્યનું હતું જ્યારે વાસ્તવમાં તે તદ્દન સરળ અને સહ્યુ હતું.

સૌથી પ્રથમ વારથી જ, અકવાર તે ઝડ સાથે પડખાં ઘસી લીધા પછી તેને તે ગમવા લાગી ગયું હતું અને ભલે ન તે એ ઝડથી ગમે નેટલી દૂર ચરી રહી હોય તો પણ તે જ્યારે જ્યારે તેને પોતાની જાતને ખજવાળવાની ઇચ્છા થતી ત્યારે ત્યારે તે બીજા બધા તુલ પસાર કરીને શિરકાલાની સાથે આ સોલીટરી હેઠલ તુલ પાસે આવતી અને જ્યારે ખજવાળતા ત્યારે તની તરફ કુતજ નજરે જાતી.

વહેલામ. એક અતી જગ્યા હતી જે બીજા કાળપણ જગ્યા કરતાં વધારે નરમ હતી. ત્યાં જ્યાં જ કોઈ પથરાં હતા, તે તેના વિષે જાણતો નહોતો જ્યારે તમા સૌથી પહોળી વાર એક સાથે એ વહેલામ પ્રવશ્યાં ત્યારે તેને એ નાનકડી મૂરખને એ જગ્યા તરફ પડખીને લઈ જવી પડી ત્યજબાદ હમેશાં તે પોતે જ તે જગ્યામાં પડી રહતી અને શિરકાલાની તેનો બાજમા મોઢાઈ જતા ઘણી વાર એવું બન્યું હતું કે જ્યારે તમા વહેલા પાસે આવતા ત્યારે તની અનપસંદ જગ્યા પહેલાં

જા કોઈએ લઈ લીધી હોતી - અને ત્યારે કઈ કરી શકાય તેમ નહોતું' એ ભક્ષાન ત્યાંથી બચાડવો જ પડ્યો, જે તેને જ્યાં જ્યાં પહોં જઈએ ત્યાં પડ્યા નહોતા. શિરકાલાથી નાનો હતો પણ બધાં જ ભેંસાઓ અને ઘણાબધા લોકો તેની તાકાત વિશે જાણતા હતાં.

આ પડલા ખારના ઉનાળો તની જિંદગીમાં સૌથી વધુ શ્રેષ્ઠ હતો. તે સમય તે એટલા નાનો હતો કે હજી પાનખરની ગરમીના કાળ વિશે કંઈપણ જાણતો નહોતો અને હજી પણ એમ વિચારતો હતો કે પ્રેમની બર્તે જ સપૂર્ણતા પાત્રાન. પ્રેમની પડખા પડખ રહીને સ્વાદિષ્ટ રસદાર ઘાસ ચવવામાં, દરરાજ સવાર તેની રહ જોવામાં, સાજ પડતાં તેના માટે તબસવામાં, વહળામાં તની બાજુમાં પડ્યા રહવાનું સ્વર્ગીય સુખ માનવામાં, અને સાવિટારી હાથે વૃક્ષીની આશીર્વાદેય છાંલ પર પોતાની ખાલા ઘસવામાં જ સ્માયલી છું.

અને પછી પાનખરનો એક દિવસે તે અદૃશ્ય થઈ ગઈ સવારમાં તે પક્ષમાં તે જાડાઈ શિરકાલાથી લાંબો વખત રાહ જોતો રહ્યો પણ પછી પળવારનો પણ વિલંબ સમય અસમર્થ, પોતાની જાતથી લજિજન તે વાહમાં ગયા અને અદર નજર નાખી. પણ તે ખાલી હતો અત્યંત શોક તુર દુઃખની લાગણીઓ તને લીધી નાખ્યો તેણે મનમાં નિર્ધાર કરી લીધા કે એક વખત જોતી રીતે તેનો પિતા અદૃશ્ય થયો હતા, જોતી રીતે ઘણા બધા ભક્ષાઓ અને બીજા ઘણા પ્રાણીઓ તેમના સમય આવતા અદૃશ્ય થતો હતો. તવી જ રીતે તે પણ અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી તેની પ્રમાણ, વ્યુમરી ભંડન કદાચ એ જગ્યાએ લઈ જવામાં આવી હશે ત્યાં ઘોડા રો છે એ વિચારે તેને જાણે કરી મૂક્યો.

એ દિવસ તેણે કંઈપણ ખાવાનો સ્પષ્ટ ઈનકર કર્યો તે બદેકમાં જીવની જેમ સાબીરાની નીચણવણી જગ્યાઓમાં ભટકતા હતાં. કે પછી જાણીજૂઝને કટાગી ઝાઝીએ ઝપલાવી દત્તા જથી કરીને તેના તીક્ષ્ણ કાટાઓને કારણે થતું દર્દ તેના અસહનીય આત્મિક દર્દને થાડું શમાવી દે.

આ મહાદુઃખના સમય બિલકૂલ તે જ વખત આવ્યો જ્યારે ભેંસાઓ ઉન્માદ પર હતાં, કદાચ તેણે તેને વધારી પણ મૂક્યો હતો. તે વૃક્ષીની નીચ ડોખા હતા અને તેના સમજી શરોરમાં વર્ષો રહ્યા પ્રમાણદર્થ તે સાબિતગાર હતો, તેનાં પ્રજા જાણે એકદમ બહાર મારી ગયા હોય અને માથું જાણે ભસતું હોય તેમ અનુભવતા તેણે પોતાની સાથે તેને શાંત,

આજ્ઞાપિત બાળે આપોવાળી તેને પ્રગટ કરવા માટે માત્ર પોતાની શક્તિઓ જ બંધ કરવાની હતી. તણ પાતાની સમય બુખરી, ચળકતાં પડખા વાળી તેને ઊભલી જોઈ પ્રેમથી ખાણે બનેલો તે એ સમજી ન શક્યા કે કર્ત. સીત ન તેની બાજુમાં કદી શાંતિપૂર્વક ચરી શક્યા હતો, ચેનપૂર્વક વલેખામાં તેનાં પડખામાં પડ્યા રહ્યો હતો અને જ્યારે નની ત્રાથે સાથે સીતા ત્યાર પેલા સોલીટરી હેઝલ વૃક્ષ સાથે આરામથી ખંજવાળતો હતો! શા માટે? હા, જો હવે તે વહેલામ તેની પડખામાં પડતો તો તેનું પાણી તેનાં પ્રમાન્નાદથી ઊડળી ઊડત જે હવ અત્યારે તે તેની બાજુમાં રહી સોલીટરી હેઝલ વૃક્ષ સાથે પોતાના પડખા ઘસતો તો તે પણ તના પ્રમાન્નાદથી એક વખત જ્યારે અગથી તે સળગી ઊઠ્યું. હવે તેમ પુમાડામાં મળી વધુ છેત

અને અથાનક ત્રીજ દિવસે જ્યારે તે જંગલના કિનારે વરસતાં વરસાદ હેઠળ ઊભો હતો ત્યાર તેને પોતાનાં પ્રમીની ગધમળી તેણે એટલા બળપૂર્વક તેના શ્વાસ લીધો કે તના વધેલાં હાડકાં પરની ચમકી લગભગ બળી જ નઈ વૃક્ષાની પાછળથી તેની પોતાની જ બેંસ દ્વારા હકાઈ રહેલું ચાલુ નહું દેખાયું. ગાડામાં લાકડાનો ઢગલો કરવરમ આવ્યો હતો અને તેમની સામ હાથમાં લાખી સોટી લઈને તના માલિક બકો હતા! એમ તો જો દિવસથી નું તું હતી!

પુશીને મારે બધું જ ભાન ભૂલીને શિરોકાલોબી પોતાની પ્રમિકા તરફ ધસ્ય. ગજવીજ અને બીજાનીના કડકઓ થતો હતા, મુશળધાર વરસાદ વરસી રહ્યો હતો ગાજા તરફ ધસી આવતા બેંસાને જતાં માલિક તેને પોતાની સોટી દેખાડી ધમકાવ્યો અને ગજાડટ અને વરસાદના અવજે ઉપરથી સાબળી શકાય નેટલા માટે પાનાના અગજના ઊંચો કરવાનો પ્રયત્ન કરતા બરાડયો પણ શિરોકાલોબી ન તો કશું સાંભળતો હતો કે ન તો પોતાની બેંસ સિવાય બીજું કંઈ જતો હતો!

તે પવનવેગે તેની તરફ ધસી રહ્યો હતો ચાહનાનાં વાવાઝાંડાની જેમ! માલિકને એક બાજુ ફેંકી દેવામાં આવ્યા અને ઊંધી વળા ગયેલી ગાડીને બીજી બાજુ બેંસને ગાડાએ જાખર. માટનાં બધા જ દારકાં અને પડાખા તૂટી ગયા! પણ દરક વખત જ્યારે તે પોતાનો પ્રનિકાન જબજમ લેવાના પ્રયત્ન કરતા અને તે શતમાળપાણું એક બાજુ હતી જતી ત્યાં ગાડુ હજી પણ તમણ પાછળ પાછળ ઘસડતું હતું શિરોકાલોબી ન સમય એટલો જુવાનીમ મસ્ત હતો અને બેંસની નિકટતાથી એટલા આશરમ.

ખાલ પર સરકવા અને તમારી ખાલ પર સરકવા અને ઉઝરડાં તાણવા આગલ. તબી કાદવનું તળિયું અદ્ભુતકારક નરમ હતું. કાદવનું એકદમ જાડું, લોસના પગની લંબાઈ જેટલું લાંબું થર હતું પણ પાણી સારું એવું દુર્ઘણ અને આદ્ભુતક હતું. તે આનંદદાયક હતું પણ ત્યાર પછી તમે કંઈક ઉત્સાહીનતા અને ઘેન જોવા અનુભવતા હતાં.

હવે થયેમનાં વહેવાને જે લો સરસ! પાણી ન તો બહુ ગરમ છ ક ન તો બહુ ઠંડુ બિલકુલ બરોબર ત્યાં કાચબાઓની સંખ્યા ઓછી છે, એ વાત સારી પણ કાગડ પુછળ પ્રમાણમાં છે અને એ આસપાસ થોડા ન હોય તો તમા તમરાં માથા અને પીઠમાંથી અસખ્ય જીવડાંઓને ચાલ વડ ખેંચી કાઢે છે. તેમ છતાં પણ, સાચું પૂછજો તો, એ વાત માનવી જ પડ્યો કે તેના વિષે એ એક વસ્તુ સારી નથી કે તેના લક્ષિણે બધાં પથરાં જ પથરાં છે. ત્યાં નરમ કદાચ છે જ નહીં. તમારી પાતાની વસ્તુને માત્ર અટલા ખાતર જ વખાણવાનો કોઈ ફાયદો નથી કે તે તમારી પોતાની જ છે. અને પેલા નાનાં પહાડી તળાવો. જેવામા તે સારા છે, એના કોઈ શકા નથી. પણ પાણી ખૂબ ઠંડુ છે આ તળાવો પ્રકૃતિનું સૌથી વિચિત્ર રસ્ય છે. ઊંચા ઊંચા પહાડી નોચરો પૃથ્વી પરની બીજી કોઈપણ જ થાઓ કરતાં સુરભી વધારે નજીક છે અને તેમ છતાં પણ કોઈક કારણસર ત્યા તળાવોમાં પાણી ગરમ નથી થતું. તેમાં તમને લાંબા વખત સુધી પડ્યા રહેવાની જગ્યા પણ ઇચ્છા નહીં થાય

પણ પેલાં તટુરસ બનાવનાર પાણીમાં જે સારું છે ને એ કે તમે ન પાણીમાંથી બહાર નીકળો ત્યારે તમારી પાચનશક્તિ વિશ્વાસ ન કરી શકાય તેવી બની જાય છે. તળાવમાંથી બહાર નીકળનાં જ તમે ઘાસ ચરવાનું શરૂ કરી દેશો. અને બસ ચરતાં જ જશો અને ચરતાં જ જશો. દુનિયામાં બીજા કયે ઠકાણે ત્યાના કરતા વધાર સ્વાદિષ્ટ ઘાસ હતું! પાછળથી પણ જ્યારે તમે વાગાળ વાગોળો ત્યારે તેનાં સ્વાદ અને સુગંધ પરથી અનુભવી શકો છો કે આ વગોળ પેલાં પહાડી ગોચરોનાં ઘાસમાંથી આવી રહી છે.

કેટલીક વખત રાતનાં સમયે, વિશેષ કરીને જ્યારે પહોંને પહાડો તરફ હાકી જવામા આવ્યું હોય બિલકુલ ત્યાર પછી, તમે પોતાની જાનન જૂલીને વિચારો છો કે તમે હજી પણ ચેચેમમાં છો પણ જ્યારે તમે માંમાંથી વગાળનો આકાર લા છો ત્યાર નરત જ અનુભવી શકા છો

કે તમે પછાડી ઝોચરોમ. છો શિરોઝોલોબી કેટલીક વાર બીજાં ભેંસાઓની સાથે કાદોર ઝરણાના ઝડપી પાણી તરફ ઝિનથો હતો અને પોતાની જાતને ત્યાં ફડક આપી હતી. પણ તે તદ્દન જુદી વસ્તુ હતી પશુ જોરદાર પાણી તમને ધોઈ કાઠતું હતું અને પોતાની સાથે ઘસડી જતું હતું પણ તમે તમારો પગ પર માત્ર એ કારણે જ ઊભાં રહી શકતાં હતા કે તમે એક ભેંસો હતાં અને કાંઈપણ તમને તમારી ઈચ્છા વિરુદ્ધ ક્યાંય ઘસડીને લઈ જઈ શકતું નહોતું. કાદોર વિષે સૌથી રસપ્રદ હકીકત એ હતી કે જ્યારે તમે નદીમાં હોય ત્યારે એક પણ માખી સુખાં તમારી પર ખેસતી નહીં કાપર 'ઝવો' અને બાળકો' હવા ભરેલા પટ્ટા જેવું કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારનાં ખોખલા કોળાં પોતાની કમર પર બાંધેલાં તેઓ તમારી તરફ તરી આવતાં, પીઠ પર ચઢી જતા, ખિલખિલાટ હસતાં, ડિકિવારીઓ બૂમરણો જાણાવતા અને પાણીમાં છળછળિયાં કરતાં હતાં. અદ્ભૂત! માખીઆ સ્વસ્થ તો તની કોઈ નુબના જ ન કરી શકાય! અને શક્તિશાળી પાણી તમારો પગને જોરદાર ફટકો આપવા અને તમને દૂર ઘસડી જવા દેશું પણ તમે પોતે તમારી તાકાતનો આનંદ માણતાં તેને સામનો કરતાં પ્રતિકાર કરતા તમારી તાકાત વડે વહેણતી તાકાત પર જીત મેળવતી કેટલી આનંદદાયક લાગણી અનુભવતાં હતાં!

જુદી જુદી ઘણી પાણીની જગ્યાઓનો સ્મૃતિઆએ શિરાકોલાબીને એટલા બધા એતનવતો બનાવી દીધો કે ધોરીમાર્ગની દુષ્ટ દુર્ગંધ હોવાં છતાં પણ ન તમું ચાહતી ભેંસોનાં વિષ વિચારવા લાગ્યો.

તેનો બીજો પ્રેમ હાલત્ર બે વર્ષ સુધી ટકી રહ્યો અને તેણે વિચાર્યું કે તે હંમેશાં હંમેશા માટે ટકી રહેશે. પણ કાંઈપણ એ જાણતું નથી કે તની જિંદગીમાં આગળ શું બનવાનું છે તેની પાસે પબ્લો ભેંસનાં પાડો હતો તેઓ બને એકબીજાનાં એટલાં તો પ્રેમમાં હતાં કે ચંગમનાં લોકો ઘણીવાર તમના મજાક ઉડાવતાં હતાં થા માટે લાગે જાનવરોના મજાક ઉડાવવા લાગે છે જ્યારે તેઓ જુઓ છે કે તેઓ એકબીજાને ચાહે છે? કદાચ અદેખાઈને કારણે. શિરાકોલોબી હંમેશાં તેની બાજુમાં જ રહીને ચરતા હતાં અને પહોંચી જ તને સૌથી નરમ જગ્યા પસંદ કરવાની તાલીમ આપ્યા બાદ વહેણમાં તેની સાથે જ હંમેશાં પડવા રહતા. જોકે સાચું કહો તો તેને કેળવવાની કાંઈ જરૂર જ નહોતી શિરાકોલાબીના સંજ્ઞાની ખાતરી અનુભવતાં તે પાતે જ આવીને ત્યા બેસી પડતી અને જો શિરાકોલાબીની સ્વસ્થ ત્યા આવતા જગ્યાં તેને સકાપથી

જોવા મળતી તો તે થોડી વાર સુધી રાહ જોતી અને પછી સ્થિતિ બરાબર કરવા માટે તેની તરફ પાછું વળીને જોતી શિરોકોલોની કોઈક આળસુ ભંસાને નિહાળવામાં આનંદ મળતો જે પોતાની પ્રેનિકની જગ્યાને હેરીને બેઠો હતો, તે તદ્દન અલગજાણપણનો ભાવ દાખવતો ત્યાં પડ્યો રહેતો અને વાગોળ વાગોળના રહતો. શિરોકાલોની ધ્યાનપણે રાહ જોતો. તે સારી રીતે જાણતો હતો કે સૌથી આળસુમાં આળસુ ભેંસો પાણ વહેલો કે મોડો ભાનમાં આવશે અને અવરપણે એમ જ બનનું. આળસુ પ્રાણી એકાએક તમની તરફ જતા અને તેમને કિન્નર પર ઊભા જોતા જણે અશ્વર્ય ધામ્યાં હોય તેવો હોંઝ કરતાં કે તેઓ પાણીમાં અથવા નહોતાં. પછી જાણે એમ અટકળ કરતાં ઓ; હું પણ કેટલો ભેજભેજ છું કે મેં તારી પ્રમિતની જગ્યા પસાવી પાડી છે—ધીમ રહીને ઊભે જનું. એક બાજુ થોડક ડમલાં હતી જનું અને બીજે કોઈક ઠેકાણે મોકવાઈ જનું.

જેક શિરોકોલોની આ નવી ભેંસન ચાલતો હતો તેમ છતાં પણ તણ કદાપિ તેને એ જાણવા ન દોષ કે પોતાની ખાલને ખંજવાળવા માટે સોલીટરી હેઝલ વૃષ્ટી સૌથી સરસ હતું. તે જાલે માત્ર તેનાં સૌથી પહેલાં પ્રેમની જ ખંજવાળવાની જગ્યા રહે હતું ન અકલા જ કડવી મીઠી સ્મૃતિઓમાં ખોવાઈ જતા પોતાની ખાલ ખંજવાળવા ત્યાં આવતો હતો.

શિરોકોલોની પોતાની હાલની ભેંસને હમેશાં ધરમ જ જોતો હતો. જ્યાર તને દોહવામાં આવતી ત્યારે તે ભેરવાડમાં તેની બાજુમાં જ ઊભી રહેતી હતી અને પછી સામૂહિક ખેતરના ઘણામાં ઘાણી ફરી જતી.

સેનેમ લાકો સાજના સમયે ઘણી વાર શિરોકોલોની જોવાં જતાં હતાં જે જ્યાં તની પ્રમિત રહતી હતી ન વાડામાં ઊભા રહેતો હતો. તેઓ કોઈક વખત આવનારાં મુલાકાતીઓને સમજાવતાં હતાં કે આ શિરોકોલોનીનાં હુલામણાં ગામવાળો ભેંસો અ ખેડૂનની માલિકીના નહોતો પણ સામૂહિક ખેતરનો હતો અને તે અહીં માત્ર ભેંસનાં કારણે જ આવતો હતો લોકોને એ વાતથી આશ્ચર્ય થતું હતું કે એક ભેંસો પણ એક ભેંસનો આવો ચાલક હતો અને તે પણ કમકાળમાં જ નહીં પણ અ.ખ. વર્ષે દરમ્યાન.

પણ આ બધાંને અત અત્યંત હાસ્વાસ્પાદ અને અપ્રિયકર હતો.

એક વખત માલિક ભેંસન દોહી રહ્યો હતો અને પાડાને ડાળી વડે દૂર ભગાડી રહ્યો હતો અને પાડ અધીનપૂર્વક એ ભાગની રાહ જોઈ

રહ્યા. હતો કે ક્યારે આ માણસ પોતાનું દોહવાનું કામ પૂરું કરી લેશે અને તેનો વારા આવશે.

શિરોકોલોની ભેંસની બાજુમાં ઊભો હતો. એકાએક તે પોતાનું માથું તની ગરદન પર મૂકવા પડેવતો તેણે અણધારપણે પોતાનાં પાછલા પગ વડે દૂધની ડોલ ઊંધી વાળી દીધી.

શિરોકોલોનીએ સ્વપ્ને પણ નહોતું વિચાર્યું કે તે ભેંસનો માલિક અઢતલો બદ્ધિમજ્જા હતો તથા સ્પાટી હાથમાં લીધી અને શિરોકોલોનીને આગળામાંથી બહાર હાંકતા પૂરું જોર લગાવીને તેને સારી પેઠે ઝૂડ્યો એ ખરેખરે પાર માનભંગ હતું. શિરોકોલોનીએ વિચાર્યું હતું કે તે આજીવનમાં તેને કુટુંબના એક સભ્ય તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો હતા તે અકદમ છફ્ફે રહી ગયો હતો દર્દને કારણે નહીં પણ માનભંગથી.

તે અકદમ ઝડપથી આગળું છોડીને જતો રહ્યો. પણ ખેંચતે તેને લાકડી તડ ઝૂડતાં અને અપશબ્દો બરાડતાં તેના પીછે કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. ચોક્કસ પણે ભેંસ ભાગી જઈ શકતો હતો પણ ભાગી જતું એ શરમજનક હતું અને તે ભાગી ન ગયો તેના કારણે શરમજનક પ્રદર્શન વધારે લાંબા વખત સુધી ચાલતું રહ્યું. સ્વાભાવિક પણે તેની ભેંસ અને પાડ, જે જ્ઞાન પડીને પાતાની મા. સ.થ લપાઈ ગયો હતો, તેઓ બધું જ જોતા હતા. જે ગાયોએ પણ તે જોયું, મુરખ બકરીઓ આશ્ચર્યમાં ત ખતો રહી, અને સૌથી હલકી જાતના જાનવરા જમનાં માટે માલિકણ હમણા જ લાખ. — સાકડા વાસણમાં થોડુંક ખાવાનું તેમના માટે નાંખ્યું હતું તે જે ઝૂકકરો પણ ફેંકે આવતાં આવતાં અને ધૂરકાટ કરતાં પોતાનાં હાથ ઊંચા કરવામાં સફળ રહ્યા હતા અને તેઓ પણ તેની તરફ તરફી રહ્યા હતા માત્ર ધોડેએ ઉમદા પ્રાણીએ જ જે ફેંકે બની રહ્યું હતું તે જતાં ઘડાસપણે પોતાની લાખી ગરદન અકદમ એક તરફ વાળી લીધી.

પોતાની ગિદગીમાં શિરોકોલોનીએ આવી ફજોની કારણ જાઈ નહોતી શ. માટે તેણે પલા દુર્બળ બદમાશન પોતાના શિગડામાં પર ઊંચા ઊંચાવીને પાતાની પીઠ પરથી ફેંકી ન દીધો? તે અત્યંત મુંઝવણમાં પડે ગયો હતો, સૌથી પહોળાં તેણે વિચાર્યું કે ભેંસ પણ શાડીઘણી દારી હતી તેણે ખેંચત પોતાનો નુસ્તાનો બદલો તેની પર વાળે તેમ પણ ઈચ્છ્યું. ભલે તે તેની પીઠ પર એટલું વાર ફટકા મારે પણ આવું હલકું પાડનારું વર્તન ખરખરે અસહ્ય હતું.

ઘેરવાડા લગભગ સો ડગલાં જેટલો લાંબો હતો અને આ ચાલો વખત શિરોકોલોબી ખૂનનો માર ખાતા અને તેની શાપિત બદદુશાઓની ભૂમરાણા સાંજળનાં તે પાર કરી રહ્યો હતો. છેવટે શરમત માર લાકડી પણ તૂટી ગઈ, જે ઘણી વાર પહેલાં જ કરી ચકામ્ ચોત, શિરોકોલોબીએ વિચાર્યું.

શિરોકોલોબીએ તે રાત્રે મટકું સુધાં ન માર્યું. તેન એમ વિચારતાં પણ શરમ આવતી હતી કે તે પેલાં ઘેરવાડામાં હંમેશાં જાણે છરમાં હોય તમ અનુભવતો હતા બદલો! બદલો! પણ દુષ્ટ મૂરખના મજજમાં એ વિચાર સુધા ન આવ્યો કે જો તની ભેંસ શિરોકોલોબીને કાઢેલું વિમાઈ ન હોત તો તેને અન્યાર મુઠી મળ્યું હતું તે દૂધ પણ ન મળત! હવે શિરોકોલોબીએ જાણી લીધું હતું કે વહલો કે માણ તે તેને માણસને જરૂર શિરડા ભોકશે.

હવે તે જ જાણતા નહોતો એ હતું કે હવે પછી પોતાની પ્રેમિકા ભેંસ સાથે કેવી રીતે વતનું. તે સ્પષ્ટ હતું કે તે હવે કદાપિ તેને તનાં વાડામાં તો નહીં જ જુએ. પણ કવી રીતે તેને મળવું? તે હજી સુધી પણ એ જાણતો નહોતો.

બીજા દિવસે તેઓ એક જ પામમાં ચારો ચરવા ગયાં પણ તે એક વાર પણ તેની નજીક ન આવ્યો, કેટલીય વાર તણે પોતાનું માથું ઊંચું કરીને તની તરફ જાયું પણ તણે જાણે ધ્યાન જ ન મુ હોય તેવો ઢોંગ કર્યો. છેવટે તે તની પાસે આવી પહોંચી અને ફરીથી પોતાનું માથું ઊંચું કરતા તની તરફ જોયું. શિરોકોલોબીએ તેની આંખોમાં સ્પષ્ટપણ વચ્ચું કે “તુ અમન માફ નહીં કરે?” તે ગુસ્સાથી થીજી જ ગયો તે કદાપિ તેને એટલે કે “અમન” માફ કરી શકતો નહોતો. તો એક બાજુ તે પોતાનાં માલિકની સાથે છે? ધાણ સરસ, તે બદલનો કાંઈ બીજા રસ્તો વિચારી લેશે.

તે ન માત્ર ફરીથી કદાપિ તેની પાસ ગયા પણ પાનખરમાં જાનવરો જ્યારે પૂરા ઉત્સાહ પર હતા અને થું બની રહ્યું હતું તે સમજવા માટે હજી મૂંઝવે અથવા એક જુવાન ભેંસ. તેની પાસ જવાના પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે શિરોકોલોબીએ પાનના શિંગડાના પ્રહાર વડે તેને દૂર ભગાડી દીધો. અત પોતે તની પાછળ દડથો તણે એ જુવાન ભેંસને સાબાદની નીચાણવાળી આળી જગ્યાનું બે વખત ચક્કર લગાવવા મજબૂત કર્યો અને છેવટે તે વહલા પરથી છલાંગ લગાવીને જગજગ અદૃશ્ય થઈ ગયા.

બે વર્ષ સુધી આ ભેંસ ચૂકી રહી અને તેનો માલિક સમજી ન શક્ય. કે કહીકત શુ હતી પોત કૂંધની હોય અને સારી અલી મોંઘી પડી ગઈ હતી' છેવટે તેણે તેને નજીકનો શ્રમમાં વેચી દીધી અને તેમ પણ શિરોકોલાબી ભુલ્યા નહોતો કે પેલી ભેંસનાં માલિક પોતાનાં શિંગડાઓનો સારો અવા માર અપવાના બાકી છ પણ જાણ તેની પર વળ વાળવામાં આવી રહ્યું હાથ તેમ, તેને પોતાનો બદલો વાળવાની કદી તક જ ન મળી

છેવટે બે વર્ષ પછી તેને તક મળી તે દિવસ શિરોકોલાબી ઉપરી ચેંગેમ સડક નજીક ચરી રહ્યો હતો અને તેણે પોતાની જુનપૂર્વ પ્રેમિકાનાં માલિકન ઘોડા પર બેસીને સવાર થતો જોયો. તે ચૂકવા જોઈ તક નહોતી

શિરોકોલાબી ઘોડસ્વારની પાછળ ધસ્યો કાં તો ઘોડાએ તેની ખરીઓની નજીક આવી રહેલી ટપટપ સાંભળી કે પછી બીજું કંઈ હોય તે તો કોણ જાણે, પણ શિરોકોલાબીના વિચાર પ્રમાણે અપરાધીએ તેનાં વેર વાળવાના જનૂની દંડેસકલ્પને કળી લીધા હતા, પણ ઘોડા દેકડા મારી દાડેવા લાગ્યો. શિરોકોલાબીએ પોતાની પરાકાષ્ઠાની ઝડપે તેમનો પીછે કપોં અને અનમપણ ઘોડસ્વારન ટાપા જાપમાં હતો માણસ કારમી ચીસો પાડતો પાડતો રહ્યો, પાછળ વળીને જોતો રહ્યો અને પોતાનાં ધોડોને ચાબુક મારતો રહ્યો, પણ તે સજા પાત્રી ચૂક્યો હતો. શિરોકોલાબી એક મોટા ઘર પાસે તેને આળંગી ગયો.

તેણે ઘોડાને પોતાના શિંગડાઓ પર લીધી અને તેની પીઠ પરનાં ઘોડસ્વારની સાથે જ તેને ઉજાળ દેંકવા ઇચ્છ્યું પણ ઘોડસ્વાર જ્યારે જલ્દર હવામાં હતો ત્યાર કોઈપણ રીત ધોડાની પીઠ પરથી સરકી ગયો અને તેની સાથે નેતરની વડ ઉપર ફગોળાતાં તે મકાઈના ખેતરની નરમ જમીન પર જઈ પછડાયા. તે એક કૂદી ગયો અને "મદદ! તે મને મારી નાંખે છે!"ની મોટે મોટેથી ચીસો પાડતો ઘોડી ગયો અને મકાઈના કેટલાંક ઊંચા કૂડાઓ વચ્ચે સંતાઈ ગયો ઘોડીએ થોડી વાર સુધી પાતાનાં પગ વડ લાતો મારી, પછી એક પડખે વળી ગઈ અને શાંત પડી ગઈ તેનું જીવન એક બાજુ ખસકી ગયું, એક તંજ નુદી ગઈ, ઘોડીને દેખાવ દયનીય હતો.

ખેડૂતની બમણી મપગનાજરી દોટથી, સૌથી પહેલાં તાક તરફ અને પછી મકાઈના ખતરમાંથી દોટથી શિરાજવાબ. સપૂર્ણપણે સનુષ્ટ થયો.

ભેસનો માલિક સ્પષ્ટપણ કાપર બાથબો હતો. શિરોકોલાબી હમેશા એમ પારતો હતો કે ફરતા કાપરોની હિંમત હતી.

હવે તે જગ્યા અનુભવી રહ્યો હતા કારણ કે મકાઈનાં મદાનની તજજ ઘાડી નિસહાયપણે પડી હતી તેને ૫.૬ હતું કે કેવી રીતે પેલી શાપિત સાજા માત્ર ઘોડે જ તેની ફર્જતીને જોઈ રહી નહોતી. એકાએક ઘોડીએ પડખુ બદલ્યું પાતાના, પગ પર ઊભી થઈ ગઈ એન મકાઈના પાદપ્રભેને થયડ થયડ ચાપવાનો અવાજ કરી ખાત્ર લાવી. ખા, પેટ ભરીન ખા, શિરકોલાબીએ વિચાર્યું, નુ ચોકકસપણ તન લાયક છે. ગમ તેમ પણ ઘાડીએ લાંબો લખન મકાઈનાં પાંદડાં ન ખાતાં ખેતરમાં થઈને માણસ ઘાડી જ કરમા પાછે આવ્યો અને શિરોકોલાબી પણ તરફ પાછો ચાલ્યા ગયા.

અંતે બનુ એનું કે ઘોડેસ્વાર ભારે નીચે પડ્યો ત્યારે તેનો હાથ તૂટી ગયો ત જ દિવસ તણ સામૂહિક ખતરનાં પ્રમુખન ફરિયાદ કરી કે શિરોકોલાબી ઝાંડે થઈ ગયો હતો અને તે લોકો માટે ભયરૂપ હતો ભારે ટૂંકડી તેના કુઆઝુમ પ્રમુખનાં કાર્યાલયમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે ખેતર મડળ શિરોકોલાબીને કનલધરમા મોકલવા વિષ નિર્ણય લેવા તૈયાર જ હતાં.

“શિરોકોલાબીએ તને પણ શિવજા માર્યા?” કુઆઝુમને જોતા પ્રમુખે પૂછ્યું કારણ કે ત જાણતો હતો કે બા ઘટના તનાં ઘરની નજીક જ ઘટી હતી

“ના, હું તા તેના ઘોડીને અહીં લઈ આવ્યો છું,” કુઆઝુમે ઉપહાસભર્યું હતતાં અને માણસ તરફ માર્યું નમતવતાં કહ્યું “તે તને મારાં મકાઈનાં ખેતરમાં છોડીને ઊતાવળે અહીં આવ્યો હતો

“પલા શાપિત ભેસા,” કાંધે ભરાયલી છટનાના ભેગ બનલી વ્યક્તિએ કહ્યું “કોધોન્માદની જાણમાં હું ઘાડી વિષે તો તદ્દન ભૂલી જ ગયો હતો.”

વસત એમ હતી કે શિરોકોલાબીના દુશ્મન ખેતર છોડીને ભાગી ગયો તેની ઘાડી વાર પછી જ કુઆઝુમ ઘેર પાછો આવ્યા હતો તેનાં ઘરવાળાઓ પાસથી થુ બન્યું હતું ત વિષ જાણ્યાં પછી ત ઘાડીન તના વાહમા ઘોરી ગયો, તેને નવું જાન ચઢાવ્યું અને સામૂહિક ખેતરમાંજના કાર્યાલય તરફ હાંકી લાવ્યો.

“કવી રીત શિરોકોલાબી ઝાંડે થઈ ગયેલા હતા?” એ માણસ શુ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો તે ભાખી જતાં કુઆઝુમે પૂછ્યું “તમ

જાતે જ એ નહોતું કહ્યું કે તેની પીઠ પર મારી મારતા તમ તમારી હાકડી તોડી નાંખી હતી?"

"એ તો કેટલાં બધાં વખત પહેલાં બન્યું હતું!" તે માણસે જવાબ આપ્યો. "ચાર વર્ષ પહેલાંની વાત છે!"

"ભેંસ અન્યાયને આખી જીદથી વાદ રાખે છે," કુઆઝુમે કહ્યું. "તું તું એ જાણતો નથી? તું પોતે જ એક જમાનામાં ભેંસો શું થાપતો નહોતો?"

"તો પછી હવે હું શું કરું, ખેતર ખંધ કરી દઉં અને ચેંગેમ છોડીને ચાલ્યો જાઉં?" પાત્રની ઇજ તરફ ઈશારો કરતાં માણસે પૂછ્યું.

"ના," કુઆઝુમે કહ્યું. "ભેંસો તેની સાથે કરવામાં આવેલા અન્યાયને તે જ્યાં સુધી તનો નદલા ન વાળી શકે ત્યાં સુધી પાદ રાખે છે એમ માની લે કે તું સાવ સસ્તામાં છૂટી જયો."

વાતન ત્યાં જ પડતી મૂકવામાં આવી અને એ નિર્ણય કરવામાં આવ્યા કે જો શિરાકોબોબી ફરીથી કોઈની પર હુમલા કરશે તો તને કનલખાનામાં માસ માટે મોકલી દેવામાં આવશ. આમ કુઆઝુમે તે વખતે શિરાકોબોબીની જાગૃતી બચાવી, જેના વિશે ભેંસો ત્વાભાવિત પછે કંઈજ જાણતો નથી.

ઝડપથી આમળ પધી રહેલાં ખેડાસમાં પડ્યાં પડ્યાં શિરાકોબોબીન ધોરી માર્ગની બદલા કરતાં તના દુરાગ્રહ વિષે વધારે પડતું આશ્ચર્ય થતું હતું. શિરાકોબોબી ચેંગેમમાં અને બીજા ઘણી જગ્યાઓમાં કેટલીક વાર આવી બદલા મારતી ગંધમાંથી પસાર થયો હતો. પણ તે કદાપિ લાંબા વખત ટકી નહોતો. જ્યારે જ્યારે 'ઊંધણસી જોરાવર' જાગી જતું અને ચાલવા લાગતું ત્યારે ત્યાર તેને ઘણી વાસ મારતી ખડુ થોડી વાર માટે, તે નજીકમાંથી પસાર થઈ જતો અને તે પૂરી થઈ જતી કાઠારમાં જ્યાં તેણે તમારુંન સૂકવવા માટે લટકાવના હતાં ત્યાં પણ થોડા વખત માટે ગંધ મારતી હતી પણ તે હજી સુધી પેલાં રસ્તા પર જેટલા લોકો વામનથી ગ્રથ મારી રહી હતી તે વિષય કંઈ જાણતો નહોતો. ના, તેણે વિચાર્યું, અમે કાંઈક ગામની નજીક પહોંચવામાં જ છીએ અને પછી ત્યાં વધુ જ પહોંચાની જગ્યા બરાબર થઈ જશે ધરતીમાંથી ધરતીની જ વાસ આવશે અને ઘસમઘસી તો ઘસતી જ વાસ આવશે પણ "ઊંધણસી જોરાવર"ની લામ્યા ઘણી વધી ગઈ હોવી જઈએ, કારણ કે જે જગ્યાએ

હજી સુધી ત નથી ત્યા સુધી પહોંચવામા આટલો લાંબો વખત લાગી રહ્યો છે

અકાએક શિરોઝલોબી એક અઘીકિક ખુશીનાં પુર્વાભાસથી ઘેરાઈ વાળા જે તેની પહેલી પ્રેમિકા, ભૂખરી ભેંસ કાપતી હોય અને પેલાં દૂર દૂરનાં ગામમા જ રહતી હોય તો કેવું! બેસક તે હવે બે વર્ષ પહેલાં જોટથી સુદર તો નહીં જ હાથ પાણ ત પાન પણ તો સારા એવા મંદી થઈ ગયો હતો જાં કે ત હવે જિંદગી વિશે, લાકો વિશે, અને ભેંસો વિશે ઘણું વધારે જાણતો પણ હતો તે તેની કેટલી સારી સંભાળ લેશે! હવે તે બીજો કઈનાં પણ કરતા વધારે સારી રીતે જાણતો હતો કે ભેંસોમા કઈને અક વફાદાર, સાચા મિત્ર જાણ્યા જ મળે છે. તેમને હજી પણ સનાતન થઈ શકતા હતા, તઓ હજી અટલાં પરિપક્વ થઈ ગયાં નહોતાં ઓહ, જે માત્ર તે ત્યા જ હોય તો પણ ભવિષ્યન મોહમા ન પડવું, તમા વિષ સ્વખ્યાં ન સેવવ. એ જ વધારે સારું હતું

જ્યારે તે જમા તે જમીન ખેડે એ નવાં ગામ વિશે વિચરતા હતો ત્યારે તેણે અનુભવું કે એ કામ માટે તે કેટલો તલસતો હતો. એજેમ ખતરોમા જમા “કિંચણથી જીરાવરા”ના ગડગડટો મૂજવા લાગ્યા ત્યાર શિરોઝલોબીએ મનમાં કહ્યું જા તુ એમ વિચારતો હોય કે તેના કાનણે હું મરી જઈશ તો તુ બહુ મોટા અંધારમાં છે, અને સ્વાભાવિકપણ તે મરી પણ ન ગયો. પણ તેને જમીન ખેડેવી ગમતી હતી. તે જે ત્રણ કામો કરતો હતો. જમીન ખેડવાનું, લાકડાના ભારા ઘસડવાનું અને ગાડીનો બોજ ખેંચવાનું તમાથી તેન માત્ર જમીન ખેડવાનું કામ ખરખર જ ખૂબ ગમતું હતું

કેટલાક વખત તેન જગલમાંથી લાકડાનાં ભારાં ઘસડવાં ગમતા હતાં અને કેટલીક વખત નહીં તેને તે કામ ત્યારે ગમતું જ્યારે ભાર. કાં તો એકદમ નરમ જમીનને કારણે કે પછી સીધા ભોળાવવાળાં ઉંચાણને કારણે જરાપણ હાલવાનાં દંનકાર કરતા પછી તન પાંતના આગળથી પગ પર ઘૂંટણિયે પડવું જ પાતું હતું અને જા રીતે લાકડાનાં કીમચાંચોન જાલીનની સમતલ ઘસડી લાવવાં પડતા હતાં, તેન એ કામ ત્યાર ગમતું હતું જ્યારે તે ઉત્સાહિત કરતા પડકાર જેવું હોય. જ્યારે તે ધોતે જ પાતાની અદ્ભુત તાકાતથી દન રહી જતો હતો અને તેને નિહાળી રહ્યા લોકોની આંખોમા પણ એ જ અશ્ચર્ય જાનો. તેન ગાડા સ્થળ જોતાવું કદાચ ગમતું નહોતું તે તદ્દન નીરસ અને યત્રવત્ કામ હતું

પણ જમીન ખેડવી! એક સમાન અને સહેલાઈથી ખેડાઈ જતી
 ફળદ્રુપ જમીન તે મીઠાં આનંદદાયક હતું કારણ કે ભેંસો ખેડૂતનાં મિત્રજનો
 પકડો પાડ છે અને તમા બરાબરીનાં ભાગીદાર બને છે અને હવની
 પાછળ પાછળ ચાલનારો માણસે અનુભવે છે કે તે ઈંગ્લેન્ડમાં સૌથી
 મહત્વપૂર્ણ અને સૌથી યથાયામ્ય કાર્ય કરી રહ્યા હતા તે માટીને જાણે
 કમળો ઉભલાવતા હોય તેમ ઉથલાવી નાંખે છે અને ત્યાં બીજા રાવે છે.
 શિરોકોલોબી અનુભવનો હતા કે જ્યારે તે માટીનાં પડને એક પછી એક
 ઉથલાવતા હતા ત્યારે ખેડૂત આ માટેને બીજા લેવાં તૈયાર કરવાં પારદાર
 કાશ દ્વારા સરખી કરતો હતા અને આ તેના આપનારાં ગર્ભાશ્નમાં
 મહાન રહસ્યમા તે પાત પણ સંકેતવાચકો હતાં વળાંકો ઉપર તે જાણને
 ગમે તેટલા માટે મોટેથી ભંસા પર બરાડવો હોય કે પછી આ કામ પછી
 ગમે તેટલા થાકી ગયો હોય તેમ છતાં પણ તે ખતરમાથી આ રહસ્ય
 પોતાનાં સમગ્ર અસ્તિત્વ સંક્રિત હઈ જતો હતો. શિરોકોલોબીને નાંખું
 હતું કે જ્યારથી તેમણે પેલા “ઉધણ્ણી બરાવરો”ની મદદ વડે જમીન
 ખડવાનું શરૂ કર્યું હતું ત્યારથી ખેડૂત સાથે આવું કદી બન્યું નહોતું ખેડૂત
 કર્કશપણે ભૂમા પાડતો અને કટાવો તથા થાક અનુભવતો ટૂંકેટર પરથી
 ઊતરતો હતો. શિરોકોલોબી એમ વિચારતા હતા કે કુદરતના નિયમ
 પ્રમાણે પરતીન તન સ્પર્શથી વિના ફળદ્રુપ બતાવવી, સજામાં બતાવવી એ
 પાપભર્યું હતું એક સારો ચેંગેમ ખેડૂત હંમેશાં પતતી ઉઠાડ પગે ખેડે છે.

હવે શિરોકોલોબીને યાદ આવ્યું કે કેવી રીતે તેણે ઈંગ્લેન્ડમાં સૌથી
 પ્રથમ વાર મકાઈ વાવી હતી તે પહેલા ચેંગેમ ખેડૂતો મકાઈને જેવી
 રીતે તમ્બો તમાકુ અને શાકભાજીમાં ક્યારાઓમાં ઊગતી બીજી બધી
 જ વસ્તુઓને વાવતાં હતાં તેવી રીતે વાવડા અને ખરપડીઓ વડે વાવતા
 હતા. ચેંગેમમા ટૂંકડીનેના કુઆઝુમ સૌથી પહેલો હતો જેણે અનુભવ્યું
 કે મકાઈને ખરપડીઓ વડે વાવવાની કાંઈ જરૂર નહોતી, તમા બદલ તેને
 હજી વડે પણ વાવી શકાય તેમ હતી કારણ કે તે એક સમાન હરાબોમ.
 વાવવામા આવતી હતી, ચેંગેમ લોકોએ તની વાન પર વિશ્વાસ ન કર્યો
 તેઓ એ વિચાર માત્ર તરફ હસવા લાગ્યાં કે ભંસ કે બગદની મદદથી
 ઊંચા ઊંચા મકાઈનાં ફૂલાઓ તમન ખાઈ ગયાં પિના વાવી શકતા હતા.

જ્યારે કુઆઝુમ શિરોકોલોબીને હજી સાથ મેળવ્યો અને તેને મકાઈના
 ખતર તરફ દારી ગયો ત્યારે અસાધ્ય ચેંગેમ લોકો વાંસની વાડ પાસે
 એકઠા થઈ ગયા અને મજાક કરતાં તથા મહોળાં મારતા થી બનશ.

ને જિહાજવા ઢાઢ્યાં શિરોઝોલોની પછુ ન મુખ્યાંની બધું ઢાઢું. કવી રીતે ને ઊંચા ઊંચા, કુમળા, સ્વાદિષ્ટ મકાઈનાં ઢાઢોની પાસેથી રેમનામાં મેં માર્યા વિના જ પસાર થઈ શકતો હતો” પણ અંતે એ સ્મિત થઈ ગયું કે કુઆઝુમ સાચો હતો.

કાઈપણ રીત મકાઈને વાવળી અને એ જ સમયે તમ પોત જ વાવેલી મકાઈના છોડવાંઓને ખાઈ જવાં એ યરમજનક હતું અને આમ બનતું અવુ હતું કે જ્યાર તમ લીલાશ્મ ફૂંકઆની હસોળે વચ્ચેથી ચાલતાં જતાં ત્યારે કેટલાંક તમારી પીઠ સાથે એટલાં લોભામાણી પૂર્વક ઘસઝતા હતાં, પણ તમ માત્ર તનાં મૂળિયા જ ઈખાડતાં ચાલતાં જતાં. તે અત્યંત કઠંતું હોત! મકાઈના ફૂંકાને એકદમ ખાવા માટે તમારે આછામા આછું પળવાર માટ નો રોકાતું જ પડે, પણ રાખતું તદ્દન અજાણવ હતું કસણ કે તમે હજી ચલાવી રહ્યા હતાં અને વળી એક મણસ તમારી પાછળ પાછળ ચાલી રહ્યો હતો.

શિરોઝોલોનીએ નોખું કે ત્યાર પાછીથી ચેરેમમાં અસખ્ય મકાઈ બેનરોને ખરપડીઓ વડ વાવવાનું બંધ કરી દેવામા આવ્યું. તેમણે મકાઈને પહેલાંની અડીબવળી રીત બદલે સમાન હસોળેમાં વાવવાનું શરૂ કર્યું, અને હજી વડ ખડવાનું કામ બેસ કે બળકા દૂસા કર્યું એ મહદઅંશે સમાપ્ત હતું કે મદ્યુલિજ વાળા બળદા મશા પરિસ્થિતિની જાટિલતા ઝડપથી સમજી શકતા નહોતા અને અવારનવાર મકાઈનાં ફૂંક પર મોં મારી દેતાં હતાં નેના કારણે તેમની યુથનીઓને દોરણ વા બાંધી દેવામાં આવતી હતી. એન તના વિષ વિચારનાં એ દોરણ ધરાવવાં અત્યંત યરમજનક વાત હતી.

સાર સમયું કહે તો પોતાની જુવાનીનાં દિવસોમ શિરોઝોલોની મકાઈના ખતરોમાં તોજાત મથાવવા તૈયાર થઈ જતો હતો નેની તાકાતને ધ્યાનમા લતા કોઈપણ પ્રકારની વાડક બંધત નેને રોકી શકતાં નહોતા, અને તાજો, મીઠા રસદાર મકાઈનાં ફૂંક ખાવા એટલી મોજની વાત હતી કે કાઈપણ રીતે કાઈપણ જાનવર સોટીના મારને ભૂલી જઈ શકતું હતું. કમનસીબીની વાત એ હતી કે બીજો જાનવર જોવા કે અધણ જાયો અને બકરંઆ પણ વાડમા કરેલાં બાકોરામથી નેની પાછળ પાછળ આવતાં હતાં અને મકાઈને કોઈન કરવાનું શરૂ કરતાં જ્યારે તમને પોતાને ત્યા જવાના હક નથી ત્યાર પીછે કરવા એ પણ એ પણ કઈ વિચિત્ર હોત. આનું પરિણામ એ નીપજ્યુ કે નેનાં માથા પર લકડાના પ્રાસદાયક ટૂંકડા.

જેડી દવામાં આવ્યો, જેના કારણે તે પોતાનાં પગ નીચેનાં ઘસ સિવાય બીજુ કંઈપણ જોઈ શકતો નહોતો. દુનિયાના બધાં જ રંગ ઊડી ગયાં. તમાજ મકાઈનાં ખેતરોથી જ નહીં પણ આસપાસ, લીલાંછમ ગ્રેયરો, વૃક્ષો, વહળાં બધાં નિહાળવાથી વંચિન રહી રહી ગયા. શિરાકોણોની આસને આમ ત્રણ દિવસ ચલાવી લીધું પણ પછી તેણે પોતાનું માથું જમીન સાથે અડળાવાનું શરૂ કર્યું અને જ્યાં સુધી એ લાકડાંનાં ટુકડાંના નાના ટુકડા ટુકડા થઈ ગયા. અને તે ફરીથી વિશાળ, ખૂબસૂરત રંગબિરંગી દુનિયા જોઈ શક્યો ત્યાં સુધી એમ કરતો રહ્યો. ત્યાર પછી કદાપિ કોઈ વાડ નેડી નહોતી અને ફરીથી કદાપિ તનાં માથા પર પંખા ભગંકર ત્રાસદાયક લાકડાંના ટુકડા મૂકવામાં આવ્યો નહોતો.

.. ખટારા એક નાનાપાણીની દુકાન પાસે રોકાયો અને ટ્રાયવર તથા બર્ફુશા ખાવા માટે બદર ગયા. જ્યારે ખટારો રોકાયો ત્યારે બદલો જડતા પૂર્વક આગળ વાહી ગઈ પણ પગવારમાં જ તે પાછી આવી ગઈ અને કંળવાયેલા સૂવરની જમ ખટારાની બાજુમાં જમી ગઈ. શિરાકોણોની હજી પણ વાનાવરણમાં સમુદ્રની રેંધને પકડવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તે કાંઈક નજીકમાં જ હતો અને સાડકની ગંધમાંથી એક આશાના કિરણની જમ આવતી હતી.

તે સમયે શિરાકોણોની પાતાનાં ત્રીજા પ્રેમની કહાણી સાંભરી આવી એકાએક એક નવી ભંસ અજમના ધણમાં દેખાઈ. તણ તરત જ શિરાકોણોની અને એક બીજા ભંસાને, જેમો તે તેની તાકાત અને હિમત માટે આદવ કરતો હતા, તે બંનેને પોતાની તરફ આકર્ષ્યાં.

પેલી વસતની રાત્ર, જ્યારે ભૂખ્યા વરુઓનાં ટાળાએ એક ભંસના વાઇરડને હડપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને બધી જ ભંસાઓને વાઇરડને બચાવવા માટે ચોળ ચકર બનાવ્યું હતું ત્યારે તે વિશ્વ ભંસ શિરાકોણોની બાજુમાં જ રહીને લડ્યો હતો જો કે તે કાંઈ વરુન મોતને ઘાટ ઝિનારમાં સફળ રહ્યા નહોતો તેમ છતાં પણ ખુબ બહાદુરીપૂર્વક લડ્યો હતો. તણ ક્વળ હજી સુધી પોતાના શિંગડાઓ વડે જોરદાર ફટકો મારવાની કળા પર કૌશલ્ય પ્રગટ કર્યું નહોતું તે વરુન શિવજી ભકિડવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો પણ જનવરન હમથા પાછળ ફૂંટકા મારી જવના સમય મળી જતો હતો વરુને પગમાં જોરદાર ફટકો આપતો, હવામાં અચ્ચર ઉછાલી ફેંકવા અને એ જ સમયે તેનાં આંતરડાં ચીસી નાખવા નહન જુદી જ વાત હતી.

હા, શિરાકોલોબી પલા ભેંસાનો તની તાકાત અને હિંમતને લીધે
આદર કરતો હતો કોઈક કોઈક વખત તેને તેમનામાંથી કોઈ વધારે
તાકાતવર હતું માત્ર એ જવા જ તેની સાથે લડવાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા હતી
હતી પણ લડવા માટે કોઈ જરૂર નહોતું તેથી તઓ બને એકબીજાનો
આખા ધણમાં સૌથી વધુ તાકાતવાર તરીકે આદર કરતા હતાં

અને પછી પેલી ભેંસ આવી શિરાકોલોબીએ એ વાત તરત
જ બાનમાં લીધી કે બીજા ભેંસાને પણ તે ગમી ગઈ હતી પણ જ્યારે
શિરાકોલોબી તેની નજીક ગયો અને પોતાનું માથું તેની ગરદન પર મૂકીને
તેની બાજુમાં ઘાસ ચરવા લાગ્યા ત્યારે બીજા ભેંસાએ તેમને ભેંસીદારો
તરીકે સ્વીકારી લીધાં અને ફરીથી કદાપિ તે ભેંસની નજીક ન આવ્યો.
અમન આમ ત્રણ અઠવાડિયા સુધી ચાલતુ રહ્યું અને શિરાકોલોબીએ
વાતનો જેસલો થઈ ગયો હતો તેમ માની લીધું

એક દિવસ તેને લોકોમાં જ્યારે ઘસડો લાવવા જંગલમાં મોકલવામાં
આવ્યા અને જાણે મુઠ્ઠી કામ કરી લીધાં પછી તે જાવનમાં આવ્યો પણ
ત્યા એકપણ ને દેખાઈ અને તેથી તણ મનમાં અટકળ કરી કે તેઓ
કદાચ વહેળામાં આરામ કરી કે તમા કદાચ વહેળામાં આરામ કરી રહ્યાં
હશે, તેથી તે ત્યા ગયો અને તેમ આ પ્રમાણે થાં જવું પેલો ભેંસો
તેની ભેંસ સાથે પાતાની વાજોળ આવતો, સંપૂર્ણપણે વસ્તવિકતાના ભાવ
સાથે તેની બાજુમાં જ પડ્યો હતો અને થાંનિપૂર્વક એ કિનારા તરફ જઈ
રહ્યા હતાં જ્યાં શિરાકોલોબી ઊભો હતો તેઓ બને એકબીજાની એટલી
નજીક પડ્યાં હતા કે જ્યારે પેલાં ભેંસાએ પીઠ પર સપાટો મારવા
પાતાની પૂછડી પાણીમાંથી ઊંચી કરી ત્યારે, તે સ્વાભાવિકપણે, એમ
લાગતુ હતું, જા ભેંસની પીઠને સ્પર્શી. તે જોવું અપ્રિયકર હતું પણ તેમ
છતા સહનિય હતું અકાએક ભેંસનો પીઠ પર બહેલા કાચબો સરકીતે
નીચે જોતર્યો અને તનાં સાથીદારની પીઠ પર ચઢી ગયો, શિરાકોલોબીએ
ઈર્ષ્યાની ચરમસીમામાં, જે તની સમભાવનામાં વિશ્વાસને કારણે વધારે
નીવ્ર ગતી હતી, મનમાં નિઃશ્વસ કરી લીધું કે તેની પ્રતિકામ તેનાં
પ્રતિસ્પર્ધિ પલા કાચબાની ભિટ આપી હતી. "કદાપિ કોઈએ મને
કાચબાની ભિટ આપી નહોતી!" અંતરાત્મામાં એવી અત્યંત દુઃખકરક
ભાવના સાથે તણે મોટથી દૂરકિય કર્યા, વહેળામાં ઘસી ગયો અને બધાં
જ ભેંસાઓ અને ભેંસોને જાચરમાં ભગડી મુક્યાં, તેનો પ્રતિસ્પર્ધી
સમજી ગયો કે આ લડાઈ અર્થવર્થ હતી અને તે તેના માટે તૈયાર

હતો શિરોકાણી તે અનુભવી શકતો હતો. તેનાં પ્રતિસ્પર્ધીનાં પહે તેના કરતાં વધારે લાભ હતાં શિરોકાણી સવારથી કામ કરી રહ્યો હતો ત્યારે તેનો પ્રતિસ્પર્ધી ભેંસની સાથે વહાણમાં પડવા રહ્યો હતો. બન્ને ભેંસાએ એકબીજાથી છૂટા પડવા અને પછી એકબીજાનાં સાથ સાથે માથે ભીડનાં મળવા પડ્યા. તેમનાં શિંગડાઓના સામસામાં અથડવાનો અવાજ બદ્દકનાં ધડકાઓ જવા લાગતા હતા બળી ગયેલા હાડકાંની ગંધ આવતી હતી. તેમનાં શિંગડાઓ એકબીજામાં ગૂંથાઈ ગયા. તેઓ નિર્ણયાત્મક હુમલો કરવા માટે વધારે સારી સ્થિતિ ઘોંઘવા આમતેમ હાલનાં અને પગ પછાડના ક્રિયા હતાં એકબીજા સાથે ઘસાતાં તેમના શિંગડાઓ એટલા તો ગરમ થઈ ગયાં હતાં. કે શિંગડાઓનાં નીચેના ભાગ મારફત તેઓ આખી ખોશીમાં ગરમી અનુભવતા હતા

આ તોથી પહેલાં મુકાબલામાં એકબીજાને હરાવવામાં નિષ્ફળ જવાં નહો કુદા પડ્યાં ત્યારે શિરોકાણી પાછો વળવા અંગે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી તરફ પસવા રોકાઓ ત્યારે તેણે જોવું કે બીજો ભેંસા ઝડપ પ્રાપ્ત કરવા માટે અંતર વધારે લાંબું કરવા માટે હજી પણ દૂર જઈ રહ્યો હતો શિરોકાણીએ નિશ્ચય કર્યું કે આ તો જરવાળી છે અને તેણે પણ અંતર વધાર્યું છેવટે તેઓ લગ્ન તકનાં સાવધ પણ આન આવેશમાં એકબીજાથી કાઠ પચાસ મીટર દૂર ક્રિયા રહ્યાં. શિરોકાણી હુમલા કરવા પડ્યો અને તેનો પ્રતિસ્પર્ધી પણ શિરોકાણી વધારે લાંબુ દોડશે અને વધારે બળ અમત્ર લેશે એ વાતથી ડરીને આગળ પડ્યો. ફરીથી તેમનાં શિંગડાઓ બદ્દકનાં ધડકાંની જમ અવાજ કરતાં એકબીજા સાથે અથડાયા. અને ફરીથી બગેલા હાડકાંના જેવી વસ આવી ઘંઘપુલમાં બીડપલા નમણે એટલાં જાગરદસ્ત બળપૂર્વક ખેંચતાણ કરી કે તેમની આગવી ખરીઆ ઘાસવાળી જમીનમાં ઘૂંટી સુધી ખૂંખાં ગઈ લાંબા વખત સુધી નહા. બને એ જ સ્થિતિમાં ઘીંગલા રહ્યાં, માત્ર તેમનાં ગરમો એકત્ર કરી રહેલાં શિંગડા સ્પષ્ટપણે હાલી રહ્યાં હતાં

વિગોથીની ગરદને દબાણ હેઠળ એક તરફ ચતિત કરવાના ઉદ્દેશ્ય હતો અને પછી એ દર્દન કરણે તેની ત્રાપતની સાથે ગરદન પાછું વળી જશે ત્યાર પછી વિજેતા માટે બીજું કંઈ નહીં પણ દુશ્મને હરાવવા જેવે લગાવવાનું જ રહેતું હતું પણ આ વખતે ફરીથી તેમનાં મુકાબલાથી કાંઈ પરિણામ ન નીપજ્યું. તેઓ ફરીથી છૂટા પડવા અને એકબીજાથી ઘણું દૂર .

આલ્યાં ગયા. તથા જોર જોરથી હાફનાં હાફનાં એકબીજાં તરફ સાવધ નજર નાંખી જેથી પ્રતિસ્પર્ધીનાં હુમલાની તક ચૂકી જવાય.

એ વખત શિરોકાલોબીએ લડાઈની ચાલાકીભરી શુકિત વિચારી તેને પોતાનો પ્રતિસ્પર્ધી પહોંચાં હમણાં કરે તેની રાહ જવાની જ હતી, અને પછી અદૃશ્યપણે પોતાની દિશા માત્ર થોડી જ બદલાવતી જરૂર હતી જેથી કરીને તે ટકરનાં બધાં જ જોરને પ્રતિસ્પર્ધીનાં બંને શિંગડાઓ પર સમાન રીતે નાડી પણ મુખ્યત્વે કરીને તેનાં ડાબા શિંગડા પર કેંદ્રિત કરી શકે ત્યાર પછી તેની ચરદન કદાચ આ ફટકા સામે ટક્કર નહીં ગળી શકે અને તેનું ચરદનતા ઝટકાને અનુસરવા પોતાની વિશાળ કમજાને એક બાજુ વાળવાની ફરજ પડશે.

અંજો ભેંસો આગળ તરફ ધસ્યો. શિરોકાલોબીએ પગવાર રાહ જોઈ, પછી તેણે પોતનાં જમણા શિંગડાના આધારનું બીજાના ડાબા શિંગડાની વચ્ચોવચ નિશાન નાકવું, દુખાવવાં જનૂનમાં મનમાં ને મનમાં ફરી બોલતાં કે "કોઈએ કદાપિ મને કારબાની ભેટ આપી નથી!" હુમલો કર્યો.

તેઓ ફરીથી એક વખત સમસામાં ટકરાયા. આ વખતે બંદૂકના ઘડાકા જેવો અવાજ ન થયો પણ સુકો કડકાટ થયો. શિરોકાલોબીના પ્રતિસ્પર્ધીનું ડાબું શિંગડું નુટીને તીચે પડી ગયું' આ એટલું તો અસુધાર્યું બન્યું હતું કે તે સાથે બાન જ ભૂલી ગયો અને ભાગી ગયો. કંઈક ખાડું, ભયંકર, ભરપાઈ કરી ન શકાય તેવું બની ગયું હતું એમ અનુભવતાં શિરોકાલોબી આવેશની કાણમાં પરચિત્ત ભંડારની પાછળ દોડ્યો અને દોડતાં દોડતાં કંટાળીય વાર તેને શિંગડા માથાં અને તેનો શિરાર છોવટે કાંટાળી ખડીઓમાં ફૂટી ગયો.

એક શિરોકાલોબી જીવવા અને પોતાનાં પ્રતિસ્પર્ધીને લલિત કરવા ઈચ્છતો હતો પણ આટલી હદ સુધી નહીં! તેણે કદાપિ મનમાં પારણા કરી નહોતી કે ભેંસાનું શિંગડું નુટી શકતું હતું ત એક શિંગડાવાળી હાણી ગયા અને બળદાને ચળી ચૂક્યો હતા પણ આજ સુધી કદાપિ એક શિંગડાવાળા ભેંસાને નહીં આ અત્યંત ભયંકર હતું! ત પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને આટલી ભયંકર રીતે હલકો પાડવા નહોતો ઇચ્છતો કેવી રીતે તે હવે એક શિંગડા સાથે જીંદગી વિનાવશ? ત નો માત્ર અડધી મુદા સથે જીવવા માણસ માટે હતું તેવું જ સરમજનક હતું. શિરોકાલોબી

લબા વખતથી જોતો આવ્યો હતો કે ચેન્નઈ થોડો જ્યારે મુંડે રાખે છે ત્યારે તેને ભેંસના શિંગડાની જેમ જ હથેલા બે પાખા હોય છે.

પરિસ્થિતિને વધારે ખરાબ બનાવવા એક કૂતરા સાથેનો જરવાડ ગાચરમાંથી પસાર થયો. શિંગડાની ગંધ આવતા કૂતરો તે તરફ દોડી ગયો અને જરાપણ આદર વિના કે જે કંઈ કહ્યો તેમ, જાણે તે મરંહો કાગડો હોય તેમ તની તુટેલી ધારને પોતાનાં દાંતમાં પકડી લીધી. જે કે એ વાત દીવા, જટલી સ્પષ્ટ હતી કે એકલા કૂતરાને તો છાડી દો, પણ રીંછ સુહાં ભેંસાનાં શિંગડાન કરડી ખાવામાં સમર્થ નહોતું તેમ છતાં એઈક કારણ સર કૂતરો તન પાતાની સાથે ઠસડી ગયો બેશક તે કૂતરાનો પીછે કરી થક્યો હોત અને શિંગડાન તેની પાસથી ખૂસવી થક્યો હોત, પણ કૂતરો અટકું નાનું પ્રાણી હતું કે તેનો પીછે કરવો એ તેની પ્રતિજ્ઞાને છાજ તપુ હતું નહોતું. કેવું બચકર! કેવું બચકર!

ભેંસે પોતાનું માથું ઊંચું કર્યું અને શિરોકોલોબીનાં તેની નજીક સાવવાની આશા સાથે તની તરફ નિકળ્યું તે તદ્દન રસમય હતું. અને તે તેની નજીક ન ગયો તે ઘાસ ચરતી રહી અને વારંવાર પોતાનું માથું ઊંચું કરતી રહી, જાણે આશ્ચર્યનાં પુછી રહી હોય. “શા માટે તું મારી પાસ નથી આવતા? કુ તું લગદ જતા નથી?” તેની મૂખાનીશો શિરોકોલોબી ચીડઈ ગયો અને તે દિવસે તે તેની નજીક ન આવ્યો ત બોજ દિવસ પણ તેની નજીક ન આવ્યો, જે કે તેણે પોતાનું માથું ઊંચું કરીને કેટલીય વાર તેના રસ્તા તરફ જોયું હતું પેલું મૂખ પ્રાણી એ વાત સમજી થકતું નહોતું કે તેને પોતાનાં ગઈગયાની પ્રતિસ્પર્ધી માટે અફસોસ થઈ રહ્યો હતો જે હવે અત્યારે દયનીયપણ માથા પર નીકળી આવવા શિંગડાનાં કદરૂપ ફૂંક સાથે સાથે એકલો ચરી રહ્યો હતો તે ફરીથી કદાપિ પેલી ભેંસની નજીક ન આવ્યા અને કદાપિ વહણમાં તેની બાજુમાં ન સુતો.

ડાયવર અને બાર્ડુશા નાસ્તાધરમાંથી બહાર આવ્યા. બાર્ડુશા પણ મૂકવાના પાટિયા પર ચઢ્યો અને શિરોકોલોબી સુધી પાતાના હાથ લબાવી તની ગરદન થબડી.

“હા, તો શિરોકોલોબી કેમ છે નું?” તેણે કહ્યું.

તેનાં શ્વાસનો ગંધ પરથી શિરોકોલોબીએ અનુભવ્યું કે બાર્ડુશાએ દાડ પીધો હતો અને તેનાં અવાજમાં રણકા પરથી અનુભવ્યું કે બાર્ડુશાને તેના માટે દુઃખ હતું.

“ચાલ આવ, આપણે જઈએ!” પ્રથમરે આગ્રહ રાખ્યો.

“જ્યા સુધી હું જીવીશ ત્યાં સુધીમાં કદાપિ આવો ભેંસો હું જોઈ શકીશ નહીં,” બાદુશાહ પ્રથમરની બાજુમાં કંબીનમ ચઢતાં અને બારણું બંધ કરતાં કહ્યું.

ખટારો ચાલુ થયો. દુષ્ટ ખદલો થડ થડમાં તો પાછળ રહી ગઈ હોય નમ લાગ્યું પણ થોડી જ વારમાં તે ફરીથી વાતાવરણમાં ફેલાઈ ગઈ અને તેમ પણ સમુદ્ર ક્યાંક નજીકમાં જ હતા અને થોડી થોડી વારે સ્વતંત્રતાની સુગંધ શિરોકાલોબીના નસકોરાંઓમાં પહોંચતી હતી.

ત્યારબાદ તેને અલ્પાઈન યોશરોમાના એક દિવસની યાદ આવી ગઈ. ભેંસાઓનું ધણુ પુષ્કળ, રસદાર ઘાસથી ઢંકાયેલ અદ્ભુત કરી ઢોળાવ પર આવી ગયું હતું. ધીમે ધીમે ઢોળાવ ઊંતરતાં તમા ઘાસ ખાઈ રહ્યા હતાં જ્યાં ઘાસ વધારેને વધારે સ્વાદિષ્ટ બનતું જતું હતું એક ભેંસ અન સાદું અથા મોટા થઈ ગયેલો પાકો શિરોકાલોબીની બાજુમાં ચરી રહ્યાં હતાં.

તે સમયે શિરોકાલોબી ચોંચેમ ધણુમા કોઈ વિશેષ ભેંસને પસંદ કરતો નહોતો જ્યારે જનવરનાં ઉન્માદના સમયે આવતો ત્યાર બીજાં બધાં ભેંસાઓની જેમ પોતાની ફરજ પૂરી કરતો અને પછી કુદરતના નિયમ દ્વારા જ ભેંસના સસગમ આપ્યો હતો તેને તરત જ ભૂલી જતો.

જ્યારથી તેના બધાં જ મહાન પ્રેમોનો અન આવી ગયા હતા ત્યારથી બધી જ ભેંસો તેને લાકો જેટલી જ એક જેવી દેખાવા લાગી હતી પણ જ્યારે તે પ્રેમમાં હતો ત્યારે તે ન માત્ર ભેંસોનું પણ બધાં જ જાણવરને પણ સ્પષ્ટપણે ઓળખતો હતો, પછી ભલે તે બધાં એક સમાન રંગનાં જ કેમ ન હોય. પ્રેમ તેની આંખોના પડળ ખોલી નાંખ્યાં હતાં અત્યારે પેલી ભેંસ અને તેનો પાકો, જોરમો બને તની નજીકને નજીક રહી રહ્યા હતા તમનાં તરફ જોતાં તે કોઈપણ ભાવે યાદ કરી શકતો નહોતો કે આ એ જે ભેંસ હતી કે જેમ, જેની સહાય તે પાનખરમાં સંસર્ગનાં આપ્યો હતો. એ વાતને બે વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. ભૂલી જવું એ વિચિત્ર વાત હતી.

એક રીંછ જાણે તેના વિચારો સાંભળી ગયું હોય તેમ પાકાળ ટેકરાની પાછળથી બહાર નીકળી આવ્યું અને ભેંસના પાકા તરફ બેઠંગી ચાલે આગળ વધ્યું દર્ખની રીત તન એ ચાતની પાકી ખાતરી શિરોકાલોબીન પાતાનાં પિત્રાવવની આટલી અચોક્કસતા હોવાન કારણ ત તના બચાવ

નહીં કરે શિરોકોલોબી પર ઝનૂન સવર થઈ ગયું. અત્યારે પોતાની દેવશી તફન ઊલટી, મનમાન મનમા આરડતા: “કોઈએ પણ કદાપિ મન કથબાની ભેટ આપી નથી!” તે રીંછ તરફ ધસ્યો અને પોતાનાં શિંગડાઓ વડે તેને જમીનધ્વસ્ત કરી દીધું.

રીંછ ગજનું અને પોતાનાં પંજા વડે શિરોકોલોબી મરદન સુધી પહોંચવા પ્રયત્ન કર્યો અને ખરેખર તે પોતાનાં પંજેટી જેવાં તીક્ષ્ણ ભયંકર નહીર વડે તેને ઉઝાડવામા સફળ રહ્યો. પણ શિરોકોલોબીનાં શિંગડાઓનાં જોરથી તે એટલો તો કમજોર થઈ ગયો હતો કે નહોર બેસેલી મરદનમાં ઊંડે સુધી ઊતરી ન શક્યાં.

રીંછ પીડાથી કપ્પસી ઊઠ્યું અને તેના જડખાંઆમાંથી ફીસું નીકળવા લાગ્યું પણ કોઈક કારણસર તે મરી ન ગયું શિરોકોલોબીએ તેને શિંગડા આપ્યાર ભેંક્યા નહોતા, તેણે તો આત્ર પૂરી તાકાત લગાવીને તેને જમીન ભેગો દબાવી દીધો હતો ન તેને એ પ્રમાણે લાખા વખત સુધી શિંગડા વડે ભેંકતો રહ્યો હતો અને નની સાથ સાથ રીંછનો કપ્પસાટ વધારે તે વધારે નબળો પડતો જતો હતો પછી શિરોકોલોબીએ રીંછ તરફ ધસવાનો, તેને પોતાનાં શિંગડાઓ ઉપર ઉઠાવવાનો અને ઉઘામાં ઊછળવાનો નિશ્ચય કર્યો પણ ત્યારે જ સણે પાછા ડગલા ભર્યા તે જ કણે રીંછ એકાએક નિર્જીવ ઢગલાની જેમ ગૂંથળું વળી ગયું અને ખરબચડાં જમીન પર ઊછળતું કોળાવ પરથી ગબડી ગયું.

તેનાં એવા અચાનક મૃત્યુથી આશ્ચર્ય પામેલા શિરોકોલોબી તેને નિહાળતા રહ્યો કોળાવના અંકદમ અંત પર રીંછ ગબડતું રાકઈ ગયું અને લુચ્ચાઈપૂર્વક ઊઠ્યું થઈ ગયું. તેણે પોતાની જાનને જોરદર આટકા બાપ્પા અને જાણે તેના કંઈ જ ન થયું હોય તેમ જંગલમાં ધસી ગયું લુચ્ચા હરામખોર શિરોકોલોબીના ચાલાકી પૂર્વક બુદ્ધિ દીધો હતા.

શિરોકોલોબી જ કંઈ બની ગયું હતું તેનાથી એટલો બધો તો ઉદ્કરડમાં આવી ગયા હતો કે તે હિસસ હિસસ અવાજ સાથે બ્રીબ્રે બે કલાક સુધી જોર જોરથી શ્વાસ ભરતો રહ્યો પછી પીઠ પર બળતણના લાકડાનો બારાંડા ઉઠાવેલો બાદુશા દેખાયો તેણે પોતાના ભારા નીચ ફેંક્યા અને તે શિરોકોલોબી તરફ ગયા પણ ભેંસા અટકે ઝનૂન ભરાયેલા હતો કે તેણે ભરવાળે પોતાની નજીક ન આવવા દીધો શા માટે બાદુશાએ ધણત તરફ ઉપેક્ષા કરી હતી? જ શિરોકોલોબી ત્યાં ન હોત તો પેલા બિચારા નાનકડા પાડાનું શું થયું હોત?

પાછળથી સ્વાભાવિકપણે તેણે ભરવાડને નજીક આવવા દીધો. બાદુશાહે સાવધાનીપૂર્વક શિરોકોલોબીની ઝરદનનાં ધાવ તપાસ્યા. શિરોકોલોબી બાદુશાહે ચાહતો હતો ભરવાડ હમેશાં પછાતે મીઠું આવતો હતો અને મૈત્રીપૂર્ણ બૂમો દ્વારા તમનાં ઉત્સાહન વધારતો રહતો હતો. બેઠા એવું કંઈ જ નહોતું કે જેમથી શિરોકોલોબી બીતો હતો પણ કંટાળે બેસો અને બધો જ ગાયો સહજાઈથી બી જતો હતો અને તેમને જ્યારે તેઓ રસદાર લીલાછમ ગોચરમા ચરી રહ્યા હોય ત્યારે માનવ અવાજ સાંભળવા પ્રમતો હતો જ્યારે માણસ બૂમો પાડતો હોય ત્યારે શિકારી પ્રાણી નજીક નહીં આવે.

એક વખત શિરોકોલોબી જ્યારે આસ્પાઈન ગોચરમા ચરી રહ્યો હતો ત્યારે માદો પડી ગયા. તણ કાઈ ઝેરીબુ ઘાસ ખાઈ લીધું હતું. કંટાળે દિવસો સુધી તે ભરવાડની ઝૂંપડી પાસે પડ્યો રહ્યો અને દરરોજ બાદુશા તેનાં માટે તાજા સ્વાદિષ્ટ પાદર્યોવાળી ઘડોઆનું ગુમાનું લઈ આવતો હતો અને જે ન પડ્યો પડવા જ ખાઈ જતો હતા કારણ કે તેનામા બિઆ થવાની તાકાત નહોતી દરરોજ સવાર અને દરરોજ સંજે બાદુશા ભરવાડની ઝૂંપડીમાંથી તેના માટે દવાવાળી ચાના મોટો વાડકો લઈ આવતો હતો અને તે તે બધી જ ચા પણ પડ્યાં પી જતો હતો.

આસ્પાઈન ગોચરોમા રહવું ખૂબ અદભૂતકારક હતું. દુનિયામાં બીજા કાઈ ઠેકાણે ઘાસ આટલું વિવિધતા ભર્યું, સ્વાદિષ્ટ અને રસદાર નથી અને તેમ પણ માત્ર એક નડનર હતું જ્યારે જ્યારે પણ જોરદાર કરા પરજતા ત્યારે ઘાસ અને ઝાડીઓ એટલા ઠંડા થઈ જતાં કે જીભ ઝેરીયાં ઘાસ કે પાંદડાઓને ઝોળખવામાં નિષ્ફળ રહતી, જેની જાનવરામા નિયમ પ્રમાણે નરત જ પારખવાની સમજ હોય છે. પણ કરંભ તોફાન પછી ઝાડપાન થોજી ગયા હો અને જીભ પોતાનો સવદના ગુમાવી દે છે શિરોકોલોબી સાથે પણ એવું જ બન્યું હતું, પણ પ્રહનિયે તે ખૂબ મજબૂત હતા અને બાદુશાએ તેને બચાવી લીધો હતો શિરોકોલોબી ગાણતા નહોતો કે મુખ્ય ભરવાડ તેને કનલ કરાવવાના ફેસલા કરી લીધા હતા પણ બાદુશાએ તેને સાજા કરી દેવાનું વચન આપ્યું હતું અને ડેવટે પાતાની વૈદકીય ચા વડે તેનું સ્વાસ્થ્ય પાછું લાવ્યા હતા અને તેને સ્વા કરી હતી શિરોકોલોબી કદાપિ નહીં નહીં ભૂલી શકે કે તે જો પડ્યાં પડ્યાં તાજા રસદાર સ્વાદિષ્ટ પાદર્યની ઘડોઆ ચાવતા હતા તેના ભારને બાદુશાને કેટલી દૂરથી ઊંચાવી લાવવાનો પડ્યો હતો.

ખટારોએ કનલખાનાના ગ્રામી સામે હોક મારી, આપો ઉલટયા અને ખટારાએ ધીમે રહીને વળાંક લીધો અને આગળમાં પ્રવેશો પાછી તેણે ફરીથી એક વખત વળાંક લીધા અને વળન કરવાનાં ખટારોમાં તરફ પાછો હતો જ્યાં જ્યાં અંદર અંદરનાં જાનવરોનું વળન કરવામાં આવતું હતું.

જેવા ખટારો આગળમાં પ્રવેશો હતો કે તરત જ શિરોકાલોબી એ પાનથી સાવધ થઈ ગયો હતો કે ધોરીમાર્ગની તીવ્રગધ દૂર થઈ ગઈ હતી અને તેની જગ્યાએ ઘોડીની ગંધ છવાઈ ગઈ હતી. તો એનો અર્થ એ નીકળ છ કે લાંબી તીવ્ર વાસ લાંબીમાં સમાઈ ગય છે, તેણે વિચાર્યું હા, તે ઘોડીની વાસ હતી શિરોકાલોબી તે ગંધને ખૂબ સારી રીતે જાણતો હતો કારણ કે તેણે શિકારી પ્રાણીઓ દ્વારા ચિરાયેલા જાનવરોનાં લાંબાં જોડાં હતું અને શિકારી પ્રાણીઓનાં લાંબી નેનાં પોતાનાં શિંગડાઓ દ્વારા જ ચિરાઈને નીકળ્યું હતું. જમે તેમ હોવા છતાં પણ ઘોડીની ગંધની સાથે સાથે સમુદ્રની ગંધ પણ વધાર ન વધાર તીવ્ર થતી જતી હતી કનલખાનું બિલકુલ સમુદ્ર કિનારે હતું વિચિત્ર ધાસતીની લાગણીસભર બ ખારી ગંધા શિરોકાલોબીનાં અસ્તિત્વને સાંસરી ભેટી રહી હતી ઘોડીની ગંધ અને સ્વનંત્રતાની ગંધ.

પણ તે હજી સુધી કઈ પણ સમજી શકતો નહોતો આજળ કાકથી એકધારે અપ્રિયકર ઝડપથી આવતા હતો અને હજી તનાથી પણ વધાર અપ્રિયકર હાડકાંઓને જોઈ જોઈથી હોકવાનો અવાજ તેમ અવારનવાર બળતો હતો.

એક વાત તેનાં મનમાં સ્પષ્ટ હતી—તેઓ હજી સુધી નવ ગામમાં આવી પહોંચ્યા નહોતા કારણ કે ગામ અને બદબોદર સડકની વચ્ચે હંમશા કાઈપણ પ્રકારની અપ્રિયકર ગંધ વિનાની લાંબો સડક હોવી જઈતી હતી જ્યારે તેમણે યગમ ઝોડ્યું ત્યાર બાદ જ હતું એટલે કે તેઓ હજી ગામમાં પહોંચ્યા નહોતાં, તો પછી તઓ ક્યાં હતાં?

તે જ સણે બાદુશા ખટારાનાં પાછલા ભાગ પર ચઢ્યો અને જે દોરડા વડે શિરોકાલોબીનાં પગ બાંધવામાં આવ્યાં હતાં તે છોડવા લાગ્યા બેસાએ કઈક મુઝવણ અનુભવી. તેના દોરડા તેઓ છોડી રહ્યા છ એટલે તેનો અર્થ હતો કે તેઓ કોઈક જગ્યાએ આવી પહોંચ્યા હતા જ્યાં તને ખટારામાંથી ઊતરવું જ પડ્યા બરવાડે દોરડા દૂર ફેંકી દીધા અને કોમળતાપૂર્વક શિરોકાલોબી ગરદન ઘાબડી, શિરોકાલોબી માટે તે થપકી અનુભવવી અત્યંત આનંદદાયક હતી.

તે લોહીની ઝંપ અને મશીનોનાં વિચિત્ર કડકડાટ અને ગડગડાટ કરતા અવાજ, જેના હાકાઓનો ભેરદાર, અસ્પષ્ટપણે પરિચિત એવો અવાજ ભળતો હતો તેનાથી તે ધ્વસ્તીમાં હતો. તે બજારાટ અનુભવતો હતો પણ બાદુશા તની બાજુમાં હતો તેથી તે જાણતો હતો કે માનવની બુદ્ધિચક્રિત તેની સંકટ સમયે રક્ષક બનશે, તેને માત્ર તે બુદ્ધિચક્રિતને અનુસરવાનું જ હતું, તની આજ્ઞાનું પાલન જ કરવાનું હતું. હવે બાદુશાએ તેની ગરદન પર તપાસે આદેશભરી રીતે ચપડાક મારી, જેનો અર્થ એ હતો કે તન હવે ઊભા થવાનું હતું. શિરોકાલોબી ઊભા થયો અને ધીમે ધીમે પોતાના બહાર મારી ગયેલાં પગ હણવામાં. બાદુશાએ પાછલું પાટિયું નીચું કર્યું, કનકાનાના કામદારોએ કોઈક પાટિયા તની સાથે જોડી દીધાં અને ભરવાડનાં મૈત્રીભરી હળવી લાડભરી ટપલીઓ દ્વારા પ્રોત્સાહિત શિરોકાલોબી નીચ આવ્યો આવ્યો.

ભેરદાર ગડગડાટ થયે પણ અવાજ ફરીથી ગડગડાટ

“આગળ આવ ” વચન કરનાર કહ્યું અને બાદુશા શિરોકાલોબીન વચન કરવાનાં પ્લેટફોર્મ તરફ હાકી ગયો. વચન કરવાનું કામ વધારે સહેલું બનાવવા પ્લેટફોર્મ જમીનની સપાટી પર જ હતું; તે વિધિવિધપ્રકારના જનવરોની ખરીદ્યા દ્વારા એટલું તો ઘસાઈ ગયું હતું કે તન ભાગ્યે જ આસપાસની જમીનથી જુદું પડી આજખી શકાય તમ હતું શિરોકાલોબી જ્યારે તેની પર ચમ્પો ત્યારે સૌથી પહેલાં તેને અમ જ સાચું પણ પછી તેણે તેની કંઈક ન મમ તવી અસ્થિરતાનો અનુભવ કર્યો પણ તેણે તેને સહી લેવાનો નિર્ણય કર્યો કારણ કે ભરવાડ તેની પાસેથી તેમ કરાવવા ઈચ્છતો હતો

“આ કંઈક વાત છે!” વચન કરનારે રહેલનાં આકડા પર નજર નાંખી લીધા પછી આશ્ચર્યમાં કહ્યું. “તવસો પચાણ કિલોગ્રામ.”

“આવા ભેંસો...” બારદુશાએ કહ્યું અને એકાએક તેણે શિરોકાલોબી વિષે જે કંઈ વિચાર્યું હતું તે બધું તનાં મગજમાં ઘેરાઈ વળ્યું તની નીત્ર યાદશક્તિ, ભેંસો સાથેની તેની લૃદ્ધવસ્પર્શી પ્રીતિ, તેની તાકાત, હિમ્મત, ગૌરવભર્યું વર્તન એ બધું કેવી રીતે શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવું તે ન સમજાત તેણે માત્ર એટલું જ ઊમેર્યું “તના ભેંસો બીજા કોઈ આખી દુનિયામાં નથી એક વખત એક લડાઈમાં તેણે બીજા ભેંસાનું શિંગડું તાડી નાખ્યું હતું. તમે તેની કલ્પના પણ કરી શકો છો? ભેંસાનું શિંગડું!”

તેણે અનુભવ્યું કે તનાં શબ્દોથી કોઈ ભાર પડ્યો નહોતો. એમ

કદાચ વધારે સારું હોત કે પ્રકૃતિએ કદાપિ ભેંસાનાં શિવડાઓ કરતાં વધારે તાજાંતર કાંઈ વસ્તુ સજી જ નહોતી એ વિષે માણસે ક્યારેય સાંભળ્યું પણ નહોતું પણ વજન કરનારને પેલા અસરના ભાષણમા વખાણની અતિશયોકિત ન ગમી અને તેની વાત વચ્ચેથી જ કાપવાનો નિર્ણય કર્યો.

“આમ જુઓ, આ કાંઈ સરસ ભાષણો કરવાની પરિવદ નથી. માસ માંસ છે. તમારી રસીદ લો. હવે પછી કોણ છે!”

“અરેરે, શિરોકોલોબી,” બાદુશાને કહ્યું અને ભેંસાને અરદન પર છઠ્ઠી વાર જામડવા ન પ્લેટફોર્મ પર ચઢ્યા ત્યારબાદ તે પાછો વળ્યો, પાછળ નજર નાખ્યા વિના ખટારા પાસે ગયો, કેમીનમાં ચઢી ગયો અને બારણા જોરથી પછડાતાં બંધ કર્યાં. તે જ સમયે ગાયોથી ભરેલો ખટારો કનલખાનમાં ગ્રાપા પાસે આવી પહોંચ્યો. બંન ખટારાઓ કાળજીપૂર્વક અકબીજાને પસાર કરી ગયાં અને ચેંચેમ વાળો. ખટારો એક વાર મુખ્ય ધોરીમાર્ગ પર બહાર આવીત જમણાં બાજુ વળી ગયો અને પૂરપસાટ વેગે પાછો ચેંચેમ તરફનાં રસ્તે આગળ વધી ગયો.

જ્યાર આ બાજુ સુધી વજન કરવાનાં પ્લેટફોર્મ પર ઝિંચાં ઝિંચાં શિરકાલોબીએ પાતાની કાયના સમગ્ર ભાર વડે તની સપાટીની અસ્થિરતા અનુભવી અને તે સમજી ગયો કે તે પુલ હતો. એ અનુભવની જાણણી પરિચિત હતી. પણ નહીં કય. હતી, અને આ પુલ ક્યાં દોરી જતા હતો?”

કનલખાનનાં કામદારે સાકડા પાટિયાના દિવાળવાળા ગલિયારના દરવાજા ઉઘાડ્યા અને શિરોકોલોબીને અંદર લાંકી ગયો. શિરોકાલોબીએ પોતાની બાજુમા એ ડઝન જેટલી ગાયો જોઈ, તે બધી થરથર કાંપતી અને પાતાનાં અરદન આગળની તરફ લંબાવીને અકબીજાની એકદ ભ્રમોલ્લસ ઊભી હતી તેમની આખોનાં હાવભાવ જોતા ને વાદ આવ્યું કે તણ જંગલમાં જાનવરોની આખાના આવા જ ભાવ ત્યારે જ્યાં હતાં જ્યારે જ્યારે તેઓ શિકારી જાનવરની હાજરી અનુભવતાં હતાં કે પછી એમ વિચારતાં કે તમને તેમ અનુભવ્યું હતું.

લોહીનો તીવ્ર રંગ તેના નસોકારાભ સ્પર્શ અથગતી હતી પણ સમુદ્રની બંધ એટલી જ તીવ્ર હતી તેનાથી તેને એક વાત સ્પષ્ટ થઈ ગઈ કે પેલાં ગલિયારમાં પ્રવેશ્યા પછી તે લોહીની ગંધની વધાર નજીક આવી ગયો હતો પણ સમુદ્રની રંગથી વધારે નહોતો ગયા.

અને ફરીથી મસીનોના ખસખસાટની વચ્ચેથી શિરોકોલાબીએ છાડકાંઓનો ધબ ધબ અપ્રિયકર અવાજ સાંભળ્યો જે હવે વધારે વધારે સ્પષ્ટપણે આવતા હતો મસીનોના ખસખસાટ અર્થકીન હતો કસોડા કે તે નિર્લવ હતો અથવાનાં ફૂટામાં છાડકાંઓનો અવાજ સંદેશો લઈ આવતા હતો તે જીવંત અવાજ હતો અને તેથી કરીને દર્દે આપતો હતો. શિરોકોલાબીએ એકાએક થાદ અઢવી ગયું કે તેણે તે અવાજ ક્યા અને ક્યારે સાંભળ્યો હતો...

એક વખત શિયાળામાં આખું ઘણું લોકોનો પુલ પાર કરી રહ્યાં હતા, જેની સપાટી પર બરફના પડથી ઢંકાયેલી હતી એક જોસનો ધગ ચપરનો અને પુલ સાથે જિલકુલ આવો જ અવાજ કરતી પછી ગઈ, નનો કઈક ભયજનક લાગવા લાગ્યું પડવા હતા આ જોરદાર થડ ધબ ધબ અવાજ અને પછી આવતી હતી લોહીની ગંધ.

અન પલાં જોરદાર ધબ ધબ અવજન કારણ નીપજ્યાં ભય અને ચિંતા હોવા છતાં પણ શિરોકોલાબીએ એ વતમાં વિશ્વાસ રાખવાનું ચાલુ ચાલુ રાખ્યું કે ભરવાડ બાદુશા તેના માટે આવશે અને તેને આ જગ્યાએથી દૂર લઈ જશે. શિરોકોલાબી આસપાસ ચાંમેર નગર નાખી રહ્યો હતો પણ કોઈ ભરવાડ નજર નહોતો પડતો અને તેમ છતાં પણ તે માનતા હતા કે બાદુશા અવશ, માત્ર એટલા માટે જ કે આ જગ્યા એટલી ખરાબ હતી કે તે તેને લાખા વખત સુધી અહીં નહીં રહેવા દે.

અન પછી શિરોકોલાબીએ એ જોયું જે તેણે પહેલાં ઘણી વાર વિચારમાં અને સ્વાપ્નામાં જોયું હતું. તેણે ઘોડા જોયા. 'કદાચ એટલા માટે કે તે પાતાની નજીકની ગાયો નરક જોવામા ખૂબ બચ્ન હતો કે પછી એટલા માટે કે ઘોડો પાતાનું માથું નીચું રાખીને ઊભા હતો, તે નહોતો હસતો જ બ્યાનમાં લીધું હતું. તેણે વિચાર્યું કે આ જગ્યાનો ભયંકર માર્બક જાણીજીવન ઘોડાને તેનાથી છુપાવી રહ્યા હતા અને પછી કોઈક કારણ સર પાતાની આજસ આછી કરી. ઘોડાએ પોતાની ગરદન લાંબી તાણી અને પાતાનાં હાથ વડે દીવાલનાં પાટિયાને સ્પર્શતા સમુદ્રની ગંધને સૂંઘી. અન પછી શિરોકોલાબીએ ઘાડાની માટી માટી શાકાકુલ આંખો અને તેનાં ચહેરા પરથી આંસુની ધાર વહેતી જોઈ.

એટલે કે તે એ જગ્યાએ હતા જ્યાં ઘોડા રહે છે! તેને અને બાદુશાને છેતરવામાં આવ્યા હતાં! નની બાદુશા માટેની ઉન્કટ, નિસહાય, બાકુળતાભરી ઈચ્છા બદુશા થઈ ગઈ. તે સમજી ગયા કે આ દુનિયામાં

તના માટે માત્ર બે ખાસી ગ્રંથો જ બાકી રહી ગઈ હતી થોડી અને મૃત્યુની ગંધ તથા સમુદ્ર અને સ્વર્ગત્રતાની ગંધ તે એ પણ સમજી ગયો કે તે તદ્દન અંતકા હતો અને બોજો કોઈનાં પર નહીં પણ માત્ર પોતાના પર જ ભરોસો રાખવાનો હતો તે જ સમયે તે પોતાની કાયાની તાકાત અને પોતાનાં જોમની દડકથી સન્માન થઈ ગયો. તે જાણતો હતો કે તેને શુ કરવાનું હતું.

તે જ જાણે ફરીથી એક વખત દરવાજા ખુલ્યાં અને ગાયોની એક નવી દુડડી અધિવાસમાંથી અંદર હાંકી લાવવામાં આવી તેઓ તેને પાછળથી દબાવી રહી હતી પણ હવે તેને કોઈ રોકી શકે તેમ નહોતું. પોતાનાં શિંગડાઓનાં એક બાજુનાં ફેટકા વડે તેને અધિવાસની દીવાલમાં બે પાટિયા હવમાથાવીને તોડી નાખ્યા અને પોતાનું માથું બહાર ખુલ્લામાં કાઢ્યું સમુદ્રની ગંધ વધારેને તીવ્ર થતી ગઈ પાટિયાઓને કડકાટ સાબળતાં ક્તલપાનાનો જનવરોને અંદર હાંકી લાવનાર કામદાર દોડી આવ્યો, તેણે શિરોકાલોબીને શિંગડાઓથી પકડી લીધો અને તેને થાણ અંદર પકેલવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તુટી પડતાં એક વૃક્ષને થેકવું આનાથી વધારે સહેલું હોત!

સ્વતંત્રતા તરફનાં એ બાકારમાં પોતાનું માથું ધુસાડવા પછી શિરોકાલોબીએ પોતાનાં સમગ્ર ગયાને જોર લગાવી ખેંચી. બાકારું ખૂબ સાંકડું હતું પણ સ્વતંત્રતા માટેની ઈચ્છા એટલી ઉન્નત અને મહાન હતી કે તે સૌથી નજીકનાં ધાંબલકા સાથે ખીલા મારીને જોડલાં પાટિયાઓને તાડતો તે પોતાની કાશને સકોરીને બહાર નીકળી ગયા.

સ્વતંત્રતાની ગંધ હજી પણ વધારે તીવ્ર થઈ ગઈ પણ મોટી સંખ્યામાં જનવરોન સમર્થવિષ્ટ કરવા માટે મોટો વાડો ભાંધવામાં આવેલા દેખાતો હતો જેથી કરીને તેમને તેમનાં આવનારાં વારાની રાહ જોતાં રાખવાની પૂરતી જગ્યા રહે. પોતાનાથી કોઈક વીસેક ડગલાં દૂર શિરોકાલોબીએ આકના પાટિયાની વાજ જોઈ અને તે સમજી ગયો કે તેણે હવે તે તોડી પડીને જહાર નીકળવાનું હતું. તે વાડાની વચ્ચોવચ રોકાયો અને કઈ બાજુ સમુદ્રની ગંધ સૌથી વધુ તીવ્ર હતી તનો ચોક્કસ ખાતરી કરવા હવામાં સૈડકે ભરી ચૂંધ્યું જેથી કરીને તે ચક્કલ જગ્યાના પાટિયા તોડી થક.૫.

જ્યારે તેણે અધિવાસની દીવાલ તોડી નાખી ત્યારે અનનદમાં ડૂબલી અને બેફામપણે ભટકતી ગાયો તરત જ તેની પાછળ પાછળ આવી અને

વાડામ. જવા ધસવા લાગી. ઘાઘ હણહણો અને તે પણ દુડકી ચાલો વાડાની દીવાલ તરફ જવા નીકળી પડ્યો આ ચારબાકરથી વાડામાંનાં બધા જ કામદારો બહાર આવો ગયાં. તેઓ વાડાની બીજી બાજુ પર ઊભા રહ્યા અને હવે શું બનશે બનશે તેની રાહજોવા લાગ્યાં

વજન કરવાવાળો, જ પહોંચી તો એકદમ મુંઝવણમાં પડી ગયો હતો તેણે થોડી જ વાતમાં પોતાની જાત પર કબૂ મેળવી લીધો તેણે કયો કે સૌથી મુખ્ય વાત એ હતી કે ભેંસોને અંદર કરવી, ન્યારબાદ. બાવરણ સહેલાઈથી પુનઃસ્થાપિત કરી શકશે. તે ઘણાં લાંબા વખતથી કલતખાનામાં કામ કરી રહ્યો હતો અને ગભરાપેલા અને આશ્ચર્યચકિત જનવરોને જોવા દેવાયેલો હતો તંથી તેને ભેંસાલો કોઈ ભય નહોતો તે ક્રિસેક્ટોથી તરફ દાડ્યો જ વાડમાં એ જગ્યાએ પહોંચી ગયા હતા જ્યાં તે સમુદ્રની સૌથી નજીક સમજાતો હતો. ખુસ્સો ભરાયેલ. વજન કરનારે તેને પૂછ્યોઅથી પડડયા અને પાછો તેન અંદર ગણિયામાં ખેંચી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. નાથપાત્ર ચપળતાપૂર્વક ભેંસો ઘાછળા ફર્યો, વજનકરનારનાં હાથાં ધાપાન પોતાના જમણા શિંગડા વડ ઊંચો કર્યો અને માણસને ચતોપાટ ફેંકી દીધો વાડની ઘાછળા વિભેલ દરોડા અંદર શ્વાસે મે ફાડીને ઊભા હતા. વજન કરનાર ફગવા થઈને પડી ગયા પણ આવહના જમમાં ધરધર ધુજળા એકદમ ઊભો થઈ ગયો માણસની ચીવટ શક્તિથી દંગ રહી અપલ શિરોકોલોબીએ તેને અંત આણી દેવાના ઇસદા સાથે પોતાનું માથું ફેરવ્યું પણ પોતાનાં જમણા શિંગડાની ટોચ વડે માણસનાં થાપાની નરમાશની અપ્રિયકર અનુભૂતિ હજી સુધી પણ યાદ આવતા તેણે પોતાના વિચાર બદલી લીધો અને તરત જ તેના અસ્તિત્વ વિષ તદ્દન ભૂલો ગયો. ફરીથી એક વખત તેણે તમા સમુદ્રની અધ સૌથી તીવ્ર હતી તે તરફ ધસી જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને અંત જ ઝટકે તેણે વાડ તોડી નાખી અને પોતાના કનકખાનાનાં પ્રાચલમાં ઊભેલો જોવા, તૂટેલી વાડનું તપલુ પાટિયું કોઈ પણ સીને તેના શિંગડાઓ વચ્ચે અટકી ગયું તેણે ચીકમાં પોતાનું માથું ભરથી હલાવ્યું પણ પાટિયું પહેલાં કરતાં પણ વધારે દૃઢપણે અટકી ગયું ન્યારબાદ તેણે પોતાનું માથું એવાં અમૂનપૂર્વક હલાવ્યું કે પાટિયું ઊડીને તેના પીઠ પાછળ કાઈ દસક મીટર દૂર થઈ પડ્યું

કનકખાનાના પથ્થરની દીવાલવાળા પ્રાચલમાં શિરોકોલોબીએ લોકોને તેનાથી દૂર ફૂદોન ભાગી જતા જોયા ત લોકા ધ્યાન આપવા માટે બહુ

નુશ્કા હતાં એવાં ટુંકા વિચાર પછી રીતે તેણે સમુદ્રની દિશાનિર્ધારિત કરવા હવામાં સૂંઘવાનું શરૂ કર્યું. તે જાણતો હતો કે તેને ઝાંપા કચડી જ નાંખવા પડશે, તેના સિવાય બીજા કોઈ રસ્તો નહોતો. ઝાંપા સુધીનું અંતર વીસ મીટર કરતાં વધારે નહોતું અને તેણે બની શકે તેટલી ઝડપથી સીધી વધુ વેગશક્તિ એકઠી કરવાની હતી. એક કળું વાવડોડું જે વજનમાં એક ટન જેટલું હતું, તે અડધાં ઝાંપા પર ભરંડર કડકડટ સાથે અથડાયું પણ તે માત્ર તેમાં એક ફાટ જ પાડી શક્યું. ત્યારબાદ શિરોકોલોબી એકદમ ઝડપથી પાછો દોડી ગયો અને નિશાન લઈને ફરીથી પૂરી તાકાત લગાવી ઝાંપા તરફ ધસ્યો. આ ફટકો એટલો ભયંકર ભેરદાર હતો કે શિરોકોલોબી પળવાર માટે દિફ્ફામૂ રહી ગયો. અડધો ઝાંપો તેનાં મજાબરાંઓમાંથી નીકળી આવ્યો અને ઊછળતો તથા કડકડટ અવાજ કરતો દરિય — કિનારાનાં પથ્થર તરફ ગબડી ગયો, ઊંધો વળી ગયો અને છવટે પાણીનાં કિનારા પાસે સ્થિર પડ્યો રહ્યો.

શિરોકોલોબી સામે વિશાળ સમુદ્ર વિસ્તરેલો હતો. પોતાની ખરીઓ વડે પથરાંઓને ઊછળતો શિરોકોલોબી દરિયા તરફ દોડી ગયો અને પાણી પીવાં લાગ્યો. મન ભરીને પી લીધાં પછી તે પાણીમાં વધારે ઊંડો ઊતર્યો અને તરવા લાગ્યો.

વીસ મિનિટ પછી એક એન્બુલન્ય કતલખાનાનાનાં પ્રાંજણમાં આવી ઊભી રહી. શિંગડાં વડે ભોંકાયેલાં ઘાપા વાળા રજન કરનારને ઉપાડવામાં આવ્યો અને ધૂરવીર યોદ્ધાન જેમ તેને લઈ જવામાં આવ્યો.

ગાયો અને એકલાં અટ્ટલાં ધોડનો સાંકડા ગલિયારામાં પાછાં હાંકી જવામાં આવ્યો જ્યાં ફરજી કમદારોએ દીવાલમાંનાં બોકોરાંને ઠીકઠીક કરી સમારી લીધું હતું.

કતલખાનાનો વૃદ્ધ કામદાર મેસોપ આતુર શ્રોતાઓને કહી રહ્યો હતો કે કોઈ ચાલીસ વર્ષ પહેલાં કેવી રીતે આવો જ બનાવ બન્યો હતો. પણ માત્ર તે વખતે ભેંસો સમુદ્ર તરફ નહોતો દોડી ગયો પણ શહેર તરફનાં લાકડાનાં દરવાજા તોડીને બહાર નીકળી ગયો હતો અને શેરીઓમાંથી દોડીને પહાડોમાં પહોંચી ગયો હતો અને જંગલમાં અદૃશ થઈ ગયો હતો.

શિરોકોલોબી વિશાળ સમુદ્રમાં આગળ તરતો રહ્યો.

તે જે સમયે કતલ ખાનાનો મુખ્ય ઓજિનીયર પાડોશનાં માછી પકડનારાંઓનાં સામૂહિક ખેતરનાં વડા સાથે વાતચીત કરીને ભેંસાનો પીછો

કરવા લોકો સાથેની મોટરમોટ મોકલવાની મોકલણ કરી રહ્યો હતો જેવી તેઓ તેને જોળીએ વીંધીને મારી નાંખી તેની મૃતકાવા કતલખાનામાં લઈ આવી શકે.

માછણાં પકડનારાંઓનાં સામૂહિક ખેતરનો અધ્યક્ષને દરિયામાં ભેંસોનો પીછો કરવાથી અને તેમને જોળીએ વીંધવાની જરાપણ ફરજ નહોતી તેથી તે પોતાના ખેતર માટે આ ભેંસાનાં પાછણાં બંને પગો માટે મુખ્ય ઔઞનીયર સાથે સોદો કરી રહ્યો હતો. મુખ્ય ઔઞનીયરે પોતાની સંમતિ આપી અને બે ઉચ્ચ કરાર કરનારાં પક્ષો સમજૂતી પર પહોંચી ગયાં.

અધ્યયીનું કામ એમ કહી શકાય કે ત્રિગુણી જટિલતાઓથીલાળું હતું. સૌથી પહેલાં તો તેણે હાથની કાસે એવાં માછીમારો લોકો કાઢવામાં હતાં જેઓ સમુદ્રમાં પહોંચી ગયાં નહોતાં, જે થોડું સહેલું કામ હતું. બીજું હતું, એ માછીમારો પાસેથી શું ઈચ્છવામાં આવી રહ્યું હતું તે સમજવા જેટલાં તેઓ હાથાં હોવાં જોઈતાં હતાં, જે હાથાં વધારે મુશ્કેલ કામ હતું અને છેવટે તેમનામાંથી ઓછામાં ઓછાં એક એવો હોવો જોઈએ જે કેવી રીતે એ ભેંસાને ઠાર કરવો તે જાણતો હોય અને આ તો કેવળ નસીબની જ વાત હોઈ શકતી હતી.

લગભગ ત્રણેક કલાક પછી બધું મોકવાઈ ગયું અને મોટરમોટ ડકો છોડીને ખુલ્લા સમુદ્રમાં જવા આગળ વધી. જેના હાથમાં 'બંદૂક' હતી તે માછીસ દૂર દૂરનાં કાળાં ટપકાં જેવાં ભેંસાનાં માથા તરફ જોતો આગળ બેઠો હતો અને પહેલેથી જ તેનાં ગાત્ર ઢીલાં પડી રહ્યાં હતાં. આ ભેંસાએ કતલખાનાનાં વજન કરનારની કેવી ગત કરી હતી તે તે જાણતો હતો.

... સ્વતંત્ર ઉનાળાનાં ગરમ દિવસે પાણીનાં અનંત વિસ્તાર પર છે. શિરોકોલોબી આગળ ને આગળ તરતો ગયો. જીવંત જીવને ઉદ્દાત ગુણ છે ભણાઈ અને ભણાં જીવની સૌથી સહજ સ્વ અભિવ્યક્તિ છે શુભેચ્છ શિરોકોલોબી શુભેચ્છથી ભરપૂર હતો. સમુદ્રમાં રહેવાનાં ત્રણ કલાક દરમિયાન તે કતલખાનાનાં બધાં જ અનુભવોથી શાંત પડી ગયો હતો અને હવે પોતાનાં પ્રિય સંગેમને અને ત્યાંનાં લોકો તથા ભેંસાઓ ને કોઈ જગ્યાએથી પાછો આવ્યો હતો તે જાણીને ફેટલાં આશ્ચર્ય પામશે તેનો વિચાર કરી રહ્યો હતો. એ વાત સારી હતી કે કોઈક એક જમાનામાં એક એવો મહાન ભેંસો હતો જે જ્યાં 'ધોડાઓ રહે છે' તે જગ્યાઓથી સૌથી પહેલાં ગયોને બાગી છૂટ્યો હતો અને એ વાત સારી હતી

કે બધા જ ભેંસાઓ તેની ચાદરી આનંદિત થતા હતા. કોણ જાણી શકતું હતું કે શિરોકોલોબીએ તેણે જે કંઈ કર્યું હતું તે કરવાની સ્થિત કરી હોત કે નહીં. શું તે એ જાણતો નહોતો કે પહેલાં પણ એક વખત એવો સ્થિતવાન બળવો કરવામાં આવ્યો હતો.

વિશાળ સમુદ્રમાં લગભગ ત્રણેક કિલોમીટર જેટલું તરી લાંબા પછી શિરોકોલોબી ઘર માટેની પ્રબળ પ્રેરણાની સમજને અનુસરતો ધીરે ધીરે ડાબી બાજુ વળવા લાગ્યો. આ દિશામાં જ ખિલકુલ સીધી રેખામાં તરતા તરતા આગળ વધતાં દરિયો પાર કરી જશે અને જે તેને ચેંગેમ ટેકરીઓ તરફ દોરી જશે. તેને લાગ્યું કે તેને ખૂબ લાંબા વખત સુધી તરવું પડશે—એટલે કે બાકીનો આખો દિવસ અને આવી રાત. પણ મલાઆવંદથી ભરપૂર હતો. તે જાણતો હતો કે તે એ દરિયા—કિનારે ખિલકુલ એ જ જગ્યાએ આવી પહોંચશે જ્યાં ઘણાં લાંબા વખત પહેલાં તે, પછી પોતાનાં માબાપ સાથે પેલો બેંગેળ પાણે સૌથી પહેલી વાર ત્યાં આવ્યા હતાં.

સ્વતંત્રતા ઉનાળાનાં ગરમ દિવસે પાણીનાં અનંત વિસ્તાર પર છે. સ્વતંત્રતા દરેકે દરેક કંઠાએ હેતી, તે બહેદ પ્રચંડ, શીતળ, લાડ લગવનારી, ખિલકુલ જિતિજ રેખા સુધી લંબાયેલી હતી. ચોમેર સ્વતંત્રતા હતી અને સ્વતંત્રતા શિરોકોલોબીનાં અંતરાત્મામાં પ્રસરેલી હતી અને તેનાં કારણે તેને ખૂબ સારું લાગતું હતું. ત્યારબાદ એકએક તેને ‘ઉંધણશી જેરાવર’ યાદ આવી ગયો. મનમને મનમાં હસતાં શિરોકોલોબીએ કલ્પના કરી કે ઉંધણશી જેરાવારનું, જ્યાં તે ચેંગેમનાં નાનકડાં વહેણમાં ફસાઈ ગયું હતું ત્યાં આ દરિયામાં શું થાત. જો ઉંધણશી જેરાવર સમુદ્રમાં આવી જતું તો કદાચ ઝડપ જેટલાં ભેંસાઓ પણ તેને કિનારે ખેંચી લાવવા સમર્થ ન બનત.

દૂર દૂરથી જ શિરોકોલોબીનાં શિંગડાવાળાં આરામ કરવા માટે પોચા મોટાં તરતાં યડ તરીકે સમજનાર સીંગલ લગાવી તેની પર આવી ગયું અને તેનાં શિંગડાઓ વચ્ચે ઘસવાઈ ગયું. અદ્ભૂત, શિરોકોલોબીએ વિચાર્યું થાલો એ પણ જેઈ લઈએ કે દરિયાનાં સફેદ કાગડાઓ કેવી રીતે પેસાનાં માથામાંથી જીવડાં ખેંચી કાઢે છે. એ જાણવું પણ ખૂબ રસપ્રદ રહેશે કે સમુદ્રમાં કાચબાઓ પણ હતાં કે નહીં.

શિરોકોલોબી ત્યારે નજીક આવી સહેલ મોટરબોટનો ઝડપઘટ સાંભળ્યો ત્યારે કોઈ ચિંતા કે અસ્વસ્થતા ન અનુભવી. અને ત્રાંસી નજરે તેમાં

બેઠેલાં લોકો તરફ નજર નાંખી જોઈું. સમુદ્રની સ્વતંત્રતા એટલી વિશાળ હતી અને સમુદ્ર તુલનામાં પોતાની નાનકડી બોટમાં બેઠેલાં લોકો એટલાં નાનાં હતાં કે જો તેઓ આ હાસ્વાસ્થ્યદ અસમાન બળોની સામે તેની સ્વતંત્રતાને દબાવવી મણુ લે તોય ચિંતા કરવાનું કોઈ કારણ નહોતું. ગડગડાટ વધારે નજીક આવ્યો.

સૂર્યાસ્ત પહેલાંનો સમુદ્ર લાઈલાક ગુલાબી રંગનાં દરિયા કિનારાથી ચળકતો હતો. થોડી થોડી વારે ચળકતાં માછલાં પાણીમાંથી બહાર છલાંગો મારતાં હતાં અને વાતાવરણમાં ધળવણનાં ઝબકારાં પછી પાછાં કુદરતી તરવોમાં સરી જતાં હતાં.

શહેરનાં સફેદ ભવનો, તેમની પર ઊંડી આવેલી કોમળ, રૂંવાદાર ટેકરીઓ, અનંત આકાશમાં મળી જતાં જૂખરાં રંજનાં પર્વતોની હારમાલા, ચેત્રેમ પર ઊંડી આવેલાં ખુલ્લાં ખડકોનાં ધબ્બાં, દૂર, પણ તેમ છતાંય પ્રેમાળ આંખો માટે જોઈ શકાય તેવાં છે તે બધું જ આશ્ચર્યનાં સૂરજનાં મનને જીતી લેનારાં પ્રકારામાં ફેલાયું હતું.